द्वितीयाष्टकप्रथमाध्यायभाष्य।

BHAU DAJI MEMORIAL

श्रीगणेशाय नमः॥ ऋग्वेदाय नमः॥ श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥ वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे। यं नत्वा
कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननं॥ ॥ यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्। निर्ममे तमहं वंदे विद्याती
र्थमहेश्वरं॥१॥ ॥प्रक्रिया प्रथमे कांडे साकल्येनोपवर्णिता। अतस्तद्बुद्धिनोन्नेया स्माय -- क्वचित्क्वचित्॥
॥अथ द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्याय आरभ्यते॥ ॥ शतर्चिनामाद्ये मंडले चतुर्विंशत्यनुवाकाः। तेषु कक्षीवत्य षष्ठाद १४
शानुवाके षट्सूक्तानि। तत्र प्र वः पांतमिति द्वितीयं सूक्तं पंचोनेत्यनुवर्तमानात्पंचदशर्चं ऋषिश्चान्यस्मादृषे
रिति परिभाषया कक्षीवानृषिः। अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप्। विश्वे देवा देवता। प्र वो विश्वदेवमित्यनुक्रमणि
का। अस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः॥ ॥ तत्र प्रथमामृचमाह॥ ॥ ॥प्र वः पांतं रघुमन्यवोऽधो यज्ञं रुद्रा १
य मीळ्हुषे भरध्वं। दिवो अस्तोष्यसुरस्य वीरैरिषुध्येव मरुतो रोदस्योः॥ ॥ ॥हे रघुमन्यवः लघुक्रोधा अक्रोधिन

व॰ २१

ऋत्विजो वो युष्माकं पांतं पालनशीलं पातव्यं वा यज्ञं यागसाधनमंधोन्नं आज्यसोमादिलक्षणं रुद्राय दुःखं तद्धेतुभूतं
दुरितं दुरितं वा नस्य द्रावयित्रे एतन्नामकाय देवाय मीळ्हुषे फलस्य वर्षित्रे तदर्थं प्रभरध्वं प्रकर्षेण संपादयत। अ
हं च इषुध्येव इषुध्या शत्रून्यथा निरस्यति तथा वीरैरमित्राणां विविधमीरकैः सायोपेतैर्वा तदनुचरैर्मरुदा
दिभिः सह दिवो द्युलोकसकाशात् उपलक्षणमेतत् लोकत्रयादपि असुरस्य निरसितव्यानामसुराणां निःसि २४
तुः कर्मणि षष्ठी निरसितारं तमेव रुद्रं रोदस्योर्निरोधनवत्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानान् मरुतश्च अस्तोषि स्तौ
मि पांतं पातेमित्यत्र पातेः शानच् पिबतेर्वा। अणादिको लः। मीळ्हुषे दाश्वान्साह्वानिति क्वसुप्रत्ययो निपाति
तः। वचनेव्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं शासिवसी इत्यादिना षत्वं। दिवः ऊडिदमित्यादिना विभ
क्तेरुदात्तत्वं। अस्तोषि स्तौतेश्छांदसो लङ्। इषुध्येव इषवो धीयंतेऽस्यामितीषुधिः सप्तम्यधिकरणे च निदधातेः कित्त्व

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

श्रीगणेशायनमः॥ऋग्वेदायनमः॥श्रीगुरुभ्योनमः॥ ॥ॐवागीशाद्याःसुमनसःसर्वार्थानामुपक्रमे।यंनत्वा
कृतकृत्याःस्युस्तंनमामिगजाननं॥ ॥ॐयस्यनिश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत्।निर्ममेतमहंवंदेविद्याती
र्थमहेश्वरं॥१॥ ॥प्रक्रियाप्रथमेकांडेसाकृत्स्नेनोपवर्णिता।अतऊर्ध्वंननोन्नेयास्माय -- क्वचित्क्वचित्॥
॥अथद्वितीयाष्टकेप्रथमोध्यायआरभ्यते॥ॐ॥शतर्चिनामाद्येमंडलेचतुर्विंशत्यनुवाकाः।तेषुकौत्सेत्यष्टाद दि४
शानुवाकेषट्सूक्तानि।तत्रप्रवःपांतमितिद्वितीयसूक्तंपंचोनेत्यनुवर्त्तमानात्पंचदशर्चंऋषिश्चान्यस्मादृषे
रितिपरिभाषयाकक्षीवानृषिः।अनादेशपरिभाषयात्रिष्टुप्।विश्वेदेवादेवता।प्रवोवैश्वदेवमित्यनुक्रमणि
का।अस्यविशेषविनियोगोलैंगिकः॥ॐ॥तत्रप्रथमामृचमाह॥ॐ॥ ॥ॐप्रवःपांतंरघुमन्यवोऽंधोयज्ञंरुद्रा १
यमीळ्हुषेभरध्वं।दिवोअस्तोष्यसुरस्यरिषुध्येवमरुतोरोदस्योः॥ॐ॥ ॥हेरघुमन्यवःलघुक्रोधाअक्रोधिन
वीरै।

ऋत्विजोवोयुष्माकंपांतंपालनशीलंपातव्यंवायज्ञंयागसाधनमंधोन्नंआज्यसोमादिलक्षणंरुद्रायदुःखंतद्धेतुभूतं
दुरितंदुरितंवातस्यद्रावयित्रेएतन्नामकायदेवायमीळ्हुषेफलस्यवर्षित्रेतदर्थंभरध्वप्रकर्षेणसंपादयत।अ
हंचइषुध्येवइषुध्याशत्रून्यथानिरस्यतितथावीरैरमित्राणांविविधमीरकैःमायोपेतैर्वातदनुचरैर्मरुद्
भिःसहदिवोद्युलोकसकाशात्उपलक्षणमेतत्लोकत्रयादपिअसुरस्यनिरसितव्यानामसुराणांनिर्मि २४
तःकर्मणिषष्ठीनिरसितारंतमेवरुद्रंरोदस्योर्निरोधनवत्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्येवर्त्तमानान्मरुतश्चअस्तोषिस्तौ
मि।पांतंपातेमित्यत्रपातेःशत्रन्तपिबतेर्वाअणादिकोलः।मीळ्हुषेदाश्वानसाह्वानितिक्वसुप्रत्ययोनिपाति
तः।चतुर्थ्येकवचनेवसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणंशासिवसीत्यादिनाषत्वं।दिवःऊडिदमित्यादिनाविभ
क्तेरुदात्तत्वं।अस्तोषिस्तौतेश्छांदसोलुङ्।इषुध्येवइषवोधीयंतेनेनेतीषुधिःसप्तम्यधिकरणेचेतिदधातेःकिःस्य

रेणांनोदात्तत्वं उदात्तयणोहल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥१॥ द्वितीयामृचमाह ॥१॥ ॥पत्नीव पूर्वहूतिं वावृधध्या
उषासानक्ता पुरुधा विदाने। स्तरीर्नात्कं व्युतं वसाना सूर्यस्य श्रिया सुदृशी हिरण्यैः ॥१॥ ॥पत्नी यथा पूर्वहूतिं
पत्युः पूर्वाह्वानं वावृधध्यै वर्द्धयितुं शीघ्रं गच्छति निर्वर्तयति। तद्वत् उषासानक्ता अहोरात्रे देवते अपि पुरुधा बहुप्रका
रं बहुविधास्तोत्रैः विदाने ज्ञायमाने सत्यौ पूर्वहूतिं वावृधध्यै अस्मदीयं पूर्वाह्वानं वर्द्धयितुं शीघ्रमागच्छतामि
ति शेषः। यद्वा वावृधध्यै अस्मान् वर्द्धमाने पुरुधा बहुप्रकारं विदाने वर्द्धनोपायानजानत्यौ भवतमिति शे
षः। उषासानक्ता उषासोनक्त इति पूर्वपदस्योषासादेशः। देवताद्वंद्वे चेत्यानङ्। उभयपदप्रकृतिस्वरत्वं। अथ न
क्तोषासा षा उच्यते। स्तरीः शत्रूणां हिंसकः तेजसा छन्नो वा आदित्यं सह व हिरण्यवर्णैः रश्मिभिः व्युतं विशे
षेण संवर्द्धं अत्कं अत्कं सततं वा स्वरूपं वसाना आच्छादयंती धारयंती सूर्यस्य श्रिया शोभनया [illegible] सुदृशी २

२

नं दृश्यमाना सूर्यस्य पुरोगामिनी रश्मिभिः स्वः त्वेषा जगच्छोभयति। तादृश्या अस्मत् पूर्वहूतिं पालयतमित्यर्थः। य
द्वा हिरण्यैः हिरण्यं हितरमणीयैः प्रकाशैः धनविशेषैर्वा सह गच्छतः। व्युतं वञ् तंतुसंताने निष्ठायां वचिस्वपीत्यादिना संप्र
सारणं। स्तरीः अविद्भ्स्तृ इतीकारप्रत्ययः ॥३॥ तृतीयामृचमाह ॥३॥ ॥ममत्तु नः परिज्मा वसर्हा ममत्तु वातो
अपां वृषण्वान्। शिशीतमिंद्रापर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवः मंतु देवाः ॥३॥ ॥नोऽस्मान् वसर्हा वसनानि दी
गार्हपत्यादिरूपेण यज्ञावासकोऽग्निः माच्छादकानां ह्वादीनां तापिः अथवा वसर्हा वासाहो वा सस्य गमयिता
परिज्मा परितो गंता आदित्यो ममत्तु मादयतु तथा वृष्टिप्रदकानां वृषण्वान् वृष्टिप्राप्त्यादको वातो वायुः अ
स्मान् ममत्तु। किंच हे इंद्रापर्वता इंद्रः प्रसिद्धः पर्वतः पर्ववान् वृष्टिप्रदश्चादिशरणवान् पर्जन्यः तौ युवं युवां नो
स्मान् सम्यक् बुद्धिं वा शिशीतं तीक्ष्णां कुरुतं शोधयतमित्यर्थः। तत्तस्मात् यस्मादहं सर्वान् देवान् स्तौमि तं

वर्षण्वान् ३

तस्माद्विश्वेसर्वेपिदेवाः।नोस्माकंवरिवस्यंतुप्रहुतमन्नंप्रदातुमिछंतुसम्यग्दत्तान्नप्रदानेनप्रीणयंत्वित्यर्थः।ममत्तु
मदहेतुषेत्रितनर्विनएयथार्घ्नोटिछांदसोविकरणस्यश्लुः।द्विर्वचनंशिशीतंईहल्यघोरितीत्वंबहुलंछंदसी छं२
त्यभ्यासस्येत्वं।इंद्रापर्वतेत्यत्रदेवताद्वंद्वेचेतिपूर्वपदस्यानङादेशः॥छ॥चतुर्थीमृचमाह॥छ॥ ॥उतत्या
मेयशसाश्वेतनायैव्यंतापांतौशिजोहुवध्यै।प्रवोनपातमपांकृणुध्वंप्रमातरारास्पिनस्यायोः॥छ॥ ॥उशि
जःउशिजःपुत्रःकक्षीवानहंमेतादर्थ्येचतुर्थी।मदर्थंयशसायशइत्यत्रबलंकीर्त्तिर्वोच्यते।तद्वंतौ।व्यंता
न्तदयंतौचरुःपुरोडाशादिकंपांतापिबंतावाज्यसोमादिकंत्यातच्छब्दसमानार्थस्त्यच्छब्दः।योश्वेत
त्वेनप्रसिद्धौतावश्विनौ।अत्रयद्यपिविशेषोनश्रुतःतथापिसूक्तस्यवैश्वदेवत्वादुपःसंबंधात्द्विर्वचनलिं ३
गाच्चअश्विनावितिगम्यते।तादृशावश्विनौश्वेतनायैषष्ठ्यर्थेचतुर्थी।विश्वंजगत्श्वेतयंत्याउषसःतत्संबंधि

निकालेउषःकालीनाह्वानाययतेयमितिशेषः।हेऋत्विजःवोयूयंप्रथमार्थेद्वितीया।अपांउदकानांनपातंनपा
तयितारंतासांनप्तारंवाग्निंअद्भ्यउषधिवनस्पतयःताभ्योग्निरित्यपांनप्तृत्वमग्नेः।तंदेवंप्रकृणुध्वंकरोतिर
त्रक्रियासामान्यवाचीक्रियाविशेषस्तोत्रेपर्यवस्यतिप्रकर्षेणस्तुध्वमित्यर्थः।किंचरास्पिनस्यरपतेरसतेर्वा
शब्दार्थस्यघञंतस्यरूतसकारोपजनस्यरास्पइतिभवति।तदस्यास्तीतिरास्पिस्तोत्रंतद्वान्रास्पिनःस्तो
तानस्यआयोःतादृशस्यमनुष्यस्यमेमह्यंमातरामातरौचद्विकारएवाहोरात्रादेवतेअपिप्रकृणुध्वं।अथ
वारास्पिनस्यएकोमत्वर्थप्रत्ययछांदसः।प्रवर्षणध्वनियुक्तस्यवृष्टिच्छेदकस्य[illegible]गमनशीलस्य
निर्मात्र्यावहोरात्रेप्रकृणुध्वं।व्यंतापांताउभयत्रसुपांसुलुगित्याकारः॥छ॥पंचमीमृचमाह॥छ॥ ॥आ
वोरुवण्युमौशिजोहुवध्यैघोषेवशंसमर्जुनस्यनंशे।प्रवःपूष्णेदावनआँअच्छावोचेयवसुतातिमग्नेः॥छ॥

हेदेवाऔशिजःकक्षीवानहंवोयुष्मागोकंसंबंधिनंरुवणुंवरणीयंशब्दनीयंशंसंस्तोत्रंआजुवध्येयुष्मदा
ह्वानायअच्छावोचोदेयअनिष्ठुरत्वेनब्रवीमियद्वाव्याप्यश्विना॥वेवोचेतेतस्मिन्पक्षेबहुवचनंपूजार्थंहेअ
श्विनौवांयुष्मानघोषाएवएतन्नामिकाब्रह्मवादिनीवमामयाअर्जुनस्याविततवत्सस्यस्वशरीरगतत्वयो
गस्यनाशनायेयथाश्विनौशंसमकार्षतांतद्वदहमपीत्यर्थः हेदेवाःयुष्मत्संबंधिनेदावनेअनिष्ठुरत्वे
नफलस्यदात्रेपक्षेपोषकायएतन्नामकायादेवायापिआकारस्याउत्वनामिकश्छंदसीतिप्लुतिना
वःअच्छअनिष्ठुरत्वगमनेनवोचेयस्तौमि वचपरिभाषणेलिङ्याशिष्यङ्वचउमित्यम् किंचअग्नेर्वस्तु
तातिंतत्संबंधिनमपिवोचेस्तौमितमेवाग्निं॥५॥इतिद्वितीयस्यप्रथमेप्रथमोवर्गः॥५॥षष्ठीमृचमाह॥५॥ ४
॥श्रुतंमेमित्रावरुणाहवेमोतश्रुतंसदनेविश्वतःसीं॥श्रोतुनःश्रोतुरातिःसुश्रोतुःसुक्षेत्रासिंधुरद्भिः॥५॥
६।

हेमित्रावरुणाएतन्नामानावहोरात्राभिमानिदेवौयुवांइमाइमानिहवाअस्मदाह्वानानिश्रुतंशृणुतंनकेवलमस्म
दाह्वानंउतअपिचसदनेयागगृहेविश्वतःऋत्रादिभिःसर्वतःक्रियमाणंसींएतत्स्तोत्रमपिश्रुतंकिंचश्रोतुरातिः
सर्वत्रश्रूयमाणधनःतादृशोदानोवायुर्योऽस्मदाह्वानस्यसम्यक्श्रोतासिंधुःजलाभिमानिदेवःसुक्षेत्राणि
अद्भिर्वृष्टिजलैःक्लेदयन्नितिशेषः यद्वाअस्मत्क्षेत्राण्यद्भिःसुक्षेत्राणिसस्यादिसमृद्धानिकुर्वन्नोहवंशृ
णोतुसुक्षेत्रवत्तानायशृणोत्वित्यर्थः हवाइमाइत्यत्रविनक्यात्आकारः श्रुतमित्यत्रबहुलंछंदसीतिक
रणस्यलुक्॥५॥सप्तमीमृचमाह॥५॥ ॥स्तुषेसावांवरुणमित्ररातिर्गवांशताष्टक्षयामेषुपज्रे॥श्रुतरथ
प्रियरथेदधानाःसद्यःपुष्टिंनिरुंधानासोअग्मन्॥५॥ ॥हेमित्रहेवरुणहेदेववांयुवामहंस्तुषेस्तुवेव्यत्य
येनमध्यमःयुवयोःसंबंधिनीसाप्रसिद्धारातिर्दानंशताशतानांशतसंख्यानामपरिमितानांगवांसंबंधिनी

असंख्यानगोविषयारातिः पज्रेकक्षीवतिमयिष्टत्वयामेयुष्मद्इत्याकारांतोप्यस्तिष्टत्वाणामन्त्राणांनिय
मनंयोयुष्मान्तेषुयज्ञेषुवातेषुनिमित्तभूतेषुनवत्विनिशोपःकिंचमित्रावरुणयोदेवाश्रुतरथेमर्वत्रप्रसिद्धर
के.३ योपेतेप्रियमाणरथपुसर्वदारथप्रियेपज्रेमय्येवदधानाःप्रीतिंधारयंतःमद्य्आगमनानंतरमेवपुष्टिंगवादि
पोषंनिरुंधानमः अवरुद्धाअस्मावस्थापयंतःयद्वामयिपुष्टिंदधानाःजनाःनिरुंधानामःत्वतामेवपुष्टिं
मयिस्थितांजर्वंतःअग्मन्आगच्छंतुरातिःरादानेनावेक्तिन्मंत्रेदृषेस्मादिनाक्तिनउदात्तत्वंपांपुतौमि
तिषष्ट्याःशर्वमवर्णदीर्घःदधानाःजुहोत्यादिनाछपत्तुःअभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं।अग्मन्गमेश्छां
दसेलुङिमंत्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुगोकुमनेत्युपधालोपः॥८॥अष्टमीमृचमाह॥ ॥अस्यस्तुषेमहिमघ
स्यराधःसचासनेमनहुषःसुवीराःजनोयःपज्रेभ्योवाजिनीवानश्वावतोरथिनोमह्यंसूरिः॥८॥ ॥महिम

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

५

घस्यमहिमत्स्वाज्यंमघोधनमत्रंवायस्यदेवमंघस्यमतयोक्तःतादृशास्यास्यराधोधनंस्तुषेस्तुवेव्यत्ययेनमध्यमः।धनजा
नायप्रभूतधनंदेवसंघंस्तौमीत्यर्थःकिंचनहुषःमनुष्याणामेतन्परस्परस्नेहबंधोपेतामनुष्यावयंकक्षीवंतःसु
वीराःशोभनपुत्राद्युपेताःसंतःसचसहपरस्परेकमन्येनसनेमत्वदत्तंधनंसंभजेमजनेमहिदेवसंघोविशे
ष्यते।योजनोदेवजनःयश्चदेवसंघःपज्रेभ्यःअंगिरोगोत्रोत्पन्नेभ्यःकक्षीवद्भ्यःपज्रोवाअंगिरसइतिश्रुतेःते
भ्योवाजिनीवान्वाजोन्नंतद्वतीक्रियावावाजिनीतयातद्वान्नवतियद्देकामत्वर्थप्रत्ययव्यत्ययश्छांदसःअस्म
१ प्रदेयेनचस्वस्मै भ्यंदत्तेनवान्नेनतद्वान्भवतीत्यर्थः।यश्चदेवसंघोऽश्वावतःबहुभिरश्वैरश्वैस्तद्वतःरथिनोरथवतोमह्यं
मेसूरिःप्रेरकोभवतिअश्वानांप्रेरयितारंदेवसंघंस्तुषइत्यर्थः।सुवीराःवीरवीर्यो।वीर्यैश्चित्युत्तरपदाद्युदा
त्तत्वं।अश्वावतःअश्वशब्दस्यमंत्रेसोमाश्वेत्यादिनामतुपिदीर्घत्वं।८।नवमीमृचमाह॥८॥ ॥जनोयो

मित्रावरुणावभिध्रुगपोनवांसुनोत्यक्ष्णयाध्रुक्। स्वयंसयक्ष्मंहृदयेनिधत्तआपयदींहोत्राभिर्ऋतावा॥७॥
॥ ॥हेमित्रावरुणौयुष्माकंयोजनोऽभिध्रुक्अभितोद्रोग्धाभवतिअयष्टाभवति। अर्थः। यश्चअक्ष्णया
क्रवानत्केणमार्गेणद्रुह्यतिअन्यथाप्रकारेणद्रुह्यविद्रुह्प्रकारेणउच्यतेवांयुवां। अपःसोमरसान्न
सुनोतिअभिषवंनकरोतियुवामतिक्रम्यअन्यदेवतार्थंसुनोतीत्यभिप्रायः। अयमेवअक्ष्णयाद्रो जि४
हःसम्हृतोहिविधोजनःस्वयंयक्ष्मंव्याधिंहृदयेस्वचित्तेनिधत्तेनियच्छस्थापयतिअनुष्ठातृणांनोगान्
पत्नयन्व्यथितोभवतीत्यर्थः। यत्लिंगव्यत्ययः। यजकविजच्छणः। उमानृतावायज्ञवान्परिगृहीत
यज्ञः। होत्राभिर्वाङ्नामैतत्स्तुतिवाग्भिःईमेनंसोमरसं। आपयदाप्नोतिसुन्वन्सोममभिषुण्वन्नितिया ६
वत्सनरःपृत्सुयातीतिवक्ष्यमाणेनसंबंधः। अभिध्रुक्द्रुहःमस्मद्द्विषेतिक्विप्संहितायांनष

सं२

णत्वाभावश्छांदसः। ऋतावेत्यत्रछंदसीवनिपावितिमत्वर्थीयोवनिप्अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांदीर्घत्वं॥७॥
दशमीमृचमाह॥७॥ ॥सव्राधतोनहुषोदंसुजूतःशर्धस्तरोनरांगूर्तश्रवाः। विसृष्टरातिर्यातिबाळ्हसृत्वा
विश्वासुपृत्सुसदमिच्छूरः॥७॥ ॥हेमित्रावरुणौयुवांगतमंत्रावसानोक्तजक्षणोयुष्मत्सृजकोजनोदंसु
जूतःदंसैरश्वैःस्तुत्यैःप्रेरितः। अतएवनरांनराणांशर्धस्तरःअतिशयेननानिनविता। अथवाअतिशयेनब
लवान्। नराणांस्वसमानानांमध्येगूर्तश्रवाःउद्गूर्णदीप्तिःप्रख्यातान्नोवाविसृष्टरातिः। अर्थिभ्यःप्रदत्त
धनःएवंमहानुभावःसन्विश्वासुपृत्सुसर्वेषुजन्येषुसंग्रामेषुव्राधतः। महतामेतन्हिंसकान्महतोऽपि
नहुषोमनुष्यनामैतत्मनुष्यान्प्रतिबाळ्हसृत्वादृढंशत्रून्प्रतिसंकितगमनःसन्यातिगच्छतीदंतः कुन्१
दामेविवक्षनीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। गूर्तश्रवाः। गूरीउद्यमने। नमन्निष्पत्तेत्यादौनिपा

ततो निष्ठानवानाव। विसृष्टरातिः। विसृष्टेति सृजतेः कर्मणि निष्ठा गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते। एकपदा विशुमांस्पृक्त्वा उपसंख्यानमिति पूर्वनाद्याष्टस्य पूदा
देशाः। मावेका च इति विभक्तेरुदात्तत्वं। बाहुस्त्वा मन्त्रे रंन्येभ्योपि दृश्यंत इति कनिप्॥छ॥ इति द्वितीय
स्य प्रथमे द्वितीयो वर्गः॥छ॥ एकादशीमृचमाह॥छ॥ ॥अध ग्मंता नहुषो हवं सूरेः श्रोता राजानो अमृ
तस्य मंद्राः। नभोजुवो यन्निरवस्य राधः प्रशस्तये महिना रथवते॥छ॥ ॥हे राजानो राजमानाः सर्व
स्येश्वरा वा हे मंद्राः मादयितारो यूयं अमृतस्य मरणस्य सूरेः स्तोतादिप्रेरकस्य नहुषो मनुष्यस्य म
न हवमाह्वानं श्रोत शृणुत बहुलं छंदसीति शपो लुक्। अमृतस्येत्यत्र बहुव्रीहौ नञो जरमरमित्रमृता ७
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। अध अथ श्रवणानंतरं ग्मंत आगच्छत गमेः छांदसो लुङ्। मध्यमबहुवचनस्य त

रथवतो ३

स्य येन जः। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। गमहनेत्युपधालोपः। किमर्थमागमनं उच्यते। नभोजुवः नभसि तथा प्राप्नु
यं यद्यस्मान्निरवस्य निर्गतरक्षकस्य युष्मद्व्यतिरेकेण रक्षकांतररहितस्य अथवा निर्गतोऽवसाधुत्वरितो रवः श
ब्दः स्तोत्ररूपो यस्य तादृशस्य रथवते यजमानस्य षष्ठ्यर्थे चतुर्थी महिना महिम्ना माहात्म्येन मकारलोपश्छां
दसः। तेन युक्तं राधः सिद्धिसाधनं हविर्लक्षणं संराधकं स्तोत्रं वा प्रशस्तये प्रशंसितुं कामयध्वे तस्मादाह्वानं
शृणुत आगच्छत चेति॥छ॥ द्वादशीमृचमाह॥छ॥ ॥एतं शर्धं धाम यस्य सूरेरित्यवोचन्दशतयस्य नंशे॥ द्यु
म्नानि येषु वसुताती रारन्विश्वे सन्वंतु प्रभृथेषु वाजं॥छ॥ ॥यस्य सूरेर्हविरादिप्रेरकस्य यजमानस्य संबं
धिनो दशातयस्य दशेंद्रियसंबद्धकलेवरदशावस्यात्रस्य नंशे प्राप्तये वयमागताः स्मः तस्मै यजमानायेतं श
र्धं दातव्यत्वेन वर्तमानं शर्धं परेषामभिभावकमन्नं तत्प्राप्तिहेतुं बलं वा धामकरं वा मरुत इत्यवोचन्। येषु दे

वेषुद्युम्नानिद्योतमानानिअन्नानिवसुनीतिःवसूनांधनानांतानिविस्तारयस्ववसृज्यैववाराररन्‌रमंतेनत्तो।
ततोनिष्किनिघत्ययेनात्वंमरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं।यद्वास्वार्थिकस्तातिल्‌।अरात्विनिरमतेर्यङ्लु
गंतस्यलुङिरूपंतेविश्वेसर्वेदेवाःअध्वरेषुप्रशस्तेषुनरोणेषुयागेषुवाजमन्नंसर्वेतदस्मभ्यंयच्छंतुषण्णुदा
ने मौयद्वायस्येरःस्वकृतस्यचदशातयस्यदशाचमसेषुव्यच्छितस्यसोमस्यधासयेवयंमादुकाःस्मतस्मा
एतंश्राद्धंधामेत्यवोचन्‌।यस्मादेवंतस्मादध्वरेषुवाजंतादृशंसोमलक्षणमन्नंविश्वेदेवाःसर्वेतासं
नजंतां।वनषणसंभक्तावित्यस्यव्यत्ययेनउत्प्रत्ययःकीदृशेषुयज्ञेषुवसुनीतिःवसूनांहविर्लक्षणानां
धनानांवाविस्तारयितारऋत्विजोवचनव्यत्ययः।द्युम्नानिद्योतमानानिस्वंधिषारन्‌ददतिरादानेलोटिछं ८
दसःआफःस्तुः।बहुलंछंदसीतियत्ययेत्याद्धातुकश्वारातोलोपइतिचेत्याकारलोपः।अतएवप्रत्ययस्तनामादिति

स्याद्युदात्तत्वंतानावस्य॥ग॥त्रयोदशीमृचमाह॥ग॥ ॥मंदामहेदशतयस्यधासेर्द्विर्यत्पंचबिभ्रतोयन्त्यन्ना॥
किमिष्टाश्वइष्टरश्मिरेतईशानासस्तरुषऋञ्जतेनॄन्‌॥ग॥ ॥मंदामहेस्तुमोवयंदेवान्‌मदिस्तुतौ।इदितोत्वा
न्नुम्‌।किमर्थंदशतयस्यधासेःदशेंद्रियरूपसाधनत्वेनदशावयवस्यान्नस्ययत्‌यस्मात्तेद्विःपंचदशविधे
त्यन्नानिदशाचमसगृहीतत्वादन्नस्यदशविधत्वंएवंविधमन्नंधारयंतोदशचमसाध्वर्यवोयंतिसोमायगच्छं
त्याहवनीयंप्रतियद्वाअश्वमेधकानिदशान्नानियुक्तानीत्याम्नायात्तान्याज्यमध्वादीनिदशविधान्यन्नानिवि
श्वेभ्योदेवेभ्योहोतुंधारयंतीतियदातदामंदामहइतिनवेष्टाश्वअश्रुवतीन्‌विहायकस्मादस्मान्नेत्यागमिष्यंतीति
वाच्यं।तरुषःशत्रूणांतारकान्‌तरतेरौणादिकउषन्‌।नॄन्‌कर्मणांएवंमहानुभावान्‌वरुणादीनिष्टा
श्वःएतन्नामकोराजानश्वेप्रसारयंतीतियद्वायेषांस्तोतॄणामस्माकमेतत्स्तुनादेवाईशानासःस्वामिनःकि

ततादृशान्नतरुषःत्राञ्जूणांनारकान्दत्तकर्मनिर्वाहकानस्मान्निष्टाश्वादयःकिंसाधयंतिकिंतुपद्भ्वंतिनभव
वंतीत्यर्थः॥छ॥चतुर्दशीमृचमाह॥छ॥ ॥हिरण्यकर्णंमणिग्रीवमर्णस्तन्नोविश्वेवरिवस्यंतुदेवाः॥अर्यो
गिरःसद्यआजग्मुषीरोस्राश्चाकंतूभयेष्वस्मे॥छ॥ ॥हिरण्यकर्णंहिरण्यविकारकुंडलाद्युपेतंकर्णंमणि
ग्रीवंरत्नाद्युपेतकंठंएतद्द्वयंसर्वावयवस्याप्युपलक्षणंएवंसर्वांगाभरणयुक्तमर्णः॥अरणीयंरूपंत
द्गतंपुत्रादिकमित्यर्थः॥उक्तलक्षणमस्मदीयंरूपंवाचोस्माकंविश्वेदेवावरिवस्यंतुपरिचरंतुप्रयच्छं
त्वित्यर्थः॥अर्यः॥अरणीयोविश्वेषांदेवानांसद्योजग्मुषीस्तोतृभर्त्रुखान्निर्गच्छंतीःगिरःस्तुतीः॥उस्राःअवि
कारेभवंतीत्याश्चः॥स्त्रीराज्यादीनिरुद्धीषिचसद्योस्मादागमनानंतरमेववाचाकंतुकामयंतां॥छांदसः ८
वाफश्रुतिः॥परस्मैपदंचयद्वाप्रयुक्तिसमनावः॥आस्माकंक्षितिर्वायोज्यंक्षितिर्वायोज्यंपर्याप्तंकामयतामि

त्यर्थः॥केचित्तिनउच्यतेअस्मेअस्माकंसंबंधिषुतनयेषुस्तोतृषुयष्टृषुचयद्वाअस्माकंतनयेषुएहिकामुष्मिकवि
षयेषुतनयविधेषुफलेषु॥छ॥पंचदशीमृचमाह॥छ॥ ॥चत्वारोमामश्रशार्स्यशिश्वस्त्रयोराज्ञआयवसस्यजि
ष्णोः॥रथोवांमित्रावरुणादीर्घाप्साःस्यूमगभस्तिःसूरोनाद्यौत्॥छ॥ ॥यासांकक्षीवंतमश्रशार्स्यमश्रकीर्त
यन्नृशंसशृणोतिशारयतिवामित्राणितिमश्रशारिःएतन्नामकस्यराज्ञःशिशिवंशिशुवदप्रबुद्धौ॥चत्वारःपुत्रा
मांधतइतिशेषः॥शिशुशब्दस्यजसादिषुछंदसिवाचनमितिगुणाभावः॥तथाआयवसस्यसर्वतःप्राप्तान्न स्य
एतन्नामकोराज्ञोजिष्णोर्जयशीलस्यपुत्रास्त्रयःतेपिबांधतइतिशेषः॥हेमित्रावरुणाएतन्नामानौदेवौवांयुव
योःसंबंधीरथोदीर्घाप्साः॥अप्सइतिरूपनामअतिविस्तृतरूपःस्यूमगभस्तिःस्यूममितिसुखनामसुखकरादीप्ति
मान्सूरोनसूर्यइवअद्यौत्द्योततांयुक्तानामस्मद्विरोधिनांभरतःस्फुरत्वन्नयज्ञनकोनवत्त्वित्यर्थः॥छंदसमित्व

ङ् । लिट इति डुङ्कृञोऽङुङः परस्मैपदं सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धिः बहुलं छंदसीति उनावेहन्नष्टा

दिसंयोगांतलोपौ । यद्वाकृञ्‌ अन्तिगमनो अयादिकः छांदसे लङि तो वृद्धिस्तु किरूलीति वृद्धिः ॥छ॥ इति

प्रथमस्य द्वितीयस्य प्रथमे तृतीयो वर्गः ॥छ॥ कदित्थेत्यस्मिन्नष्टादशानुवाके षट्सूक्तानि तत्र पृथू रथ इति तृतीयं सूक्तं

त्रयोदशर्चं अत्रानुक्रमणिका । पृथुः सप्तोनोषस्यं त्विति । दीर्घतमसः पुत्रः कक्षीवानृषिः ऋषिश्चान्यस्माद्दपीति

तिपरिभाषितत्वात् । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप्छंदः । उषाः प्रयोगादिदमादिके सूक्ते उषोदेवताके । प्रातरनु

वाक उषस्ये क्रतावस्य चोत्तरस्य च विनियोगः । प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यादिति दिष्टत्वात् ॥छ॥ तत्र प्रथमामृचमा

ह ॥छ॥ ॥पृथू रथो दक्षिणाया अयोज्यैनं देवासो अमृतासो अस्थुः । कृष्णादुदस्थादर्या३ विहायाश्चिकित्सं

ती मानुषाय क्षयाय ॥छ॥ ॥दक्षिणायाः प्रवृद्धायाः सर्व्यापारकुशलाया उषो देवतायाः पृथुर्विस्तीर्णो रथः

अयोजि अश्वैर्युक्तः सन्नद्धोऽभूत् अत्र यद्यपि देवताविशेषेण कृतः तथाप्युषस्य वा उषस इति गम्यते । एनं रथं अमृ

तासो अमरणधर्माणो देवासो देवनशीला ऋत्विजो देवाः अस्थुः आस्थितवंतः देवयजनं गंतुं आरूढा इत्यर्थः ।

अनंतरं सोषाः कृष्णात् निकृष्टवर्णात् नैशात्तमसः सकाशादुदस्थात् उत्थिता । कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्ण

इति यास्कः । कीदृशी सा अर्या जरणीया प्रजननीया विहायाः विविधगमनयुक्ता महती वा विहाया इति म

हन्नाम विहायाः यस्क इति तन्नामसु पाठात् । मानुषाय क्षयाय मनुष्याणां निवासाय चिकित्संती अथका

रनिवारणरूपां चिकित्सां कुर्वती तमो विवारयंतीत्यर्थः ॥छ॥ द्वितीयामृचमाह ॥छ॥ ॥पूर्वा विश्वस्मा

द्भुवनादबोधि जयंती वाजं बृहती सनुत्री । उच्चा व्यख्यद्युवतिः पुनर्भूरोषा अगन्प्रथमा पूर्वहूतौ ॥छ॥ ॥

विश्वस्मात् भुवनात् सर्वस्मात् प्राणिजातात् पूर्वा प्रथमा सती उषाः अबोधि बुद्धास्तु उषः का

जमवगत्य रिपश्चात्सर्वे प्राणिनः प्रतिबुध्यंते। कीदृशी। प्रावाजं गमनशीलं प्रकाशं निवर्त्तांधिकारं जयंती
अ१ पराअर्वंग वर्ती। यद्वा वाजशब्दोंऽन्ननामसु पठितत्वात्। अन्नाम अन्नं वै वाज इति श्रुतेश्च। यजमानार्थमन्नं सं-
पादयंती बृहती महती सत्यत्रा सर्वं जगत्संनजंती दर्शीयाप्रकाशस्य। किंच रोषा उच्चा उच्चैः उन्नतास-
तीयस्य तू विचष्टे सर्वं जगत् पश्यतीत्यर्थः। कीदृशी साधुवती मिथुनशीला नित्ययौवना वा पुनःपु-
नः पुनर्नवनशीला प्रतिदिनं वर्त्तमानत्वात्। सोषाः पूर्वस्तोमस्यां प्रथमा स्वख्या प्रशस्त्ष्टा सती आग-
गन् देवयजनं देशं प्रत्यागच्छति। प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो नवति नियास्कः। इतरदेवेभ्यः पूर्वमाग-
तास निशीघ्रमेवागच्छतीत्यर्थः॥२॥ तृतीयामृचमाह॥२॥ ॥यदद्य भागं विभजासि नृभ्य उषो देवि म- ११
र्त्यत्रा सुजाते। देवो नो अत्र सविता दमूना अनागसो वोचति सूर्याय॥३॥ ॥सुजाते शोभनजनने दे-

वि देवनशीले हे उषः उषःकालाभिमानिदेवते मर्त्यत्रा मनुष्याणां पालयित्री सत्युषु भूयानां भाजयित्री अद्यास्मि-
न् काले नृभ्यो यत् यं भागं भजनीयं स्वकीयप्रकाशांशं विभजासि विभज्य ददासि यद्वा मर्त्यत्रा म-
१ यजमानेभ्यो र्त्येषु मध्ये नृभ्यो देवानां भागं विभज्य ददासि उषसि प्रवृत्तायां हविषो दीयमानत्वात् उषसो दातृत्वमुपचर्य-
ते। अत्रास्मिन् भागविषये दमूना यजमानेभ्यो निमितफलदानमनः दमूना दममना वा दानमना वा दांत-
मना वेति निरुक्तवचनं। तादृशः सविता प्रेरको देवो नोऽस्मान् अनागसो वोचैति अपापान् भागयोग्यान् ब्र-
वीतु अब्रवीत् इत्यर्थः। किमर्थं सूर्याय अस्माकं देशं प्रति सूर्यस्य गमनार्थः॥३॥ चतुर्थीमृचमाह॥४॥
॥ ॥गृहंगृहमहना यात्यच्छा दिवेदिवे अधि नामा दधाना। सिषासंती द्योतना शश्वदागादग्रमग्रमिद्भजते व-
सूनां॥४॥ ॥अहना उषो नामैतत् अहना द्योतते इति तन्नामसु पाठात्। सा देवी देवेभ्यः हविः दिवेदिवे प्रतिदि-

वीर्यंत्यस्तर्नामसुपागात्गृहंगृहंतत्तद्यज्ञगृहंअच्छआभिमुख्येनयातिगच्छति।कीदृशी।अधिअधिकंनामन
मनंप्रकत्वंप्रतिरुत्तमद्योगंप्रकाशनंरूपंदधानाअधारयंती।यद्वाअधिदधानाअधिकंधारयंती।किंचाशि
षासंनक्षुमिच्छंती।द्योतनर्त्विरस्त्रजगतद्योतनशीलाजाशाधत्प्रतिदिनंआगादागच्छति।पूर्वंयाता।प्युक्त्वा
पुनरागादितिवचनमावश्यकत्वद्योतनार्थं।आगत्यचवसूनांधनानांहविर्लक्षणानांअग्रमित्तत्त
नश्रेष्ठंभागंभजतेसेवतेस्वीकरोतीत्यर्थः॥५॥पंचमीमृचमाह॥५॥ ॥भगस्यस्वसावरुणस्यजामिरु
षःसूनृतेप्रथमाजरस्व।पश्चासदघ्यायोअघस्यधाताजयेमतंदक्षिणयारथेन॥५॥ ॥हेसूनृतेमनु २६
ष्याणांनेत्रिउषाहेउषोदेवतेभगस्यसवितुर्जननीयस्यादित्यस्यस्वसासिस्वसृस्थानीयासितेनसमु १२
त्पद्यमानत्वात्तद्वत्पूज्येत्यर्थः।तथावरुणस्यतमोवारकस्यसवितुर्देवस्यजामिरसिभगिनीस्थानीयासि

एकस्मिन्नेवावस्थानउत्पद्यमानत्वात्।जनयंत्यपत्यादयंत्यस्यामन्यइतिजामिः।यद्वाजामितिगच्छतिस्त्रोत्पत्तिस्था
नादन्यत्रेतिउक्तनिर्वचनद्वयमभिप्रेत्ययास्कआह।नजामयेभगिन्यैजामिरन्येस्यांजनयंतिजामपत्यंजम
तेस्याःइतिकर्मणानिर्गमनप्रयाणवतीतिवाहद्यीतं।प्रथमाइतरदेवेभ्यःपूर्वस्वक्षुष्यवासनीजरस्वस्तुता
भवजरतिस्तुत्यर्थः।जरास्तुतिर्जरतेस्तुतिकर्मणइतियास्कः।पश्चापश्चात्त्वत्तोत्यनंतरंयोअघस्यधाताय
कश्चिद्दुःखस्यतदुत्पादकपापस्यवाधारयितातामिसदघ्याःगच्छतुवचनव्यत्ययः।दघ्यतिर्गत्यर्थःदघ्य
तिर्दघ्नोतीतिगत्यर्थेउपागात्।यदिसपापीबलीयान्तंदक्षिणयाप्रवृद्धयासहायभूतयात्वयास्थेन
अस्मदीयरथादिसाधनेनचजयेम॥६॥इतिद्वितीयस्यप्रथमेचतुर्थोवर्गः॥६॥षष्ठीमृचमाह॥६॥ ॥
उदीरतांसूनृताउत्पुरंधीरुदग्नयःशुशुचानासोअस्थुः।स्पार्हावसूनितमसापगूळ्हाविष्कृण्वंत्युषसोविना

ती:॥७॥ ॥स्तृतः प्रियसत्यात्मिकां वाचं उदीरतां उरुच्छहे ऋत्विजः उत्कृष्टं यथा भवति तथा स्तोत्रं प्रवर्त्त
यध्वं तथा पुरंधीः पुरंधयः पुरं शरीरं या दधाया तया निर्वर्त्तिताः पुरंधयः प्रज्ञाः प्रयोगविषयाः ताश्चास्मिं
न् यज्ञे उपकल्पितानि कर्माणि प्रवर्त्तनामित्यर्थः। यद्यपि प्राणवायुना शरीरं धार्यते तथापि यो वै प्राणः
सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः इति श्रुतेः प्राणप्रज्ञयोरेकत्वात् प्रज्ञया शरीरधारणमविरुद्धं तथा
ग्नयः आहवनीयाद्याः शुशुचानासः अत्यंतं दीप्यमानाः देवेषु उत्कृष्टं प्र यज्ञं नयंत्वित्यर्थमेवमिति
६३ तदुच्यते यतो वितथाः अग्नयः आहवनीयाद्याः शुशुचानासः अत्यंतं दीप्य विनाती विविधं नममाना
उषसः उषोदेवता नमसा परस्तानि अंधकारेण संतं गोपितानि च स्वनिवासयोग्यानि यज्ञसाधनवस्तू १२
नि वीरादीनि आविष्कुर्वंतीति यथावत्तु प्रकटी कुर्वंति तस्मात् स्तोत्रादिकं कुर्वंत्वित्यर्थः॥८॥ सप्तमीम्

रमाः॥८॥ ॥अपां न्यदेत्यभ्यन्यदेति विषुरूपे अहनी संचरेते। परिक्षितोस्तमो अन्या गुहाकरद्यौ उषाः शोशुच
ता रथेन॥८॥ ॥इदानीमहोरात्रे स्तुति द्वारा उषा स्तूयते विषुरूपे वक्ष्यमाणप्रकारेण नानारूपे अहनी अस
पराद्रिश्चो ने संचरेते समित्येकीनाव सहैव व्यवधाने चरतः अत्राङ्कः सहचर्यात्प्रतियोगि वा रात्रिरथ
हानरित्युच्यते उत्तरत्र मंत्रांतरे अयमेवार्थः स्पष्टमाम्नातः अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च विवर्तेते रजसी
वेद्याभिरिति। तयोर्मध्ये अन्यतु रात्रिरूपमहः अपेति अपगच्छति प्रतिलोमं गच्छतीवा अपेत्येतस्य प्रतिलो
म्यमिति यास्कः। अन्यच्च दिवसाख्यमहः अभ्येति आभिमुख्येन गच्छति अभीत्याभिमुख्यमिति यास्कः॥
रात्र्यां प्रति निवृत्तायां अहरभिमुख्यमागच्छतीत्यर्थः। विषुरूपे संचरेते इति यदुक्तं तदेव स्पष्टी क्रियते प
रि~~क्षितोः पर्यायेण निवसतोः~~ परिक्षितोः पर्यायेण निवसतोः परिक्षिपयितोर्वा प्राणिनां अहस्त्वतीः उ

आयुषःक्षयात्परिक्षपणंप्रसिद्धंतयोर्मध्येअन्यारात्रिःतमस्तमोरूपागुरुंपदार्थानांस्थगनंअकःकरोति।
अन्याअहरेकादेशात्ताचोषाःशोभचतान्रुशंदीप्नेनरथेनअद्योतद्योततेप्रकाशतेप्रकाशयतिवास
वैरात्रिस्तमोरूपंसर्वंजगदावृणोतिउषास्तुसर्वान्भावान्प्रकाशयतीत्यषमस्तुतिः॥८॥अष्टमीमृ
चमाह॥८॥ ॥सदृशीरद्यसदृशीरिदुश्वोदीर्घंसचंतेवरुणस्यधाम।अनवद्यास्त्रिंशतंयोजनान्येकैका
क्रतुंपरियंतिसद्यः॥८॥ ॥अस्मिन्नहनिसदृशीरितपरस्परंसदृश्यतएवतथाश्वस्तनेपरस्मिन्नप्यहनि
सदृशीःपरंसदृश्यएवअत्राद्यशोपिशब्दार्थःइत्तश्चएवार्थः।अद्यंशोश्चेमिप्रत्ययःद्येतन्यापिश्वस्तनीनिः
सद्यत्रयथश्वश्चयथाद्यतनीनिःएवमहरंतरेणसादृश्यंकथंसादृश्यमितितदुपपद्यतेयदानक्षत्राणि १४
नक्षत्रयंतेसूर्यश्चनोनादेतिउषःकालःसचैकविंशतिघटिकाभिःषड्विंशतिपराभिःसंमितःसूर्योहित्र

तिदिनंएकोनषष्ट्यधिकपंचसहस्रयोजनानिमेरुंप्रादक्षिण्येनपरिक्रमतितथासतियत्रयत्रलंकादिप्रदेशेसू
र्योगच्छतितस्यतस्यपुरस्तात्त्रिंशद्योजनंउषाअपिगच्छतिसूर्योयस्मिन्देशेगच्छतितत्रत्रिंशद्योजनंपुरस्ता
त्तत्रस्थितानांउदितोदृश्यतेएवंसर्वप्रदेशेष्वपि।तथोषाअपियत्रगच्छतिपुरस्तात्त्रिंशद्योजनस्थानाग
वर्तिनांउदितोदृश्यतेएवंलंकादिसर्वप्रदेशेस्थितानामपिउषसउदयोवगंतव्यः।एवंसतिकस्मिन्
स्थानेयावत्कालंयथोषाःप्रकाशयतितथास्थानांतरेपितावंतंकालंप्रकाशयंति।एवमुक्तनीत्या
एकस्मिन्नेवाहनिसर्वप्रदेशवर्तिनामप्युषसःसदृशाःप्रदेशबाहुल्यमपेक्ष्यउषसांबहुवाहु
लवचनंएकमेकरूपाउषसःअनवद्याःशुद्धाःतासामुदयाभावेनाअनवद्यानविघ्नंतिकिंतुप
वक्षयंतासामनवद्यत्वेदीर्घंउक्तनीत्याअत्यंतमायेनंवरुणस्यतमोनिवारकस्यसूर्यस्यधामस्था

मेरुवलयंसंचं।तेप्रतिदिनंसेवंतेयद्द्रमितितदुच्यतेत्रिंशतायोजनानित्रिंशद्योजनानिपुरतःसूर्यो
यत्रयत्रोदेतिततस्तनत्रिंशद्योजनंपुरस्तादुपयंतीत्यर्थः।किंचआसांमध्येएकेकोषाःलंकाद्येक
कदेशनागवर्त्तिनांकर्तुंगमनागमनादिरूपंकर्मतद्विषयांप्रज्ञांवा।तथाचनिरुक्तंकर्तुंदधिक्राः
कर्मवाप्रज्ञांवेति।सद्यस्तदानीमेवसोदयकालएवपरियंतिपरितोगच्छंतिनिर्वहंतीत्यर्थः।तत्तद्दे
शागविशेषेणसूर्यस्योदयोज्योतिःशास्त्रेप्रदर्शितः।उदयोयोलंकायांसोस्तमयःसवितुरेवसि
द्धपुरे।मध्याह्नोयवकोट्यांरोमकविषयेर्द्धरात्रंस्यामिति।ब।नवमीमृचमाह।ब। ॥जानत्यह्नः
प्रथमस्यधामशुक्राकृष्णादजनिष्टश्वितीची।ऋतस्ययोषानमिनातिधामाहरहर्निष्कृतमाचरंती॥ १५
॥ब॥ ॥उषाःप्रथमस्यपूर्वस्यप्रथमानस्यवाअह्नोदिवसस्यनामनमगमनजानतीआव

६३

वतिप्राणिनांप्रज्ञापयंतीत्यर्थः।सोषाःशुक्रास्वतोदीप्ताऋतएवश्वितीचीश्वेतत्यंगच्छंतीप्रकाशंप्राप्नुवंती
कृष्णात्रिकृष्णात्तमसःसकाशादजनिष्टप्रादुर्भवतियद्यपितमसःसकाशान्नोत्पद्यतेतथापितरनावि
वात्तद्यतइत्युपचर्यते।उत्पन्नासाऋतस्यसत्यभूतस्यादित्यस्यधामतेजोयुक्तंस्थानंयोषामिश्रयं
तीनमिनातिनहिनस्तिनदीयंतेजोनपरानवतिअपितुअहरहःसर्वेष्वहस्सुनिःकृतमाचरंतीअलं
कारशोभांकुर्वती।यद्वाऋतस्यसत्यभूतस्ययज्ञस्यधामदेवयजनाख्यंस्थानंयोषामिश्रणशीला
सतीनमिनातिनहिनस्तिकिंतुअहरहःसर्वेष्वयागादिवसेषुनिष्कृतंहविरादीनांप्रकाशनरूपम
लंकारंआचरंतीकुर्वती।तादृक्युषाअजनिष्टेतिपूर्वत्रान्वयः॥ब॥दशमीमृचमाह॥ब॥ ॥कन्ये
वतन्वाशाशदानाँएषिदेविदेवमियक्षमाणं।संस्मयमानायुवतिःपुरस्तादाविर्वक्षांसिकृणुष

DR BH

विनाति॥७॥ ॥तत्वाच्छरीरेणाशामदानाशाशाद्यमानास्पृष्टतांप्राप्नुवंती॥आशादानःआशाद्यमा
नइतियास्कः॥कन्येवकमनीयाकन्यैकेवकमनीयाभवतिक्वेयंनेतव्येतियास्कः॥मायथाजनांतिके
विवसनासंचरंति॥तथाहेउषस्त्वंकन्याकमनीयाअग्रगत्वासतीतत्वाच्छरीरेणाशाशादास्पृष्टतां
मछंती॥इयसेपश्चात्॥आगत्वासती॥हेदेवदेवनशीलेइयक्षमाणंयष्टुमिछंतंअभिमंतंदातुमिछं
तंवादेवंद्योतनस्वभावंसूर्यरूपंप्रियंएषिइछसि॥ततःपश्चात्युवतियौवनोपेतासतीपुरस्तात्प्र
त्यक्षःसूर्यस्यपुरतःसंस्मयमानासमी॥षद्धसती॥हास्यंतिकुर्वंती॥विनातिअत्यंतंनासमानावक्षां
सिवक्षसोपलक्षितानवयवान्आविष्कृणुषेप्रकटीकरोषि॥यद्वाभवतिरितिलुप्तोपमा॥यथा १६
लोकेअग्रगत्वायोषित्पुरस्तात्प्रियतमस्यपुरतःसंस्मयमानादंतप्रदर्शनायईषद्धसनंकुर्वंती

सि प्या१
वक्षांसिवक्षसोपलक्षितानिगोधैनिबाहुमूलस्तनादीनिआविःकरोतितथात्वमपीत्यर्थः॥यद्वापुरस्तात्पूर्वस्यां
दिशिसंस्मयमानात्विनोपमप्रकाशंकुर्वंतीयुवतिःसर्वेभ्योदेवेभ्यपक्षणशीलावक्षांसिवक्षइतिरू
पनामयरंतस्थानीयानितेजपीतादीनिरूपाण्याविष्करोति॥७॥इतिद्वितीयस्यप्रथमेपंचमोवर्गः॥७॥
एकादशीमृचमाह॥७॥ ॥सुसंकाशामातृमृष्टेवयोषाविस्तन्वंकृणुषेदृशेकं॥भद्रात्वमुषोवितरं
व्युछनतत्तेअन्याउषसोनशंत॥७॥ ॥हेउषोदेविमातृमृष्टामातृनिर्जननीभिःशुद्धीकृतायोषेव
सुसंकाशाअत्यर्थंप्रकाशमानात्वंतन्वंस्वकीयांतनुंदृशेमद्दर्शनायआविःकृणुषेप्रकटयसि॥
यथालोकेमात्रादिस्वजनैःस्नाताअत्यंतंशोभमानासतीस्वकीयंलावण्योपेतंसर्वशरीरंदर्शनायाविः
करोतितद्वत्त्वमपीत्यर्थः॥अत्रकमितिपादपूरणः॥अत्रविशेषस्याभावात्विशिरंजीवनायक

मितिवत्तथाचयास्काचार्यः।मिताक्षरेष्वनर्थकाःकमीमिद्विति।यद्वाकमितिसुखवचनःसुखंयथाभवति
तथाआविष्कृणुषइत्यर्थः।हेउषः।यतएवंकरोषिअतोनद्याकल्याणेशीलास्तुत्याविनरंछ्छअवरक
मंधकारंविभक्तष्टंयथाभवतितथाविवासय।अत्रयद्यपिविशेषोनश्रुतः।तथापिप्रकाशनिवर्त्यत्वा
त्परिहरणीयत्वाच्चवक्षदसनीयंतमएवेतिगम्यते।किंचतेतववक्षदसनंअस्याउषसः।अतीताअर्गोमि
त्यश्वनशांतव्याप्नुवंतितथाव्यक्तछेतिभावः।नचिर्याणिकर्माज्ज्वतिनक्षतिर्याणिकर्मरूपागात्।।ब।।
द्वादशीमृचमाह।।ब।। ।।अश्वावती तीर्गोमतीविश्वसुविदोवारायतमानारश्मिभिःसूर्य
स्यपराचयंतिपुनराचयंतिभद्रानामवहमानाउषासः।।ब।। ।।अश्वावतीः।अश्ववत्यःबहुभिरश्वै १७
स्तद्वत्यः।तथागोमतीःबहुभिर्गोभिस्तद्वत्यःविश्ववाराःविश्वैर्वरणीयाइत्यर्थः।सूर्यस्यरश्मिभिर्यतमानाः

सूर्यरश्मिभिःसाकंतमोपिनिवारणस्योपेक्षितत्वात्तासामपिप्रयत्नमविरुद्धं।रश्मिदेवताअपिप्रकाशिका
इत्यर्थः।किंचभद्राभद्रंकल्याणंस्तुत्यंवानामनमनंसर्वजनानुकूल्यंवहमानाःधारयमाणाःउषासःउषो
देवताःपराचयंतितथापुनराचयंतिचपरस्परापेक्षयोभयत्रचशब्दः।याएवातीतेषुगतास्तएवपुनःपुन
र्दिनांतरेष्वप्यायंतिजगन्निर्वाहायप्रतिदिनंगताअपिसंततंप्रवर्ततीत्यर्थः।।ब।।त्रयोदशीमृचमाह।।ब।। ।।
ऋतस्यरश्मिमनुयच्छमानाभद्रंभद्रंक्रतुमस्मासुधेहि।उषोनोअद्यसुहवाव्युच्छास्मासुरायोमघव
त्सुचस्युः।।ब।। ।।हेउषः।ऋतस्यसत्यभूतस्यादित्यस्यरश्मीन्अनुयच्छमानाआनुकूल्येनप्रवर्तमा ३६
नात्वंभद्रंभद्रंक्रतुंतत्तत्कल्याणंस्तुत्यंवालौकिकंवैदिकंकर्मतद्विषयांप्रज्ञांवाधेहिस्थापय।हेउषः
नोस्मदर्थंसुहवासुहुआह्वानासतीव्युच्छतमोविवासतयप्रकाशंकुर्वतीत्यर्थःकिमर्थमिति।त

उच्यते।मघवन्मघमितिधननामहविर्लक्षणंयुक्तेभ्यस्तुयजमानेभ्योरायस्वस्फःबहुविधानिधनानि
संनवंत्वितिपूर्वोक्तेनकृतनामहस्मस्तुच्चयार्थश्चाद्धः॥छ॥इतिद्वितीयस्यप्रथमेषष्ठोवर्गः॥छ॥ ॥उषा
उच्छंतीतित्रयोदशर्चंचतुर्थंसूक्तंदैर्घतमसःकक्षीवतआर्षंत्रैष्टुभंउषस्यंउषाउच्छंतीत्यनुक्रांतंवि
ऋ०१वो४ नियोगस्तुपूर्वसूक्तः॥छ॥तत्रप्रथमामृचमाह॥छ॥ ॥उषाउच्छंतीसमिधानेअग्नाउद्यन्सूर्यउर्विया
व्यश्रेत्।देवोनोअत्रसवितान्वर्थंप्रासावीद्द्विपत्प्रचतुष्पादित्यै॥छ॥ ॥तीतिएषोषाःसमिधानेअ
ग्नौअग्नित्वसामान्येनैकवचनंअग्निषुसमिध्यमानेषुसत्सुकर्मार्थंकर्तृप्रयोगःउषःकालेह्या
हवनीयादयःप्रज्वाल्यंतेउच्छंतीतामाविवासयंतीउर्वियाउरुबहुलंज्योतिःप्रकाशंअश्रेत्सेवते १८
प्रकाशात्वेप्रकाशयतिवासर्वंकिमिवउद्यन्सूर्यःउपमाप्रधानंनिर्देशःउदितःसूर्यइव॥सूर्योपि

याप्रकाशयतितथेत्यर्थः।अत्रत्वदुदयात्तस्मिन्कर्मणिवासवितादेवःसर्वस्यप्रेरकःसूर्योनोस्मदर्थंउत्विप्रंअर्थ
शब्दोत्रविशेषणवाचीनपुंसकलिंगःअयंनर्यान्निःपणवत्रपांसीत्यादौतथादृष्टत्वात्।अरस्वीयंद्विपत्पाद
द्वयोपेतंमनुष्याणांदिरूपंधनंप्रासावीत्अनुज्ञानातुददात्वित्यर्थः।तथाचतुःपत्पादचतुष्टयोपेतंगवा
दिरूपंधनंप्रवासीत्किमर्थंइत्येद्विपदांचतुष्पदांचगमनायायद्यानइत्याइतिसंबंधः।अस्मद्गमनादि
व्यापारायेत्यर्थः॥छ॥द्वितीयामृचमाह॥छ॥ ॥अमिनतीदैव्यानिव्रतानिप्रमिनतीमनुष्यायुगानिईयुषीणा व्रतानि ५
मुपमाशश्वतीनामायतीनांप्रथमोषाव्यद्यौत्॥छ॥ ॥दैव्यानिव्रतानिदेवसंबंधीन्यग्निहोत्रादीनिक नि६
र्माणिव्रतमितिकर्मनामव्रतंकर्मवरमितितन्नामसुपाठात्।तानिकर्माणिअमिनतीअहिंसतीना
नप्रदानेनाकुलंजर्वतीनयामनुष्याणांयुगानियुगोपलक्षितान्निमेषादिकालेसर्वंयथास्वस्वव्या

पारायगछतीतिप्रसिद्धं। किंचईयुषीणांगछंतीनांअतीतानांसंततिप्रवाहरूपेणनित्यानांउपमानहूत्रि
त्येत्यर्थः। तथाआयतीनांआगच्छमानसमयउत्पद्यमानानांप्रज्ञावागादीनांप्रथमस्मा विनीउषस्या
गतायांवास्वोबुद्ध्यश्वस्फुरंतीतिप्रसिद्धं। तादृशीदेवीद्युद्योतनप्राणिनामनुग्रहायद्योतते।।ग।।तृतीया
मृचमाह।।ग।। ।।एषादिवोदुहिताप्रत्यदर्शिज्योतिर्वसानासमनापुरस्तात्। ऋतस्यपंथामन्वेति
साधुप्रजानतीवनदिशोमिनाति।।ग।। ।।एषोषाः दिवद्योतमानात्मकस्यद्युलोकस्यदुहितादुहि
नी६ तृस्थानीयातनउत्पद्यमानत्वात्दुहितेत्युपचर्यते। पुरस्तात्पूर्वस्यांदिशिप्रतिपद्यैकंअदर्शिदृश्यत।
सर्वेषामपिप्राणिनामाभिमुख्येनप्रकाशातउइत्यर्थः। सदृशीसाज्योतिर्वसामानातेजोरूपंवस्त्र ११
माछादयंतीतेजसाप्रकाशयंतीसमनासम्यग्गमनयित्री। वेष्टनीअंतर्हितायोर्यायद्वामहयु
ये

पं१

गपदेवमच्यतेवबुध्यतेप्राणिभिरितिसमनावृत्यत्पनवधारणादनवग्रहः। सातादृशीऋतस्यादित्यस्यपंथांपंथा
नंमेरोःप्रांतप्रदेशंअनुक्रमेणसाधुसम्यनेतिगछेतिसूर्योयत्रयत्रगछतितत्रतत्रपुरस्तादुषाअपिगछ
तीत्यर्थः। सेवविघिप्स्यते। प्रजानतीवाप्रियतनस्यसूर्यस्यमार्गोमयापिगंतव्यइतिचेतयंतीवयथालोक
प्रियतामनुष्यंरागयुक्ताकाचितूतंनत्नारिंसर्वास्ववस्थासुअनविछंचंतितथेयमपीत्यर्थः। किंचदिशः प्रा
गादिकानमिनातिनहिनस्तिकिंतुएषायत्रगंछतिसाप्राचीत्येवंप्रागादिव्यवहारंकरोतीत्यर्थः।।ग।।चतु
र्थमृचमाह।।ग।। ।।उपोअदर्शिशुंध्युवोनवक्षोनोधाइवाविरकृतप्रियाणि। अद्मसन्नससतोबोध
यंतीशश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणां।।ग।। ।।एषोषाउपोइतिनिपातद्वयमनुदायात्मकएकोनिपातः स
र्वैःसमीपएवअदर्शिदृश्यते। तत्रदृष्टांतः। शुंध्युवोनवक्षः अत्रनकारउपमार्थीयःउपरिष्टात्उपचु

ज्यमानत्वात्।यत्र तु प्रतिषेधो विवक्षितः तत्र पुरस्तान्नकारः प्रयुज्यते।तथा च यास्कः।पुरस्तादुपाचारस्तस्य
यत्प्रतिषेधतीति तस्योदाहरणं नेंद्रं देवममंसतेति उपरिष्टादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीत इति तस्योदा
हरणं दुर्मदासो न सुरायामिति शुंध्यव आदित्यः सर्वेषां शोधकत्वात्।तस्य वक्षोवस्थानीयो रश्मिसमूहः
स यथा प्रकाशमानो दृश्यते तथेत्यर्थः।यद्वा शुंध्युरिति जलचरः श्वेतवर्णः पक्षिविशेषः स यथा स्वकी
यं वक्षः प्रकाशयन् ततः दृश्यते तद्वदित्यर्थः।किंच नोधा इव प्रियाण्याविरकृत नवनं स्तोत्रं धारय
तीति नोधाः।एतन्नामा महर्षिः देवतास्तुतिव्याजेन नानाविधैर्मंत्रैः प्रियाणि स्वमनीषितान्या
विष्कृतवान् तद्वदेषापि स्वकीयानि सर्वलोकप्रियाणि तेजांस्याविष्करोत्।किंच अद्मसन्न अत्रोप 20
मार्थीयो नकारः अद्यत इत्यद्म अन्नं तस्य पाकाय गृहे सीदतीत्यद्मसत् पाचिता योषिता ससतो बोध
यं

यंती सा यथा स्वपतः पुत्रादीन् भोजनाय बोधयति तद्वत्।यद्वाद्मेति गृहनाम रूढं अद्मेति तत्राम उपागत्।अत्र
सीदतीत्यद्मसत् जननी सा यथा स्वपतः पुत्रादीन् उषःकाले प्रबोधयति तथा नवनारीव गृहे सीदंती तत्रस्थान्
प्राणिनः प्रबोधयंती ययुवाः।आ ईयुषीणां आगमनशीलानां स्त्रीणां मध्ये शश्वत्तमा पुनः पुनरागच्छं
ति शात नियतमागच्छंतीनां वारयोषितां मध्ये स्वयमेका सती नियतमागच्छतीत्यभिप्रायः।अत्र निरुक्तं।
उपादर्शि शुंध्युवः शुंध्युरादित्यो भवति शोधनात्तस्यैव वक्षो भासाध्यूढमिदमपीतरद्वक्ष एतस्मादेवा
ध्यूढं काये शकुनिरिति शुंध्युरुच्यते शोधनादेवोदकचरो भवति आपोपि शुंध्युव उच्यंते शोधनादेव नोधा
ऋषिर्भवति नवनं दधाति स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुते एवमुषा रूपाण्याविष्कुरुते अद्मसद्यान्न
नवत्यद्मसानिनीति वा।ससतो बोधयंती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणां पुनरागामिनीनामिति॥८॥

पंचमीमृचमाह॥छ॥ ॥पूर्वेअर्द्धेरजसोअप्त्यस्यगवांजनित्र्यकृतप्रकेतुं।व्युप्रथतेवितरंवरीयओभापृणंतीपि
त्रोरुपस्था॥छ॥ ॥अप्त्यस्यव्यापनशीलस्यविस्तृतस्यरजसोरंजकस्यांतरिक्षलोकस्यरजःशब्दोंतरिक्ष
लोकस्यलोकवाचीलोकारजांस्युच्यंतइतियास्केनोक्तत्वात्।तस्यपूर्वेअर्द्धेपूर्वस्मिन्भागेजनित्रीत्वेउ
त्पत्रासतीगवांदिशांरश्मीनांवाकेतुंप्रज्ञानंअत्यन्तप्रकर्षेणकरोति।यद्वारजसोरंजकस्याह्नःरजःश
ब्दोहर्वाचीअहरगरजीरजसीउच्यतेइतियास्केनोक्तत्वात्।तस्यपूर्वेअर्द्धेसर्वस्मिन्भागेउषःकालेगवांवाचां
जनित्रीजनयित्रीउत्पादयित्रीउषःकालेसर्वेषांप्राणिनांवाचःस्फुरंतीतिप्रसिद्धं।यद्वाअप्त्यस्यकर्मसु
स्थितस्यजंतोःकेतुंगमनागमनादिरूपंकर्मकेतुरितितन्नामसुपाठात्।अत्यन्तप्रकर्षेणकरोति।किं २१
चपित्र्योःपालयित्र्योर्द्यावापृथिव्योःउपस्थाउपस्थेउत्संगेअंतरालप्रदेशेस्थित्वाउभाउभेद्यावापृ

थिव्योपृणंतीस्वतेजसापूरयंतीयद्वाउभाउभयोःपित्रोरितिसंबंधः।वितरंविशिष्टतरंवरीयःउरुतरंअतिविस्ती
र्णंयथाभवतितथाव्युप्रथतेविशेषेणविप्रख्याताभवतिप्रकाशितइत्यर्थः।उशब्दोवधारणार्थः।पादपूरणे
वा।मिताक्षरेष्वनर्थकाःकमीमिद्वितीतियास्केनोक्तत्वात्॥छ॥इतिद्वितीयस्यप्रथमेसप्तमोवर्गः॥छ॥षष्ठीमृच
माह॥छ॥ ॥एवेदेषापुरुतमादृशेकंनाजामिंनपरिवृणक्तिजामिं।अरेपसात्वाउशासादीप्यानानार्जहदी
षतेनमहोविभाती॥छ॥ ॥एषोषाएवेतउच्छत्एवकारार्थः।एवमेवइदानींसमानप्रकारेणैवपुरुत
माअत्यंतविस्तृतासतीअजामिविजातीयंमनुष्यादिजातिंनपरिवृणक्तिपरतःसर्वतोनवर्जयतितथा
जामिसजातीयंदेवजातिंनपरिवृणक्तिनपरिवर्जयतिमनुष्यादिकंचतदुपलक्षितंलोकद्वयंवाकार्त्स्न्ये
नप्रकाशयतीत्यर्थः।किमर्थमितितदुच्यतेदृशेकंसुखेनसर्वेषांदर्शनायसुखंयथाभवतितथासर्वान्दृश

त्वं वा। किंच अपरेपमा अपापया निर्मलयानया शरीरेण शास्त्रादिना शोभमाना इति यास्कः स्पष्टतां गच्छं
तीत्यर्थः। विनाती विशेषेण प्रकाशयंतीमा। अनद्दित्यानु उत्त्रिकादेः वाकाशानूनेषते गच्छंति तमपि प्रका
शयति तथा महो महतो मेवादेः प्रकाशात्रेषते न गच्छति मपि प्रकाशयति इ वं लोकद्वयं प्रकाशात इस्फक्कं
इदानीं अस्मिंल्लोके परमाण्वादि पर्वत पर्यंतं तत्स्कं प्रकाशयतीत्यर्थः॥ ७॥ सप्तमीमृचमाह॥ ७॥ ॥
अत्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तारुगिव सनये धनानां। जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्रेव निरिणीते
अप्सः॥ ७॥ ॥ अत्रातेव पुंस एति प्रतीची स्वकीय स्थानात् प्रतिनिवृत्त भ्रातृमती एति गच्छति यथा लो
के भ्रातृरहिता योषित् स्वोचित वासोलंकारादिलाभाय पितॄन् एति मति भ्रातरि सत्य वोचित प्रदानादिना २२
सम्यक्तोषयति न दत्ता वा पितरा मत्व प्राप्नोति यद्वा सति स्वभ्रातरि सत्य पितृः पितृदानादिकं संता

नत्वं करोति तस्याभावात् स्वयमेव तत्पुत्रं पित्रादीनुगच्छति तद्वयि मुखात् अपि स्वोचित प्रकाशादिलाभाय
स्व प्रकाशादानाय वापि स्वतं सूर्यमाति मुखेन गच्छति। अयमेको दृष्टांतः। तथा धनानां सनये गर्तारुगिव ग
र्तारुगीवेत्यपरो दृष्टांतः। गर्त इति गृहनाम सत्ता दत्तो गर्त इति नाम खुपा गान्। अत्रौचित्येन राजपुरुषेः स्था
यनिर्नेत्रि निश्चाच्छिष्टितं स्थानमुच्यते। तदारोहतीति गर्तारुक् यथा लोके काचिदृतं नष्टकार्यो पितृ
धनानां स्वकीय रिक्थानां सनये आनाय गर्तमागच्छति तां उत्तमस्या विचार्य यदीयं रिक्थजनते वेद केचिद्
मंना ह्येतदीयं धनं वितरंति तथेयमपि धनानां प्रीणन साधनानां प्रकाशानां सनये लाभाय गर्तमा
काशं सूर्य निवसे स्थानं आरोहति देशविशेषाचारमपोद्य एवं दृष्टांतिनं। किंच पत्य उशती कामयमा
ना सुवासा उः कृत्तादिशोभन वसना स्वजंत्तता पूर्वैरजो दर्शनसमये मलिन वस्त्रा मती स्थानानंत

रंशोभनवस्त्रानराणांशोभमानाःविशेषेणपतिनोगायन्तीकांक्षन्तीतेनसहसंक्रीडतेतथेयमुषाःअति
निशेषेणांतांधकारेणाच्छन्नत्वात्मलिनवसनापिप्रभातेस्वतेजसाच्छन्नत्वात्शुभ्रवसनासतीपतिस्थानीयेन
सूर्येणसाकंसंक्रीडमानाहसन्तीवहसनेवअस्माःदंतस्थानीयानिरूपाणिनीलपीतादीनियद्वानिरूप्य
माणानिपदार्थजातानितिरांशिणीतिगमयतिप्रकाशयतीत्यर्थः।यथालोकेकाचिद्रमणीयायोषि
तत्तथालेनदंतान्विवृणुतेतथेयमपिसर्वाणिरूपाणिप्रकाशयतीत्यर्थः।अयंमंत्रोनिरुक्तेस्प
ष्टंव्याख्यातः।अत्राष्टकेवपुंसःपितृनेत्यभिभ्रात्रीसंतानकर्मणेपिंडदानायनपतिगर्तारोहिणीव
धनलाभायदाक्षिणाजीगर्तःसभास्थाणुर्गृणातेःसत्यसंगरोभवतितंतत्रयापुत्रायांपतिकारो २३
हतितांतत्राक्षेणघ्नंतिसारिक्थंलभतेइतिजायेवपत्येकामयमानासुवासाऋतुकालेषुषाहस

नेवदंतान्विवृणुतइतिच॥७॥अष्टमीमृचमाह॥८॥ ॥स्वसास्वस्रेज्यायस्यैयोनिमारैगपेत्यस्याःप्रतिचक्ष्ये
वव्युच्छंतीरश्मिभिःसूर्यस्यांज्यंक्तेसमनगाइवव्राः॥८॥ ॥एकस्मादेवांतरिक्षादुत्पन्नत्वात्परस्परंस्वसृ
नाव।तयाप्युषःप्राथम्यात्तेजस्वित्वाच्चज्यायस्त्वंस्वयमेवसरतीतिस्वसारात्रिःस्वस्रेज्यायस्यैउक्तनी
त्याज्येष्ठायैयोनिंउत्पत्तिस्थानंअपरात्ररूपंआरैक्अरिचत्प्रदात्परेचयतीत्यर्थः।तथाचपूर्वत्रा
त्रातंरात्र्युषसेयोनिमारैगितिदत्वाचअस्याउत्पन्नाउषसेप्रतिचक्ष्येवज्ञापयित्वैवस्वयमस्तत्येवग
च्छतिज्यायस्याआगतायांतस्यैस्वस्थानंदत्वास्वयंतस्मैनिर्धेस्थाउमत्वचितमितिविज्ञायेवापगच्छ
तीतिभावः।एवमुत्पन्नैषासूर्यस्यरश्मिभिव्युच्छंतीतिसमनगाःविक्षत्राः।व्राताःविक्षसंघाइवय
द्वासम्यगगमनापगच्छंतीतिसमानगाःसूर्यरश्मयःतेइवव्राताःसंघीभूताःतेयथाअंजंतेअगच्छ

तीतिसमनगाःव्राताःसंघीभूताःतेयथाअंजतेजगत्प्रकाशयंतितथेत्यर्थः।व्रातइत्यत्रतकारलोपश्छां
दसः॥८॥अथनवमीमृचमाह॥८॥ ॥आसांपूर्वासामहःसुस्वसॄणामपरापूर्वामभ्येतिपश्चात्।ताः
प्रत्नवन्नव्यसीर्नूनमस्मेरेवदुच्छंतुसुदिनाउषासः॥८॥ ॥स्वसॄणांपरस्परंस्वसृभावमापन्नानां
स्वयंसरंतीनांवापूर्वासांपुरातनीनांआसामुषसांमध्येअहःसुअहःसुप्रतिदिनंअपराअन्या
अद्यतन्युषाःपूर्वांअतीतदिवससंबंधिनीमुषसंपश्चात्अवसृज्यअभ्येतिआभिमुख्येनगच्छति।
अव्यवधानेनगच्छतीत्यर्थः।सर्वेष्वहःसुएवमेवाभ्येतिनव्यसीधनदिवसाःप्रोत्ननादिनसुख
वाःसत्यःअस्माकंरेवत्बहुधनविशिष्टंयथाभवतितथाउच्छंतुप्रकाशयंतुपूर्वतन्योयथोच्छन्त २५
याआगामिन्योपिउच्छंत्वित्यर्थः॥८॥अथदशमीमृचमाह॥८॥ ॥प्रबोधयोषःपृणतोमघोन्य

बुध्यमानाःपणयःससंतुरेवदुच्छमघवद्भ्योमघोनिरेवत्स्तोत्रेसूनृतेजारयंती॥८॥ ॥हेमघोमघवतिअस्म
भ्यंदातव्यैर्बहुभिर्धनैस्तद्वतिउषःहेउषोदेविपृणतःहविःप्रदानस्यान्यजमानान्प्रबोधयप्रज्ञापय
तिबुद्धान्कुरु।किंचपणयःयथासहिस्रवोवणिजःपणिजःपर्वणिर्नवतीतियास्कः।पणयनि
लुब्धकायागादीनामर्थानामप्रदानशीलाःअस्मच्छत्रवःससंतुस्वपंतुदीर्घनिद्रानवंतुम्रियंतामि
त्यर्थः।तथाचमंत्रांतरं।ससंतुत्याअरातयोबोधंतुशूररातयइति।किंचहेमघोनिअस्मद्धविर्भिस्त
द्वनिहेउषःमघवद्भ्यःहविर्लक्षणान्नवद्भ्योयजमानेभ्यःतेषामर्थंरेवत्धनवत्समृद्धिमतउच्छवि
नाहि।किंचहेसूनृतेसुष्टुमनुष्याणांनेत्रिदक्षिजनयंतीसर्वप्राणिनःक्षपयंतीत्वंस्तोत्रेस्तुतिक
र्त्रेयजमानायतदर्थंरेवत्धनवत्समृद्धयुक्तंउच्छेतिशेषः॥८॥द्वितीयस्यप्रथमेअष्टमोवर्गः॥८॥ ॥

अथैकादशी॥ अवेयमश्वैद्युवतिः पुरस्ताद्युङ्क्ते गवामरुणानामनीकं। वि नूनमुच्छादसति प्र केतुर्गृहं
गृहमुप तिष्ठाते अग्निः॥ग॥ ॥इयमुषाः युवतिः यौवनोपेता योषित्स्थानीया यद्वा सर्वेषु भावेषु
मिश्रयन्ती पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि अवाश्वैत् अत्यर्थमागच्छति वर्द्धते वा। अत्रावशब्दो विनिग्रहा
र्थीयः। न्यवेति विनिग्रहार्थीया इति यास्केनोक्तत्वात्। तत्कथमवगम्यत इति तत्राह इयं अरुणा
वर्णानां गवां प्रसिद्धानामेतन्नामकानामश्वानां वा अनीकं समूहं युंक्ते रथे योजयति। अरुण्यो गा
व उषसां श्यावाः सवितुरिति यथा लोके वाहनमश्वादिं दृष्ट्वा प्रयाणमनुमीयते तथात्राप्यरुण
रश्मीनामश्वानां दर्शनादुषा आगच्छतीत्यध्यवसीयते। यद्वा अरुणानां रश्मीनां समूहं युंक्ते तथा
नूनं निश्चयं एषा व्युच्छात् तमो विवर्जयिष्यति यत इयं गा युनक्ति अत एव कारणात् यथा लोके

DR BHAU DAJI MEMORIAL

स्वसरैरादर्शादयानुमीयते तथात्रापीत्यर्थः। तादृशी सा असति असत्प्रायनिरूपे अंतरिक्षे अतिरोधाय
कत्वावेशो नन्नेतमसि वा केतुः केतुः स्थानी ज्ञापयित्री विविधं भासा इति शेषः। उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रिया
ध्याहारः। यद्वा असति तमोरूपेंधकारे प्र केतु प्रकर्षेण ज्ञापयित्री सती नूनं व्युच्छादिति पूर्वत्रान्वयः।
तस्मिन्काले अग्निः आहवनीयादिरूपः गृहं गृहं सर्वं यजमानगृहं अग्निहोत्राद्यर्थमुपतिष्ठते दी
प्यत इत्यर्थः॥ग॥ अथ द्वादशीमृचमाह॥ग॥ ॥उत्ते वयश्चिद्वसतेरपप्तन्नरश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ। अमा
सते वहसि भूरि वाममुषो देवि दाशुषे मर्त्याय॥ग॥ ॥ते नव व्युष्टौ सत्यां वयश्चित् गमनवन्तः पक्षिणो
पि चिदित्येषोपि शब्दार्थः। निपातानामनेकार्थत्वात्। उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति यास्केनोक्तत्वात्। व
सतेर्निवासस्थानान्नीडादेरुत् ऊर्ध्वं अपप्तन् पतन्ति। पूर्ववाक्ये गृहं गृहमुपतिष्ठाते अग्निरित्युक्तत्वात्

दृष्ट्वाथादित्यर्थः। किंच नरश्च मनुष्याश्च पितुभाजः अन्नार्थिनः कृषिवाणिज्यादिकर्तारः स्वस्वव्यापारार्थ
मुत्तन्मुखाः अपप्तन् गच्छंतीति तथा मंत्रांतरं पद्वदीयत उत्पातयति पक्षिणः इति एवं सत्यां हे देवि देवन
शीले उषो देवते अमा गृहे देवयजनाख्ये सते तिष्ठते यजमानाय तदर्थं आमति गृहनाम अमादम
इति नामसु पठितत्वात्। यद्वा अमा सह हूयमानेनाग्निना सह निवसते यजमानाय अमाना
य अमावसेतामित्यादौ सहार्थे प्रयोगात्॥१२॥ त्रयोदशीमृचमाह॥ ॥अस्तोढ्वं स्तोम्या ब्रह्म
णा मे वीवृधध्वमुशतीरुषासः। युष्माकं देवीरवसा सनेम सहस्रिणं च शतिनं च वाजं॥१३॥ ॥एवं
सूक्तद्वयोक्तनीत्या बहुधा स्तुवानां च स्तुतिं अनया निवेदयित्वा स्वाभीष्टं प्रार्थयते हे स्तोम्याः स्तो २६
मस्तोत्रं तदर्हंतीति स्तोम्याः स्तुत्यार्हा उषसः यतो यूयं तादृश्यः अतो मे मम स्वभूतेः ब्रह्मणा सूक्तद्वयग

तमंत्ररूपेण स्तोत्रेण अस्तोढ्वं स्तुता भवतीति किंच हे उषसः उशतीः स्तोतॄनस्मान् अस्मत्समृद्धिकामयमाना यूयं
अवीवृधध्वं। अस्मान् प्रवर्द्धयत किंच हे देवीः देव्यो देवनशीला युष्माकं अवसा युष्मत्संबंधिना रक्षणेन व
यं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं अभीष्टधनं सनेम भजेमहि शतिनं च वाजं शतसंख्याकं अपरिमितं धनं
सनेम युष्मत्कृतेन शतसहस्रपरिमितधनादिरूपरक्षणेन वयमपि अर्थिभ्यः सहस्रपरिमितस्य ध
नस्य सनितारो भवेमेत्यर्थः॥१३॥ द्वितीयस्य प्रथमे नवमो वर्गः॥९॥ ॥प्रातारत्नमिति सप्तर्चं पंचमं सू
क्तं काक्षीवतं दानस्य स्तूयमानत्वात् दानदेवत्यं या तेनोच्यते सा देवतेति परिभाषितत्वात् त्रिष्टुभं
उपश्न्यादिको द्वे जगत्यौ। प्रातारत्नं सप्तर्चं नयस्य दानस्तुतिस्तु इत्यनुक्रमणिका॥१॥ तत्र प्रथमामाह॥१॥
१॥ ॥प्रातारत्नं प्रातरित्वा दधाति तं चिकित्वान् प्रतिगृह्या नि धत्ते। तेन प्रजां वर्द्धयमान आयू रायस्पो

षेणास्वचतेसुवीरः॥अत्रेतिहासमाचक्षतेदीर्घतमसःकक्षीवान्नामऋषिःब्रह्मचर्यंचरिष्यन्वेदाभ्यासार्थं
गुरुकुलेचिरकालमुषित्वावेदान्सम्यगधीत्यव्रतीनिवृत्तःस्वितेनाभ्यनुज्ञातःपुनश्चगृहंप्रतिप्रयास्य
न्मध्येमार्गेरात्रौविश्रांतःपुनःस्वगृहंप्रतिप्रयास्यन्मध्येमार्गेरात्रौविश्रांतःप्रभातेभावयव्यस्यपुत्रः
स्वनयोनामराजापाणिंगृहीत्वास्वकीयमानसमुपवेश्यतस्यसौंदर्यमवगत्यस्वकीयाप्रदायमनाः
पप्रच्छभगवन्कस्यपुत्रःकिंनामासीतिसचपृष्टोमातरंपितरंचस्ववृत्तांतंआचचक्षेसचराजा
संभाव्यइत्यमुदितमनाः॥स्वगृहंप्राप्यअस्मैमधुपर्कमारचय्यवस्त्रमाल्यादिभिःपूजयित्वासम
पादशकन्याःशतनिष्कानश्वतंपुंगवानांशतंगवांषष्ट्युत्तरसहस्रंपुनरेकादशरथांश्चप्रादत् २१
सचसर्वमनुक्रमेणप्रतिगृह्यदीर्घतमसोनिकमागत्यतस्मैप्रादर्शयत्ननुकक्ष्यानामाश्व

बंधनीरज्जुःतद्वान्कक्षीवान्अश्वबंधनंचराज्ञएवोचितंअतोस्यराजत्वात्प्रतिग्रहोनोपपद्यते।याजनाध्यापनेचैववि
शुद्धाच्चप्रतिग्रहइत्युक्तत्वात्।तस्माद्ब्राह्मणस्यैवाधिकारोनतुक्षत्रियस्येति।नैषदोषः।अयमर्थःसोकलिं
गाख्यस्यराज्ञःपुत्रःतथापितेनलिंगयेनस्वयंवृद्धत्वात्अपत्योत्पादनायसामर्थ्यमजनमानेनतदुत्पा
दनाययाचितोदीर्घतमाऋषिरुशिङ्नामकांअपत्योत्पादनायप्रेषितयाराजमहिष्याअतिजरठेनम
हर्षिणासहरंतुंलज्जमानयास्ववस्त्राभरणैरलंकृत्यस्वप्रतिनिधित्वेनप्रेषितामुशिङ्नामिकांयोषितं
दासीमित्यवगत्यमंत्रपूतेनजलेनाभिषिच्यऋषिपुत्रीकृत्वातयासहरेमे।तदुत्पन्नःकक्षीवान्नाम
ऋषिःएतत्सर्वंअस्माभिःपूर्वाध्यायेनासत्याभ्यामित्यत्रसूक्तेनविस्तरेणप्रतिपादितं।अयंक्षत्रियसं
बंधात्कक्षीवानितिनामोपपन्नं।दीर्घतमसःपरमर्षेरुत्पन्नत्वेनब्राह्मणत्वात्प्रतिग्रहोप्युपपन्नः

एवमिदमादिसूक्तद्वयंस्वनयस्यराज्ञोदानप्रशंसाख्यानप्रतिपादकं।नत्वनुक्रमण्यांस्वनयस्यदानस्तु
तिरितिदानस्तुष्टोभावयव्यंतुष्टावेतिचोभयस्तातथंतित्रमेवाभ्यगम्यतइत्युच्यते।तत्रसूक्तस्य
प्रथमायामृषिर्भिक्षितयतोभावयव्यस्येतिदातृभावयव्यस्यश्रूयमाणत्वात्तत्रार्थस्यस्वपजीव्यपृथु
गुपार्श्वं।वस्तुतस्तुपितृनामास्वनयस्यापिपित्र्यवद्दत्तेयत्वात्।तथाआरुद्धामइत्यादौबहुत्राःप्रयोगद
र्शनात्स्वनयनेनदत्ताइतितत्रैवसूक्तेस्वनयस्यापिश्रूयमाणत्वाच्चोभयत्रापिप्राप्तप्रतिग्रही
त्वोरेकत्वेनैकत्वेनैकमेवदानप्रशंसारूपं।आख्यानमितिप्रसिद्धं।सचकक्षीवानानीतंसर्वंप्र
पितुर्निवेदयन्परोक्षेणैवदानप्रकारंशंसतिस्वनयोनामराजाप्रातरित्वाप्रातरेवात्मनःसकाश २८
मागतःसन्रत्नंरमणीयंनिष्कादिकंप्रातःप्रस्नानकालेदधाति।अस्मैसंनिधौस्थापयतिददाति।तं

स्थापितंसर्वंचिकित्वान्चेतनावानअकुष्ठमित्यवगत्यनवान्प्रतिगृह्यस्वीकृत्यनिधत्तेपितुःसमीपेस्थापय
ति।अनंतरंतेनदत्तेननिष्कादिनाप्रजांपुत्रपौत्रादिरूपांवर्द्धयमानः।पोषयन्आयुर्जीवितंचवर्द्धयन्
सुवीरः।शोभनैर्वीरैःपुत्रपौत्रादिभिरुपेतःसन्रायस्पोषेणधनानांपुनःपुनर्वर्द्धनेनसचातसोरा
जासंगच्छतामितिनिवेदाशिषंप्रार्थयते॥१॥अथद्वितीयामृचमाह॥२॥ ॥सुगुरसत्सुहिरण्यः
स्वश्वोबृहदस्मैवयइंद्रोदधाति।यस्त्वायंतंवसुनाप्रातरित्वोमुक्षीजयेवपदिमुत्सिनाति॥२॥ ॥
अत्रकक्षीवतःपिताआनीतेनधनेनसंतुष्टोराजानंबहुप्रकारेणाशास्ते।असौस्वनयोराजासुगुर
सन्गोभिर्बहुभिर्गोभिस्तद्वान्भवतुतथासुहिरण्यःसुष्ठुहितरमणीयैर्धनैस्तद्वान्भवतुतथा
स्वश्वःशोभनैरश्वैस्तद्वान्सन्अस्मैप्रदात्रेराज्ञेबृहत्प्रभूतंवयःअन्नंइंद्रःपरमेश्वरोधर्मदेवताद

धात्तुददात्तुयतोयराजाश्वैगोहिरण्याश्वादीनिबहुसंख्याकानिदत्तवान्अतस्तेषाममितिदातृप्रार्थनोचि
तेविवकस्यैवमाशीरितिसउच्यतेयः योराजाप्रातरित्वः प्रातरागामिन्नतिथेरुक्तआयंतंगुरुजना
दागच्छन्तंपादिपथिकंयदृच्छयागंतारंवावांवसुनाअनेनसाधनेनगवादिधनेननवादिधनेनउक्षिता
न्निगमनतः उत्कृष्टंबध्नातिगतिंनिरुणद्धीत्यर्थः। प्रतिबंधेदृष्टांतउच्यतेमुक्षीजयेवपदिमुच्यमानाम
तीतिमुक्षीजामृगपक्ष्यादिबंधनीरज्जुःतयापाशोकोयथापादिगंतारंमृगपक्ष्यादिकंउक्षिनातिब
ध्नातितथामयाअनभिज्ञातमपित्वांगमनंप्रतिबध्ययाद्यपूर्वदानादिनायोराजातोषयति। सएवं
नवत्वितितंसूरिरितिपदंव्याचक्षाणेनयास्केनतदुदाहरणतयायंमंत्रोव्याख्यातः। ससुगुर्नवति २७
सुहिरण्यःस्वश्वोबृहदस्मेवयइंद्रोदधातियस्त्वायंतमन्नेनप्रातरागामिन्नतिथेमुक्षीजयेवपदि

मुत्सिनातिकुमारोमुक्षीजामोचनाद्वयनाद्वजननाद्वेति॥८॥अथतृतीयामृचमाह॥३॥ ॥आय
मद्यसुकृतंप्रातरिच्छन्निष्टेःपुत्रंवसुमतारथेन।अंशोःसुतंपाययमत्सरस्यक्षयद्वीरंवर्धयसूनृताभिः
॥३॥ ॥प्रातःपूर्वेद्युःप्रभातेकालेयद्धनंदत्तवान्तस्मिन्नेवकालेसुकृतंशोभनस्यकर्तारंवाइच्छ
न्प्राप्तुमिच्छन्कदाद्रक्ष्यामीतिकामयमानोहंअद्यास्मिन्दिनेइदानींआयंप्राप्तोस्मिअत्रयद्यपि
केवलंप्रातरित्येवश्रुतःनपूर्वेद्युरितितथापिअद्यायमित्यस्यवादर्थात्पूर्वेद्युःप्रातरितिगम्यतेकी
दृशंइष्टस्यइष्टसाधनस्ययागस्यवापुत्रंपुरुत्रारंपुत्रःपुरुत्रायतइतियास्कःकर्तारमित्यर्थः॥
केनसाधनेनेतितदुच्यतेवसुमतारथेनसमृद्धनवतारथेनसाधनेनयद्वातेनसहितइतिसहार्थे
तृतीयाकिंचसमदानीतेनसमृद्धेनधनेनअंशोःपशुमतःपत्त्रीरूपस्यमत्सरस्यमानसाधनस्यमत्सर

सोमोमंदतेस्तुतिःकर्मणाइतिनिरुक्तंतस्यसुतंअभिषुतंरसंपाययआत्मानंपाययइष्टसाधनेसोम
यागंजर्वित्यर्थःश्रुत्वाचयद्दत्वारंत्वियंतोनिवसंतोवीराःभत्रनृत्यादयोयस्यतंतादृशंवदिष्टसा
धनबहुधनप्रदातारंस्तुतिभिःप्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिर्वर्द्धयसमृद्धंकुरु।अत्रनृत्यादिवीरयुक्त
प्रवृद्धोनवनितयाकामयेत्यर्थः॥३॥अथचतुर्थी॥३॥ ॥उपक्षरंतिसिंधवोमयोभुवईजानं
चयक्ष्यमाणंचधेनवः।पृणंतंचपप्रुरिंचश्रवस्यवोघृतस्यधाराउपयंतिविश्वतः॥४॥ ॥पूर्वस्या
मृचिआनीतेधनेनसोमयागंकुर्विंत्युक्तंतमेवसोमयागंफलप्रदर्शनेनस्तौतिसिंधवःस्यंदन
शीलाःप्रस्रुवत्पयोधराःसिंधुःस्यंदनादितियास्कः।मयोभुवःसुखस्यभावयित्र्यःमयइतिसुख ३०
नाममयःसुखकमितिनामसुपाठात्।धेनवःप्रीणयित्र्योगावःईजानंसोमयागमनुतिष्ठंतंत

DR. BHAU DAJI

पायक्ष्यमाणंयक्ष्यमाण–तंजर्वंतिंचनवकेवलमीजानंअपितुयक्ष्यइत्यवसितंवंतमपिउपपेत्यक्षरंतिस्रवंति
प्रीणयंतीत्यर्थःनचपूर्वस्यामृचिसोमंपिबेत्युक्तत्वात्सर्वेषांसोमयागानांअग्निष्टोमात्मकज्योतिष्टोम
स्यस्वर्गकामोयजेतेतिस्वर्गएवफलत्वेनश्रुतःनगवादिकमितिवाच्यंस्वर्गवत्।गवादिकामनयापिसो
मयागस्यकर्तुंशक्यत्वात्नकेवलंसोमयागमनुतिष्ठतामेवमहत्फलंअपितुसुतसाधनानिक
र्मांतराणिअधितिष्ठतामपिमहत्फलमस्त्येवेतिदर्शयति।पृणंतंपिप्रंतंप्रीणयंतंपप्रुरिंप्रीण
नशीलंइष्टदानाद्प्राणिनःसर्वदाप्रीणयंतंचपप्रुरूपंश्रवस्यवोन्नमिच्छंत्यःअन्नसमृद्धिहेतवोघृतस्य
धाराःयद्वाघृतजल्याविश्वतसर्वतःउपउपेत्ययंतिप्राप्नुवंतिप्रीणयंतीत्यर्थः॥४॥अथपंचमीमृच
माह॥४॥ ॥नाकस्यपृष्ठेअधितिष्ठतिश्रितोयःपृणातिसहदेवेषुगच्छतितस्माआपोघृतमर्षंति

सिंधवस्तस्माइयंदक्षिणापिन्वतेसदा॥५॥ ॥सोमयागप्रशंसाप्रसंगेनसामान्यतोदानमेतदादिनिः
प्रशंसेतियद्वासोमस्यैवप्रस्तुतत्वाद्दक्षिणाबाहुल्यस्ययागएवप्रसिद्धत्वाच्चास्मिन्सूक्तपरिसमाप्तेसोमयाग
एवतेप्रस्तूयते।यःसोमस्यपृणातिहविरादिदानेनदेवादीन्प्रीणातिसनाकस्यकमितिसुखनामतद्वि
रुद्धमकंनविद्यतेअकंदुःखंतत्साधनंपापंवेतिनाकोद्युलोकःतथाचश्रूयतेनवाअमुंलोकंजग्मु
षेकिंचनाकमिति।तस्यपृष्ठेउन्नतेउपरिदेशेश्रितःसन्अधिअधिकंआकल्पांतंतिष्ठतियद्वा।
अधितिष्ठतितिष्ठतिअधिष्ठायस्थिरोभूत्वातिष्ठति।नकेवलंस्वर्गाश्रयणंकिंतुदेवेषुमध्येगच्छति
वर्ततेस्वयमेवदेवोभवतीत्यर्थः।किंचेयंभूमिरपिदक्षिणासस्यादिफलसंपादनद्वारासतीस ३१
दासर्वकालंपिन्वतेसेचयंतितोषयतीत्यर्थः।दातुःजीवनसाधकान्योदकानिरुचिराणिसम्यक्तं

भजंतेदक्षिणावंतःप्रतिरंतआयुः।दक्षिणावतांबहुविधगोहिरण्यादिरूपदक्षिणाप्रदातॄणांइच्छब्दए
वकारार्थः।तेषामेवार्थेइमानिभूमौदृश्यमानानिचित्राणिचायनीयानिस्रक्चंदनमणिमुक्तादिरूपा
णिद्रव्याणिसमृद्धानिभवंतीतिशेषः।किंचदक्षिणावतामेवदिविद्युलोकेसूर्यासःसूर्यसंबंधिनोलोकाः
तद्वत्प्रदीप्तालोकानिवासस्थानंभवंति।किंचदक्षिणावंतएवअमृतंजरामरणरहितंस्थानंभजंते।सर्वं
तेयद्वादानेनापहतपाप्मानेआत्मानंविदित्वाअमृतमविनाशिज्ञानंमोक्षंभजंतेप्राप्नुवंतियज्ञेनदा
नेतिश्रुतेः।किंचदक्षिणावंतएवआयुःप्रतिरंतेअतिदीर्घमेवमायुष्यंवर्द्धयंतेजनंतेप्रपूर्वस्तिरति
र्वर्द्धनार्थःइतिसर्वत्रसंबध्यते॥६॥अथसप्तमीमृचमाह॥७॥ ॥मापृणंतोदुरितमेनआरन्माजा
रिषुःसूरयःसुव्रतासः।अन्यस्तेषांपरिधिरस्तुकश्चिदपृणंतमभिसंयंतुशोकाः॥७॥ ॥अवयवि

तिरेकान्यां दानं प्रशंसंति मार । पृणंतो देवादीन् हविरादिना प्रीणयंतः संतः दुरितं दुःखं यथा न वति तथा प्रा
प्नुः दुःखं एनः तत्साधनं पापं च मा आरन् प्राप्नुवन् न केवलं दातार एव । अपि तु सूरयः देवानां स्तोतारोपि विद्वां
सो मा जारिषुः जरया न जीर्णा न भवेयुः तथा सुव्रताः शोभनव्रताश्च चांद्रायणादिनियमवंतोपि मा
जारिषुः नह्येनो न जनः क इति स उच्यते । तेषां दातॄणां चान्यः तेभ्योऽन्यो यः कोपि तु रुपः परिधिः पापस्य
परितो धारकोस्तु यद्वा अन्यो यः कश्चन पापदेवः तेषां परिधिस्थानीयो व्यवधायकोस्तु यथाग्नेः परिधिः
परिधिः स्वयं रक्षः प्रभृतिनिर्बाध्यमानः स्वांतर्हितमग्निं रक्षति तद्वत् । अथवा अन्यो धर्मविशेषः
तेषां परिधिः परिधानमस्तु कवचनस्थानीयोस्तु । तर्हि किं प्राप्नुयुरिति उच्यते । अपृणंतं देवादीनां प्री ३२
णयंतं अदातारं शोकाः चित्तपीडाः तत्साधनाः पाप्मानो अभि नि अभितो निस्त्वरं संयंतु सम्यक् प्राप्नुवंतु वयं

स्तुविनो न वेमेत्यर्थः । अत्र यद्यपि मामाद्येन दानमात्रं स्तूयते तथाप्यस्य सूक्तस्य स्वनयदानस्तुतिरूप
त्वात् दुःखानि मा यंत्वित्यर्थः ॥७॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे दशमो वर्गः ॥७॥ ॥ अमंदानिति षष्ठं सूक्तं मंत्रे
ष्वपि वर्तमानास्मस एव देवतायातेनोच्यत इति व्यायात । अंत्ययोः षष्ठीसप्तम्योः स्वनावयव्यरोमशायाः
संवादः षष्ठ्या भावयव्यः सप्तम्या रोमशा यद्यपि स्वनयेन दत्ता इति श्रूयमाणत्वात् । तस्यैव स्तुत्या नात्वं
तथापि पितृपुत्रयोरभेदात् आरुद्रास इतिवत् पितृनाम्नाप्यवदंतुं शक्यत्वात् प्रथमायामृचि भा
वयव्यस्योत्पत्तत्वाच्च भावयव्यं तुष्टावेत्येतद्विरुद्धमित्युक्तं पूर्वसूक्त एव । आदितः पंच त्रिष्टुभः
अंत्ये अनुष्टुभौ तथा चानुक्रांतं अमंदानिति कक्षीवान् दानस्तुतिः पंच निर्भावयव्यं तुष्टावांत्ये अ
नुष्टुभौ भावयव्यरोमशायोर्दंपत्योः संवाद इति उक्तो विनियोगः ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥७॥ ॥

अमंदान्स्तोमान्प्रभरेमनीषासिंधावधिक्षियतोभाव्यस्य।योमेसहस्रममिमीतसवानतूर्तोराजाश्रव
इच्छमानः॥सिंधोसिंधुदेशेयद्वालक्षणयासिंधुतीरेसमुद्रतीरेअधिक्षियतःअधिवसतोभव्यस्यना
वयस्यतत्पुत्रस्यस्वनयस्येत्यर्थः।तस्यअमंदान्अनल्पान्स्तोमान्स्तोत्राणितन्निष्ठबहुविधदा
नादीनांकीर्तनानिमनीषामनीषयाप्रियातिशयबुद्ध्याप्रभरेमनीषेणसंपादयामिकस्तस्यवि
शेषइतितत्राह।अतूर्तःकेनाप्यहिंसितोयोराजामेमदर्थंसहस्रंतत्संतत्संख्याकान्सवान्सूयं
तेसोमःभाएष्विति सवाःसोमयागाःतानिअमिमीतसंपूर्णधनप्रदानेननिर्मितवान्किमिच्छन्श्र
वःसार्वश्रूयमाणांकीर्तिमात्मनइच्छमानःकामयमानःयतोयंआर्त्विज्याद्युपाधिनाविनाकीर्त्य ३३
र्थमेवबहुधनंप्रादात्।अतस्तंस्तौमीत्यर्थः॥ ॥अथद्वितीयामृचमाह॥ ॥ ॥शतंराज्ञोरा

नाधमानस्यनिष्कान्छतमश्वान्प्रयतान्सद्यआदं।शतंकक्षीवांअसुरस्यगोनांदिविश्रवोजरमाततान॥ ॥ ॥
नाधमानस्यस्वकीर्त्यर्थमित्युच्चैर्याचमानस्यअसुरस्यधनानांनिरसितुःदानशीलस्यराज्ञःसतेजसार्थ
यमानस्यस्वनयस्यनिष्कान्आभरणविशेषान्इयताविशेषविशिष्टानिवासुवर्णानिशतसंख्या
कानिशतंसहस्रमित्यपरिमितवचनं।अपरिमितान्सद्यःप्रार्थनानंतरमेवकक्षीवानहंआदं
आत्तवानस्मिस्वात्कृतवानस्मीत्यर्थः।तथाप्रयतान्शुद्धान्लक्षणोपेतान्अश्वान्अध्वगमनसमर्था
न्हयान्आदंआदत्तवान्तथागोनांपुंगवानांबलीवर्दानामित्यर्थः।उत्तरमंत्रेस्त्रीगवीनामभि
धानात्।तेषांशतंआदंएवंप्रदाताराजादिविद्युलोकेश्रवःकीर्तिंअजरंशाश्वतींआततानविस्ता
रितवान्गवादिप्रतिपदीताहंस्वर्गेकीर्तिमकरवमित्यर्थः॥ ॥अथतृतीयामृचमाह॥ ॥ ॥

उपमास्यावाःस्वनयेनदत्तावधूमंतोदशरथासोअस्थुः।षष्टिःसहस्रमनुगव्यमागात्सनत्कक्षीवांअभि
पित्वेअह्नां।स्वनयेनदत्ताःश्यावाःशोणैःश्वैर्युक्तत्वान्श्यावावधूमंतःआरूढाभिर्वधूभिस्तद्वंतःदश
एतत्संख्याकाःरथासोरथाःउपास्थुःउपस्थिताःगव्यशब्दोगोसमूहवाचीषष्टिःसहस्रमनुगव्यंष
ष्ट्यधिकसहस्रंगवांसमूहःअन्वगात्प्रातःआत्मानंपरोक्षेणाब्रवीत्सर्वंप्रतिगृह्यायंकक्षीवा
न्अह्नांदिवसानांमध्येअभिपित्वेसंनिहितेऽहनिसनत्स्वीकृतंधनधान्यादिकंस्वपित्रेसमर्पयति
स्वयंस्वीकरोतिअभिपित्वशब्दआसन्नकालवाचीअपिपित्वशब्दइतिचेत्सत्यमपित्वेअभीकइ
त्यासन्नस्येतियास्केनोक्तत्वात्आसन्नवचनःउपसर्गनिर्देशपर्यर्थेनेदः॥३॥अथचतुर्थ्यृचः॥४॥ । ३५
चत्वारिंशद्दशरथस्यशोणाःसहस्रस्याग्रेश्रेणिंनयंति।मदच्युतःकृशनावतोअत्यान्कक्षीवंतउदमृ

क्षंतपज्राः॥४॥ ॥दशरथस्यदशसंख्याकरथअपपर्यर्थेनिर्देशवतःसहस्रस्यसहस्रसंख्याकानुचरोपेतस्य
कक्षीवतोगोश्वसहस्रस्यवाग्रेपुरस्तात्शोणाःशोणवर्णोपेताअश्वाःचत्वारिंशत्एकैकस्यरथस्य
चत्वारइत्येवमतिदशरथानांमिलित्वाचत्वारिंशच्छ्वानवंतितेपिश्रेणिंपंक्तिंआश्रित्यनयंतिरथानभिमत
देशंप्रापयंतियुक्ताःस्वनियुक्तान्रथान्श्रेणिश्रेणीनावंनयंतिप्रापयंतिएकैकंरथंचत्वारश्चत्वारःपं
क्त्याकारेणावहंतीत्यर्थः।अथतान्कक्षीवंतःकक्ष्येत्योसंबंधिनीरज्जुःकक्ष्यारज्जुरश्वेतियास्केनोक्त
त्वात्तान्निस्तद्वंतःयद्वाअंगिरसःपुत्राःसर्वेपिकक्षीवंतःअथवाकक्षीवदनुचराःसर्वोपिछत्रिन्याये
नकक्षीवंतःपज्राःपज्रावासामावनयंतःतंतोमदच्युतोमदस्राविणउद्धतान्शत्रूणांमदस्यच्यावयितॄन्कृ
शनावतःसुवर्णमयनानाभरणयुक्तान्कृशनमितिहिरण्यनामकृशनंलोहमितितन्नामसुपा

गात्।सुवर्णाभरणोपेतान्अन्यान्सननगमनशीलानश्वान्उदस्छंतअध्वश्रमजनितखेदापनयनाय
उत्सृष्टंमार्जयंति॥५॥अथपंचमीमृचमाह॥५॥ ॥पूर्वामनुप्रयतिमाददेवस्त्रीन्युक्ताअष्टावरिधाय
सोगाः।सुबंधवोयेविश्याइवव्राअनस्वंतश्रवऐषंतपज्राः॥५॥ ॥इदानींआनीतंधनंबंधुभ्योनिवेद
यन्नाह।हेसज्जाःहेसुबंधवःपूर्वांप्रयतिंपूर्वप्रदानंअनुतमनिसृत्यवक्ष्यमाणानिरथादीनियुष्मद
र्थंआददेस्वीकृतवानस्मिपज्रःपूर्वांप्रयतिंप्रादयंरथादिकं।अनुदानक्रमेणचआददेप्रतिगृही
तवानस्मिकानितानीतित्रीनष्टौचयुक्तान्चतुर्निश्वनिरिस्वैर्धनैर्युक्तानरथानिनिशेषः।अ
त्रसंख्यापृथक्निर्देशोनविवक्षितः।तथाअष्टायिमःअरनिरीश्वरोद्दरिणीयाःबहुसंख्याअत्रसंख्या
तागाश्चाददेअत्रवक्ष्यमाणानिसर्वंप्रतिगृहीतादधिकानीतियुक्तंसर्वमेवपित्रेनिवेदितानांसुबं

धुभ्योनिवेदनासंभवान्वक्ष्यमंतोदशरथासोअस्थुरितिदशानांरथानांसुक्तत्वादत्रचत्रीनष्टावित्येकादशानां
वक्ष्यमाणत्वादेकस्यविशिष्टानामन्येन्योदातुमनुचितत्वाद्आचार्यान्यानीतियुक्तं।युक्तानामेवात्मवदेनपरे
दशावक्ष्ययुक्तारथाःएकोधनशर्मइतिविवेकं।उक्तानामेवरथादीनांसुनरनिधानंप्रत्यस्पष्टत्वज्ञापनार्थं
सर्वेब्राह्मणागताःधसिष्ठवसिष्ठश्चागतइतिवत्।इदानींपरोक्षेणाह।सुबंधवःशोभनाविद्यायोनि
संबंधिनोयेषांतेनथोक्ताः।यद्वाशोभनबांधवोपेताःपरस्परमनुरागयुक्ताइत्यर्थः।विश्याःप्रजाः
तत्रनवाविश्याःविश्यंतइतिगतिबाःव्रताःतकारलोपश्छांदसः।विशांव्राताःयथापरस्परमनुराग
वंतःनाथ्यतेअपीत्यर्थः।पज्राःअन्नवंतःअंगिरसःसंतानाःप्रजावायसंतिसर्वेसुबंधवःअनस्वंतः
शाकटवंतःहविर्द्धानशाकटोपलक्षितसोमयागवंतः।संतःश्रवःसर्वत्रश्रूयमाणांकीर्तिंऐषंतइछं

Dr. BHAU DAJI

तुवा तदर्थमाहेति शेषः ॥ ॥ अथ षष्ठीमृचमाह ॥ ॥ ॥ आगधिता परिगधिता या कशीकेव जंगहे ।
ददाति मह्यं यादुरी याशूनां भोज्या शता ॥ ॥ ॥ भोगाय प्रार्थिता भावयव्यस्य भार्या रोमशाम प्रौ
ढेति बुध्या परिहसन्तमाह । भोज्या भोगयुयोग्यैषा आगृहीता आसमंतात् गृहीता स्वीकृतेन तथा परिग
धिता परितो गृहीता आ ददाति शायाय भुनवचनं गध्यं गृह्णातेरिति यास्कः । यद्वा आगधिता आस
मंतान्मिश्रयंती आंतरं भजनेन बाह्यं बुजादिभिरित्यर्थः । गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मेति यास्कः ॥ पूर्वस्मि
न्पक्षे पुरुषस्य प्रधानं । उत्तरस्मिन् योषित इति नैरुक्ताः । कशीका सा जंगहे अत्यर्थं गृह्णाति । कदाचिद
पि न मुंचति । अत्यागे दृष्टांतः कशीकेव कशीका नाम सृतवसा नकुली सा यथा मत्या सहचिरका ३६
लं क्रीडति न कदाचिदपि विमुंचति । अथैषा अपि किंच भोज्यैषा यादुरी यादुरित्युदकनाम रतोल

क्षण एष उदकं भवत्तं रददानीति यादुरी बहुरेतो युक्तेत्यर्थः । नाड्री सनीयाशूनां भोगानां यस्याः शतिभजनना
मनसंबंधीनि कर्माणि याशू इति भोगाः । तेषां शतानि असंख्यातानि मह्यं ददाति शामशाना मह्द्रहस्पतेः पुत्री
ब्रह्मवादिनी परिहसंतं स्वपतिं प्रत्याह ॥ ॥ अथ सप्तमीमृचमाह ॥ ॥ ॥ उपोप मे परा मृश मा मे दभ्रा
णि मन्यथाः । सर्वाहमस्मि रोमशा गंधारीणामिवाविका ॥ ॥ ॥ भोः पते मे मी द्वितीर्थे यांचउथः । उपो
पद्वितीय उपशब्दः पादपूरणः उपेत्य परामृश सम्यक् स्पृश भोगयोग्यामवगच्छेत्यर्थः । यद्वा मेमम
गोपनीयमंगं उपोपरामृश अत्यंतमानरं स्पृश परामर्शाभावशंकां निवारयति मेमदंगानि रोमा
णि दभ्राणि मामन्यथाः अल्पानि मा बुध्यस्व दभ्रमर्भकमित्यल्पस्येति निघंटुः दभ्रं दभ्रो नरिति या
स्कः । अदभ्रत्वमेव विशदयति । अहं रोमशा बहुरोमयुक्तास्मि पतोहमी द्वाशी अतः सर्वासंपूर्णावय

वास्मि रोमशा त्वे दृष्टांतः। गंधारीणामिवाविकेव। गंधारा देशाः तेषां संबंधिन्य अविजातिरिव तद्देशस्था अ
वय एषां यथा रोमशाः तथाहमस्मि। यद्वा गंधारीणां गन्धारिणीनां स्त्रीणां अविका अत्यर्थं तर्प्पयं
तिरिव तु। मां आप्रसव रोमशादिनि कर्त्तनस्य शास्त्रे निषिद्धत्वात् योनि रोमशा न भवति। अतः सोम
पीतयोर्यतोहमीदृशी यतो अप्रौढां मा अवबुध्यस्वेत्यर्थः॥७॥ द्वितीयस्य प्रथमे एकादशो वर्गः॥११॥
॥ ॥ विंशोनुवाके सप्त सूक्तानि। तत्र अग्निं होतारमिति प्रथमं सूक्तमेकादशर्चं दिवोदासपु
त्रस्य परुच्छेपस्यार्षं आग्नेयं आत्यष्टं सहि शर्द्ध इत्यस्याः षष्ठ्या अत्यष्टिरतिधृतिश्च त्रस्यापति संख्याति नि वि
त्वा इति प्रत्तति लत्य विष्टद्व्यष्टिस्त्रवत्रुत्तरचा ताच्छरमारस्य चत्वारि परित्यागा सादेककुब्बं ३७
हो जायते तथा सत्यष्टि निधृती उक्तसंख्योपेतस्यातां एतत्सर्वं छंदो यं ये चत्व शत सुभूतिरित्यादि

सूत्रैः प्रतिपादितं सूक्तस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः दशरात्रस्य षष्ठेहनि प्रातःसवने प्रच्छितयाज्यानां उपरिष्टा
त् अन्यस्य रिचः स्तुत्वा प्रास्तति निश्चसर्वं यष्टव्यं तत्राग्नीध्रस्यैषा प्रथमा। षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूत्रितं। अ
ग्निं होतारं मन्ये दास्वंतं दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वो अंगिरा इति॥७॥ सैषा प्रथमा ऋक्॥७॥ ॥ अग्निं होतारं मन्ये
दास्वंतं वसुं सूनुं सहसो जातवेदसं। विप्रं न जातवेदसं। य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा॥७॥ ॥
अग्निं सर्वासां देवसेनानां अग्रण्यं यज्ञे प्रणीयमानं होतारं अस्मद्यागं प्रति देवानामाह्वातारं यद्वा
होमनिष्पादकं होतारं जुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभ इति यास्कः। अग्निमद्य होतारमवृणीतेति श्रुतेः। अ
तिमप्रश्नावहेति च अग्ने रात्वातॄत्वं प्रसिद्धं। अग्निं होतारं मन्ये एवं प्रति विशेषणं मन्य इति संबंधः यद्वा
यागनिष्पत्तेरवापेक्षितत्वात् एतादेव विधेयविशेषणं इतराणि वक्ष्यमाणविशेषणानि स्तुतिपराणि

दोस्वंतंअतिशयेनदानवंतंवसर्वेषांनिवासहेतुंसहसःसूनुंबलस्यपुत्रंअग्निर्मंथनकालेबलेनमथ्यमा
नउत्पद्यतइतिअत्रत्वष्टुपचर्यंते।जातवेदसंजातानांवेदितारंजातप्रज्ञंजातबलंवाजातवेदाःशब्दो
यास्केनबहुधानिरुक्तः।अग्नेर्जातवेदास्त्वदृष्टांतः।विप्रंनजातवेदसंज्ञातवेद्यंमेधाविनंब्राह्मणमि
वतेयथाबहुमन्यतेतथात्वमपिस्तौमीत्यर्थः।उक्तमितिगुणविशिष्टोयोदेवःस्वध्वरःशोभनयज्ञ
वान्यज्ञंसम्यक्निर्वहन्ऊर्ध्वयाउन्नतयाअनष्टतयादेवाचादेवाच्यान्सृजयंत्यादेवान्प्रत्यक्षया
चाकृपयासामर्थ्यलक्षणयादेवान्प्रत्यक्षयाकृपयेतियास्कः।तेजोद्दिविर्वहनबुद्ध्यायुक्तास
न्आजुह्वानस्यआसमंतादाहूयमानस्यसर्पिषःसरणशीलस्यघृतस्यविलापनेनदीप्तस्याज्यस्य ३९
विशेषेणभ्राजमानंअनुस्वयमपितदाज्यंशोचिषाज्वालयाचष्टिकामयतेस्वीकरोत्यर्थः।।ढ।।

अथद्वितीया।।ढ।। ।।यजिष्ठंत्वायजमानाहुवेमज्येष्ठमंगिरसांविप्रमन्मभिर्विप्रेभिःशुक्रमन्मभिः।प
रिज्मानमिवद्यांहोतारंचर्षणीनां।शोचिष्केशंवृषणंयमिमाविशःप्रावंतुजूतयेविशः।।ब।। ।।दीर्घतमाअग्ने
यजिष्ठंअतिशयेनयष्टारंमंत्वात्वांयजमानाःवयंयष्टारःहुवेमआह्वयामःयतोवयंयजमानाःयतश्चत्वंय
जिष्ठःअतोहुमेत्यभिप्रायःकीदृशंत्वांअंगिरसांअंगाराणांमध्येज्येष्ठंज्वालायुक्तत्वात्।अंगिराअंगा
राइतियास्कः।येअंगाराआसंस्तेऽगिरसोऽभवन्नितिश्रुतेः।केनसाधनेनेतितदुच्यते।मन्मभिःमननसाध
नैःविप्रेभिःविशेषेणप्रीणयितृभिःमन्मभिर्मंत्रैःयद्वाविप्रेभिर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिःमन्मभिर्मंत्रैश्चसं
हितावयमितिसंबंधः।त्वदाह्वानानंतरंपरिज्मपरितोगच्छंतंद्यामिवसूर्यमिवहोतारंदेवानामाह्वातारं
केषांकेषामर्थेचर्षणीनांमनुष्याणामेतन्मनुष्याणांयजमानानामर्थंयद्वाचर्षणीनांसर्वमनुष्या

णामेवसतांपश्वाद्यागादिसाधनेनदिवत्वमापन्नानांदेवानामाच्छातारंतथाशोचिष्केशंकेशावदुत्पतंताय
तकाज्वालोपेतंवृषणंवर्षितारंएवंरूपत्वांविशःनामेवनिविशमानाःऽस्मायशाःयजमानरूपाःप्रजाः
ऋयतेस्वर्घतिमतफलप्राप्त्येयेप्राप्तंप्रकर्षेणप्राणयंतुनाहवंवाकुर्वेमेतिमंबंधः॥छ॥अथषष्ठी
यामृचमाह॥छ॥ ॥सहिभुरुचिदोजसाविरुक्मतादीद्यानोभवतिद्रुहंतरःपरशुर्नद्रुहंतरः॥वीलु
चिद्यस्यसमृतौश्रुवद्वनेवयत्स्थिरं॥निःषहमाणोयमतेनायतेधन्वासहानायते॥छ॥ ॥सहिमए
वपूर्वंस्तुतएवाग्निःविरुक्मताविशेषेणरोचनवसाओजसाज्वालारूपेणबलेनउरुचितूअत्यधिक
मेवदीद्यानःदीप्यमानःद्रुहंतरंद्राघुणांछेदनायप्रयुक्तःपरशुर्नपरशुरिवसयथाअमोघंहिनस्ति ३९
तथायमपि॥किंचयस्याग्नेअमृतौसंगतौसमयोगेवीलुचिद्वीलुदृढमपिपाषाणादिकंश्रुवत्गच्छेत्

चार्येनतथायत्स्थिरंमपिद्रुपर्वतादिस्थिरमपिचजितंतदपिश्रुवत्वासिनिदृढनीमरीभुच्योन्नमितिनन्नामस्तु
पागात्।तत्रदृष्टांतःवनेवउदकमिवउदकंयथाग्निसंयोगेशुष्यतितथेत्यर्थः॥अत्यंतदृढंस्थिरमपिहिनस्तिअ
स्माद्ग्राग्धारंशाउंहिनस्ति॥तिकिम्भवक्तव्यंइस्यनिश्चायः॥किंचायमग्निःनिःषहमाणःशत्रूनिःशेषेणनि
नवन्यमतेउपरमतेशत्रुषुमध्येक्रीडतितानिवशायति॥तथाजर्वन्नायतेनगच्छतिशत्रोःसकाशात्
त्रपलायते॥तत्रदृष्टांतः॥धन्वसहानउपाशात्रून्नतिनवनीतिधन्वसहाधाउकसहतेरसुनूक्षांदस्मोत्प
लोपःसयथाशात्रोरभिमुखंविध्यतिनपलायतेतद्वदित्यर्थः॥यद्वादृढधनुर्वरनअमेराद्धवसहः॥छ॥
अथसप्तम्यामृचमाह॥छ॥ ॥दृन्हाचिदस्माअनुद्रुर्यथाविदेतेजिष्टाभिरराणिभिर्दाष्ट्यवसेग्नयेदाध्रु
से॥प्रयःपुरूणिगाहतेतक्षद्वनेवशोचिषा॥स्थिराचिदन्नानिरिणात्योजसानिस्थिराणिचिदोजसा॥छ॥

अस्मा अग्नये द्रूणाविन्। द्रूणांच्येव मारयंति हवींषि अनुक्रमेण प्रति मंत्रं जुः ददाते ऽनुगातिस्तोतिमिचोऽ
कू अत इति ऋज्जुस। यजमानाद्दाने दृष्टांतः यथा विद्वे विदुषे परमार्थं दर्शिते ऽन्नष्टानि धनानि वितरंति
दानशीला। यद्वा अयमग्निर्यथाविदे विंदते सातिरिक्तं हविर्देवेभ्यो दातुं लभते स्वं करोति। तथा उ
तिविंदते छांदसः शपो लुक्। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः। किंच ते सोग्निः स्वजिष्टानि ररणि
नि अत्यंत तेजो युक्तैर्मार्गैः यन्यादिरूपैः दाष्टि इज्जितः मनुः स्वर्गादिनिर्ददाति दाम् दाने शपो लु
क् किमर्थं अवसे तद्रक्षणाय यद्दाने जिष्टानिः अति। शायेन तेजोवद्भिः अराणि निर्गमनैः इत
रदेवाद्विशय यजमानेन दत्तं हविः अवसे ते तेषां स्वीकाराय दाष्टि अयमग्निः ददाति नयति। कि ४०
च अग्नये इतरदेवताप्रदानसमये पि यजमानः अवसे अग्निप्रीतये दाष्टि अथ मंददाति किमर्थं

अवसे रक्षणार्थं वयमस्य नः स्यात् इतरेभ्यो दत्तमिति स्वयं कीज्जर्यात्। तस्मादग्नये प्रजादिरूपेण
ददातीत्यर्थः। किंच योग्निः पुरूणि बहूनि सामर्थ्यात् यजमानधनादीनि प्रगाहते प्रविशति प्रवि
श्य च ज्वालादिरूपया ज्वालया तत्तत् तनूकरोति नाशयतीत्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। वने वृक्षादिस
मूहानि वचनानि यथा प्रविश्य तक्षादिर्दहति तथेत्यर्थः। किंचायमग्निः स्थिराणि स्थिराणि कठि
नानि व्रीह्यादीनि तेजसा तेजोरूपया ज्वालया निनितरां रिणाति गच्छति पचतीत्यर्थः। री गतिरे
षणयोः क्र्यादिकः प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः। तथा ओजसा स्वकीयेन तेजसा स्थिराणि अपरद्र
णीयानि पापानि अमित्राणि वा निरिणाति निःशेषेण गच्छति नाशयतीत्यर्थः॥७॥ अथ पंचमी
॥७॥ ॥नमस्य स्तत्पुरा सुधीमहिनक्रंयः सुदर्शतरो दिवातरादप्रायुषे दिवातरात्। आदस्या

युर्येन एव ह्वीभुवा शर्म न सूनवे। नक्षमनक्षमवोध्यंतोऽजरा अग्नयोध्यंतो अजराः॥५॥ ॥अस्य अ
ग्नेमहत्त्वं हविर्लक्षणमन्नं उपश्रयस्व उपरमंते ऽस्मिन् हवींषीति उपराः वेदिसमीपेऽग्नयः तान्दधी
महि धारयामः। अस्येत्यक्तं कस्येत्यादयः योऽग्निः नक्तं रात्रौ दिवतरान् अह्नोऽपि सुदर्शतरः अत्यर्थं
सर्वैर्दर्शनीयो भवति। यतोऽयं रात्रौ सर्वेषु भावेषु तमसावृतत्वाददृश्यमानेष्वपि स्वयं अत्यर्थं प्र
काशते अतोऽस्मै धीमहि सुनः। कीदृश्याय यदिवातरान् अह्नः सकाशाद्दिव अप्रायुर्यस्यासौ
अप्रायः न प्रायुः तस्मै असौ योऽस्तमेति सर्वेषां भूतानां प्राणानादायास्तमेतीति श्रुतेः रात्रौ सर्वे
भावानि ग्रयादृतत्वान्नायुष इव भवंति अयमग्निस्तु सर्वप्राणिप्राणापहर्तुः सूर्यस्य रात्रौ स्वस्मि ४२
न्नेव प्रवेशात् अनष्टायुर्भवति अतोऽपि धीमहि किंच आतूअ तएवकारेणान् यतोऽयं सुदर्शतरः

२

यतः आयमप्रायुः अमीकारणात् अस्य अस्य आस्मै तदर्थं आयुर्हविर्लक्षणमन्नं भक्षणवत्यस्तणा
युक्तमन्नतयस्तणाद् दृष्टांतः सूनवो मी पुत्राय पित्रो वीभुमर्त्यदिष्टं सुखसाधनं प्रदेयपायस्तणाव
द्भवति तथेत्यर्थः। शर्मेति गृहनाम शर्मवर्मेति तन्नामसु पाठात्। इदानीं हविः शोभनादिरूपेण
नैवद्ध्रुवमपेक्ष्याह एतेऽग्नयः नक्षं सेवमानं अनक्षं असेवमानं च यवंतः एते प्राणिनः अन्तह्या
इति बुध्यमानाः अवरक्षंति यद्यपि विशेषेण प्राणिनः आहारपाकादिद्वारा रक्षंति तथाप्यास्तियज
मानेष्वतिशायद्रक्ष्यादृश्यंतः तेऽग्निं हविर्भिरश्नन् अजरा भवंति स्वयं हविषा अजराः सतो यजमाना
न्पराजन्नूर्वंतीत्यर्थः॥५॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे द्वादशो वर्गः॥५॥ अथ षष्ठीमृचमाह॥५॥ ॥
स श्रितादेंनमारुतं उविघाणि रसस्वनीवर्दशास्विष्टनिरार्त्नीष्टिनिः। आदह्यांन्यादर्दियज्ञ

स्य केतुरर्हणा॥६॥ ॥स हि स एव स्तुतया प्रसिद्ध एवाग्निः तुविष्वणिः तुवीति बहुनाम उरु तुवीति
तन्नामसु पाठात्। बहुस्वनिः प्रभूतध्वनियुक्तो वर्त्तते। अत्यंतज्वलितोऽग्निर्वायुसंपर्कात् तुगि
तुगिध्वनिरुत्पद्यते ज्वलतीत्यर्थः। ध्वनने दृष्टांतः। मारुतं शर्द्धो न परिस्मिं बंधि वत्सं मिव मरुतां
समूहो यथा ध्वनयति तद्वदित्यर्थः। उर्वरासु उरुवरणयुक्तासु श्रेष्ठासु वेदिभूमिषु कीदृशीयं
इष्टनिः यष्टव्यः अणादिको निकन्त्वडागमश्च। किंच आर्त्तनासु अर्त्तानि करोति आर्त्तयतीत्या
र्त्तनाः पृतनाः तासु रण्यासमर्थे योधुषु च। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। तासां जयाय इष्टनिः एष्टव्यः
एष्टव्यो वा। किंच एनं स्वयनं नन्निः हव्याः वरा आज्यपुरोडाशादीनि आदत् अत्ति भक्षयति छांदसो ४२
लुङ्। यद्वा आङ्पूर्वाद्ददातेरडायमद्य इति व्यत्ययेनात्मनावः। गातिस्थेति सिचो लुक् छांद

३

सोऽडभावः। केवलादेव वा छंदस्यपि दृश्यत इत्यनजादेरप्याडागमः। आददातीत्याददिः। स एव दीयते आददिः स
र्वत्र हविरादानशीलः। तथा यज्ञस्य केतुः प्रज्ञापकः केतुस्थानीयो वा अर्हणा पूजनीयः सुपां सुलुगिति सो
कारः प्रत्ययाद्युदात्तत्वं छांदसं किंच हर्षतः हविर्लक्षणाद्रसात् हर्षयुक्तस्य यद्वा अभिमतफलदाने
न यजमानान् हर्षयतः वृषीवतः आद्यस्वीकारेण हर्षयुक्तस्याग्नेः पंथानं मार्गं विश्वे सर्वे मनुष्यां
अनुयंत अनुसेवंते वा किमर्थं शुने शोनाय शोननाथ सुखप्राप्तये पंथानं सर्वे गंतव्यं एरिकात्रुष्मिक
स्य फलस्याग्नेः एवं मार्गं सर्वे अनुगच्छंति अग्निमेव प्रीणयित्वा साधयंति। मार्गाश्रयेण दृष्टांतः। यथा लो
के नरो मनुष्याः शुने शोननाय सुखप्राप्तये पंथानं सर्वे गंतव्यं निर्णयं प्राढमार्गमिव॥६॥ अथ सप्त
मीमृचमाह॥६॥ ॥द्विता यदीं कीस्तासो अभिद्यवो नमस्यंत उपवोचंत भृगवः

अग्निरीशेवसूनांशुचिर्योधर्णिरेषां।प्रियांअपिधीर्वनिषीष्टमेधिरआवनिषीष्टमेधिरः॥छ॥ ॥यत्
यद्द्वित्वाद्द्वित्वमापन्नंद्विप्रकारंश्रौतस्मार्त्तंनिदनाद्द्वित्वमापन्नं।यद्वाउपलक्षणमेतत्।आहवनीया
दिरूपेणनानाविधं।महाद्भिताद्विविधायऐहिकामुष्मिकफलायजनयायविनक्केराजादेशः।ईड्
दमग्निंस्वास्ताम:कार्त्तनंकुर्वंतस्तोतारःप्रचाय्यविष्ठांदसंसत्वां।अग्निद्युवः।अत्तितेद्योतमानाःनम
स्यंतःनमस्कारोपलक्षितमुपस्थानंकुर्वंतोभृगवःभृगुगोत्रोत्पन्नामहर्षयःउपवोचंनउपेत्यब्रु
वंतिकिंकुर्वंतःदाश्वादनेनमिन्नभृतेनहविर्दानार्थंमथ्नंतःअरण्यामग्निमथनंकुर्वंतःनथाभृग
वःअष्टरोहविषांपापानांवाकिंचाग्निःशुचिर्दीप्तःधर्णिःधारणाजवाजोयमग्निःएषांदीयमानानां ४३
वसूनांहविर्लक्षणानां।ईषेईष्टेसमर्थोभवतिलोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः।यद्वाएषांद्रव्येमा

नानांमणिमुक्तादीनांवसूनांईशेप्रदातुमितिशेषः।किंचायमग्निःमेधिरःमेधोयज्ञःतद्वानस्वयंदृष्टव्ये
नप्रधानभूतंसन्प्रियान्स्वनंप्रातिरेवतृन्आज्यादीन्अपिधीन्पर्याग्निपर्यंतंदत्तान्निषीष्टसंभ
वान्संभजतांवा।तथामेधिरःमेधावान्असौआवनिषीष्ट।अन्यदेवताकर्मण्यपियज्ञेषुस्वयमाज्यना
गप्रयाजादिरूपंहविःसंभजते॥छ॥अष्टमीमृचमाह॥छ॥ ॥विश्वासांत्वाविशांपतिंहवामहेसर्वा
सांसमानंदंपतिंभुजेसत्यगिर्वाहसंभुजे।अतिथिंमानुषाणांपितुर्नयस्यासया॥छ॥ ॥विश्वासां
सर्वासांविशांप्रजानांयजमानानांपतिंअग्निमतफलदानेनपालकंहवामहे।आह्वयामनकेवलं
यजमानानांकिंतुसर्वासांप्रजानांसमानएवकरूपंदहनपचनाद्युपकारस्यसर्वेषांमतत्वात्।त
थादंपतिंगार्हपत्यादिरूपेणगृहस्यपालकंमदशतिगृहनामदमेज्ञतिरिति।नत्रामसुपागत्।अ

कारणोपपन्नं दमः किमर्थं भुजे भोगाय एवा महे। आक्षयामः। जनः स एव विज्ञो अश्यते। सत्यगिर्वाहसं
यथार्थकृतानां अविसंवादिफलानां स्तुतिरूपाणां गिरां वोढारं यद्वा गिरो मंत्ररूपा वहतीति गि
र्वाहसः। ऋत्विजः सत्या अविसंवादिफला गिर्वाहसो यस्य तं तादृशं एवा महे इति शेषः। वह्निवरू
थाद्याः इत्यस्य जन्मादित्य अच्छत्ते रूपधात्वद्वि। जनः कीदृशं मानुषाणां मनुष्याणां अतिथिं अति
थिवत्पूज्यं दत्वा दिति थिमापत्त्यां गतारं वा। किंच यस्याग्नेः आमयामसमीपे आसन्तं अंतिकनाम
अंबरमिति तन्नामसु पाठात्। तत्सपें आमी विश्वे अमृतासः हविर्नौक्तित्वेन प्रसिद्धाः सर्वे दे
वाः अपि नागच्छंतीत्युपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः। किमर्थं वयः हविर्लक्षणान्नं सुष्ट्वियत्र ४४
निधुरवादेवेतरेभ्यो दीयमानत्वात्। तत्र दृष्टांतः। पितुर्न पित्तुरंतिके स्तुवादयो यथा अन्नाद्यर्थं सेवंते

५

नहत्किंचयः नेनाग्नि विजो पिदेवेषु इतरो भिज्यमानेषु मध्ये सर्वीषि आदृदत्यग्नये। वेने रोगादिको ऊ
विविधागुणाः ॥ ८ ॥ अथ नवमीमृचमाह ॥ ९ ॥ त्वमग्ने सहसा सहन्तमः शुष्मिन्तमो जायसे देवतातये
रयिर्न देवतातये ॥ ९ ॥ शुष्मिन्तमो ह्यस्य मदो दीर्घानि मउतक्रतुः। अध स्मा ते परि चरन्त्यजर श्रुष्टीवा
नो नाजर ॥ ९ ॥ हे अग्ने त्वं सहसा बलेन सहन्तमः अतिशयेन शत्रूणामभिभविता तथा शुष्मिन्त
मः अतिशयेन तेजस्वी जायसे। संदेहे रोगादिकः कनिन्नाह्यस्येति तद्। किमर्थं देवतातये देवानां
विस्तारयुक्ताय यथागाय तदर्थं यज्ञानामेतत्। यद्वा गुणयुक्त विशिष्टाः सजायसे अरण्योरुत्पद्य
सोयज्ञार्थत्वे दृष्टांतः रयिर्न देवतातये धनं यथा यज्ञार्थमुत्पद्यते तथा चोक्तं पज्ञार्थं इत्य स्तुत्यन्न मि
तिकिंच ते तव मदः आन्यस्वीकारजनितो हर्षः शुष्मिं तमः अतिशयेन बलवान् शिष्टः प्रसिद्धो आ

ज्येनाग्नेर्मदोन्नवतीति प्रसिद्धं अपि च नेक्रतुः कर्मविशेषोपि धिक्कृतिं तमः यज्ञो युक्तः अत्र युक्तो वा
स्वजयकर्मं घोतनेयशोवा अन्नं वेतियास्कः। अथ अतः कारणात् अजरः जरारहिताग्ने त्वां प
रिचरंति यजमानाः तत्र दृष्टांतः। श्रुष्टीवानो न दूता इव तेयथा वार्ताविशेषप्रदानेन राजानं सेवं
ते तद्वत् छंदसीवनिपावितिवनिप्रत्ययांदसंप्रत्यययाश्छंदा त्वां अजरं नक्तानामजरयितृः अ
तर्नादितएयथार्थ्यवाद्यवायद्वा अजरः आस्तोतः जरास्तुतिः असौ नकस्यापि स्तोता न भवति
किंतु सर्वेषां यं स्तूयते तादृशं त्वां परिचरंतीत्यर्थः ॥९॥ अथ दशमी ॥९॥ ॥प्र वो महे सहसा स
हस्वत उषर्बुधे पशुषे नाग्नये स्तोमो बभूत्वग्नये। प्रति यदीं हविष्मान्विश्वासु क्षासु जोगुवे। अ ४५
ग्रे रेभो न जरत ऋषूणां जूर्णिर्होत ऋषूणां ॥९॥० ॥हे ऋत्विगादयः स्तोतारः वो युष्माकं संबंधि

स्तोत्रं अग्नये प्रभवतु प्रीणयितुं समर्थं भवतु छांदसः शपो लुक्। अत्यंतं व्याप्यामस्य न स्तवोस्तीति गु
णानावः कीदृशायाग्नये महे महते सहसा यसहसापरान्तिनवशमनार्थेन तद्वते उषर्बुधे उषःकाले प्र
बुध्यमानाय। अश्वादीनां पत्यानिः ह्वपसंख्यानमिति रुत्वं पशुषे पशुफलप्रदायन वाष्ट्रे वापि
वाष्ट्रार्थः यद्वा पशुप्रदात्रे प्रभावयथा स्तुतिः क्रियते तद्वत्। किमर्थमिति तदुच्यते। ईम् एनमग्निं
प्रति लक्ष्यीकृत्य हविष्मान् घृतादिप्रभूतहविर्युक्तो यजमानः विश्वासु क्षासु सर्वासु निवासभू
तासु वेदिषु भूमिषु जोगुवे अत्यर्थं गच्छति भवते यङ्लुगंतं छांदसो लिट् व्यत्ययेनात्मनेपदं। अमंत्र
इति पर्युदासादामनावः श्वेति निवृतामत्वामतिनत्रामत्रपागत् ऋषूणां आगंतॄणां देवानामध्ये
श्रेष्ठमग्निं जूर्णिः स्तुतिजराणो होता अग्ने इव च देवेभ्यः सर्वं जरते स्तौमि तत्र दृष्टांतः ऋषूणां म

रतांधनवतांअग्नेरत्नोनवंदीत्।ऋषीगतौ।अणादिकः।जघ्रिवह्येत्यित्यत्रअत्ययः।नामच्यतरस्यां
मितिनामउदात्तत्वं।यद्वाऋष्णामित्येतद्धोत्रविशेषणं।ऋष्णांज्ञानमवतांमध्येज्येष्ठोयं
होत्यतेर्थः॥१॥अथैकादशी॥१॥ ॥मनोनेदिष्टंददृशानआनरामेदेवेनिःमचनाःसुचेत
नामहेरायःसुचेतना।महित्वाविष्टनस्कृधिमंचक्षेउजेअस्यै।महिस्तोतृभ्योमघवन्सुवीर्यं
मथीरुग्योनशवसा॥१॥ ॥हेअग्नेमत्वंनोदिष्टंअत्यंतसमीपेददृशानःमवेद्यांदृश्यमानोदी
प्तत्वेनदृश्यमानांदेवनिःमचनाःइतरेर्देवैःसमानास्त्वःअभिभवेनवइतरेषांदेवैःस्वीकार
तःसमानान्तत्वंसुचेतनाशोभनेनचेतनावायुनःसदेवविशेषते।सुचेतनाशोभनेनवेतोव
तामया।अणादिकः।बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं।युक्तेनस्वदीयनेमयस्व ४९

डाक्टर भाऊ दाजी स्मारक
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

शस्युक्तेनेत्यर्थः।नादृशास्त्वंमहःपूजनीयानिआनरअस्माकमाहर।हेअग्नेआविष्टनुअस्मभ्यंमहि
महान्तंमहतींकीर्तिंवाशर्धीऽकरु।संपादय।शाविष्ठेतिमंबोधितवातवातदेवपार्थ्यतइतिगम्य
तेकिमर्थंमचक्षेसम्यग्दर्शनीयत्वायअस्यै।अस्याःपृथिव्यासंबंधिनेउजेनोगाययद्वासंचात्व
उजइतिसामानाधिकरण्यंसम्यग्दर्शनीयायनोगायेभ्यःनकेवलंयजमानेभ्योअस्मभ्यमेव
अपितुस्तोतृभ्यःस्तोत्रकर्तृभ्योपिहेमघवन्नत्रमेसुवीर्यशोभनभत्रत्याछपेतंधनंशोभन
सामर्थ्यैर्वात्वधिकरु।किंचशवसाबलेनयुक्तःसनमर्थःअस्मद्विरोधिनोमाशाय।सुउदित्युत
त्कंनित्यंधिप्रतिषेधःकारपक्षेअणादिवईकारःआद्युदात्तछांदसः।यद्वामर्थामर्थनंचास्त्वंअस्म
दर्थंशवसाबलेनयुक्तोनवेतिशेषः।तत्रदृष्टांतः।उग्रोवंसानरावसायथाकश्चिक्रूरःशवसाबले

नमथ्यन्निर्वर्तितवत्॥३॥ द्वितीयस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः॥३॥ ॥अयंजायते त्यष्टर्चं द्वितीयं सूक्तं
अयंजायत त्यष्टाविति। अनुक्रमणिका॥ परुच्छेप ऋषिः सर्वमात्यष्टमित्युक्तत्वादत्यष्टिश्छंदः। आ
ग्नेयंत्विति तुशब्दस्योक्तत्वादिदमादिमायाग्नेयं। पृष्ठ्याभ्यस्य प्रथमेहनि एतत्सूक्तमाज्यशस्त्र
त्वेन विनियुक्तं सूत्रितं च। षष्ठस्येति खंडे अयंजायत मनुषो धरीमणीत्याज्यमिति॥३॥ ॥
तत्र प्रथमा॥३॥ ॥अयंजायत मनुषो धरीमणि होता यजिष्ठ उशिजामनु व्रतमग्निः स्वमनु
व्रतं। विश्वश्रुष्टिः सखीयते रयिरिव श्रवस्यते। अदब्धो होता नि षददिळस्पदे परिवीत इळस्प
दे॥३॥ ॥अयमग्निर्मनुषो मनुष्यस्याध्वर्योः सकाशात् जायत अरणिमथनेनोत्पन्नः। की ४७
दृशोयं होता देवानामाह्वाता यजिष्ठः अतिशयेन यष्टृतमः। किमर्थमुत्पन्न इति। उशिजां काम

स्य कामयितॄणां यजमानानां व्रतं सामयागादिरूपं कर्म अनुलक्ष्यीकृत्य न केवलं परार्थमेव अपि तु अय
मर्यः स्वं व्रतमनु स्वकीयं हविःस्वीकरणरूपं कर्मानुरूपं लक्ष्य उत्पन्नः स एव विशिष्यते विश्वश्रुष्टिः विश्ववि
षयकर्मवान् कस्मै सखीयते सखित्वमात्मन इच्छते तथा श्रवस्यते। अतिप्रसिद्धत्वात् आत्मन इच्छते
यजमानाय रयिरिव धनस्थानीयो नवनिधनं यथा अन्नमस्य अन्नसमृद्धिं च साधयति तद्वदय म
ग्निरपि तस्मै हव्यं साधयतीत्यर्थः। किंचायमग्निः इळस्पदे इडाया भूम्याः पदे अत्यलोपः श्छांदसः। सा
र्वत्रे स्थाने वेदरूपे वदमाहुः परमंतं पृथिव्या इति श्रुतेः एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति च
श्रुतेस्तत्रैव विशिष्यते। इडस्पदे इड देवतायां मनोः पुत्र्यां गोरूपायाः इडोपकादमंत्रप्रतिपादितायाः
पादपादन्यासप्रदेशे इडावे मानवी यज्ञानूकाशिन्यासीदिडायाः पदे घृतवति स्वाहेति च श्रुतेः नि

षदन् निषीदतीति। कीदृशोयमग्निः। अद्रुह्यः। केनाप्यहिंसितः। परिवीतः। ऋत्विग्भिः परिधिभिर्वा परितोवे-
ष्टितः। एवंभूतः सन् निषदत्॥१॥ अथ द्वितीयामृच॥१॥ ॥तं यज्ञसाधमपि वातयामस्यृतस्य पथा
नमसा हविष्मता देवताता हविष्मता। स न ऊर्जामुपाभृत्यया कृपा न जूर्यति। यं मातरिश्वा मनवे
परावतो देवं भाः परावतः॥२॥ ॥यज्ञसाधं यज्ञस्य साधकं साधोतेः। क्विपि कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं। तमग्निं वेद्यां स्थापितं अपि वातयामसि। अपिः संभवनार्थः। आ परितोषं सेवामहे। वातग-
तिसुखसेवनयोः। चौरादिकः। इदंतो मसिः। केनोपायेनेति तदुच्यते। ऋतस्य पथा यागस्य मार्गे-
णायागानुष्ठानेन यज्ञेन देवेभ्य इति श्रुतेः। यज्ञेन देवस्य महती प्रीतिर्भवति। यद्वा ऋतस्य यज्ञ- ४८
स्य पथा मार्गस्तीर्थास्य इदं वेणोकरमपरेण प्रणीता इत्यादिसूत्रोक्तः। तेन मार्गेण गत्वा उन्नरस्के

न हविष्मता आज्यादिप्रदेयद्रव्यवता नमसा नमस्कारोपलक्षणेन स्तोत्रेणोपस्थानेन वा तदुभयेनेत्य-
र्थः। कुत्रेति तदुच्यते हविष्मता हविष्मति आज्यपुरोडाशादिवत्युक्ते देवतावा देवानां विस्तार-
युक्ते किंच सोग्निः नोस्मत्संबंधिनां हविर्लक्षणानां उपाभृति उपाहरणे तत्स्वीकारविषये। उपाङुपसृष्टा-
द्धरतेः क्विन् हृग्रहोर्भ इति भत्वं उपाभृति गतिसमासः कृताद्यंतेत्यनंतरस्य गतेः प्रकृतिस्वरत्वं।
अयाकृपा अनया सामर्थ्यलक्षणया कृपया हविःस्वीकरणरूपया न जूर्यति यज्ञसमाप्तिपर्य-
न्तं न नश्यति अजरो वर्त्तत इत्यर्थः। स इत्युक्तं क इत्याह यमग्निं देवं द्योतनवन्तं मातरिश्वा अंतरिक्षसं-
चारी वायुः पूर्वं मनवे मनोरर्थाय परावतः अतिदूरं गतवतः आदित्यात् नाः अनासीत् कोचित्येन च-
मो स्थापितवानित्यर्थः। नद्भूतं परावतः दूरात् देवं अग्निं अस्मत् देवयजनं प्रतिष्ठापयत्वित्यर्थः॥२॥

अथतृतीया॥३॥ ॥एवेनसद्यःपर्येतिपार्थिवंमुहुर्गीरेतोवृषभःकनिक्रदद्दधद्रेतःकनिक्रदत्॥श
तंचक्षाणोअक्षभिर्देवोवनेषुतुर्वणिः।सदोदधानउपरेषुसानुष्वग्निःपरेषुसानुषु॥३॥ ॥
अयमग्निःएवेनगमनासाधनेनगमनेनकसद्यःअस्मदाक्रानंतरंपार्थिवंपृथिवीमयंधिष्ठानंवेदि
लक्षणमेवपरिपरितः।यद्वाआतिस्तुरख्यार्थोवापर्येवापर्येवीतिगछतिकीदृशोग्निःमुहुर्गीःमु
हुरुद्गीयमानःरेतःशब्देनतत्कार्यंद्रवीरूपमन्नमुच्यते।तद्वान्मत्वर्थीयालुप्यतेवृषभःकामा
नांवर्षिताकनिक्रदत्शब्दयन्पर्येतिपुनःसएवविशिष्यते।रेतोदधत्आज्यानिस्वीकारेणअ
धिकंसामर्थ्यंदधानःकनिक्रदत्शब्दयन्पर्यंतीतिशेषःपुनःसएवविशिष्यते।अयमग्निर्देववने
षुसंभजनेषुस्तोत्रेषुनिमित्तभूतेषुअक्षभिःअक्षस्थानीयाभिर्ज्वालाभिःशतंचक्षाणःसर्वतः ५७

चकाशमानःयद्वाज्वालोकर्षाययजमानेनस्तुतंशतगुणितंआख्यापयन्तथातुर्वणिःशीघ्रगंतावा
वृक्षाणांहिंसकोवातुर्वणिस्तूर्णवनीरितियास्कः।किंचसानुषुसमुच्छ्रितेषुसानुसमुच्छ्रितंभवती
तियास्कः।तेषुउपरेषूपरमांतएवपशवइतिउपराधिष्ण्यायजमानगृहावा।तेषुसदोदधानःस्थानं
साधारयमाणोग्निःसद्यःपर्येतिसर्वत्रान्वयः।किमर्थंपरेषूत्कृष्टेषुसानुषुसमुच्छ्रितेषुकर्मसुप
चिःषुवानिमित्तभूतेषु॥३॥अथचतुर्थी॥४॥ ॥ससुक्रतुःपुरोहितोदमेदमेग्निर्यज्ञस्याध्वर
स्यचेततिक्रत्वायज्ञस्यचेतति।क्रत्वावेधाइषूयतेविश्वाजातानिपस्पशे।यतोघृतश्रीरतिथिरजा
यतवह्निर्वेधाअजायत॥४॥ ॥सोग्निःसुक्रतुःशोभनकर्मापुरोहितःपुरोधार्यमाणःयद्वापु
रोहितवद्यागनिर्वाहकःसन्दमेदमेतत्तद्यजमानगृहेसर्वेषुदेवयजनेषुवाअध्वरस्यनाशरहि

नस्यफलप्रदस्ययज्ञस्यतदर्थंचनतिजानातिप्रबुध्यतइत्यर्थः॥किंचायंयजमानोपिकृत्वाज्ञोननेन
कर्मणायज्ञस्यचेततिकर्तव्यतामवजानातिकिंचायमग्निरपिकृत्वाप्रकृष्टेनकर्मणावेधाःविविध
फलानांकर्तासन्इष्यतेइध्यतइतीध्रत्रमागमनंवातदिच्छतेयजमानार्थंविश्वाज्ञातानिसर्वा
णिसंपादितानिहविरादीनिपरस्यसेत्रत्यर्थंस्मृत्वातिस्वीकरोतियतोयंघृतश्रीःघृतंसेवमानः अ
तिथिअतिथिवत्सर्वस्यपूज्यश्चयजायतउत्पन्नःयतःकारणात्घृतमत्यर्थंसेवमानःप्रहृष्टोभवत् अ
तःपस्पृराइत्यर्थः॥एवमग्नेप्रहृष्टेसतियजमानोपिवह्निर्हविषांवोढा वेधाःविविधस्यफलस्य
कर्तोत्पादयिताअजायतसमर्थोभवत्॥४॥अथपंचमी॥४॥ ॥कृत्वायदस्यतविषीषुपृंच ५०
तेअग्नेरवेणमरुतांनभोज्येषिरायनभोज्या॥सहिष्मादानमिन्वतिवसूनांचमज्मना॥सनस्त्रासतेदुरि

नादभिह्रुतःशंसादघादभिह्रुतः॥४॥ ॥यद्यस्मात्कारणात्सर्वेयजमानाःकृत्वाप्रकृष्टेनकर्मणा
हविःप्रदानादिरूपेणअस्याग्नेःतविषीशुष्ममितितन्नामसुबलेषुअवेनदीप्तिनिमित्तेनभोज्यान्न
न्नाणिपुरोडाशादीनिपृंचतेमिश्रयंति॥तविषीतिबलनाम॥तविषीशुष्ममितितन्नामसुपाठात्॥त
त्रदृष्टांतः॥मरुतांनभोज्यावायुसंबंधिनिव्रीह्याद्यन्नानीववायुषुमेध्यंनिनिर्दिष्टमिंजनयत्सुम
रुत्सुमस्यादिद्वाराव्रीह्यादीनिभोज्यानियथापृंचतेतथेत्यर्थः॥दानेदृष्टांतः॥इषिरायनभोज्याएषणयुक्ता
यथायमानायार्थिनेतस्यएषणायभोज्यानिभोग्यानिवस्त्रादीनियथादीयंतेतद्वत्॥इषिराशब्दोया
स्कैनैवंनिरुक्तःएषणेनाथवेषणेनवेति॥अतःकारणात्सखलुयजमानदानमिन्वतिहविःप्रदानंत
नास्मेध्याप्नोतियद्वास्वयमभिमतंदानमिन्वति॥इन्वतिर्व्याप्तिकर्मा॥इन्वतिनक्षइतितत्कर्मसुपाठात्

केनसामर्थ्येतिनेंवसूनांचप्रज्ञानांनिवासयोग्यानांधनानांअग्निनाजनानांबलेनैवायद्वासोऽग्निः
वसूनांच्यविनिवासयोग्यानांज्ञातॄणांजनानांमज्मनाबलेनदानमिच्छतीतिशेषः।किंवसो
मिःअनिष्कृतःअनिरूप्येनपापैःक्रियमाणानेनोस्मातदुरितान्पापान्त्रासतेत्रायतेनथाशं
मान्अतिप्रवृत्तत्वेनशंसनीयान्यद्वाहिंसकान्अनिष्कृतःअनितोक्रियमाणान्अज्ञातदुःखात्
तत्कारणात्पापाद्वात्रासतेत्रायते॥७॥द्वितीयस्यप्रथमेचतुर्दशोवर्गः॥७॥अथषष्ठी॥८॥ ॥
विश्वोविहायाअरतिर्वसुर्दधेहस्तेदक्षिणेतरणिर्नशिश्रथच्छ्रवस्ययानशिश्रथत्।विश्वस्माइदि
षुध्यतेदेवत्राहव्यमोहिषे।विश्वस्माइत्सुकृतेवारमृण्वत्यग्निर्द्वारान्यृण्वति॥८॥ ॥अयमग्नि ५१
र्दक्षिणेअनिमतंप्रदातुमुद्युक्तेहस्तेवामेतरेयजमानायदातव्यंधनंदधेधारयतिकीदृ

शोयंविश्वसर्वैर्गंतव्यःयद्वाविश्वात्मकविहायाःमहान्विहायाइतिमहन्नामविहायाःयक्षइतितन्नामसु
पाठात्।अरतिःईश्वरःअरमाणोवाअप्रीतिःअन्नयष्टिवस्यतिर्वाधिदिस्पतिप्रत्यतियःचिद्धज्ञावादंतो
दात्रदाधष्ट्वानशिश्रथत्।धृतंहस्तेयजमानार्थंअथयदिददाति।अथयतेच्छिडिचडिरूपंतत्रदृष्टांतः
तरणिर्नतरणिरितिरकःसूर्यइवसयथास्वोपासकायअनिमतंहस्तेधृत्वाविनरतिस्तद्धत्।यद्वातर
णिःसूर्यस्यतारकःनशिश्रथत्रविःस्वीकाव्रविपदेत्रामात्रेतिनावःइदानींप्रत्यक्षकृतःहेअग्नेदेवत्रा
हेअग्नेदेवत्रापिदेवेषुमध्येअतिशयेनत्वंविश्वास्मैसर्वस्मैइषुध्यते।हविरात्मनेइच्छतेइंद्रादयेइषुध्या
तिःवह्नानिःहव्यंतत्तद्देवतामुद्दिश्यप्रत्तंपुरोडाशादिकंओहिषेसर्वतोवहसिवहेर्लिडियजादित्वात्संप्रसा
रणं।किंचायमग्निर्विश्वस्मैसुकृतेशोभनेयज्ञकर्त्रेयजमानायवारंसर्ववरणीयंपुष्टादिनिवाकरंवात्र

अन्नादिकं त एव तिगच्छति करोतीत्यर्थः। किंचायमग्निः द्वारा स्वर्गादेरभिमतद्वाराणि ऋण्वानि विष्टणोति
प्रतिबंधकयापनयनद्वारा अभिमतानि साधयतीत्यर्थः। ऋण्वन्निर्गतिकर्मा यद्वा रिचिर्गत्यर्थः। इहित्वा
त्वमछांदसं रेफस्य संप्रसारणं॥६॥ अथ सप्तमी॥७॥ ॥समात्सु षेहजने शंतमो हितो ३। अग्निर्यज्ञे
षुजेन्यो न विश्पतिः प्रियो यज्ञेषु विश्पतिः। स हव्या मानुषाणामिला कृतानि पत्यते। स नस्त्रासते व
रुणस्य धूर्तेर्महो देवस्य धूर्तेः॥७॥ ॥सोऽग्निर्मानुषे मनुष्यस्य यजमानस्य संबंधिनि हजने वृजनी
ये पापे निमित्तभूते तेन सति यज्ञेषु निमित्तभूतेषु शंतमः। अत्यंतं सुखतमः। अरिष्टस्य निवारकत्वात्। अत
एव हितः स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वात्। किंचायं विश्पतिः कृषिकृत्पाणां प्रजानामतिशयेन बालकः ५२
पत्याविश्वर्यइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। अत एव

प्रियश्च भवति तत्र दृष्टांतः। जन्यो न विश्पतिः जयशीलो राजेव स यथा परसेनाद्युपद्रवपरिहारेण सम्यक्
पालनेन च प्रजानां प्रियो भवति। किंचायमग्निर्मानुषाणां यजमानानां संबंधीनि हव्या हवींषि इला अन्न
तानि इलायां वेद्यां अन्नादिसंपादितानि वा हवींषि पत्यते पतति आगच्छति। किंच सोऽग्निर्नोऽस्मान् यजमा
नान् वरुणस्य वारकस्य धूर्तेर्हिंसकस्य नयाद्वा त्रासते त्रायते। यद्वा धूर्तेरिति पंचमी वरुणस्य पापदे
वस्य धूर्तेर्हिंसकात्। किंच महो महतो देवस्य धूर्तेर्हिंसात्। त्रासते पालयते। अयपदारमग्निर्हिनस्ती
ति प्रसिद्धं। यद्वा एकमेवचाग्निं धूर्तेर्हिंसकस्य महो महतो वरुणस्य देवस्य वरुणाख्यायाः पा
पदेवतायाः धूर्तेर्हिंसानोऽस्मान् सोऽग्निस्त्रायते त्रायते॥७॥ अष्टमी ऋच॥८॥ ॥अग्निं होतार
मीलते वसुधितिं प्रियं चेतिष्ठमरतिं न्येरिरे हव्यवाहं न्येरिरे। विश्वायुं विश्ववेदसं होतारं यजतं क

विं देवासो रण्वमवसे वसूयवो गीर्भी रण्वं वसूयवः ॥ छ ॥ ॥ अग्निं होतारमाह्वातारं होमनि
ष्पादकं वा ईळते ऋत्विजः स्तुवंति तथा वसुधितिं धनस्य धारयितारं वा अत एव प्रियं सर्वेषां प्रि
यतमं चेतिष्ठं अतिशयेन यजमानानां चेतयितारं यद्वा प्रकृष्टचेतनवंतं चेततृन्नंताच्छं
दसीतीष्ठन् तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः अरतिमीश्वरं तादृशं देवं न्येरिरे नितरां प्रापुः। प्रा
प्नेरेव विशेषणं अयते हव्यवाहं न्येरिरे निःशेषेण प्रापुः इतरदेवेभ्यो हव्यं वोढुं यथा प्रवर्तते तथा नि
तरां प्रापुः ईर प्रेरणे ईर गतौ इत्यस्य तमस्यंतिरिटि रूपं। किंच देवासो देवनशीलाः ऋत्विजः ज
रण्वं अतिप्रधानं शब्दयं तं अवसे रक्षणाय वसूयवः वसुकामाः संतः पुनःकोट्याः गीर्भिः स्तुति ५३
भिः शरण्यं रमणीयं तं रमणीवाच वसूयवः वसु हवीरूपन्नं अस्मये प्रदातुं आत्मन इच्छंतं न्येरिरे प्राप्ता य

थाधनं प्रयच्छति तथा हविरादिना प्रापुरित्यर्थः ॥ छ ॥ द्वितीयस्य प्रथमे पंचदशो वर्गः ॥ छ ॥ ॥ यं त्वं रथ
मित्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं पारुच्छेपं सर्वमात्यष्टमित्यनुवृत्तत्वादत्यष्टीकं अनुक्त्वा ऐंद्रं प्रशावो अनव
य इत्यादिके द्वे अतिशाक्वर्यौ षष्ट्यक्षरोपेतत्वात् पाल्नि इत्यं नाष्टी चतुःषष्ट्यक्षरोपेतत्वात् प्रत ह्यो
चेयमिति षष्ठी ऐंद्रदेवत्या तथा चानुक्रमणिका ॥ यं त्वमेकादशाष्टिर्द्वे प्रशावोतिशाक्वर्यावष्ट्यं ते
ति। दशरात्रस्य षष्ठेहनि मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तं षष्टस्येति खंडे सूत्रितं त्वं रथमिंद्र सयो दृपेस्ये
ति ॥ छ ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥ छ ॥ ॥ यं त्वं रथमिंद्र मेधसातयेऽपाका संतमिषिर प्रणयसि प्रानवद्य
नयसि। सद्यश्चित्तमभिष्टये करो वशश्च वाजिनं। सास्माकमनवद्य तूतुजान वेधसामिमां वाचं न वे
धसां ॥ छ ॥ ॥ हे इंद्र इषिर गमनशील त्वं मेधसातये यज्ञस्य दानाय लाभाय वा यं यजमानं प्र

तिरथंप्रणयसिप्रापयसिद्विकर्मकोयंकीदृशंयजमानंअपाकाअपकंअनस्यंभक्त्याधिकारव
तंपाकःपक्कव्योनवतीतियास्कः।अतएवसंवंपंडितंमंतंकिंचहेअनवद्यअनिंदितयंयजमानं
धनंविद्यादिनाप्रणयसिअत्रष्टंनयसितंयजमानंमह्यंश्वितूतदानीमेवतदस्तुयद्दकालएवअ
निष्टयेअनिभुरण्येनयागायअनिमतप्राप्तयेअनिभुरण्येनयागायअनिमतप्राप्तयेवाअनि
ष्टर्वादिषेःकिनूवाकंधादिवात्पररूपत्वंगतिरनंतरइतिगतेःअत्तातिस्वरत्वं।करःममर्थंकरोषि
जेटिचित्यत्ययेनवापएवंजत्वाचंवाजिनंहविर्लक्षणंमंत्रतद्दैतंवावशःकामयसेचवष्टजेघिउा
गमःतिडःपरत्वादतिघातःयजमानेनआकृतःमनूवाधमेवावगत्यहविःस्वीकृत्ययागंसाधुनि ५४
र्वर्त्यंतंवानिममजफलेमसंयोज्यपुनर्हविःस्वीकरोतीत्यर्थः।हेइंद्रअनवद्यअनिंदितमार्वंःस्तु

पमानस्त्वंउजानअस्मदत्तुयद्दीतंत्वरमाणउजेःप्रेरणार्थात्लिटःकानचउजादीनांदीर्घोभ्यासस्य
त्यभ्यासस्यदीर्घत्वंसोचिजोपचेदितेमंहितायांमोजोपिःवेधसांविविधफलकर्तृणांमध्येश्रेष्ठतया
वेधस्तांमेधाविनांअस्माकंसंबंधिहविःस्वीकुर्वित्यर्थः।तत्रदृष्टांतः।इमांवाचंनअस्मदीयांस्तुतिरूपं
वाचमिवस्तुतिंयथास्वीकरोषितथाहविपरीत्यर्थः॥१॥द्वितीयामृचमाह॥१॥ ॥सश्रुधियस्म
ष्टतनासुकासुचिदक्षाय्यइंद्रभरहूतयेनृभिरसिप्रतूर्तयेनृभिः।यःशूरैःस्वसनितायोविप्रै
र्वाजंतरुता।तमीशानासइरधंतवाजिनंपृक्षमत्यंनवाजिनं॥१॥ ॥हेइंद्रसन्वेमाणगुणवि
शिष्टस्त्वंश्रुधिअस्मदाह्वानांस्तोत्रंवाशृणुहेदंनावःयःस्वयःखलुत्वंनृभिर्मनुष्यैरेवमङ्गिःप
श्चाद्देवत्वमापन्नैर्मरुद्भिःपश्चाद्देवत्वमापन्नैःमरुद्भिःपुनःसएवविशेष्यते।नृभिःसेयामनयनश

ते। इंद्रस्य मरुतां सहाय इंद्रो मरुद्भिर्मरुतो हेमनं नाजकुरित्यादिश्रुत प्रसिद्धं। तैः सहितः सन्नवतस्तु
सर्वासु पोष्ठिष्वपि संग्रामेषु नरकृतयो नरणा विशिष्टाह्वानयुक्ता यत्र कृत्तये प्रत्नष्ट हिंसायै यद्वा
नरकृतये शूरो नवग्रहरेत्येवमादि नरणा युक्ताह्वानाय प्रवर्त्तंते च शूराणां प्रत्नष्टहिंसायाः। अ
सिसमर्थोसि। किंच यस्त्वं शूरः श्रोयोर्पि तैर्मरुद्भिरन्यैर्नटैर्वा सहितः सन् स्वः स्वयमेव सनितासं
नाममयस्य अन्यस्य वा मनीषितस्य सनितासं भक्तासि सत्यपि तेषां साहित्ये अन्यतैरपत्ते
णेव रुतरुसीत्यर्थः। तरते स्तूनि श्रमितस्फन्तितत्यादौ निपात्यते यश्चित्वं विप्रमेधाविनिर्जति
तिः स्तुतः सन् वाजं तरुतातेभ्यो न्नस्य दातासि विप्रैर्मरुद्भिः सहित इति संबंधः। तं तादृशं वाजि ५५
नं गमनवंतं दृष्टचं हविर्लक्षणां अन्नवंतं तं इंद्रं ईशानासः समृध्यगच्यर्थपित्रं समर्थं ऋत्विजः प्रर

धंतसंराधंति सेवंते। अत्र दृष्टांतः। वाजिनं वेजिनवंतं प्रत्तं द्यास मद्यन्नवंतं अत्यंत अश्वमिव नंयथा समर्थाः स्व
स्वा उधास भरानादिच्यो जोपोषयंति नि न हृतु अत्य इवेत्यश्वनाम अत्यो दूय इति तन्नामसु पाठीत्वात्॥
॥२॥ अथ तृतीया॥३॥ ॥दस्मो हि ष्मा वृषणं पिन्वसि त्वचं कं चिद्यावीररुरं शूर मर्त्यं परिवृणक्षि म
र्त्यं। इंद्रोत तुभ्यं तद्दिवे तद्रुद्राय स्वयशसे। मित्राय वोचं वरुणाय सप्रथः सुमृळीकाय सप्रथः॥३॥
॥ ॥हे इंद्र त्वं दस्मो हि शत्रूणामुपक्षपयिता खलु अत एव कारणात् वृषणं स्वतो वर्षणशीलं त्व
चं संवरणवंतं अवष्टबंधनवंतं उदवेष्टनवंतं कं चित् जलधारणं द्यवं पिन्वसि तिर्निधसेचयसि किंच म
र्त्यं मर्त्यवत् अरुरं अरणशीलं गमनस्वभावकं चिन्मेघं हे शूर कश्चिद्बलवंतं गच्छंतं गावेरिणं निरु
द्ध्यं स्वीकरोति तद्वदित्यर्थः। तथा मर्त्यं मरणशीलं शीर्यमाणस्वभावं निरूदकं चिन्मेघं परिवृणक्षि सर्व

DR. BHAU DAJI MEM.

नोवर्जयसि।अदासीत्यंकरोषीत्यर्थः।हेइंद्रतत्तादृशंकर्मवर्षणरूपंसप्रथःसर्वतःपृथुयथाभवतित
थात्वच्यंवोचंब्रवीमिइंद्रएवावाप्यानाचयत्रासेस्वकीययशोयुक्तायतथादिवेतत्तदाश्रयवृत्त
तायेद्युलोकादेवतायाअपितत्तादृशंकर्मवोचंब्रवीमि।तत्रापिप्राप्यर्थः।वर्षणकर्मणःफ
देवतायाअनुकूल्यात्तस्याअपिवचनंयुक्तं।तथारुद्राजगतांदुःखद्रावयित्रेरोदनशीलायवा
स्मयेतद्वाचंरुद्रोविक्रूरोयदग्निरितिश्रुतेःरुद्रत्वं।सोरोदीत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वमितिश्रुतेः।रोदन
स्वभावत्वंप्रसिद्धं।तस्यवाक्रुतिद्वाराष्टृत्वकुजत्वात्तस्यापिकथनंयुक्तं।स्वयशसइत्यरुद्रायेत्य
नेनवासंबंधःसंनिहितत्वात्योग्यत्वाच्चस्वकीययशोयुक्तायात्मयइत्यर्थः।तथामित्रायअहरभि
मानीदेवतायैतद्वाचंवरुणायरात्र्यभिमानदेवतायैतद्वाचं।अहोरात्रेवैमित्रावरुणौ।अहोरात्रा

भ्यांखलुवैपर्जन्योवर्षतीतितथामैत्रंवाअहर्वारुणीरात्रिरित्याश्रुतिः।मित्रायवरुणयोरहोरात्राभिमा
निदेवत्वंअतएवश्रुतेःवृष्टिप्रदातृत्वात्ताभ्यामपिप्रथमंयुक्तं।पृथिवीलोकायचाग्नेस्तनस्तवयित्रेअज
नांएतत्सर्वत्रसंबध्यतेउक्तेभ्योदेवताभ्यःसप्रथःसर्वतःपृथुअतिविस्तीर्णंयथाभवतितथावृषण
कर्मब्रवीमि।।३।।अथचतुर्थी।।३।। ।।अस्माकंवइंद्रमुश्मसीष्टयेसखायंविश्वायुंप्रासहंयुजंवा
जेषुप्रासहंयुजं।अस्माकंब्रह्मोतयेवापृत्सुषुकासुचित्।नहित्वाशत्रुस्तरतेस्तृणोषियंविश्वंश
त्रुंस्तृणोषियं।।४।। ।।हेऋत्विजः।अस्माकमस्मदर्थंइष्टयेयागायअभिमतैषणायवाइंद्रमुश्म
सिअभिमतंकामयेवशकांतौआदादिकः।इदंतोमसि।ग्रहिज्येत्यादिनासंप्रसारणं।यद्वाअस्माकं
सखायमितिसंबंधः।कीदृशमिंद्रंसखायंसखिवदत्यंतहितकारिणंसमानंवाविश्वायुंविश्वेषांपा

गानांगंतारं।प्रासहे।क्विप्।नहिवृतिरुचीत्यादिनोपसर्गस्यदीर्घः।युजंसर्वदायुक्तंसहायरूपमित्य
र्थः।पुनःसएवविशेष्यते।वाजेषुहविरूपान्नेषुतद्वत्सुसमत्स्वितिसंग्रामनामसुपाठात्।तत्रास
मंतषुत्वात्वांनहिस्मस्मरतेनहिस्मिनविरोधमाचरतियंस्तृणोषिसकश्चिदपिशत्रुर्नह्यस्तितव
महत्त्वेनसर्वैर्नीताःविधेयात्सर्वेतिशत्रुभावेनकोपमाचरतिअजातशत्रुत्वादित्यर्थः।।४।।अथपं
चमी।।५।। ।।निष्टनमातिमतिंकयस्यचित्तेजिष्ठाभिरणिभिर्नोतिभिरूत्याभिरूत्योतिभिः।ने
षिणोयथापुरानेनाःशूरमन्यसे।विश्वानिपूरोरपपर्षिवह्निरासावह्निर्नोअच्छ।।५।। ।।हेइन्द्र
स्यचित्त्वंनकस्ययजमानस्यअतिमतिंअतिक्रांतमननंविरुद्धमनस्कंशत्रुंनिष्टनमनितरांसु ५७
षुनामयेअस्मत्प्रणेतंऊरुअंतर्विनोतिएयंथोयंहेतुयतऊर्ध्वंजनितिनिःरक्षणेःप्रीतिर्विवा

युक्तःसन्तेजिष्ठाभिरणिभिर्नअतिशयेनतेजस्विनीभिर्युद्धादिरूपेमार्गैरिवतेजस्वत्तद्वदतिशायनिकट
ष्टन्विन्मतोस्तुकत्वेरितिटिलोपः।अमतिंप्रत्वादियथानाशितवान्यथास्मद्विरोधिनमपीत्यर्थः।यद्वा
त्वत्त्वरत्वाद्वयःतेजिष्ठाभिरणिभिर्नतेजोयुक्तैर्गमनसाधनैर्यज्ञादिमार्गैर्यथास्मान्योजितवान
सितथापूर्याभिःप्रकाशकाभिर्नारक्षणेर्यागफलस्तैर्नोस्मान्नेषिनयसिअभिमतस्वर्गादिफ
लंप्रापयसीत्यर्थः।नयतेश्छांदसः।शपोलुक्।तत्रदृष्टांतः।पुरापूर्वस्मिन्कालेअस्मत्पित्रादीन्यथोति
भिर्नीतवानसितथानेषीत्यर्थः।हेशूरविक्रांतत्वंअनेनाःमन्यसेसर्वैरपापत्वेनअबुध्यस्वस्वर्गा
यभिमतसाधकत्वादितिभावः।यद्वाअनेनास्त्वंअस्मानपानेनसोमन्यसेकिंचहेइंद्रवह्निःवृष्ट्या
दिप्रदानेनजगतांनिर्वाहकःसन्दूरोमन्तुलयमिथस्ययजमानस्यद्रूरितिमन्त्रघ्यनामशरव

जगत इतितन्नामस्तुपागात्।तस्यविश्वानिसर्वाण्येनांसिअपपर्षिअपरुत्यपालयसि दृष्टाणांतच्छांद
सः। आपेतुक अतोअस्मकमपि आसात् अन्तिके देवयजनदेशे अच्छ आभिमुख्येनागत्य वह्निरग्नि
रग्निमतांवोढामनअपअनन्तिमवमस्तुत्यत्पापिअनिमतंफलंपूरयसि॥६॥द्वितीयस्य प्रथमेषा
उक्तो वर्गः॥६॥ ॥अथ षष्ठी॥ ॥प्रतद्वोचेयंभव्यायेंदवे हव्योनयइषवान्मन्मरेजतिरक्षो
हा मन्मरेजति।स्वयंसोअस्मदानिदोवधैरजेतदुर्मतिं।अवस्रवेदघशंसोवतरमवक्षुद्रमिव
स्रवेत्॥६॥ ॥भव्याय भवनशीलाय प्रतिदिनं कल्याणानि दृष्ट्वा वर्द्धनशीलाय इंदवे अमृतेन
सर्वस्य क्लेदयित्रे तदर्थं तद्वक्ष्यमाणं कर्म स्तोत्रं वा प्रवोचेयं प्रकर्षेण वक्तुं शक्तो स्यां स्तुतेर ५८
निमहत्वादिनिमावः प्रवचेर्लिङ्याशिष्यङ। वचउं कस्य नदिति। यइंद्रः इषवान्स मन्म मननीयं

१९

स्तोत्रं कर्म वा उद्दिश्य रेजति गच्छति रेजतिर्गत्यर्थः। रेजति दिष्यतीति तन्नाम स्तुपागात्। आगमिष्यंतः
हव्योनहेतेव्य आह्वातव्यो वा हव्य इंद्र वयायेसेंद्र आगच्छेत्यादिना इंद्र एवाहूयते स इव स एव शिष
तेरक्षोहा यज्ञविघ्नात्मकानां रक्षसां हंता मन्म तेषामेव कर्म हननादिरूपं रेजति गच्छति वा नयति
नाशयतीत्यर्थः। सः एवंवेंद्रः स्वयं निंदः णिदि कुत्सायां क्विप् स्तावेकाच इति विभक्तेरुदात्तता अस्म
निंदित्रो वैरिणः वधैः हननोपायैः वधश्च हनन इति नावेश्च पत्रमेनि यागेन च धादेशः प्रचादंतोंतोदा
त्तः। दुर्मति दुर्बुद्धिं अस्मत्तः आजेत आक्षिपतु अवनयेत्। किंच अघशंसः अघानां पापानां हिंसा
दीनां शंसिता स्तेनः अघशंसः वृक इति तन्नाम स्तुपागात्। अवस्रवणमेव प्रार्थ्यते क्षुद्रमिवाल्पं कुंश
काम्बुदकादिस्व कुंशकाम्बुदकादिकमिव उदकं यथा निघ्नति अवनमयति तथा वयीत्यर्थः॥६॥अथ

सप्तमी॥७॥ ॥वनेम तद्धोत्रया चितंत्या वनेम रयिं रयिवः सुवीर्यं रण्वं संतं सुवीर्यं। दुर्मन्मानं सुमंतु
भिरेमिषा पृचीमहि। आ सत्याभिरिंद्रं द्युम्नहूतिभिर्यजत्रं द्युम्नहूतिभिः॥७॥ ॥हे इंद्र वयं यज
मानाः तत्तादृशं स्तुत्यं तव रूपं यद्वा तत्त्वं यत्त्वं वयं चितंत्या च स्वगुणान् ज्ञापयंत्या चिती संज्ञाने। अस्मा
ण्ण्यंताच्छतरि व्यत्ययेन शः। होत्रया होमसाधनभूतया स्तुतिरूपया वाचा वनेम संभजेम यद्वा शब्द
येम स्तुतिकरवामेत्यर्थः। होत्रेति वाङ्नाम होत्रा गीरिति तन्नामसु पाठात्। किंच एव अस्तोतारो वयमपि
हे रयिवः विशिष्टधनवन्निंद्र रयिं धनं वनेम संभजेम कीदृशं रयिं सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं रण्वं
रमणीयं गंतव्यं वार्थिभिः संतं सर्वदा वर्त्तमानं यज्ञादिद्वारा बहुशो दीयमानमपि प्रवर्द्धमानं पुन ५९
स्तदेव विशेष्यते सुवीर्यं शोभनपुत्रभृत्याद्युपेतं धनेन तेषां संपादयितुं शक्यत्वात्। वीरवीर्यौ च

रुत्तरपदाद्युदात्तत्वं। किंच हे इंद्र दुर्मन्मानं दुःखेन मंतुं शक्यं शांतवमहित्वोतिमहत्त्वात् सुमंतुभि
शोभनैर्मननैर्मननसाधनैः स्तोत्रैर्वा इषा हविःरूपेणान्नेन च आ पृचीमहि सर्वतः संपृक्तान्कुर्याम। य
द्वा इषा अन्नेन निमित्तेन पूर्वं धनस्य प्रार्थितत्वादिदानीमन्नं प्रार्थ्यते पृची संपर्के लिङि छांदसो वि
करणस्य लुक्। किंच यजत्रं यागनिष्पादकमिंद्रं सत्याभिः अविसंवादिनीभिः यथाभिलाषमुपजा
यमानफलाभिः द्युम्नहूतिभिः हविरन्नमागच्छमिधातिये मे र्षत्याह्वानैरित्यर्थः। पुनस्ता एव विशेष्यं
ते। द्युम्नहूतिभिर्दीप्तिलक्षणान्ननिमित्तैराह्वानैरा पृचीमहीति शेषः। द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा
इति यास्कः॥७॥ अथाष्टमी॥८॥ ॥प्र प्र वो अस्मे स्वयशोभिरूती परिवर्ग इंद्रो दुर्मतीनां दरीमन् दु
र्मतीनां। स्वयं सा रिषयध्यै या न उपेषे अत्रैः॥ हतेम संन वक्षति क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षति॥८॥ ॥

हेइंद्रऋत्विजःवोयुष्मदर्थंअस्मेअस्मदर्थंचअयमिंद्रःस्वयशोभिः।स्वकीययशोयुक्तैःऊतीऊतिभिःरक्ष
णैःदुर्मतीनांदुर्मनसायुक्तानांविरोधिनांपरिवर्गेपरितोवर्जनेनिमित्तभूतेसतिप्रप्रवृत्तष्टोभवति
समर्थोभवतीत्यर्थः।द्वितीयःपादस्पष्टः।यद्वाहेऋत्विजःवोयुष्मदर्थंअस्मेअस्माकंसंबंधिभिःस्व
यशोभिःस्वयमेवान्यनैरपेक्ष्येणस्तोत्रैःस्तुष्टमनजतीऊतीरक्षणेप्रप्रैवृत्तष्टोभवतिउपसर्गश्च
तेयोग्यक्रियाध्याहारःऊतेतितदुच्यते।दुर्मतीनांदुष्टानांपरिवार्गेपरितोवर्जनेवतिसंग्रामे
यागेवा।पुनःसएवश्रोष्यते।दुर्मतीनांदुष्टवर्द्धमानवतांहननबुद्धीनांदरीमनदरीमणिअ
तिशयेनदारयितरिषवमिंद्रसम्यक्पालयति।सतिअन्नैर्नक्षाकेरस्माद्विरोधिनिर्यद्वानिर्जव ६०
वतीसेनाजर्णिर्जवतेर्वाइवतेर्वाजनोतेर्थेनियास्कः।नोस्मान्प्रतिरिषयध्येहिंसितुंरिपएयं

२१

तात्तुमर्थेशाध्येप्रत्ययः।उपपेउपगंतुंअस्मानूप्राप्तुंर्द्रगतौतुमर्थेक्सेप्रत्ययः।रिपाप्रेरितासेना
स्वयंहितेमसनूहिंसितेवैवीसातूनवक्षतिअस्मात्रवदेनू।नप्राप्नोति।तथास्मद्विसकानूशत्रू
नपिपुनर्नवक्षतिनवहति।वहातल्लेअडागमः।सिबहुलमितिसिप्।इंद्रसामर्थ्येनतत्रैवन
ष्टात्रादित्यर्थः।८।अथनवमी॥९॥ ॥त्वंनइंद्रराययापरीणसायाहिपथाँअनेहसापुरोया
ह्यरक्षसा।सचस्वनःपराकआसचस्वास्तमीकआ।पाहिनोदूरादारादभिष्टिभिःसदापाह्य
भिष्टिभिः॥९॥ ॥हेइंद्रत्वंनःपथास्मत्संबंधिनामार्गेणयाहिआगच्छ।नस्यतेलोपः।उदा
त्तनिवृत्तिस्वारणंतृतीयायाउदात्तत्वं।कीदृशेनमार्गेणअनेहसाअपापेनयज्ञमार्गस्य
निर्वाहित्वादनेहस्त्वं।यद्वानोस्मानुद्दिश्ययाहि।किंविशिष्टइतिअपरीणसापरितोनद्धं

नराना अस्मभ्यं दातव्येन बहुविधधनेन युक्तः सन् हे इंद्र नो अस्मान् उद्दिश्य याहि। किंविशिष्ट इति। अ
परिणतापरितान ह्ये नराना अस्मभ्यं दातव्येन बहुविधधनेन युक्तः सन् हे इंद्र नो अस्मान् पराके
अत्यंतं तिरोदेवयजनदेशे सचस्व अस्मत्त्रत्तं हविः सेवस्व मं गच्छ स्वर्ग एवाहेः यद्वा अन्याम
न्नामानेः। किं बहुना सर्वकालं यागकाले अयागकाले दूरे अंतिके च अनिष्टिभिः अनितए प
णोः सहिमन्यक् परिपालय॥७॥ अथ दशमी॥ ॥ त्वं न इंद्र राया तरूषसोग्रं चित्त्वा महि
मा सक्षदवसे महे मित्रं नावसे। ओजिष्ठत्रातरविता रथं कंचिदमर्त्य अन्यमस्मद्रिरिषेः कंचि
दद्रिवो रिरिक्षंतं चिदद्रिवः॥१०॥ ॥इंद्र त्वं नः अस्मान् तरूषसा तरुणाक्रशलेन अस्माना ६१
पद्मः उत्तरोत्तं शक्रेन सा राया धनेन उद्दन्नभिवेति शेषः। हे इंद्र त्वां उग्रं चित् उद्गूर्णबलं तं वा

२२

तं त्वामेव महिमा महत्त्वं अस्त्तोत्रजनितः कश्चिदतिशयः सक्षत् सेवते मं नजते उत्कर्षयतीत्यर्थः। कि
मर्थं अवसे वस्त्रीनये तत्र दृष्टांतः। महे महते अवसे रक्षणाय प्रकाशारोग्यादिरूपाय मित्रं न सर्व
जनमित्रं सूर्यमिव तं यथा महत्त्वेन सा यजयंतित्यर्थेत्यर्थः। यद्वा मित्रं न प्रियाहितरूपं सखाय
मिव तं यथा महते प्रीतये संनजंते तद्वत्। किंच हे ओजिष्ठ ओजस्विन् अतिशयेन बलवन् त्रातः
रक्षितः अस्मान् पालतिर्वा अमर्त्य मरणधर्मरहित इंद्र अवितः अस्मान् धनेन तर्पयितस्त्वं किंच इत्थं
वेगवंतमा रोहस्य अस्मद्देवयजनं शीघ्रमागच्छेति शेषः। तथा हे अद्रिवः शत्रूणामतिशयेन नच
कं इ अस्मदन्यं रिरिक्षंतं चित् अस्यं मस्तुं तं वाशात्रुमिति शेषः। रिरिषेः बाधस्व तथा हे अद्रिवः अ
द्रिरादृतः नच्छकवा शत्रूणां अद्रिवत् अद्रिरादृणास्ये तेनापि वाप्तेः स्यादिति निरुक्तं। रिरिक्षंतं चि

डाक्टर भाऊ दाजी स्मारक संग्रह
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

अत्यंतं अशितं हिंसनमपि शत्रुं रिरिषेः बाधस्व। रिष हिंसायां छांदसः शपः श्लुः। ऊन व्यत्ययेन श
रिरिह्नंतं अस्मा देवस निदल्लंतामेति मनः किंवा कुणारुनावः चिदित्यपल्लशितः। अस्माषां
श्चिदाहरेत्यवजम्भित इतियास्केनोक्तत्वात्। यद्वा समुच्चयार्थः। किंचिदित्यनेन सह समुच्ची
यते॥१०॥ अथैकादशीमृचमाह॥१०॥ ॥पाहि न इंद्र सुष्टुति स्रिधो ऽवयाता सदमिद्दुर्मतीनां
देवः संदुर्मतीनां। हंता पापस्य रक्षसस्त्राता विप्रस्य मावतः। अध हि त्वा जनिता जीजनद्वसो
रक्षोहणं त्वा जीजनद्वसो॥११॥ ॥हे इंद्र सुष्टुत शोभनस्तुतत्वं स्रिधः स्खलकात्
तदुत्पादकात् पापाद्वा नो स्मान् पाहि रक्षय। त्वं दुर्मतीनां दुर्मनस्कारक्षः रक्षःप्रभृती ६२
नां नाम च्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं सदमित् सर्वदा देवः अवयाता अधोपयिता प्राय

६३

यिता सि अतः पाहि अतएव हे इंद्र देवो स्मत्स्तुत्या हृष्टः सन् दुर्मतीनां दुष्टमननवतां यागविघातका
कानां अवयता सि तथा रक्षसो रक्षणनिमित्तस्त्वस्या रक्षो रक्षितव्यमस्मादिति यास्कः। ताद्द
पस्य पापस्य फलप्रतिबंधरूपस्य हंता घातको सि यद्वा पापस्य पापिनो रक्षसो राक्षसादेर्हं
ता सि त्वया मावतो मत्सदृशस्य। विप्रस्य मेधाविनो यजमानस्य त्राता रक्षिता सि। अध अतो
हेतोर्हे इंद्र वसो सर्वेषां निवासक त्वां जनिता सर्वस्य जनयिता आदिकर्त्ता परमेश्वरो जी
जनत् अजनयत् उत्पादितवान् तथा हे वसो वमेयितः त्वा त्वां रक्षोहणं जीजनत् रक्षोहन
नायोत्पादितवान् जनयतेर्लुङि रूपं चङि रूपं। यज्ञादिविघातिनां रक्षःप्रभृतीनां विघात
यतींद्रस्य वितरः तमिंद्रा देवान् विसृज्य नेत्यादि प्रसिद्धाख्यानतात्पर्यो हिशब्दः॥११॥ द्वितीयस्य

प्रथमेसप्तदशोवर्गः॥७॥ ॥एंद्रयाह्युपनइतिदशर्चंचतुर्थंसूक्तंपारुच्छेपमैंद्रं अंत्यास
नोनव्येनिरित्येषात्रिष्टुप् शिष्टाअत्यष्टयः अत्रत्रिष्टुबंतपरिभाषेनाश्रीयतेसर्वमात्यष्टु
मितिविशेषेणप्रतिज्ञातत्वात्। एंद्रयाहिदशांत्यात्रिष्टुबित्यनुक्रमणिका॥पृष्ठ्यषडहेष्टाह्
हनिनिष्केवल्यमेतत्सूक्तं।पष्ठ्यस्येतिखंडेसूत्रितं।एंद्रयाह्युपनःपरावतप्रघान्वस्येतिम
हाव्रतेमाध्यंदिनसवाने ब्राह्मणाच्छंसिनोऽनुरूपस्तृचे।प्रथमाएंद्रयाहीत्येषामहाव्रत
स्यपंचविंशतिमितिखंडेशौनकेनसूत्रितंएंद्रयाह्युपनःपरावतइंद्रायहिविरस्तुरोत्र
नमतेति॥७॥ ॥शेषासूक्तेप्रथमामृच॥७॥ ॥एंद्रयाह्युपनःपरावतोनायमच्छावि ६२
दथानीवसत्पतिरस्तंराजेवसत्पतिः।हवामहेत्वावयंप्रयस्वंतःसुतेसचा।पुत्रासोनपि

२४

तरंवाजसातयेमंहिष्ठंवाजसातये॥७॥ ॥हेइंद्रपरावतःदूरदेशात्स्वर्गलक्षणात्नोस्मानुप
याहिअस्मत्समीपंप्रत्यागच्छ।तत्रदृष्टांतः।अयंनभरोवत्र१असिरनिभृतःसोमोवाप्रस्तुतवाभि
र्द्ध्रियते।सइवयद्यपिभरस्तानुपावारान्निषेधार्थःयोनकारःसर्वत्र।तथाप्यत्रौचित्येनोपमा
र्थोयोगृह्यते।यद्वापरावतोनदूरदेशाद्दिवयद्यपियज्ञेसर्वदासंनिहितस्तथापिस्वर्गाख्याद्दूर
देशाद्दिवअस्मिन्यज्ञेअयमितिविभक्तिव्यत्ययः।अच्छदेवयजनदेशंअच्छआभिमुख्येनाया
हीतिशेषः।तत्रदृष्टांतः।सत्पतिःसतांसर्वदावर्तमानानांपृथिव्यादीनांपालकोयजमानाइवापत्या
विधर्यइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं।सयथाविदथानिविदनानिअनुष्ठेयज्ञानानियद्वासतांवि
द्यमानानांफलानांपालकानि।सयथाहिदथानियज्ञगृहाण्यायच्छतितद्वत्।अपियज्ञगृह

एयगच्छायह्वामसतांनक्षत्राणांपतिश्चंद्रमाःस्वयथास्वधामस्थानमागच्छतितद्वत्।किंचप्रयस्वंतो
हविर्लक्षणान्नवंतोयजमानाःत्वात्वांहवामहेआह्वयामः।किमर्थंसुतेअभिषुतेसोमेनिमित्त
भूतेसतिकीदृशावयंसचाभ्यस्तृण्विद्भिःसहिताःसचासहेत्यर्थइतियास्कः।आह्वानेदृष्टांतः।पुत्रा
सःपुत्राःपितरंमन्नपालकंजनकमिवतंयथावाजसातयेअन्नस्यसंभजनायआह्वयंतितद्
थावयमपिमाह्वयाम।किंचमंहिष्ठंमंत्वावाजसातायसंयामप्रापयेतज्जयायहविःस्वीका
रायवाआह्वयामः।षष्ठेहनिमाध्यंदिनसवनेप्रस्थितयाज्यानांपुरस्तादन्यान्यृचःप्रेष्यणी
याः।तत्रहोतुःपुरस्तात्पिबासोममिंद्रइतिषष्ठस्यप्रातःसवनइतिखंडेसूत्रितं।पिबासोम ६४
मिंद्रसुवानमद्रिभिरिंद्रायहरिभ्योरथोअनमन्नतेनि।।७।।मेषासूक्तेद्वितीयामृच।।७।। ।

३५

पिबासोममिंद्रसुवानमद्रिभिःकोशेनसिक्तमवतंनवंसगस्तातृषाणोनवंसगः।मदायहर्यतायते
तुविष्टमायधायसे।आत्वायच्छंतुहरयोनसूर्यमहाविश्वेवसूर्यं।।७।। ।।हेइंद्रवंसगःवननीय
गमनस्त्वंसोमंपिबाहृचोतास्तिङइतिदीर्घः।कीदृशंत्वंअद्रिभिरभिषवसाधनैर्ग्रावभिःसुवानंसू
यमानंसूयमानं।कर्मणिकर्तृप्रत्ययः।कोशेनसिक्तंकोशस्थानीयेनदशापवित्रेणशोधितं।यद्वा
अवतमित्यनेनसंबंधःकोशेनइतिलक्षणेनसिक्तस्याविततलेनपूरयितंअवतंनअवतं
लक्षणमवटमिवतंयथावंसगोवननीयगमनस्तृषाशीघ्रगामीतृषन्पिबतितद्वत्।नतृषाणो
नवंसगःयथाअत्यंतंतृषितोवंसगोवननीयगमनःशीघ्रगामीपुरुषःअरण्येवादिकमागत्यपि
बतितद्वत्।किमर्थंपानमितितत्राह।ननवमदायतृप्तायहर्यतायस्पृहणीयायविक्रांतिहेतव

कोऽस्यर्थंवा।हर्यगतिकांत्योःस्पृहणीयत्यादिनातत्तुविष्टमायमहत्त्वायप्रवृद्धायधायमेदर्थंमिदमुपजा
यतेतदर्थायधात्रेवहिहाधाञ्इत्यसुनिणिदित्यनुवृत्तेर्णितोयुगितियुक्।यद्वानेतस्तुविष्टमा
यधायसेअतिप्रवृत्तायपावनायवात्वांआगच्छंतुआनियच्छंतुगम्येनगमयंतुअश्वाइतिशेषः।तत्रदृ
ष्टांतः।हरितोनसूर्यं।हरिवर्णविशिष्टाःएतन्नामकाअश्वाःसूर्यमिववतंयथातएवप्रतिदिनंवहं
तितथाअस्मद्यागदिवासम्प्रतिदिनमावहंतु॥छ॥अथतृतीया॥छ॥ ॥अविंदद्दिवोनि
निहितंगुहानिधिंवेर्नगर्भंपरिवीतमश्मन्यनंतेअंतरश्मनि।व्रजंवज्रीगवामिवसिषासन्नं
गिरस्तमः।अपावृणोदिषइंद्रःपरीवृताद्वारइषःपरीवृताः॥छ॥ ॥अयमिंद्रःदिवोद्युलो ६५
कात्आनीतंमामंअविंदत्।अलभतलब्धवान्द्युलोकाद्गायत्र्यापक्षिरूपयावहृतंसोमा

वानीतंस्वीकृतवानित्यर्थः।द्युलोकादानयनंतैत्तिरीयेश्रूयते।तृतीयस्यामितोदिविसोमआसीत्तंगाय
त्र्याहरेदिषुप्रमिदंसएवविशिष्यते।गुहानिहितंअतिगाधप्रदेशेपर्वतादौस्थापितंअतएवंनि
धिंनिधिस्थानीयंअनाशमित्यर्थः।आनयनेदृष्टांतः।वेःपक्षिणोगर्भंनशिशुमिवयथाकपोता
दिपक्षीस्वकीयंशिशुंव्याधादिभयात्कस्मिंश्चिद्दुर्गमेस्थापयित्वातस्मात्प्रतिपरिभ्रम्यविंदतेतद्व
दित्यर्थः।पुनःकीदृशंअश्मनिअपरिमितिपाषाणेनादौपरिवीतंलताकटकादिनापरितोवेष्टि
तंतस्वपानरेणुदेवेषुकोस्यातित्रायइतितत्राह।अयमिंद्रोवज्रीवज्रवान्गवांव्रजतिचपरि
णाअसुरेणानापहृतंग्रामोपनिवापाषाणेनपिहितद्वारंगवांव्रजंयथातमसुरंजित्वाद्वारमु
द्घाट्यलब्धवान्तद्वत्सोमंसिषासन्।संभक्तुमिच्छन्सन्नीवंतद्धेतिविकल्पनादिटनावेजनसने

त्याख्यं। अविंदत् अयमित्यर्थः। परिविगाइत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः। तथायमिंद्रः पराहृतापरि
तो मेघेनावृताः नद्यः। अत्र हेतुः वृतस्योदकस्य द्वारः द्वाराणि अपावृणोत् अपावृतान्यकरोत् उद्घा
टितवानित्यर्थः। तथा त्वं वाइषः इष्यमाणानि व्रीह्याद्यन्नानि पराहृताः नमोपरतो व्याप्तान्यक
रोत् वज्रेण मेघं निहत्य जलवर्षणेन सस्यादिसमृद्धिं त्वं व्रीह्यादिकं नमो व्याप्तमकरोदि
त्यर्थः। यतो यामवंस्त्वं वान् अतः सोमः स्वीकारोदित्युक्तः॥३॥ अथ चतुर्थीमृचमाह॥४॥ ॥
दादृहाणो वज्रमिंद्रो गभस्त्योः क्षद्मेव तिग्ममसनाय संश्यदहिहत्याय संश्यत्। संविव्यान ओ
जसा शवोभिरिंद्र मज्मना। तष्टेव वृक्षं वनिनो निवृश्चसि परश्वेव निवृश्चसि॥४॥ ॥ अय ६६
मिंद्रः गभस्त्योर्बाह्वोः वज्रं दादृहाणः दृढं गृह्णन् दृह दृहि वृद्धौ इत्यतः कानच् गभस्ती इति बाहु

नाम गभस्ती बाहू इति तन्नामसु पाठात्। किमर्थं असनाय शत्रोरुपरि क्षेपणाय तिग्मं अत्यंतं तीक्ष्णं व
ज्रं संश्यन् सम्यक् तीक्ष्णं करोति शो तनूकरणे उतः श्यतीत्योकारलोपः छांदसो ऽनावः। यद्वा ले
टी तश्च लोपः इतीकारलोपः। तत्र दृष्टांतः। क्षद्मेव उदकमिव उदकं यथा शत्रूणां निरसनाय
अभिमंत्रणादिसंस्कारेण तीक्ष्णं क्रियते तद्वत्। क्षद्मेत्युदकनाम क्षद्म नभ इति तन्नामसु
पाठात्। पुनरपि तदेव विशेष्यते। अहिहत्याय अहेः वृत्रस्य मेघस्य वा हननाय हंतेर्हननस्ते ति
तिक्यप् तकारांतादेशश्च। संश्यत् सर्वमेव तीक्ष्णं सत् पुनरपि विधाय तीक्ष्णायति हे इंद्र ओ
जसा बलेन परानभिभवसामर्थ्येन शवोभिः सेनालक्षणैः बलैः मज्मना शरीरेण च बलेन
संविव्यानः सम्यक् युक्तः सन् व्येञ् इति लिटः कानच् ग्रहिज्यावयि इति संप्रसारणं। तष्टा वृक्षमि

मिवयथाकश्चित्तष्टाद्वष्टॄणांतष्टृणस्यासाधुकर्त्तावनिनोवनसंबंधिनोद्वष्टृंनिद्दश्चतिपा
यागायनितरांछिनत्तितक्ष्णेनननुकरोतितथात्वमप्यस्मात्प्रचक्रमाचारंतंशत्रूनिद्दश्च
किंचपरश्वेवनिद्दश्चसि।यथापरशुनाकश्चिच्छिनत्तिद्दष्टृंतथात्वमप्युक्तैस्त्रिविधैर्बलैःनि
तरामस्मद्द्वेषिणांदृश्चसि॥५॥अथपंचमी॥५॥ ॥त्वंहत्यानद्यइंद्रसर्त्तवेछासमुद्रम
सृजोरथांइववाजयतोरथांइवाइतऊतीरयुंजतसमानमर्थमक्षितं।धेनूरिवमनवेविश्व
दोहसोजनायविश्वदोहसः॥५॥ ॥हेइंद्रत्वंहत्यात्प्रयत्नेनैवनद्यःनदीःसमुद्रमस्त
आनिभुख्येनसर्त्तवेप्राप्तुंअसृजःमेघंनिर्भिद्योत्पादितवानसि।तत्रदृष्टांतःरथामिवय
थात्वंरथानस्माद्यागंप्रतिअच्छसर्त्तवेअनिभुख्येनप्राप्तुंअसृष्टवानसितद्वत्।किंच।वाज ६७

यातारथानिवसंग्रामममत्रवाइच्छंतोराज्ञादयथानवितेयथासंग्रामंप्रमेषेध्यादिकंवातिसर्त्तुंरथा
नूसृजंतितद्वत्।कथंतात्प्रवाप्तुरस्तमइतिविनक्तिरुदाहत्वं।किंचइतःअस्मत्संनिधिदेशंद्दिती
मार्थेतस्मिन्अस्मात्प्रतिऊतीःजत्यगमनवत्योरक्षणवत्योवानद्यःसमानमर्थंसमानप्रयो
जनवदक्षितमुदकंअयुंजतयोजितवत्यःलत्वमादादितिनावःअर्थशब्दउदकविशेषणःस
न्नपुंसकलिंगःअक्षितमित्युदनामअक्षितंबर्हिरिति।तत्रामसुपागत्।तत्रदृष्टांतःमन
वेमनोरर्थायाधेनूरिवधेनवोयथाविश्वदोहसःसर्वार्थदोग्ध्योभवंत्यथावाजनायस्यनस
मर्थायतदर्थंविश्वदोहभवंतिसर्वक्षीरप्रदाभवंतियद्वाजनायसर्वजनार्थंसत्यादानिजक्ष
नद्यःविश्वदोहसःसंशस्यंदोग्ध्योभवंति।सर्वत्रप्रवहंतिअत्रनद्यःप्रीणनात्दोहसइत्यपत्र

र्पयते। ईदृग्जगदुपकारित्वादिंद्र इतींद्रस्यैव स्तुतः॥छ॥ इति द्वितीयस्य प्रथमेष्टादशो वर्गः॥छ॥
अथ षष्ठी॥छ॥ ॥इमां ते वाचं वसूयंत आयवो रथं न धीरः स्वपा अतक्षिषुः सुम्नाय त्वामतक्षि
षुः। शुंभंतो जेन्यं यथा वाजेषु विप्र वाजिनं। अत्यमिव शवसे सातये धना विश्वा धनानि सातये
॥छ॥ ॥हे इंद्र ते त्वदर्थं वसूयंतो धनमात्मन इच्छंतः आयवः दातव्यहविरूपान्नवंत ऋत्वि
जः आयवंत इति मनुष्यनाम आयवः अनव इति तन्नामसु पाठात्। ते इमां क्रियमाणां स्तु
तिरूपां वाचं अतक्षिषुः संपादितवंतः स्वपाः शोभनकर्मवान् कुशलो वत्। अत्री होमो र्मन
मी इत्यत्र पदाद्धस्तान्नलं। धीरः धीमान् रथं न रथमिव तं यथा प्रयत्नेन साधु करोति तद्वत्। ए ६८
वं त्वां सुम्नाय सुखाय अतक्षिषुः अनुकूलं स्तुत्यादयंति सुम्नमिति सुखनामसु सुम्ने सुम्म्या

२८

मिति तन्नामसु पाठात्। किंच हे इंद्र मेधाविन् (विप्र) वाजेषु संग्रामेषु वाजिनं वेगवंतं त्वां शुंभंतनगुणैर्द
पयंतः अतक्षिषुः स्तुत्या प्रीणयंति। तत्र दृष्टांतः॥ जेन्यं यथा जयशीलं शूरं यथा नटाः स्तुवंति तद्वत्।
यद्वा जेन्यं जयशीलं वाजिनं वेगवंतमश्वं वाजेषु संग्रामेषु यथोत्साहयंति तद्वत्। किंच शवसे ब
लाय धनानां सातये लाभाय तक्षुम इति शेषः। जनी सूती सातीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं। न के
वलं धनमात्रं तु विश्वा धनानि सातये लब्ध्वा निप्रीणन साधनानि गवादिधनानि षष्ठ्यर्थे द्वितीया
नेषां लाभाय। तत्र दृष्टांतः। धने धने संग्रामे शवसे वीरिज्यया साधन बलाय सातये तेषामेव धना
नां प्राप्तये च अत्यमिव सततगामिनमश्वमिव तं यथा स्तुवंति तद्वत्॥छ॥ अथ सप्तमी॥छ॥ ॥
भिनत्पुरो नवतिमिंद्र पूरवे दिवोदासाय महि दाशुषे नृतो वज्रेण दाशुषे नृतो। अतिथिग्वाय शं

वरं गिरेरुग्रो अवाभरत् । महो धनानि दयमान ओजसा विश्वा धनान्योजसा ॥७॥ ॥ हे इंद्र नृतो रणे नर्तनशी
ल त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते शर्वते अनिमतशर्काय मनुष्यनामैतत् । महि महते दिवोदासाय एतन्ना
मकाय राज्ञे दिवोदासे षष्ठ्या अलुगित्युक्ते दिवोदासादीनां छंदसीति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । नव
तिं एतत्संख्याकानि पुरः शत्रूणां पुराणि निनत् निहतवान् । इत्था इत्थं नृतो गात्रविक्षेपणकुश
ल हस्तपादादिविक्षेपेण शत्रूणां हिंसक वज्रेण क्षेपणसमर्थेनायुधेन दाशुषे हविर्दत्तवते
दिवोदासाय अस्मिन्वा निनतम् अपि शत्रुं निहतवान् इदानीं परोक्षेणाह । अतिथिग्वाय श्र
र्जार्यमतिथिं गच्छते दिवोदासाय तदर्थं गामा रोणादिकोरको द्व्रत्यय: । उग्र उद्गूर्णबल इंद्रः ६७
पूर्वं पुरभेदनसमये विद्धमपि अभ्रियमाणं गिरिमारूढं शंबरं एतन्नामानमसुरं गिरेः दुर्गमा

२

त्पर्वतादेः सकाशात् । अवाभरत् अवस्थाप्यमाणं हृतवान् । किं कुर्वन् महः महांति धनानि तदीय गवा
श्वादीनि दयमानः दिवोदासाय राज्ञे साधयन् । दय दानगतिहिंसादानेषु शपः पित्वा
त् अनुदात्तत्वे शानच लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । नाकेवलमल्पं धनं किंतु विश्वा धनानि सर्वा
ण्यपि तेषां मणिमुक्तादीनि ओजसा स्वकीयेन बलेन दयमानः साधयन् अवाभरत् ॥७॥ अथा
ष्टमीमृचमाह ॥७॥ ॥ इंद्रः समत्सु यजमानमार्यं प्रावद्विश्वेषु शतमूतिराजिषु स्वर्मीळ्हेष्वाजि
षु । मनवे शासदव्रतांस्त्वचं कृष्णामरंधयत् । दक्षन्न विश्वं ततृषाणमोषति न्यर्शसानमोषति ॥८॥
॥ ॥ अयमिंद्रः समत्सु संग्रामेषु इति तन्नामसु पाठात् । किंच शतमूतिः स्वभक्तेषु परिमितरक्ष
ण इंद्रः विश्वेषु लिंगव्यत्ययः आजिषु स्पर्धानिमित्तेषु यजमानं प्रावत तथा स्वर्मीळ्हेषु स्वर्गदेषु

रवस्यमेचयस्तुवाआजिषुमहासंग्रामेषुप्रावतस्वर्गप्रदानेनरक्षतिरणेअभिमुख्येनहतानांवीरा
स्वर्गःपराचारेणस्मर्यते॥द्वाविमौपुरुषौलोकेसूर्यमंडलभेदिनौ।परिव्राड्योगयुक्तश्चरणेयो
भिमुखोहतःइति।अत्रेतिहासमाचक्षते।अंशुमतीनामनदीतस्यास्तीरेकृष्णनामासुरवर्णतिष्ठ
न्नासादशसहस्रैरनुचारैरुपेतं।तद्देशवर्त्तिनःपीडयन्नास्तेतत्रेंद्रोबृहस्पतिनाप्रेरितःसन्मरुद्भिः
सहितःकृष्णांतदीयपत्नीश्चसृष्णन्त्यमानुचरमवधीत्अयमर्थः।अवद्रप्सोअंशुमतीमतिष्ठदित्या
दिनोपरिष्टाद्वक्ष्यतेनतत्रोच्यते।अयमिंद्रोमनवेमनुष्यायविभक्तिव्यत्ययःमनुष्याणामर्था
यअव्रतान्व्रतमितिकर्मनामतद्रहितान्यागविद्वेषिणःशासन्शिक्षितवान्हिंसितवान् ७०
शासेर्लेङ्यडागमःतथात्वचंकृष्णांत्वचंकृष्णनाम्नोसुरस्यकृष्णवर्णांत्वचंउत्कृत्यारंधयन्हिंसितवा

न्।रधेर्हिंसार्थस्यरधिजभोरचीतिनुम।केनप्रकारेणेतितदुच्यते।दक्षन्नभस्मीकरोति।लेट्यडागमःसि
ब्बहुलमितिसिप्तथाविश्वंतृषाणमोषतिसर्वमपिहिंसितंतदनुचरमवृंदंहंतियत्किंचिदवशि
ष्टमितिनेत्याह।अर्शसानंहिंसाकृचिंहतावशिष्टंसर्वमपिन्योषतिनिःशेषेणदहति॥८॥अथन
वमीमृचमाह॥८॥ ॥सूरश्चक्रंप्रवृहज्जातओजसाप्रपित्वेवाचमरुणोमुषायतीशानआमु
षायति।उशनायत्परावतोजगन्नूतयेकवे।सुम्नानिविश्वामनुषेवतुर्वणिरहाविश्वेवतुर्वणिः॥९॥
अत्रापीतिहासमाचक्षते॥केचनासुराःसर्वइंद्रवज्रेणवधोमाभूदितिब्रह्मणोवरंलब्ध्वाइंद्रम
गणाद्वोहन्नाआगतान्दृष्ट्वामिंद्रःसूर्यरथस्यचक्रमादायअवधीदितितदिदमुच्यते।अय
मिंद्रःसूरःसूर्यस्यषष्ठ्यर्थेप्रथमा।चक्रंरथस्यचक्रमादायओजसाशारीरेणबलेनजातःसन्वृह

सन् प्रदृहत् प्रद्दिन्नवान् ह्यस्तउह्यमाने दौदादिकः किंच अरुणः अरुणवर्णः अत्यंततेजोयुक्त
सन् प्रपित्वे तेषां समीपे तत्समीपमागत्य वाचं वागुपजल्हितं प्राणन्तु पायत्ति मुषो मुष्णाति वा
।प्रपित्व इत्यासन्ननामयद्वा वंतेषां प्रहारध्वनिं मुरवायनिषुदृ तेषु धनः। स्वयमेवविश्रांतोन
वति अवधीरित्यर्थः। अथवा इंद्र एवकल्पानः सन् उजसा स्वकीयेन तेजसा युक्तः चक्रं प्रदृहन्
तमो निवारणार्थं अस्तुरजयाय वाचाक्रापजल्हितं रथं प्रकर्षेणोद्यतं तनः करोति इत्रवं अरुणा
न इथ यंता प्रपित्वे मदेशाद्य सुराणां प्रपित्वे वाचं तेषां जर्हिणीधीत्यादि ध्वनिं मुषायति मुष्णा
ति मुषेरुत्तरस्य श्नः। अत्रापि छंदसि शायजपीति शायजादेशः। तदनंतरं सूर्यः ईशानः सर्वा ७२
णितमांस्यस्तु रात्रानि कर्तुं समर्थः सन् आमुषायति समंतात् मुष्णाति। अथ प्रत्यत्तस्ततः हेक

३२

वेक्रांतदर्शिनयन् नस्त्वं उशनाउशनसः एतन्नाम्ना महर्षेर्हृताय रक्षणायपरावतो दूरात् स्वर्गस्थानात्
अजगन् गतवानसि प्राप्तवानसि गमेः सिपि छांदसः शपः श्लुः हृजह्यादिरूपेण मोनो धातोरिति
नत्वं यद्वा उशनसो युक्तः सन् अजगन् आगच्छ आगत्य च विश्वा विश्वानि सुम्नानि सुखधनानि
धनान्यादायास्माकं तुर्वनि स्तूर्णवनिः छिप्रं संभक्तानवेति शेषः। तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति नि
रुक्तं तत्र दृष्टांतः। मत्तुषेव मनुष्येणैव यथा वो नवपरिवृत्तायदेशांतरान् अनिमतं धनमा
नीयेत इत्। यद्वा मत्तुषेव मनुष्याणामिव इतरेषामृत्विजां विश्वा सुम्नानि सर्वाणि धनान्यदा
यतुर्वणिर्नवसि तद्वदस्माकमपि न केवलमेकस्मिन्नेव यागदिने किंतु अहा विश्वेव विश्वान्य
हानि सर्वेध्वप्यहःस्तु तुर्वणिर्नवा। यद्वा तुर्वणिस्त्वं अहा विश्वेव विश्वान्यहान्यतिदीर्घमायु

षंयथाददासितथास्तुत्यान्यपिउन्नयमपिदेहीत्यर्थः॥७॥अथदशमी॥७॥ ॥मन्दोनव्येभिर्वृषक
र्मन्नुक्थैःपुरांदर्त्तःपायुभिःपाहिशग्मैः॥दिवोदासेभिरिंद्रस्तवानोवावृधीथाअहोभिरिवद्यौः॥७॥
॥ ॥हेइंद्रवृषकर्मन्अभिमतवर्षणव्यापारवन्पुरांदर्त्तःअसुरपुराणांदारयितःस्तुवामंत्रि
तइतिषष्ठ्याःपरागवद्भावानुषष्ठ्यामंत्रितेसमुदायस्यपादादित्वादाष्टमिकव्याद्युदात्तत्वं॥सता
दृशोमहानुभावस्त्वंनोऽस्मत्संबंधिभिःनव्येभिःनूतनैःधृद्ध्यैःउक्थैःइदानींप्रतिपादितप्रकारैः
स्तोत्रैःस्तुष्टःसन्पायुभिःपालनप्रकारैःशग्मैःसुखोत्पादिकाभिष्मिकरूपैःपाहिपालय॥किं
चहेइंद्रदिवोदासेभिःदिवोदासगोत्रोत्पन्नैःअर्शआदित्वादच्अस्माभिःपरुच्छेपैः॥यद्वा
पूजार्थंबहुवचनंस्तवानःस्तूयमानःकर्मणिकर्तृप्रत्ययः॥वावृधीथाःप्रवृद्धोभवाभवेर्लिङिछां ७२

३३

दसःशपःश्लुः॥किमिवअहोभिरिवद्यौः॥द्योतनशीलःआदित्यःअहोभिःप्रसिद्धैर्यथाप्रवृद्धोभवति।
तथाअस्मत्स्तुत्याअत्यंतंप्रवृद्धोभवेत्यर्थः॥७॥इतिद्वितीयस्यप्रथमेएकोनविंशोवर्गः॥७॥ ॥
इंद्रायहीतिसप्तर्चंपंचमंसूक्तंइंद्रायसप्तेत्यनुक्रमणिका।परुच्छेपऋषिः।अत्यष्टिछंदः।इंद्रोदेव
ता।पृष्ठ्यस्यषष्ठेहनिमाध्यंदिनेसवनेहोत्रकाःस्वस्वशस्त्रतस्सूक्तंरचत्रयंचत्वाआरंभणीयान्
जहुर्माचपेयुः॥अत्रायंविभागः॥आद्यास्तिस्रोमैत्रावरुणस्यतृतीयाद्यास्तिस्रोब्राह्मणाच्छंसि
नःपंचम्याद्यास्तिस्रोऽच्छावाकस्यएतच्चचतुर्थेहनीतिखंडेसूत्रितंषष्ठेहनींद्रायहिद्यौरसुरोअनम्न
तेत्येवमेवेतितत्रैवाहनितस्मिन्नेवसवनेप्रशास्त्रादीनांप्रस्थितयाज्यान्याःपुरस्तात्आदितःएके
कशःप्रक्षेपणीयाःपष्ठस्येतिखंडेसूत्रितं॥इंद्रायहिद्यौरसुरोअनम्नतेतिखल्वितिमहाव्रतेनि

क्वचन्येइंद्रायहीतितृचोवैकल्पिकास्तुरूपद्वितीयः।महाव्रतेस्योतिरवंडेसूत्रितं।एइंद्रयाह्यक्रपनेपरा
वतइंद्रायहिद्यौरसुरोअनम्नतेति।छ।तत्रेयंप्रथमा।छ। ।।इंद्रायहिद्यौरसुरोअनम्नतेंद्रा
यमहीपृथिवीवरीमभिर्द्युम्नसातावरीमभिः।इंद्रंविश्वेसजोषसोदेवासोदधिरेपुरःइंद्रायवि
श्वासवनानिमानुषारातानिसंतुमानुषा।छ। ।।द्यौर्द्योतनशीलोद्युलोकः।तन्निवासीदेव
संघोवासचासुरोचिरसनशीलःशत्रूणांक्षपयन्नेतामेवतन्निवासात्इंद्रायहिइंद्रायैववज्रनम्न
तस्वयमेवप्रह्वोनवतिनमेश्छांदसेलुङिकर्मकर्तर्यात्मनेपदंनदुहस्नुनमामितियगभावःश्छां
दसःशपःलुक्।हलादिशेषाभावश्चअत्तुनासिकलोपः।हिशब्दःअपिशब्दार्थोवातथाइंद्रायेंद्रा
र्थंमहीमहतीपृथिवीचअमितनम्रत्।सर्वोजनोवाअनम्नत।उन्नयत्राश्रयवादिविशब्देनाश्रयीलक्ष

क्ष्यतेयामञ्चागछतइतिवत्केनसाधनेनेतितदीमभिर्वरणीयैःस्तोत्रैर्हविर्भिर्वा।किंविद्युम्नसातौअन्नस्य
यशसोलाभनिमित्तेसतिवरीमभिर्वरणीयैर्हविर्भिर्युक्तायजमानाःप्रह्वाभवंतिकिंचइंद्रंसर्वविश्वे
सर्वेदेवासजोषसःसमानप्रीतियुक्ताःएकमत्यनावःपूर्वंअसुरजयार्थंपुरोदधिरेपुरोदधिरेपुर
तस्थापितवंतःइंद्रमुखेनैवासुराञ्जितवंतइत्यर्थः।तथामानुषामनुष्यसंबंधीन्यनिषवयु
क्तानिप्रातरादिसवनानिइंद्रायसंतुइंद्रायैववर्ततुतथामानुषामनुष्याणांतद्विजांसंबंधीनि
रातानिदातव्यानिदिष्टुरोडाशादीनिइंद्रायहिइंद्रायैवसंतुइंद्रंप्रीणयितुंसमर्थानिभवंत्वित्यर्थः।।
।।छ।।अथद्वितीयामृचमाह।।छ।। ।।विश्वेषुहित्वासवनेषुतुंजतेसमानमेकंवृषमण्यवःपृथक्स्वः
सनिष्यवःपृथक्।तंत्वानावंनपर्षणिंशूषस्यधुरिधीमहि।इंद्रंनयज्ञैश्चितयंतआयवस्तोमेभिरिंद्रमा

MEMORIAL

यवः॥७॥ ॥हेइंद्र त्वा त्वां एकं एकमेव संतं विश्वेषु सर्वेषु सवनेषु तद्रूपेषु एकाहाहीनसत्ररूपेषु सर्वे
षु सोमयागेषु यजमानाः त्वं जनेत्वरयंति हविरादीनि तदृशो कीदृशं त्वां समानं सर्वेषामेकरूपं की
दृशायजमानाः वृषमण्यवः अनिमतवर्षणाय त्वामेव मन्यमानाः पृथक् विपश्च स्वस्वयागे किमिछं
तः स्वः स्वर्गं सुखविशेषं वा मनुष्यवः संनजकामाः पृथक् त्वं जनते पृथगेव त्वरयंति त्वं जति ह्वानायः
शिल्पतित्वं जतेइति तन्नामसुपागात्।तंतादृशा वा त्वांवृषस्य वलस्य सेनारूपस्य धुरिवहने त
त्वया यधीमहि स्थापयाम।यद्वा वृषस्य अस्मदीयशारीरबलस्य धुरि धीमहि वृषमिति बल
नाम वृषं सह इति तन्नामसुपागत्।तत्र दृष्टांतः।पर्षाणां नावं न पारस्य संतरणं शरयिता वा फ ७८
लस्य नावमिव तां यथा पारवहने स्थापयंति।परे तीरकर्मसमाप्तेः छंदसि वनवसने रिनूत्र

स्यपः॥वृषोदरादि पि पन्ने रोणादिकः संनित्यत्यवो वा।कीदृशा वयं आयवो मनुष्याः यजमानाः यज्ञैः
साधनै इंद्रं न चितयंतः परमेश्वरमिव त्वांचेतयंतः परमेश्वरबुद्ध्या ध्यायंत इत्यर्थः।यद्वा नशब्द ए
वकारार्थः इंद्रमेव त्वां जानंतः तथा स्तोमेभिः स्तोत्रैः इंद्र इंद्रमेव आयवो गच्छंतो वयं धीमहि दधाते
लिङि छांदसः शपो लुक॥८॥ अथ तृतीया॥९॥ ॥विलातनस्ते मिथुना अवस्यवो व्रजस्य सा॥
तागव्यस्य निःसृजः सक्षंत इंद्र निःसृजः।यद्वयं ताह्वाजना स्वर्थं तां समूहसि आविष्करिक्रहृष
णं सनाजुवं वज्रमिंद्र सचाजुवं॥९॥ ॥हेइंद्र त्वा त्वा सुहृत्य मिथुनाः सपत्नी सहिता यजमानाः
विनतास्तयज्ञं वितन्वते।यद्वा याज्ञपायव्रतादिना आत्मानमुपक्षपयंति।तस्य उपक्षपयेछांदसे लि
टि इरीयारेइ तिरनावः किमर्थं गव्यस्य व्रजस्य मातागवां संबंधिनः भूपस्यलाने निमित्नन्तेस

तिनचसर्वत्राग्निहोत्रादिनित्यवाक्येषुकारीचित्रादिकाम्यवाक्येषुयस्योदयंयस्यगृहानित्य
त्यानैमित्तिकवाक्येषुपुरुषस्यैवार्थित्वादेःसद्भावात्तस्यैवाधिकारःस्त्रियास्तुसत्यर्थित्वेध्यय
नाभावेनविद्वत्तायाअभावात्अतएवसामर्थ्याभावात्तुनास्त्यधिकारइतिवाच्यंयद्यपिस्त्रि
यानास्तिपृथगधिकारःतथापिपूर्वमीमांसायांषष्ठेअधिकाराध्यायेतृतीयचतुर्थाभ्यामधि
करणाभ्यांअस्त्येवस्त्रियाअधिकारःसचपत्यासहेतिप्रपंचितत्वात्जायापतीअग्निमादधी
यातामित्याद्यभिधानात्स्मृतिषुचनास्तिस्त्रीणांपृथग्यज्ञोनव्रतमितिपृथगधिकारस्यैवनिवा
रितत्वादस्त्येवस्त्रियाःपत्यासहाधिकारःअथपुनर्वैपिदेवंपत्न्यैप्रदायवाचयेदितिसूत्रका ७५
रवचनात्पत्न्यवाक्तइत्यादिविधिषुच अजमस्तावत्पमित्यादिमंत्रविधानाद्यत्रवचनमस्तित

त्रास्त्येवमंत्रेविकारःकिंहिवचनंनअपनीतिवचनस्याभिनारइतिज्ञायात्तस्मात्मिथुनायज्ञंततस्त
इत्येतदुक्तंकीदृशास्तेअस्यवृःइडायात्मनेस्वस्तिमिच्छंतःनिःसृजःनिःशेषेणहविस्त्यजंतःसच्चं
तःसच्छतिगत्यर्थःवांसंतजमानाःपुनःसएवविशेष्यंते।निःसृजःफलप्रतिबंधकंपापंनिर्गमयं
तःकस्तवविशेषइतिनिरुच्यते।यत्यस्मात्कारणात्गव्यंतागामात्मनइच्छंतोगोत्राद्यास्तुपत्रा
त्मनःक्रतवांतोपिप्रत्ययइत्ववादेशःस्वयंतास्वयंयंतोगंतुस्तुकत्कोक्षजनाद्दोजायापतिरू
पौजनौसमूहसिसंयुक्तंयोरेवाभिमतंस्वर्गादिकंप्रापयसियद्वासम्यगनुष्ठितंवंताविस्मृतं
सश्विनोपिअतःपत्नीसहितामनुतिष्ठंतीत्यर्थः।किंचहेइंद्रत्वंतर्पणंवर्षिकंकामानांसचात्
वंमादेवोत्पन्नंवयाविनाहृतंतथासचातुर्वर्णात्तुवधादिव्याप्तामर्थेनसादेवोत्पन्नंवइंअवि

करिक्रन्आविष्कुर्वन्प्रकटयन्वर्तमानइतिशेषः॥छ॥ ॥चतुर्थ्यृचमाह॥छ॥ विदुष्टेअस्यवीर्य
स्यपूरवःपुरोयदिंद्रशारदीरवातिरः।सासहानोअवातिरः।शासस्तमिंद्रमर्त्यमयज्युंशवसस्पते।
महीममुष्णाःपृथिवीमिमाअपोमंदसानइमाअपः॥छ॥ ॥हेइंद्रतेवीर्यस्यतवसंबंधिनोअ
स्यवीर्यस्यमाहात्म्यमितिशेषः।विदुष्टइत्यत्रयुष्मत्तत्ततक्षुष्विकर्मणिषष्ठीवक्ष्यमाणमेत
त्वीर्यंविदुःयेपूरवोमनुष्याःयजमानाःस्तवमहत्त्वंजानास्त्वामिवजयंतितेविदुः।यद्वाअ
स्यवीर्यस्यमाहात्म्यमितिशेषः।विदुष्टइत्यत्रयुष्मत्तत्ततक्षुष्विनिविसर्जनीयस्यषत्वं।वीर्य
मेवशिष्यते।हेइंद्रस्ययस्मात्कारणात्शारदीःसंवत्सरसंबंधिनीःसंवत्सरपर्यंतंप्राकार ७८
परिवाहिनीःदृढीकृताःपुरःशत्रूणांपुरःअवातिरःनाशयः।अवपूर्वस्तिरतिर्नाशस्यअ

२

वपूर्वस्तिरतिनाशनार्थः।किंकुर्वन्सासहानःतत्रत्यान्निवसन्धनाद्यपहारेणपीडयन्।सासहे
र्यङ्लुगंतात्ताच्छीलिकश्चानश्।अवातिरः।किंचहेइंद्रतंमर्त्यंमरणधर्माणंअयज्युंअयष्टारंय
ज्ञविघ्नकारिणंराक्षसादिंशासः।निगृहीतवानसि।हेशवसस्पतेबलस्यपालकेंद्रत्वंमहीमह
तींपृथिवीमिमाअपश्चमंडूकनद्यात्मकान्यादकानिचअमुष्णाःअमाउपहृतवानसिअसुरे
स्थैर्वायज्ञवद्द्विषिभिराक्रांतान्भूमिंतत्संबंधिनीरपश्चतेषांपुराणिनिघ्नन्अपहृतवानसीत्य
र्थः।किंकुर्वन्नेत्याह।मंदसानःहृष्यन्नेवइमाअपःइमानिअपकार्याणिव्रीह्याद्यन्नानिअ
मुष्णाःजहृवानसि॥छ॥ अथपंचमी॥छ॥ ॥आदित्तेअस्यवीर्यस्यचर्किरन्मदेषुवृषन्नुशिजो
यदाविथसखीयतोयदाविथ।चकर्थकारमेभ्यःपृतनासुप्रवंतवे।तेअन्यामन्यांनद्यंसनिष्णत

श्रवस्यंतः सनिष्णत ॥ब॥ ॥हे इंद्र आत् अत एव हेतो ते वीर्यस्य तव संबंधिने वीर्याय दपिष्टद्वये च
किरन् पुनः पुनः सोमं विकिरंति किरतेर्यङ्लुगंताच्छत्प्रत्ययेन रूपः सवेषु सवनेषु वितरंति यजमानाः
अत इत्यकं उत इत्याह । मदेषु वृषन् सोमजनितमदेषु सत्सु हे कामानां वर्षक उशिजः त्वां
कामयमाना यजमानान् यद्यतः कारणादाविथ रक्षसि किंच सखीयतस्तव सखित्वमात्म
न इच्छतोस्मान् यद्यस्मादाविथ तर्पयसि । अवितमनेन प्रीणयसि अत एव चर्किरन् किंच हे इंद्र ए
भ्यो यजमानेभ्यः कारं वा स्तुतिं हननादि लक्षणं च कथं करोषि करोतेः कर्मणि बहुलं कर्षात्मित इत्यं
तोदात्तत्वं । उत्रेति तदुच्यते । पृतनासु संग्रामेषु किमर्थं प्रवंतवे प्रकर्षेण वनितुं संभक्तुं यु ७७
द्धाय धीराः संजजंते । वनतेस्तुमर्थे तवेन प्रत्ययः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं किंच ते तव संया

३

सवासि नः । त्वं यन्यामन्यं अन्यां स्वान्यां अन्यामन्यां प्रतिकर्म व्यतिहारे सर्वनाम्नो द्विर्वचनं नद्यं नदिं संनोषंस
मृद्धं पुनर्दिसमृद्धोभ्द्र्वरूपित्वं वा धि वा छांदसो यणादेशः सनिष्णत संभजंते । सनेर्लेटि सिब्बहुलमिति
सिपि इट् व्यत्ययेन पुनः श्नाप्रत्ययः । आत्मनेपदेष्वनत इत्यादेशो आच्यस्तयोरात इत्याकारलोपः छांद
सः टेरेवाभावः तत्र यथा श्रवस्यंतो अन्नमिच्छंतः जयाल्लब्धमन्नं काचंतः सनिमेतत्संभजंते ॥ब॥ अथ
षष्ठी ॥ब॥ ॥उत नो अस्या उषसो जुषेत ह्यर्कस्य बोधि हविषो हवीमभिः स्वर्षाता हवीमभिः ॥
यदिंद्र हंतवे मृधो वृषा वज्रिं चिकेतसि । आ मे अस्य वेधसो नवीयसो मन्म श्रुधि नवीयसः ॥ब॥ ॥
अयमिंद्रो नोस्माकं संबंधिनी अस्या उषसः कर्मणि पधीएनासुपसनुत्याहा संबंधिन उषःकालं
उत नो जुषेत अपिना वा सेवेत उपसं वास्माकं अयमिंद्रो यज्ञं गच्छेदित्यर्थः हि शरणार्थः गत्वा च अर्कम्

हविषः पूर्वकर्मणि षष्ठी। अर्चनसाधनं हविः। हावीमन्निः एवं प्रकारविशेषैः दत्तं हविः। उतो बोधि अपि
नामनावकमसत्। किंच स्वर्षाता स्वर्गस्य लाभविशेषस्य वा संभजनस्थाने यज्ञे हावीमन्निमाह्वाति
राकृतो न वेति शेषः। अस्मान्निराकृतः मन उपसद्य एवागत्य हविः स्वीकरोषीत्यर्थः। अस्मादिदं वचन
यद्यस्मात्कारणात् हे वज्रिन् वज्रयुक्तेंद्र मृधः हिंसकान् शत्रून् हंतुं वृषा वर्षिता सन् कामानां
विकेनसि अवबुध्यास किं तज्ज्ञाने जोहोत्यादिकः लेड्युडागमः। नान्यस्ता चिपातीत्यत्र छंदसि ब
हुलमिति वचनात् लघूपधगुणाभावः। अन्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। तस्मात् मः हे इंद्र मे
मम नमननीयं स्तोत्रं आ अवधि मर्वतः शृणु कीदृशस्य मे वेधसः मेधाविनः। वीयामानवतरस्य दीक्षि ७८
तसंस्कारैः संस्कृतत्वात् नवीयस्त्वं पुनर्विशेष्यते नवीयसः अतिशयेन नवतः असाधारणस्तुतिम

३९

तः अत्र यजमानविषाणोस्तकर्तृकं स्तोत्रमोवविशिष्टं भवति॥ ७॥ अथ सप्तमीमृचमाह॥ ७॥ ॥
वेतमिंद्र वावृधानो अस्मयुरमित्रयंतं तुविजात मर्त्यं वज्रेण शूर मर्त्यं जहि यो नो अघायति शृणु
घ सुश्रवस्तमः रिष्टं न यामन्नप भूतु दुर्मतिर्विश्वापभूतु दुर्मतिः॥ ७॥ ॥हे इंद्र तुविजात अस्मा
स्तुत्या बहुलाभवमापन्नः शूर विक्रांत त्वं वावृधानः अत्यर्थं वर्द्धमानः अस्मयुः अस्मान् का
मयमानस्त्वं अमित्रयंतं अस्मासु शत्रुत्वमाचरंतं मर्त्यं वज्रेण जहि हंते जहि इति ज आदेशः तस्य
असिद्धवदत्राभादित्यासिद्धत्वात् हेर्लुक् न। इत्यंकं कमित्याह यो मर्त्यो नो अस्माकं अघायति
अघं पापं दुःखं वा इच्छति तं जहि। अश्वाघस्यात्स्यादित्यात्वं। किंच हे सुश्रवस्तमः अतिशयेना
शोभनश्रवाः शृणु घ शृणु वयास्मद्वाक्यं कीदृशं नदति रुं तच्यते हे इंद्र त्वत्प्रसादात् दुर्मतिः

अस्मान्निंद्यां मा पय दुष्टा बुद्धिः अपहंतु अपगता न भवतु छांदसः त्वापोल्लुक् कस्तु वो स्तिउ। तिगुण
प्रतिषेधः न केवलं हिंसारूपा अपि तु विद्या सर्वापि क्रोधपरिवादादिरूपा अपहंतु। तत्र दृष्टां
तः॥ यामन् यामनि अध्वनि रिष्टं च अध्वनः श्रमेण हिंसितं परिश्रांतं यथा दुर्मतिः चोरादि विष
या बाधते तद्वत् मान् बाधमा दुर्मतिः अपगच्छतु। यद्वा यामति मार्गे यज्ञादिरूपे रिष्टं अस्तु
रुतं हिंसादिरूपं विघ्नं परिहरामि तद्वत्॥ ६॥ द्वितीयस्य प्रथमे विंशो वर्गः॥ ६॥ ॥
त्वया वयमिति षडृचं षष्ठं सूक्तं पारुच्छेपं आत्यष्टमैंद्रं युवं तमिंद्रापर्वतं त्वया वयं षळ्यवंत
मिंद्रापर्वतो इंद्रश्च इत्यनुक्रमणिका विनियोगो लैंगिकः॥ ६॥ ॥ तत्र त्वया वयमित्येषा प्रथ ७७
मामृचमाह॥ ६॥ ॥ त्वया वयं मघवन् पूर्व्ये धन इंद्रत्वोताः सासह्याम पृतन्यतो वनुयाम वनु

ष्यतः॥ नेदिष्ठे अस्मिन्नहन्यधि वोचा नु सुन्वते। अस्मिन्यज्ञे विचयेमा भरे कृतं वाजयंतो भरे कृतं॥ ६॥ ॥ हे म
घवन् मखवः सोस्थं तद्धिंद्र त्वया साधनेन युक्ता वयं अतएवेंद्र त्वोताः अतिप्रबलेनेंद्रेण त्वया रहिताः संतः
प्रत्ययेश्वेति वादेशः छांदसः मात्वं पृतन्यतः पृतनां आत्मन इच्छतः बलसेनायुक्तान् शत्रून् सः सह्या
म अभिभवेम तथा वनुष्यतः अस्मद्धाराय गच्छतः शत्रून् वनुयाम तेषामागमनात् पूर्वमपि मयं संन
जतं। किंच नेदिष्ठे अत्यंतसंनिहिते अस्मिन् अहनि अधि वक्षु उक्ते अद्यतने निसुन्वते यजमानाय
तदर्थं अधि वोच तं हविः प्रदं यजमानं यज्ञं वा तु हि प्रं अधिवं ब्रूहि लोटि व्यत्ययेन अवचं हे इंद्र वयं
यजमाना नरे संग्रामे कृतं जयस्य कर्तारं त्वां उद्दिश्य तज्जयार्थं वाजयंतः हविर्लक्षणान्नमुपा
रतः विचरंतः विचयेम स्तोत्रादिकं हविरादिकं वा व चिते चर्त्यय येन शपा तुनः कीदृशं त्वां भरे देवा

नांसंग्रामेअसुरजयेमेदेवानांसम्यक्नरणोवान्नतकर्त्तारिंनरश्तिसंग्रामनामन्ननेवार्हरतेवैनिया
स्का॥७॥अथद्वितीया॥८॥ ॥स्वर्जेषिनरआप्रस्यवक्तन्कषर्बुधःस्वस्मिंत्रेजसिक्राणस्यस्वस्मि
न्नजसि।अहन्निंद्रोयथाविदेशीक्षीशीक्षोपवाच्यः।अस्मत्रातेमध्यक्तंभरातयोनद्रानद्रस्य
रानयः॥८॥ ॥अयमिंद्रःस्वर्जेषस्वर्गगमनसेनसाधनेचरेसंग्रामेयुद्धेत्रातिभरव्यनहत
स्यद्वाविमोउरुषोलोकेस्वर्यमंडलंनेदिनाविश्वादिस्मृतिषुप्रसिद्धः।आप्रस्यआपनशीलस्य
न्नात्तुवधायश्तस्ततोव्यात्तस्यअणादिकोश्वरस्यचर्मनिमार्गस्नेस्वस्तिस्मिन्नृस्ततेत्रंजसित्रनि
व्यक्तिमतिकपटादिविरहितेभनःसएवत्राघ्यते।स्वस्मिंत्रेजसिस्वकीयेसित्रेंजसिभारवमहति ८०
संग्रामे।यद्वास्वस्मिंत्रेजसित्रात्रोस्वयमेवअप्रछन्नआगते।सति।अहन्निहंतिकस्यसंग्रा

८१

मश्तितङ्च्यते।आप्रस्यआपनशीलस्यआसमंतादिंद्रस्यप्राणयत्तवर्त्तषर्बुधःउषःकालेअउष्ठानायप्र
बुध्यमानस्यकाणस्ययागंजवाणस्यकरोतेश्रातरिछांदसः।त्रापोभक्।अमयजमानस्यशत्रून्नहन्
हिनस्ति।अतःकारणात्।अयमिंद्रःशीक्षाशीक्षोपवाच्यःसर्वेषांशरसाप्रणाम्यः।स्तुत्यःशीर्षछंदसिउ
दात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वंनित्यवीप्सायाःइतिद्विर्भावः।तत्रदृष्टांतः।यथाविदेसर्वज्ञायशिरसा
प्रणामतिक्रियतेस्तूयतेचतादृशेनमित्यर्थः।यद्वायद्वाविदेषेनप्रकारेणहंतव्यंशत्रुंजानासितं
तंप्रहंसिवित्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदंभरूपव्यत्ययःलोपस्त्वात्मनेपदेष्वितिलोपः।अथवायथाविदे
पर्यविंदसेलनसेशत्रुंतंतंमारयसि।अतःकारणात्स्तुत्यइत्यर्थः।अस्मिन्पक्षेछांदसोविकरण
स्यभक्पूर्ववत्तल्लोपः।किंचहेइंद्रतेरातयनेसंबंधीनिधनानिदानानिअस्मत्रात्रअस्मास्ववसध्य

कृसहएकोद्योगेनसंभुनवंतुसहइवदिंचतेत्वग्गित्यादिनाक्विन्सहस्यसध्रिरितिसध्र्यादेशः॥अ
ड्डिसध्र्यारंतोदात्तनिपातनंस्वरनिवृत्त्यर्थमितिसचाऽंत्रेतोदात्तः॥उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्व
रितः॥किंचनइस्यस्तुत्यस्यरातयःअस्मासुदत्तानिदानादिनिइंद्रस्येतिस्थिराणिसंतु॥७॥ ॥
अथतृतीया॥७॥ ॥नत्तुत्रयःअत्रथातेअस्तुकनंयस्मिन्यज्ञेवारमकृएवतक्षयमृतस्यवारसि
क्षयं॥विनद्वोचेरधद्दितांतःपश्यंतिरश्मिभिः॥सघाविदेअन्विंद्रोगवेषणोबंधुक्षिद्भ्योगवेषणः
॥७॥ ॥२६॥नतुखलुप्रसिद्धंहविर्लक्षणमन्नंअस्तुकस्त्रंआज्यादिसंयोगेनदृशंदीप्तंअस्तुचेदं
स्मिकर्मणएतद्रूपंतेतवप्रवृत्तंअत्रथातेतवस्वंनवतितथाद्यतनमपिसर्वदात्वामेवयजतइति
नावःअत्रपूर्वविधेत्यादिनाइवार्थेथाल्॥लित्स्वरःकीदृशंतदितिउच्यतेयज्ञेयागेयस्मिन्हवि

षिदातव्येसतिवारंवरणीयंक्षयंस्थानंवेदिलक्षणंअकृएवतउर्वतिक्षविजःकस्तवविशेषइतिचेदु
च्यते॥ऋतस्यसत्यफलस्ययज्ञस्यनिवासस्थानंसंनक्रोसियद्वाऋतमित्युदकनामतस्यक्षयंस्थानं
प्राप्तासिवृष्टिप्रदोसीत्यर्थः॥अथवाऋतस्यादित्यस्यक्षयंस्थानंधुलोकाख्यंवारसिजेयमानंगम
यितासितत्रादृशंवक्ष्यमाणकर्मविवोचेतिब्रूहिअधअतःकारणात्द्दितांतःद्दिवोपेतयोर्द्या
वापृथिव्योर्मध्येअंतस्थिरश्मिभिरादित्यकिरणैःपश्यंतिमेघंनिर्विघ्ररश्मिद्वाराप्रवर्षणरूपं
कर्मसर्वेजनाःप्रत्यक्षतःपश्यंतिअस्मद्दत्तंहविरादित्यप्रापयित्वातद्रश्मिद्वारावृष्टिंजनयसीति
तत्तामावेर्दृश्यतइत्यर्थः॥इदानींपरोक्षतयास्तौतिसघसखिंद्रःगवेषणःउकस्यापवेषणशी
लःतथाबंधुक्षिद्भ्यःहविःप्रदानादिबंधुभावंप्राप्तवद्भ्योयजमानेभ्यःगवेषणःगवांप्रसिद्धानांएष

णाकर्त्ताइषेवाजजकाकर्त्तरिल्फिट्यद्वागवेषमार्गेणेइर्ष्ववत्ल्फट्यजमानफलस्यमृगयितेत्य
र्थः।अत उक्तक्रमेणैवकर्त्तासन्विदेविंदतेउदकप्राप्तिप्रकारंजानाति॥८॥अथचतुर्थ॥८॥
॥ ॥नूइत्थातेपूर्वथाचप्रवाच्यंयदंगिरोभ्योवृणोरपव्रजमिंद्रशिक्षन्नपव्रजं।ऐभ्यःसमान्या
दिशास्मभ्यंजेषियोत्सिच।सुन्वद्भ्योरंधयाकंचिदव्रतंहृणायंतंचिदव्रतं॥८॥ ॥हेइंद्रतेतव
संबंधिकर्मइत्थाइत्थमुक्तप्रकारंवक्ष्यमाणंरूपंवापूर्वथापूर्वमिवपूर्वेयथाभवत्तथाप्रवाच्यंस
र्वैःस्तोतव्यंतद्धिदानीतनमपिस्तुत्यंनूइत्थेत्यत्रईषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावःकीदृशंतदि
तितदुच्यतेयत्त्वंअंगिरोभ्यःएतन्नामोत्पन्नेभ्योमहर्षिभ्यःतेषामर्थायव्रजंअंतरिक्षेगच्छंतंमेघंअ
पावृणोःअपवृतवानसिमेघभेत्त्वाद्यवृष्टिमुत्पादितवानसिव्रजइतिमेघनामव्रजःचरुइति

तन्नामसुपाठात्।किंचहेइंद्रअंगिरोगवांसमूहंअपअयष्टंभ्योपकृत्यनेभ्यएवांगिरोभ्यःशिक्षन्वितरन्नुद्घाटितवा
नसि।यद्वापणिनिरपहृतंबिलेस्थितंगवांव्रजमपहर्तुमपावृणोः।अपहृतद्वारमकरोः।किंचहेइंद्र
एभ्यउक्तेभ्यऋषिभ्यःसमान्यादिशासमानयारीत्यातेभ्योयथाददासितद्वत्अस्मभ्यमपिजेषिध
नंसंग्रामंवाजयतदर्थंयुध्यस्वचछांदसोविकरणस्यलुक्करणंव्यत्ययेनपरस्मैपदं।किंचत्वंसुन्व
द्भ्यःत्वदर्थमभिषवंकुर्वद्भ्योमह्यंकंचिदव्रतंसर्वमपिअव्रतंयज्ञानंयागविरोधिनंरंधयबाधयमद
धीनंकुर्वित्यर्थः।नकेवलमयज्ञानंकिंतुहृणायंतंचिदव्रतंचिदित्यपकर्षेत्यत्रअस्मासुरोषं
कुर्वंतंयमेवायष्टारंस्वयंरोषवंतंवायद्वाहृणायंतंचित्रोषवंतमपिअव्रतंकर्माणं।पुनर्दृनन
नंसमर्थंकुर्वंतंधयाहृणीङरोषेकण्वादिव्यत्ययेनाकारः॥८॥अथपंचमीमृचमाह॥८॥ ॥

संयज्ञनाक्रतुभिःशूरइंद्रयद्दनेहितेतरुषंतश्रवस्यवःप्रयक्षंतश्रवस्यवः।तस्माआयुःप्रजावदिद्बाधे
अर्चंत्योजसा।इंद्रउक्यंदिधिषंतधीतयोदेवांअच्छानधीतयः॥८॥ ॥यतूयइंद्रःशूरःविक्रांतःसं
न्नजनान्सर्वान्प्राणिनःक्रतुभिःप्रज्ञाभिःसमीक्षयत्सम्यगीक्षयतितत्तद्विषयान्अंतर्या
मिरूपेणसर्वेषांबुद्धिष्ठितःतेविषयान्दर्शयतीत्यर्थः।यद्वाक्रतुभिःकर्मभिःस्तुत्तदुच्च
तरूपेनिमित्तभूतैःतत्तत्फलैर्योजयतिएवंप्रेरयतिसतिश्रवस्यवोन्नमिच्छंतोयजमानाःधनेग
वादिरूपेहितेअन्निमत्तेसतियद्वाहिते।धनेअन्निप्रेनेसतितरुषंतहिंसंतिशत्रून्तरुष्यतिवध
कर्माछांदसोलुङिव्यत्ययेनत्रेरङ्तरातेर्वालङ्उत्कारसिप्शपस्त्वयोर्विकरणः तंबीत्यर्थः।अं
तःकारणान्श्रवस्यवोन्नंहविर्लक्षणंइंद्रायात्मनेवाइच्छंतःसंतःप्रयच्छंतप्रकर्षेणयजंतेछांद ४२

५४

सोलुङिव्यत्ययेनक्तः।किंचतस्माइतत्तस्मैधामिद्रायेंद्रायैवआयुर्हविर्लक्षणमन्नंप्रजावत्पुत्रा
दिसहितंभवतितैःसहितंदद्यायइतिइत्यर्थः।किंचयजमानाःओजसास्वकीयेनबलेनयुक्ताःबाध
शत्रूणांबाधनेनिमित्तभूतेसतिबाधितुंवास्तस्यार्थेतावेकेकेन्यत्वनइतिकेन्प्रत्ययः।पापंअर्चं
तिपूजयंतियद्वातस्माइतियजमानायैवबाधबलेनिमित्तभूतेसतिबाधइतिबलनामसुबाधः
तविषीतितन्नामसुपाठात्।प्रजावत्पुत्राद्युपेतमायुःअर्चंतुलब्धुंओजसाबलेनयुक्ताअर्चं
तिइंद्रंपूजयंतिऋत्विजइतिशेषः।किंचधीतयःकर्मवंतोयजमानाःइंद्रेइंद्रसमीपंगतायांबोध
इतिवत्तत्सामीप्यलक्षणातेइंद्रलोकइत्यर्थः।तत्रउक्यंउकःनिवासस्थानंस्वार्थेयत्दधिषंत
धारयंतिधिशपक्षेअत्रधारणार्थःजौहोत्यादिकःव्यत्यायनंतादेशः।तएवपुनर्विशेष्यंतेधीत

यः स्वनं साधनं कर्मवंतः सं नो देवां अछान देवानानित्थं रथ्येनवा नुमिवत्तकां दिधिषंनेत्यन्वयः। अवि
वाक्ये हनिमान् सयत् हन नक्षणानंतरं नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु अध्वर्युप्रस्तोतारः सर्वे युवंतमित्येतां
जपेयुः गार्हपत्ये जुह्वती निरवंदेवस्त्रितं युवंतमिंद्रापर्वता पुरोयुधेति जपेत इति ॥६॥ सेषा षष्ठी
॥६॥ ॥युवं तमिंद्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप तंतमिद्धतं वज्रेण तंतमिद्धतं। दूरे चत्ता
य छंत्सद्गहनं यदिनक्षत्। अस्माकं शत्रून्परि शूर विश्वतो दर्मा दर्षीष्ट विश्वतः॥६॥ ॥हे इंद्र
प्रसिद्धपर्वतः पर्वतान् मेघः तदभिमानी देवः। नो युवां पुरोयुधा संग्रामे पुरतो योद्धारौ नो अस्मा
कं यः शत्रुः पृतन्यात् अस्मान् हंतुं पृतनामात्मन इच्छति तंतमित् सर्वमपि शत्रुं अपहतं नाश ८६
यतं हंतेर्लोधिस्तदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः। केन साधनेनेति तदुच्यते नंतमित् सर्वमपि शा

५

त्रुं हतं वज्रेण साधनेन प्राकृतं ईदृक्सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति यत् यो वज्रः स्विंगयत्ययः दूरे चत्ताय अत्यंतं दूर
देशे गंताय चातयतेर्वा नाशकर्मणः। नष्टाय दर्शनमप्राप्ताय इत्यर्थः। यसितस्कभितेत्यादौ निपातनादि
ड्भावः तादृशं शत्रुं छत्सन् छंदयति कामयते। हंत्रं छंदतेः कांतिकर्मणः इदं रूपं। किंच गमनं दुरवगा
हस्थानं अनिकविनं रुदयं शत्रुं समीपं वा इनक्षत् तथा प्राप्नोति नक्षगतौ छांदसः इकारोपजनः इनक्ष
तिर्वा क्षत्यंतरं इदानीमिंद्र दानीमिंद्र एव श्रूयते। हे शूर शौर्योपेतं इद्र अस्माकं विरोधिनः शत्रून् वि
श्वानसर्वक्ति किकस्तामिलपरि परिः विश्वतो विश्वैरुपायैः दर्षीष्ट दारयसि किंच दर्मा शत्रूणां दा
रकः दारयतेरन्येभ्योपि दृश्यंत इति मनिन् णिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मनिन् उदात्तत्वं स्वछांद
सः। यद्वाहन्यपद्यादिवाम्नितां रूस्वइति रूस्ववां तव इवोक्तो वज्रः विश्वतः सर्वान् शत्रून् सार्वरूपा

यिवर्दिपीष्टदारयति।यद्वादर्मशित्रूणांदारकःइंद्रोदृढोदर्षणप्टकाम्रेनदारयतिशात्रून्॥९॥इतिद्वि
तीयस्यप्रथमेएकविंशोवर्गः॥९॥ ॥उतेभ्रुनामीतिनवर्चंसप्तमंसूक्तंपाशुच्छेपमिंद्रंआद्या
त्रिष्टुप्अंतित्रयंत्याद्यास्तिस्रोनुष्टुभःपिशंगरूष्टिमित्येषगायत्रीअबर्महइत्येषानंतिधा
नादत्युष्टिः।अत्रानुक्रमणिका।उतेभ्रसप्ताद्यौत्रिष्टुप्तिस्रोनुष्टुभोगायत्रीधृतिरिति।अस्य
सूक्तस्यविनियोगमाहशौनकः।उतेभ्रुनामीतिसूक्तेसप्तर्चंस्तुप्रकीर्तिताःताजपन्नप्रय
तोनित्यमिष्टान्कामानसमश्नुते।ताजपन्नहंतिरक्षांसिसपत्नांश्चनिहंतिनति॥९॥तत्रप्रथ
मा॥१॥ ॥उतेभ्रुनामिरोदसीरुतेनद्रुहोदहामिसंमहीरनिंद्राःअभिष्ठ्वगयत्रहता ८५
अमित्रावैलस्थानंपरिष्ट्याअशेरन्॥१॥ ॥हेइंद्रकृतेनबहुदेवेनयज्ञेनवज्रेणोनेरो

दसीद्यावापृथिव्यौभुनामिलोकद्वयहिंसकानांनाशायपूर्णांवामेपद्मेमेनेनपावयामि।किंचलोकेअनि
द्राइंद्रविरहितानामाश्रयभूतामहीःसर्वाअतएवद्रुहोद्रोहिणामाधारभूतत्वात्स्वयमपिरूतवात्
दोग्ध्रीःसंदहामिसंत्यकरेणयादहामि।भुनःसएवशिष्यते।यत्रयाभूमिषुअमित्राःशत्रवअनि
ताहत्वाहताःसर्वतःप्राप्ताःअस्मनिर्यातिनावाङ्गतिगतिकर्माछांदसोधातुःतेसर्वेनिहताःहिंसि
ताःविरुद्धहिंसार्थःउदित्वात्यस्यविनाषेतीटप्रतिषेधःहिंसिताःसंतःअशेरनशायनंप्राप्ताःशेतेर्य
त्यायनपरास्मैपदंशीङोरुड्वाड्सर्वधातुकेगुणःवैलस्थानंबिलस्थानंबिलप्राष्टागर्तसमा
नार्थःसचगर्तःश्मशानवचनःअतोयमपिश्मशानवाचीअथवाबिलसंबंधिस्थाननागलोकःन
त्रवाअशेरन्यद्वाविलम्हेपइतिधातुःयन्नर्थेकःस्वार्थिकोणतत्रशवाःछिपंतइतिवैलस्थानंश्म

शानेंतत्रत्वयाहताःभूमिंवैश्मशानवच्छवाःसर्वत्रशेरतेतान्दहामीत्यर्थः॥छ॥अथद्वितीया॥छ॥ ॥
अभिव्लग्याचिदद्रिवःशीर्षायातुमतीनां।छिंद्धिवटूरिणापदामहावटूरिणापदा॥छ॥ ॥अद्रि
वः।वैरिणांनत्तकयद्वाअद्रेर्मेघस्यादर्तारिंद्रत्वंयातुमतीनांहिंसानहेतीनांसेनानांयद्वायातना
साधनान्यायुधानियान्तिनहेतीनांअथवायातवारच्चांसितनहेतीनांसेनानांकर्माणिषष्ठीशत्रू
णांसेनाःअभिव्लग्याचित्अभितःआप्लिग्यछिंधिचूर्णययद्वानासांसंबंधीनियथादीनिछिंधिकेन ८६
साधनेनेतितदुच्यतेवटूरिणापदावेष्टनशीलेनसर्वव्याप्तेनत्वदीयपादेनअतिविस्तृतेनेत्यर्थः।य
द्वावटूरिणापदावेष्टनशीलेनहस्तिनःसंबंधिपादेनऐरावतपादेनेत्यर्थः।नकेवलेनायनकेन ८६
पादेनेत्याहमहावटूरिणापदामहावेष्टनवतास्वीयेनैरावतसंबंधिनापादेनछिंधिचूर्णयेवट

वेष्टनेखर्जिपिंज्यादिभ्यऊरजखावित्यूरच्प्रत्ययःअतइनिठनावितिनिः॥छ॥अथतृतीया॥छ॥ ॥
अवासांमघवञ्जहिशर्धोयातुमतीनां।वैलस्थानकेअर्मकेमहावैलस्थेअर्मके॥छ॥ ॥हेइंद्र
मघवन्धनवन्आसांयातुमतीनांयातनासाधनान्यायुधानियान्तिनहेतीनांयातुधानवतां
वासेनानांशर्धोबलंअवजहिचूर्णयतथात्वंचअमीकउस्मितंशावैरणीयेहैलस्थानकेउस्मि
तेस्वैक्लिन्नत्वेश्मशानेपलायतिशेषः।यद्वावैलस्थानकेविलसंबंधिउस्मितेस्थानेअंधका
रावृतेअधोलोकेस्थापयेतिशेषः।नतुयत्रक्वचित्तच्चेनेत्याहमहावैलस्थेसर्वैर्गंतव्येमहाश्म
शानेनागलोकेवापुनःकीदृशेअर्मकेउस्मितेगतास्तुनिस्तरणीये॥छ॥अथचतुर्थी॥छ॥ ॥
यासांतिस्रःपंचाशतोभिव्लंगैरपावपः।तत्सुतेमनायतितकत्सुतेमनायति॥छ॥ ॥हेइंद्रया

सां इ वेक्ति मंत्रोक्तलक्षणानां सेनानां तिसृः पंचदशः त्रिगुणित पंचाशत्संख्या माधवतं अभिव्लंग्य अ
भिगमनेः व्लंग गतिर्गतिकर्मस्विति उक्तं अभिगम्य अपावपः नाशितवानसि हे इंद्र तत्राष्टशतं शतेनावधादि
रूपं कर्म स्तुमनायति स्तुष्टु मंनावयतीत्यर्थः। किंच हे इंद्र तेन तव अथ्यद्वितात्तु सेनाजयरूपं महदपि
तकदिति स्तुमनायति अन्यत्स्वमिदमिति स्तुष्टु मन्यते॥छ॥ अथ पंचमी॥छ॥ ॥पिशंगभृष्टिमंभृ
णं पिशाचिमिंद्र संमृण। सर्वं रक्षो निबर्हय॥छ॥ ॥हे इंद्र पिशंगभृष्टिं ईषद्रक्तवर्णं अंभृणं अ
तिनयंकरं वाक्षायमाणं अमणशब्दं गतात् पंचाद्यविद्धादस्तानलोपश्छेयद्वा महांतं अतिप्रवृ
द्धमित्यर्थः। अंभृण इति महन्नाम सुपाठात् अंभृणः मा भिन इति तत्र पाठात् उक्तविधं पिशाचिं
पिशाचविशेषं जरामित्येके संमृण सम्यक् हिंसय न केवलं एतमेकं किंतु सर्वं रक्षः रक्षणनिमित्तं ७

तं राक्षसादिकं निबर्हय निःशेषय बृह हिंसायां चौरादिकः नामयधकर्मेतन्नु नितोशयति निबर्हयतीति
तन्नोक्तत्वात्। दशरात्रस्य षष्ठेहनि अग्रगशास्त्रे पैंद्रस्तृचस्यावर्मह इंद्रेत्यादिके प्रथमा द्वितीये षष्ठस्य
तिखंडे सूत्रितं अवर्मह इंद्र वृषन्निंद्रेति॥छ॥ सैषा षष्ठी॥छ॥ ॥अवर्मह इंद्र दादृहि श्रुधी नः शु
शोच हि द्यौः क्षा न भीषां अद्रिवो घृणान्न भीषां अद्रिवः॥छ॥ शुष्मिंतमो हि शुष्मिभिर्वधैरुग्रेभिरीय
से अपूरुषघ्नो अप्रतीत शूर सत्वभिः त्रिसप्तैः शूर सत्वभिः॥छ॥ ॥हे इंद्र महः महतो मघस्य कर्म
णा षष्ठी महांतं जलधारिणं मेघं महांतं दृत्रं ता अवः अवस्तात् अवाङ्मुखं शर्वाधारत्यादिना अरि
त्ययोवादेशाध अम्नरूधरवरित्किन्नयथाछंदसीति रफः दादृहि विदारय किंच नः अस्मदीयं स्तु
तिं शृणु अरिमेघः तद्वानिंद्राहि यस्मात्कारणात् द्यौः द्युलोकानामयं दयं तः शुशोच तिदृष्टकन्ताये

नह्विराधभावादितिभावः।किंचतुविनच्छेतिच्छनामाह्वायंतेनिवसत्यस्यामितिच्छाः।च्छैजैषेच्छये।अ
धिकरणेक्विप्।च्छासर्वनिवासाश्रयत्वमितिनिवसायथालोषहृष्टभावात्।मस्यादित्वोपेनीत्याशास्त
तिनद्वतु।लोकद्वयमपिदृष्टभावेनशोचतइत्यर्थः।अस्वरपक्षेलोकद्वयमाहृत्यप्रवर्द्धमानंधत्त
महसद्मानेद्यावापृथिव्योशोचतइत्यर्थः।मस्मात्प्रधातिपूर्वत्रान्वयः।नोनादृष्टांतः।हेअडि
वःप्राप्तृणांनच्छकयद्वाअडिर्वज्रः।तेननद्वतुहेइंद्रघृणात्नीमानदीप्तान्।अत्र्यमर्त्निंतिरातु
ष्टुनीत्यत्वष्टुनीत्याद्वर्यंयथाद्यावापृथिव्योच्चनद्वतु।अत्रेनिदासममाकुः।सर्वजगतिमर्दांध
कारेणाहतेमतिदेवावित्याभिंत्रार्थितवंतः।मच्चवज्ररूपेणद्यावापृथिवीभ्यांमकाशांत्तेम। ८८
विदस्यत्तुपपद्यतनंदृष्ट्वाद्यावापृथिव्योर्बिभ्यतुरिति।मचानेत्वष्टुर्बिभ्यतुरित्यादिश्रुतिना

वगंतव्यःयद्वाहृणाःकेवलोग्निःतस्माद्यथानीतस्त्वद्वतुमाचनीतिरेजेतांरोदसीइत्यादिश्रुतिनोवगंत
व्यः।ताहृशीनीनिष्टप्रदानेनपरिहरेत्यर्थः।हेइंद्रत्वंशुष्मीनिर्बलैःशुष्मितमोहित्र्यतिशायेनबल
वान्खलुअतःकारणात्उग्रेभिःउग्रैर्सैःअतिक्रूरैःनद्यस्तदुपायेसहितस्त्वंईयसेनाशातृग्मेघा
वागच्छसिईंडुगतौविवादिकत्वात्श्यनयद्वाशुष्मिनिर्बाधैरितिसंबंधःहेशूरअविक्रांतवनिरभ्र
तीतअवसानैःरक्षःप्रन्टतिनिरभ्रतिगतयुद्धेवात्तुनिरनाक्रांतयत्वासवनिःप्राणिनिरस्तुतमन
स्कैरनधिगतअधुरूपन्नापौरुषोपेतानांयजमानसमर्थानामहनत्वं।त्रिसप्तैःसत्वनिःसप्तनिः
सप्तनिर्वासत्वनिरनुचारोरूपेनःमतूईयसइत्यन्वयः।प्रातःसवनेब्राह्मणाछंसिनःप्रस्थितयाज्या
याःपुरस्ताद्धनोनिर्दत्येपात्रेद्गणीयातत्रैवखंडेस्तुतितं।वनोतिहित्वद्वयंपरीणसोमोषुवो

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

अस्मद्दन्तितानिपांसयेति॥७॥नामेतांसप्तमी॥७॥   ॥वनोतिहिसुन्वन्क्षयंपरीणसःसुन्वानोहि
ष्मायजत्यवद्विषोदेवानामवद्विषः।सुन्वानइत्सिषासतिसहस्रावाज्यवृतः।सुन्वानायेंद्रोददात्या
भुवंरयिंददात्याभुवं॥७॥   ॥हेइंद्रसुन्वन्त्वामुद्दिश्याभिषवंकुर्वन्यजमानःक्षयंपरीणसो
मोभुवोअस्मद्दन्तितासार्वैर्वस्तव्यंगंतव्यंवावहनोगृहंनिहितत्प्रसादात्संभजतेहिःप्रसिध्यर्थः
किंचसुन्वानोहिसोमयागंकुर्वाणएवापरीणसःपरितोनद्धान्संबद्धान्द्विषोद्वेष्टॄन्नवयज
तिनाशयतिनाकेवलंयागद्वेषिणःदेवानांद्विषोप्यवजयति।किंचसुन्वानइत्अन्तिषवोपल
क्षितंयागंकुर्वाणःहेइंद्रत्वत्प्रसादात्वाजीवाजवान्अन्नवान्अवृतःपरैरनाक्रांतःसन्स ८९
हस्रान्यपरिमितानिगवादिधनानिसिषासतिसाधयितुंसंभक्तुंइच्छति।सनेःशनेःशनिसनी

५

वंतद्धेतिविकल्पेनाद्दिस्नावेजनसनखनेत्यात्वं।केनेदंलभ्यतइतितत्राहसुन्वानायइंद्रमुद्दिश्यसो
मयागंकुर्वाणस्ययजमानस्यवाअयमिंद्रःआभुवंसमंतात्भवनशीलंअतिसमृद्धंरयिंगवादि
रूपंधनंददातिप्रयच्छतीति।तस्मात्सुन्वानःसिषासतीत्यर्थः॥७॥द्वितीयस्यप्रथमेद्वाविंशोवर्गः॥७॥
॥ ॥इतिश्रीसायणाचार्यविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येद्वितीयाष्टकेप्रथ
मेमंडलेएकोनविंशोनुवाकः॥७॥   ॥विंशेनुवाकेषट्सूक्तानितत्रात्वाजुवइतिसप्तर्चंप्रथमंसू
क्तंपारुच्छेपमात्यष्टं।त्वंनोवायवित्यंत्याष्टिःचतुःषष्ट्यक्षरायथंत्विष्यमाणत्वादिदमुत्तरंचवायु
देवत्यंअत्रानुक्रमणिका।आत्वाकन्त्यायवंत्वंत्याष्टिरितिविनियोगोलैंगिकः॥७॥तत्रप्रथमा॥
॥७॥   ॥आत्वाजुवोरारहाणाअभिप्रयोवायोवहंत्विहपूर्वपीतयेसोमस्यपूर्वपीतये।ऊर्ध्वाते

अनुसूनृतामनस्तिष्ठतुजानती॥नियुत्वतारथेनायाहिदावनेवायोमखस्यदावने॥१॥ ॥
हेवायोत्वांजुवःगमनशीलाःरारहाणाःशीघ्रगामिनःबलवंतोवासमर्थानियुत्संज्ञकाअ
श्वाःरहिगतौ।लिटःकानच्छांदसमभ्यासिकलोपः।इहअस्मिन्यज्ञेवहंतुप्रापयंतु।किमर्थंपू
र्वपीतयेपूर्वस्यानायतुनः।किमर्थंपूर्वपीतयेइतरदेवेभ्यःअग्रपानायमरुद्वृधादित्वात्।पूर्व
पदांतोदात्तत्वं।किंचहेवायोतेतवसंबंधिनःसूनृताप्रियसत्यात्मिकास्तुतिरूपाअस्मदीया
वाक्तिष्ठतुआश्रित्यसर्वदावर्तनात्हर्षयत्वित्यर्थः।सूनृतेतिवाङ्नामसूनृताब्रह्मेतितन्नाम
सुपठितत्वात्।जानतीतथाजानतीतवगुणान्विशेषेणअवगच्छंतीसोमपानार्थंस्तुत्य ९०
र्थंचहेवायोमखस्ययज्ञस्यदावनेदातव्यायहविषेतत्स्वीकारायतुनः।किमर्थंदावनेअस्म

५१

भ्यअभिमतदानाय।उभयत्रददातेःकर्मणिनावेवक्रमेणौणादिकोविनः।छांदसोउलोपश्चलोपः।नियुत्वता
येननियुद्भिर्युक्तेनरथेनायाहिआगच्छ॥१॥अथद्वितीयामृचमाह॥१॥ ॥मंदंतुत्वामंदिनोवाय
विंदवोस्मत्क्राणासःसुकृताअभिद्यवोगोभिःक्राणाअभिद्यवः।यद्धक्राणाइरध्यैदक्षंसचंतऊतयः।
सध्रीचीनानियुतोदावनेधियउपब्रुवतईंधियः॥१॥ ॥हेवायोत्वांअस्मत्अस्माकंसंबंधि
नःइंदवःक्लेदयितारःसोमाःमदंतुमादयंतुव्यत्ययेनपरस्मैपदं।कीदृशाःसोमाःमंदिनोमाद
यितारःक्राणासःकुर्वाणाःस्वकार्यंहर्षादिकंसुकृताःअभिषवदशापवित्रशोधनग्रहणादिभिः
सुष्ठुकृताःअभिद्यवःअभितोद्योतयंतःगोभिर्वाग्भिर्मंत्ररूपाभिःक्राणाःक्रियमाणाःहूयमानाः
यद्वागोभिर्गंतृभिःआहवनीयंप्रत्यानेतृभिःप्राणैःहूयमानाःकरोतेःशानच्छांदसःशलोपःक

तथाअनियुवःअनियुवःअनिगंतारःहेवायोवायत्कारणात्तुशब्दप्रसिद्धोदत्तंअस्मद्यागादशंअति
गंतुमस्माद्वंतंतसमर्द्दयितारमात्वांनियत्एतत्संज्ञकाःस्ववाश्वाःदावानदानायद्विःस्वीकारा
तिनिमित्तंधियःकर्माण्युद्दिश्यसचंतेआत्वांसंगच्छंतेयागदेशंवा॥किमर्थंइरध्यैप्रापयितुंवाईर
गतोस्मर्थेत्वाध्येप्रत्ययःऋस्वश्छांदसः।इरध्यतिःपरिचरणकर्माइरध्यतीतिध्वेमेतितन्नामसूक्त
वान्कीदृश्यस्ताःक्षाणाःस्वव्यापारेरय्वादिकंऊर्वाणाःक्षाणाःऊ।ऊर्वाणाइतियास्कःजंत
युः।रक्षणवंतःऊतीतियुक्तावातथापत्रीवीनाःत्वयापदृांचंत्यःमहस्यमधिविनाशांतेरितिस्वा
र्यरिवयन्त्ययेनांतोदान्तःकिंचधियःकर्मवंतःबुद्धिमंतोवाअजिराधुरिवोढ्वेवहिष्ठयजमा
नावाउपऋच्छतेउपेत्यअवंतिस्वान्निमतंविज्ञापयंतिवा॥२॥अथतृतीयामृचमाह॥३॥ ॥

वायुर्युंक्तेरोहितावायुररुणावायूरथेअजिराधुरिवोढवेवहिष्ठाधुरिवोढवे।प्रबोधयापुरंधिंजारआस
सतीमिव।प्रचक्षयरोदसीवासयोषसःश्रवसेवासयोषसः॥३॥ ॥अयंवायुःरोहितोरोहितवर्णौ
वश्वौधुरिधारणप्रदेशेरथस्याग्रभागेयद्वानारवहतेयुंक्तेकचियोजयतितथाकचिदरुणा
अरुणवर्णौधुरियुंक्तेतथाअजिराअजिरौगमनशीलौवर्णविशेषःयुक्तोकदाचिदेकोयद्वैतद्
नयत्रसंबध्यते।किमर्थंयुक्तइतितदाह।वाह्निवेधुरंवोढुंनारवाहनायकिंचवहिष्ठान्वहिष्ठौअ
अतिशयेनवोढारावाश्वौवोढुंशक्नुतस्तिष्ठति।उरिष्टेमयस्लिनिरलोपःदित्वादिकमपिद्वावानिव
र्तंतद्विर्वचनस्याकारः।धुरिवोढुवेमहज्जारंवोढुमहतिनावोवाढव्येमतिष्ठनःउनर्वायुर्हेअणांअ
होयोजनवचनंचअतिशीघ्रंआगच्छतीतिज्ञापनार्थंइदानीप्रत्यक्षेणाह।हेवायोपुरंधिंबहुप्र

ऽस्मामथ्यिजमानमितिगम्यते।पुरंधिर्बहुधीरितियास्कः।तं प्रबोधय रथेनशीघ्रमागत्य प्रज्ञाप
य हविस्वीकारायेतिभावः।अत्र दृष्टांतः।जारः पारदारिकः आसमंतात्यागमनध्यानेन ईषत्स्वपंतीं पु
रंधिमिव प्रलष्टशरीरधारिणींयोषितमिवतांयथास्वसंकेतेनप्रबोधयकिंचतदर्थं।रोदसी
द्यावापृथिव्यौ प्रचक्षय प्रकर्षेण प्रख्यापय प्रकाशयेत्यर्थः।तत्प्रकाशार्थं उषसोवास्त्वयं उषसःका
शनमपित्यथावत्प्राप्य प्रतानंकुर्वित्यर्थः।पुनस्तादर्थ्येप्रार्थ्यते।श्रवसेश्रवइत्यन्ननामनवस्तु
रूपान्नस्वीकारायउषसोवासय॥४॥अथचतुर्थीमृचमाह॥४॥ ॥तुभ्यमुषासःशुचयःप
रावतिभद्रावस्त्रातन्वतेदंसुरश्मिषुचित्रानव्येषुरश्मिषु।तुभ्यंधेनुःसबर्दुघाविश्वावसूनिदो ९२
हते।अजनयोमरुतोवक्षणाभ्योदिवआवक्षणाभ्यः॥४॥ ॥हेवायोतुभ्यंत्वदर्थंउषासःउष

५३

सःश्वेत्किरीत्यात्वयाप्रकाशिताशुचयःशुद्धादीप्तावापरावति।अत्यंतेदूरदेशेअत्यंतरिक्षेदंसुदंसद्
मकर्मवस्तुयद्वागृहनामैतत्।अत्यंतजोपस्थांदमः।गृहवदाच्छादकेषुरश्मिषुस्वकीयेषु।तेःभद्राभं
दनीयानिकल्याणानिवस्त्राणिआच्छादनयोग्यानिवस्त्राणितन्वतेविस्तारयंतियद्वाउपमा।दंसुयाग
गृहेषुदेवयजनेषुरश्मिषुहोमायप्रदीप्तानिज्वालावस्तुआगतायतुभ्यंभद्रावस्त्रातन्वतेअग्नि
ज्वालाएववस्त्राणिचित्राणिविस्तारयंतीत्यर्थः।उषःकालेअग्नीनांप्रज्वाल्यमानत्वात्ताएववस्त्रा
णीत्युपचर्यंतेनकेवलंसाधारणानिवस्त्राणिनित्यादनव्येषुनूतनेषुस्तूयमानेषुवास्तुतौ
अवौयतूर्वानोयिप्रत्ययइत्यवादेशः।एतेनावइत्याच्छादकेच।रश्मिषुचित्राणिनानावर्णयुक्ता
निआश्चर्यभूतानितन्वतेउषःकालेरश्मीनांनानावर्णत्वादितिभावः।अग्निज्वालेतिपक्षेज्वालानांका

नीकारानी आदिरूपेण नानावर्णत्वाच्चित्रत्वं ॥ किंच हे वायो उच्यंतदर्थं त्वद्यागार्थमेवाधत्तुष्टुनारि
नाम्नीणायित्री गौर्जातावेकवचनं सबर्दुघोमवरित्यमृतनामतस्य दोग्ध्री दुहः कघश्चेतिकर्मणि
ती विश्वावसूनि सर्वाणि धनन्याज्यादिरूपाणि दोहते स्वयमेव दुग्धे प्रीणयतीत्यर्थः कर्मकर्त
रिन दुहस्नुनमां उः नियमस्य नावस्थां दम्भ आपोखुगनावः कस्तव विशेष इति चेत उच्यते हे वायो दि
वदीन्नादंतरिक्षात्मरुतः एतन्नामकान्मेवं विशीर्यंष्टुग्धुत्यादकान् वदंशास्तान् देवानयजं जं
नयसि किमर्थमिति न उच्यते वक्षणाभ्यः प्रवहणेभ्यः प्रवहणशीलाभ्यो ऽद्भ्यः वृष्टिलक्षणाभ्यत
थावक्षणाभ्यः नदीनामेतन्नवक्षणाः सजाता इति नन्नामस्तुपाठात् नासामर्थाय ॥ ७ ॥ ॥ ९३
अथ पंचमी ॥ त्वं युक्तामःउ च यक्षुरण्य वोमदे ऽन्याइषणंन त्वर्णयपामिषंतदूर्णा ॥ लांस

DR BHAU DAJI

५८

रीदमानोन गमीद्वैतक्कवीये ॥ त्वं विश्वस्मात्भुवनात्पासि धर्मणाऽसुर्यात्पासि धर्मणा ॥ ५ ॥ ॥ हे वायो उ
च्यंवदर्थं अत्राक्रामोदीप्ताश्चयः शुद्धाः सोमस्य पातारो त्वं तं शुद्धान्नवति ॥ किंत्व वक्तव्यंतेषां शुद्धत्वे
तुरण्यवः त्वरणायुक्ताः त्वां प्राप्तुं उयाउ हूर्षतिजस्त सोमाः मदेष्विनवदेष्विनिमित्तभूतेषु नुवर्णान
रणावतियागेऽयणं तत्र आहवनीयं प्रतिगच्छंति इच्छंति वा व्यत्ययेनात्मनेपदं शमं मोक्षोविकाणोर विं
त्वर्णामिवस्यंतउदकं इच्छं स्कत्यादपित्वं अग्रोह्रूयमानस्याहुतेरादित्यद्वाराहष्टुत्पादकत्वात्
यद्वा यजमानस्याहुतेरादित्यद्वारा दृष्टुत्पादकत्वात् यद्वा यजमानास्त्वाकछ्रियाजुहुतीनाः अपां
वर्षणमिच्छंति किंच हे वायो नगं न जनीयं त्वाम् मारीतु सरणावानु अत्यंतनीतः दममानउपक्षीण
यज्ञविद्यातकः पयोव्रतादिनियमैर्वा यजमानः तक्कवीये तस्करेणां यज्ञे विद्यातिनां अन्यत्र गम

नायईद्यस्तौतिईडस्तुतौ।अदादित्वाच्छपोलुक्।यतस्त्वंविश्वस्माद्भुवनात्सर्वलोकान्ऋतजातान्
वालोकत्रसंबंधिनोनयान्धर्मणा।अस्मदीयरुचिषांधारणेनपासिपासिकिंचअसुर्यान्अस्
रसंबंधिनोऽयान्विशेषेणयासिधर्मणाअस्मद्धारणेनपोषणेनवायुक्तःसन्यतएवंकरोषिअ
तास्तोतीत्यर्थः॥५॥अथषष्ठी॥६॥ ॥त्वंनोवायवेषामपूर्व्यःसोमानांप्रथमःपीतिमर्हसिसुता
नांपीतिमर्हसिउतोविहुत्मतीनांविशांववर्जुषीणां।विश्वाइत्तेधेनवोदुह्रआशिरंघृतंदुह्रत
आशिरं॥६॥ ॥हेवायोत्वंअपूर्व्यःनविद्यतेपूर्वंयस्मात्तत्यानमपूर्व्यंनदर्हतीत्यपूर्व्यः
तादृशःअतएवप्रथमःइतरदेवेभ्यःपूर्वभूतःसन्सोमानांपीतिंपानंअर्हसित्राग्नोषियत्रयत्र ९४
निषवोस्तितत्रसर्वत्रनियमेनपिबसीत्यर्थः।पूर्वत्रापस्याभिप्रायेणइदानींतुसर्वत्रसोमवति

५५

यागेअस्यपानमस्तीतिज्ञापयितुंपृथगभिधानंनकेवलंसोमपानपात्रंअतोऽपिसुविद्युत्मतीनां
विशेषेणहोमवतीनांआह्वानयतीनांवाजुहोतेःसंपदादिलक्षणेनावेक्ष्यतनोमत्वपडीपा
ववर्जुषीणांअननिमतपापंवर्जयंतीनांवर्जयतेर्लिटःक्वसुडीपसंप्रसारणत्वानिविशांत्वि
ग्यजमानरूपाणांप्रजानांसंबंधिरुविःस्वीकरोषीतिशेषः।यस्मात्तेषांयक्षणांविश्वाइत्धेनवःस
र्वाअपिगावःत्वेतदर्थंआशिश्रणद्रव्यंक्षीरंदुह्रेदुह्रंतिस्वयमेवकर्तरिलडस्तुनमादिडितियग
भावःलोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोप।बहुलंछंदसीतिरुट्।तथाआशिरंदुह्रेतिस्वयमेवक
र्तरिलङस्तुनमाडितियगभावःलोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपःबहुलंछंदसीतिघृतं।उपस्त
रणाभिघारणाद्यात्मयाणायोग्यंकरणंद्रव्यंदुह्रते॥६॥द्वितीयस्यप्रथमेत्रयोदशोवर्गः॥६॥

स्तीर्णंबर्हिरितिनवर्चंसूक्तंपारुच्छेपंआत्यष्टंसर्वत्रतुराद्याद्वायुदेवत्यंआवांरथइत्यादितृचंचामैंद्रंअ
ष्टमीनवम्यावष्टौ।अत्रानुक्रमणिका।स्तीर्णंनवचतुर्थ्याद्याःपांचद्यश्चोपांत्येअष्टीइति।सूक्तस्य
विशेषविनियोगोलैंगिकः।दशरात्रस्यषष्ठेहनिप्रउगशस्त्रेआद्यौतृचौप्राकृतयोर्वायव्यैं
द्रवायव्योःस्थानेविनियुक्तौषष्ठस्यप्रातःसवनेइतिखंडेसूत्रितं।स्तीर्णंबर्हिरितिद्वाविति॥१॥
तत्रप्रथमा॥१॥ ॥स्तीर्णंबर्हिरुपनोयाहिवीतयेसहस्रेणनियुतानियुत्वतेशतिनीभिर्नियु
त्वते।तुभ्यंहिपूर्वपीतयेदेवादेवाययेमिरे।प्रतेसुतासोमधुमंतोअस्थिरन्मदायक्रत्वेअस्थिर
न्॥१॥ ॥हेवायोनोस्मदीयंयज्ञार्थंस्तीर्णंआस्तृतंबर्हिरभिलक्ष्यउपयाहिउपागच्छ।किमर्थं ७५
वीतयेहविषांभक्षणाय।केनसाधनेनेतितदुच्यतेसहस्रेणसहस्रसंख्याकेननियुताजातावे

५९

कवचनंनियुतइतिवायोरश्वानांनामधेयं।नियुतोवायोरितिनिरुक्तउक्तत्वात्।तथाशतिनीभिःशत
संख्योपेताभिर्नियुद्भिःआगच्छेतिशेषः।यद्वासहस्रेणनियुताशतिनीभिश्चनियुद्भिर्नियुत्वानतद्व
तेहविर्दीयतइतिशेषः।यद्वातुभ्यमित्यनेनसंबंधः।उक्तसंख्याकाभिर्नियुद्भिस्तद्वतेवायवेतुभ्यंनम
नायतुभ्यं।उइतिचेत्याद्युदात्तत्वं।पूर्वपूर्वपीतयेइतरदेवेभ्यःपूर्वपानाययेमिरेयमितवंतः।यद्वा
स्तोतारऋत्विजःदेवायतुभ्यंयेमिरेआहवनीयंप्रतिसोमंनियमितवंतः।अयंपिबामधूनांसुतं
वायोइत्यादिमंत्रांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थोहिशब्दः।किंचैतत्त्वदर्थंसुताः।अभिषुताःमधुमंतोमा
धुर्योपेताःसोमाःमदायत्वन्मोदायअस्थिरन्तिष्ठंति।किंचक्रत्वेकर्मणस्सिध्यर्थंअस्थिरन्स्थि
रीभूतास्तिष्ठंतिअतस्त्वंपिबेतिशेषः।तिष्ठतेश्छांदसेलुङिव्यत्ययेनझस्यरन्।स्थाघ्वोरिच्चेतिसिचःकित्वं।

धातोरिवं चरुस्वारंगादिनिमित्तोलोपः॥४॥ अथ द्वितीया॥४॥ ॥तुभ्यायं सोमः परिपूतो अ
द्रिभिः स्पार्हा वसानः परिकोशमर्षति शुक्रा वसानो अर्षति। तवायं भाग आयुषु सोमो देवेषु हू
यते। वह वायो नियुतो याह्यस्मयुर्जुषाणो याह्यस्मयुः॥४॥ ॥हे वायो तुभ्यं त्वदर्थं तुभ्यं
तुभ्यमिति चतुर्थ्यालुक्। अयं सोमः हूयमानः कोशं कोशस्थानीयं ग्रहं अर्षति गच्छति प्राप्नोति।
कीदृशः सोमः अद्रिभिः परिपूतः। अभिषवसाधनैः अपगतऋजीषत्वेन शोधितः। यद्वा अद्रि
भिरभिषुतः दशापवित्रशोधनेन ग्रहणेन वा शोधितः। तथा स्पार्हा स्पृहणीयानि तेजांसि वसानः पि
धानः। किंच शुक्रा निर्मलानि दीप्तानि वा तेजांसि वसानः सोमः अर्षति प्राप्नोति। ऋजीषगतो व्य ७९
त्ययेन शप्। हे वायो आयुषु मनुष्येषु यष्टृत्वेन स्थितो ना भागो भजनीयः सोमः तदर्थं हूं देवेषु मध्ये

५२।

हूयते। त्वत्समीपीनरेषु देवेषु यज्ञः सोमस्तव भागः अतः त्वया मंत्रैर्हूयत इत्यर्थः। किंच योऽयं तं सो
मं अस्मयुः अस्मानिच्छन्नमवथ्र्योषुः त्वं नियुतो वह नियुत्संज्ञकानश्वान् देवेनाय त्रापयन्त
नः परं याहि दिवं प्रतिगच्छ तथा जुर्वन् अस्मान्नियुक्तः सन् तृप्यन् अस्मान् कामयमानो वा क्व
चिच्छादासत्यालापेक्षा छंदसीत्यः जुषाणः प्रीयमाणो याहि गच्छ॥४॥ अथ तृतीयाष्टमा ह॥४॥
आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरं सहस्रिणीभिरुपयाहि वीतये वायो हव्यानि वीतये। तवायं भाग
ऋत्वियः सरश्मिः सूर्ये सचा। अध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत॥४॥ ॥हे वायो त्वं
नो अध्वरं अस्मत्संबंधिनं यज्ञं शतिनीभिर्नियुक्तिर्भिः सहस्रिणीभिः निश्वतानिः त्वदीयैरश्वैर्नो अस्मद्यज्ञ
मुपयाहि उपागच्छ। किमर्थं वीतये त्वदन्निमतकामयेत्वस्तत्र यत्रागत्य च हव्यानि वशतो या मा

मादिहविर्लक्षणायान्नाय प्रातमद्भाश्वैरश्वैरतित्वाधुमागच्छेत्यर्थः॥ किंचायंतवभागोभजनीयःसोमःऋ
त्वियःप्राप्तकालःप्रदानावसरंप्राप्तःऋतुशब्देनप्रदानकालोपलक्ष्यते छंदसिघसितिघस्सितिचेति
पदसंज्ञायाबाधाद्गुणाभावयण॥ किंचसोमःसूर्येउदितेसूर्यरश्मिभिःसहसरश्मिर्भवति सम
नदीभिर्भवतियद्वातैःसहितोनवभिरश्मिर्भवति अतःप्राप्तकालइत्यर्थः॥ किंचसोमाः अध्वर्यु
भिःसमस्ताध्वर्युभिःतेषांदशत्वाद्बहुवचनंतैर्भरमाणाःध्रियमाणाःअयंसतनियताअभवन्
किंचहेवायोतेसोमाःशुक्राःअयंसतअत्यंतदीप्ताउद्यताःअतस्तेषांभक्षणायागहीत्यर्थः॥३॥
अथचतुर्थी॥४॥ ॥आवांरथोनियुत्वान्वक्षदवसेअभिप्रयांसिसुधितानिवीतयेवायोहव्या ९७
निवीतये॥पिबतंमध्वोअंधसःपूर्वपेयंहिवांहितं॥वायवाचंद्रेणराधसागतमिंद्रश्चराधसागतं॥४॥

केवलंवायुंस्तुत्वाथासक्तत्वादिंद्रवायूस्तौति हेवायोत्वांइंद्रंचवांयुवांरथःयुवयोःसंबंधीरथःनियुत्वान्
नियुद्भिरश्वैस्तद्वान्आवक्षत्देवयजनंप्रतियुवामावहतु वहेर्लेट्यडागमःसिब्बहुलमितिसि(प्)
यद्यपिनियुतोवायोरेवरथस्योचिताःतथापिद्व्यासक्तदेवतात्वात्सहैवागमनादिकार्यमप्युक्तं
तिकिमर्थंअवसेगमनायरक्षणायवा उतनवाकिमर्थंप्रयांसिअन्नानिसोमलक्षणानिसुष्ठुहि
तानिवीतयेतेषांभक्षणायतथाहव्यानिवीतयेइतरेषांसवनीयपुरोडाशादीनांखादनाय वेतः
क्तिन्मंत्रेवृषेत्यादिनातस्योदात्तत्वं किंचमध्वःमधुररसस्यअंधसःअन्नस्यसोमरूपस्यकर्मणिषष्ठी
मधुरंसोमंपिबतंयतःपूर्वपेयंइतरदेवेभ्यःपूर्वपानंयुवयोःयुवयोर्हितंपातेर्याचोयदितियत्ईद्यति
तीकारःअनिमंतंअतःप्रथमंपिबतमित्यर्थः॥ यद्यपींद्रादपिवायोःपूर्वपानंत्वंहिपूर्वपानसिदेवद

ध्रिषेपूर्वपेयामित्यादिषुसर्वत्रप्रदृष्टंतथापींद्रस्येतरदेवेभ्यःपूर्वंवायुनासहपानंचइंद्रश्चतुरीयार्थवादनब्राह्मणेदेवावैसोमस्यराज्ञोयपेयेनसमपादयन्नित्यत्रप्रतिपादितंकिंचागमनसमयेहेवायोत्वमिंद्रश्चचंद्रेणअस्मदाह्लादकेनहिरण्येनगोधसोगवादिरूपेणधनेनचसहगतसंगछतं।वमेर्लेटिश्चांदसःशपोलुक्।अंतदात्तोपदेशेत्यत्रनामिकलोपः।छुरिचमंत्रेघसेतिश्लुक्॥७॥अथपंचमी॥७॥ ॥आवांधियोवद्त्स्करधरांउपेममिंदुंमर्मृज्जंतवाजिनमाशुमत्यंनवाजिनेषांपिबतमस्मयूआनोगंतमिहोत्या॥इंद्रवायूसुतानामद्रिभिर्युवंमदायवाजदायुवं॥७॥ ॥हेइंद्रवायूवांयुष्मानुधियःकर्माणिस्तोत्रादिलक्षणानिअध्वरानुपःअस्मदीयान्यज्ञान्जुष्मीस्तत्यवद्त्स्कःअतिशयेनवर्त्तयंतिप्रवर्त्तयंतिकिंचयुष्मदर्थंवाजिनंयरूणायइंद्र ५८

DR BHAU DAJI
डाक्टर भाऊ दाजी ...

५९

णाकलशाद्धहन्यत्रानिगमनदंतंआशुंअतिशीघ्रगामिनंअत्यंसततंगंतारंवाजिनंवजनवंतगश्वमिवयथास्वेदाद्यपनयनेनसंमार्जयंतिनद्वत्।किंचहेइंद्रवायूतेषामध्वर्यूणांसंबंधिनःशोधितान्सोमानपिबतंपानंकुरुतंदंतंर्थनोस्माकंयज्ञंप्रतिइहइदानींजत्यास्मद्रक्षणेनसहआगतंआगछतंकिंचाहेइंद्रवायूयुवांअद्रिभिर्ग्रावभिःसुतानामभिषुतानांश्वर्वनूकर्मणिषष्टी॥तानपिबतमितिशेषः॥किमर्थंमदायहर्षायमोदायवायाता॥युवांवाजदावाजस्यादातारौअतःपिबतमित्यन्वयः॥७॥द्वितीयस्यप्रथमेचतुर्विंशोवर्गः॥७॥अथषष्ठी॥७॥ ॥इमेवांसोमाअप्स्वासुताइहाध्वर्युभिर्भरमाणाअयंसतवायोशुक्रात्रयंसत।एतेवामभ्यसृक्षततिरःपवित्रमाशवः॥युवायवोतिरोमाण्यव्यया॥सोमासोअत्यव्यया॥७॥ ॥हेवायोवांयुवयोःतववेंद्रस्यचसु

न्तः। अध अस्मदीयेषु कर्मसु नू उ इदमित्यादिना विनक्ति रुद्रान्तत्वं। इह अस्मिन्नन्निषद्य स्था
नेषु अध्वर्युभिर्भरमाणा ह्रियमाणा गृहीता होतुं वाञ्छ्यमाणं कर्मणि कर्तृप्रत्ययः। सं तत्र
यं सत आगच्छतं युवयोर्नेतारो भवंति। किं च न एव सोमाः शुक्राः शुभ्राः दीप्ता अयं सता नियतान्न भवं
ति किं चैते आशवः व्यापकाः सोमाः वां युवां प्रणीयंते मिति शेषः। तिरः पवित्रं तिर्यं स्रुतं सोमान्त
र्द्धायकं। वाजसामयं पवित्रं अत्यसृजत अतिसृज्यालस्त्वं तत्सृष्टा भवंति सृजेः कर्मणि लुङि
लीङ् सिचा चात्मनेपदेष्विति सिचः किद्भावाद्गुणाभावः अमागमाभावश्च। किं च युवां वयः युवां का
मयमाना सोमासः सोमा अत्ययः अत्यध्ययान्यत्र छिन्नानि रोमाणि पवित्रसंबंधीन्यविरोमाणि ९९
यद्वा अत्ययः अविमय्यानि मकारोऽपपते। तादृशानि रोमाणि अतिक्रम्य पात्रात् गच्छंतीति शे

षः। उ नस्त एवाव्राव्यंते अति अतिशायेन अव्ययाव्ययरहिताः सोमासः सोमाः संसृजंतेति शेषः॥६॥
अथ सप्तमी॥७॥ ॥अति वायो ससतो याहि शश्वतो यत्र ग्रावा वदति तत्र गच्छतं गृहमिंद्रश्च ग
च्छतं। वि सूनृता ददृशे रीयते घृतमा पूर्णया नियुता याथो अध्वरमिंद्रश्च याथो अध्वरं॥७॥ ॥
हे वायो त्वं ससतः आलस्यादिना निद्रां कुर्वतः शश्वतः बहून् यजमानानतियाहि शश्वदिति बहुनाम शश्व
त्। विश्वमिति तन्नामसु पाठात्। अतिक्रम्य उपेत्य अस्मद्यज्ञं यागगृहं गच्छ इंद्रश्च तथा करोतु कं देश
मिति तमाह यत्र ग्रावा वदति यस्मिन् देशे अभिषवार्थः पाषाणध्वनिः श्रूयते तत्र गच्छतं देशं प्रत्या
गच्छतं उ नस्थानमेव विशिष्यते। सूनृता प्रियसत्यात्मिका स्तुतिरूपा वाक् यत्र विददृशे विशेषेण द
श्यते इत्यर्थः। तत्रागच्छतं यत्र च गच्छतं अत्यंतं दीप्तमाज्यं होमार्थं गृहीतं यत्र गच्छति आहवनीयं प्र

तिनीयानेति।उ अवग्राव्णोदिवादित्वात्श्यन्।तत्रगच्छतंगमनप्रकारएवविशेष्यते।पूर्णयासंपूर्णयाउष्टांग
यानियुताजातावेकवचनंनियुज्यात्याध्वरंअस्मदीयंयज्ञंआयाथःआभिमुख्येनप्रयाथः।किंचहे
वायोत्वंइंद्रश्चयुवांअध्वरंअस्मदीयंयागंयाथः।यथासाहेवगच्छतंतथास्माभिरर्पितहविर्गृही
तमित्यर्थः॥७॥अथाष्टमी॥८॥ ॥अत्राहतद्वहेथेमध्वआहुतिंयमश्वत्थमुपतिष्ठंतजायवो
स्मेतेसंतुजायवः।साकंगावःसुवतेपच्यतेयवोनतेवायउपदस्यंतिधेनवोनापदस्यंतिधेनवः॥
॥८॥ ॥हेइंद्रवायूअत्राहअस्मिन्नेवयागेअनेतिविनिग्रहार्थीयः।मध्वोमधुरस्यमधुमद
शस्यवाततस्यआहुतिंप्रदेयद्रव्यंवाहयेधारयंतसोमंअश्वत्थंपर्वतादिव्याप्तिप्रदेशोस्थितंजाय १००
वोजेतारोयजमानाःउपतिष्ठंतिचसाध्यर्थ।किंचअस्मेअस्माकंसंबंधिनोजायवःकर्मनिर्वाहि

२

रःऋत्विजःतुसमर्थनवंतुयज्ञंनिर्वहंत्वित्यर्थः।यद्वातेप्रसिद्धाःप्रयागजराजाजायवःजेतारऋत्वि
जःअस्मेसंतुनान्यस्यअत्रवहेथेइत्यकोत्रविशेषइतितत्राह।हेइंद्रवायूअस्मिन्यज्ञेगावःधेनवः
साकंसहैवसुवतेयुष्मदर्थमेवक्षीरमुत्पादयंतिदोग्ध्रीर्भवंतीत्यर्थः।यद्वागावःसाकंसहैवसुव
तेअपत्यमुत्पादयंतिवद्दोहनार्थंअदादिकःउदात्तस्यात्तदात्वेधातुस्वरः।किंचयवजातावेक
वचनंउपलक्षणंमनन्।यवादिभिःपुरोडाशादिकंपच्यतइत्यर्थः।किंचहेवायोइंद्रश्चयतोगा
वःएवंसुवतेअतस्त्वदर्थधेनवः।नोपदस्यंतिनोपक्षीणाभवंतिरोगादिनानशानभवंतिनकेव
लमनुपक्षीणाःकिंतुधेनवःयुष्मत्क्षीणयित्र्योगावःनापदस्यंतिचौराद्युपद्रवैरुपक्षीणानभवं
वंति॥८॥अथनवमी॥९॥ ॥इमेयेतेसुवायोबाह्वोजसोंऽतर्नदीतेपतयंत्युक्षणोमहिव्राधंत

उक्षणः॥ ध्वचिध्ये अनानावो जीराश्चिदं गिरौकसः। सूर्यस्येव रश्मयो दुर्नियंतवो हस्तयो दुर्नियंतवः
॥७॥ ॥हे सुवायो शोभनफल प्रद वायु देवते नव स्वश्च ता इमे पुरतो दृश्यमाना ये श्वाः संति ते
नदीधावा पृथिव्यो अंतः नायारंतराजे नं त्वां पतयंति पातयंति गमयंति यद्यानेन त्वं संबंधिनो श्वाः
पतयंति यद्य देशं गच्छंति पतनगतौ चौरादिरदंतः कीदृशास्ते वाह्वोजसः बाहुत्र त्वष्टबलवंतः उ
पलक्षणामेतत् सर्वांगबला इत्यर्थः। किंच उक्षणः सेक्तारः युवान इत्यर्थः महिमन्तः अतिप्रवृ
तं बाधंतः वर्द्धमानाः तथा उक्षणा उक्षणो नम्र दृशा इत्यर्थः। वाषष्टवस्यिनिगमश्रुतिंदीघस्नाव
किंच धनवन् ध्वनिउकनिर्गमनोपादानत्तमेअं वरिक्ते पिनिराजंबे अनाशरक्तिनः अव्याप्न १२
वान् आकारो विजंबमक्तवर्णाणः इत्यर्थः। अतएव जीराश्चित् विछक्ष्टः इजायां आस्यंते चिप्रगतयः

पञ्चात्मनाशवइत्यंनेन सहसमञ्चयार्थः विछक्ष्टः आकाशमार्गे अक्षणाः शीघ्रगतपश्चेत्यर्थः। किंच
अंगिरौकसः गिरा उकृच्छानां यषांनात्तिनेता दृशाः तस्मनादिनात्तिनिमज्जमाना इत्यर्थश्छांदस
स्तृतीयाया लुकानदेव स्यदृश्यंति सूर्यस्य रश्मय इव दुर्नियंतवः दुःखेन नियंतव्याः ते यथा क्षणोनदृ
शासिंगाया अनुवर्तिबहुवश्वनद्वदंते अपीत्यर्थः। इवेंनिर्राह्यैवमुक्तं इदानीं हस्तेनात्रतियाह्यैव
माह। हस्तयो न दुर्नियंतवः। उताभ्यामपि हस्ताभ्यां दुःखेन नियंतव्याः देवयजनगमनाय शीघ्रगामि
न इत्यर्थः॥७॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे पंचविंशो वर्गः॥५॥ ॥अ सुज्येष्ठमिति मन्त्रचं चनीयं सूक्तं।
ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया कक्षीवानृषिः। अश्विष्टिः छंदः उनीदवानामित्यात्रिष्टुप् अत्रत्रि
ष्टुवंत परिभाषानाश्रीयते सर्वमाश्वष्टमिति विशेषपरिभाषाया बाधितत्वात् मित्रावरुणौ देवता।

अंत्यमोस्तुतन्मित्रलिंगोक्तदेवतातथाचानुक्रांतं।प्रस्तुमप्तामैत्रावरुणंत्वंत्येलिंगोक्तदेवते।अंत्या
त्रिष्टुप्।उक्तोविनियोगः।आद्यत्रयोगादिदमादिकेद्वसूक्तेमैत्रावरुणदेवताकेविनियोगोलैंगिकः॥७॥तत्रप्रथ
मा॥७॥ ॥प्रसुज्येष्ठंनिचिराभ्यांबृहन्नमोहव्यंमतिंभरतामृळयद्भ्यांस्वादिष्ठंमृळयद्भ्यां।तासंम्रा
जाघृतासुतीयज्ञेयज्ञउपस्तुता।अथैनोःक्षत्रंनकुतश्चनाधृषेदेवत्वंनूचिदाधृषे॥७॥ ॥हेऋ
त्विजः।मित्रावरुणाभ्यांज्येष्ठंप्रशस्यंश्रेष्ठंबृहत्प्रभूतमतिप्रवृद्धंनमः।नमः।नमस्कारोपलक्षितंहविर्लक्ष
णमन्नंवाभरतसंपादयत।नमइत्यन्ननाम।नमः।आयुरितितन्नामसुपाठात्।किंचहव्यंहव्यां
मतिंतत्प्रकाशनविषयांबुद्धिंभरत।यद्वामतिंस्तुत्यंहव्यंहविर्भरत।इदंवत्रयुगोऽशोधनीयमन्नंइद १०२
नीतुसोमाज्यादिरूपंहविरितिविवेकः।कीदृशाभ्यांताभ्यांनिचिराभ्यांनितरांचिरकालाभ्यांनि

त्याभ्यामित्यर्थः।प्रवाहरूपेणेतिभावः।किंचमृळयद्भ्यांसुखयद्भ्यांहविःस्वीकारेणस्वयंमृडित्वायजमानमपिसुख
यद्भ्यांतथास्वादिष्ठंस्वादुतरंमृळयद्भ्यांहविःसुखयद्भ्यांभक्तयद्भ्यामित्यर्थः।कस्तयोर्विशेषइतितत्राह।ता
तौमित्रावरुणौसंम्राजासम्यग्राजमानौराजानौ।किंच।मोरारिजिमःकावितिमसोमकारस्यघृतासुतीघृत
माहूयतेआदीयतेयाभ्यांतौ।तादृशौ।यद्वाघृतमुदकंवृष्टिलक्षणंप्रसूयतेसर्वत्रानुज्ञायतेयाभ्यांतौ
एतयोरहोरात्राभिमानिदेवत्वादहोरात्रिद्वारावृष्ट्यादकत्वात्।अहोरात्रेवैमित्रावरुणावहोरा
त्राभ्यांखलुवैपर्जन्योवर्षतीतिश्रुतेः।वृष्ट्युत्पादकत्वंप्रसिद्धं।किंचतौयज्ञेयज्ञेसर्वेष्वपिय
ज्ञेषुउपस्तुतासर्वैर्ऋत्विग्भिःस्तूयमानौ।गतिरनंतरइतिगतेः।प्रकृतिस्वरत्वं।अथअपिचएनोः।एनयोः
संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्दीर्घेचेतिगुणाभावो।अनोगुणइतिपूर्वत्वं।क्षत्रंबलंकुतश्चनअस्मा

दपिचशत्रोःशत्रुमादेःप्रकाशात्कस्मादप्युपायाद्धानाद्वेषेआधर्षितुंनाशक्यंनभवतिस्तत्यार्थे
तावकेनेतिकेनप्रत्ययःकिंचतयोर्देवत्वंरचितदेवनावोविनाक्षेपेआधर्षणायोग्यः।यद्वाशर्वाणि
ववेदादीनीमपिन्द्रविदितिइशाणनवयोरितियास्केनोक्तत्वात्।आक्षेपेनकेनाप्याधर्षणीयोनभ
ति।एतयोर्बलंमाधृष्यंकिंतुतदेवत्वमितिभावः॥१॥अथद्वितीया॥१॥ ॥अदर्शिगातुरुरवे
वरीयसीपंथाऋतस्यसमयंस्तरश्मिभिश्चक्षुर्भगस्यरश्मिभिः।द्युक्षंमित्रस्यसादनमर्यम्णोव
रुणस्यच।अथादधातेबृहदुक्थ्यंवयउपस्तुत्यंबृहद्वयः॥१॥ ॥गातुर्गमनशीलावरीयसी
उरुतराउषाःउरवेविस्तीर्णाययथास्यागमनादित्यायपारायत्रदर्शिसावेदृष्टत्वात्।तथाऋतस्य
गमनशीलस्यादित्यस्यपंथामार्गः।आकाशलक्षणःरश्मिभिःसमयंस्तप्रकाशेःसंगतोभूत्नग

स्य।सर्वैस्स्वस्वइच्छयदर्शनायसमर्थोभनिभवतीत्यर्थः।तद्देवस्यद्युक्षीक्रियतेमित्रस्यप्रकाशकारित्वात्।
सर्वजनंमित्रस्यसदनंगृहंद्युक्षंनरश्मिदीप्तानांनिवासस्थानंरश्मिभिःसपर्यस्तसंगतोभूत्तथार्यम्णः
एतन्नामकस्यदेवस्यउदात्तनिहृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वं।द्युक्षंसदनरश्मिभिःसमयंस्तकिंचव
रुणस्यतमोनिवारकस्यैतन्नामकस्यदेवस्यसदनंतथाभूतयद्यपिसूर्यस्यैकत्वेपिउपाधिभेदेनने
दात्स्थयक्त्रुक्तिस्तथायद्यपित्रिनिरपिप्रकाशमप्यंतरिक्षमेकंतथापिप्रकाशकानांभेदात्त्रि
धात्ऽयतेउदयानंतरंकर्मविधानायप्रकाशोभवदित्यर्थः।अथअनःकारणान्उदितत्वादेवउक्थ्यं
स्तुत्यंबृहत्प्रकाशानांभेदात्त्रिभूतंवयःहविर्लक्षणमन्नंचदधाथे॥१॥अथतृतीयामृचमाह॥१॥
ज्योतिष्मतीमदितिंधारयत्क्षितिंस्वर्वतीमासचेतेदिवेदिवेजागृवांसादिवेदिवे।ज्योतिष्मत्क्षत्र

मासाते आदित्या दानुनस्पती। मित्रस्तयोर्वरुणो यातयज्जनोऽर्यमा यातयज्जनः॥३॥ ॥अयं य
जमानः ज्योतिष्मतीं आहवनीयाग्नेस्तेजोयुक्तां अदितिं अदीनां मंडलविस्तृणां क्षितिं अग्नेर्निवा
सयोग्यां उत्तरवेदिलक्षणां आधारयत् धारयति स्वयं तत्रवानित्यर्थः। एतावती वै पृथिवी या
वती वेदिरिति श्रुतेः। तथा स्वर्वतीं यज्ञनिष्पत्तिद्वारा स्वर्गवतीं ईदृशीं तां आसवेथे मित्रावरुणौ
संगतौ नवतः न केवलमेतस्मिन्नेवाहनि किं तर्हि दिवे दिवे सर्वेष्वहःसु उ कीदृशौ तौ दिवे दिवे प्रति
दिनं जागृवांसा प्रबोधं कुर्वाणौ यज्ञं गंतुं अनलसावित्यर्थः। किं च वेदिमागत्य ज्योतिष्मत्
आज्यादिस्वीकारेणातिशयेन तेजोयुक्तं क्षत्रं बलं आशाते अश्नुवाते व्याप्नुतः। आशाते इति छां ९४
दसो लिटि अनित्यमागमशासनमिति वचनात् नुडभावः। लिटि वा छांदसः आपः शुः। कीदृशाविति

तावाह आदित्या अदितेः पुत्रौ दानुनस्पती दानस्य आज्यादिप्रदानस्य स्वामिनौ अभिमतदानस्य पालयि
तारौ वा। षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां सत्वं मित्रश्च वरुणश्च तावुभौ देवौ अर्यमा राजा खलु देव तयोः मित्रा
वरुणयोः यातयज्जनः येन तयोरेव संबंधात् अनयोर्मध्ये स्थितः तं यातयज्जनः स्वस्वव्यापारे नियोजितस
र्वजनः मित्रावरुणौ अहोरात्रदेवौ अर्यमा उ तयोरेव सामर्थ्यात् सर्वप्राणिनः प्रेरयतीत्यर्थः। किं च या
तयज्जनः यातयति लोकं यदीयाज्ञया प्रेष्याः स तादृशः यद्वा यात्यमानान् नरके निपात्यमानान् जनाः
प्राणिनः अयष्टारो येन स तादृशः कर्मसाक्षित्वात् स्वस्वकर्मानुरोधेन प्राणिनः स्वस्थाने यातयतीत्य
र्थः। तादृशः अर्यमा मित्रावरुणयोरधीनो वर्तत इति शेषः॥३॥ अथ चतुर्थीमृचमाह॥३॥ ॥
अयं मित्राय वरुणाय शंतमः सोमो भूत्ववपानेष्वाभगो देवो देवेष्वाभगः। तं देवासो जुषेरत विश्वे अ

ध्यमज्जोषसः। तथा राजाना करथो यदीमहे ऋतावाना यदीमहे॥ठ॥ ॥अयमस्मा निर्हूयमानः
सोमः मित्रावरुणाय च शंतमः पीयमानः सन् सुखतमो ऽस्तु न वस्थ्यां देमः श्रापो ऽस्तु कृत्स्तु वा
स्तिडीति गुणना वः अवपानेषु अवाप्सु रवचम सपानेषु विषयेषु आसवेतः नगोन्तजनीयः अ
न्यां किंचदेवः दीप्यमानः देवेषु मित्रावरुणाभ्यां वा रक्षितर देवेषु ते आनगेः आनजनीयः यक्ष
देवेषु स्तोतृषु यजमानेषु मध्ये देवः दीप्यमानः तथा आनगः नैरेवा सर्वतो नजनीयः किंच तं सो
मं विश्वे सर्वे देवासो देवाः अद्यास्मिन् ऋनिषु परत से वां करथः जुरुतं सेवते इत्यर्थः व्यत्ययन
शपयद्यस्मात् कारणात् यदीमहे याचामि देवान् याचामहे इजागतो द्विवादिकः छांदसो विक १०५
रणास्य लुक् तस्माज्जुषेरत तथा ऋतावानृतवंतौ वा मित्रावरुणौ ईमहे अनिमत फलं तयोः या

नं वा याचामहे॥ठ॥ अथ पंचमीं॥ठ॥ ॥यो मित्राय वरुणायाविधज्जनोनर्वाणं तं परि पातो अंहसो
ग दाश्वांसं मर्त्तमंहसः। तमर्यमाभि रक्षत्यृजूयंतमनु व्रतं। उक्थैर्य एनोः परिभूषति व्रतं स्तोमैराभूषति
व्रतं॥ठ॥ ॥यो यजमनो मित्रावरुणाय च कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी मित्रं वरुणं च अविधत्
परिचरति तं जनं युष्मत्परिचारकं अनर्वाणं अद्वेषिणं नाटव्योवा अनर्वेति श्रुतेः अनल्पं वा अ
न्यसेविनं परि पाथः परितो रक्षितं कस्मादिति तदुच्यते अंहसः सूनानिरकजनितात्पापात् न के
वलं सामान्यं जनं अपि तु दाश्वांसं हविर्दत्तवंतं मर्त्तं मरणधर्माणं मंहसः सर्वस्मादपि पापात् न के
वलं नवंतात् अपि तु अर्यमा सर्वेषां नियंता देवः ऋजूयंतं देवः ऋजूयंतं देवधार्जवमाचरंतं जेयं
मानं मनु व्रत दायं कर्मानुजत्स्य अभिरक्षति अभितो रक्षति कोस्य जनस्य विशेष इति तत्राह। यो

यजमाना उच्चैर्ब्रुवते। एनोः एनयोर्मित्रावरुणयोर्व्रतं कर्म परिरक्षपति परिरक्षन्ति तथा यजमा
नः युष्मदीयं व्रतं कर्म स्तोत्रैर्मानयुक्तमंत्रसाध्यैः आरक्षपति परिरक्षन्ति तथा यजमानः युष्म
दीयं व्रतं कर्म स्तोत्रैः मानयुक्तमंत्रसाध्यैः आरक्षपति सर्वतः अलंकरोति रक्ष अलंकारे नो वा
दिकं नमति रक्षतीत्यन्वयः॥ ॥ अथ षष्ठी॥ ॥ ॥नमो दिवे बृहते रोदसीभ्यां मित्राय वोचं वरुणा
य मीळ्हुषे सुमृळीकाय मीळ्हुषे। इंद्रमग्निमुपस्तुहि द्युक्षमर्यमणं भगं। ज्योग्जीवंतः प्रजया सचेमहि सो
मस्योती सचेमहि॥ ॥ ॥दिवे द्योतमानाय सूर्याय नमो वोचं नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रं वोचं ब्रवीमि स्तो
मीत्यर्थः। कीदृशाय तस्मै बृहते महते रूपसंस्थानमिति वितर्कि रुदात्ता स्तुत्याय यया रोदसीभ्यां द्यावा १९
पृथिवीभ्यां नमो वोचं तथा मित्राय सर्वजनहिताय अहरभिमानिदेवाय नमो वोचं तद्वरुणाय अ

रवकाय रात्र्यभिमानिदेवाय। तथा मीळ्हुषे अभिमतफलस्य सेक्रे रुद्राय कीदृशाय तस्मै सुमृळीकाय
शोभनसुखयित्रे उनः स एव विशिष्यते। मीळ्हुषे सुमृळीकायेति द्वे प्रत्येकविशेषणे। इदानीं यजमा
नोऽन्त्विजं स्वात्मानं वा प्रतिब्रवीति हे होतः हे आत्मन्वा इंद्रमग्निं द्युक्षं दीप्तिमंतमर्यमणं भगं च उपस्तु
बुध्या प्राथस्तुतिं अकं अस्मदनुग्रहात् ज्योक् चिरकालं जीवनोपेता वयं प्रजया पुत्रपौत्रादिना स
चेमहि संगताः स्यस्म किंच सोमस्य ऊती ऊत्या सचेमहि तमपि स्तुवानह्नारितेन रक्षणेन संहि
ताः स्यास्मेत्यर्थः॥ ॥ अथ सप्तमी॥ ॥ ॥जनी देवानां वयमिंद्रवंतो मंसीमहि स्वयशसो मरु
द्भिः। अग्निर्मित्रावरुणाः शर्म यंसन्तदश्याम मघवानो वयं च॥ ॥ ॥इंद्रवंतः प्रीतेनेंद्रेण तद्वंतो
वयं देवान् कर्माणि षष्ठी उपती जत्यानपर्णेन हविरादिना मंसीमहि मन्येमहि कीदृशा वयं स्वयश

मः स्वायत्तकीर्त्तयः स्तुङ्गिस्तुत्याः कृष्टीर्मनुष्यान्देवेऽग्ने त्वं हृताः। यद्वा देवानामृत्यारक्षणेन रक्षिताः
मंसीमहि दातारो न वेम सामर्थ्यं तेषामेव महत्त्वस्या किंवाग्निमित्रावरुणादेवाः चामर्यं मनुष्या
स्माकं सुखं प्रायच्छन् नं नं वरं मघवानो वयं च ते दत्तान्नवंतः संतः भक्तुखं अय्य मेथा त्तु यामह्ने अग्नौ
नेराशिषि जि उच्छं दस्यु नयथे तिसार्वधातुकत्वान्नलोपः॥छ॥ ॥इति द्वितीयस्य प्रथमे षड्विं
शो वर्गः॥छ॥ ॥वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः
॥छ॥ ॥इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधु
रंधरेण सायणामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके प्रथमोध्या १७
यः समाप्तः॥छ॥ ॥अनंतवत्॥छ॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥

द्वितीयाष्टकद्वितीयाध्यायभाष्य

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्। निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं॥छ॥ ॥इति द्वितीयाष्टके
द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते॥छ॥ ॥श्री॥ ॥सुषुमायातमिति तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तं पारुच्छेपं अ
तिशाक्वरं षष्ठ्युत्तरोपेतत्वात् सर्वत्र उशब्दप्रयोगात् मैत्रावरुणं। अत्रात्यष्टिपरिभाषा नाश्रीयते। अति
शाक्वरमिति विज्ञातत्वात्। अत्रानुक्रमणिका॥ सुषुम तृचमतिशाक्वरमिति। दशरात्रस्य षष्ठेहनि प्रातः
सवने प्रउगशस्त्रे इदं सूक्तं मैत्रावरुणदेवत्यं तृतीयं तृचं सूत्रितं च। स्तीर्णं बर्हिरिति तृचौ। सुषुमा
यातमद्रिभिः। तथा मित्रे वा मैत्रावरुणस्य प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादाद्या प्रक्षेपणीयाः षष्ठस्य प्रातः
सवन इति खंडे सूत्रितं। सुषुमा यातमद्रिभिरिति॥छ॥ सैषा सूक्ते प्रथमामृचमाह॥छ॥ ॥सुषु १८
मा यातमद्रिभिर्गोश्रीता मत्सरा इमे सोमासो मत्सरा इमे। आ राजाना दिविस्पृशास्मत्रा गंतमुप नः। इ १

Dr. BHAU DAJI

मे वां मित्रावरुणा गवाशिरः सोमाः शुक्रा गवाशिरः॥छ॥ ॥हे मित्रावरुणौ आयातं अस्मद्यज्ञं प्रति
प्रत्यागच्छतं। आगमनाय किमस्तीति चेत् तत्राह। अद्रिभिषवसाधनैर्ग्रावभिः सुषुमा सोमं सुतवं
२व तो वयं सुनोतेर्लिटि रूपं। अतो गोश्रीवाः विकारः प्रकृतिशब्दः पयोनिमिश्रिताः तस्मान्मैत्रावरुणा
पयसा श्रीणातीति द्विब्राह्मणं मत्सराः तृप्तिहेतवः सोमाः मत्सरः सोमान् मंदनेस्तृप्तिकर्मण इति इमे
पुरतो गृहीता वर्तंते अत आयातं पुनस्त एव विशिष्यंते नपवशिष्यंते इमे सोमासो मत्सराः मदहेतवः
मादने मास्पर्यवंतो वा इतरयज्ञगत सोमेभ्यः सोम्यासोमं कीदृशौ युवां राजाना राजनशीलौ दि
विस्पृशा द्युलोकवासिनौ। सुदुपांडु रूपसंख्यानमित्युक्त। ईदृशौ युवां अस्मत्रा अस्मत्रा अस्मा
न् मध्ये अस्मात्पालकौ वा युवां नोऽस्मत्संबंधिनो यज्ञं उपगतं किंचिद्धे मित्रावरुणा एते नामानो

देवौ वायुवायो युवायारर्थाय इमे सोमासः सोमाः गवाशिरः इर्वंवद्धिकारे ऽत्तन्तिराष्टः सोऽभि
रः आशिरोभिः श्रीताः संजाताः किंच गवाशिरः गोत्तिरुदाकैर्मिश्रिता संजाता। यद्वा गोत्तिक्षुतिज
न्तणैर्मंत्रैर्मिश्रिताः अत एव शुक्रादीनाः संजाताः आशिरसवनपतिः शुक्रयोर्वा तिष्ठते॥छ॥
अथ द्वितीया॥छ॥ ॥इम आयातमिंदवः सोमासो दध्याशिरः उत वा अनुषसो बुधि साकं सूर्यस्य
रश्मिभिः सुतो मित्राय वरुणाय पीतये चारुर्ऋतायपीतये॥छ॥ ॥हे मित्रावरुणौ आयातं आ
गच्छतं यतो युष्मदर्थं इंदवः क्लेदनसामर्थाः सोमासः सोमाः दध्याशिरः दध्याश्रयणं वंतः संनद्
मेघरतो ग्रहेण गृहीता वर्तंते अत आयातं किंच दध्याशिरः धीयमानाशिरः सोमाः सुतासः मंत्रे १९७
णायावनिरनिषुतां संपन्नाः अत आयातमिति शेषः आदित्य ग्रहे दध्यवनयसङ्गावात् तदपे २

न्तयादध्याशिरः इत्युक्तं उतापि च वां युवयोः आतायपालनाय उषसो बुद्धि उषसः संबंधिनो बाधे सति
संपदादिलक्षणो नावेक्लिप्सावेकाचइति विनक्के रुदात्तत्वं प्रकाशे संज्ञाने सति न केवलं सुरव ए
व बोधः अपि सूर्यरश्मिभिः साकं सूर्यकिरणैः सह प्रकाशे हविः प्रदानाय संज्ञाने सुतः सोमो अ
भिषुतः इदानीं विसृत्योच्यते मित्राय सर्वहिताय एतन्नामकाय अहरभिमानिदेवाय तथा वरुणाय
आवरकाय राज्यभिमानिदेवाय च तदर्थं सोमाः सुता इति शेषः किंच ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाहका
य तदर्थं पीतये पानाय यज्ञास्थ्यर्थं पीतये पानाय यज्ञसिद्ध्यर्थं हि देवानां सोमपानं यद्वा कर्त्तरि
क्तिन् पीतये पात्रे ऋत्विगादये ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाहकाय वा वरुणीयो नक्षणीवः सोमः
सुतः अभिषुतः॥छ॥अथ तृतीया॥छ॥ ॥तावां धेनुं न वासरीमंशुं दुहंत्यद्रिभिः सोमं दुहंत्यद्रि

भिः । अस्मत्रा गंतमुप नो ऽर्वांचा सोमपीतये । अयं वां मित्रावरुणा नृभिः सुतः सोम आ पीतये सुतः ॥ छ ॥
॥ ॥ वां युवयोः संबंधिनमंशुं वल्लीरूपं सोमं दुहंति संपादयंति अध्वर्यवः । किमिव तां प्रसिद्धां अ
ग्निहोत्राद्यर्थं वासरीं सर्वगां छादितपयस्कां बहुक्षीरामित्यर्थः । यद्वा पयआदिना आच्छादयि
त्रीं वस्त्र आच्छादने ण्यादिको अरि प्रत्ययः ऋदिकादक्तिन इति ङीप् । यद्वा केवलो ण्यादिको
अरि प्रत्ययः स्वार्थिको णः धेनुं न प्रणायित्रीं गामिव केन साधनेनेति तदा । अद्रिभिरभिषवसा
धनैर्ग्रावभिः किंच अद्रिभिस्तैरेव साधनैः सोमं युष्मदर्थमेव दुहंति वल्लीरूपं सोमं युष्मदर्थमे
वोदकेनाप्लाव्य रसं दुहंति । किंच अस्मत्रा अस्मत्रातारौ युवां नो अस्मदीयं यज्ञमुपगतमुपाग ११०
छतं किंच युवां युष्मदर्थं अयं सोमः नृभिर्नेतृभिर्यज्ञनिर्वाहकैर्ऋत्विग्भिः सुतः अभिषुतः । किंच २

आपीतये । मंशूस्य पानाय सुतः अत आगच्छतमित्यर्थः ॥ छ ॥ इति द्वितीये प्रथमो वर्गः ॥ छ ॥ ॥ प्रप्र पू
ष्ण इति चतुर्ऋचं पंचमं सूक्तं पारुच्छेपं आत्यष्टं पूषदेवताकं । प्रप्र चतुष्कं पौष्णमित्यनुक्रांतं विनियो
गो लैंगिकः ॥ छ ॥ तत्र प्रथमा ॥ छ ॥ ॥ प्रप्र पूष्णस्तुविजातस्य शस्यते महित्वमस्य तवसो न तंद
ते स्तोत्रमस्य न तंदते । अर्चामि सुम्नयन्नहमन्त्यूतिं मयोभुवं । विश्वस्य यो मन आयुयुवे मखो दे
व आयुयुवे मखः ॥ छ ॥ ॥ तुविजातस्य बहुयजमानार्थमुत्पन्नस्य तस्यास्य पूष्णः पोषकस्यैतन्ना
मकस्य देवस्य तवसो महित्वं बलस्य महत्त्वं प्रशस्यते । प्रस्तूयते सर्वैः वीप्सा पादपूरणेन तंदते
न हिनस्ति कश्चित् तदपि किंचास्य पूष्णः स्तोत्रं न हिनस्ति न विरमंति सर्वो जनः एनं स्तौतीत्यर्थः । ज
गत्पोषकत्वादिति भावः । अतः कारणात् अहं अहमपि यजमानः सुम्नयन् सुखमिच्छन् अर्चा

मित्तो मिकीदृशंतं अस्परनं आमन्नरक्षणं कादिनोपोबडूनमितिकजोपः॥ अनुत्पंनंतरमेववरमदमित्य
र्थः॥ मयोभुवं सुखस्योत्पादकं नावयितारं वायः शूषामखः यज्ञवान् मन्त्रयोऽनुष्पते विश्वस्य मर्वस्य
त्विजो मनः आयुयुवे समंतात मिश्रयति शीघ्रवरप्रदानादिति भावः॥ किंचदेवो दीप्यमानं इति शेषः॥
मखः मखं यज्ञं आयुयुवे सं इति पर्यंतं मिश्रयति यद्वा विश्वस्य मनो मिश्रयाणो यजमाने किमाय
तमितिचेत् उच्यते। मखः यज्ञनिर्वाहकोयं शूषो देवः यजमानस्य मनः आयुयुवो समंतान् मिश्रय
ति मामर्थाद्यजमानस्य मन इति लभ्यते योनेः छांदोमालिट्॥६॥ अथ द्वितीयामृचमाह॥७॥ ॥
प्रहित्वा इषपत्रजिरं नयाम निस्तोमेजिनाणवर्गणा वोयथामृधं पजङ्गानपीपरोमृधः॥ कुवेयत्वामयो ११९
भुवं देवं सत्याय मर्त्यः॥ आस्माकमांगूषकम्नि नस्तवधिपजेषु छम्निनस्तविधि॥७॥ ॥हे पूषन् अ ४

जिरं यज्ञदेवां प्रति गमनवंतं अश्वां यामनिगमनेनिमित्त इमे मतिस्तोमेभिः स्तोमैः प्रशस्तएव प्रशस्तं करोमि।
तत्रदृष्टांतः॥ यामनि शीघ्रगमने अजिरं न शीघ्रगामिनमश्वमिव मयथा प्रस्तयतां तद्वत् किंच यया मृधः
संग्रामान् उद्दिश्य पनाण एव वगच्छेः तया अप्रणएव यथा गणावः अस्मद्यज्ञं प्रति गच्छेः आगतो तानादि कनेध्य
उगमः तथा वां गणवे किंच मृधो हिंसकान् योद्धृन् संग्रामे पीपरः पारं नयसि पारयतेर्लुङि च्वि उरूपं
तत्र दृष्टांतः पारुष्ण्ञाने उद्दुष यद्वम यथा नारं नो ह्यापारयति तद्वत् मृधः संग्रामात् पीपरः पारंनय
सि अजः कारणात् मयोभुवं सुखस्य नावयितारं देवं देवनशीलं पूषणं मर्त्यो मनुष्यो
कुवे आह्वयामि किमर्थं सख्याय समानख्यानाय प्रियकरणाय एवमाह्नतः सन् अस्माकं आंगू
पान् आघोषान् स्तोमान् आंगूषस्तोमआघोष इति यास्कः॥ छम्निनस्तपि घोननवतः ऊरूप

द्युम्नोमान्यशोवतः अन्नवतोवास्तधिअस्मस्तुत्याप्रीतवामवंजर्वित्यर्थः किंचवाजेषुसंग्रामेषुधः
न्मिनोन्नवतः अधिअस्मद्वैरिणोजित्वातेषामन्नंअधिजर्वित्यर्थः॥छ॥ अथतृतीयामाह॥छ॥ ॥
यस्यतेपूषन्सख्येविपन्यवःक्रत्वाचित्संतोवसाबुभुज्रिरइतिक्रत्वाबुभुज्रिरे।तामनुत्वानवीयसींनि
युत्वंरायईमहे। अहेळमानउरुशंससरीभववाजेवाजेसरीभव॥छ॥ ॥हेपूषन्देवस्यते
स्वकत्वेनप्रसिद्धस्यतवसख्येसखित्वेहिनकरणेमतिक्त्वाचित्क्रतुनाप्रकृष्टेनकर्मणावज्ञसादि
भुक्तंदेवादनमिनिनाभावानावःसंतःनवंतंप्रीणयितारःसंतःविपन्यवविशेषेणस्तोत्रशीलाःय
ह्यमेधाविनामेतन्मेधाविनोयजमानाः अवसावज्ञतेनरक्षणेनप्रसिद्धस्यरक्षिताःसंतःबुभुज्रि ११२
रेजितेनोगान्।इतिएवमेवसर्वदाक्रत्वाकर्मणाबुभुज्रिरे।भुंजतेसर्वेषांस्यंनइतिवाभुजःछादयि ५

तिरिवरूत्वंछंदसीतिरूढ्नांताट्ट्वीनवीयसींनवतायंस्तुत्यांवारत्वांअनुअनुसृत्यरक्षायाअनं
तरंत्वांनियुत्वंरायःएतत्संख्याकान्धनानांमर्त्येयाचामहेकिंचहेउरुशंसबहुधास्तुत्यत्वंअहेळमा
नःअक्रुध्यन्अस्मासुसुमनासन्सनीवाअस्माभिर्गंतव्योभव।सर्तेरीणादिकइतिप्रत्ययःआध्र
दान्तत्वंकिंचत्वंवाजेवाजेसर्वेष्वपिसंग्रामेषुसरीभवगमनशीलोभवउरतोभवेत्यर्थः॥छ॥ अथचतुर्थी
मृचमाह॥छ॥ ॥अस्याऊषुणउपसातयेभुवोहेळमानोररिवांअजाश्वश्रवस्यतामजाश्वाउषु
वावष्टतीमहिस्तोमेभिर्दस्मसाधुभिः।नहित्वापूषन्नतिमन्यआघृणेनतेसख्यमपह्नुवे॥छ॥ ॥
हेअजाश्वपूषन्अजाश्वेतिपूषणमाहेतियास्कः॥पूषन्नोस्माकंअस्याअस्यच्छ
र्धर्षपष्ठीसातयेलाभायअहेळमानःअक्रुध्यन्।अनादरमकुर्वन्ररिवान्दाताचसन्सुसुष्ठु

पनवममीपस्त्योनवारीतेछांदसमप्यलिटः क्वसुः पदसंज्ञायामनावेपिपपिवांसंतस्थिवांसमित्यादौ
छांदसोवयहोदृश्यतेउइतिपदच्छेदः किंचश्रवस्यतांअन्नमिछतामस्माकंहेअजाएवाश्वछानी
यायम्यताहत्वावं।इषनामेदंररिवांश्वमनूउपस्तुवः।अजाउइतिनिपातद्वयसमुदायात्मकएकः
निपातः हेतस्मवाचृणांउपस्तुयितः।इषनृवावांउषवस्टतीसहिसर्वतएवस्तुतसंवत्रेमहिष्टते
रत्नर्विनएपर्याप्त्रिउःबऊलंछंदसीतिशपःलुः।यज्ञांतरगमनान्निवर्त्तयामइत्यर्थः केनसाधनेन
नेतितदुच्यतेसाधुनिः।स्तोमेभिः वांप्राणायित्रंसमर्थैस्तोत्रैः किंचहेइषनृआघृणेसर्वतोदृष्टेःच
रयितः यद्वाआङ्क्रमाने ह्रविषामाहर्त्तःस्वीकर्त्तस्त्वांनद्युतिमत्येअवमिनिनेवकरोमिनकेवलं ११२
नतिक्रममात्रकिंतुतेसख्यंनवमखिलंछित्रतृकरवं नह्यपक्रुवेनैवापनयामिनत्यजामिसर्वतःम ६

स्थापयामीत्यर्थः॥८॥इतिद्वितीयाष्टकद्वितीयाध्यायस्यद्वितीयोवर्गः॥२॥ ॥अस्तुश्रौषळित्येकादशर्चं
षष्ठंसूक्तं।अत्रानुक्रमणिका।अस्तुश्रौषळेकादशवैश्वदेवीमैत्रावरुण्याश्विन्यस्तिस्रऐंद्र्याग्नेयीमा
रुत्यैंद्राग्नीबार्हस्पत्यावैश्वदेव्यंत्यात्रिष्टुप्पंचमीबृहतीअन्त्यांअन्यष्टयः।विशेषाभावात्लस्वंसूक्तं
वैश्वदेवंतत्रआद्यायाविश्वेदेवादेवताद्वितीयायामित्रावरुणौअथतिस्रोविश्वदेवादेवताकाः।ऐंद्री
षष्ठीसप्तम्याग्नेयीअष्टमीमारुतीनवमीऐंद्राग्नीदशमीबार्हस्पत्याएकादशीवैश्वदेवीत्रिसूक्तवि
नियोगालैंगिकः।दशरात्रस्यषष्ठेहनिप्रउगशास्त्रेआद्यावैश्वदेवतृचेप्रथमषष्ठस्यखंडेसूत्रितं॥
अस्तुश्रौषळ्नोघृणोअयइति।२॥सैषासूक्तेप्रथमा॥८॥ ॥अस्तुश्रौषट्पुरोअग्निंधियाद
धआनुतच्छर्धोदिव्यंवृणीमहइंद्रवायूवृणीमहे।यद्धक्राणाविवस्वतिनाभासंदायिनव्यसी॥

DR. BHAU DAJI
MEMORIAL

अथप्रस्तुतउपर्यंतधीतयोदेवान्अच्छानधीतयः॥३॥ ॥अहंभरःभरतःउत्तरवेद्यांअग्निंआहव
नीयाख्यंधियाप्रयणादिविनतवंतहविर्भिःआहुणीमहेआतिथ्युरख्येनमंत्रजामहे।किंचइंद्रवायूआ
हुणीमहेयद्यस्मात्कारणात्विवस्वतिदाविमतिमानानोनानाहृम्यानामिष्ठानेदेवयजनेदेवि
रूपेयह्वामानोसर्वफलस्यसर्वज्ञसंबंधकेयज्ञेयज्ञमाऊतुवनस्यनानिमितिश्रुतेः।कारणाज्ञु
र्वाणास्वार्थप्रकाशनेनयमिनवतरास्तुतिरूपावाकसंदायिसंबध्यतेछांदसःकर्माणिस्तुउःअस्मा
निःप्रयुज्यतइतिअर्थः।तस्मात्स्तुतिःक्रियते।अस्मात्अस्तुष्टिपोपद्अस्याःस्तुतेश्रवणंनवन्तु
श्रोतानवन्तुवामरुतांगणोनिर्वाइंद्रवायुपक्षेप्रत्येकापक्षयेकवचनं।अथन्यानंतरेणधीयन ११४
अस्मदीयानिकर्माणिस्तुत्यादिरूपाणिप्रस्तूपर्यंतप्रकर्षेणास्तुघुन्तउपगच्छंतुकिंचदेवान्अच्छ ७

नेत्यादिदेवान्आतिथ्युरख्येनप्राक्रमिवधीतयःअस्मदीयानिकर्माणिउपर्यंतुतेषांसमीपंप्राप्नु
वंति॥३॥अथद्वितीयामृचमाह॥३॥ ॥यद्वत्यन्मित्रावरुणावृतादध्यादराथेअनृतंस्वेनम
न्युनादक्षस्यस्वेनमन्युना।युवोरित्थाधिसद्मस्वपश्यामहिरण्ययंधीभिश्चनमनसास्वेभिरक्षभिः
सोमस्यस्वेभिरक्षभिः॥३॥ ॥हेमित्रावरुणोऽनृतात्आदित्यान्उदकंयद्यस्मात्उदकंयद्य
स्मातकारणात्अधिकंआददाथेसर्वतोददथः।कीदृशमुदकंअनृतंनश्वरंशोषणनावकेन
साधनेनस्वेनमन्युनास्वकीयेनतेजसा।अहोरात्रानिमानि।देवोमित्रावरुणोरवत्तुवृष्टिंमोचयतः।
अहोरात्रेवाइत्यादिश्रुतिः।इर्वमेवोदाहृता।मन्युर्दीप्यतेदक्षस्यसमर्थस्यस्वेनमन्युनाआ
स्मकृतेनमननीयेनसामर्थ्येन।किंचाहमित्रावरुणौयुवोःत्वत्येलोपस्छांदसः।युवयोःसंबंधिनं

हिरण्ययं हिरण्मयं रूपं। ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वेत्यादौ मयटो मशब्दलोपो निपात्यते। इच्छा इच्छं वस्त्यमा
णप्रकारेण सद्मसु यज्ञसदनेषु अपस्याम अपस्येम। केन साधनेनेति तदुच्यते। धीतिः त्वदुद्दि
श्य कर्मभिः यज्ञादिभिः मनसा वनस्व दाशक्केन चेतसा च त्वं निरक्षनिः आत्मीयैरन्यैश्चक्षुरादी
न्द्रियैः किंच सोमस्य सोमं स्व निरक्षनिः अस्मदीयैरिन्द्रियैः सनसाद्यपेक्षया बहुवचनं। एष्वस्य
षष्ठेह्नि प्रउगशास्त्रे युवां स्तोमेभिरित्याश्विनस्तृचः। एष सप्तति खंडे सूत्रितं। युवां स्तोमेभिर्देव
यंतो अश्विनाव समहुवइति॥ग॥ से पाटनीयामृचमाह॥ग॥ ॥युवां स्तोमेभिर्देवयंतो अश्वि
नाश्रावयंत इव श्लोकमायवो युवां हव्याभ्या३यवः। युवो विश्वा अधि श्रियः पृक्षश्च विश्ववेदसा। ११५
प्रुषायंते वां पवयो हिरण्यये रथे दस्रा हिरण्यये॥ग॥ ॥हे अश्विना अश्विदेवौ युवां स्तोमेभिः स्तो ८

त्रैर्देवयंतः युवात्मन इच्छंत आयवः मनुष्यनामैतत् यजमानाः श्लोकं युष्मदीयं स्तुतिरूपां वाचं आश्रा
वयंत इव सर्वतः श्रवणविषयां कुर्वंत इव स्तुवंति श्लोक इति वाङ्नाम श्लोकः धारेति तन्नामसूक्त
त्वात्। कीदृशास्ते युवां हव्या हविषा आज्यादिना अभ्यायवः अभिमुख्येन गंतारः प्रीणयितुमिति
शेषः। हवींषि अभिमुख्येन प्रापयंतो वा। किंच हे विश्ववेदसा सर्वधनौ युवो युवयोः संबंधिन्यो वि
श्वाः श्रियः सेवनीयाः सर्वा लक्ष्मीः धनकनकादिरूपाः अधि अधिकं भजंत इति शेषः। किंच पृक्षश्च
अन्नमपि युष्मत्प्रसादादन्नमपि अधि अधिकं जनयंतो। किंच हे दस्रा वा शत्रूणां उपक्षपयितारौ वां
हिरण्यये रथे हिरण्मये मधुश्रुत्ये रथे पवयः तन्नेमयः प्रुषायंते रक्षं तिस्रवंति प्रुष प्लुष स्नेहन
सेचन पूरणेषु छंदसि शायजपीत्यस्याव पिप्रुः शायजादेशः। मधुश्च्युरपात्रो पतनवात् शीघ्रगम

नेनचक्रेषुमध्यनिम्नवंतीतिनावःपवीरथनेमिर्नवनियद्विषुनाभिमितिनिरुक्तं।अश्विनोरथस्यम
धुहर्सर्वे।त्रयःपवयोमधुवाहनेरथइत्यादिषुप्रसिद्धं।किंचनादृशोहिरण्मयेरुदयरमाणेर
थेमधुरंहविर्वहनमितिशेषः॥छ॥अथसप्तमीमृचमाह॥छ॥ ॥अचेतिदस्राव्युनाकमृ
ण्वथोयुंजतेवांरथयुजोदिविष्टिष्वध्वस्मानोदिविष्टिषु।अधिवांस्थामवंधुरेरथेदस्राहिरण्यये।
पथेवयंतावनुशासतारजोंऽजसाशासतारजः॥छ॥ ॥हेदस्रादस्रौअश्विनौअचेतिवत्स्य
माणांयुष्मत्स्तुतिंज्ञायतेसर्वैः।किंतदितितदुच्यतेनाकंस्वर्गंव्यृण्वथोविशेषेणगच्छतः।ऋणु
गतौतानादिकःलेट्यडागमः।यज्ञसंपूर्त्यनंतरमितियावत्।उशब्दोवधारणे।यद्वानाकंअकं ११६
दुःखंतद्रहितंयज्ञंएष्टएवयः।विशेषेणगच्छथएवंतदर्थवांरथयुजःशुभ्रसंबंधिनोरश्मयोज ७

यितारःसारथयंदिविष्टिषुस्वर्गस्यएषणेषुद्योतनात्मकस्ययज्ञस्यएषणेषुगमनेषुवानिमित्तभूत
षुयुंजतेअश्वान्योजयंतिरथयुक्तेरथेवाशुभ्रान्तएवविशेष्यंतेदिविष्टिषुदिवोगमनेषुनिरा
लंबआकाशगमनेषुअध्वस्मानःरथस्यतदाश्रितस्यचध्वंसमकुर्वाणाः।किंचहेअश्विनौवांयु
वयोर्वंधुरेवंधुरत्रययुक्तेयुगवंधनाधारःकाष्ठविशेषोवंधुरंतादृशस्त्रययुक्तवंरथोयोवांत्रि
वंधुरइत्यादिषुप्रसिद्धं।हिरण्ययेहिरण्मयेरथेअधितादृशस्यरथस्योपरिस्थानंतस्थापयामा
माछांदसेलडिबहुलंछंदसीत्यडभावः।आध्यकरात्तछांदसः।कीदृशौपथेवस्वपथेवमार्गेणनि
रालंबआकाशेरजःरजतात्मकंस्वर्गंप्रतियंतागच्छंतौ।लोकारजांस्युच्यंतइत्युक्तत्वात्।अनु
शासताअनुकूलान्शत्रून्अनुशासनौवि।धयीअवंतौ।शासेःशतरिजक्षित्यादयइत्यभ्यस्त

त्वाद्न्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं।किंचअंजसासत्यत्वेनप्रत्युष्टंरजःउदकंदृष्टिलक्षणंशा
मताशामंतोबलाद्विधीयीऊर्वंतौ॥ ॥अथपंचमीमृचमाह॥ ॥ ॥शचीभिर्नःशचीवसूदि
वानक्तंदशस्यतं।मावांरातिरुपदसत्कदाचनास्मद्रातिःकदाचन॥ ॥ ॥शचीवसूशचीति
कर्मनाम।अस्मदनुष्ठितेज्योतिष्टोमादिकर्मधनौयुवांशचीभिःअस्मदीयैःकर्मनिर्यागादि
भिर्निमित्तभूतैःदिवानक्तंअहनिरात्रौचदशस्यतंअभिमतंददेथां।दाशृदानइत्यस्यैदंछांदसं
रूपंपश्वादस्यनिर्दानार्थःकंड्वादिषुद्रष्टव्यः।वांयुवयोःबंधुरेरातिर्दानंकदाचनसर्वदाया
गकालेपिमोपदसत्मोपक्षीणंभूत्।दसुउपक्षये।लुङिपुषादित्वात्दीतित्वेरङ्।नकेवलं ११७
युष्मदीयंअपितुअस्माकमपिरातिर्दानंहविरादिप्रदानंसर्वविषयंदानंवायिभ्यःकदाच १०

नसर्वावस्थायामपिमोपसदत्उपक्षीणंमाभूत्।सर्वदावर्त्ततां।अहमपिसर्वदायुवाभ्यामुद्दिश्यदद्यां॥
युवामपिमदभिमतंसर्वदादत्तमित्यर्थः॥ ॥इतिद्वितीयस्यद्वितीयेद्वितीयोवर्गः॥ ॥ ॥ ॥ ॥
प्रथमस्यषष्ठेहनिप्रउगशस्त्रस्यैंद्रस्तृचेतृतीयावृषन्निंद्रेत्येषा।वृषन्निंद्रवृषपाणासःइंदवःइत्युत्तम
यातमद्भिरिति।तत्रैवसवनेप्रस्थितयाज्यानां।पुरस्तात्अन्यास्तचःप्रक्षिप्याःनयीनिर्दिष्टं।तत्र
होतुःप्रस्थितयाज्यायाःपुरस्तात्एषाप्रक्षेपणीया।सूत्रितंचषष्ठस्यप्रातःसवनेप्रस्थितयाज्या
ज्यानांपुरस्तात्अन्याःस्तत्रोनान्यामनवानंयजंतीति॥ ॥सैषासूक्तेषष्ठीमृचमाह॥ ॥ ॥
वृषन्निंद्रवृषपाणासइंदवइमेसुताअद्रिषुतासउद्भिदस्तुभ्यंसुतासउद्भिदः।तेत्वामंदंतुदावने
महेचित्रायराधसे।गीर्भिर्गिर्वाहस्तवमानआगहिसुमृळीकोनआगहि॥ ॥ ॥हेइंद्रवृषन्

वर्धितः कामानां इमे पुरतो दृश्यमाना इंद्रवः सोमाः सुताः त्वदर्थमभिषुताः कीदृशास्ते दृषपानासः अभि
मतवर्षकेण त्वया पानयोग्याः अद्रिसुतासः अद्रिभिर्ग्रावभिः पाषाणैः अभिषवसाधनैः सुताः उद्भिद
द्भिदकाः वर्षस्य निरोधकस्य नविशोष्यंते उद्भिद् वज्रस्योद्भिदकाः उद्भिन्ना वा पर्वतादौ ताहशाः सोमा
स्तुन्यं सुतासः त्वदर्थमेवाभिषुताः किंच ते ताहशाः सोमाः त्वा त्वां मदंतु तर्पयंतु उक्तमेतनितरां यत
दावने दात्रिदानवतिया गे अभिमतदानाय तथा मंहमहते चित्राय चायमानाय विचित्राय ता
नाविधाय वाराधसे धनाय किंच हे गिर्वाहः गिरां स्तुतीनामस्मदीयानां वोढः वहिरग्न्य इअमसुत
स्तवमानः सन् आगहि आगच्छ अस्मान् सुमृळीकः सुष्ठु सुखयिता मनु आगहि आगच्छ दश ११९
रात्रस्य षष्ठेहनि प्रातः सवने नेष्टुः प्रस्थितायाज्याया उरस्तादश्णो अग्न इत्येषा वषनीया एकी १११

त्योनाच्यांयागः षष्ठस्येति खंडे सूत्रितं उश्णो अग्नेश्रुणुहि त्वमीळितो अग्निं होतारं मितितस्मिन्नेव स
वने उगशास्त्रे द्वितीयासूत्रितंच अस्तु श्रौषळ्ळा उश्णो अग्न इति॥ ७॥ मैषासत्नमीमृचमाहु॥ ७॥ ॥
उश्णो अग्नेश्रुणुहित्वमीळितो देवेभ्यो ब्रवसि यज्ञियेभ्यो राजभ्यो यज्ञियेभ्यः यद्दत्वामंगिरोभ्यो ध
उ देवा अदन्नन वितां उद्धे अर्यमाकर्त्तरी सचां एषतां वेद मे सचा॥ ७॥ ॥ हे अग्ने त्वं नोस्मदीयं आ
वाहनं स्तुतिं वा ईळितः अस्मानिस्तुतः सन् उषुश्रुणु हि इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको नि
पातः अनिसुरस्येनैव सुष्ठु श्रुणु उतश्च प्रत्ययाछंदसि वा वचनमिति दीर्घगनावः श्रुत्वा च देवेभ्यो
देवनशीलेभ्यो यज्ञियेभ्यो यज्ञार्हेभ्यः स्तुतिनाग्न्यश्वेत्यर्थः यज्ञियेभ्योमितिधः तेभ्यः यज्ञियेभ्यो य
ज्ञार्हेभ्यो यजमानेभ्यः संबंधिकर्म ब्रवसि ब्रूहि ब्रवीते लेट्यागमः कीदृशेभ्यः राजभ्यो राजमानेभ्यः

इदानीं देवाः प्रत्यक्षेणोच्यंते। अत्रेतिहासमाहुः। अंगिरसो नाम महर्षयः पूर्वं यज्ञार्थं देवान् स्तुत्वा
प्रीणयित्वा गा अयाचंत ते प्रीताः कामदुघां प्राहुः। लब्धायां च तां धेनुं क्षीरं दोग्धुम शक्नुवानाः अर्यम
णं देवं प्रार्थयन् स च प्रार्थितोऽग्निहोत्राद्यर्थं क्षीरं दुदोहेति तदिदं मंत्रेणोच्यते। यत् यास्यां तां प्रसिद्धां
धेनुं क्षीरादिना प्रीणयित्रीं गां हे देवाः अंगिरोभ्यः तदर्थं अदत्तन दत्तवंतः तप्तनप्तनथनाश्च
तिनादेशः। तां धेनुं अर्यमा सर्वस्य नियमिता देवः कर्त्तरिसर्वस्योत्पादकत्वेय्याम्नोस्त्वाऽइतरदेवे
भ्यः साकं विदुहे विविधं दुग्धवान्। दुहेर्लिटि बहुलं छंदसीति रुट्। छंदसि चेति वचनात्। द्विर्वच
नाभावः। लङ्गुलवचालोपस्त इति तलोपः। एषः एष वार्यमाणो। धेनुमें सा मम समवायेन देवजा ११९
नाति अर्यमा अहमपि जानामीत्यर्थः। इदृशी धेनुस्तदर्थमेव दुह्यत इत्यनेन स्तुतिः। मो षु वा अ १२

स्मादिति प्रच्छितयाज्यास्वृत्तिं त च मो षु वो अस्मदभि तानि पौंस्याष्टणो अ भ इति॥७॥ सैषाष्टमीस्त्र
माह॥७॥ ॥मो षु वो अस्मदभि तानि पौंस्या सना भूवन्द्युम्नानि मोत जारिषुरस्मत्पुरोत जारिषुः
यद्वश्चित्रं युगेयुगे नव्यं घोषादमर्त्यं। अस्मासु तन्मरुतो यच्च दुष्टरं दिधृता यच्च दुष्टरं॥७॥ ॥
हे मरुतः युष्मत्संबंधीनि तानि प्रसिद्धानि पौंस्यानि बलानि सनातनानि नित्यानि द्युम्नानि प्रका
शयुक्तानि। यद्वा सनामं सनजनीयानि द्युम्नानि धनवंति यशांसि वा सर्वथा स्तूयते। मो इति
निपातद्वयसमुदाय उपाक्षेपावधारणे। अस्मत् अस्मान् मो अभि निर्भवन् स्तुह्यामवानि न भवन्। यद्वा
अस्मत्तोपगतानि मा भूवन् उत अपि च यद्वा द्युम्नानीत्येतदुत्तरत्र संबध्यते द्युम्नानि धनानि यशां
सि वा अस्मदीयानि मा जारिषुः क्षीणानि मा भूवन् उत अपि चास्मत् पुरा पुराणि लक्षणया तत्र

स्तोत्राणिनोमाजारिषुजीर्णानिष्ठामाभूवन्किंचवोयुष्मत्संबंधिचित्रंचायनीयंनानाविधंनव्यं
नूतनंस्तोतव्यंवाअमर्त्यंअमरणधर्मकंमर्त्येषुदुर्लभंवादेयंस्त्रियोषान्योषाःव्यत्ययेनपंचमी
शब्दोपेतागावादयःघोषोपलक्षिताग्रामनगरादयोवायेसंतितत्सर्वंयुगेयुगेयुगेयुगशब्दो
लक्षितोनन्तकालेअस्मासुअस्मास्वेवनवत्वनिक्षेपः।नान्यस्यकिंचहेमरुतःयच्चदुस्तरंदुःखे
नतरणीयंसंपादनीयंधनंदिष्टतकारयततदस्मासुकिंचदुस्तरंशत्रुनिरहिंसितंतत्सर्वमवि
शेषेणास्मासुस्थापयत।एवमस्यषष्ठेह्निअच्छावाकस्यप्रस्थितयाज्यायाःपुरस्तात्दध्यङ्मरु
इत्येषानिवितंचदध्यङ्हमेजनुषंपूर्वोअंगिराएवमेवमाध्यंदिनइति॥८॥सैषानवमीऋचमा १२°
॥८॥ ॥दध्यङ्हमेजनुषंपूर्वोअंगिराःप्रियमेधःकण्वोअत्रिर्मनुर्विदुस्तेमेपूर्वेमनुर्वि १२

दुः।तेषांदेवेष्वायतिरस्माकंतेषुनाभयः।तेषांपदेनमह्यानमेगिरेंद्राग्नीआनमेगिरा॥८॥ ॥दध्यङ्अथर्वगोत्रोत्प
न्नएतन्नामकमहर्षिःसचपूर्वःपूर्वभवःसर्वस्यपुरातनोवाअंगिराःअंगारःनद्वत्तेजस्वीइत्यर्थः।यद्वाअंगा
राएवांगिरसोनवन्येंगाराआसंस्तेंगिरसोनवन्नितिश्रुतेः।अंगिराअंगिराअंकनाअंचनाइतिनिरु
क्तं।एतन्नामामहर्षिश्चप्रियमेधःमेधाप्रियःप्रियमेधःप्रियाअस्यमेधाइतियास्कः।मेधावीसचअत्रिः
दुःखत्रयरहितःअत्रिर्नत्रयइतिनिरुक्तं।मनुर्मननवान्एतन्नामामहर्षिःएतेसर्वेमहात्मानोम
हर्षयःमेजनुषंदिवोदासपुत्रस्यपरुच्छेपस्यजन्मविदुःजानन्तिवेत्तेर्विदोलटोवेतिझेरुसादेशः
किंतेपूर्वेक्ताःपूर्वेपूर्वकालीनाःमेअस्मत्पित्रादीन्जानंतइत्यर्थः।मनुःमननवःज्ञानवंतःयतस्तेपू
र्वमनवःस्वअंतोविदुरितिनावः।तेषांतुआगतिजन्मोत्पुकृतेषांज्ञानेउपपत्तिमाह।तेषांदध्यंडा

दीनांदेवेषुइतरेषुदेवपत्नीजनेषुमरुत्सुमध्येआयतिःदीर्घकालसंबंधाःसंतिअतोविदुरित्यर्थः।तत
श्चकिमित्याह।अस्माकंनानयाजीवेनसहबंधवंतः।प्राणाःफलेनसंबंधयोगावः।तेषुतेष्वेव
वर्त्तंते।असौविशिष्टजन्माबोपदायोग्येइतितैर्यक्तत्वेनतदधीनत्वंतेषांदध्यङादीनांपदे
नआस्पदेनमहत्त्वेननिमित्तेनगिरास्तुतिरूपयावाचायुक्तःसन्नानमेअभिमुख्येननमा
मिस्तौमिनमामिवेत्यर्थः।नमेव्यत्ययेनात्मनेपदं।यद्वाकर्मकर्त्तरिनडहस्तुनमामितियकः
प्रतिषेधःस्वयमेवनतोस्मि॥९॥अथदशमीमृचमाह॥९॥ ॥होतायक्षद्वनिनोवंतवा
र्यंबृहस्पतिर्यजतिवेनउक्षभिःपुरुवारेभिरुक्षभिः।जगृभ्मादूरआदिशंश्लोकमद्रेरधत्म १२
ना।अधारयदररिंदानिसुक्रतुःपुरूसद्मानिसुक्रतुः॥१०॥ ॥अयंहोतादेव्योग्निर्मानुषो ४

वादेवानामाह्वाताह्वयक्षत्तुयाज्यांपठतु।यजेर्लेटिअडागमः।सिब्बहुलमितिसिप्।वनिनोवनन
वंतःहविःकामयमानावादेवावार्यंवरणीयंसोमवंतंमंत्रजंतावननेछांदसेलङिव्यत्ययेना
त्मनेपदं।बहुलंछंदसीतिशपोलुक्।छांदसोत्यलोपः।तदर्थंबृहस्पतिःबृहतोमंत्रस्यहवि
षोवापालकोध्वर्युर्देव्योबृहस्पतिर्वास्वयमेवयजतियागंकरोति।कीदृशःसवेनःकामयमा
नःकेनसाधनेनेतितदुच्यते।उक्षभिःसेचकैःसोमैःपुरुवारेभिःबहुभिर्वरणीयैःतथा
उक्षभिःसेचनसमर्थैरुदकैःतन्निमित्तत्वात्तैर्हूयमानैराहुतिरात्यंदिह्वाराष्ट्रछ्रत्यान्तेः
वयंयजमानाःदूरआदिशंदूरदेशआदिगादेशाय।भादशंहलदंतात्सप्तम्याइत्यलुक्।अ
द्रेःजातावेकवचनंअभिषवसाधनस्यग्राव्णःश्लोकंवाचंध्वनिंजगृभ्मगृह्णीमः।स्तोत्राण्याश

ज्ञार्थं बहुवचनं इदानीं परोक्षकृतः। सुक्रतुः शोभनकर्मा अयं यजमानः अध्वर्युरथ यागसंबंधं
नंतरं अररिंदानि उदकनामैतत्। अररिंदानि इति तत्राम्नानपाठात्। वृष्टिजन्यानि
उदकानि त्मना आत्मना आधारयत् धारयति। अररिंदानीनामाम्नायोररिरस्य पिपासोपशम
नस्य तादृशं पिपासोपशमनं ददातीत्यररिंदानि। यद्वा अररितिश्वेतश्वगमनं उणादिको
अरिप्रत्ययः। आतोनुपसर्गे कः। पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः। तद्ददतीत्यररिंदा
न्युदकानि वृष्टिप्रदानीत्यर्थः। आपोमयः प्राणा इति श्रुतेः। यद्वा अररिर्दानं न विद्यते तादृ
शं दानमितरत्र तेषु तद्दृश्यते इति ददतीत्यररिंदानि। अन्यैरदेयं लोकोपकारिभोगं ददती १२२
त्यर्थः। तादृशान्युदकानि यागेनोत्पादितवानित्यर्थः। किंच सुक्रतुः शोभनकर्मायं पुरू १५

रूणि बहु सद्मानि सदनानि भुवनानि वा मयोभ्यानि सुखकराणि आधारयत्। यद्वा बृहस्पतिः। सुक्रतुश्चायमध्वर्युः अ
रविंदान्युदकजन्यानि अन्नानि पृथ्व्याः धनान्युदकानि अधारयत् धारितवान्। तथा सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः
पुरू सद्मानि सदनानि हविरासादनान्यधारयत्। दशरात्रे षष्ठेहनि प्रउगशस्त्रे वैश्वदेवतृचस्य तृती
याये देवास इत्येषा सूत्रितं च ये देवासो दिव्येकादश स्थेत्ययमद्दाइं नममिति॥७॥ सैषैकादशी॥७॥
ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ। अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुष
ध्वं॥७॥ ॥हे देवासो देवाः द्योतनशीला ये यूयं दिवि द्युलोके एकादश स्थ एकं च दश चेत्येतत्संख्या
को भवथ। तथा पृथिव्यामधि उपरि एकादश स्थ तत्संख्याका भवथ। किंच अप्सुक्षितः तद्रूपवानावष्टब्धं
अप्स्वंतरिक्षे क्षियंति निवसंतीत्यप्सुक्षितः। क्षियतेः क्विप्। तस्य पुरुषेस्तीत्युक्तं अंतरिक्षवासिनो देवाः

एकादशस्थ तत्संख्याका भवथ। यद्यप्यत्रांतरिक्षस्थेयं संज्ञात्राप:पृथिवी इत्यंतरिक्षनामसु पाठात्। यद्य-
पि तिस्र एव देवता इत्युक्तत्वात्। तिस्राद्यकृतिमानित्याद्देवतास्तिस्र एव तथापि महिम्ना महत्वेन स्व-
स्वविभूत्या त्रयस्त्रिंशत्संख्याका भवंति। ततस्थानत्रयान्यास्तद्विस्तरतय इत्युक्तत्वात्। महिम्ना देवा मह-
त्यते सर्वत्र संबध्यंते हे देवास्तथाविधा उक्तसंख्याका देवाः इममस्मदीयं यज्ञं जुषध्वं सेवध्वं तत्संबंधि
हविर्वा सेवित्वा प्रीणयध्वं एकं च दश च एकादश त्र्यागेकादश इति निपातनाद्दीर्घः संख्येति पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं ॥ब॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये चतुर्थो वर्गः ॥ग॥ इत्याद्यमंडले विंशोनुवाकः ॥ग॥ ॥
एकविंशेनुवाके सप्त सूक्तानि। तत्र वेदिषद इति प्रथमं सूक्तं त्रयोदशर्चमुचथ्यपुत्रस्य दीर्घतमस आ- १२३
र्षमाग्नेयं अंत्ये त्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः दशमी त्रिष्टुब्जगती वा। अंत्याष्टिपा- १६

नापनिष्टन्ना। अत्रानुक्रमणिका वेदिषदे सप्तोना दीर्घतमा उचथ्य आग्नेयं तु द्वित्रिष्टुबंतं तु त्रिष्टुप् द-
शमी वेति। प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ जागते छंदसि इदमादीनि तृतीयवर्जितानि षट् सूक्तानि विनि-
युक्तानि तथा आश्विनशस्त्रे षण्णां तृतीयवर्जितानां सूक्तानां विनियोगः। सूत्रितं च वेदिषद इति षण्णां
तृतीयमवनस्तद्द्वरेदिति ॥ब॥ तत्रेयं प्रथमा ॥ग॥ ॥वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युते धासिमिव प्र भ-
रा योनिमग्नये। वस्त्रेणेव वासया मन्मना शुचिं ज्योतीरथं शुक्रवर्णं तमोहनं ॥ब॥ ॥हे अध्वर्यो वेदि-
षदे वेद्यामासीदते नित्यं प्रियं धामाय धाम प्रियस्थानाय उत्तरवेदिलक्षणप्रियाय सुद्युते शोभनद्योत-
नाय अग्नये अन्नादिना गुणविशिष्टाय योनिं स्थानं वेद्याख्यं धासिमिव हवीरूपमन्नमिव प्र हर प्रभ-
र प्रकर्षेण संपादयेत्यर्थः। तच्च स्थानं वस्त्रेणेव तेन यथा मार्दवाय स्तृणाति तद्वत् मन्मना मननी-

येन संनाहेण बर्हिषा वा वेदिस्थानं वासय आच्छादय। कीदृशं तत्स्थानमिति तदुच्यते। अचित्त्यवनं अ
श्रणादिना अमेध्यासुरादीनामपगतत्वाच्छुद्धं। ज्योतीरथं ज्योतिष आज्यादेरग्नेर्वा रथस्थानीयं अ
धारभूतत्वात्। शुक्रवर्णं अस्कपेतत्वात् दीप्तवर्णं अत एव तमोहनं तमसोंधकारस्य हंतारं अज्ञा
नस्य वा अग्निं साध्ययज्ञादिद्वाराज्ञानविचारकत्वादिति भावः। यद्वा तस्यां योनौ स्थाने वस्त्रेणाय
थागोपनीयं वस्तु गोपयंति तद्वत् तमग्निं वासय निवासय स्थापय मन्मना मननीयेन ऊध्येन व
स्त्रसदृशेन घृतकाष्ठादिना आच्छादय वा। कीदृशं ज्योतीरथं दीप्तिरथोपेतं शेषं पूर्ववत्॥७॥ ॥
अथ द्वितीया॥७॥ ॥अग्निर्द्विजन्मा त्रिषदस्त्र सृज्यते संवत्सरे वावृधे जग्धमी पुनः। अन्यस्या २५
सा जिह्वया जेन्यो वृषा न्यन्येन वनिनो मृष्ट वारणः॥७॥ ॥द्विजन्मान्या मरणिभ्यां यजमानः २६

MEMORIAL

यद्वा मथनेनाधानसंस्कारेण चोत्पन्नत्वात् द्विजन्मत्वं। अन्येन्योपि द्रष्टव्यं तदित्यमनिन्। अयमग्निः त्रिषदस्त्रं
आध्वर्यवषोडशसामरूपेण त्रिप्रकारमन्नं अदनीय अतिसृज्यते प्राप्नोति अनितं आनिशुस्थेनन
यति नृत्यति। ऋजगानि स्थानार्जनोपार्जने शुयत्ययेन अयनत्। यद्वा च्छ्यते अस्तोपाके पक्कं करोति वा।
किंच ईडदर्दईमित्यत्र माहिनिकोम जोपच्छांदसः। जग्धं नष्टितं संवत्सरे संवत्सरे शुर्णेतुनर्वद्दधं अग्नि
वर्द्धयति जीर्णस्य पुनर्द्धनावात्। यजमानेन हविर्द्धयाप्रति संवत्सरं यागसमर्थं करोतीत्यर्थः। यद्वा
एकवारं नष्टितं हविः पुनः संवत्सरे पूर्णे संवत्सरं उदरस्थं वर्द्धते वर्द्धयति वा नष्टितारं। किंचायम
ग्निर्वृषावर्षकः सन् अन्यस्य हविष आप्ता। आस्येन जिह्वया जेन्यः प्रवृत्तो नवतीति शेषः। यद्वावर्षि
ता सन् एकेरूपेण अन्यस्य यत्ते होत्रादेः जिह्वया तदुपलक्षितया स्तुत्वा जेन्यो प्रष्टव्यानवति। तथा

अन्येनदावाग्निरूपेणवारणःसर्वेषांवारकःसन्वनिनोवनवनसंबंधिनोट्टहालान्निमार्ष्टिदहतीत्यर्थः।
मृजेःछांदसेलडिव्यत्ययेनात्मनेपदं॥छ॥अथतृतीया॥छ॥ ॥सक्षत्रुनोवैविजेअस्यसद्मिता
उनातरेनअनिमानराशिश्वं।प्राचाजिह्वंध्वसयंतंतृषुच्युतमासाच्यंकुपयंवर्द्धनंपितुः॥छ॥ ।
अस्याग्नेःमातरामातृस्थानीयेउत्पादयित्र्यौउताउतेअरण्याख्येमातरौवेविजेचलतःओविजी
य नलंचयोनैःअस्माद्यङ्लुगंतात्व्यत्ययेनात्मनेपदंएकवचनंचलोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलो
पः।सद्मिजोपेचिनाषेतिनिघाताभावः।सयनोपक्रमेसक्षत्रुतोअग्निसंपर्कात्तृक्षवर्षातां
प्राप्नुवत्यौप्रापयंत्यौवाभूमिंतथासद्मितोसमानकार्येअश्नत्पादनंगछंत्याएवंभूतेमातरौ १२५
शिशुंशिशुवदुत्पन्नंसमयअत्यल्पमग्निंआनिनरतेआनिमुखेनप्राप्नुतःकीदृशंशिशुंप्रा १८

चाजिह्वंप्राग्देशाश्रितजिह्वास्थानीयज्वालंध्वसयंतंनिःशृच्युतं।अरणीभ्यांद्विभंनिर्गछंतंक्लेशेनयो
नेःसकाशात्शीघ्रमुत्पद्यमानंआईषत्।साच्यंसमवेनयष्ठुकाष्ठतृणादिनाकुपयंगोपनीयं
पितुःपालकस्ययजमानस्यवर्द्धनंप्रवर्द्धयितारं।उक्तप्रकारेलौकिकशिशुसाधारणरूपेतंशि
शुमग्निंमातरावुत्पादयतइत्यर्थः॥छ॥अथचतुर्थी॥छ॥ ॥मुमोत्वोऽमनवेमानवस्यतेरधुद्रुवः
सस्रमीनासजग्मुवः।श्रमसनाअजिरासोरघुष्यदोवातजूताउपयुज्यंतआशवः॥छ॥ ॥मनवेमन
नवनेमानवस्यतेमानवान्ऋत्विजःकर्मार्थमिछतेयजमानायतदर्थमध्वर्य्वादिनिरस्मेर्वालाःउपयु
ज्यंतेयज्ञेषुसक्तस्यानेयत्वादौचित्याभ्वाजाइतिगम्यते।कीदृश्यस्ताःमुमुत्वःमुमुत्ववःआऊ
निद्वारायजमानंमोक्तुमिछंत्यः।ब्रह्मलोकंप्रापयंत्यः।जसादिषुछंदसिवावचनमितिगुणाभावः।

ज्वालानामाहुतिद्वाराब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वंकालीकरालीत्येकपक्षेमन्त्रेश्रूयते।एतेषुयश्चरतेभ्रा
जमानेषुयथाकालंचाहुतयोह्याददायन्तन्नयंत्येताःसूर्यस्यरश्मयोदेवानांपतिरेकोधिवासः
तिरेकःद्युवःदिवंगच्छंत्यःरश्मयःसीतामःरश्मिमार्गाःउकारःसमुच्चयार्थःजुवःजुवनशीलाःशीघ्रका
रिण्यःस्वव्यापारेषुअसमनाःसमानमनस्काःकाश्चनप्राङ्मुख्योगच्छंतिप्रत्यङ्मुख्यइतिविविध
मनस्काःव्यत्ययेनैकवचनंयद्वाअसमनाभिन्नवर्णाःभिन्नवर्णत्वंचतत्रैवश्रूयते।कालीकरा
लीचमनोजवाचसुलोहिताचयाचसुधूम्रवर्णास्फुलिंगिनीविश्वरुचीचदेवीलेलायमानाइतिस
प्तजिह्वाइति।अजिरासःगमनशीलाःरघुस्पदःशीघ्रंस्यंदमानाःवातजूताःवातप्रेरिताःतृतीया १२६
कर्मणीतिश्र्वपदप्रकृतिस्वरत्वं।आशवःव्यापनशीलाः॥४॥अथपंचमी॥५॥ ॥आदस्यतेध्व १९

ध्वसयंतोवृथेरतेकृष्णमभ्वंमहिवर्पःकरिक्रतः।यत्सींमहीमवनिंप्राभिमर्मृशदभिश्वसंत्स्तनयन्नेतिना
नदत्॥५॥ ॥आदनंतरंअस्यस्तूयमानस्याग्नेःध्वेतसिद्धापिविस्फुलिंगाःवृथासाहेवईरतेस
र्वतोगच्छंति।कीदृशास्तेध्वसयंतःनमांसिध्वसयंतःतथाकृष्णवर्णंअभ्वंमहांतंअतिनवङ्मनमार्गं
महिमहत्वर्पःरूपंप्रकाशंकरिक्रतःअत्यर्थंकुर्वंतः।कस्मिन्कालइतितदुच्यते।यत्यदामहीं
महतींअवनिंरमिसींसर्वतोमर्मृशत्पुनःपुनरामृशत्।मृशार्थःयङ्लुगंतात्छंदस्यभ्यस्तानामादि
त्याद्युदात्तत्वं।अभिश्वसन्सर्वतश्चेष्टमानःस्तनयन्शब्दंकुर्वन्नानदत्।अत्यर्थंशब्दयन्।इवर्णव
त्प्रत्ययस्वरौअग्निःकर्पणीनिगच्छति।यद्वाइतस्ततोजिह्वानिर्लेलिहानोगुरुगुरुध्वनिंकुर्वन्
ज्वलतिनादेवंविस्फुलिंगाउद्भवंतीत्यर्थः॥५॥इतिद्वितीयस्यद्वितीयेपंचमोवर्गः॥५॥ ॥रूपन्न

योधिवन्नृधुनघ्नतेच्छेपेवपत्नीरन्यैनिरोरुवत्॥ जायमानस्तवस्वक्षुंननतेनीमोनशृंगादविधावदुर्गृभिः
॥७॥ ॥योनिर्वव्रधुवक्रवर्त्मात्वोषधीधुनरएत्जरालाधुवाजगतांअधिअधिकंनत्वतेनमनि
काष्ठानिप्रविशतिनमतेर्लेधुउगमः। व्यत्ययेनस्मा। यद्वालउल्कांदस्तः। शपःश्लुः। व्यत्ययेनरलादि
शेषानाव। त्रृषन्नरतान्येवस्वतेजसातृषयन्निवकिंवायंप्रविशन्नृच्छेपेवसक्ताच्छेपनइवपत्नीत्
नेवपालयित्रीःसमहृदयित्रीरोषधीःप्रविश्यपश्चात्प्रबुद्धःसन्तांएवदहतीत्यर्थः। किंचएवंत्वरा
जायमानःउजइतिवननामस्वयंबलमिवाचरन्कर्तुःकिउःसलोपश्चेतिक्यङःसलोपोत्त्रमा
द्विनिर्विनाकेवलंतेजोरूपएवसन्नतवस्थुंततेस्वशरीरंततोज्वालाअपिदीपयतिपाययति १२७
त्यर्थः। किंचप्रवृद्धाज्वालाःदुर्गृभिःकेनचिदपिग्रहीतुमशक्याःसन्तीमोनन्ययंकरोन्मृगइवसय २०

यादुर्गृहःसन्शृंगंचालयतितद्वत्अयमपिशृंगाणिशृंगवदुन्नताज्वालादविधावइत्यर्थंचालयति
धुनोतेर्यङ्लुगंतात्लिटिरूपं। अस्यचदाधर्त्यादावितिशब्देनसंग्रहोद्रष्टव्यः॥७॥ अयमन्त्रमीमृ॥
॥८॥ ॥ससंस्तिरोविष्टिरःसंगृभायतिजानन्नेवजानतीर्नित्यआशये। पुनर्वर्धन्तेअपियंतिदेव्य
मन्यद्वर्पःपित्रोःकृण्वतेसचा॥८॥ ॥सोग्निःसंस्तिरःअच्छिन्नःसन्उर्वाम्नृणातेस्तृणाविस्तिरआदिवा
कप्रत्ययः। परादिछंदसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। तथाविस्तिरःकदाचिद्विस्तीर्णःसन्संगृभा
यतिसंगृह्णात्योषधीः। किंचअयंजानन्नेवयजमानार्थंप्रवृद्धेनभवितव्यं। अतोज्वालाभिःसंयोज्य
इत्यभिगच्छन्नेवजानतीःयजमानार्थंप्रवृद्धाभिर्भवितव्यमित्यवगच्छंतीःज्वालाःनित्यःअवच्छिन्नः
सन्आशयेआशातेआश्रयतीत्यर्थः। लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः। एवंकृतंज्वालाःपुनःसर्व

प्रहृष्टा एवं तु नरपि यागयोग्या यथा न भवंति तथा वृद्धं न दृश्यं यागादिव्यवहारयोग्यं स्तुत्यं वाग्निं अपि यं
ति प्राकुर्वंति। अथ यद्यग्निर्ज्वालानयोरेकत्वं न तथापि रोहो शिर इति च द्रौपचारिको गंतृगंतव्यभावः। किं
च एवं प्रवृद्धा ज्वाला उपधयो वा सचा। अग्निना मह पित्रो जगत्या जयित्रो नाम्यां संन्ध्ययो द्यावापृथिव्यो
रथ स्वर्वमविद्यमानं तेजोमयं वपुः रूपं च एते कुर्वंति लोकद्वयं सृजंतीत्यर्थः॥७॥ अथाष्टमी॥
॥७॥ ॥नमस्तु वः केशिनीः संहिरिनिरजहर्षास्त्विष्टुभर्मनुषीः प्रायके जनः। तासां जरां प्रमुंचन्नेनिना
नदत्स्तुपरं जनयं जीवमस्तृतं॥७॥ ॥तमग्निं अवफवः। अयतः छिद्यायद्धा अंगुलिना। मतनू
अंगुलयः स्वाकुटिलाः केशानीः केशस्थानीयो ईनाविकास्त्यो पना ज्वालाः संरंतिरहिपरिरंतं कु १२८
र्वंति खलु आलिंगंति किंचैवं कुर्वंत्यः पस्तुपारघृताः अंगारभावमापन्ना अपि म्रियतः कस्तुप्रत्य २१

यांतो ऽपि रूपं। आयवे आगच्छते यथ येन तैस्तैर्गुणैः स्वोपद्रवज्ञानत्यः जह्वुः प्रतस्तुः ऊर्ध्वं तु खाः उन्नताः
प्रतच्छिरे घृतप्राया अपि प्रत्यच्छानां च जनवत्य इत्यर्थः। एवं च नतवनी उमनी उमनन्नाग्निः तासां ज्वालां
जरां वयोहानि प्रमुंचन् प्रकर्षेण मोचयन् नानदत् जरापरिहाणाय मंत्रयं निवात्यर्थं शब्दयन्।
न केवलं जराहानिरेव अपि तु परं निरतिशयं असुं प्राणां अस्तृतं काष्ठादिकादि स्वरूपेणार्थ हिंसि
तं जीवं प्राणधारणसामर्थ्यं जनयन् उत्पादयन् इति गच्छति तासां ज्वालानां सन्निधिं प्राप्नोति। यथा
लोके काश्चन रमण्यो रमणेन सह निर्भरं क्रीडित्वा पश्चात् तेनापि नामिन् विरहेण जीर्णा म्रियमा
णाः पश्चात् तस्मिन्नागते सति स्वदौर्बल्यमगणयित्वा संतोषेण परिष्वंगाय चेष्टंते स मनुत्वामंत्राच्चा
रणेन जरामपनीयोचितप्रदानेन प्राणयन् रक्षतीत्ययं भावो अत्रानुसंधेयः॥७॥ अथ नवमी॥

अधीवासंपरिमातूरिहन्नहतुविग्रेभिःसत्वभिर्यातिविज्रयः।वयोदधत्पद्वतेरेरिहत्सदानुश्येनीसचते
वर्तनीरह॥७॥ ॥दावाग्निरुच्यते।अयमग्निःमातुःस्तनानांनिर्मातुर्भूमेःअधीवासंउपर्याच्छादनी
स्थानीयंतृणगुल्मौषध्यादिकंपरिपरितःरिहन्अदन्नितिप्रसिद्धौयद्वामातुर्भूमेःअधीवासंउपरि
र्धमाणंवस्त्रंपरिपरितःरिहन्संपादयन्तुविग्रेभिःप्रभूतंशब्दयद्भिःप्रभूतगमनैर्वासत्वभिःसहि
तःअयःअयमाजवनवियातिविविधंगच्छति।किंचपद्वतेपादवतेद्विपदेचतुःपदेचवयोन्नंतत्पु
ष्यन्दधात्दहन्विवरेदावानलेनात्यापलायमानान्प्राणिनोव्याघ्रादयोभक्षयंतीतिप्रसि
द्धं।किंचसर्वदातृणादिकंरेरिहत्दहन्किंचश्येनी।श्यामवर्णावर्तनिमार्गःवियंतमनुक्र १२९
मेणसचतेसेवतेयत्रयत्राग्निर्गच्छतितत्रतत्रमार्गोपिकृष्णोभवतिअहेतिप्रसिद्धौ॥७॥अथदश २२

मी॥७॥ ॥अस्माकमग्नेमघवत्सुदीदिह्यधश्वसीवान्वृषभोदमूनाः।अवास्याशिशुमतीरदीदेर्वर्मेवयु
त्सुपरिजर्भुराणः॥७॥ ॥हेअग्नेअस्माकंमघवत्सुअस्मत्संबंधिषुधनवत्सुयागेषुहविष्मत्सुवादीदिहिदी
प्यस्वअधअथानंतरंश्वसीवान्श्वसनवान्ज्वालानिःश्वसनवान्अस्मत्प्राणनवावावृषभोवर्षिता
भिमतानांदमूनाःदममानाःदानमनावासर्वत्रभवतिशेषः।यत्पूर्वमुक्तलक्षणस्त्वंशिशुमतीरवास्यशि
शुशब्देनतदवस्थालक्ष्यते।शैशवावस्थावतीर्ज्वालाअपक्षेपविवाहाअदीदेःदीपयस्त्वंकीदृशस्त्वं
युत्सुसंग्रामेषुवर्मेवकवचमिवपरिजर्भुराणः।अस्मत्द्विषःपुनःपुनःपरिहरन्।यद्वायुत्सुसं
ग्रामेषुवर्मेवपरिजर्भुराणोनविहरतेर्यङ्लुगंताद्व्यत्ययेनशानच्अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्त १२
त्वं।उक्तगुणकोनवमघवत्सुयज्ञेषुदीप्यस्व॥७॥इतिद्वितीयस्यद्वितीयेषष्ठोवर्गः॥७॥ श्री ५

॥हे अग्ने इदमस्मदीयं सोमादिरूपं हविः कीदृशं ननु दुर्धितात् दुष्टस्थापितात् कठिनात् काष्ठादेरधि उपरि सुधितं सुनिहितं सुष्ठु दत्तं
मन्मनो मननीयात् प्रियात् उ चित् तत्‌रूप्याद् अपि उ शब्दोवधारणे चिच्छब्दोपि शब्दार्थः। ते तव प्रेयः अतिप्रियतमम् अस्तु तत्किमित्याह॥ उत्तर
इदमग्ने सुधितं दुर्धितादधि प्रियादु चिन्मन्मनः प्रेयो अस्तु ते। यत्ते शुक्रं तन्वो रोचते शुचि तेनास्मभ्यं वनसे
रत्नमा त्वं॥ग॥ ॥हे अग्ने ते तव तन्वः शरीरस्य घृतेनोज्ज्वलितायाः ज्वालायाः शुचि निर्मलं शुक्रं दी
प्तं यत्तेजो रोचते तेन रत्नं रमणीयं मणिमुक्तादिकं वित्तरत्नं वनसे अस्मान् संभजस्व वनतेर्व्यत्य
येनात्मनेपदं॥ग॥ अथ द्वादशी॥ग॥ ॥रथाय नावमुत नो गृहाय नित्यारित्रां पद्वतीं रास्यग्ने। अ
स्माकं वीराँ उत नो मघोनो जनाँश्च या पारयाच्छर्म या च॥ग॥ ॥हे अग्ने उत अपि च रथाय रंहणाय
गृहस्य सर्वस्यायतनभूताय नोऽस्माकं यजमानाय नावं संसारोत्तारिकां सोमयागात्मिकां नावं य
ज्ञाख्यां सुतर्मा नौरित्यादिषु श्रुतिषु नौरूपत्वेन स्तुतत्वात्। कीदृशीं तां नित्यारित्रां नियतर्त्विग्रूपाद १३०
काकर्णां काष्ठसाधनोपेतां पद्वतीं ह्रस्वनुड्भ्यामिति मतुप उदात्तत्वं द्रव्यदेवतामंत्रादिरूपपा २३

दोपेतां ईदृशीं यज्ञात्मिकां नावं रासि देहि संपादय रातिर्दानकर्मा दामनि शानीनि तत्रामसुपागत्॥
॥सैव विशेष्यते॥ उत अपि च या नौः अस्माकं वीरान् अस्मत्संबंधिनः पुत्रादीन् मघोनः हविर्लक्षणान्नव
तः करोति जनांश्च यजमानानस्मानपि या नौः पारयात् पारयतु उत्तारयेत्। पारयतेर्लेट्याडागमः। ज
ननमरणादिबहुदुःखात्मकस्य पारं निरतिशयसुखास्पदं ब्रह्मलोकं प्रापयेत्। एष वः पुण्यः सुकृ
तो ब्रह्मलोक इति यागाद्यनुष्ठानवतां श्रूयमाणत्वात्। एवं प्रापय्य च या नौः शर्म सुखं निरतिशयं
ब्रह्म प्रापयेत् परस्यां ते ज्ञातात्मानः प्रविशंति परं पदमित्युक्तत्वात्। अधीक्ष्यत्वादनद्वारा वा विवि
दिषंति यज्ञेन दानेनेति श्रुतेः॥ग॥ अथ त्रयोदशी॥ग॥ ॥अभी नो अग्न उक्थमिज्जुगुर्या द्यावा
क्षामा सिंधवश्च स्वगूर्ताः। गव्यं यव्यं यंतो दीर्घाहेषं वरमरुण्यो वरंत॥ग॥ ॥हे अग्ने नः उक्थं श

त्वं अग्निर्गुणयाः । अग्निस्तुत्येन स्तुहि प्रोक्षाह मम्यक् कृतास्नमित्यंगीकुरु । एतच्छाक्षेजिजिरेवकुलंछंद
सी निविकरणस्य रूः । वकुलं छंदसीत्य कवं । तथा द्यावा द्यामा द्यावापृथिव्यावपि यज्ञसाधनसं
पादनेन प्रोक्षाह यतां तथा सिंधवः स्पंदनशीला नद्यश्च स्वगरत्नाः स्वयमेव गामिन्यः गव्यं गोसंन
वंचीनि रदिकं गवां स्तृणादक्षस्यादन द्वारा यद्यं तउपलक्षणमेतन्नायवत्री ह्यादिजन्यं उरोडाशादि
कयंतः प्रापयंतः प्रोक्षाहयंतु तथा अरुण्यः अरुणवर्णा गायुक्ताः वमर्थ्यायोस्तुप्यते आरुण्य
साधनत्वत्ताः उषसः लद्देन्व वा नाभ द्युं दीर्घानि सर्वाण्यपि अहानि सर्वकालं इष्यमाणं अन्नरसादि
कं वरं वरणीयं श्रेष्ठं अन्यदपि यागसाधनं वरंत प्रापयंतो हृदुःसंनक्तो अंतर्नार्वितएपर्थाछांदसो २३
लऊव्यत्ययेन त्रापूसाधयंतु एतत्सर्वं मम्नेः प्रसादादित्यग्नेरेवऽस्तुतिवादान्नेयत्वमविरुद्धं ॥ २४

॥ ७ ॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥ ॥ बलित्थेति त्रयोदशर्चं द्वितीयं सूक्तं दैर्घतमसं जागतं चं
त्यत्रिष्टुभो अग्निर्देवता प्रातरनुवाकाश्विनशास्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥ ७ ॥ तत्र प्रथमामृचा ॥ ७ ॥ ॥
बलित्था तद्वपुषे धायि दर्शतं देवस्य भर्गः सहसो यतो जनि । यदीमुपह्वरते साधते मतिर्ऋतस्य धेना अनयं
त सस्रुतः ॥ ७ ॥ ॥ देवस्य द्योतनशीलस्यादित्यस्य दर्शतं सर्वैर्दर्शनीयं तत्प्रसिद्धं भर्गस्तेजः इच्छा इत्थं
सार्वदृश्यमानप्रकारेण वपुषे शरीरत्वदानाय दाछ्रांयधायि धार्यते सार्वैः बल्लेत्युक्तेऽपि सत्य
नामसु वट् श्रत् सत्रा इद्धेति तन्नामसु पाठात् । जाठराग्निना उक्तानां जरणेन शरीरधारिणां प्रसि
द्धं तच्चोपपत्यमाह यतः सहसो जनि यतः कारणान्मथनकाले बलेनोत्पन्नः अतो बलाय धार्यत इ
त्यर्थः । यदीयदेतत्प्रसिद्धं लोकोपकार्यं ग्रस्तेजः मतिर्मदीयबुद्धिरुपह्वरते उपगच्छति उपगम्य प्रवर्त

तथा। ऋ कौटिल्ये साधते च तेनैव तेजसा साधयति त्वमेष्टं। किंच त्वं तस्य यज्ञसाधकस्याग्नेस्तेजसा। धनाः
सर्वप्राणिनां वाचः सस्कृतः समानं गच्छंत्यः सहैव प्रवर्त्तमानाः स्कवनेः कर्त्तरि क्विप्। अनयंत नयंतीति नि
र्वहंति जगद्व्यवहारं। व्यत्ययेनात्मनेपदं। यद्वात्र तस्य धनाः यज्ञस्य संबंधिन्यो मंत्ररूपा वाचः सस्क
तः स्तोत्रादिरूपत्वेन सहैव प्रवर्त्तमाना अनयंत नयंति। अग्नेः स्तोत्रं निर्वहंति अग्नेस्तेजसा वा यज्ञं नि
र्वहंति। तेजोमयी वागिति श्रुतेः अतः कारणान्मतिरूपष्करत इत्यर्थः। धनेति वाङ्नामधेना ग्ना इति
तन्नामसु पाठात्॥ अथ द्वितीया॥३॥ ॥ष्टत्वा बद्धः पितुमान्नित्यत्र आद्याये द्वितीयमाससत्रशिवा
सुमात्स्थात् तृतीयमस्य तृपतस्य दोहसे दश प्रमतिं जनयंत योषणः॥३॥ ॥अयमग्निः श्रुत्रः अ १३२
त्रसाधकः पाकादिना वसुं वसुभानुः शरीराणि हृद्गिरे वः पितुमान् हविर्लक्षणान्नयुक्तः नित्यः शा २५

श्वतः शीद्दशः सन् प्रथमं पृथिवीस्थानः सन् आशये आशेते। दोहपाकादिलौकिकं कर्म यज्ञादिवैदिकं क
र्म निवर्त्तयन् ऋत्वाद्दस्मो वर्त्तत इत्यर्थः। तया सन्नशिवा तन्मात्सुमसन्ना लोके शिवकरी सुमात्स्थानीया
सुहितकरी सुहाष्टेषु द्वितीया मात्रा तेन मध्यमस्थानो विद्युद्रूपो वा वर्त्तते अस्य तृपनस्य वर्षितुरस्यैव
क्षता मेः सहायत्वेन संबंधिनो दोहसे दोग्धुं आदित्यस्थोदकस्य वर्षयितुरादित्यरश्मये। दुहेः कर्तर्य
सुप्रत्ययः तन्नत्तृ तृतीया मात्रा शेतेन द्युस्थानो वर्त्तते यद्वा अस्य तृपनस्य वर्षितुः प्रसिद्धस्यादित्यस्य
संबंधिने दोग्ध्रे रश्मये तस्मै इत्यर्थं आदित्यरश्मयो घर्मकाले भूमिष्ठमुदकमादाय स्वयं प्राप्य तत्र
चिरकालं धृत्वा पुनरंतरिक्षं प्राप्य मेघेषु स्थित्वा वर्षाकाले प्रवर्षंतीति प्रसिद्धं। अतो रश्मे दोग्धृत्वं
दश यत्रिस्थानमग्निं महानामं योषणो मिश्रणशीलाः सर्वा दिशः जनयंत उत्पादयंति सर्वासु दिक्षु प्र

स्तनइत्यर्थः।कीदृशंनंदशप्रमतिंदशसुदिक्षुप्रकृष्टमननवंतंइज्यत्वाययेद्वामथनकालेदशभिरंगुलीभिरु
त्पन्नंलोकत्रयेदशदिक्षुवर्धमानइत्यर्थः॥छ॥अथतृतीया॥छ॥ ॥निर्यदीं।बुध्नान्महिषस्यवर्पसईशा
नासःशवसाक्रंतसूरयः।यदीमनुप्रदिवोमध्वआधवेगुहासंतंमातरिश्वामथायति॥छ॥ ॥
ईंएनमग्निंयद्यस्मात्कारणात्।यमेनमग्निंमहिषस्यमहत्त्रा।मैनत्।महिषास्तुत्याइतितन्नामसु
पाठात्।महतोयज्ञस्यबुध्नात्मूलात्आधानादारभ्यवर्पसःरूपनामैतत्।रूपस्यउपक्रमोपसं
हारात्मकस्यसिद्धयेईशानासःस्वकीयव्यापारसमर्थाःसूरयोमेधाविनःऋत्विजःशवसाबले
नमंत्रादिरूपेणशरीरेणवाविक्रंतनिकुर्वंतिसाधयंतिउत्पादयंतिकाष्ठात्।यद्वाएनमग्निंबुध्ना १३३
त्।आदितःमथनादारभ्यमहिषस्यवर्पसःमहतोरूपस्यआकृतिस्वीकारसमर्थस्यसिद्धयेनि २६

ष्कुर्वंति।करोतेःछांदसेलुङिमंत्रेघसेतिच्लेर्लुक्।व्यत्ययेनांतादेशः।किंचयत्।ईंएनमेवाग्निंप्रदिवःपुरा
णात्।अनादिकालमारभ्यनकेवलमिदानीमेवेत्यर्थः।पूर्ववदिदानींम।ध्वामधुनःमधुसदृशस्यआ
धवेनप्रक्षेपेननिमित्तेनसतिगुहासंतंगुहायांवेद्यांकाष्ठेषुनिगूढंसंतंमातरिश्वाअंतरिक्षेचेष्टमानो
वायुःअन्वक्रमेणमथायतिचालयति।उद्बोधयतीत्यर्थः।द्वामातरिफलस्यमातरियागेश्वसति
चेष्टतइतिमातरिश्वायजमानो।गुहासंतंआरण्येनिगूढंसंतंप्रादुर्भावायअन्वक्रमेणमथायति
मथ्नातिउत्पादयतीत्यर्थः।यस्मादेवंरूपस्तस्मात्स्तोतव्यइत्यर्थः॥छ॥अथचतुर्थी॥छ॥ ॥
प्रयत्पितुःपरमान्नीयतेपर्यापृक्षुधोवीरुधोदंसुरोहति।उभायदस्यजनुषंयदिन्वतआदिद्यविष्ठो
अभवद्घृणाशुचिः॥छ॥ ॥यत्यस्मात्पितुःअन्नस्यपशुलक्षणस्यषष्ठीस्थानेप्रथमा।तस्यप

रमात् परमत्वाद्धेतोः उत्कृष्टत्वायेत्यर्थः। तदर्थं प्रपरियाणि नित्रवर्षेण परितो नीयते पर्याग्निक्रियत इत्यर्थः।
यद्वा पितुः उत्पादकात् परमात् उत्कृष्टात् गार्हपत्यलक्षणस्याग्नेः सकाशादाहवनीयं प्रति प्रपरि
णीयते प्रकर्षेण नीयते पर्यनर्थकः। किंच स्तुधः पशुपुरोडाशादिषु दाद्यमध्ये दीयमानाः यद्वा
प्रशाद्यस्य संप्रमारणं स्तुधं स्तुत्यायां किं प्रत्यक्षाध्याः प्रकर्षेण बुद्धिताः जोक्तु निध्यमाणा वीरु
धः देवेषु दंतेषु मध्ये आदृतिः आरोदति प्रविशंतीत्यर्थः। यद्यस्मात् उत्तानो उध्वर्यू यजमानौ उ
ते अरणी वा अस्याग्नेर्जमुरवं जन्म उत्पत्तिं स्वतः व्यानुतः स्वीकुरुत इत्यर्थः। इविद्यातोऽइदिवा
नुम्। आदित् अत एव कारणात् शुचिः शुद्धोऽयमग्निः हूणा यजमानेषु तु अहेण यद्वा हूणाद्व २३४
णादीनिमान् समत्वयोस्तु उपपते दीप्यावाया विष्टो स्तुवतमो न वत् संपन्नः स्वाकारममायांनिवदित्य २७

Dr. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊ दाजी

र्थः ॥ ३ ॥ अथ पंचमी ॥ ३ ॥ ॥ आदिन्मातॄराविशद्यास्वा शुचिरहिंस्यमान उर्विया वि वावृधे। अनु यत्पूर्वा
अरुहत्सनाजुवो नि नव्यसीष्ववरासु धावते ॥ ३ ॥ ॥ अयमग्निः आदित् पूर्वमंत्रे यविद्योनवादित्य
कत्वात्। तदनंतरमेव मातृरूपाद् पृथ्वीमातृस्थानीयादशादिशः आ आविशत् सर्वतः प्रविशति प्र
वेदशप्रमतिं जनयंतपोषणाइत्यकत्वात् दिशां मातृत्वं दिक्षु प्रकाशेन व्याप्त इत्यर्थः। मातरोवि
शेषं तयास्तु मातृषु अहिंस्यमानः पारेर पीड्यमानः उर्विया उरु अनिपत्तं विवृधे विविधं प्रवृद्धा
नवत्। ता स्वा विशत् यथा लोके कश्चिन्नेजस्वी जनन्यास्तनपानपरिपाणपरिपीडादिभिः सम्यक्पोषि
तो लोके। प्रकारत्युपुनरागत्य मातरमालिंगनितद्वदिति भावः। — वास्मिन्काल इति तत्राह। यत्
यदास्मनाजुवः दीर्घकालवियोगिन्यः स्थापनकाल एव पत्निम्नाः अतएव पूर्वाः प्रथमनाविनीरा

षधीः अनुक्रमेणारुहत्। आरोहति रुहेः छांदसो लुङ्। कृमिदृरुहिभ्यश्छंदसीति च्लेरङादेशः। उपरि
प्रज्वलति तथा नच मीळ्हुनवतरासु अत एवावरासु अत एव पूर्वा पृक्षयानिन्नशाखासु पश्चाद्भा
विनीषोषधीषु निधावते नितरां नीचैर्वा गच्छति। अंतप्रविनानीत्यर्थः। यद्वा काष्ठानामधस्तादु
परिष्टाच्च प्रविश्य प्रज्वलति तदा दिक्षु प्रकाशितो भवतीत्यर्थः॥५॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये षष्ठो
वर्गः॥६॥ अथ षष्ठी॥६॥ ॥आ विद्धोतारं वृणते दिविष्टिषु नगमिव पपृचानास ऋंजते। देवा
न्यक्कवा मज्मना पुरुष्टुतो मर्तं शंसं विश्वधा वेति धायसे॥६॥ ॥होतारं होमनिष्पादकं आ
ह्वातारं वा देवानां ईडीतारं अग्निं दिविष्टिषु दिवा सेषणेषु निमित्तभूतेषु वृणते संभजते तथा पृ १३५
ष्टवनामः हविषा स्तुत्या च संपृचाना यजमानाः। ऋंजते छांदसमस्यलिटः कानच्। ऋंजते प्रसाधयं २८

ति। किमिव। भगमिव। यथा जनाः प्रसाधयंति तद्वत्। यद्वा मर्हां तं राजानमिव सर्वदा भवतं इत्यमित्यर्थः। ऋंजतिः प्र
साधनकर्मेति यास्कः। यत् यस्मात् अयमग्निः पुरुष्टुतः बहुभिर्बहुधा वा स्तूयमानः ऋभुर्वा स्तुत्या कर्मणा
यागादिरूपेण मज्मना शरीरेण बलेन च युवा न् देवान्। व्यवहर्तॄन् ऋत्विजः यज्ञस्तु गतो देवान् वा क्रत्वा
मज्मना च योजयितुं तथा मर्तं यजमानं शंसं स्तुतिं च स्तुत्यं वीतं विश्वधा विश्वधः विश्वधनः यद्वापि विश्वा
त्मकोयं वेति इश्वर्वात्मकान् कामयते। किमर्थं धायसे हविर्लक्षणान्नाय तस्मात् होतारमग्निं वृणते ऋंज
ते॥६॥ अथ सप्तमी॥७॥ ॥वि यद्स्थाद्यजतो वातचोदितो ह्वारो न वक्वा जरणा अनाकृतः। तस्य
पत्मन्दक्षुषः कृष्णजंहसः शुचिजन्मनो रज आ व्यध्वनः॥७॥ ॥यत्। यदायमग्निर्वातचोदितः वायु
नाप्रेरितो तृतीया कर्मणा निश्वर्वपद कृष्णति स्वरवं। यजतः मार्वेर्य दृष्ट्यः यष्ट्या योग्यः सन्। यवस्मान्

धनेसर्वतोव्याप्तोभवति।तत्रदृष्टांतः॥अनानतः अनवारितः अप्रतिहतः प्रसरन्वक्रावक्रवक्रावचरन्ने
नोपदिष्टःपंतइतिवनिषूदृशिग्रहणान्ऋजवं।द्वारान्कुटिलइवविहृषणाकादिरिवाकरनेश्वर्यंतावत्य
वाद्यत्वाभयथानरणःस्तुतीर्विष्टवेविविधंऋजवन्वर्तनेहृदयमप्यतानतः।प्रतिबद्धप्रसरोव्यवच्छि
ततदानस्याग्नेःपत्मन्पतनेमार्गेयज्ञरूपेरजोरंजनात्मकोलोपः।आस्थात् आतिष्ठतिसर्वतआत्र
यति।अग्नेोबहुधाजयतीत्यर्थः।कीदृशस्यास्यतस्यधृष्णुषः दहतः दहेर्लिटःक्वसुः।तक्षजंदसः।ऋ
क्ष्मार्गस्य।पुनःपुनर्गम्यतइतिजेहामार्गः हंतेर्यङ्लुगंतात्कर्मण्यसुन्कृत्वानावच्छांदसः।अजि
घ्नतः मंत्रसहितारण्योरुत्पन्नत्वात्।यद्वा विविधज्वालस्यअनियतमार्गस्य॥७॥अथाष्टमीमृ॥ १३८
॥८॥ ॥रथोनयातःशिक्वभिःकृतोद्यामंगेभिररुषेभिरीयते।आदस्यतेकृष्णासोदक्षिसूरयःशू २९

रस्येवत्वेषथादीषतेवयः॥८॥ ॥अयमग्निःशक्वभिःऋत्विग्भिःकृतःबद्धोरथोनरथइवसमययास्वीयैश्चक्रादि
भिरंगैरीयतेनद्धत्यात्स्थापितःसन्‌अरूपेनिर्गमनशीलैरंगतिः ज्वालादिरूपैरवयवैर्द्यामंतरिक्षं
आच्छाद्येनरूपःसन्‌ईयतेगच्छति।ईङ्‌गतौ।अनंतरंतस्यास्यतेतवसूरयःप्रेरणायोमार्गाः कृ
ष्णासः कृष्णवर्णाभवंतिनियतमेवंभवंतितदर्थंदक्षिदहतिकाष्ठानि।उरूपव्यत्ययःछांदसःशपोलु
क्।किंचज्वलितस्याग्नेस्त्वेषथात्दीप्तात्तेजसःसकाशात्वयःगमनशीलाःपक्षिमृगादयःईषतेग
च्छंति।ईषगत्यादौ।बहुलंछंदसीतिशपोलुक्।पलायंते।तत्रदृष्टांतः॥शूरस्येवत्वेषथात्यथाकस्य
चिद्विक्रांतस्यदीप्तात्तेजसःसकाशात्भीत्यापलायमानाइवएवमंतरिक्षंस्पृशन्सर्वतोदहत
निसर्वदावाग्निरूपेणस्तूयते॥८॥अथनवमी॥९॥ ॥त्वयाह्यग्नेवरुणोधृतव्रतोमित्रःशाश

इत्र्यर्यमाःसुदानवः।यत्सीमनुक्रतुनाविश्वथाविभुरराँननेमिःपरिभूरजायथाः॥९॥ ॥हेअग्नेत्व
याखलुवरुणो।गत्यनिमानिदेवोधृतव्रतःस्वीकृतवर्षणादिकर्माभवतितथामित्रोहरतिमा
नीदेवःशाशद्रेशातयतितमंतः।शदृशातनेछांदसोलिट्बहुलंछंदसीतिरुट्तुजादित्वादभ्यास
दीर्घः।तथार्यमाउनयोर्मध्यवर्त्तीदेवःसुदानवःशोभनदानोभवतिव्यत्ययेनबहुवचनं।यद्वा
एतेरुणादयःसुदानवःशोभनदानाःस्वस्वकार्यकर्त्तारः।तथाहिशाशद्रेतीह्णाणि।क्रियंतेहिश
ब्दोमंत्रांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थः।त्वमग्नेवरुणोजायसइतिहिमंत्रांतरं।शदेःकर्मणिछांदसोलि
ट्।इरयोरितिरेभावः।हिस्वितिनिपातानांनावः।वरुणादीनामप्यायत्तत्वउपपत्तिमाहयद्यस्मा १३७
कारणात्हेअग्नेसीमसर्वतःक्रतुनाकर्मणाविश्वथाविश्वइवविश्वात्मकइवविभुःमित्राद्या २°

त्मनासर्वव्यापीपरिभूःस्वतेजसासर्वतःपरिगृहीतासन्अनुक्रमेणअजायथाःजायतेप्रादुर्भवति॥
तत्रदृष्टांतः।अरान्रथस्यशंकून्नेमिर्नबाह्यवलयइवयथाव्याप्यतिष्ठति॥९॥अथदशमी॥९॥ ॥
त्वमग्नेश(श)समानायसुन्वतेरत्नंयविष्ठदेवतातिमिन्वसि।तंत्वानुनव्यंसहसोयुवन्वयंभगंनकारेमहि
रत्नधीमहि॥९॥ ॥हेअग्नेयविष्ठयुवतमत्वंशशमानायत्वांस्तुवतेशशमानःशंसमानइतिया
स्कःसुन्वतेत्वदर्थमभिषवंकुर्वतेयजमानायतद्यागार्थंरत्नंरमणीयंहविर्देवतातिंदेवस्तुनायमा
र्णंइन्वसिव्याप्नोषि।अस्मत्प्रत्तंहविर्देवान्प्रापयसीत्यर्थः।इन्वतिर्व्याप्तिकर्मा।इन्वतीनन
क्षतिनत्रामस्तुपाठात्हेसहसोयुवन्युवशब्देनोत्पत्तिर्लक्ष्यतेमथनकालेबलेनोत्पन्नबल
स्यामिश्रयितर्वायद्वासहसस्पुत्रयुवन्नित्यतरुणमहिरत्नअस्मभ्यंदेयमहिरमणीयधननवं

नवतरं स्तुत्यं वार्त्तं तादृशं हविर्भुजं वा वयं यजमानाः कारेत्याशीःस्तोत्रलक्षणो वह्निं प्रधीमहि स्थापयामः । ह
विःप्रदानसमये ह्वितप्रमेव स्तुम इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तत्र दृष्टांतः ॥ नगं न आदित्यमिव यद्वा महांतं राजानमिव तं य
थायथा स्तुवंति तद्वत् ॥ ८ ॥ अथैकादशी ॥ ८ ॥ ॥ अस्मे रयिं न स्वर्थं दमूनसं नगं दक्षं न पप्रचामि धर्णसिं ।
रश्मीरिव यो यमति जन्मनी उभे देवानां शंसमृत आ च सुक्रतुः ॥ ८ ॥ ॥ हे अग्ने त्वं अस्मे अस्मात् सुस्वर्थं सुदु
आणीयं दमूनसं दमनीयं उपायैर्दमयितुं शक्यं नगमिव प्रत्ययः रयिं न पप्रचासि धनं यथा संप्रणक्षि त
था नगं मार्वर्नजनीयं दक्षं न उत्साहवंतं प्रवृद्धं वा धर्णसिं विद्याधिधारणाकुशलं पुत्रं यथा पप्रचासि सं
पृणक्षि तं नयमपि दद्यासीत्यर्थः । पृचीसंपर्के लेघरागमः । बहुलं छंदसीति विकरणास्य श्लुः । इदानीं परोक्षेण १३९
हापाग्निः रश्मीरिव स्वकीयान् रश्मीन् यथायमतिनियमयति विस्तारयति तद्वत् स उभे जन्मनी जनना ३१

धारक्ता भुनो लोको अस्त्रलोको यमति नियच्छति तया सुक्रतुः शोभनकर्मा अयं अग्ने अस्मदीययज्ञे देवानां देव
संबंधिनं शंसं स्तवं च आयमति आयच्छति सर्वदा ददाति यद्वा श्रवांसि पृचासीत्यपि परोक्षवाक्य प्रथमपु
रुषतया योज्यं ॥ ८ ॥ अथ द्वादशी ॥ ८ ॥ ॥ उत नः सुद्योत्मा जीराश्वो होता मंद्रः शृणवच्चंद्ररथः । स नो
नेषन्नेषतमैरमूरो अग्निर्वामं सुवितं वस्यो अच्छ ॥ ८ ॥ ॥ उत अपि च संभजनीयां सोऽग्निः अस्मदीयं
याक्षानां उत स्तुतिं शृणवत् अपि नाम शृणुयात् यद्वा नोस्मान् श्रावयतु देवेषु मध्ये प्रख्यापयतु शृणोते
र्लेट्यडागमः । कीदृशोयं सुद्योत्मा सुद्योतमानः शोभनदीप्तिः । अन्येभ्योपि दृश्यंत इति मनिन् जीराश्वः
शीघ्रगमनाश्वः होता देवानामाह्वाता मंद्रः मदनशीलः चंद्ररथः किंचायं अमूरः अमूढबलः वस्यं वंम
नीयः स प्रसिद्धाग्निर्नेषतमैः अत्यर्थं नेतृभिः कर्मभिस्तोत्रैर्वा नोस्मान् उत नेषत् अपि नाम नयतु

यज्ञस्य पारं प्रापयेत्। नयतेर्लेट्यडागमः। सिब्बहुलमिति सिप्। किमर्थं वामं वननीयं स्तुवितं सुष्ठु प्राप्यं स्व
र्वः कांक्षणीयं स्वर्गं अच्छ अभि पितुर्ध्यन प्राप्तुं नेषत्॥१२॥ अथ त्रयोदशी॥१३॥ ॥अस्ताव्यग्निः शिमी
वद्भिरर्कैः साम्राज्याय प्रतरं दधानः। अमी च ये मघवानो वयं च मिहं न सूरो अति निष्टतन्युः॥१३॥ ७।
अयमग्निः शमीवद्भिः हविःप्रदानादिकर्मवद्भिरर्कैरर्चनसाधनैर्मंत्रैः अस्तावि स्तुतोऽस्माभिर्यजमानैः
शमीति कर्मनाम शिमी शक्तिरिति तन्नामसु पाठात्। कीदृशोऽयं साम्राज्याय कर्मणि षष्ठीस्थाने च
तुर्थी सम्यग्राजमानत्वं प्रतरं प्रकृष्टतरं अत्यर्थं दधानः। अस्तु च छंदसीत्यसुप्रत्ययः। किंचामममग्नि
अमी च पुरोवर्तमाना ऋत्विजः स्तुत्यादयो वा ये वयं च पूर्वं स्तोतारो वयमपि अतीत्यर्थान १३७
ष्टतं न्युः शब्दयन्ति निष्पूर्वः स्तनोतिः शब्दकर्मा। इतः परमप्यस्मान् पुत्रपौत्रादयो वयं चाग्निं स्तुमः इत्यर्थः। ३२

Dr. BHAU DAJI

।नत्र दृष्टांतः॥ मिहं न सूरः मिहं मेहनशीलं मेघं यथा सूरः सूर्यो दृष्ट्यर्थं शब्दयति तद्वत्। लिङ्गि छांदसो विक
रणस्य लुक्। अति निः अस्तं नशब्द उपसंज्ञायामिति षत्वं॥१३॥ द्वितीयस्य द्वितीये नवमो वर्गः॥९॥ श्री ॥
समिद्धः इति त्रयोदशर्चं तृतीयं सूक्तं आत्रेयमानुष्टुभं प्रथमायाः समिन्नामकोऽग्निर्देवता समिद्धोऽग्निः द्वितीया
दीनां तनूनपान्नराशंस इळो बर्हिर्देवीर्द्वारः उषासानक्ता देव्या होतारौ प्रचेतसौ तिस्रो देव्यः सरस्वती
इळा भारत्य त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतिरित्येताः क्रमेण देवताः। अंत्याया इंद्रः। तिस्रो देव्य इत्यस्य विवरणं
सरस्वतीळा भारत्य इति। अत्रानुक्रमणिका। समिद्ध आप्र्या आनुष्टुभं अंत्यैंद्रीति। अत्र च तनूनपा
ग पादिर्निर्यज्ञावयववाची निर्यज्ञ एवोच्यते अतः स एव देवतेति काश्चक्यमतं अग्निरेव समिद्धादिर्नि
रूप्यते अतः स एव देवतेति शाकपूणिमतं। निरुक्ते किं देवताः प्रयाजानुयाजा इत्यादिना पक्षांतरं व

ऽध्यापरस्यार्थं तदर्थं ब्राह्मणानि चोदाहृत्य इतरे पश्चात् अर्थयागाः आग्नेया वेति सिद्धान्तितं। अथ किंदेवताः
प्रयाजानुयाजाः इत्यादिना प्रश्नावं गिरोगोत्रोत्पन्नानां एतदाप्रीसूक्तं। एकादश प्रयाजा इति रुद्रस्मृति
नां। समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथर्षि वेत्यन्न यथर्षि पिथरणेन आप्रीसूक्तानि स्वत्रि विधानि तत्र वासि
ष्ठ आपवाश्च श्वानि गार्ग्स्य मद्गानि च वाग्निराशंसवंति मेधानि थं दीर्घतमसं प्रैषिकानि च नराशंसत
नूनपाद्भ्यवंति। इतराणि तनूनपाद्वंति तत्रैतत्सूक्तं दीर्घतमसत्वात् तनूनपाद्वत्॥ ॥ तत्र प्रथ
मा॥ ॥ ॥समिद्धो अग्न आवह देवाँ अद्य यतस्रुचे। तंतुं तनुष्व पूर्व्यं सुतसोमाय दाशुषे॥ ॥
॥ ॥हे अग्ने समिद्धः सम्यग्दीपितः एतन्नामकस्त्वं अद्यास्मिन्यागदिने देवान् हविषां भोक्तॄन्यथा १४०
दीनावह अस्मद्यज्ञं प्रति प्रापय तस्रुचे यागायोद्यतस्रुचे यजमानाय तदर्थं आवाध्यह्य तनुत सोमा ३३

पयागार्थमभिषुतसोमाय यथा दाशुषे हविर्दत्तवते यद्यपीदानीमेवाद्भुयं तदेवाः तथापि स्वर्ज्ज्ञानापेक्षयानाथ
पक्षपावादाश्रुप इत्युच्यते हविर्दात्रे वा यजमानाय तदर्थं पूर्वं पूर्वेभ्यो देवेभ्यो हितं सर्वकालीनं वा तंतुं यज्ञं
तनुष्व विस्तारय॥ ॥ अथ द्वितीया॥ ॥ ॥घृतवंतमुपमासि मधुमंतं तनूनपात्। यज्ञं विप्रस्य मावतः शशमा
नस्य दाशुषः॥ ॥ ॥हे तनूनपात् तनूनपादग्निरिति कात्थक्यः पक्षे न वा गावः गोगानां वा सुजायमान
त्वात् तान्यत्र उत्पन्नं क्षीरं क्षीरात् सर्पिरिति। आज्यस्य नपात्त्वं तद्दाहयतः अग्निपक्षे आप्त्व उच्यंते तान्यत्र ओषधि
वनस्पतयः तेभ्योग्निरिति नपात्त्वं अरणीभ्यामिति भावः। एतन्नामक हे अग्ने विप्रस्य मेधाविनं शशमानस्य
दाशुषो हविर्दत्तवतो मावतो मत्सदृशस्य यजमानस्य युष्मदस्मद्भ्यां च्छंदसि सादृश्य इति वतुप् आस
र्वनाम्न इत्यात्वं। घृतवंतं रक्तयदाज्योपेतं मधुमंतं माधुर्योपेतं सोमादिमधुरद्रव्येण तद्दृतं यज्ञं उपउपेस

मासिनिर्मिमी।मिमिनोनवसिवासमइत्तिपर्यंतंतिष्ठामीत्यर्थः॥मामानेआदादिकः॥२॥ ॥अथतृतीया॥ ॥
शुचिःपावकोअद्भुतोमध्वायज्ञंमिमिक्षति।नराशंसस्त्रिरादिवोदेवोदेवेषुयज्ञियः॥३॥ ॥देवेषुमध्ये
शुचिःशुद्धोदीप्तोवापावकःअन्नस्याहुतस्यशोधयिताअद्भुतःअहुतइवआक्रपेक्षणेनविनाआश्चर्यद्
नइत्यर्थः।देवोद्योतनशीलःयज्ञियोयज्ञसंपादनार्हः।ईदृशोनराशंसःनरैःकर्मनेतृभिःऋत्विग्भिःशंसनीयो
ग्निःदेवोद्युलोकादागत्यमध्वामधुरेणरसेनयज्ञमस्मदीयंत्रिराभिमिक्षतित्रिवारंसमंतात्सिंचतिस्वा
दयतीत्यर्थः।यद्वामधुरेणफलेनत्रिराभिमिक्षतियोजयतीत्यर्थः।नराशंसोयज्ञइतिकात्थक्यपक्षेयज्ञा
भिमानीदेवोद्योतमानःद्युलोकादागत्यावधीयमानःयज्ञंत्रिराभिमिक्षति।अयंनराशंसोदेवःत्रिरात १४२
पसर्गविशाद्योग्यक्रियाध्याहारःत्रिवारमागच्छतित्रिराहरतिवाफलंवाशिष्टंपूर्ववन्नेयं।२।अथचतुर्थी ३५

॥२॥ ॥ईळितोअग्नआवहेंद्रंचित्रमिहप्रियं।इयंहित्वामतिर्ममाच्छासुजिह्ववच्यते॥३॥ ॥हेअग्नेईळि
तःमार्वेस्तुत्यःइळनामकस्त्वंअस्मिन्यज्ञेचित्रंचायनीयंप्रियंप्रीणयितारमस्मान्हविःस्वीकर्तुंवाप्री।तिशुक्
मिंद्रंआवहआह्वय।हेसुजिह्वघृतपानेनशोभनज्वालइयंममतिर्मननसाधनास्तुतिरूपावाक्त्वांअच्छ
आभिमुख्येनप्राप्तुंवच्यतेउच्यतेमतिरेवास्मदीयोच्यते।वचेर्यकिसंप्रसारणाभावेतिस्वरूपस्यवाछंदसी
तिविकल्पितत्वात्अनावेयण।अत्रतुरोउशादीउनिमानियज्ञपरतयावाव्याख्येयं।एवमुत्तरत्रयज्ञांग
र्यज्ञसंबंधिदेवतानिश्चयज्ञदेवाच्यतइतितत्परत्वेनव्याख्येयं॥२॥अथपंचमी॥३॥ ॥स्तृणानासोयतस्रु
चोबर्हिर्यज्ञेस्वध्वरे।वृंजेदेवव्यचस्तममिंद्रायशर्मसप्रथः॥४॥ ॥स्वध्वरेशोभनप्रापणीयाध्वांतरयागेवा
नियज्ञेसोमयागेबर्हिर्दर्भान्स्तृणानासःआस्तारंतयस्रुक्केतेचःनियमितजुह्वादिपात्राःऋत्विजोदेवव्यचस्त

मंत्रातिशयेन देवगामिनं सप्रथः सर्वतो विस्तीर्णं शर्म सुखसाधनं गृहं इंद्राय यष्टुं जे विवर्जयंती संपादयंतीत्यर्थः॥
॥५॥ अथ षष्ठी ॥६॥ ॥ विश्रयंतामृतावृधः प्रायै देवेभ्यो महीः। पावकासः पुरुस्पृहो द्वारो देवीरसश्चतः॥
॥६॥ ॥ द्वारो देवीः यज्ञस्य द्वाराणि गामिन्यो देवताः विश्रयंतां विविधं श्रयंतु विवृता भवंतु किमर्थं देवेभ्यः
प्रयै प्रयातुं देवानां प्रायणाय प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै इति निपातितः कीदृश्यः ऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयि-
त्र्यः इज्याः पावकासः शोधयित्र्यः पुरुस्पृहः बहुस्पृहणीयाः असश्चतः असज्यमानाः परस्परविप्रकृष्टा इ-
त्यर्थः॥६॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये दशमो वर्गः॥७॥ अथ सप्तमी॥७॥ ॥ आ भंदमाने उपाके नक्तोषासा
सुपेशसा। यह्वी ऋतस्य मातरा सीदतां बर्हिरा सुमत्॥७॥ ॥ भंदमाने सर्वैः स्तूयमाने उपाके परस्परं १४२
संनिहिते सुपेशसा शोभनरूपे पेश इति रूपनाम यह्वी महत्यौ अपत्यरूपे वा प्रतिदिनं जायमानत्वात् य- ३५

ह्व इत्यपत्यनाम यह्वः सूनुरिति तन्नामसु पठितत्वात्। ऋतस्य मातरा यज्ञस्य निर्मात्र्यौ ताभ्यां गृमंत्राध यज्ञस्य संध्य-
त्वे यज्ञमात्रस्य उपचर्यते। यद्वा अग्निहोत्रादीनामहोरात्रसाध्यत्वात्। नक्तोषासा उक्तगुणविशिष्टे अहोरा-
त्रदेवते सुमत् स्वयमेव अस्माभिरप्रार्थिते इत्यर्थः। यद्वा सुमत् बर्हिरास्तृतं दर्नं आसमंतात् आसीदतां उ-
पविशतां। यद्वा ऋतस्य निकर्माणि षष्ठी यज्ञमासीदतां आसाद्य च बर्हिरास्तृतं दर्नं स्वयमेवासीदतां॥७॥ अथा-
ष्टमी॥८॥ ॥ मंद्रजिह्वा जुगुर्वणी होतारा दैव्या कवी। यज्ञं नो यक्षतामिमं सिध्रमद्य दिविस्पृशं॥८॥
मंद्रजिह्वा देवानां मादनजिह्वौ जुगुर्वणी भृशं शब्दं कुर्वंतौ स्तुवंतौ यजमानानां मंत्रकारौ यङ्लुगंतात् क्विपि
छांदसी रूपसिद्धिः तस्मिन्नुपपदे वनतेः छंदसि वनसनरक्षिमथामिति इन् प्रत्ययः कवी मेधाविनौ क्रां-
तदर्शिनौ दैव्या होतारा देवसंबंधिनौ होतारौ अयं च मध्यमस्थानस्थितौ सिध्रं फलसाधनं इतं सिधस्फा

शितंगीत्यादिनारूढदिविस्पृशं द्युलोकवासिदेवान् स्पृशंतं तैर्हविषः स्वीक्रियमाणादिति भावः। ईदृशं नोस्मदीयमि
मंयज्ञं यच्छतां अश्नुयतां वा सम्यग्निर्वाह्यतामित्यर्थः। अथ नवमीमृचमाह॥छ॥ ॥शुचिर्देवेष्वर्पिता होत्रा
मरुत्सु भारती। इळा सरस्वती मही बर्हिः सीदंतु यज्ञियाः॥छ॥ ॥शुचिः शुद्धा मरुत्सु विरूढलक्षणाया अम
रणा उदकेन द्योतनशीला जनस्तोत्रेषु मरुत्सु ऋत्विक्षु वा अर्पिता नियता होत्रा होमनिष्पादका भारती भर
तस्यादित्यस्य संबंधिनी द्युस्थानका कृतिस्त्रः त्रिस्थानरा निमानि देवताः यज्ञिया यज्ञार्हाः सत्यः ब
र्हिस्तीर्णं सीदंतु तिष्ठंतु। अत्र निरूह्याजकस्य इति जकस्य उदात्तत्वं॥छ॥ ॥अथ दशमी॥छ॥ ॥
॥ ॥तं नस्तुरीपमद्भुतं पुरुवारं पुरुत्मना। त्वष्टा पोषाय विष्यतु राये नाभा नो अस्मयुः॥ १४३
॥छ॥ ॥नः अस्मदर्थं नन्वा ईदृशं तुरीपं शीघ्रव्यापि अद्भुतं महत् आविर्भवत् अभूतमि ३६

वमतूयदाम इत्यामैतत् सारस्वतोमहत् पुरुवारं बहूनां प्राणिनां अर्थायितव्यं अरं अलं समर्थयिद्वा पुरुवा बहु
अन्नं तं च वा आत्मार्थे अरं अलं त्मना पुरु बहु क्रियाविशेषणमेतत् ईदृशमुदकं त्वष्टा त्विष्यादेः कर्ता विष्टृशाद्दो
यास्केनैवं व्याख्यातः त्वष्टा तूर्णमश्नुत इति त्विषेर्वा स्याद्दीप्तिकर्मणः त्वक्षतेर्वा स्यात् करोतिकर्मणः इति तत्राम
कोवाधकतोपि। अस्मयुः अस्मान् कामयमानः देवान् पोषाय अस्मत्पुष्टये रायेस्मदृद्धये च नाभा नाभानो नोदृष्टेवंध
कमध्यमेयच्छ नानिस्थाने वास्थितं उक्तलक्षणमुदकं विष्यतु विविधं गमयतु। षो अंतकर्मणि छ्यतेः शानीत्योका
रलोपः उपसर्गात् सुनोतीति षत्वं। यद्वा नो नाभा अस्मत्संबंधियज्ञनाभौ उत्तरवेद्यां राये षष्ठ्यर्थे चतुर्थी रायो
गवादिधनस्य पोषाय पुष्टये। स्मृतिरूपस्य ष्टोविमोचनार्थः उक्तलक्षणं दृष्टिं सृजत्वित्यर्थः॥छ॥ अथैकादशी॥छ॥ ॥
अवसृजं उपत्मना देवान्यक्षि वनस्पते। अग्निर्हव्या सुषूदति देवो देवेषु मेधिरः॥छ॥ ॥हे वनस्पते वना

नांपाजकरूपाणिमानिदेवानेअवसृजन्नास्तेरंवर्तयन्ऋत्विजःस्वस्वकर्मसुव्यापारयन्त्मनाआत्मनादेवानिद
विद्वुंजःउपयच्छिउपेत्ययजामेधिरोमेधावान्अग्निराहवनीयःदेवेषुनयेषांमध्येहव्यानिदेवीपिठस्त्वदतिभरय
तिस्वीकरोतिश्रदधरणाबहुलंछंदसीतिवापःश्रुः।जेटोउटाविसृडागमः।पद्वाशूपाग्निरेवपरोहोणोयंत
सोग्निर्देवीपिठुहुस्वीकरोति।अथद्वादशी॥१२॥ ॥पूषण्वतेमरुत्वतेविश्वदेवायवायवे।स्वाहागायत्र
वेपसेहव्यमिंद्रायकर्तन॥१२॥ ॥पूषण्वतेपूषन्निष्कृतेअनोत्रुदितिउदूकवतुझांमेउबितिमउपन
दात्तवं।मरुत्वतेमरुद्भिस्तद्वतेविश्वदेवायसर्वदेवसंघायवायवेगमनशीलायवायुदेवायचतथागाय
त्रवेपसेवेपइतिरूपनाम।गायत्रंबाहद्रतरसामोपलक्षणं।गायत्रंवेरूपःरूपंयस्यतादृशायेंद्रायहव्यं १४४
हविःप्रदातुंस्वाहाकर्तनस्वाहाकारंकुरुतऋत्विजःकुरुतेजोटितिप्तनप्तनथनाश्चेतितनबादेशः॥१२॥ ३७

अथत्रयोदशी॥१३॥ ॥स्वाहाकृतान्यागहुपहव्यानिवीतयेइंद्रागहिश्रुधीहवंत्वांहवंतेअध्वरे॥१३॥ ॥हेइं
द्रस्वाहाकृतानिस्वाहेवंशब्दोविशिष्टैःकरणभूतैरणंयच्छमाणादेवतानांनाःस्वाहाकृतयःतद्वंतिहव्यानिहवीं
षिअत्रप्रजोपोउवषट्कारप्रदानात्स्वाकृतंहविरित्यर्थः।तद्धविःउपेत्यवीतयेभक्षणायआगहिआगच्छ।गमेः
छांदसःशपोलुक्।अनुदात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकलोपः।तथाहेइंद्रआगहिस्तोत्राण्यपिनिजदयागच्छआ
गत्यहवंअस्मदीयमाह्वानंश्रुधिशृणुयतस्त्वांअध्वरेअहिंसात्मकेयागेहवंतेआह्वयंतिऋत्विजःअतःश्रु
धिहवयनेर्बहुलंछंदसीतिसंप्रसारणं॥१३॥इतिद्वितीयस्यद्वितीयेएकादशोवर्गः॥११॥ ॥अनप्यसीमि
त्यर्धर्चिउयसूक्तंदीर्घतमसं।अंत्यात्रिष्टुप्शिष्टास्त्रिष्टुभंतंपरिनापयाजागत्यःप्रातरनुवाकाश्विनशस्त्र
योरुक्तोविनियोगः।अग्निष्टोमेआग्निमारुतशस्त्रेइदंसूक्तंजातवेदस्यनिविद्धानीयं।अथयद्येतामितिखंडे

स्तुचितं। प्रतव्यसीं नव्यसीमा यो दिष्टेति तिस्र इति दशरात्रस्य प्रथमेऽहनि जातवेदस्यं निविद्धानं। आश्वमे
धिके मध्यमेऽहनि च निविद्धानं। तथा चाचार्यो निर्दिशत् एकाह्णरूपत्रास्यं तेषु निविदो दध्यादेवमेवाग्निमारुत इ
ति॥छ॥ तत्र प्रथमामृचमाह॥छ॥ ॥प्रतव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्नये वाचो मतिं सहसः सूनवे भरे। अपां न
पाद्यो वसुभिः सह प्रियो होता पृथिव्यां न्यसीदद्वृत्वियः॥छ॥ ॥अहं अग्ने तव्यसीं तवीयसीं अतिशये
न वर्द्धयितृत्वं तवतिर्वृद्ध्यर्थः। सौत्रो धातुः। अस्माच्चतुर्जं। नातृतुच्छंदसीति यस्तुनः तुरिष्टमेयस्स्विति तृलोपः। छां
दस ईकारलोपः। नव्यसीं नवतरां अपूर्वां धीतिं यागलक्षणां उक्तगुणकं कर्म प्रभरे प्रकर्षेण करोमि तथा
ऋक्लक्षणां वाचो मतिं स्तुतिरूपं कर्म भरे करोमि। कीदृशायाग्नये सहसो बलस्य सूनवे पुत्राय। किं च यो अग्निरपां १४५
नपात्तासां नप्ता। अद्भ्य ओषधयः ओषधीभ्योऽग्निरित्यग्नेरपां नप्तृत्वं। अथवा अपां न पातयिता वैद्युताग्निरूपेण ३९

प्रवर्षकत्वादिना वा। तथा प्रियो यजमानस्य प्रीणयितैव वा नस्य होता होमनिष्पादकः सोऽग्निरृत्वियः प्राप्तकालः प्राप्तप्र
दानसमयः सन् पृथिव्यां वेदिलक्षणायां वसुभिः निवासयोग्यैर्गवादिधनैः सहितो न्यषीदत् नितरां सीदति॥छ॥ अ
थ द्वितीया॥छ॥ ॥स जायमानः परमे व्योमन्याविरग्निरभवन्मातरिश्वने। अस्य क्रत्वा समिधानस्य मज्मना प्र द्यावा
शोचिः पृथिवी अरोचयत्॥छ॥ ॥स पूर्वोक्तोऽग्निः यजमानः अरणीभ्यामुत्पद्यमानः काष्ठेषु वा प्रादुर्भूतः स
न् तदानीमेव परमे उत्कृष्टे व्योमनि विविधरक्षणवति विदिदेश मातरिश्वने अंतरिक्षसंचारिणे वायवे प्रथम
माविरभवत् प्रत्यक्षोऽभूत्। त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्वन आविर्भवेत्यादिश्रुत्यंतरप्रसिद्धेः वायुसंयोगात् प्र
ज्वलित इत्यर्थः। अथवा मातरि फलस्य निर्मातरि यज्ञे श्वसिति चेष्टत इति मातरिश्वा यजमानः तदर्थं किं
च यजमानस्य इंधनैः सम्यक् वर्द्धमानस्यास्याग्नेः मज्मना बलनामैतत् बलेन क्रत्वा क्रतुना कर्मणा च्वा

ज्वालाजननादिव्यापारेणशोचिः।द्यावापृथिवी।द्यांपृथिवींचआरोचयत्।प्रकर्षेणदीपयत्।मध्येशोचिःशब्दश्छां
दसः।मज्मनाकृत्वासमिधानस्येतिवायोज्यं।प्रबलेनसमिंधनादिव्यापारेणसमिद्धमानस्येत्यर्थः॥छ॥अ
यत्तृतीयाप्त्व॥छ॥ ॥अस्यत्वेषाअजराअस्यभानवःसुसंदृशःसुप्रतीकस्यसुद्युतः।भात्वक्षसोअ
त्यक्तुर्नसिंधवोअग्नेरेजंतेअससंतोअजराः॥छ॥ ॥अस्यस्तूयमानस्याग्नेःत्वेषादीप्तयःअजराःजरार
हिताःअजस्राःअविरताइत्यर्थः।नञोजरमरेत्यादिनोत्तरपदाद्युदात्तत्वं।तथासुप्रतीकस्यशोभनस्व
रूपस्याग्नेर्भानवोरश्मयःदीप्तरुक्कवादत्रविस्फुलिंगाअवगंतव्याःतेचसुसंदृशःसुष्ठुसम्यग्द्रष्टारः
सर्वतोव्याप्ताइत्यर्थः।सुद्युतःसुष्ठुसर्वतोद्योतमानाःतथाअस्याग्नेःभात्वक्षसःत्वक्षइतिबलनामभ १४६
त्वक्षाईइतिबलनामसुपाठात्।भासमानबलाःअक्तुरितिरात्रिनामैतत्।अक्तुःऊर्म्येतितन्नामसु ३७

कत्वात्।द्वितीयार्थेप्रथमा।अक्तुंजगदंजकंनैशंतमःअतिअतिक्रम्यसिंधवःस्यंदमानाःसर्वत्रव्याप्नुवानाः
अससंतःस्वव्यापारेष्वस्वपंतःअविरतःअतएवाजराःनरेजंतेनकंपंतेदीप्तपाकादिषुनचलंतिनचाप्यं
तवान्यैः।यद्वानशब्दोदृष्टांतवचनःभात्वक्षसःएताएवत्वक्षोवर्जयस्यतादृशस्यादित्यस्यसिंधवोनरश्म
यइवतेयथास्यंदनशीलाःव्याप्तिमंतःअक्तुरितिव्यंजकंतमअतिक्रम्ययद्वाअससंतोरेजंतेनह्यावच्छि
नोस्यात्वंकेरुक्कजह्वलणादीप्तयोपिसर्वत्ररेजंतेकंपंतेव्याप्नुवंतीत्यर्थः॥छ॥अथचतुर्थस्त्वा॥छ॥ ॥
यमेरिरेभृगवोविश्ववेदसंनाभापृथिव्याभुवनस्यमज्मना।अग्निंतंगीर्भिर्हिनुहिस्वआदमेयएकोवस्वोव
रुणोनराजति॥छ॥ ॥विश्ववेदसंसर्वधनंवेदइतिधननामवेदःवरिवइतितन्नामसुपाठात्।तादृशं
यमग्निंभृगवःभृगुगोत्रोत्पन्नाःपापस्यभर्जकाःपृथिव्यावेद्याएकदेशेच्छन्नराद्धः।यद्वाएतावतीवैपृथि

वात्यादिस्कंतेःवेद्याःपृथिव्यांवंतस्थानानोऽन्तरवेद्यां॥भुवनस्यभूतजातस्यमज्मनाबलेननिमित्तेनआत्मा
निभृतत्वेनईरिरे।ईरितिवंतःस्थापितवंतः।ईरितवंतोनमग्निंस्वस्वकीयदामग्रहेषुअन्तरवेद्यांगर्भैर्निःस्तुतिनिः
आस्तिवरिप्राभृतिहिरिगतोऽद्धोचाव्रतश्चप्रत्ययाच्छंदसिवावचनमितिरेफलोपाभावः॥योऽग्निःएकःस्व
स्वःसन्नेकएववावस्वोवसुनः।भगवादिधनस्यराजतिईश्वरोभवतिप्रदातुमितिशेषः॥४॥राजतीत्यै
श्वर्यकर्मोच्चियतिराजतीतित्त्वामसुपाठात्॥तत्रदृष्टांतः॥वरुणोनवारकआदित्यइवसयथासर्वं
स्यईष्टेतद्वत्॥४॥अथपंचमीमृचमाह॥५॥ ॥नयोवरायमरुतामिवस्वनःसेनेवसृष्टादिव्यायथा
शनिः॥अग्निर्जंभैस्तिगितैरत्तिभर्वतियोधोनशत्रून्त्सवनान्यृंजते॥५॥ ॥योऽग्निर्वरायवरणायनि १४७
ग्रहायनशक्योनभवति॥तत्रदृष्टांतत्रयमुच्यते॥मरुतांस्वनइवसयथाग्राह्यस्तद्वत्॥तथासृष्टावेरि ५०

तयार्थंप्रबलेनातिसृष्टासेनेवसायथाचैरनिरोध्यातद्वत्तथादिव्याशिरिदिविभवाअशनिर्यथापतत्येवनति
वार्यतेतद्वत्ईदृक्सामर्थ्यमस्तीतिदर्शयतियश्चयमग्निस्तिगितैर्निशितैःतीक्ष्णैर्दंतैःअत्तिकारश्छांदसः
जंभैःदंतैःतत्स्थानीयाभिर्ज्वालाभिःअत्तिअत्सद्विरोधिनोभक्षयतितथाभर्वतिहिनस्तिभर्वहिंसायांया
स्कस्वात्भर्वतिरत्तिकर्मेतियद्यपिअत्तिभर्वत्योरदनमेवार्थःतथापितद्वानरनेदोवगंतव्यः॥तत्रदृष्टांतः
योधेनसंप्रहर्त्तास्थिरइवसयथाशत्रून्भर्वतिभक्षयतितद्वत्।किंचसोऽग्निःवनावनानिवृक्षादिसमूहा
न्यृंजतेनितरांप्रसाधयतिदहतीत्यर्थः॥ऋंजतिःप्रसाधनकर्मेतियास्कः॥५॥अथषष्ठीमृचं॥६॥ ॥
कुविन्नोअग्निरुचथस्यवीरसद्वसुष्कुविद्वसुभिःकाममावरत्।चोदःकुवित्तुतुज्यात्सातयेधियःशुचि
प्रतीकंतमयाधियागृणे॥६॥ ॥अयमग्निर्नोस्माकंउचथस्यउक्थस्यस्तोत्रस्यकुवितबहुवारवीःक

मथिता असत् भवतु अस्तेर्लेट्यडागमः। यद्वा उचथस्य नः एतन्नामकस्य महर्षेः गोत्रप्रभवस्य नः इति संबंधः। तथा
वसुर्वासयिता सर्वेषां वसुस्थानीयो वा वसु निवासयितृभिः धनैः कामं अत्यर्थं अग्निमंतं वा अवित् अभिप्र
तं आवरत् आवृणोतु अभिमतप्रदानेन कामं निवर्त्तयत्वित्यर्थः। कामं निवर्त्तयत्वित्यर्थः। वृणोतेर्लेट्यडाग
मः छांदसो विकरणस्य लुक्। अयमग्निः चोदः अस्माकं कर्मसु प्रेरकः सन् धियः कर्माणि मातयेल्लानाय
ऊवित् बकुत ऊज्यात् वरयउकारयत्वित्यर्थः। ऊजिप्ररणार्थः। छांदसः शपः श्लुः। धृत्तिप्रतीकं घोतना
वयवं शोभनज्वालं तं अग्निं अया धिया अनया स्तुतिरूपया प्रज्ञया गृणाउच्चारयामि स्तोमीत्यर्थः॥७॥
अथ सप्तमी॥७॥ ॥घृतप्रतीकं व ऋतस्य धूर्षदमग्निं मित्रं न समिधान ऋंजते। इंधानो अक्रो विद १४८
थेषु दीद्यच्छुक्रवर्णामुदु नो यंसते धियं॥७॥ ॥घृतप्रतीकं घृतोपक्रमं प्रऊयाजादिषाज्यैर्हूयमानत्वा ४१

त्। यद्वा घृतदीपमंगं दीप्तज्वालामित्यर्थः। किंदेवो युष्मत्संबंधिन ऋतस्य यज्ञस्य धूर्षदं धुरि निर्वहणे सीदंतं यज्ञा
निर्वाहकमग्निं मंत्रं न मित्रमिव समिधानः इध्मेद्दीप्यमानः ऋंजते प्रसाधयति ऋंजतिः प्रसाधनकर्मा। ए
वं इंधानः सम्यग्दीप्यमानः अक्रः ज्वालासमिदादिनिराक्रांतः अन्यैरनाक्रांतो वा अक्रमेः छांदसोऽडः। विदाय
इषु यज्ञेषु वेदयस्तु स्तोत्रेषु निमित्तभूतेषु दीद्यत् दीप्यमानोऽस्मदीयां विप्रज्ञां यागादिविषयां शुक्र
वर्णां निर्मलां ज्योतिष्टोमादिकर्मा वा उदु यंसते उद्योदयत्वेव यमेर्लेट्यडागमः सिप्। उ इति एवार्थे॥
धीरिति कर्मनाम धीः शमी इति तन्नामसु पाठात्॥७॥ अथाष्टमीमृचमाह॥७॥ ॥अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छ
द्भिरग्ने शिवेभिर्नः पायुभिः पाहि शग्मैः। अदब्धेभिरदृपितेभिरिष्टेऽनिमिषद्भिः परि पाहि नो जाः॥७॥ ॥
हे अग्ने अप्रयुच्छन् अस्मान्प्रमाद्यन् युच्छ प्रमादे अविच्छिन्न भद्रैः सन् अप्रयुच्छद्भिः अप्रमाद्यद्भिः

अनवाधानरहितैः शिवेभिः मंत्र कल्याणैः शग्मैः सुखकरैः पायुभिः रक्षणप्रकारैर्नोस्मान् पाहि रक्षांकि
वदेइष्टे सार्वरपणीयाः जायमानः अस्मान् दीप्यमानः सन् अदब्धेभिः रहिंसितैः अदृप्तेभिः केनचिद
प्यपरिहृतैः दृपदंपत्रकेशो तौतादिकैः अनिमिषद्भिः निमेषरहितैः अनलस्वभावैः ईदृशैर्लक्षणै
र्नोस्मान् परितः पाहि पाहि पालय चक्षाउ पर्युपरिजायंत इतिजा नोजाः अस्मत्संबंधिनीः पुत्रपौत्रा
दिरूपाः प्रजाः परिपाहि परितो रक्षन केवलमस्मान् किंत्वस्मत्पुत्रपौत्रादीनपि रक्ष ॥२॥ द्वितीय
स्य द्वितीये द्वादशो वर्गः ॥२॥ ॥एतिप्रहोतेतिसप्तर्चं पंचमं सूक्तं दीर्घतमसं आगतं ऋर्वत्राग्नेयं त्रि
ष्टुक्त्वादिदमप्याग्नेयं तथा चानुक्रमणिका ॥एतिप्रसप्त आगतमिति॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्र १४९
योर्विनियोग उक्तः ॥२॥ तत्र प्रथमा ॥२॥ ॥एतिप्रहोताव्रतमस्य माययोर्ध्वं दधानः शुचिपेशसं धियं ४२

अभिस्रुचः क्रमते दक्षिणावृतो या अस्य धाम प्रथमं ह निंसते ॥२॥ ॥अयं होता होमनिष्पादको ध्वर्युर
स्याग्नेर्व्रतं हविःप्रदानादिरूपं कर्म कर्तुं माययाकर्तव्यविशेषप्रज्ञया युक्तः सन् प्रैति प्रकर्षेण गच्छति हो
तुं मायेति प्रज्ञानाम माया वयुनमिति तन्नामसु पाठात् कीदृशोयं ऊर्ध्वं उपर्यारूढां शुचिपेशसं शोभनरू
पोपेतां पेशइतिरूपनामधियं प्रज्ञां दधानः आत्तवत्या कर्मणो निसमीक्ष्येतदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् आ
गत्य च दक्षिणावृतः प्रादक्षिण्येन वर्तमानाः स्रुचः जुह्वादीः क्रमते गृह्णाति कीदृश्यः स्रुचः या प्रथमं पा
त्रासादनकाले अस्याग्नेर्धाम स्थानं निंसते निंसचुंबने इति धातुः चुंबंति भजंत इत्यर्थः प्रथममनुष्ठेय
कर्म बुध्वा प्रैति पश्चात् स्रुचः क्रमत इत्यर्थः ईदृशः प्रसिद्धो यद्वा होता देवानामाह्वाता यमग्निः अस्य यज
मानस्य व्रतं कर्म ज्योतिष्टोमादि प्रज्ञाविशेषणं युक्तः सन् एति यज्ञदेशं प्रत्यागच्छति कीदृशोयं ऊर्ध्वं

DR. BHAU DAJI

उर्ध्ववर्तिष्णुशुचिपेशसंशोभनरूपोपेतंधियंज्वालाज्वलनादिरूपंकर्मदधानोधारयमाणः।आगत्यचद
क्षिणावृतउक्तलक्षणाःस्रुचःघृतपूर्णाजुहूपभृदादिकाः।अभिक्रमतेआक्रमतेघृतंस्वीकर्तुंज्वा
लाःप्रसर्पतीत्यर्थः।याःस्रुचःप्रथमंपूर्वंहविरासादनकालेअस्याग्नेर्धामस्थानंवेदिलक्षणंनिंसंते
चुंबंतिप्राप्नुवंति।हशब्दःप्रसिद्धौ।णिसिचुंबने।अदादित्वाच्छपोलुक्।इदित्वान्नुम्॥१॥इतिद्वितीया॥१॥
अभीमृतस्यदोहनाअनूषतयोनौदेवस्यसदनेपरीवृताः।अपामुपस्थेविभृतोयदावसदधस्व
धाअधयद्याभिरीयते॥२॥ ॥ऋतस्योदकस्यदोहनाःधाराःयोनौउत्पत्तिस्थानेदेवस्यसदनेद्यो
तमानस्यादित्यस्यस्थानेपरीवृताःतद्रश्मिभिःपरितोव्याप्ताःसत्यःअनूषतअभिनवन्तवंतिअ १५०
नवंत्येवस्तूयंतेवा।कइत्यतआह।यत्यदाअपामुपस्थेउदकानामुत्संगेअंतःविभृतःविशेषेण ४३

नानाविधार्यमाणःसन्अवसत्।आक्रम्यनिवसत्ययमग्निरिदानीमित्यर्थः।अधअधुनास्वधाःअमृतोपमाःअपःअ
धयत्पिबतिसर्वोलोकःताभिरीयतेयाभिःसन्दृश्यतेअयमग्निःसंगच्छतेवाइमिताअधयत्विध्यदात्मना
उदकानिजगत्याययतइत्यग्नेस्तुतिः॥२॥अथतृतीया॥२॥ ॥युयूषतःसवयसातदिद्वपुःसमानमर्थंवि
तरित्रतामिथः।आदींभगोनहव्यःसमस्मदावोढुर्नरश्मीन्समयंस्तसारथिः॥३॥ ॥सवयसासमानवय
स्कौवयःशब्देनसामर्थ्यंलक्ष्यते।समानसामर्थ्यावितितत्तदानीमेवयदाप्रवृद्धोभवतितदानीमेवसमर्थौ
समानप्रयोजनंनिष्पत्तिंमिथःप्रत्येकंवितरित्रतानाशयतंनौहोत्रध्वर्यूयुयूषतःअग्नेःशरीरंयुयूषतःस्वस्वव्याप
रेणमिश्रयितुमिच्छतः।प्रेषानंतरंयाज्यादिपाठेनहोताउर्ध्वपात्रवषट्कारानंतरंहोमोध्वर्युरितिविभागः।अ
नेदमत्तसंधेयंसवयासमानवयस्कौमिथःप्रत्येकंसमानप्रयोजनंस्तुतस्वप्राप्तिंवितरित्रताविशेषेणतरि

उर्द्धवित्विषिचिपेशसंशोभनरूपोपेतंधियंज्वालाज्वलनादिरूपंकर्मदधानोधारयमाणःआगत्यचर
न्हिणाहृतःउक्षन्नन्नाणःस्रुचःघृतश्चुतःजुहूपभृदादिकाःअतिक्रमतेआक्रमतेघृतंस्वीकर्तुंस्वा
लाःप्रसर्पंतीत्यर्थः।याःस्रुचःप्रथमंपूर्वंहविरासादनकालेअस्याग्नेर्धर्मस्थानंवेदिलक्षणंनिंसंत
युवंतिप्राप्नुःदशब्दःप्रसिद्धौ।णिसिचुंबनेअदादिर्वाछपोस्तुकइदित्वान्नुम्॥छ॥इतिद्वितीया॥छ॥
अभीमृतस्यदोहनाअनूषतयोनौदेवस्यसदनेपरीवृताः।अपामुपस्थेविभृतोयदावसदधस्व
धाअधयद्याभिरीयते॥छ॥ ॥ऋतस्योदकस्यदोहनाःधाराःयोनौउत्पत्तिस्थानेदेवस्यसदनेद्यो
तमानस्यादित्यस्यस्थानेपरीवृताःतद्रश्मिभिःपरितोव्याप्ताःसत्यःअनूषतअभिनवान्तवंतिआ १५०
नवंत्येवस्तूयंतेवा।कदेत्यतआह।यत्यदाअपामुपस्थेउदकानामुत्संगेअंतःविभृतःविशेषेण ४३

तान्निधार्यमाणःसन्नावसत्।आक्रम्यनिवसत्ययमग्निस्तदानीमित्यर्थः।अधमधुनास्वधाःअमृतोपमाःअपःअ
धयत्पिबतिसर्वोलोकःताविशेधंतेयाभिःसदृश्यतेअयमग्निःसंगच्छतेवाइमिंताअधयत्विद्धकदात्मना
उदकानिजगत्याययतइत्यर्थः॥छ॥अथतृतीया॥छ॥ ॥युयूषतःसवयसातदिद्वपुःसमानमर्थंवि
तरित्रतामिथः।आदींभगोनहव्यःसमस्मदावोळ्हुर्नरश्मीन्त्समयंस्तसारथिः॥छ॥ ॥सवयसासमानवय
स्कौवयःशब्दःसामर्थ्यमुच्यते।समानसामर्थ्यौतिदितत्तदानीमेवयदाप्रवृद्धोभवतितदानीमेवसमर्थं
समानप्रयोजनंनिष्पत्तिंमिथःप्रत्येकंवितरित्रताभृशंतन्वानौहोत्रध्वर्यूवियुःअग्नेःशरीरंज्वलयतःस्वस्वव्याप
रणमिश्रयितुमिच्छतःप्रेषानंतरंयाज्यादिपाठाद्धोतुर्व्यापारःवषट्कारानंतरंहोमोध्वर्योरितिविभागःअ
नेदमत्रसंधेयंसवयासमानवयस्कौमिथःप्रत्येकंसमानप्रयोजनंसुखप्राप्तिंवितरित्रताविशेषेणतरि

तुमिच्छंतौ।नरौनर्यंगुंनाछनरिष्टाधत्यादीनिपात्यते।द्विवचनस्याकारः।जायापतीनक्तुः।नदेवपरस्परंशरीरंयुञ्ज
यतः।मिश्रयंतौमिच्छंतः।परस्परमालिंगतः।तद्वादाग्नः।माकंदोनधर्युंयुपतः।आदी।अनंतरमेवद्व्यः।आहच
नायोग्निः।सारथिः।मरणशीलः।सारथिवद्यज्ञात्मकस्यनिर्वाहकोवामनूअस्मत्।अस्माकंसंबंधिनोरश्मी
नूरश्मिवदायतनाष्टनधाराः।आसर्वतः।समयंस्तसम्यक्स्वीकरोति।तत्रदृष्टांतद्वयमुच्यते।नगोनसर्वे
सेवनीयआदित्यःसयथासर्वतःस्रजामादत्तेतद्वत्।सारथिःरथस्ययंतावोढुर्वाहस्याश्वादेःरश्मीनग्र
तिश्रद्धान्विततायथास्वीकरोतितद्वदयमग्निरपिहवींषिसमयंस्त।।७।।अथचतुर्थ्यृचा।।७।। ।।
यमीद्वासवयसासपर्यतःसमानेयोनामिथुनासमोकसा।दिवानक्तंरिनोयुवाजनिस्रुहचरन्नजरो २५२
मानुषायुगा।।७।। ।।यईएनमग्नौद्वाद्वौसवयसासमानवयस्कौसमानसामर्थ्यौवासमानेयो ४४

नौफलस्योत्पत्तिस्थानेयज्ञेवर्तमानौदंपतीश्वकंकार्येष्विक्तौसमोकसासमाननिवासौदेवयजनस्थानौईदृ
शौहोताध्वर्यूसपर्यतःपूजयतः।स्तुत्याहविःप्रदानेनचप्रीणयतःकदेत्याह।दिवानक्तंअहनिचनक्तंरात्रावपिस
र्वदित्यर्थः।एवंपूज्यमानोऽग्निःपलितःपूर्वमंगारावस्थायांजीर्णोऽपिसमिंधनानंतरंयुवातरुणः।तेजसासर्व
स्यमिश्रयितावा।अजनिजायते।एवंजातोऽयंमानुषायुगामनोःसंबंधीनियुगानिजायापतिरूपाणिहो
ताध्वर्यूरूपाणिवाह्निःयुत्सहचरन्वक्ताज्यादिकंनक्षयन्।अजरःअजीर्णःजरारहितोवर्तते।।७।।अथ
पंचमी।।७।। ।।तमींहिन्वंतिधीतयोदशव्रिशोदेवंमर्तासऊतये।हवामहे।धनोरधिप्रवतआसऋरवव
त्यभिव्रजद्भिर्वयुनानवाधित।।७।। ।।देवंद्योतमानंतमेनमग्निंदशदीयतःदशसंख्याकाअंगुलयः
व्रिशः।व्रिशःपरस्परविश्लिष्टाःहिन्वंतिप्रीणयंतिमथनकाले।तथामर्तासोमनुष्यावयंयजमानाऊतये

रक्षणाय ह्वामहे आह्वयामः। कोस्य विशेष इत्युच्यते। अयमग्निः धनोर्धनुषः सकाशात् प्रवतः आशुक
र्णागच्छतो बाणानिव नान्यथा यात्रो रुपरि संचरंति। आऽस्य प्रमार्थे नहूत। सोग्निः धनुस्थानीयान्निजश
रीरसकाशात् प्रवतः प्रकृष्टवेगवतो रश्मीन् ऋण्वति गमयति निर्गमयतीत्यर्थः। अत्रांतर्भावितण्यर्थोयं इ
दित्वान्नुम्। छांदसं रेफस्य संप्रसारणं। अधिशब्दोनर्थकः चावर्थमात्रानुवादी। किंच एवंप्रवृद्धोग्निः अ
भिव्रजद्भिः अनुष्ठानार्थं अभिमतः संचरद्भिः ज्ञेयमर्थमभिगच्छद्भिर्वा तदर्थं नवा नवानि नूतनानि व
युनानि प्रज्ञानानि अनुष्ठानविषयाणि अधित धारयति ज्ञापयतीत्यर्थः। यद्वा अभिव्रजद्भिः आ
भिमुख्येन गच्छद्भिः स्तोत्रादिभिः क्रियमाणानि नवानि वयुनानि प्रज्ञाविशिष्टानि स्तोत्रादीनि अधि १५२
त धत्ते धाञः छांदसे लुङि स्थाघ्वोरिच्चेति इत्वं तकारस्य शित्वं(?)। किंच ह्रस्वादंगादिति सलोपः॥६॥ अथ षष्ठी॥ ४५

त्वं यो दिव्यस्य राजसि त्वं पार्थिवस्य पशुपा इव त्मना। एनी त एते बृहती अभिश्रिया हिरण्ययी वक्करी बर्हिराशाते॥
॥६॥ ॥ हे अग्ने त्वं दिव्यस्य दिविभवस्य देवादेः विश्वदात्मना(?) दृष्टाद्देवा राजसि ईशिषे ऐश्वर्येनामेन तू(?)। तथा
पार्थिवस्य पृथिवीसंबंधिनः मनुष्यादेः राजसि ईशानो भवसि किमन्यतंत्र त्वं नेनेत्याह त्मना आत्मनैव स्वसा
मर्थ्येनैव। तत्र दृष्टांतः। पशुपा इव पशुपालको यथा स्वसामर्थ्येनैव पशूनां निरोधनिर्गमनादिव्यापारेषु सम
र्थो भवति तद्वत्। एतद्दृष्टांतेन अत्यंतस्वातंत्र्यमुक्तं भवति। किंच यस्मात् त्वमेव तस्मात्ते तव बर्हिर्यज्ञं एते प्र
सिद्धे एनी एतवर्णे शुभ्रे द्यावापृथिव्यौ आशाते अश्नुवाते व्याप्नुतः। वर्णादनुदात्तादिति ङीप् तकारस्य न
कारश्च। कीदृश्यौ ते बृहती महत्यौ अतिविस्तृते अभिश्रिया अभिप्राप्तैश्वर्ये अभितः सर्वतो वा हिरण्ययी हितरम
णीये वक्करी अतिकुशलं शब्दयंत्यौ। क्व शब्दे निपातनाद्यवकतिः(?) पूर्वरेफो छांदसं ऊत्वं(?)। वक्कि कौटिल्ये इत्यस्मा

द्राछंदमोत्तमनावः॥२॥दृशोद्यावापृथिव्योवर्धिताक्कवाने॥छ॥अयमन्नमीमृच॥छ॥ ॥अग्नेजुषस्वप्रतिहर्यतद्
वोमंद्रस्वधावऋतजातसुक्रतो।योविश्वतःप्रत्यङ्ङसिदर्शतोरण्वःसंदृष्टौपितुमांइवक्षयः॥छ॥ ॥हेअग्नेजु
षस्वसेवस्वस्तुतिःप्रीतोभववास्तुत्या॥किंचतन्नाहशंप्रियकरंवचश्चाक्षुपंस्तोत्रंप्रतिहर्यपुनःकामयस्वहेमंद्र
मादनशीलस्तुत्यवाहेस्वधावःहविर्लक्षणान्नवदनुहेऋतजातयज्ञार्थमुत्पन्नहेसुक्रतोशोभनप्रज्ञवा
यईहृशस्त्वंविश्वतःसर्वस्यस्थावरजंगमस्यजगतःप्रत्यङ्ङसिअभिमतसुक्रतोसिनपराङ्मुखइत्यर्थः।त
तथादर्शतःदर्शनीयःसर्वैःकिंचसंदृष्टौसम्यग्दर्शनेरण्वःरमणशीलःरमयितावासवमिसर्वस्याययाथातव
संदृष्टौसत्यांसर्वेजनःक्षयोनिवासवान्भवतितत्रदृष्टांतःपितुमानिवअन्नेनयुक्तोस्वामीययासर्वे १५३
र्वंसाव्याणंतथासर्वेभवतितद्वत्॥छ॥द्वितीयस्यद्वितीयेत्रयोदशोवर्गः॥छ॥ ॥तंपृच्छतेतिपंचर्चंपंच ४८

मंत्रकंअत्रात्रुक्रमणिकातंपृच्छतपंचोन्त्यात्रिष्टुबितिदीर्घतमास्त्रपिःपूर्ववच्चाग्नेयंत्रुतदित्येतस्मादिदमप्याग्नेयंअं
त्यात्रिष्टुप्शिष्टाविष्टुबंतपरिभाषयाजगत्यःप्रातरनुवाकाश्विनशास्त्रयोरस्यविनियोगउक्तः॥छ॥तत्रप्रथ
मामृचमाह॥छ॥ ॥तंपृच्छतासजगामासवेदसचिकित्वांईयतेसान्वीयते।तस्मिन्संतिप्रशिषस्तस्मि
न्निष्टयःसवाजस्यशवसःशुष्मिणस्पतिः॥छ॥ ॥हेयजमानाःतमग्निंपृच्छतयस्वर्गादिविषयंप्रष्टव्यमस्ति
तत्तस्यैवप्रष्टव्यत्वेतिशयमाह।सजगामसर्वत्रगच्छति।अतएववेदसचप्रष्टव्यंजानाति।किमितरसाधारणे
नेत्याह।सचिकित्वान्सएवचेतनावान्विशेषज्ञइत्यर्थः।सएवईयतेज्ञेयसकाशंगच्छतिपुनर्गतिरेवप्रा
प्यते।सःसोग्निरेवतुद्विविधंईयतेयद्यजमानस्ययज्ञाभिमतमर्थंज्ञात्वाशीघ्रमेवगच्छतीत्यर्थः।यद्वानोज्ञेयंसि
रीयतसेव्यतेतथाशीघ्रंअन्वीयतेयस्मादयमुत्कृष्टरूपस्तस्मात्तमेवपृच्छतेत्यर्थः।तत्रापिचिताकामाःसंत

स्याह। तम्मित्रनेऽपि शिष्यः प्रशासनानि नियमनसामर्थ्यानि मंतित्रसाध्यं नियम्यापि साधयितुं शक्त इत्य
र्थः किंच तस्मिन्नेवाग्नेोऽस्य एष्ट्यानोगाः सर्वफलसायागावार्मेति किंच सोऽपि वजिस्य अन्नस्य तावस
बलस्य च पतिः पालयिता दाता किंच अभिर्णो बलवतो राजादेरपि पतिः स्वामी यस्मादयं महानुभावः त
स्मात्तमेव पृष्टुं ऊरुषार्थं साधयतेति ॥७॥ अथ द्वितीयामृचमाह ॥७॥ ॥ नमिस्तूष्णीं नम्मिमो विट्टति
स्वेनैव धीरो मनसा यदयनीत्तानमृष्यते प्रथमं नापरं वचोऽस्य केवाम चते अप्रहृपितः ॥७॥ ॥
पूर्वमंत्रेऽपि पृच्छनेत्युक्तं अत्र उमामात्वनयेन प्रष्टव्य इत्याह। नमिं तमेवाद्यपि पृच्छति सत्नानुं पृच्छ
ति प्रश्नसमयेऽपि स्तिमः सर्वजनोनविट्टति विपरीतं न पृच्छति। पृष्टोऽपि धीरो धीमानयं स्वेनैव मनसा १५४
इङ्गिताद्यैरेवार्थस्वीकीयाय बुध्याय तत् यत्कार्यं अयनीत्यवदामत्यादन्ते नदेव प्रतिभूते न तु प्रभाव ४७

फलं स्वतंत्रेश्वर इत्युक्तं भवति यद्वा प्रष्टा धीरो धीमान् स्वेन मनसा वाच्यावाच्यं विचार्य यदयनीत् यद्वा कथं वक्त
व्यं वेन स्वीकर्यात् तदेकाग्रं पृच्छति तं उवकूताषा इत्यर्थः। परवाक्यासहत्वमाह। अयमग्निः प्रथमं वचः स्ववा
क्यात् पूर्वं नाविवचनं नमृष्यते न सहते तथा अपरं वचः स्वोक्तयनंतरनाविप्रतिवचनं नमृष्यते यस्मादयम
वंविधः तस्मादप्रदृपितः अप्रहृष्टः यद्वा तेन शिक्षितः अत एव सर्वो लोकः अस्य महानुभावः स्याम एक
कतनारक्षणादिकर्मणा सदृसवते संगछते जाबतीत्यर्थः ॥७॥ अथ द्वितीयमृचमाह ॥७॥ ॥ तं मिरुष्णीं
निजुद्धरस्तम सर्वतीर्थिश्यायेकः श्णवह्वांमिमो भक्राप्रेपस्तत्वरियं साधनो छिद्रोतिः शिष्यं दन्त सं
रतः ॥७॥ ॥ जुद्ध अस्मदीयाजुक्त प्रचरदादयः नमितं तमेवोद्दिश्य आज्यहन्सःसत्यागछंति प्रीणयि
तुं यद्वा कथं वर्शतिजुद्ध आकृतयः सोमादिरूपाः अथवा जुद्धादिसुस्थितान्याज्यान्यपि आश्रयाश्रिणा

रनेदेनजुहूरुच्यंते।मंचाःक्रोशंतीतिवत्।ताअपितमेवगच्छंतिअस्यसर्वदेवतात्मकत्वात्।अत्रैवेतरदेवता
र्थमपिक्रियमाणत्वेपिभावः।किंचअर्वतीःप्राप्तिमत्यःस्तुतयःतमितृतमेवाग्निंगच्छंतिसर्वदेवतात्मक
त्वादेव।एवएकोयमग्निःविश्वानिसमदीयानिवचांसिस्तोत्ररूपाणिअष्टणवत्अष्टणोतिअसःसर्वदेवता
त्मकत्वंनैत्तिरीयाआहुःतेदेवाविभ्यतोग्निंप्राविशन्तस्मादाहुरग्निःसर्वादेवतेति।तथात्रैवपुरस्तादा
म्नास्यतेत्वमग्नेवरुणोजायसेयत्त्वंमित्रइत्यादि।कोस्यविशेषइत्युच्यते।उरुप्रेषःबहुप्रेषणात्कृ
पद्वा।बहुप्रेषणःसर्वस्याज्ञापयितेत्यर्थः।न्तउशिःतारयिता।तरतेरंतणप्रत्ययोदादित्वगमहनइतिकिमप्रत्य
यः।बहुलंछंदसीत्कत्वं।यज्ञसाधनःयज्ञसाधकःअग्न्यधीनत्वाद्यज्ञस्य।अच्छिद्रोतिःआदत्रअविच्छि १५५
त्ररक्षणःशिशुःशिशुवत्प्रियकारी।वाचयिता।वा।नानृणांएवंरूपोग्निःसंनरयज्ञादिसंरक्षणवान्त्रआद ४८

त्रआदत्रेहविरादिकंस्वीकरोति।।१०।।अयचतुर्थऋच्।।११।। ।।उपछायेवचरतियःसमारतसद्योजाततस्तस्मारखुज्योतिः
अनिधानंमृशतेनाधेसुदेयदाग्छंस्कृरातीरपिष्टितं।।१२।। ।।पत्यदाअध्वर्युरुपछायांचरतिउपछायो
पछायायाउतिघतिउत्यत्यतुकर्मचापारंकरोतीत्यादि।यतःसमारतसमागच्छतमथनेनाविरिनवृत्समो
गम्यूवीत्यर्थःआत्मनेपदं।सद्यस्तदानीमेवजातउत्पन्नःसन्युज्योनियोक्तुंसंबद्धुंसमर्थःफलेर्मिश्रयिता
मदेवस्तेजोनिर्वायुक्तःसन्नन्तमारअरणयोर्गूढःसनचचारयद्वायुज्योनिराधःजातमात्रएवसर्वत्रसंचच
रा।अरछयगतौ।जिटिणयिरूपं।एवंप्रछन्नायेथांतंश्रांतंशातंवायजमानंनाधेनंमदीयकर्मणिनिमित्तेत
नमतिसुदस्यसंतापायअभिमृशते।अभिमर्शनंकरोतिफलप्रदानेनेतिभावः।यथालोकेगुर्वादिःश्रां
तं।शिष्यादिकंस्पृशतितद्वत्।कदेतिचेत्।उच्यते।यत्।यदाअपिष्टितंव्याप्यवर्त्तमानंईंएनमग्निंजरातीःकाय

मानाःआज्यधाराःस्रुतयोवागच्छंतिप्राक्रवंतिनदानिम्नंप्राते॥ग॥ अथपंचमीमृचमाह॥ग॥ ॥सईंमृ
गोअप्योवनर्गुरुपत्वच्युपमस्यांनिधायि।व्यब्रवीद्वयुनामर्त्येभ्योग्निर्विद्वांऋतचिद्धिसत्यः॥ब॥ ॥
सईंसएवाग्निःउपमस्यांउपमायांउमास्यदायांत्वचिउषध्यादिनिराछादितायांवेद्यांउपनिधायिउपस्था
पितउत्तरत्रोपनोगायकोदृशःमृगोमार्जयिताअन्वेषणशीलोवामृगोमार्ष्टेर्गतिकर्मणइतियास्कः
अप्यःअप्यागंतव्यःअपःकर्मतत्रसाधुर्वानिवर्गुःवनगामीगच्छतेर्गमेश्चेदंरूपंयद्वागमेरेवउपपदस्य
रुडागमश्छांदसःएवंभूतोग्निर्मर्त्येभ्योमरणधर्मभ्योयजमानादिरूपेभ्योवयुनावयुनानिप्रज्ञानानि
अष्टेंत्तंज्ञानानिव्यब्रवीत्विशेषेणब्रवीतिउपदिशतिवयुनमितिप्रज्ञानामवयुनमभिख्येतितन्ना १५६
मसुपाठात्।ईदृक्सामर्थ्यमस्तीतिदर्शयति।अयमग्निर्विद्वान्सर्वज्ञःऋतचित्यज्ञस्योदकस्यवाचे ४७

तिताज्ञातासत्यःसत्क्रियमाणंकर्मतत्रसाधुःसत्सुनवोवासत्फलंतदर्हतीतिवासत्यकृफलप्रदइत्यर्थः।य
स्मादयमुक्तिसामर्थ्योपेतःतस्मात्प्रज्ञोपदेशोयुक्तःहिशब्दःप्रसिद्धौ॥ब॥ द्वितीयस्यद्वितीयेचतुर्दशोवर्गः
॥ग॥ ॥त्रिमूर्धानमितिपंचर्चंषष्ठंसूक्तंदीर्घतमसआर्षमाग्नेयंसर्वत्राग्नेयंत्वतदित्युक्तत्वात्।त्रिमूर्धान
मित्यनुक्रमणिका।प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभेछंदसिइदमादिसूक्तत्रयस्यविनियोगःअथै
नस्याइतिखंडेसूत्रितंत्रिमूर्धानमितित्रीणीति॥ब॥ तत्रप्रथमामाह॥ग॥ ॥त्रिमूर्धानंसप्तरश्मिंगृणी
षेनूनमग्निंपित्रोरुपस्थे।निषत्तमस्यचरतोध्रुवस्यविश्वादिवोरोचनापप्रिवांसं॥ग॥ ॥अनयाग्नि
र्यज्ञरूपेणस्तूयतेत्रिमूर्धानंसवनत्रयरूपमूर्धत्रयोपेतंद्वित्रिभ्यांपादन्मूर्धसुवऊवीदावित्यक्तरप
दांतोदात्तत्वं।किंचसप्तरश्मिंनियामकसप्तछंदोयुक्तंअविकल्पंसंभर्गफलंअग्निंअग्निमाध्यग

नादिगुणयुक्तं वापित्रोरुपस्थे उत्संगे निषण्णं मध्ये वर्तमानमित्यर्थः। त्वमिच्छंद्येण द्युलोकस्थदेवना
निश्वसाध्यत्वादिनियावत्। किंचाध्रुवस्य निश्चलस्य चरतः हविर्नयनशीलस्याग्नेः संबंधिनं यत्तं दिवद्यु
लोकादागतानि विश्वानि रोचनानि देवविमानानि आपप्रिवांतं सर्वतः पूरयितारं रणीपरणी। दिक्षु
रि। यद्वा अयमग्निरेवोच्यते त्रिमूर्द्धानं मूर्द्धवदत्यन्तहितं तरत्निद्युलोकाख्यस्थानत्रयाप्तं लोक
त्रयव्याप्तमित्यर्थः। गार्हपत्यादिस्थानत्रयवर्तिनं वा। सप्तरश्मिं सप्तज्वालं अदूनं अन्यूनं उत्तो द्या
वापृथिव्योरुपस्थे उत्संगे निषत्तं न सत्तं निषत्ने नि निपातनात्निष्ठानत्वाभावः। निषण्णं आपप्रिवांसं स
र्वतः पूरयंतं कामानां। उक्तलक्षणविशिष्टमग्निं रणीपरणी। दिक्षुनिहि। किंच चरतः सर्वत्र ज्वाला १५७
निर्गच्छतः। ध्रुवस्य धृतत्वादविचलितस्य दिवो द्योतमानस्यास्याग्नेर्विश्वा सर्वाणि रोचना रोचमाना ५०

नितेजांसि सर्वत्र व्याप्तवंति। निशोषः। ईळे शामग्निं स्तुहि स्तंतरात्मनः प्रेषः॥३॥ अथ तृतीया॥३॥ ॥उक्षा महां अ
भि ववक्ष एने अजरस्तस्थावितऊतिर्ऋष्वः। उर्व्याः पदो नि दधाति सानौ रिहंत्यूधो अरुषासो अस्य॥३॥ ॥
उक्षा सेक्ता फलप्रदान इत्यर्थः। अतएव महान् महिम्ना स्वरूपेण उक्षत्वेन सहशोयमग्निः एने द्यावापृ
थिव्यो अभि अभिक्रम्य व्याप्य ववक्ष वहति व्याप्नोतीत्यर्थः। वहतेर्लिटि छांदसः। शपः श्लुः। लोपश्च आत्मने
पदेष्विति नलोपः। सिब्बहुलमिति सिप्। वृष्ट्यादिप्रदानेन हविर्वहनेन च लोकद्वयस्य स्वामिनो देवान्मनुष्यां
श्च वहतीत्यर्थः। किंचायं अजरः जरारहितः स्थः महान् ऋष्वः महान्नामैतत्। इतऊतिः इत निर्गतः उत्तिमस्तु पाल
नं तया इतऊतिः। प्राप्तरक्षणः सन् तस्थौ स्थितः वर्तते। यद्वा उक्तगुणोयं इतऊतिः। एत एव गमनवान्। अ
स्मद्देवयजनानि प्रतिगमनवान् तस्थौ वर्तते। नंदनंतरं। उर्व्याः विस्तृतायाः रम्याः सानौ समुच्छ्रिते प्रदेशे

वेदिलक्षणेपदेनिदधातिपदंनिष्ठापयतिकरोतिकिंचास्याग्नेअरूपासःअरूपाआरोचनाऊधःऊधस्थानी
यमंतरिक्षंरिहंतिलिहंतिनियद्वाअस्योधःऊधस्थानीयंयज्ञंअरूपासःआरोचनाःब्रह्मवर्चसेनयजमानाः
रिहंतिअत्तिमतस्तूर्यादीनिलिहंति॥८॥अथतृतीयाम्॥८॥ ॥समानंवत्समभिसंचरंतीविष्वग्धेनू
विचरतःसुमेके।अनपवृज्याअध्वनोमिमानेविश्वान्केतांअधिमहोदधाने॥८॥ ॥समानंएकमेतवत्सं
वत्सस्थानीयंभुवनवद्वर्षदेवमग्निंअभितःसंचरंतीसंचरंत्यौद्वेधेनूअग्निहितकरणेनप्रीणयित्र्यौ
पत्नीयजमानलक्षणेधेनूविष्वग्विचरतःसंचरंतःस्तनपानादिसहशोधनप्रक्षेपसंमार्जनादिनास
म्यकूवर्द्धयतइत्यर्थःकीदृश्यौसुमेकेशोभनकर्माणौशोभनमेदनेवापरिचरणेउनात्वेइत्य १५८
र्थःकिंचअनपवृज्यान्अपवर्जनीयरहितान्नञ्सुभ्यामित्युक्तत्तरपदांतोदात्तत्वं।अध्वनःमार्गान्अ ५१

ग्नेःप्रांतःप्रदेशाकेशाद्यमध्यरहितान्मिमानेसंपादयित्र्यौकिंचविश्वान्केतान्सर्वाणिप्रज्ञानानिप्रवर्द्धनवि
षयाणिमहोमहांतिअधिअधिकंदधानेधारयंत्यौईदृश्यावध्वर्युयजमानरूपेप्रजापतिरूपयाधेनूविष्वग्वि
रतः॥८॥अथचतुर्थ्याः॥८॥ ॥धीरासःपदंकवयोनयंतिनानाहृदारक्षमाणाअजुर्यंसिषासंतःपर्यप
श्यंतसिंधुमाविरेभ्योअभवत्सूर्योनॄन्॥८॥ ॥धीरासोधीराःधीमंतःप्रयोगज्ञाःअध्वर्य्वादयःअजुर्यंअ
जर्यंअजीर्णमग्निंपदंस्थानंवेदिलक्षणंनयंतिप्रापयंतिमथनदेशाद्गार्हपत्याद्वा।अथवावक्ष्य
माणलक्षणयजमानादयःपदंआस्पदंसर्वकामानामास्पदमेनंगमयंतिकीदृशास्तेकवयःक्रांतद
र्शिनोमेधाविनःअनूचानावायेवाअनूचानास्तेकवयइतिश्रुतेःकिंचनानाहृदाबहुप्रकारयाबुध्या
रक्षमाणाःकिंचैवंरूपास्तेसिंधुस्यंदमानंयज्ञंद्वाराफलानिस्रवंतमग्निंसिषासंतःसंभक्तुमिच्छंतःसनि

तेः सनिमनीवंतर्द्ध इति विकल्पनादिडभावः जनसनखनामित्यात्वं । पर्यपश्यंत परितः पश्यंति अपश्यंत इत्यर्थः ।
किंच सूर्यः सर्वस्य प्रसविता यमग्निं एन्यः एवं अर्वाञ्चो दस्मन्यः नेत्यः आविरभवत् । तेषामनुग्रहे
प्रसक्तो भवत् । हि नित्यं वचनव्यत्ययः । हुरः प्राणिनो ग्रहदीप्तिमिति वा योज्यं ॥छ॥ अथ पंचमी ऋचा ॥छ॥
॥ ॥ दिदृक्षेण्यः परि काष्ठासु जेन्य ईळेन्यो महो अर्भाय जीवसे । पुरुत्रा यदभवत्सूरहैभ्यो गर्भेभ्यो
मघवा विश्वदर्शतः ॥छ॥ ॥ अयमग्निः काष्ठासु परस्परं वर्तमानासु दशदिक्षु दिदृक्षेण्यः अव
श्यं युक्त्या दर्शनीयो भवति । यद्वा दृशमेष्टव्यः । दर्शनेच्छाविषय इत्यर्थः । दृशेः सनंतात् कृत्यार्थे
तवैकेन्केन्यत्वन इति प्रत्ययः । अत एव जेन्यः सर्वत्र प्रादुर्भवनशीलो भवति जयशीलो वा । किंच प्रदानस १५९
मये ईळेन्यः स्तुत्यो भवति । किमर्थमेवं महो महतो देवादेः अर्भाय अर्भकस्याल्पस्य यजमानादेर्वा ५२

जीवसे जीवनाय हविर्वहनेन धनप्रदानेनेति विवेकं तत्रोपपत्तिमाह यद् यस्मात् स्वभुज पुरुत्रा बहुषु दे
शेषु देवमनुष्येष्वादिना त्राप्रत्ययः । मघवा हविर्लक्षणान्नवान् विश्वदर्शतः सर्वविषयद्रष्टव्यो वा अयम
ग्निः अहैभ्यो गर्भेभ्यः षष्ठ्यर्थे चतुर्थी एषां स्त्रीजां गर्भवह्निषु वहंतमंतर रमणीयानां सूर् अभवत् प्रसविताभू
त्यादृपिता भवत् भवति । तस्मात् नानारूदारममाणाः कवयः पदं नयंतीति पूर्वत्र संबंधः ॥छ॥ द्वितीयस्य
द्वितीये पंचदशो वर्गः ॥छ॥ ॥ कथा त इति पंचर्चं सप्तमं सूक्तं दैर्घतमसमाग्नेयं त्रैष्टुभं कथेत्यनुक्र
मणिका । प्रातरनुवाकस्याश्विनशस्त्रयोरस्य सूक्तस्य विनियोगः । विष्णुर्द्वाणामिति खंडे इत्यनेनोक्तः
॥छ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥छ॥ ॥ कथा ते अग्ने शुचयंत आयोर्ददाशुर्वाजेभिराशुषाणाः । उभे य
त्तोके तनये दधाना ऋतस्य सामन् रणयंत देवाः ॥छ॥ ॥ हे अग्ने ते तव संबंधिनो रश्मयः शुचयंतः दी

त्विंसर्ववचक्षाणाःप्रकटयंतः।आशुषाणाः।आशुषा।शुषंसंहनकारे।आशृत्तृषंसंहनकारोवावाबादेरपिशा
शुषंसंहनकारइत्यर्थः।यद्वासमंतात्शोषयितारः।यद्वासर्वव्याप्नुवंतः।अश्नोतेर्लिटःकानच्व्यत्यनोभ
त्ययः।सिद्धेतिद्विविकरणता।आङ्पूर्वाद्दातर्थाधितण्ययोर्लुशुषेःशानच्छांदसःशपोलुक्।आशु
शद्वास्नोतेःकर्मण्यण्।ईदृशास्समयोवाजेभिरन्नैःसहितं।आयोः।आयुः।आयुष्यो।कर्मणिषष्ठी
कथाकेनोपायेनददाशुःददति।दाशृदाने।छांदसोलिट्।तमुपायमनुग्रहेणेत्यर्थः।रश्मीनांवर
प्रदानेऽत्रदृष्टमितिचेत्।उच्यते।यद्यस्मात्उभेउकेअन्नायुषी।तोकेपुत्रेतनयेअनवच्छेदेनजट
नस्यविस्तारकोयद्वातोकेपुत्रेतनयेतत्सुतादौचदधानाःधारयंतोदेवाःव्यवहर्तारोयजमानाः १६
ऋतस्ययज्ञस्यसंबंधिनिसामन्सामनिरथादौरणयंतरमंतेरमयंतिशब्दयंत्येववा।यस्मादन्नायुः ५३

पुत्रादिसहिताःसोमेनेष्ट्वासामनिरमंतेतस्मादुभयोरक्षतीत्यवगम्यतइत्यर्थः।तादृशान्त्वदीयान्रश्मीन्माप्नुउग्र
हाणेत्यर्थः॥छ॥अथद्वितीयामृचमाह॥छ॥ ॥बोधामेअस्यवचसोयविष्ठमंहिष्ठस्यप्रभृतस्यस्वधावः।
पीयतित्वोअनुत्वोगृणातिवंदारुस्तेतन्वंवंदेअग्ने॥छ॥ ॥हेयविष्ठयुवतमहेस्वधावःहविर्लक्षणान्नेनतद्व
न्मयैमेमदीयस्यमंहिष्ठस्यअतिशयेनपूजनीयस्यप्रभृतस्यप्रकर्षेणसंपादितस्यास्येदानींक्रियमाण
स्यवचसःस्तुतिरूपस्यवचनस्यकर्मणिषष्ठी।उक्तलक्षणंवचःबोधबुध्यस्वस्तुतोभवेत्यर्थः।हेअग्नेलोकेत्व
अनयास्कःत्वनेमइत्यस्याद्वयेत्कक्केनदेवोदाजहार।एकोजनःपीयतिवधकर्मैतत्।हिनस्तियज्ञादिना
नपूजतीत्यर्थः।त्वःएकःअनुगृणातिअनुकूलंउच्चारयतितयोर्मध्येहेअग्नेवंदारुवंदनशीलोऽहंतेतवत
न्वंतनुंतवमूर्तिंवंदेस्तौमि॥छ॥अथतृतीयामृच॥छ॥ ॥येपायवोमामतेयंतेअग्नेपश्यंतोअंधंदुरि

नारक्षन्।ररक्षतान्सुकृतोविश्ववेदादिप्संतइद्रिपवोनाहदेभुः॥३॥ ॥अत्रेतिहासमाचक्षते।उचथ्य
बृहस्पतिनामानौद्वावृषीआस्तां।तत्रोचथ्यस्यममतानामभार्यासाचगर्भिणी।तांबृहस्पतिःस्त्रीत्वारम
यन्शुक्रनिर्गमनावसरेगर्भस्थोरेतःप्रावादीत्।हेमुनेरेतोमात्याक्षीः।पूर्वमहंवसामिरेतःसंकरं
माकार्षीरिति।एवमुक्तोबृहस्पतिर्बलात्प्रतिरुद्धरेतस्कःसन्तंशापाद्धेगर्भत्वंयतोरेतोनिरोधमकरोः।अ
तस्त्वंदीर्घतमःप्राप्नुहिजात्यंधोभवेति।एवंशप्तोममतायांदीर्घतमाअजायत।सचोत्पन्नःतमोव्यथया
अग्निमस्तौषीत्।सचस्तुत्याप्रीतश्चान्ध्यंपरिहरदितितदिदमत्रोच्यते।हेअग्नेतेतवसंबंधिनोयेपायवःप्र
सिद्धाःपालयितारोरश्मयःमामतेयंममतायाःपुत्रंदीर्घतमसंअंधंपश्यंतःआध्येयंअतोस्मानीरक्षणी १९
य इत्यवगच्छंतःसंतःदुरितात्दुष्टंप्राप्तात्दुःखात्अरक्षन्तान्रश्मीन्सुकृतान्रश्मीन्सुकृतःसुख ५४

कर्तन्विश्ववेदाःविश्वप्रज्ञःररक्षरक्षतिअस्मत्पालनायेतिनावःतैरस्मोनपरिच्छिद्यतेत्यर्थः।एवंरक्षितानस्मान्
दिप्संतोदंभितुमिच्छंतोरिपवःकामादयोनाहदेभुः।अहेतिविनिग्रहार्थीयः।नखलुदंभितुंशक्नुवंति।दभुंदं
भेः।श्रथिग्रथिदंभिस्वंजीनामितिवक्तव्यमितिलिटःकिद्वाद्दनितामितिनलोपः।तस्यासिद्धत्वाद्याभ्यासलोपयोर
प्राप्तौदंभेश्चेतिवक्तव्यमितिनोविधीयते।यद्वासूक्तद्रष्टादीर्घतमाःस्वयमेवात्मानंपरोक्षतयाब्रवीति॥३॥
अथचतुर्थ्यृचा॥३॥ ॥योनोअग्नेअररिवांअघायुररातीवामर्चयतिद्वयेन।मंत्रोगुरुःपुनरस्तुसोअ
स्माअनुमृक्षीष्टतन्वंदुरुक्तैः॥३॥ ॥हेअग्नेनोस्मान्युष्मद्भक्तान्यःअघायुःमरणादिरूपपापे
च्छावान्अररिःअदानात्अस्मद्दानप्रतिबंधकइत्यर्थः।रातेःछांदसस्यलिटःक्वसुः।अरातीवास्वयमदानवा
न्छंदसिवनिपमिच्छंतीतिमत्वर्थीयोवनिप।शत्रुत्वमाचरन्यःशत्रुःद्वयेनमानसवाचिकभेदेनद्विविधेनद

दामीतिमानाभोमंक्षुनिंदाद्यारोपणादाननिवारणं वाचिकोमंत्रः।यद्वामायावत्त्वकेनविरुद्धरूपेणद्विविध
नमंत्रेणयोविरुद्धमाचरतितत्रसंकीर्तयतियच्चप्रियंब्रूतेतत्रकरोतिअन्यद्वदतीत्येवंमंत्रस्वरूपद्वैविध्यंद्व
यमानसवाचिकभेदेनइदानींवाचिककायिकभेदेनविवेकःईदृशेनमंत्रेणनयःशत्रुर्मर्चयतिनर्मय
तिविषयीकरोतिवास्मान्सममंत्रैकदेशोमासरूपः।अस्मैभवनगुरुरस्तु।षष्ठ्यर्थेचतुर्थी।प्रयोक्तुरेवभन
गरितास्तुतथादुरुक्तैर्दुर्वाक्यैर्निंदारूपैःवाचिकैःतन्वंस्वकीयांतनुंअनुमृक्षीष्ट।अनुमाष्टुअनुक
मणप्येपंतु।यद्वासद्विविधोमंत्रःअस्मैप्रयोक्तुरेवगुरुर्गरितास्तुअन्यान्यथ्यस्मन्यक्कारायप्रयुक्ता
निनिष्ठुरभाषणानिसंतितैर्दुरुक्तैःसोरातिःस्वतनुमेवानुमृष्टु।पतस्वात्मनमेवाहंत्यदहंत्वित्यर्थः॥छ॥ १६२
अथपंचमीमृचमाह॥छ॥ ॥उतवायःसहस्यप्रविद्वान्मर्तोमर्तंमर्चयतिद्वयेन।अतःपाहिस्तवमा ५५

नस्तुवंतमग्नेमाकिर्नोदुरितायधायीः॥छ॥ ॥अत्रमंत्रेद्विविधज्ञटिलमंत्रणकर्तानिमंत्रणंश्राग्नेतमास्मानि
त्युक्तं।अत्रउतमंत्रेणत्यादीन्यग्निः।प्रार्थ्यते।उतवाहेसहस्यसहः।इतिबलवानामतत्रभवायेयोमर्त्योमरण
धर्मामनुष्यःप्रविद्वान्मायामंत्रेणप्रकर्षेणजानन्द्वयेनसर्वोक्तरीत्याद्विविधमंत्रेणनमर्तंमनुष्यंमर्चय
तिविषयीकरोतिनर्मयतिवाअतस्माद्दृशाद्दर्सनातनकर्तुःसकाशाद्देस्तवमानःस्तुयमानाग्नेःस्तुवंतंस्तु
तिंकुर्वंतंमांपाहिरक्ष।किंचनोस्मान्दुरितायतच्चतापदुर्मंत्रेणप्रयुक्तदुःखायसमर्थंमाकिर्धायीःमा
स्थापयदुरितेनाजन्नंमाकार्षीरित्यर्थः।विधारणोव्यत्ययेनइत्।सिचिवृद्धिः।नमाङ्योगइत्यडभावः॥छ॥ ॥
द्वितीयस्यद्वितीयेषोडशोवर्गः॥छ॥ ॥मथीद्यदींविष्टोमातरिश्वाहोतारंविश्वाप्सुंविश्वदेव्यं।नियंदधु
र्मनुष्यासुविक्षुस्वर्णचित्रंवपुषेविभावं॥छ॥ ॥होतारंदेवानामाह्वातारंविश्वाप्सुंअप्सितिरूपना

मनानारूपंपार्थिवोवैद्युतोजाठरादिनादेव्याहवनीयादिनादेनवायद्वाकालीकराल्यादिरूपेणज्वालानांवि
रूपाद्विश्वरूपत्वंविश्वदेव्यंसर्वदेवायोग्यक्रियासाधुंयदीयमेनमग्निंमातरिश्वाहृष्टाद्यादिनिर्मथितंनरिश्चस्य
मनोवायुःविष्टःकाष्ठेष्वंतःप्रविष्टःसन्मथीतत्रमघ्नातुश्चावद्दयदित्यर्थः।।मथेविलोडने।स्त्यंतलक्षणोति
वृद्धिप्रतिषेधः।पुनःसएवाशाघ्यतेयमग्निंमत्तप्याअत्तमत्वाकर्मकुर्वतोपविस्तुनत्विनृपाअप्रजाअपृ
र्वंवपुपेयज्ञशरीरमिद्वयेनिदधुर्धारयंतियजमानाःमत्तप्यशाक्षेनिरुवशुधानिरुक्ते।।मत्तपाःक
स्मान्मत्वाकर्माणिसीव्यंतिमनस्यमानेस्त्रष्टामनोरपत्यंमत्तपोवेतियद्वापूर्वेदेवाःपूर्वेमत्तप्याअनुम
नोरपत्यभूताउविस्तुप्रजाअपृषाणिप्रवपेरूपपययागादिस्वरूपप्रकाशायशरीरधारणायवाजंग १६३
राग्निरूपेणनिदधुःस्थापितवंतः।तत्रदृष्टांतः।।स्वर्णस्वरणंस्वीकरणंवाआदित्यमिवचित्रंचायनीयं ५६

विनायंविविधप्रकाशवंत।यथाप्रकाशादिसाधनायधारयंतितद्वत्।स्वःशद्वंयास्कएवंनिरुवाचं।स्वरादित्योभवति
सुअरणःसुईरणःस्वृतोनारसान्ज्योतिषांस्वृतोनाभेतिवेतिनिशिट्टशांयददधुःनंमथीदितिशर्वत्रान्वयः।।८।।अथद्वि
तीयास्य।।८।। ।।इदानमित्रदस्तंनमन्मासिर्वरूथंममतस्यचाकन्।जुषंतविश्वान्यस्यकर्मोपस्तुतिंनरमाण
स्यकारोः।।९।। ।।मन्मसमननीयंस्तोत्रंस्तविरादिकंवाइदानमित्नूअमयेऊर्वाणामवमांदन्निनाशावेरिणो
ननदनंतदन्तित्तेनप्रनवंति।दंनेर्वऊजंबंदसीतिविकरणस्यश्लुः।व्यत्ययेनंतोदेशः।समस्कोशायइतिनच्यात
नस्यताइशस्यप्रदाउर्मसवरूथंवरणीयंस्तोत्रादिकंअयमग्निश्चानकअत्यर्थंकामयनेकनतिर्कातिकर्मांश्र
स्माद्यंउगंताद्वाउ्बांदसोऊःनावःवऊनादेववाञ्छांदसस्नुजादित्वादभ्यासदीर्घः।यस्मादेवंतस्मान्नदक्
वंतीत्यर्थः।नकेवलमग्निरेवकामयतेकिंतुसर्वेदेवाःकामयंतइत्याह।उपस्तुतिंनरमाणस्यऊर्वाणस्यका

रोः स्तोत्रः अस्य यजमानस्य मम विश्वानि सर्वाणि हविःप्रदानादिरूपाणि जुषंते सेवंते सर्वे देवाः अतो न दद्नंत्
त्यर्थः ॥ ७ ॥ अथ तृतीया ॥ ७ ॥ ॥ नित्ये चिन्नु यं सदने जगृभ्रे प्रशस्तिभिर्दधिरे यज्ञियासः । प्र सू नयंत गृभयंत
इष्टावश्वासो न रथ्यो रारहाणाः ॥ ७ ॥ ॥ यज्ञियासो यज्ञयोग्या यजमानाः ऋत्विजो वा यं मथनेनोत्पन्नम
ग्निं नित्ये चित् सदने नित्य एव गार्हपत्य जच्छणे अन्यापादनस्थाने उद्धृत्य जगृभ्रे गृह्णंति स्म ग्रहेर्लिटि ग्र
योरिति रेभावः । हृग्रहोर्भ इति भत्वं नित्यं गत श्रिया ध्रियते नित्ये गार्हपत्यमिति श्रुत्वा गार्हपत्यो नित्यः तदा
श्रयत्वात् सदनमपि नित्यमुच्यते । गृहीत्वा प्रशस्तिभिः प्रशंसाभिः स्तुतिभिः दधिरे धारयंत्याहवनीयार्थं ध
वाच इष्टौ एषणसाधने यज्ञे निमित्तभूते स्तोतारो नयंतः ऋत्विजः प्र सु नयंत सुष्ठु प्रणयंति ॥ तत्र दृष्टांतः ऋ४
रारहाणाः रंहसा गच्छंतः रहि गतौ छांदसस्य लिटः कानच् अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः रथ्यो र ५७

थ्यवंतः । तत्र निरुक्तात् छंदसीवनिपाविति रथः शब्दः भवार्थे यईकारः । अश्वासो न अश्वा इव यथा ध्वा रथस्वामिनम
भिमतदेशं नयंति तद्वत् ॥ ७ ॥ अथ चतुर्थी ॥ ७ ॥ ॥ पुरूणि दस्मो नि रिणाति जंभै राद्रोचते वन आ विभावा । आ
दस्य वातो अनु वाति शोचिरस्तुर्न शर्यामसनामनु द्यून् ॥ ७ ॥ ॥ अत्र दावाग्निरूपेणायं स्तूयते दस्म उपक्ष
यिताग्निः पुरूणि बहूनि वृक्षादीनि रिणाति नितरां हिनस्ति री गतिरेषणयोः धादित्वात् श्नः । केन साधनेनेति
तदुच्यते जंभैः दंतस्थानीयानि ज्वालानि आत् दाहानंतरं वने वृक्षादिसमूहात्मके विभावा विविधप्रकाश
युक्तः सन् रोचते दीप्तो भवति आत् अनंतरं अस्य शोचिर्ज्वाला अनुकूलं वाति ज्वाला आदाय गच्छति तत्र दृ
ष्टांतः । अस्तुः क्षेप्तुः सकाशात् आसनं गच्छंती शर्या न शरो नाम हिंसासाधनलोहमयमिषुस्तु स्वतंत्र चतुरो य
द्वा शरो नाम वंशावांतरजातीयः काष्ठविशेषः । तद्विकारा इषुमिव शर्या इषवः शरमय्य इति यास्कः । यद्वा शारण

वशर्या अवाग्रारोहिणान् करोतीति शर्या इषुः । तां यथा वायुनोदकजन्यो वेगो वा अनुकूलं प्रेरयति तद्वत् ॥ ॥
अथ पंचमी ॥ ॥ ॥ न यं रिपवो न रिषण्यवो गर्भे सन्तं रेषणा रेषयन्ति । अन्धा अपश्या न दभन्नभिख्या नित्यास
ईं प्रेतारो अरक्षन् ॥ ॥ ॥ अयमग्निः गर्भे गर्भवद् दुर्लक्षे अरण्यां मथ्ये सन्तं वर्तमानं यं रिपवो नराः न रेष
यन्ति न दुःखयन्ति तथा रिषण्यवो ऽन्ये हिंसकाः । दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यतीति क्यचि निपात्यते । क्या
च्छन्दसीत्युः । न हिंसन्तं कारुणास्ते रेषणाः हिंसनस्वभावाः । यद्वा तैः क्रियमाणा हिंसनप्रकारा न हिंसन्ति ।
किंचास्याभिख्या अभितः ख्यातिं माहात्म्यं अन्धाः ज्ञानशक्तिरहिताः अविद्वांसः अत एव अपश्याः अद्र
ष्टारः । यद्वा विद्वांसोऽप्यनावयितारः । अनुपासका इत्यर्थः । ईदृग्रूपा अन्येऽपि न दभन् न दभ्नुवन्ति न हिंसन्ति १६५
लौकिकारेणापि प्रयोजकत्वादिति भावः । तर्ह्यस्य पारमार्थिकं रूपं के जानन्तीति चेत् उच्यते । नित्यासो नि ५८

त्याः अविचलितभक्तयः अग्निहोत्रादिनित्यकर्मरता वा अस्य तु यज्वानः स्वयमपि नित्या न विश्यन्तीति वा विनि
त्यत्वमाश्रित्य नित्या उपचर्यन्ते तादृशा यजमानाः प्रेतारः यज्ञादिनामेव तर्पयितारः सन्तः ईं एनं अरक्षन् रक्षन्ति
यज्ञादिरूपेण भजन्त इत्यर्थः ॥ ॥ द्वितीयस्य द्वितीये सप्तदशो वर्गः ॥ ॥ ॥ महः स इति पंचर्चं नवमं सूक्तं दै
र्घतमसं वैराजमाग्नेयं दशकास्त्रयो विराज एकादशकाश्चेत्युक्तलक्षणसद्भावात् तथा चानुक्रान्तं महः स
वैराजमिति । विनियोगो लैंगिकः ॥ ॥ तत्र प्रथमा ॥ ॥ ॥ महः स राय एषते पतिर्दन्निन इनस्य वसुनः प
द आ । उप ध्रजन्तमद्रयो विधन्नित् ॥ ॥ ॥ महः महतः ऐश्वर्यस्य धनस्य पतिः पालकः स्वामी सोऽग्निः दन् ददत्
अभिमतं प्रयच्छन् । ददातेः शतरि छान्दसः शपो लुक् । तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादातो लोप इटि चे
त्याकारलोपः । आ आभिमुख्येन अस्मद्देवयजनं प्रति शीघ्रं गते गच्छति । किंच इनस्य स्वामिनोऽपि इनः स्वामी भव

स्यपतिरित्यर्थः॥ ईदृशोयंवसुनोधनस्यदेआस्यदद्रतवेदिष्ठानेआ आश्रयतिउपसर्गवशाद्योगक्रियाध्याहा
रः॥ यद्वावसुनोनिवासयोग्यस्यधनस्यापिइन्द्रनिसंबंधः॥ यद्वावसुप्राप्तिःप्रसिद्धा॥ किंचउपध्रजंतंउपगच्छं
तमेनंअग्निंषवार्यथाववंतोयजमानाःविविधन्नितृपरिचिरंत्येवाविधविधानातौदादिकः॥ लङिबहुलंछं
दसीत्युद्गावः॥ निघातनावस्थांदसः॥ यद्वाशर्वन्नतछध्रुकृतेः॥ अत्रयच्छब्दाध्याहारेणास्यसंबंधादनिघा
तः॥ यद्वाअश्वयोनिषवयावाणः॥ स्वदृष्टेउपउपेत्यविधन्नितृइत्यंत्येवअश्वाह्वादंजनयंतीत्यर्थः॥५॥ अ
थद्वितीयास्य॥६॥ ॥सयोद्द्यानरांनरोदस्योश्रवोनिरस्तिजीवपीतसर्गः॥ प्रयःसस्त्राणःशिश्रीतयो
नौ॥६॥ ॥सैनादृशोयोग्निःनरांनसनुष्याणामिवरोदस्योःद्यावापृथिव्योरपिदृषासेक्तात्रत्पादकइ १६६
त्यर्थः॥ एवंसर्वोत्पादकइत्यर्थः॥ एवंसर्वोत्पादकःश्रवोनिसर्वत्रश्रूयमाणोर्थयोयुक्तः॥ सन्नस्तिवर्त्तेते॥ स ५०

सर्वोत्पादकइत्यक्तेनत्रोपपत्तिमाह॥ यतोयंजीवपीतसर्गःजीवैर्नानाविधैःपीतआस्वादितःसर्गःसृष्टिक्रमोयस्य
सतथोक्तः॥ तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥ उनर्वउभौसोमएवस्वरः॥ अत्रायंसृष्टिक्रमः॥ अयमग्निःस्वद
त्तंरुचिरादित्यंप्रापय्यतद्रश्मिभिःसहाविष्कतरूपमेघद्वारादकेनप्रवर्ष्यसर्वान्प्राणिनःप्रापयतीत्यतोवृष्ट्यु
त्पादनद्वारोत्पादयिता॥ इदानींसाह्वाद्युत्पादकत्वमाह॥ योग्निर्योनौगर्भाशयेसस्त्राणःप्रविष्टःसनुशिश्रीत
निपक्वंरेतःपारयतिरूपश्वादिदेहाकारेणपरिणामयतीत्यर्थः॥ यद्यग्निर्नपचेष्टरयेदवनोत्पद्यते॥ तस्मादु
यंसाह्वादेवोत्पादकः॥ सतादृशोग्निःयशस्वीवर्त्ततइत्यर्थः॥ यद्वायोग्निर्नरानराणांकर्मसृत्सारुयुक्तानांय
जमानानामिवनराम्नुष्याणांत्यंतिकर्मस्तितियास्कः॥ तेषांयथास्वर्गाद्याप्तिमतत्वर्षकःनदृद्रोदस्योरपि
आश्रयवास्त्रिशष्टेनाश्रयिणोलक्ष्यंते॥ तल्लोकवर्त्तिनांवृष्टिप्रदानेनद्युलोकवर्त्तिनांरुविःप्रापणेनसिना

व॥ मतादृशोग्निः श्रवोभिः हविर्लक्षणैः सोमाज्यादिभिरन्नैः निमित्तभूतैः जीवपीतसर्गः॥ जीवविशेषैर्यजमानैः
अविशेषेण सर्वैर्वा आस्वादितस्तथा च स तु अभिप्रवृष्टो वर्त्तते। अस्तमग्निं हविर्भिः प्रीणयितारस्तानिमतान्
नोगान्तुंजत इत्यर्थः॥ किंच योग्निः योनौ स्वकीयस्थाने वेदिलक्षणे सस्वाणः प्रविष्टः सन् शिश्रीत स्वस्मिन्नाश्र
मुंपुरोडाशादिकं पचति सोयमग्निरत्तिमहानुभावो वर्त्तते॥७॥ अथ तृतीयामाह॥७॥ ॥आयःपुरंनार्मि
णीमदीदेदत्यःकविर्नभन्योऽनार्वा॥ सूरोनरुरुक्वांछतात्मा॥७॥ ॥योग्निर्नार्मिणीं नर्मवतीं यजमा
नानांसंबंधिनीं उत्तरवेदिं यद्वा नृणां मनसा पिष्टितां यजमानानां यज्ञार्थं यांतमिं प्रत्यस्यागमनमभीषा
वियन्ते तां पुरं तत्स्थानं आदीदेत् दीपयति॥ कीदृशोयं अत्यः अपेक्षितदेशं प्रत्यपतनशीलः कविः क्रांतद १६७
र्शी तत्र दृष्टांतः॥ अर्वाश्चिरणाऽनुशजो नभन्यो नभसा आकाशेन भवतः नभस्वान्वायुरिव॥ किंच शतात्मा॥ ६

शतं महत्स्वेत्रमित्यपरिमितवचनः तत्तद्यजमानगृहापेक्षया आह्वनीयगार्हपत्याद्यपेक्षया नानारूपत्वं अ
थवा मित्रवरुणेनेदेन अग्नेर्मित्रादिरूपं त्वमग्ने वरुणो जायसे यत् इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरित्यादिश्रुति
षु प्रसिद्धं अग्नेरेव इंद्राद्यात्मकमाहुरिति हितीर्मेयं तस्यार्थः॥ तादृशोयं सूरोनसूर्यइव रुरुक्वान्दीप्यमानः
रुचदीप्तौ छांदसः लिटः क्वसुः अतः स तादृशोग्निरित्यस्ति तत्रष्टं वर्त्तत इति सर्वत्रान्वयः॥७॥ अथ चतुर्थी
॥ ॥अभिद्विजन्मात्रीरोचनानिविश्वारजांसिशुशुचानोअस्थात्॥ होतायजिष्ठोअपांसधस्थे॥७॥ ॥
अयमग्निर्द्विजन्मा द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानः यद्वा मथनात्प्रथमं जन्म उत्पद्यनंतरं पवमानेष्ट्यादिसंस्का
ररूपं द्वितीयं जन्म एवं द्विजन्मत्वं अथवा द्यावापृथिवीभ्यामुत्पन्नत्वात्॥ तादृशोग्निः त्रीरोचनानि त्रीणि दि गि॰
स्थानानि गार्हपत्यादीनि॥ अभिशुशुचानः अभितः प्रकाशयन् एकत्वं त्रीणि एवं किंतु विश्वा रजांसि सर्वाणि

परंजनात्मकादिति त्यादि लोकान् शुभ्रवान् दीपयन् होता देवानामाह्वाता यजिष्ठो यष्टृतमः सन् अपां
श्रोत्रण्याक्षदाकानां मध्ये सहस्थाने यागदेशे आच्छान निषत्ति ॥ ५ ॥ अथ पंचमी ॥ ५ ॥ ॥ अयं स हो
ता यो द्विजन्मा विश्वा दधे वार्याणि श्रवस्या । मर्तो यो अस्मै सुतुको ददाश ॥ ५ ॥ ॥ यो द्विजन्मा स एव होता सं
मनिष्पादकः अरणिभ्यामुत्पन्नस्यैव गार्हपत्यद्वारा आहवनीयत्वात् । आह्वाता वा देवानां सो ऽयं विश्वा
विश्वानि वार्याणि वरणीयानि । ईडुच्छंदसि शमडुहाण्यनर् इत्याक्षदात्तत्वं । श्रवस्या श्रवस्यया श्रवो ऽन्नं
विर्जन्त्वाणां तदिच्छया । श्रवः आत्मनः क्यच् तदंतादप्रत्ययादिति भावे अप्रत्ययः । दधे धारयति अस्मै उक्तस्वरू
पायाग्नये यो मर्त्यः ददाश ददाति स सुतुकः शोभनपुत्रो भवति ॥ ५ ॥ द्वितीयस्य द्वितीये ऽष्टादशो वर्गः ॥ १६८
॥ ५ ॥ ॥ पुरु त्वेति त्र्यृचात्मकं दशमं सूक्तं दैर्घतमसमाग्नेयमौष्णिहं । पुरु त्वा मौष्णिहमित्यनुक्रम ६१

णिका । प्रातरनुवाकस्याश्विनशस्त्रयोरौष्णिहे छंदस्यस्य विनियोगः । अथैतस्यां तस्यां इति खंडे सूत्रितं । पुरु त्वा
दाशमग्न इति ॥ ५ ॥ तत्र प्रथमा ॥ ५ ॥ ॥ पुरु त्वा दाश्वान् वोचे ऽरिरग्ने तव स्विदा । तोदस्येव शरण आ महस्य ॥ ५ ॥
॥ ॥ हे अग्ने वा वां पुरु बहु वोचे । यद्वा बहु दाश्वानिति संबंधः । पुत्रं देहि वित्तं देहीत्याद्याशासनानि ब्रुवी
मीत्यर्थः । किं इत्युक्ते नेत्याह येतो दाश्वान् अनिमतं हविर्दत्तवानस्मि अतो वोचे ऽन्य रसाधारणेन ब्रुवतः क
थं दातव्यमिति न मंतव्यं । यतो हे देव अग्ने तव विनूतस्तव आ आभिमुख्येन हरिः अर्ताहविरादि प्रापणे ।
न समर्थको ऽहं तत्र दृष्टांतः महस्य महतः तोदस्येव शिक्षकस्य स्वामिनः शरणे स्वगृहे यथा गर्त दासादि
रासमंतान्नियतो वर्त्तते तद्वदहमपि यस्मादेवं तस्मादनिमतं बहु वोचे त्वमपि तत्सर्वं देहीत्यर्थः । अत्र नि
रुक्तं बहु दाश्वांस्त्वामेवाभिह्वयामि परि अमित्र ऋच्छतेरीश्वरो ऽप्यरिस्तस्मादेव यदन्यदेवत्या अग्नावाहुत

स्यारूर्यंत इत्येतद्द्वयमवद्यत्तोदस्येव शरण आ महस्य तुदस्येव शरणे ऽधिमहत इति॥ग॥ अथ द्वितीया॥ग॥
॥ ॥व्यनिनस्य धनिनः प्रहोषे चिदररुषः। कदा चन प्रजिगतो अदेवयोः॥ग॥ ॥श्र्वमंत्रे स्वामिष्टं बहु वि
ज्ञापयामि। एकं अत्र तु स्वविलक्षणेभ्यो दानादिरहितेभ्यो दानं न दातव्यमिति प्रार्थयते। हे अग्ने त्वां विशे
षेण ब्रवीमि उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः। अथवा अस्मदर्थं यद्याञ्जिज्ञपं तद्धि रूढं वा वक्ष्यमाणस्व
रूपस्य न दातव्यमिति ब्रवीत्यर्थः। तेषां स्वरूपमाह। अनिनस्य अ आमिनः त्वां अस्वामिनं कुर्वाणेन त
था धनिनः सम्यग्धनवतः सर्वमेव धनवतो दानस्य निरर्थकत्वात्तन्निवार्यते। यद्वा यागाद्युपयोगधनवत
इत्यर्थः। किंच प्रहोषे प्रकर्षेण होतव्ये अररुषः अददतो दक्षिणारूपेण। यद्वा प्रहोषे अनिनस्येति संबंधः १६९
प्रकर्षेण होतुमसमर्थस्येत्यर्थः। अत्र इनशब्देन तत्स्थं सामर्थ्यं लक्ष्यते। चिच्छब्दः समुच्चयार्थः। किंच कदा ६२

चन प्रजिगतः कदाचिदपि प्रकर्षेण देवान् स्तुवतः। अत्र चनेति निपातद्वयसमुदायः। तत्र चशब्दः समुच्चये नशब्दो निष
धे। किंच अदेवयोः देवानात्मनो निच्छतः। एतेषां न दातव्यमिति विवेचन इत्यर्थः। निंदितानां स्वरूपनिरूपणेन स्वस्या
तादृशत्वात् बहुत्वाच्च इत्येनत्युक्तमेवमेकं न वदति। यद्वा चनेति चिच्छब्दपर्यायः। उक्तप्रकारेण दुष्टस्यापि क
दाप्रजिगतः यदाकदाचित् त्वां स्तुवतः विवेचेत तादृशस्य दातव्यमिति विशेषेण ब्रवीमि किंतु वक्तव्यमस्मदर्थ
मिति नाथः॥ग॥ अथ तृतीया॥ग॥ ॥स चंद्रो विप्र मर्त्यो महो व्राधन्तमो दिवि। प्रप्रेत्ते अग्ने वनुषः स्याम॥ब॥ ॥
हे अग्ने विप्र मेधाविन् यो मर्त्यः त्वां यजते स मर्त्यो यजमानः दिवि द्युलोके चंद्रः सर्वेषामाह्लादकः चंद्रसदृशो भव
ति। यजमानानां चंद्रत्वं शास्त्रे छंदोगा आमनंति। पितृलोकमाकाशमाकाशाच्चंद्रमसमेष सोमो राजयति
स सोमलोके विभूतिमनुभूयेति च। तथा स्तुंडके पितृलोकप्राप्तिराम्नायते। एह्येहीति मंतमाहुतयः सुवर्च

मःसूर्यरश्मिभिर्निर्यज्यमानंवहंतीतितत्रयंत्येताःसूर्यस्यरश्मयोयत्रदेवानांपतिरेकोधिवासइति।एषवःउदयःउ
त्तमोब्रह्मलोकइतिवा।उतःसएवशाश्वतमहामहत्तापित्राधंतमःश्रेष्ठतमःइतरदेवानामपिश्रेष्ठइत्यर्थः॥
अनेअग्नेतेनवयप्रचरंतुप्रकर्षेणाववन्तुषःसंनकारःस्याम।यद्वाप्रीणयिताप्राप्नतुस्यामप्रसृष्टाएवनमं
म॥८॥इतिद्वितीयस्यद्वितीयेएकोनविंशोवर्गः॥८॥ ॥मित्रंनयमितिनवर्चमेकादशंसूक्तंदीर्घतमसं
जागतंमैत्रावरुणंआद्यामैत्र्यैव।अत्रानुक्रमणिका।मित्रंनवामैत्रावरुणंद्विजागतं।मैत्र्याद्येतिविनियो
गोलैंगिकः॥८॥तत्रप्रथमामृचमाह॥८॥ ॥मित्रंनयंशिम्यागोषुगव्यवःस्वाध्योविदथेअप्सुजीजन
न्।अरेजेतांरोदसीपाजसागिराप्रतिप्रियंयजतंजनुषामवः॥८॥ ॥यमग्निंशिम्याकर्मनामैतत्।शिमी १७०
शक्तिरितितन्नामसूक्तंवात्।प्रकाराद्धृष्ठ्वन्त्यादनादिकर्मणामित्रंनमित्रमिववस्थितंयद्वाग्र्यंततक्रिय ६३

यास्तद्रसंबंध्यते।गोषुबन्ही।डुनिमित्तभूता।उद्यगा।आत्मनइच्छंतःअत्रयद्यपिगव्यवइत्येवालं।नगोष्विति।तथापिगव्य
वइत्यत्रगोस्वामित्वंप्रतिपाद्यतेतच्चैकयाद्वितीयस्थास्यात्।अतस्मृदणीयावद्या।इत्यवगमयितुंगोष्विनिपदं।यथा
गवामसिगोपतिःगणानांत्वागणपतिं।तथास्वाध्यःसुष्ठुआध्यातारःफलस्योत्पादयितारःशोभनध्यानावावि
थेयागेअप्सुअंतरिक्षेविद्युद्रूपेणवर्तमानंआपइत्यंतरिक्षनामआपःपृथिवीतितन्नामसूक्तवात्।अग्ने
रंतरिक्षोत्पत्तिःयदग्नेदिविजाअस्यप्सुजावासहसेमधिष्टवइत्यादिमंत्रांतरेषुप्रसिद्धः।प्रियंसर्वेषांप्रियत
मंप्रीणयितारंवायजतंयष्टव्यंअग्निंजनुषांजन्मवतांप्राणिनांअवःप्रतिरक्षणंनिमित्तेनत्यशम्यामथना
दिकर्मणाजीजनन्जनयंतियजमानाःयद्वाअप्सुनिमित्तभूतासुजीजनत्सर्वप्राणिनामुपकारायसृष्ट्य
र्थंचेत्यर्थः।एवमुत्पन्नस्याग्नेःपाजसाबलेनगिरानयंकरराष्ट्रेनचरोदसीद्यावापृथिव्यावरेजेतां।अकंपेतां

अग्नेःसकाशात्कंपनमरेजेतांरोदसी।हादर्यइत्यादिश्रुतिषुप्रसिद्धं।नचसर्वरक्षणार्थस्त्वत्यादिनोमित्रो
कहृयस्यनीतिमज्जनयत्।किमेतदितिवाच्यंनिंदास्तुतित्वात्।यथालोकोबिनीतःतथाप्यदृष्टेनवर्द्धितिस्तु
तो।पर्यवसानात्।यद्यप्यत्राग्निरेवप्रतिपाद्यतेमित्रस्तुपरंदृष्टांतितएवतथापिप्रकृष्टानस्याग्नेरेवमित्रवा
न्मंत्रस्यामित्रत्वमविरुद्धं।यद्वामित्रंनसखायमिववच्छितंमित्रनामकंदेवंयज्ञंतरिक्षेवऋत्विजःप्रादुर्भावि
यंतिशिष्टमतद्विशेषणानतथैवयोजनीयं।।१।।अथद्वितीयामृचमाह।।२।। ।।यद्धत्यद्वांपुरुमीढस्यसो
मिनःप्रमित्रासोनदधिरेस्वाभुवः।अधक्रतुंविदतंगातुमर्चतउतश्रुतंवृषणापस्त्यावतः।।२।। ।।
हेमित्रावरुणौयद्यस्मात्कारणात्वांयुवांपुरुमीढस्यबहुलानीष्टसेचनस्यसोमिनःस्वाभुवःसोमव १७१
तःस्वनावनशीलस्यकर्मणिषष्ठी।त्यत्तदुक्तलक्षणंकर्मप्रमित्रासोनमित्राणीवऋत्विजःप्रदधिरेप्रक ८४

र्षेणधारयंति।हेवृषणौ।अधअतःकारणात्गातुंयुष्मद्गमनंअर्चतेषष्ठ्यर्थेचतुर्थी।अर्चतःस्तुवतोयजमानस्य
क्रतुंकर्मविदतंजानीतं।विदेर्लोटिव्यत्ययेनशः।उतअपिचहेवृषणौकामानांवर्षितारौयुवांपस्त्यावतःपस्त्येति
गृहनामपस्त्यंदुरोणइतितन्नामसुपाठात्।मदःप्राचीनवंशादिगृहवतोयजमानस्यआह्वानंस्तोत्रंवा
श्रुतंशृणुतं।छांदसोविकरणस्यलुक्।यद्वायद्यस्मात्सोमिनःसोमवतःपुरुमीढस्यएतन्नामकस्यरा
ज्ञोमित्रासोनमित्राणीवस्थिताःस्वाभुवःस्वानवनशीलाःस्वस्वव्यापारसमर्थाःदधिरे।अधअतःका
रणात्तस्यवर्तेअर्चतःक्रतुंविदतमित्यादिपूर्ववत्।।२।।अथतृतीयाम्।।३।। ।।आवांभूषन्क्षितयो
जन्मरोदस्योःप्रवाच्यंवृषणादक्षसेमहे।यदीमृतायभरथोयदर्वतेप्रहोत्रयाशिम्यावीथोअध्वरं।।३।। ।।
हेवृषणौकामानांवर्षितारौहेमित्रावरुणौवांयुवयोःसंबंधिजन्मजननंउत्पत्तिःरोदस्योर्द्यावापृथिव्योः

प्रकाशनात्द्यावापृथिव्यावामेवसर्वेषांभुवनानां।यद्वामित्रइतिसर्वोपकार्यपिरुच्यनेनमोनिवारकआदित्यः
उनयोःपृथिवीलोकस्थानत्वात्।ततःसर्वमंत्रेमित्रदृष्टांतत्वेनाग्निःस्तुतः।अतइदमधिगम्यते।अग्निरेवमित्र
इति।तथान्यत्रापिअग्निंमित्रंनक्षितिषुप्रशंस्यंमित्रंनयंसुधितंभृगवोदधुरितिप्रवाच्यंस्तुत्यं।तादृशु
वयोजन्ममहेमहतेदक्षसेसर्वविषयत्वजायस्क्षितयोमनुष्यायजमानाःआत्मपन्सर्वतोलंकुर्वंतिश्ला
घ्यंनइत्यर्थः।जन्मनःप्रवाच्यत्वमाह।यदीयस्मादेवकारणात्अथवाईमित्यनर्थकमिताक्षरःश्वन
र्थकाःकमीमिद्धितीत्यक्तत्वात्।ऋतायऋतायनरथःसामर्थ्यंयत्।यस्माच्चकारणात्अवतेसुभान्
प्राश्नवतेयजमानायचनरथोनिमतंफलं।अथवाउनयत्रकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थी।यज्ञंयजमाने १७२
चनरथइत्यर्थः।ययाचहोत्रयास्तुतिरूपयावाचाशिम्याहविःप्रदानादिकर्मणाचप्रवीथःप्रकर्षेणप्रा ६९

प्नुथः।तस्मात्प्रवाच्यंजन्मतृपयंतीत्यर्थः।होत्रेतिवाङ्नाम।होत्रागीरितितन्नामसुपाठात्॥ग॥अथचतुर्थ्यः॥ग॥ ॥
प्रसाक्षितिरसुरयामहिप्रियऋतावानावृहन्तमाघोषथोवृहत्।युवंदिवोवृहतोदक्षमाभुवंगांनधुर्युपयुं
जाथेअपः॥ग॥ ॥हेअसुराअसुरौबलवंतौमित्रावरुणौयुवयोःयाक्षितिर्देवयजनरूपामहिमहती
अत्यधिकप्रियाप्रियतराप्रीणयित्रीवासाक्षितिप्रकर्षेणसंपादिता।उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः।
तामासीदतमितिशेषः।यागइतिर्देवानांप्रियेतिप्रसिद्धं।आमाद्यचऋतेनवावानौऋतवंतौयुवांवृहन्त
वृद्धंऋतमस्मदीयंयज्ञमाघोषतः।आविकल्पेनसंपादितइतिस्तुतमित्यर्थः।यतोयुवांयुवांवृहतोमह
तोदिवोद्युलोकस्यधुरिदक्षंतर्पणवहनसमर्थंअथवावृहतोदिवःमहतोद्युलोकस्थदेवान्दक्षंप्री
णयितुमितिशेषः।यद्वाकर्मणिषष्ठीदिवोद्योतनात्मकंवृहतःप्रवृद्धंदक्षंअनिमतसाधनसमर्थंआ

त्वं मर्त्तो नवनः॥जं अपः कर्म सोमयागरूपं उपयुंजाथे मेवथेन तत्यं हविः सीङ्ग रुथ इत्यर्थः उपयोगे दृ
ष्टांतः॥धुरि स्थारी रबलस्य निर्वाहन दर्थ्यी गांन॥धन्नुमिव तां यथा उपयुंजनेन द्गृ॥यद्वा विकारे प्रकृति शब्दः
क्षीरादिकमिव तस्मादन मयो षथः॥८॥ अथ पंचमी॥८॥ ॥मही अत्र महिना वारमृणवथो रेणाव
स्तुजं आमयं धेनवः स्वरंतिता उपरनाति सूर्यमानिं क चउषसस्तक वीरिव॥८॥ ॥देमित्रावरुणो
युवां मही महत्यां मक्षम्येकवचने पूर्वसवर्णदीर्घः॥ ईदूतो च सप्तम्यर्थ इति प्रगृह्यता॥ अत्रास्यां पृथिव्यां
महिना महिम्ना महत्त्वेन या॥धनूः वारं वरणीयं प्रदेशं मृणवथ अंतर्नावितण्यर्थो यं गमना दिव्य वहा
रस्य तयोरधीनत्वात् द्यावापृथिव्योर निमानि देवत्वा चमित्रावरुणयोः॥ एता धेनवो गावः सायं का १७३
ले युष्मत्स्वत्वेन अरेणवः अनवद्याः तस्करा द्यनपहारेणानष्टावा॥ उजः क्षीराणां प्रदात्र्यः॥ उजातिर्दा ६६

नकर्म्मा॥ सघन् स घ्न निगेःदे आश्रिताः आगछंति॥ उपसर्गश्रुते र्योग्य क्रियाध्याहारः॥ता एवं कारिता धेनवः॥
उपरनाति उपरता नो॥ मध्यमस्थानात् उक्॥ मेघानां विस्तारवत्यं तरिक्षे मेघछन्ने सति सूर्यं सर्वस्य प्रसवितारं स्तुवीर्यं
शा ननसामर्थ्यं वा स्तुवीर्यो सर्या यथा गोपयतइनि नस्तूर्यम्य स्वर्पत्वमिति श्रुत्यंतरात्॥आदित्यमनिलच्च्य
स्वरंति स्वयंति श्रुत्वसंचाराय॥ स्तृ शाक्षोपतापयोः नो वादिक कस्मिकाल इति न इच्यते निस्तु च उषसः सर्वेष
पि सायंकाले रूपः काले उच्च॥ नत्र दृष्टांतः॥ तक्कवीरिव तक्का स्तेनः तस्य वेतागता सन्तुषः स यथा क्रोशति
तद्वत्॥ एवं निरुद्धानां गवां स्वरवचारा युष्मदायत्त इति नयो स्तुतिः॥८॥ द्वितीयस्य द्वितीये विंशो वर्गः॥८॥
॥ ॥षष्ठीसूक्त माद्य॥८॥ ॥आ वामृताय केशिनी रनूषत मित्र यत्र वरुण गातुमर्चथः॥ अव त्मना
सृजतं पिन्वतं धियो युवं विप्रस्य मन्मनामिरज्यथः॥८॥ ॥हेमित्रावरुणा केशिनीः केशवत्यो नेर्ज्वाल

वांयुवांऋतावायज्ञार्थंआनूषतहविःसमर्पणेनानिश्चयंतीत्यर्थः।उतेतिनइच्यनेहेवरुणायुवांसुनोयत्रयागेगातुंग
मनंदेवयजनदेशंवागातुरितिनामगातुःश्येकंत्यंशात्।अर्दथःश्जयथःस्वीकुरुथइत्यर्थः।आगत्यत्मनाआ
त्मनैवअवसृजतंदृष्टिमवांसुरंवविसृजतेनतथास्वाधियोस्मदीयानिकर्माणिपिन्वतंवर्द्धयतमित्यर्थः।ए
वंसत्यविप्रस्यमेधाविनःयजमानस्यमन्मनांमननवतानांस्तुतीनांयुवंयुवांइरज्यतःईश्वरौस्वामिनौभव
थः।इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा।इरज्यतिपत्यतइतिसूक्तत्वात्॥६॥अथसप्तमीम्॥७॥ ॥योवांयज्ञैःशशमानो
हदाशतिकविर्होतायजतिमन्मसाधनः।उपाहतंगच्छथोवीथोअध्वरमच्छागिरःसुमतिंगंतमस्मयू॥७॥
॥ ॥योहयःखलुयजमानोवांयुवामुद्दिश्ययुवाभ्यांवायज्ञैर्यागैर्निमित्तभूतैःशशमानःशंसमानो १७१
दाशतिहविरादिकंस्वस्ववतंवर्त्ययुष्मत्स्वतापादनंकरोतियएवकविःअनूचानस्तेकवयइतिश्रुतेः।अथ ६७

वाकविर्मेधावीहोतासम्यक्होमनिष्पादकोयजमानोमन्मसाधनःमननीयद्रव्यदक्षिणादिसाधनोपेतःसन्यजतिसो
मयागादिकंकरोतितंमेयजमानंसुमतिंशोभनप्रज्ञंउपलक्ष्यंगच्छथःशातुथःखलुअध्वरंतदीयंयज्ञंवीथःकामये
थे।किंचअस्मयूअस्मान्कामयमानौयुवांगिरःस्तुतीःअच्छअभिलक्ष्यगंतंगच्छतंतादृशौमांशणुस्तुतीःस्वीकुरु
तमित्यर्थः।अत्रयद्यपिमित्रिसामान्यनिर्देशःप्रतिभातितथापिअस्मयूइत्येकत्वाद्दीर्घतमाःस्वात्मानमेवपरो
क्षतयोक्तवानितिगम्यतेयद्वायोदाशतियश्चयजतेतमुपेत्यतदीयंयज्ञंकामयेथेअतोस्मयूयुवांसुमतिंमां
मदीयागिरःस्तुतीःअच्छअभिलक्ष्यगच्छतं॥७॥अथाष्टमीमृचमाह॥८॥ ॥युवांयज्ञैःप्रथमागोभिरंजत
ऋतावानामनसोनप्रयुक्तिषु।भरंतिवांमन्मनासंयतागिरोदृप्यतामनसारेवदाशाथे॥८॥ ॥हेऋतावाय
ज्ञवंतौसत्यवंतौवामित्रावरुणौयुवांप्रथमाप्रथमौयज्ञैर्यजमानसाधनैःगोभिःगोविकारःपयआ

दिभिःरंजतेयंजयंतियजमानाःदेवनागंयागेभुःस्वारादिभिर्यजंतइत्यर्थः।यद्वागोभिःयजतेस्तुवंतितत्रदृष्टांत
प्रयुक्तिंभुप्रयोगेभुमनसोनकर्मणिपश्चीमनइवनद्ययाप्रथमंयंजयंतिस्तुवंजवंतितत्पूर्वकत्वात्सर्वत्र
वरुणस्यकिंचवांयुवंमन्मनामननवतामंयताग्रुवामेवसम्यगच्छतचित्तेनगिरःस्तुतीर्नरंतिसंपादयंतियु
स्मादेवंतस्मात्अदृष्टेनाअननिनवतामनसाप्रवृष्टेनचेतसायुक्तौसंतौरेवत्रयिवत्धनवत्कर्माभ्मदी
यमाशाथेअश्रुवातेव्याप्नुथःददतइत्यर्थः।अश्नोतेर्लिटिअनित्यमागमशासनमितिवचनादिडभावः
॥८॥अथनवमी॥८॥ ॥रेवद्वयोदधाथेरेवदाशाथेनरामायाभिरितऊतिमाहिनेनवांद्यावोहभिनो
तसिंधवोनदेवत्वंपणयोनानशुर्मघं॥८॥ ॥हेमित्रावरुणौयुवांरेवत्रयिवत्धनवत्वयोअन्नंदधा १७५
थेजनयंचधारयथःयस्मादेवंतस्मात्रेवत्धनवत्सहस्रदृष्टत्वात्वयइतिगम्यतेधनविशिष्टमन्नंहेनरा ६८

नेतारौयुवांआशाथेअश्रुवाथेअस्मभ्यंददथेइत्यर्थः।कीदृशंमायाभिःयुवयोःप्रज्ञाभिःइतऊतिइतोअस्मदभि
मुखगमनवत्इत्नोरक्षणेवद्यामाहिनेमहत्वामेनत्अतिमहत्।ईदृशोयुवयोआरतादृशंसामर्थ्यंज्ञातइ
त्यतआह्वांयुवांयुवयोर्देवत्वंअहभिरहोभिराविभिःअत्राहःशब्देनरात्रिरभिधीयते।द्योशब्देनाहःपृ
थगभिधानात्ताभिःसहिताद्यावोदिवसानानशुः।नप्राप्नुवंतिअहस्वरात्रिश्चानेनरनतइत्यर्थः।उत
अपिचसिंधवःस्यंदनशीलानद्योनापिवानशुःतथायुवयोर्देवत्वंपणयोऽसुराअपिनानशुःमघंधनंचना
नशिरेलोकत्रायत्युवयोःपरानवितारोनकेपिसंतीत्यर्थः॥८॥द्वितीयस्यद्वितीयेएकविंशोवर्गः॥८॥ ॥
युवंवस्त्राणीतिसप्तर्चंद्वादशंसूक्तंदीर्घतमसंअनादेशपरिभाषयात्रैष्टुभंमैत्रावरुणंअत्रमैत्रावरु
णहीस्फक्त्वात्।सूक्तविनियोगोलैंगिकः।मैत्रावरुणपशावाद्यावपायायाज्याप्रदानानामितिखंडेस्र

नि ते।युवंवस्त्राणिपीवसावसाथेप्रवाह्वासिस्रजंतीवमेनइतिमेवसमावर्त्तेनेनवस्त्रधारणेविविनियुक्ता
सत्रितंचयुवंवस्त्राणिपीवसावसाथेइत्यहतेवाससीआछादयेति॥छ॥सैषाप्रथमामृचमाह॥छ॥ ॥
युवंवस्त्राणिपीवसावसाथेयुवोरछिद्रामंतवोहसर्गाः।अवातिरतमनृतानिविश्वऋतेनमित्रावरुणास
चेथे॥छ॥ ॥हेमित्रावरुणौपीवसापीतौयुवंयुवांयद्वापीवसापीनान्यछिन्नानिवस्त्राण्याछादनान्या
न्यानिवाससांसिवसाथेआछादयथः।यद्वापीवसास्थूलेनप्रवृतेनतेजसावस्त्राणिदधाथिअविछिन्ना
निवस्त्रधानीयानितेजांसिधारयतइत्यर्थः।किंचयुवयोःमार्गाःसृष्टयःअछिद्राःअछिन्नाःमंतावाहमन
नीयाश्चईदृशौयुवांविश्वाविश्वानिसर्वाणिअनृतानिअसत्यानिअप्रियाणिपापान्यवातिरतेना १७६
शयतंविश्वेत्यत्रसंहितायांऋत्यकइतिप्रकृतिभावोऋस्वत्वंचऋतेनफलेनतत्साधनेनयज्ञेनवासचेथे ६०

संगछेथे।अस्मत्संयोजयतइत्यर्थः॥छ॥अथद्वितीया॥छ॥ ॥एतच्चनत्वोविचिकेतदेषांसत्योमंत्रःकविशस्तऋघावा
न्।त्रिरश्रिंहंतिचतुरश्रिरुग्रोदेवनिदोहप्रथमाअजूर्यन्॥छ॥ ॥एषांएतयोर्मध्येबहुवचनंपूजार्थं।यद्वातदनु
चारापेक्षयाबहुवचनं।एतयोर्मध्येवस्त्वनएकएवएतत्वक्ष्यमाणंसामर्थ्यरूपंकर्मविचिकेतविशेषेणचेतय
ति।अवतिष्ठतीत्यर्थः।सविशेष्यते।सएकःसत्यःअबाध्यःसस्तुनवावामंत्रोमननवान्कविशस्तःकविभि
र्मेधाविभिःशंसनीयःऋघावान्हिंसावान्अनेनवक्ष्यमाणस्यसामर्थ्यस्यसंभाविताप्रतिपादिताभवति।त
दित्युक्तं।किंतदित्याशंक्याह।त्रिरश्रिंअश्रितयोपेतमायुधंत्रिरश्रितद्वतंअवयवोक्तिप्यतोउपलक्षणमेतत्स
र्वायुधसंपन्नमित्यर्थः।एतन्नामानंवाचतुरश्रिःततोप्यधिकायुधवान्नकेवलमायुधसामर्थ्यंकिंतुउग्रःस्वय
मुद्गूर्णबलःहंतिहिनस्तिअतिबलंशत्रुं।किंचयुवयोरेकस्यैवसामर्थ्येनदेवनिदःदेवनिंदकास्तुप्रथमाःसम

र्याः संत्यपि अनृतं स्वयमेव जीर्णानि भवंति जीर्यंते । स्यति बहुलं छंदसीत्युत्वं । युवयोर्मध्ये एकोपि महाबलः मि
त्रिनयोस्तु सामर्थ्यं किमु वक्तव्यमिति भावः । अथवा एषां युवयोरेतत् उत्तरत्र वक्ष्यमाणं सामर्थ्यं एकः सत्या
दिलक्षणो विचिकित विशेषेण अशेषेण जानाति शेषं पूर्ववत् ॥३॥ अथ तृतीया ॥३॥ ॥अपादेति प्रथमा प
द्वतीनां कतरद्वां मित्रावरुणा चिकेत । गर्भो भारं भरत्या चिदस्य ऋतं पिपर्त्यनृतं नि तारीत् ॥३॥ ॥हे मित्रा
वरुणा मित्रावरुणौ पद्वतीनां पादवतीनां मनुष्यादीनां प्रजानां प्रथमा प्रथमभाविनी अपात् पादरहितो
षाः प्रतिदिनं सूर्यचंद्रादिवत् स्वस्याः परिभ्रमणाभावात् सूर्यगमनेनैव स्वगमनादपादिति चैवीत्योपचर्य
तिनतु । तादृशं वां युवयोः प्रसिद्धं कर्म आ चिकेत कः आभिमुख्येन जानाति किंतु ज्ञाने अनस्तुत्यमित्यर्थः । मि १७७
त्रावरुणयोरहोरात्रदेवत्वात् अहोरात्रयोरंतरालस्यैवोषस्त्वादेतत्कर्मत्वं किंचास्य लोकस्य भारं निर्वहन्ग ७०

र्भः युवयोः स्थानीयः शिशुरादित्यः अहोरात्रयोर्मध्यकाले उत्पन्नस्ताभ्यामेव मित्रावरुणाभ्यां जातः । अहोरात्रावेव मित्राव
रुणाविति श्रुतेः । भरत्याहरतीति चित् समंतात् निर्वहत्येव हरति वा अस्य भारं जगद्रूपं चिदित्यवधारणे न कथमिति तदुच्य
ते ऋतं सत्यं जगतः प्रकाशगमनादिरूपं पिपर्ति पूरयति अनृतं उक्तविलक्षणं अंधकारं गमनादिनिरोधं वा नि
तारीत् निरतिनिमित्तयति नाशयतीत्यर्थः । शिशोर्जगद्भारवहनरूपं कर्म युष्मत्सामर्थ्यादिति ॥३॥ अथ चतु
र्थी ॥४॥ ॥प्रयंतमित्परि जारं कनीनां पश्यामसि नोपनिपद्यमानं । अनवपृग्णा वितता वसानं प्रियं मित्र
स्य वरुणस्य धाम ॥४॥ ॥कनीनां कमनीयानां दीप्तानां कन्यकास्थानीयानां उषसां कनतेः कांतिकर्मण
स्न् । तस्मादौणादिक इन् । तत्र ङीप् । आमि कन्याशब्दस्य वा छांदसं संप्रसारणं । तासां जारमादित्यं प्रयंतमितः प्रग
च्छंतमेव । परिपश्यामसि वयं परिपश्यामः । उपनिपद्यमानं क्षणमात्रमपि निषीदंतं पश्यामः । नदपि तयोः स्थाम

र्थंपुनस्तदेवविशेषयते।अनवपृग्णाअनवपृक्तानिअतएवविततानितेजांसिवसानौआच्छादयंतौप्रियंसर्वे
षांप्रियमृतंमित्रस्यवरुणस्यचधामतेजःस्थानमृतं।यद्वाप्रियंधामेतिसंबध्यते।तयोःप्रेमस्थानंईदृशंमादि
त्यंयुष्मदुक्तऋतयासंचरंतंनपश्याम्यपि॥४॥अथपंचमी॥५॥ ॥अनश्वोजातोअनभीशुरर्वाकनिक्रद
त्पतयदूर्ध्वसानुः।अचित्तंब्रह्मजुजुषुर्युवानःप्रमित्रेधामवरुणेगृणंतः॥५॥ ॥सआदित्यःअनश्वः
यद्यपिशीघ्रगाम्यश्वरहितःतथापिअनभीशुःआलंबनाधानप्रग्रहस्थानीयरश्मिरहितः।तथाप्यर्वा
जातःशीघ्रगमनवान्संपन्नःतथाविधोयमादित्यःकनिक्रदत्अत्यर्थंक्रंदयन्क्रंदेर्यङ्लुगंताच्छतरि
दधत्यादीनिपात्यते।ऊर्ध्वसानुःउपर्युपरिसमुच्छ्रयणःसन्पतयन्गच्छति।अचित्तंचित्ताविषयं।ब्रह्मप १७८
रिच्छेदकरूपंकर्ममित्रेवरुणेचतयोर्धामतेजःस्थानंयुवानःमिश्रयंतःतयोर्धाम्निआरोपयंतः।तथाप्र ७१

गृणंतःयुवयोस्तेजःप्रवर्णमितिप्रकर्षेणस्तुवंतःजुजुषुःसेवंतेयथासूर्यस्यनिरालंबोनरश्मिसंचारात्मकंकर्मव
रुणमित्रयोरधीनमितिस्तुवंतीत्यर्थः॥५॥अथषष्ठीऋच॥६॥ ॥आधेनवोमामतेयमवंतीर्ब्रह्मप्रियंपीपयन्स
स्मिन्नूधन्।पित्वोभिक्षेतवयुनानिविद्वानासाविवासन्नदितिमुरुष्येत्॥६॥ ॥मामतेयंममतायाःपुत्रंदीर्घ
तमसंमांब्रह्मप्रियंपरिवृढस्यकर्मणःप्रियतमंपरिवृढस्याग्नेःप्रीणयितारंअवंतीःअवंत्यःप्रीणयंत्यःधेनवो
गावःस्वस्मिन्स्वकीयेऊधन्ऊधसिआपीपयन्सर्वतआप्याययंतुप्यायतेर्णिचिछंदसःपीभावः।आशागते
नक्षीरेणयुवाभ्यांप्रदीयतेनोस्मान्रक्षंत्वित्यर्थः।मित्रावरुणाभ्यांपयस्येतिश्रुतेः।एवंप्रदत्तहविःवयुना
निअनुष्ठानविषयज्ञानानिविद्वान्जानन्ऋतत्रोपोनृत्तणीयइत्यवगच्छन्दीर्घतमाःपित्वःपितोःकृतशि
ष्टस्यान्नस्यतादृगंत्रंआसाआस्येनभक्षयितुंभिक्षेतयाचेतयुष्मान्किंचविवासन्युवांपरिचरन्अदितं

अवंइतंअन्यूनमनेनकर्मणारूपेणयथाप्रीत्तंनिच्छेनयथासकर्मसमापनेनरक्षेतंतथापीपयन्नित्यर्थः॥६॥
मित्रावरुणपशोर्वपायाःएषानुवाक्यासूत्रितंचआवांमित्रावरुणाहव्यजुष्टिमायातंमित्रावरुणेति॥
सिषासन्नमीन्द्र॥६॥ ॥आवांमित्रावरुणाहव्यजुष्टिंनमसादेवाववसाववृत्यां।अस्माकंब्रह्मपृतनासु
सह्याअस्माकंवृष्टिर्दिव्यासुपारा॥६॥ ॥हेदेवौदेवनशीलौमित्रावरुणामित्रावरुणौवांयुवयोर्हव्यजुष्टिं
हविःसेवांनमसानमस्कारोपलक्षितेनस्तोत्रेणअवसारक्षणेननिमित्तभूतेनआववृत्यांआवर्तयेयं।यद्वा
नमस्कारेणअवसाअन्नेनचआववृत्यांकिंचहेमित्रावरुणौअस्माकंसंबंधिब्रह्मेदानींक्रियमाणंपरिवृ
ढंकर्मपृतनासुसंग्रामेषुसह्याःसह्यात्शत्रूनतिभूयात्अनेनकर्मणाशत्रूनभिभवेयमित्यर्थः।किंचअ १७०
स्माकंदिव्यादिविभवावृष्टिःसुपारासुष्ठुपारयित्रीभवत्वितिशेषः।वृष्टेःसत्यांव्रीह्यादिद्वाराकर्मसमाप्तेरि ७२

भिनावः॥६॥द्वितीयस्यद्वितीयेद्वाविंशोवर्गः॥६॥ ॥यजामहेवामितिचतुर्ऋचंचतुर्दशंसूक्तं।देर्षतमसंत्रैष्टुभंमि
त्रावरुणं।यजामहेचतुष्कमित्यनुक्रमणिका।विनियोगोलैंगिकः॥६॥तत्रप्रथमामृचमाह॥६॥ ॥यजा
महेवांमहःसजोषाहव्येभिर्मित्रावरुणानमोभिः।घृतैर्घृतस्नूअधयद्वामस्मेअध्वर्यवोनधीतिभिर्भरंति॥६
॥ ॥हेघृतस्नूघृतस्यस्रावयितारौमित्रावरुणामहोमहांतौवांयजामहेपूजयामः।यजमानाऋत्विजश्च।
कीदृशाःसजोषाःसमानप्रीतियुक्ताःकेनसाधनेनेतितदुच्यतेहव्येभिःपुरोडाशादिभिःनमोभिर्नमस्का
रोपलक्षितैःअधअपिचयद्यस्मात्कारणात्वांयुवांअध्वर्याअस्मदीयतोनअध्वर्यवोपिअत्रनशब्दोप्यर्थे
नपिधीतिभिःस्वकीयैर्भरंतिपोषयंतितस्माद्यजामहे॥६॥अथद्वितीया॥६॥ ॥प्रस्तुतिर्वांधामनप्रयु
क्तिरयामिमित्रावरुणासुवृक्तिः।अनक्तियद्वांविदथेषुहोतासुम्नंवांसूरिर्वृषणावियक्षन्॥६॥ ॥हेमि

त्रावरुणौवांयुवयोःसंबंधिनोयागस्यप्रस्तुतिप्रभावनाकरोमीतिमंकस्यएवंनप्रयुक्तिःस्वक्तप्रयोगोनसंबं
न्नः।तावतैवयुवयोर्धर्मतेजस्स्थानेमयायामिप्राप्नोमिसुवृक्तिःयुवयोःशोभनेनावर्जकस्तुयुष्मत्परिचर्यायांयुक्ति
यत्यदातुविदथेषुयज्ञेषुवांयुवांहोताहोमनिष्पादकोयमध्वर्युःअनक्तिहविषागच्छतिहोमंकरोतीत्य
र्थः।यद्वाहोतादेवानामाह्वाताएतन्नामासूक्तविकृशाखादिनावांअनक्तिव्यंजयतितदासूरिर्युष्मन्मह
न्यवित्यक्तत्यागंकर्तुमिच्छन्हेवृषणौकामानांवर्षितारौवांयुवयोःसुम्नंयुष्मसंबंधिसुखंदेवत्व
लक्षणंअयामीतिशेषः॥ ॥अथतृतीया॥ ॥ ॥पीपायधेनुरदितिर्ऋतायजनायमित्रावरुणाह
विर्दे।हिनोतियद्वांविदथेसपर्यन्त्सरातहव्योमानुषोनहोता॥ ॥ ॥हेमित्रावरुणावरुणौऋताय १९
युष्मत्संबंधियज्ञायहविर्देहविषोदात्रेआनोमनित्रितिविग्रहेनैवआनोधातोरित्यकोरलोपःजना ७२

[library stamp: ...BHAU DAJI]

यजमानायचधेनुःप्रीणयित्रीगौःअदितिःअदीनावऊत्तीरासतीपीपायक्षीरेणपुनःपुनःआप्याययती।
प्यायतेश्छांदसःप्रार्थनायांलिङ्लिटोश्चेतिपानावःपयस्यादिहविर्लक्षंयज्ञंपयोव्रतादिभिःयजमानंवेत्यर्थः
कस्मिन्कालइतिचेत्तत्राह।यत्यदासःप्रसिद्धोरातहव्यःएतन्नामाराजासपर्यन्स्तुत्याऽर्जयन्मानुषो
होतानमनुष्यस्ययजमानस्यसंबंधीएतन्नामर्त्विगिवविदथेयज्ञेवांहिनोतिहविरादिनाप्रीणयतितदा
पीपायेत्याह॥ ॥अथचतुर्थी॥ ॥ ॥उतवांविक्षुमद्यास्वंधोगावआपश्चपीपयंतदेवीः।उतोनोअस्य
पूर्व्यःपतिर्दन्वीतंपातंपयसउस्रियायाः॥ ॥ ॥उतअपिचहेमित्रावरुणौवांयुवयोःअंधःअदनीयचा
न्नंपयोरूपंपुरोडाशादिदेवीर्द्योतनशीलागावःआपश्चव्रीह्यादिप्रवर्द्धिकाउदकानिचमद्यासुयुष्मानि
र्मदनीयासुविक्षुप्रजासुयजमानलक्षणासुजनासामनिवृत्यर्थंपीतयंतआप्याययंतुउतोअपिचाना

ममेवंविधिनो ऽस्य यजमानस्य शश्वत्पूर्वकालीनः पतिः पालको भिःदन् दातान वद्धिविशेषः। अयो ऽहूयमानवा
न्सर्वेषामपि हविषां। यस्मादेवं तस्मात् हे मित्रावरुणौ नक्षयं तं षोडशादिकं उस्रियायाः क्षीरः अघ्न्यावि
ण्याः गोः पयसः पयेः यद्वा अघ्नीन्तपयस्या वीतं स्वकरूपं पातं ॥छ॥ द्वितीयस्य द्वितीये त्रयोविंशो वर्गः ॥छ॥
॥ ॥विष्णोर्नुकमिति। खण्डं पंचदशं सूक्तं दीर्घतमसं त्रैष्टुभं वैष्णवं अत्रानुक्रमणिका। विष्णोः षड्वैष्ण
वं ही ति। अग्निष्टव पडहस्य छन्दोपभृतीयसवने स्तोमवृद्धावच्छावाकस्य स्तोमातिशंसनार्थं इदमादि सूक्त
द्वयं विनियुक्तं। स्तोमे वर्द्धमान इति खंडे सूत्रितं। विष्णोर्नुकमिति सूक्ते परो मात्रयेत्यच्छावाक इति। तथा तृती
यसवने सोमातिरेके उत्तरसंस्थापं गंतव्या अतिरात्रान्ततो ऽप्यतिरिक्तं तदर्थमेव शास्त्रमुपजनयितव्यं। त १८२
त्र तदनुसूक्तं सोमातिरेक इति खंडे सूत्रितं। महाङ्द्रान्तवद्विष्णोर्नुकमिति आग्निमारुतशस्त्रे आद्यावि ३४

नियुक्ता अथ यथैतमिति खंडे सूत्रितं। विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं तं तुं तत्त्वं जमो नानुमद्विरीति ॥छ॥ मेधाथ
यमाघ्नमाह ॥छ॥ ॥विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं वि
चक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥छ॥ ॥पदद्वयं यथा पियास्केन नवोत्तराणि पदानीत्यक्तत्वात्। शास्वां तरणकत्व
न पाठश्च अग्रस्त्येतस्मिन्नेवार्थे उकमिति पदद्वयं। कानि तानीति तत्राह। यो विष्णुः पार्थिवानि विममे विशेषेण र्थिवानिर ४
निर्ममे। अत्र त्रयो लोका अपि पृथिवीशब्दवाच्याः। तथा च मंत्रांतरं यदिंद्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां
परमस्यामुत स्थ इति। तैत्तिरीयेपि योस्यां पृथिव्यां अस्यायुपेत्स्फ पक्रम्ययो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्या
मिति। तस्माल्लोकत्रयस्य पृथिवीशब्दवाच्यत्वं। किंच यश्च विष्णुरुत्तरं उत्कृष्टतरं चतिविस्तीर्णं सधस्थं म
हस्थानं लोकत्रयाश्रयभूतं अंतरिक्षं अस्कभायत् तेषामाधारत्वेन स्तंभितवान् निर्मितवानित्यर्थः। आने

नांतरिक्षाश्रितं लोकत्रयमपि सृष्टवानित्युक्तं भवति। यद्वा यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबंधीनि रजांसि पृथिव्या
अधस्तनान् सप्त लोकान् विममे विविधं निर्मितवान्। रजःशब्दो लोकवाची। लोका रजांस्युच्यंत इति यास्केनोक्तत्वा
त्। किंच यश्च उत्तरं उद्गततरं उत्तरनाविनं सधस्थं सहस्थानं पुण्यकृतां सह निवासयोग्यं स्वरादिलोकसप्तकं
अस्कभायत् स्कंभितवान् सृष्टवानित्यर्थः। स्कंभेः स्तंभुस्कुंभुरिति विहितस्य श्नः छंदसि शायजपीति श्नस्थ
ने शायजादेशः। अथवा पार्थिवानि पृथिवीनिमित्तकानि रजांसि भौमिकानि विममे स्वरादिलोकत्रयमित्यर्थः॥
स्वस्योपार्जितकर्मभोगार्थं वादितरलोकानां तत्कारणत्वं। किंकिंच यश्चोत्तरं उत्कृष्टतरं सर्वेषां लोका
नामुपरितनं अथ उन्नताख्ये तस्योत्कृष्टत्वं सधस्थं उपासकानां सहस्थानं सत्यलोकं अस्कभायत् स्कंभित १८२
वान् ध्रुवं स्थापितवानित्यर्थः। किं कुर्वन्। त्रेधा विचक्रमाणः त्रिप्रकारं स्वसृष्टान् लोकान् विविधं क्रममाणः ७५

विष्णोस्त्रेधा क्रमणं इदं विष्णुर्विचक्रमे इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं अत एवोरुगायः उरुभिर्महात्मभिर्गीयमानः अति
प्रवृद्धं गीयमानो वा य एवं कृतवान् तादृशस्य विष्णोर्वीर्याणि प्र वोचं स्तवनीयमवने सोमातिरेक एव राजन्स्तु
पयितव्यं तत्र प्र तदित्ययमनुरूपस्तृचः सोमातिरेक इति खंडे सूत्रितं॥२॥ अथ द्वितीयामृचमाह॥ ॥प्र त
द्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः। यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियंति भुवनानि विश्वा॥२॥
॥ ॥प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येणेति स्तोत्रियानुरूपाविति वाजपेयेनाधिपत्यकाम इति खंडे सूत्रितं। प्र तत्
अद्य शिपिविष्ट नाम प्र तद्विष्णुः तस्य इति त्रिव्हामोणानस इति अवगम्यते। स महानुभावो वीर्येण स्वकीये
न वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण स्तुवते स्तूयते सर्वैः। कर्मणि व्यत्ययेन शप्। वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टांतः। मृगो
न सिंहादिरिव यथा स्वविरोधिनो मृगयिता सिंहादिर्भीमो भीतिजनकः कुचरः कुत्सितहिंसादिकर्ता दुर्गमप्र

देशगंतावागिरिष्ठाःपर्वताग्रउन्नतप्रदेशस्थायीसर्वैःस्तूयते।अस्मिन्नर्थेनिरुक्तंमृगोनभीमःकुचरोगिरि
ष्ठामृगइवभीमःकुचरोगिरिष्ठामृगोमार्ष्टेर्गतिकर्मणोभीमाबिभ्यत्यस्माद्भीष्मोप्येतस्मादेवकुचरइति
चरतिकर्मकुत्सितंकार्यंनचरतीतिवागिरिष्ठागिरिस्थायीगिरिःपर्वतःपर्ववान्पर्वपुनःपृणातेःप्रीणा
तेर्वेतिनद्वदयमपिमृगःअन्वेष्टाशत्रूणांभीमःभयानकःसर्वेषांभीत्यपादानत्वंतःपरमेश्वराद्भीतिभी
षास्माद्वातःपवतइत्यादिश्रुतिषुप्रसिद्धा।किंचकुचरःशत्रुवधादिकुत्सितकर्मकर्ताकिंचसर्वासुभू
रि६ मिषुलोकत्रयेषुसंचारीवातथागिरिष्ठाःगिरिवदुच्छ्रितलोकस्थायीयद्वागिरिमंत्रादिरूपायांवाचिसम
र्वदावर्तमानःईदृशोयंस्वमहिम्नास्तूयते।किंचयस्यविष्णोरुरुषुविस्तीर्णेषुत्रिसंख्याकेषुविक्रम १८३
णेषुपादप्रक्षेपेषुविश्वासर्वाणिभुवनानिभूतजातानिआश्रित्यनिवसंतिसविष्णुःस्तूयते॥ग॥ ॥ ७६

अथतृतीयामृचमाह॥ग॥ ॥प्रविष्णवेशूषमेतुमन्मगिरिक्षितउरुगायायवृष्णे।यइदंदीर्घंप्रयतंसधस्थमेकोवि
ममेत्रिभिरित्पदेभिः॥ग॥ ॥विष्णवेसर्वव्यापकायशूषंअस्मत्स्तुत्यादिजन्यंमहद्बलत्वंमन्ममननंस्तोत्रंमन
नीयंरूपंबलंवाविष्णुमेतुप्राप्नोतु।कर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थी।कीदृशाय।गिरिक्षितेवाचिगिरिवदुन्नतप्र
देशेवातिष्ठतेउरुगायायबहुभिर्गीयमानायवृष्णेवर्षित्रेकामानांएवंमहानुभावंशूषंप्राप्नोतु।कोस्यवि
शेषइत्युच्यते।योविष्णुरिदंप्रसिद्धंदृश्यमानंदीर्घंअतिविस्तृतंप्रयतंसधस्थंसहस्थानंलोकत्रयंएकइत्
एकएवअद्वितीयःसन्त्रिभिःपदेभिःपादैर्विममेविक्षेपेणमितवान्॥ग॥अथचतुर्थीमृच॥ग॥ ॥
यस्यत्रीपूर्णामधुनापदान्यक्षीयमाणाःस्वधयामदंति।यउत्रिधातुपृथिवीमुतद्यामेकोदाधारभुवना
निविश्वा॥ग॥ ॥यस्यविष्णोःमधुनामधुरेणदिव्येनामृतेनपूर्णापूर्णानित्रीणिपदानिपादप्रक्षेपणा

निर्वर्त्तीयमाणा।अवर्त्तीयाणिस्वधया।अन्नेनमदंतिमादयंतितदाश्रितजनान्।यउयएवपृथिवींत्रख्या
तांद्यमिंद्याद्युद्योतनात्मकमंतरिक्षंचविश्वाभुवनानिसर्वाणिचतुर्दशलोकांश्चायद्वापृथिवीशब्देनअ
धोवर्त्तिनिअतलवितलादिसप्तभुवनाद्युपात्तानिद्युशब्देनतदंतर्गतानिरूपाणिभुरआदिसप्तभुवनानि
चतुर्दशलोकान्विश्वाभुवनानिसर्वाण्यपितत्रत्यानिचतज्जातानित्रिधातुत्रयाणांधातूनांसमाहा
रःत्रिधातुपृथिव्यप्तेजोरूपधातुत्रयविशिष्टंयथाभवतितथादाधारधृतवान्।जलादिब्रादव्यासम्य
दीर्घत्वंउत्पादितवानित्यर्थः।छंदोगारण्यके।तत्तेजोसृजततत्त्नमसृजंततात्राआपएवेदंतेतिदृतत्रय
सृष्ट्युक्तादंतमिमास्तिस्रोदेवतास्तासांत्रिवृतंत्रिवृतमेकैकांकरवाणीत्यादिनात्रिवृत्करणसृष्टि ९५
रूपपादिता।यद्वात्रिधातुकलात्रयंगुणत्रयंवादाधारेत्यन्वयः।आतिथ्यायांतदस्येत्येषाप्रधानस्यय ७७

ज्या।अथातिथ्येतिखंडेस्तुवितं।इदंविष्णुर्विचक्रमेतदस्यप्रियमभिपाथोअस्यामिति।।७।।सैषापंचमी।।७।। ।
तदस्यप्रियमभिपाथोअश्यांनरोयत्रदेवयवोमदंति।उरुक्रमस्यसहिबंधुरित्थाविष्णोःपदेपरमेमध्वउत्सः
।।७।। ।।अस्यमहतोविष्णोःप्रियंप्रियभूतंतत्सार्वःसेव्यत्वेनप्रसिद्धंपाथःअंतरिक्षनामैतत्पाथोंतरि
क्षंपथाख्यानंइतियास्केनोक्तत्वात्।अविनश्वरंब्रह्मलोकइत्यर्थः।अश्यांव्याप्नुयां।तदेवविशेष्यते।य
त्रस्थानेदेवयवःदेवंद्योतनस्वभावंविष्णुमात्मनइच्छंतःयज्ञदानादिभिःप्राप्तुमिच्छंतोनराःमदंतितृप्ति
मनुभवंतितदश्यामित्यन्वयः।पुनरपितदेवविशेष्यते।उरुक्रमस्यअत्यधिकंसर्वंजगदाक्रममाणस्य
तत्तदात्मनाअतएवव्यापकस्यपरमेश्वरस्यपरमेउत्कृष्टेनिरतिशयेकेवलसुखात्मकेपदेस्थानेमध्वः
मधुरस्यउत्सःनिष्पंदोवर्त्तते।तदश्यांयत्रनतुतृष्णाजरामरणपुनरावृत्त्यादिभयंनास्तिसंकल्पमात्रे

णाघृतवत्यादिनोगाःप्राप्यंतेतादृशमित्यर्थः।ततोधिकंनास्तीत्याह।इत्थाइत्थंउक्तप्रकारेणमहिविष्णुः
सखसुसर्वेषांस्तुतीनांवंधुभूतःहितकरःवातस्यतद्धामप्रवृत्तानांपुनरावृत्तेःनचपुनरावर्त्ततइतिश्रु
तेस्यवंधुत्वंहिशब्दःसर्वश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः॥छ॥अथषष्ठीमृचमाह॥छ॥ ॥
तावांवास्तून्युश्मसिगमध्यैयत्रगावोभूरिशृंगाअयासः।अत्राहतदुरुगायस्यवृष्णःपरमंपदमव
वं ५ भातिभूरि॥छ॥ ॥हेपत्नीयजमानौयुष्मदर्थंतानितथ्यत्वेनप्रसिद्धानिवास्तूनिभुवनानिवा
सयोग्यानिस्थानानिगमध्यैयुवयोर्गमनायउश्मसिकामयामहेतदर्थंविष्णुंप्रार्थयामइत्यर्थः।ता
नीत्युक्तंकानीत्याह।यत्रयेषुवास्तुषुगावोरश्मयोभूरिशृंगाःअत्यंतोन्नत्यपेताःबहुभिराश्रयणी २८५
यावाअयासःअयनागंतारःअतिविस्तृताःयद्वायाःगंतारःअतादृशाअत्यंतप्रकाशयुक्ताइत्यर्थः।अ १८

त्राह।अत्रखलुवास्त्वाधारभूतेद्युलोकेउरुगायस्यबहुभिर्महात्मभिर्गातव्यस्यस्तुत्यस्यवृष्णःकामानांव
र्षितुःविष्णोःतत्तादृशंसर्वत्रपुराणादिषुगंतव्यत्वेनप्रसिद्धंपरमंनिरतिशयंपदंस्थानंभूरिअतिप्रभू
तंअवभातिस्वमहिम्नास्फुरति।अयंमंत्रोयास्केनगोशब्दोरश्मिवाचकइतिव्याचक्षाणेनव्याख्यातः॥
तानिवांवास्तूनिकामयामहेगमनाययत्रगावोभूरिशृंगाबहुशृंगाभूरीतिबहुनोनामधेयंप्रभवती
तिसतःशृंगंश्रयतेर्वाशृणातेर्वाशम्नातेर्वाशरणायोद्गतमितिवायासोयनात्तत्रतदुरुगायस्यविष्णोर्महा
गतेःपरमंपदंपरार्ध्यस्थमवभातिभूरिपादःपद्यतेरिति॥छ॥द्वितीयस्यद्वितीयेचतुर्विंशोवर्गः॥छ॥ ॥
प्रवःपांतमितिषळृचंषोडशंसूक्तंदैर्घतमसंजागतंपूर्वत्रवैष्णवंआद्यस्तृचःइंद्रदेवताकश्च।प्रवोऽ
गतंवैंद्रश्चाद्यस्तृचइत्यनुक्रमणिका।आतिरात्रिकेप्रथमेछंदोमेस्तोमातिशंसनउक्तोविनियोगः॥छ॥तत्रप्र

DR. B... DAJI MEMORIAL

थमामृचमाह॥१॥ ॥प्रवःपांतमंधसोधियायतेमहेशूरायविष्णवेचार्चत।यासानुनिपर्वतानामदाभ्या
महस्तस्थतुरर्वतेवसाधुना॥१॥ ॥हे अध्वर्य्वादयःवोयुष्माकंसंबंधिनंपांतंपाजनस्वनावंपातव्यं
वा अंधसःअंधःसोमरूपमन्नंप्रार्चतप्रकर्षेणसंपादयतकस्मैधियायतेस्तुतीरिच्छतेमहेमहतेशूरा
यविक्रांतायेंद्राय च विष्णवेव्यापकायएतन्नामकायदेवाय।कस्तयोरतिशयइत्युच्यते।यायोइंद्रावि
—ष्णूपर्वतानांप्रीणनवतांपूरवतांवा।पर्वतशब्दोयास्केनैवंनिरुक्तःपर्ववान्पर्वतःपर्वपुनःपृणा
तेःप्रीणातेर्वेति।उक्तलक्षणानांलोकानांसानुनिसमुच्छ्रितप्रदेशेसर्वलोकइत्यर्थः।अथवामेघानां
समुच्छ्रितप्रदेशेपर्वतशब्दोमेघनामसुपठितत्वात्।तत्रतस्थतुःतिष्ठतःकीदृशौतौअदाभ्याअदंभ १८९
नीयौपरैरनभिभाव्यौ।अतएवमहःमहांतौ।यद्वामहोमहसिस्वतेजसिसानुनीत्यनेनसंबंधः।त १७

स्थतुःसाधुनाअभिमतदेशदेशप्रापणसमर्थेनअर्वतावेगवताअश्वेनेवतेनयथाश्वस्फ्लुतंप्रदेशमारोहति
तद्वदुच्चंपदमारूढौतस्मात्ताभ्यामर्चत।सोमातिरेकस्तृतीयसवनेएषावैकल्पिकीयाज्यातथाचसूत्रितं।त्वे
षमित्थासमरणंशमीवतोरितिवायाज्येति॥१॥अथद्वितीया॥२॥ ॥त्वेषमित्थासमरणंशिमीवतोरिंद्रावि
ष्णूसुतपावामुरुष्यति।यामर्त्यायप्रतिधीयमानमित्कृशानोरस्तुरसनामुरुष्यथः॥२॥ ॥हेइंद्राविष्णूशमी
वतोःइष्टप्रदानादिकर्मवतोःवांयुवयोःइच्छाइच्छंत्वेषंप्रदीप्तंसमरणंसम्यक्यागदेशगमनंसुतपाःकृतशि
ष्टसोमपीतयजमानःउरुष्यतिरक्षतियागेनभजयति।यद्वाशिमीवतोःप्रहरणादिकर्मवतोःवांयुवयोःत्वे
षंदीप्तंशौर्योपेतंसमरणंसम्यक्परस्परगमनोपेतंवृष्टिप्रदानायमेघविदारणरूपंयजमानउरुष्यतिरक्ष
तिस्तौतीत्यर्थः।कस्तयोरतिशयइत्युच्यते।यायाविंद्राविष्णूमर्त्यायमनुष्यायहविर्दात्रेयजमानायमान

मितिप्रतिधानयोग्यं फलरूपं असनाम् असनं च नशीलं प्रदानशीलमन्नादिकं अस्तुः अभिमतस्य तु निरसितुर्वा शत्रू
णां नाशशीलस्य कृशानोरस्मे सकाशात् उरुष्यथः अविच्छेदेन प्रवर्त्तयथः अग्नौ हुतं हविः सीस्त्यतन्मुखादेव फलम्
प्रदास्यथ इत्यर्थः॥ग॥ अथ तृतीयामृचमाह॥ब॥ ॥ता ईं वर्धन्ति मह्यस्य पौंस्यं नि मातरा नयति रेतसे भु
जे। दधाति पुत्रोऽवरं परं पितुर्नाम तृतीयमधि रोचने दिवः॥ब॥ ॥ताः सोमरूपा अभिहुता आहुतयो यज
मानेन कृताः ईं एतदृष्यं इन्द्रस्य महि महत् पौंस्यं बलं सः कर्मवक्ष्यमाणं रूपं बलं वर्धयन्ति ईमित्यनर्थको वा
सर्वेन्द्रः सोमपानजनितसामर्थ्यं मातरा द्यावापृथिव्यौ निनयति नितरां प्रापयति किमर्थं रेतसे प्राणि
नां पुत्राद्युत्पादनसामर्थ्याय भुजे तेषां भोगाय रक्षणाय वा। अन्येन निरुच्यते दिवा द्योतमानस्यादित्यस्य १८७
अधि अधिकं रोचने रोचमाने मण्डले नाम नमनं द्यावापृथिव्योः स्थापितं सामर्थ्यं पुत्रः ऊरुत्राणामवर्जनः ८०

पितुः कालः कादिस्तोरनुं यद्यतुः यद्वा पितुः स्वोत्पादकान्वयमुत्पन्नः सन् अवरं निकृष्टं नाम पौत्रसंज्ञं परं तत
उत्कृष्टं पुत्र इति नाम तत्तुल्यापेक्षया तृतीयं पितेति नाम दधाति धारयति त्रीणि वा वरे नामि पिता पुत्रः पौ
त्र इति श्रुतेः। अस्यायमर्थः। अग्नौ हुताः सोमाहुतयः आदित्यमण्डलं प्राप्य द्वादशात्मनः सवितुः रश्मिं नरा
विंशाविभक्ताः पोषयन्ति वृष्टौ तेषां सद्वारावर्पतः नयादृष्ट्याः अस्यादिद्वारा प्रजाः पुत्रपौत्रादिरूपेण वर्धय
न्तीत्येवं महत्त्वमात्राविभक्तेति॥ग॥ अथ चतुर्थीमृचम्॥ब॥ ॥तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसीनस्य त्रातुरवृ
कस्य मीळ्हुषः। यः पार्थिवानि त्रिभिरिद्विगामभिरुरु क्रमिष्टोरुगायाय जीवसे॥ग॥ ॥अस्य महानुभा
वस्य तत्तस्य तत्पौंस्यं वीर्यपराक्रमादि शायं गृणीमसि स्तुमः कीदृशस्यास्य इनस्य सर्वस्य स्वामिनः त्रातुः पा
लकस्य अवृकस्य स्वामिनः त्रातुः पालकस्य अवृकस्य वृको हिंसकः शत्रुरहितस्य मीळ्हुषः सेक्तुः

नित्यतरुणोयोयुवा।अपराक्रमेषुमध्यमेकमुदाहरतियोविष्णुःपार्थिवानिपृथिव्यादीनिप्रथनवंतिवा
समर्थान्रजांसीतिगम्यतेलोकत्रयस्यापिपृथिवीशब्दवाच्यत्वं।शर्वस्मुदाहृतं।तानित्रिभिरिद्विगाम
भिःत्रिभिरेवविविधगमनैःउरुविस्तीर्णंयथाभवतितथाक्रमिष्टंक्रांतवान्विचक्रमइत्यर्थः।उरुगाया
यउरुगानवायजीवसेलोकत्रयरक्षणायायद्वाउरुगायायषष्ठ्यर्थेचतुर्थीउरुगायस्यविस्तारीदृशंप
राक्रमंशृणीमसि।किमर्थंजीवसेजीवनायरक्षणाय॥४॥अथपंचमीमृ॥५॥ ॥द्वेइदस्यक्रमणेक्रम
णेस्वर्दृशोभिख्यायमर्त्योभुरण्यति।तृतीयमस्यनकिरादधर्षतिवयश्चनपतयंतःपतत्रिणः॥५॥ ।
अस्यस्वर्दृशःस्वर्गस्यवाद्रष्टुर्विष्णोःद्वेइत्क्रमणेद्वेएवपदेमर्त्योमनुष्यः।अभिख्यायसर्वन्त्यादिनप्र ९८
ख्यायभुरण्यतिगच्छति।नजतेभुरण्यतिःकंड्वादिर्गतिकर्मा।भुरण्यतित्रावती।तिनक्रमस्तुपादगतन्प्रमि २

द्वाभूलोकंदृष्ट्वागमनादंतरिक्षंचस्पृष्टेनक्रमणेजानाति।अस्यविष्णोस्तृतीयंक्रमणंद्युलोकाख्यंकोपिम
र्त्योनकिःनैवाधर्षतिबुध्यानातिनवतिज्ञातुंनशक्नोतीत्यर्थः।नकेवलंमनुष्यएव।अपितुवयश्चनवेता
रामरुतोपिकीदृशास्तेपतयंतःसर्वत्रगमनसामर्थ्याःतथापतत्रिणःपतनशीलाःगरुडादयोवायवोवा
नकिरादधर्षतिनैवप्राप्नुवंतिधृषेर्लेट्यडागमःसत्यलोकस्यात्यंतविप्रकृष्टत्वेनसर्वेषामविषयत्वादिति
भावः॥५॥अथषष्ठीमृचमाह॥६॥ ॥चतुर्भिःसाकंनवतिंचनामभिश्चक्रंनवृत्तंव्यतीरवीविपत्।बृह
च्छरीरोविमिमानऋक्वभिर्युवाकुमारःप्रत्येत्याहवं॥६॥ ॥अयमादित्यात्माविष्णुःचतुर्भिःसाकंसहि
तांनवतिंचतुरांनवतिमित्यर्थः।एतत्संख्याकान्कालावयवान्नामभिःस्वकीयनमनप्रकारैःप्रेरण
विशेषैःवृत्तंयथाभवतितथाव्यतीन्विविधाननस्वभावान्वृत्तंचक्रंनवक्ररूपतंचक्रमिवतथाशत्रो

रूपरिभ्रमणेन भ्रामयति तादृक्त्वं संख्याकान् कालावयवान् अवीविपत् कंपयति भ्रामयति। टुवेपृ कंपने। एवं
ताश्चतुर्भिश्चतुर्भीरूपं पुनरुच्यते संवत्सर एकः अयने द्वे पंच ऋतवः द्वादश मासाः चतुर्विंशत्यर्द्धमासाः त्रिं
शदहोरात्राः अष्टौ यामाः एकस्मिन् दिने पर्यावर्त्तमानानि मेषादीनि द्वादश लग्नानि। मिलित्वा चतुर
धिकनवतिसंख्याकान् अवीविपत्। नन्वादित्यः अयमपि इतरवत्परिभ्रमति कथमेतान् भ्रामयती
त्युच्यते। नैष दोषः। एतेषां भ्रामकस्यार्कस्य विष्णोः सूर्यांतरत्वात्। अथवा स्वभ्रमणाधीनत्वादितरेषां
परिभ्रमणस्य अतः स्वयं भ्रामयतीत्युच्यते। एवं कालात्मको विष्णुः बृहच्छरीरः विराडात्मना सर्वदेव
मनुष्यादिशरीराणां स्वशरीरत्वात् बृहच्छरीरत्वमेवोपपादयति। विमिमानः विविधमात्मानं मितः देव १९९
तिर्यगात्मना विभज्य स्थापयन्। यद्वा स्तकनिः स्तुतिमद्भिर्मंत्रवद्भिर्वा विमिमानः विविधं यमानः यद्यपि ८२

विष्णुः तथापि तदधीनत्वात् स्तुत्या मीयते। युवा सर्वत्र मिश्रणशीलः नित्यतरुणो वा अनरणो ऽकुमारः अनन्यः एवं
भूतो महाविष्णुः आहवं आह्वानं प्रति एति गच्छति यज्ञादेशं॥ ६॥ द्वितीयस्य द्वितीये पंचविंशो वर्गः॥ ६॥ ॥५॥
भवामित्र इति पंचर्चं सप्तदशं सूक्तं दैर्घतमसं जागतं विष्णुत्वादिदमपि जागतं वैष्णवं तु इत्यनुक्तत्वाद्वैष्णवं
भवपंचेत्यनुक्रांतं उक्थ्ये तृतीयसवने अच्छावाकशास्त्रे एतत्सूक्तं विनियुक्तं उक्थ्ये उत्तरोत्तरकाणामिति खं
डे सूत्रितं भवामित्रः संवां कर्मणि निर्माय्यवरारुणयवाभ्यां तेन यष्टव्यं तत्रोपरितने हूतयागे उरु विष्णो विक्र
मस्वेति शास्त्री हूतयाज्या दशमहनि तु तस्य स्थाने भवामित्र इत्येषा प्रयोक्तव्या। दशमेहनि निर्खंडे सूत्रि
तं। उरु विष्णो विक्रमस्वेति हूतयाज्या स्थाने भवामित्र इति॥ ६॥ मैषा सूक्ते प्रथमा ऋचमाह॥ ६॥ ॥भवा
मित्रो नशेव्यो घृतासुतिर्विभूतद्युम्न एवया उ सप्रथाः। अधा ते विष्णो विदुषा चिदर्ध्यः स्तोमो यज्ञश्च राध्यो हविष्म

ता॥७॥ ॥२॥ मित्रो विष्णो मित्रो न मितेर्द्रुः सखा आनाम सखा आदित्यो वा मित्रः प्रमीतेस्त्रायत इति निरुक्तं तद्दृ
व्यः साधुः सुखकर्ता घृतासुतिः घृतमुदकमास्यते अनिष्टुरत्वेन नीयते यन स ताहशः यद्वा घृतमाज्यमा
निष्टुरत्वेन नीयते यस्मै स ताहशः विद्वन् ह्य क्रमः प्रवृतशाः प्रवृताश्रावा एव यशः स्वर्णास्य मित्र पिता प्रपु
पिताम प्रथाः सर्वतः पृथुप्रति विशेषणं नोनवेति संबंधः ह्यचो तस्तिङः इति दीर्घः उ इति पदपूरणः २ विष्णो
वं तस्मादीहशोनव मित्र अधास्मात् तेन तव स्तोमः स्तोत्रविशेषः विदुषा वन्नमहान्य वेदित्रा यजमानेन अर्थ्यः
पुनः पुनः प्रवर्द्धमानार्द्द एकवारकरणेन संश्रूयत इत्यर्थः तथा ते यज्ञस्य हविष्मता तेन यजमानेन राध्यः
समाराधनीयः यद्वा विदुषा होत्रा स्तोमो राध्यः हविष्मता यज्ञश्च राध्यः॥७॥ अथ द्वितीयामृचमा॥७॥ ॥ ८३
यः पूर्व्याय वेधसे नवीयसे सुमज्जानये विष्णवे ददाशति यो जातमस्य महतो महि ब्रवत्सेदु श्रवोभिर्युज्यं चि

दभ्यसत्॥७॥ ॥अथ द्वितीया॥ यः यो मर्त्यः पूर्व्याय पूर्व्यकालीनाय नित्यायेत्यर्थः वेधसे विविधजगत्कर्त्रे नवी
यसे नित्यनूतनाय अत्यंतरमणीयायेत्यर्थः सुमज्जानये स्वयमेवोत्पन्नाय जनेः रोणादिक इण् सुम
ज्जायमित्यर्थ इति यास्कः पराः पुनरां मादयतीति सुमत् ताहशी जाया यस्य सतयोक्तः तस्मै सर्वजगन्मादन
शीलश्रीपतय इत्यर्थः बहुव्रीहौ जायाया निङ् इति निङादेशः समासांतः विलोपः उक्तगुणकाय विष्णवे यः पुर
यद्ददाशति हविरादिकं ददाति किंच अस्य विष्णोर्महतो महानुभावस्य महि महत् पूज्यं जातं जन्म उत हि
रण्यगर्भादिरूपं जन्म प्रवत् ब्रूयात् ब्रवीतेर्लेट्यडागमः संकीर्तयेत सेदु शब्दोप्यवधार्थः सोपि दाता स्तो
तानिरन्नैः कीर्तिनिर्वायुक्तः सन् युज्यं चित् सर्वैर्गंतव्यमेव तत्पदं आनिष्टुरत्वेन अभ्यसत् गच्छति प्राप्नोति॥७॥
अथ तृतीया॥७॥ ॥तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथा विद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन आस्य जानंतो नाम चिद्विव

कृतं महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ॥ ॥ ॥ हे स्तोतारः तमु तमेव विष्णुं पूर्व्यं पूर्वमादिभूतं अनादिसिद्धं ऋतस्य गर्भं
यज्ञस्य गर्भभूतं यज्ञात्मना उत्पन्नमित्यर्थः। यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः। यद्वा ऋतस्योदकस्य गर्भं गर्भकारणं
उदकोत्पादकमित्यर्थः। अप एव ससर्जादाविति स्मृतेः। एवंभूतं विष्णुं यथा विद जानीथ तथा जनुषा जन्म
नाम्ना तत एव न केनचिद्द्रव्यदानादिनापि पर्त्तन स्तोत्रादिना प्रीणयत। यावदस्य माहात्म्यं जानीथ तावदित्य
र्थः। विदेर्लोटि मध्यमबहुवचनं। विदऋतस्येत्यत्र संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावः। किंच मे रां ते अस्येनो
वम्य विष्णोर्नाम चित् सर्वैर्नमनीयमभिधानं सर्वात्म्यप्रतिपादकं विष्णुरित्येतन्नाम जानंतः उरुपार्थप्रद
मित्यधिगच्छंतो आ समंतात् विवक्तन विदत संकीर्तयत। यद्वा नाम यज्ञात्मना नमनं विष्णुरेव सर्वेषां स्वर्गा १९९
पवर्गसाधनाय इष्ट्याद्यात्मना इज्यदेवतात्मना वा परिणाम समाजानंतो भूयं विवक्तन ब्रूत स्तुत। वचेर्लोटि ८४

छांदसः शपः लुः। बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं। पूर्ववन्नादेशः। इदानीं साक्षात्स्तौति। हे विष्णो सर्वात्मक देव म
हो महतस्ते तव सुमतिं स्तुतिशोभनात्मिकां बुद्धिं भजामहे सेवामहे। वयं यजमानाः। अग्नीषोमप्रण
यनेन तमस्य राजेत्येषा अयोक्तव्या। अग्नीषोमौ प्रणेष्यन्निति खंडे सूत्रितं। तमस्य राजा वरुणस्तमश्विनेत्यर्द्ध
र्चमारभेदिति ॥ ॥ सैषा स्तुत्यर्था ॥ ॥ ॥ तमस्य राजा वरुणस्तमश्विना क्रतुं सचंत मारुतस्य वेधसः। दाधा
र दक्षमुत्तममहर्विदं व्रजं च विष्णुः सखिवाँ अपोर्णुते ॥ ॥ ॥ मारुतस्य मरुतां ऋत्विजां संघातो मारुतं
तद्वतः मत्वर्थेऽपिष्यते। मरुतां देवानां संबंधिनो वा वेधसः मेधाविनोऽस्य यजमानस्य तं प्रसिद्धं क्रतुं यागं य
ज्ञात्मकं विष्णुं यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः। राजा राजमानो वरुणः सचंते सेवंते तमेव क्रतुं यागं अश्विना अश्वि
नौ सचेते अन्येऽपि देवाः सचंते सेवंते। किंच विष्णुः सवनत्रयात्मना व्याप्नना विष्णुः सखिवान् यजमानादिस

॥तितिर्युक्तःसन्उत्तमंउत्कृष्टतमअस्यविर्दंअस्यवेत्तारंस्वर्गोत्पादकमित्यर्थः।दृक्षंबलंफलप्रदानसामर्थ्यरूपं
दाधारधृतवान्।किंचव्रजंचमेधंचव्रजइतिमेघनामव्रजःचरुरितितन्नामसुपाठात्।तंदृष्ट्युदकायअपो
र्णुतेअपगतावरणंकरोति।आज्ञुतिद्वारायज्ञस्यैववृष्ट्युत्पादकत्वात्।यद्वामारुतस्यमरुत्संघातस्यादव
गणस्यवेधसःविधातुःसखुर्विष्णोःकृत्वंकर्मपालनादिरूपंवरुणादयःसर्वेतेतदधीनत्वात्पालनस्यसख
सखिवान्इंद्रमरुदादिसहायोपेतःसन्उक्तलक्षणदक्षंदृष्ट्युत्पादनादिसामर्थ्यरूपंफलंदाधार।तथा
व्रजंचापोर्णुते॥६॥अथपंचमीमृ॥६॥ ॥आयोविवायसचथायदैव्यइंद्रायविष्णुःसुकृतेसुकृत्तरःवे
धाअजिन्वत्त्रिषधस्थआर्यमृतस्यभागेयजमानमाभजत्॥६॥ ॥योविष्णुःदैव्यःदिविभवःसुकृत्तरः १ए२
शोभनफलप्रदानांमध्येश्रेष्ठःआविवायआगच्छति।वेटेतेर्लिटिरूपं।किमर्थंसचथायसचनाययागस्य ८५

त्यकरणायकस्मैइंद्रायइरांहविर्लक्षणान्नंद्रावयतीतींद्रोयजमानःइंद्रःइरांदृणातीतिइदंकरणादित्याप्राय
णःयास्केनोक्तनिर्वचनस्यात्रापिसद्भावात्तस्मादुक्तरूपाययजमानायशोभनस्तुतिकर्त्रेआगत्यचवेधा
अनिमतफलविधातात्रिषधस्थःत्रिसंख्योपेतयजमानंआभजत्प्रीणयतिलिविप्रीणनार्थः।इदिन्वात्नु
म्।तदर्थंऋतस्ययज्ञस्यभागेऋतत्रोपरूपेतंयजमानंआभजत्नजतिसमीपयतीत्यर्थः।यद्वाऋतस्यय
ज्ञस्यभागेफलंयजमानंआभजत्स्वामित्वेनस्थापयति॥६॥इतिद्वितीयस्यद्वितीयेषड्विंशोवर्गः॥६॥ ॥
इतिसायणाचार्यविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेदाशतय्याःप्रथमेमंडलेएकविंशोऽनुवाकः॥द्वावि
शेऽनुवाकेषट्सूक्तानितत्राबोध्यग्निरित्येतिप्रथमंसूक्तंषडृचंदीर्घतमसंआश्विनंसर्वत्रजागतंविनितुरा
द्याद्रिदमपिजागतंअंत्येद्वेत्रिष्टुभौ।अबोधिषड्जाश्विनंत्वंत्येत्रिष्टुभावित्यनुक्रमणिका।प्रातरनुवाकाश्वि

नश्चयोगागतेऽछंदस्यास्यविनियोगः।अथाश्विनइतिखंडेसूत्रितं।अबोध्यग्निर्ज्मएषस्यनान्तुरिति॥१॥तत्रप्र
थमामृचमाह॥१॥ ॥अबोध्यग्निर्ज्मउदेतिसूर्योव्युषाश्चंद्रामह्यावोअर्चिषा।आयुक्षातामश्विना
यातवेरथंप्रासावीद्देवःसविताजगत्पृथक्॥१॥ ॥अयमग्निर्विहितःसन्ज्मःज्मायाःपृथिव्यावेदिल
क्षणायाःसंबंधीसन्अबोधिअग्निबोधितः।ज्मेतिपृथिवीनामसुज्मेतितन्नामसुपठितत्वात्।किंचसूर्यउदेति
महीमहिमहतीउषाःअर्चिताप्रवृष्टेनतेजसाचंद्राप्राणिनामाह्लादिनीसतीआवःतमांसिविवासयति।
वसेर्लुङिछांदसश्च्लेर्लुक्छंदस्यपिदृश्यइत्यडागमः।यतःएषाउषाःउदेतियश्चसूर्यःयतश्चायमग्निःप्रवृ
द्धोभवतिअतःकारणात्हेअश्विनौसंबंधिनंरथंयातवेदेवयजनगमनागमनाभ्यांआयुक्षातांआनि १७३
युक्तेनयुञ्जाथांतथासवितासर्वकर्मणामनुज्ञातादेवोजगत्जंगमंप्राणिजातंपृथक्स्वस्वकर्मानुरोधे ८६

नप्रासावीत्प्रसौतुअनुजानातु॥१॥अथद्वितीया॥१॥ ॥यद्युंजाथेवृषणमश्विनारथंघृतेननोमधुनाक्ष
त्रमुक्षतं।अस्माकंब्रह्मपृतनासुजिन्वतंवयंधनाशूरसाताभजेमहि॥१॥ ॥हेअश्विनाअश्विनौयत्यदा
वृषणंवृष्ट्यादिकंरथंयुंजाथेयोजयथःतदानःक्षत्रंअस्मदीयंबलंक्षत्रियजातंवाघृतेनोदकेनमधुरामधु
रेणउक्षतंप्रवर्द्धयतमित्यर्थः।यद्वाघृतेनक्षररूपेणमधुनामधुरेणअमृतेनउक्षतं।सुमद्रथस्थेनमधुना
अस्मदीयंबलंप्रवर्द्धयतमित्यर्थः।अश्विनोरथस्यमधुश्रुत्त्वं।मधुवाहनोरथइत्यादिषुप्रसिद्धं।किंचअस्मा
कंपृतनासुअस्मदीयासुमनुष्यरूपासुप्रजासुब्रह्मब्राह्मंतेजोजिन्वतं।पृतनाइतिमनुष्य
नाम।विवस्वन्तःपृतनाइतितन्नामसुपठितत्वात्।यद्वापृतनासुपरकीयासुब्रह्मतासांपरिहृत्यमत्रमस्माकं
जिन्वतंप्रीणयतंब्रह्मोत्पन्नानांब्रह्मवर्चइतितन्नामसुपठितत्वात्।वयंचशूरसाताशूरसातौशूराणांसंहारा

रिनायुक्तेमंयामेधनानदीयानिधनानिबहुविधानिनजेमहिलनेमहि॥ग॥ अथतृतीयामृचमाह॥ग॥ ॥
अर्वाङ्त्रिचक्रोमधुवाहनोरथोजीराश्वोअश्विनोर्यातुसुष्टुतः॥त्रिवंधुरोमघवाविश्वसौभगःशंनआवक्षद्
द्विपदेचतुष्पदे॥ग॥ ॥अश्विनोरथःअर्वाङ्अस्मदभिमुखोयातुआगच्छतुकीदृशःकीदृशःत्रिचक्रःचक्र
त्रययुक्तःमधुवाहनःमधुनोवाहकःजीराश्वःशीघ्रगाम्यश्वोपेतःसुष्टुतःअतएवअस्माभिःस्तूयमानःत्रिवंधुरः
निम्नोन्नतकाष्ठत्रयोपेतःसारथ्याश्रयस्थानंवंधुरंमघवाधनवान्अतएवविश्वसौभगःसर्वसौभाग्योप
तःईदृशःअश्विनोरथःनोस्माकंद्विपदेपुत्रादिप्रजायैचतुष्पदेपशवेचशंसुखंआवक्षत्आवहतु
वहेर्लेट्यडागमःसिप्॥ग॥ अथचतुर्थी॥ग॥ ॥आनऊर्जंवहतमश्विनायुवंमधुमत्यानःकशयामि १७४
मिक्षतं॥प्रायुस्तारिष्टंनीरपांसिमृक्षतंसेधतंद्वेषोभवतंसचाभुवा॥ग॥ ॥हेअश्विनाअश्विनौयुवंयु ८७

वांनोस्माकंऊर्जंबलंबलप्राणनसमर्थंअन्नमावहतंप्रापयतं॥किंचनोस्मान्मधुमत्यामाधुर्योपेतयाकशयावा
चाइष्टप्रदानरूपयामिमिक्षतंसिंचतंप्रीणयतं॥कशेतिवाङ्नामकशाधिषणेतितन्नामसूक्तत्वात्॥यद्वामधु
मत्यामधुर्यवृष्टिमत्याकशयाअश्वतोदन्यानोस्मान्मिमिक्षतंमध्वित्युदकनाममधुपुरीषमितितन्नामसूक्त
त्वात्॥कशयाअश्वताडनेनशीघ्रमागत्यवृष्टिरूपफलंदास्यतइतिकशायामधुमत्त्वं॥किंचआयुरायुष्यंप्रतारि
ष्टंप्रवर्द्धयतंप्रपूर्वस्तिरतिर्वर्द्धनार्थः॥तथारपांसिमृक्षतंपापानिनिःशेषेणशोधयतं॥रपोरिप्रमितिपाप
नामनीभवतइतियास्कः॥किंचद्वेषःद्वेष्टारंअमित्रादिकंसेधतंनाशयतं॥इदंचनायंसचाभुवासहभवौअ
स्मत्कार्येषुसहभवतंवा॥तानवतंएकमत्यंभजतइत्यर्थः॥रुवाक्यभेदादनिघातः॥ग॥ अथपंचमी॥ग॥
॥ ॥युवंहगर्भंजगतीषुधत्थोयुवंविश्वेषुभुवनेष्वंतः॥युवमग्निंचवृषणावपश्चवनस्पतींरश्विनावैरये

थां॥छ॥ ॥हेअश्विनाअश्विनौयुवंयुवांखलुजगतीषुगमनशीलासुगोषुमध्यगर्भंधत्थःधारयथः।किं
वत्संगावेवअपित्युवंयुवांविश्वेषुसर्वेषुभुवनेषुउत्पन्नातेषुअंतर्मध्यगर्भंधत्थःवृष्टिद्वाराणिपन्नप्रवेशमा
र्न्तेष्वस्थरेतसःपोषकत्वात्।किंचहेवृषणौकामानांवर्षितारौयुवंयुवांअग्निंचअपश्चवनस्पतींश्चएरयेथां
प्रवर्तयेथां।आकूतिनागायामिंध्वाभक्षत्यचहेकृदकानिउदकेरोषधिवनस्पत्यादिकंएनांव्यस्मदर्थंप्रेरय
थां॥छ॥ ॥युवंहस्थोनिषजानेषजेनिरथोहस्थोरथ्याउराथ्येनिः।अथोहक्षत्रमधिधत्थउग्रायोवांहवि
ष्मान्मनसादृदाश॥छ॥ ॥हेअश्विनौयुवंयुवांहखलुभेषजेभिः।भेषजैरौषधैःभेषजौषधभेषज्यान्य
गदोजायुरगदंतत्रमोषधमितिचांनिधानात्।तैर्भिषजाभिषजौस्थः।हशब्दः।अश्विनौहिदेवानांभिषजा १८
वित्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः।अथोअपिचरथ्येभिः।अथवोवृभिः।अश्वैःरथ्यारथवंतौस्थः।सर्वत्ररथयोवांआ

वांरयोअश्विनेत्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थोहशब्दः।अनयोरथेनविशेषसंबंधः।युवोर्हिपूर्वंसवितोषसोरथमृतायचि
त्रंघृतवंतमिष्यतीत्यादिमंत्रांतरेषुप्रसिद्धः।अथोअपिचयुवयोःक्षत्रंबलंअधिहअधिकंखलुहशब्दःप्रसि
द्धौयस्मादेवंतस्मात्।हेउग्राउद्गूर्णसामर्थ्यावश्विनौवांयुवाभ्यांयोहविष्मान्।आज्यपुरोडाशादिहविर्युक्तो
यजमानःमनसायुष्मदायत्तेनचेतसाददाशददादिहकिरादिकंमेधच्छःधारयथःअत्यधिकमनुगृह्णी
यइत्यर्थः।प्रवृत्तबलौयुवांरथमारुह्यअस्मद्देवयजनमागत्यहविःप्रदंमांदृष्ट्वाअस्मद्यज्ञंअस्मान्विचिकि
त्सतमितितात्पर्यार्थः॥छ॥ ॥इतिद्वितीयस्यद्वितीयेसप्तविंशोवर्गः॥छ॥ ॥वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहा
र्दंनिवारयन्।पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥छ॥ ॥इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिक
मार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणामात्येनविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्येद्वितीयाष्टकेद्वितीयोध्यायःसमाप्तः॥७॥ ॥श्री॥ ॥कल्याणमस्तु॥ ॥७॥ ॥

द्वितीयाष्टकद्वितीयाध्यायभाष्य। १७६

८७

द्वितीयाष्टकतृतीयाध्यायभाष्य।

॥ ॥यस्यनिश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत्।निर्ममेतमहंवंदेविद्यातीर्थमहेश्वरं॥१॥ ॥अथतृतीया
ध्यायआरभ्यते॥१॥ ॥वसूरुद्रेत्येतदनुवाकापेक्षयाद्वितीयंसूक्तंषड्चंदैर्घतमसंश्वंत्राश्विनंविसु
त्रत्वात्॥इदमाद्याश्विनं।अनादेशपरिभाषयात्रैष्टुभंदीर्घतमसामतेयइतित्र्यंत्यानुष्टुप्॥तथाचानुक्रां
तं॥वसूत्र्यंत्यानुष्टुबिति।अस्यविशेषविनियोगोलैंगिकः॥१॥तत्रप्रथमा॥१॥ ॥वसूरुद्रापुरुमंतू
वृधंतादशस्यतंनोवृषणावभिष्टौ।दस्राह्यद्रेक्णऔचथ्योवांप्रयत्स्रात्रायेअकवाभिरूती॥१॥ ॥
हेवृषणौकामानांवर्षितारौदस्राअस्मद्विरोधिक्षपयितारौहेअश्विनौयुवांनोऽस्मभ्यंदशस्यतंदत्तंवि
न्धितंफलं।कीदृशौयुवांवसूवासयितारौप्रजानांवसूनोधनेनतद्वंतौवावमर्थोलुप्यते।रुद्रारुद्रौरुद् १५७
खंतद्धेतुदुःखंपापंवातस्यद्रावयितारौसंग्रामेनयंकरंशब्दंयंतौवारुद्रौरोतीतिमतइतियास्कः।पुरु १

मंतूबहूनांज्ञातारौमननेनैवरोगादिकंस्तुप्रज्ञावृधंतावर्द्धमानौस्तोत्रादिनाअभिष्टौआभिमुख्येनइजितौअवनी
ष्टमाधकौवादस्राअद्यउक्थगुणप्रसिद्धिद्योतनार्थः।किमर्थंदीयतइतिचेत्।यद्यस्मात्औचथ्यस्यपुत्रोदीर्घ
तमाःवांयुवयोःरेक्णःधनंस्तुतिव्याजेनप्रार्थयतेतदर्थंयततेतदर्थं।यद्यअयंजानोयद्यस्मादेकोहविर्लक्षणाम
न्नंवांयुवांदास्यतिददातीतिशेषः।यस्माच्चावकवेभिःअजुम्भितैःजतीउतिभिःरक्षणैःस्तुतिरितितृतीयार्थः
पूर्वसवर्णदीर्घः।प्रसस्त्रायेप्रसारयथःप्रकर्षेणकृतःतस्माद्दशस्यतंयस्माद्दनिमतप्रदीयस्माच्चायंप्रार्थ
यते।ददातिवाहविःतस्माद्दशस्यतमित्यर्थः॥अथद्वितीया॥१॥ ॥कोवांदाशत्सुमतयेचिदस्यैवसूय
द्धेथेनमसापदेगोः।जिगृतमस्मेरेवतीःपुरंधीःकामप्रेणेवमनसाचरंता॥१॥ ॥हेवसूवासयितारा
वश्विनौवांयुवयोःसंबंधिन्यैअस्यैवक्ष्यमाणरूपायैसुमतयेचित्शोभनबुध्यैचित्इज्यायामप्यर्थेवा

स्त्रोनेवहविषामहविषामहत्फलप्रदानरूपायैअस्याअपिबुद्धेःप्रीणनायकादाशात्कोदद्यात्।दाशृदा
नेयात्।सुमत्याःप्रभावस्यातिमहत्त्वादितिभावः।दाशातेर्लेट्यडागमः।कथंमतेसोढवमितितदुच्यते।यस्य
स्मात्कारणात्गोःपदेस्थ्याः।सार्वगंतव्यायाःस्तुत्यायावावेदिरूपायाःस्थानेएतावतीवैपृथिवीयावती
वेदिरितिश्रुतेः।गौरितिभूमिनाम।तथाचनिरुक्तंगौरितिपृथिव्याःनामधेयंयद्दूरंगतानवतियच्चास्यांभू
तानिगच्छंतिगातेर्वौकारोनामकरणइतिनादृशोस्थानेअस्माभिःप्रार्थितौसंतौनमसाहविर्लक्षणे
नवयमन्नप्रकारेणअन्नेनधेथे।यत्।वसुप्रदानविषयांबुद्धिंदधाते।लटिबहुलंछंदसीतिविकर
णस्यलुक्।धातोर्द्विर्वचनं।अनोङितइतिइयादेशः।यस्मादेवंतस्मात्अस्मभ्यंरेवतीःक्षीरादिधनवतीः १५८
पुरंधीःशरीरधारिकाःशरीराणिवृद्धिहेतुर्गाःजिगृतंप्रापयतंददतमित्यर्थः।गृशब्देछांदसःश्लुः। २

अभ्यासस्यत्वंह्रस्वत्वंचाभ्यस्तस्यचेविविधीयते।कामप्रेणेव।इवशब्दश्चार्थः।कामपूरणकेनचमनसासहचरंताच
रंतौयजमानस्यकामाःपूरणीयाइतिस्वसंकल्पावित्यर्थः।प्रापूरणेकामंप्रीणातीतिकामप्रः।आतोनुपसर्गे
कः॥२॥अथतृतीयामृचं॥३॥ ॥युक्तोहयद्वांतौग्र्यायपेरुर्विमध्येअर्णसोधायिपज्रः।उपवामवःशरणंग
मेयंशूरोनाज्मपतयद्भिरेवैः॥३॥ ॥अत्रेतिहासमाह।तौग्र्यनामकंराजानंयुद्धार्थंपरानीकंप्रा
दृढंबध्वासमुद्रमध्येप्रचिक्षिपुः।सचोत्तरीतुमशक्तःसन्अश्विनौतुष्टाव।तौचतुष्टौशीघ्रमेवरथमश्वैर्यो
जयित्वासमुद्रमागत्यतुग्रपुत्रंआपालयतामितिअयमर्थः।अजोहवीदश्विनातौग्र्योवामित्यादिमंत्रांतरप्र
सिद्धः।सोत्रोच्यते।हेअश्विनौवांयुवयोःसंबंधीपेरुःपारणकुशलोरथःयुक्तोहअश्वैर्नियुक्तःखलुहशब्दोमंत्रां
तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः।सचोदारूढः।कस्मैतौग्र्यायएतन्नाम्नेराज्ञेतद्बंधमोचनार्थंकुत्रेतितदुच्यते।अर्णसः

अंनमोमध्येसमुद्रस्यमध्येसचपञ्चःपाजसाबालेनजीर्णःसन्धायिधारितःस्थापितःयस्मादेवंतस्माद्वांयुव
योःअवःरक्षणंत्राणंउपगमेयं।संप्राप्नुयाम्।एहिकुडुःखाद्विरक्तोयुष्मत्स्थानंसंभजेयं।गतोदृष्टांतःपत
यत्पतिर्गमयत्पतिरावेरश्वैःश्येनश्वरश्वसमयथाअजप्रजिवानिर्णयंस्वगृहंप्राप्नोतितद्वत्।।छ।।अथचतुर्थी॥
॥छ॥ ॥उपस्तुतिरौचथ्यमुरुष्येन्मामामिमेपतत्रिणीविदुग्धां।मामामेधोदशतयश्चितोधाक्प्रयद्वांब
द्धस्त्मनिखादतिक्षां॥छ॥ ॥अत्राख्यानमाहुः।जराजूरितगात्रंजात्यंधंदीर्घतमसंमामतेयंपरिचरि
तुमशक्नुवानाःस्वगर्भदासाःअमोघदासायप्रचिक्षिपुः।तत्रक्षिप्तोऽश्विनावस्तावीत्ततौचैनमरक्षतां।त
तोऽप्यप्रियमाणाःसुदकेषुप्रपातयन्।तत्रनिमग्नःपुनरश्विनावुष्टावत्तुष्टौसंतौतौजलादुदहार्ष्टाम्।एवम १९९
वध्यंतत्रैतनोनामकःकश्चिद्दासोऽस्यशिरोवक्षश्चावितक्षत्।ततोऽप्यपाजनामिनितद्धिदंक्तकृत्यात्म २

मुच्यतेऽरे।अश्विनौउपस्तुतिःयुवांयुष्मानुपेत्यक्रियमाणास्तुतिः।औचथ्यंउचथ्यस्यपुत्रंदीर्घतमसंमांउरुष्येत्र
क्षेत्।दाशहाद्यपद्रवात्।उरुष्यतीरक्षाकर्मेतियास्कः।एवंसामान्येनोक्त्वाविशेषेणतत्कृपद्रवपरिहारंप्रा
र्थयते।इमेप्रसिद्धेपतत्रिणीपतनशीलेपुनरावर्तनशीलेअहोरात्रेमांमाविदुग्धांविशेषेणदोहंगतमा
रंमाकार्ष्टांप्राणनिर्गमनात्पूर्वक्षयंमाकुरुतामित्यर्थः।किंचमांदशतयोदशतारःचितःसंचितःसंपादितः
एधःप्रज्वलितेधनसंघोमाधाक्।माधाक्षीत्।दहतेर्लुङि।सिचिवृद्धौतंतलक्षणाद्वृद्धिःबहुलंछंदसीतिईडु
नावः।हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपौ।दुःसहदुःखत्रासिंदर्शयतिपतत्।यस्माद्वांयुवयोःसंबंधीअयंजनोबद्धः
पाशैर्गाढंवेष्टितःसन्त्मनिआत्मनिआत्मनाक्षांक्षमिंखादतितिक्षयतिगंतुमशक्तःसन्भूमौपरि
लुठतीत्यर्थः।तस्मादुपस्तुतिरौचथ्यमुरुष्येदितिअस्यांपंचम्यांविनियोगमाहशौनकः।आततायिन

मायांतेदह्यत्वाद्भमयोदकंनमागरंनितिजपंक्तेच्यएवप्रमुच्यते।त्रिरात्रोपोषितोरात्रौजपेदासूर्यदर्शना
त्।आप्लुत्यप्रयतःसूर्यमुपतिष्ठेद्दिवाकरंपश्यन्नितस्करानेनतथान्येपापबुद्धयः।एकःत्रातानित्रा
यततस्कारच्यश्वरन्यथीति॥छ॥अथपंचमी॥छ॥ ॥नमागरंनद्योमातृतमादासायदींसुसमुब्धम
वाधुः।शिरोयदस्यत्रैतनोवितक्षत्स्वयंदासउरोअंसावपिग्ध॥छ॥ ॥नद्योनदनशीलाःमातृतमाः
मातृवत्जगतांहितकारिण्यःआपःमामांदीर्घतमसंगरन्नगिरेयुःनिमग्नंमाअकुर्युःग्रहनिगरणे।लेटि
व्यत्ययेनत्राप्॥गिरणात्राणिदर्शयति।यद्यस्माद्दासाअस्मदुपद्रवयितारोमदीयगर्भदासाःईंएनं
दीर्घतमंमांसुसमुब्धंसुष्टुसंकुचितसर्वांगंस्वतीक्ष्णायामितिभ्रांतिसमासेअव्ययपूर्वपदप्रकृ
तिस्वरत्वं।अवाधुःअवाङ्मुखमपातयत्।किंचअस्यममशिरःत्रैतनःएतन्नामकोदासःअत्यंत

निर्घृणःसन्यद्यस्मात्वितक्षत्विविधंतष्टवान्तस्मात्सदासःस्वयंस्वकीयमेव।शिरःतक्षत्।नकेवलंशि
रएवअपितुमदीयमुरःकक्षस्थलंअंसौबाहूतवान्विदारितवानित्यर्थः।हंतेर्लुङिछांदसमेतद्रूपं॥
ततःस्वकीयमुरःअंसावपिस्वशास्त्रेणैवतथान्हतवान्तदुक्तवयोर्माहात्म्यमितिभावः॥छ॥अथषष्ठी॥
॥ ॥दीर्घतमामामतेयोजुजुर्वान्दशमेयुगे।अपामर्थंयतीनांब्रह्माभवतिसारथिः॥छ॥ ॥दीर्घत
माःएतन्नामामहर्षिःसचमामतेयःममतायाःपुत्रःदशमेयुगेदशमयुगपर्यंतंमहानुभावयोरश्विनोः
प्रभावात्पूर्वोक्तदुःखाद्विमुक्तःअत्यंतसुखीस्वपुत्रभार्यादिभिःसहितोजीवितवान्दशमेयुगे॥
तीतेसतिजुजुर्वान्जीर्णोवलीपलितगात्रोबभूव।एवंसतःसन्अर्थंपुरुषैरर्थ्यमानंकर्मफलंस्व
र्गादिकंयतीनांप्राप्नुवतीनांअपांअप्कार्याणांप्रजानांयद्वाअपांअपसांकर्मणांअर्थंप्रयोजनंय

तानां तामां अजानां ब्रह्मा ब्रह्मसदृशः परिवृढो भवति। किंच सारथिः तद्वृत्तिर्वाहको भवति। देवो भवतीत्य
र्थः। एवमस्य वृत्तांतं मंत्रोनुवदति। स्वयं वा स्वात्मानं परोक्षेण अश्विनोर्महानुभावत्वं प्रकटयितुं ब्रवी
ति॥६॥ इति द्वितीयस्य तृतीये प्रथमो वर्गः॥६॥ ॥प्र द्यावेति पंचर्चं तृतीयं सूक्तं दैर्घतमसं जागतं द्या
वापृथिव्यं। अनुक्रांतं च। प्र द्यावा पंच द्यावापृथिव्यं तु जागतं त्विति। अग्निष्टोमे पृष्ठ्यस्य षष्ठेहनि द्या
वापृथिव्यनिविद्धानमेतत्सूक्तं। तथा च सूत्रं प्र द्यावेति दैर्घतमसमिति। अथ द्यावापृथिव्यपश्वोर्हवि
षो याज्या। तथा च सूत्रितं। प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधा मानो रुद्रोत नो मयस्कृधीति द्वे इति॥६॥
॥मेषा सूक्ते प्रथमा॥६॥ ॥प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधा मही स्तुषे विदथेषु प्रचेतसा। देवेभिर्ये दे २१
वपुत्रे सुदंससेत्था धिया वार्याणि प्रभूषतः॥६॥ ॥द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ दिवो द्यावेति द्यावादे ५

शः। आद्युदात्तः पृथिवीशब्दो ङीषंतोंतोदात्तः। देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं। समासमध्ये पदांतरपाठश्छांदसः। अ
हं यजमानः यज्ञैः यागैः तत्प्रदाननिमित्तभूतैः हविःप्रदानार्थं प्र स्तुषे प्रकर्षेण स्तौमि। स्तुरूपव्यत्ययः। कीदृश्यौ
ऋतावृधा। यज्ञस्य वर्द्धयित्र्यौ। मही महत्यौ विदथेषु यागेषु प्रचेतसा प्रकर्षेणास्मान् चेतयित्र्यौ। अस्माभि
श्चेतयितव्ये वा। ईदृश्यौ स्तुषे अनयोः को विशेष इत्युच्यते। ये द्यावापृथिव्यौ देवेभिर्यजमानैः देवपुत्रे देवा
य यजमानाः पुत्रस्थानीयाः शुश्रूषकाः ययोस्ते तादृश्यौ यद्वा देवेभिर्विशिष्टे सुदंससा दंस इति कर्मनाम। शो
भनकर्माणं पते इत्था सत्यं इत्थेति सत्यनाम सत्रा इत्थेति। तन्नामसु पाठात्। सत्यं धिया अस्मदनुग्रहबुद्ध्या वा
र्याणि वरणीयानि धनानि अस्मभ्यं प्रभूषतः अलंकुरुतः दत्त इत्यर्थः। यद्वा वार्याणि देवी पि धिया कर्मणा
निमित्तेन कर्मसमाप्त्यर्थं प्रभूषतः प्रकर्षेणालंकुरुतः॥६॥ अथ द्वितीया॥६॥ ॥उत मन्ये पितुरद्रु

रोमनोमातुर्महिस्वतवस्तद्धवीमभिः।सुरेतमापितराभूमचक्रतुरुरुप्रजायाअमृतंवरीमभिः॥२॥ ॥
उतअपिचपितुःपितृस्थानीयायाःपृथ्व्याअद्रुहःअद्रोग्धुःनहिकदाचित्पितास्वपित्रादयेद्रुह्यतितादृ
श्याःपृथिव्याःस्वतवःस्वायत्तबलंस्वयमेवास्मदनुग्रहायवरमाणां।अतएवमहिमहत्तत्तादृशंअनु
ग्रहयुक्तंमनश्चित्तंहवीमभिःहवमानैराह्वानैःमन्येजानामिप्रदायामीत्यर्थः।यद्वातत्तादृशमुक्त
लक्षणंमनःहवीमभिःहवानैःमहिमन्ये।अतिमहत्त्वप्रकृष्टहंमन्येतथामातुःसर्वस्योत्पादयित्र्यंतरिक्ष
स्यद्युलोकस्य।मातांतरिक्षंनिमश्यंतेऽस्मिन्भूतानीतिनिरुक्तं।यद्वापितुर्द्युलोकस्यमातुर्भूम्याः
द्यौर्वःपितापृथिवीमातेतिनिरुक्तेः।तत्तादृशमुक्तलक्षणंमनोमन्येद्यावापृथिव्योर्महत्त्वमस्मादाह्वानैःप्री २०२
णयामीत्यर्थः।किंच।पितरामाताचपिताचपितरौद्यावापृथिव्यौसुरेतसाशोभनेनसामर्थ्येनप्रजायाःप्रज ६

मानादिरूपायाःवरीमभिःवरिष्ठैःरक्षणविशेषैःभूमबहुतरंउरुविस्तीर्णंअमृतंअमरणव्रतंअतिजवि
तंचक्रतुरुरुतः॥२॥अथतृतीया॥७॥ ॥तेसूनवःस्वपसःसुदंससोमहीजज्ञुर्मातरापूर्वचित्तये।स्थातु
श्चसत्यंजगतश्चधर्मणिपुत्रस्यपाथःपदमद्वयाविनः॥३॥ ॥तेप्रसिद्धाःसूनवःयुवाभ्यामुत्पन्नाःपुत्रस्था
नीयाःप्रजाःस्वपसःशोभनकर्माणःसुदंससःशोभनदर्शनायुवामहीमहत्यौमातृवद्धितकारिण्यौज
ज्ञुर्जानंतिमहामहात्म्येनावतामवगच्छंतिकिमर्थंपूर्वचित्तयेप्रथमबुद्धयेअनुग्रहरूपाये।किंचतेद्या
वापृथिव्योःस्थातुःस्थावरस्यजगतोजंगमस्यपुत्रस्यपुत्रस्थानीयस्योभयविधस्यजगतःअद्वयाविनःनवि
द्यतेद्वयंयस्यतादृशस्यस्वजीवनाययुष्मद्व्यतिरिक्तंअजानतइत्यर्थः।ईदृशस्यधर्मणिधारणेरक्षणेनिमि
त्तभूतेसतिपदंस्थानंसत्यंअबाध्यंपाथःरक्षथःरक्षतइत्यर्थः।यद्वातेप्रसिद्धाःसूनवःउत्पाद्यमानाःस्वप

सःशोभनप्रकारादिकर्माणःसुदंससःशोभनदर्शनाःसुदृशःस्वयंनोवाआत्मानंस्वव्यापारायईदृशारम
यःमहिमहत्त्वेद्यावापृथिव्योर्विततयेप्राणिनांसर्वज्ञानायऋजुःसुजातवंतःद्यावापृथिव्योरंतरालेव्या
प्ताइत्यर्थः।किंचस्थातुर्जगतश्चधर्माणिधारणेनतदर्थंअद्वयाविनःमार्गद्वयरहितस्यवक्रत्वंछंदसीति
द्वयपाद्यात्मत्वर्थायोविनिःअन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः।पुत्रस्ययुष्मत्पुत्रस्थानीयस्यादित्यस्यपदं
मार्गमित्यपाथःअवद्ययंरक्षथः॥छ॥अथचतुर्थी॥छ॥ ॥तेमायिनोममिरेसुप्रचेतसोजामीसयो
नीमिथुनासमोकसा।नव्यंनव्यंतंतुमातन्वतेदिविसमुद्रेअंतःकवयःसुदीतयः॥छ॥ ॥तत्रप्रमि
तेद्यावापृथिव्योमायिनःमायाप्रज्ञास्वविषयप्रज्ञावंतःप्रज्ञोपलक्षितकर्मवंतोवासुप्रचेतसःसुष्ठु २०३
प्रकर्षेणचेतितुंशक्ताःरश्मयःममिरेमिमतेप्रमाणेनपरिच्छिंदंतिकीदृश्योतेजामीपरस्परंभगिनी ७

यतकुतइतिचेत्।उच्यतेसयोनीसमानोत्पत्तिस्थानेमिथुनाप्राणफलपत्तयेमिथुनभूतेपरस्परमवियुक्तेइत्यर्थः।स
मोकसासमानेकपृथिव्योरेकस्मिन्नेवावकाशरूपेआकाशानुस्थानात्समीचीनस्थानेवा।किंचकवयःमे
धाविनःस्वव्यापारविषयज्ञानवंतःसुदीतयःसुष्ठुद्योतनाःरश्मयःतेदिविद्योतमानेसमुद्रेअंतरिक्षेअंतर्मध्ये
समुद्रशब्दोंतरिक्षनामसुपाठात्।तदुक्तं।यास्केननिरुक्तेसमुद्रःकस्मात्समुद्रवंत्यस्मादापःसम
भिद्रवंत्येनमापःसंमोदंतेस्मिन्भूतानिसमुदकोभवतीतिवेति।नव्यंनव्यंतंतुंतननीयंविस्तारणीयंजात्येकव
चनंरश्मीन्आतन्वतेसमंताद्विस्तारयंति॥छ॥अथपंचमी॥छ॥ ॥तद्राधोअद्यसवितुर्वरेण्यंवयंदेवस्य
प्रसवेमनामहे।अस्मभ्यंद्यावापृथिवीसुचेतुनारयिंधत्तंवसुमंतंशतग्विनं॥छ॥ ॥वयंयजमानाःस
वितुःसर्वस्यप्रसवितुःदेवस्यादित्यस्यांतर्यामिरूपिणोप्रसवेअनुज्ञायांसत्यांतत्तादृशंवरेण्यंवरणीयं

राधः पुरुषार्थसाधनसमर्थं गवादिधनं सनाम हे याचामहे। सन्यतिर्याञ्चाकर्मा छांदसः शप्। यद्वा षुनः पुन
रत्यास्यामः जभीमहीतियावत्। अत्रान्यासेध्यत्ययेनात्मनेपदं। शपिपाघ्रादिना सनादेशः। किंचास्मभ्यं
द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी यो युवं तेन ज्ञानेन स्वेतनेन अस्मदनुग्रहबुद्ध्या रयिं धनं धत्तं दत्तं। कीदृशं
वसुमंतं निवासयोग्यगृहादिविशिष्टं वा तग्विनं शतसंख्याकगवादिविशिष्टं॥५॥ इति द्वितीयस्य तृतीये
द्वितीयो वर्गः॥५॥ ॥ते हीति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं दीर्घतमसं जागतं द्यावापृथिव्यं। ते हीत्यनुक्रांतं। चतुर्विं
शाहनि वैश्वदेवशस्त्रे द्यावापृथिव्यनिविद्धानमेतत्सूक्तं। ते हि द्यावापृथिवी यज्ञस्य वो रथ्यमिति वैश्वदे
वमिति सूत्रितत्वात्। तथाष्टम्याभिप्लवषडहस्य द्वितीये वैश्वदेवे द्यावापृथिव्यं निविद्धानीयं। चातुर्विंशिकं २५४ ८
तृतीयसवनमित्याभिप्लविके द्वितीयेहन्यतिदिष्टत्वात्। आभिप्लविकाद्द्वितीयादह्नः षष्ठस्य द्वितीयेह

न्येतत्सूक्तमतिदेशप्राप्तं। षष्ठस्याभिप्लवेनोक्ते अहनी आद्ये आद्याभ्यामिति सूत्रितत्वात्। प्रथमा आश्विनशास्त्रे
विनियुक्ता संस्थिते पाश्विनाच्च सूत्रितं। ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवा विश्वस्य देवी मृत्रायस्येति॥५॥ सैषा
सूक्ते प्रथमा॥५॥ ॥ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुव ऋतावरी रजसो धारयत्कवी। सुजन्मनी धिषणे अंतरीय
ते देवो देवी धर्मणा सूर्यः शुचिः॥५॥ ॥ते हीति खलु प्रसिद्धे द्यावापृथिवी अंतः तयोरंतराले शुचिः शुद्धः वि
श्वस्य शोचयिता वा देवो दीप्यमानः सूर्यो धर्मणा प्रकाशोदकधानादिधारणेन युक्तः सन् ईयते गच्छति। ई
ङ् गतौ दैवादिकः। तादृशं कर्म युवयोरनुग्रहादिति स्तुतिः। कीदृश्यौ ते विश्वशंभुवा विश्वं सुखं भावयितृ
ययोस्ते विश्वशंभुवा विश्वस्य सुखयित्र्यावित्यर्थः। ऋतावरी ऋतवत्यौ छंदसीवनिपाविति वनि
पो वनो र चेति ङीब्रेफौ। रजसः उदकस्य उदकोत्पन्नौ उदकं रज उच्यत इति निरुक्तं। धारयत्कवी अन्नघृणधा

रकंकवियपोस्तेताहृश्यौउदकोत्पादनायाश्रयन्तंवंमतीइत्यर्थः।यद्वाधारयत्कविर्मनीषीआदित्योययोस्ते
नाहश्यौविश्वकर्दकधारिविष्णूर्यौपिनेइत्यर्थः।सुजन्मनीशोभनजन्मवत्यौधिषणेधर्षणोपेतेस्वव्यापारेषु
प्रगल्भेइत्यर्थः।देवीद्योतमानेअत्रयद्यपिधिषणेइत्येतन्धिषणेरोदसीइतिनन्नामसूक्तत्वान्द्यावापृथि
वीनामतथापिद्यावापृथिवीइत्यस्यविद्यमानत्वाद्यौगिकंद्रष्टव्यं॥१॥अथद्वितीया॥१॥ ॥उरुव्यच
सामहिनीअसश्चतापितामाताचभुवनानिरक्षतः।सुधृष्टमेवपुष्येउनरोदसीपितायत्सीमभिरूपै
रवासयत्॥१॥ ॥उरुव्यचसाउरुतंवचनवत्यौअतिविस्तीर्णौमहिनेअतएवमहत्यौअसश्चता
असज्यमानेपरस्परेयुक्तेइत्यर्थः।पितापालयित्रीद्यौःमातानिर्मात्रीपृथिवीचैतेभुवनानिभूत २०५
जातानिरक्षतःपालयतःद्यौःपितःपृथिवीमातरित्यादिश्रुतेर्मातापितृरूपत्वं।किंचसुधृष्टमेअतिशये ९

नधृष्टेष्ठंदसत्वकारलोपःप्रगल्भेरोदसीद्यावापृथिव्यौवपुष्येनवपुषोहितेवप्राणिनांपितरावित्यारीरक्षकइ
त्यर्थः।नदेवोपपादयतियद्यस्मात्सीसर्वतःपितापितृस्थानीयाद्यौःरूपैःनिरूपणसाधनैःप्रशस्तैःप्रकाशैः
निरूप्यमाणैर्वृष्ट्यादिनिर्वाअन्यवासयत्।अनिवासयतिअधितिष्ठतितस्मात्पितामाताचभुवनानिरक्ष
तः॥१॥अथतृतीया॥१॥ ॥सवह्निःपुत्रःपित्रोःपवित्रवान्पुनातिधीरोभुवनानिमायया।धेनुंचपृश्निंवृ
षभंसुरेतसंविश्वाहाशुक्रंपयोअस्यदुक्षत॥१॥ ॥मात्रापित्रोर्द्यावापृथिव्योःपितामात्रेतिपिनाशिष्
नेउद्दातयणाइतिपित्रोर्विभक्तिरुदात्ता।पुत्रःपुरुत्रातापुत्रस्थानीयआदित्यःपवित्रवान्पावनरश्मियु
क्तःधीरःधीमान्सवह्निःफलस्यवोढाधारकःसन्मायया प्रज्ञयास्वकीययाभुवनानिभूतजातानिपु
नातिपावयतिप्रकाशयतीत्यर्थः।किंचसएवपुत्रःपृश्निंशुक्लवर्णां।धेनुंप्रीणयित्रींभूमिंसुरेतसंशोभन

सामर्थ्येनोदकं वा पृषर्षेणेक्षारक्ष्लोकं स्वमायया पुनाति पवित्रीकरोतीत्यर्थः ॥ किंच अस्य क्ष्लोकस्य
यद्वा कर्मणि षष्ठी इमं क्ष्लोकं शुक्रं पयः दीप्तं पयः सदृशोदकं धुक्षत दोग्धि दुहेः छांदसे लुङि शल इगु
पधादनिटः क्स इति क्सः दुहादिः शल इट् सोमहान्तुभावश्चादित्यस्तयो उत्र इति द्यावापृथिव्योः स्तुतिः ॥छ॥
अथ चतुर्थी ॥छ॥ ॥ अयं देवानामपसामपस्तमो यो जजान रोदसी विश्वशंभुवा ॥ वि यो ममे रजसी सु
क्रतूयया अजरेभिः स्कंभनेभिः समानृचे ॥छ॥ ॥ एवं पुत्रमाहात्म्येन तेन प्रशस्येदानीं स्वोत्पादकस्तुत्या
प्रशंसति ॥ अयं देवानामध्ये देवतमः अपसां अपः इति कर्मनाम तेन तद्वाज्ज्यते कर्मवतां मध्ये प्रकृष्टकर्मा
अयमित्यर्थः कृत इत्याह । यो देवो विश्वशंभुवा सर्वप्रकारेण भूतानां सुखस्य भावयित्र्यौ रोदसी द्यावापृथि २०६
व्यौ महानुभावे जजान उत्पादितवान् न केवलमुत्पादनमात्रं अपि तु यो देवो रजसी रंजनात्मिके द्याव १०

पृथिव्यौ रजसी इति द्यावापृथिव्योर्नाम रजसी इति तन्नामसु पाठात् उरुरूपे विममे विशेषेण परिच्छिनत्ति किं स्वो
पयोगायानत्याह सुक्रतूयया शोभनकर्मेच्छया येन कर्मणा प्राणिनां सुखं भवति तादृक्कर्मेच्छया अथवैतत्पु
नरत्र संबध्यते सुक्रतूयया सुक्रतुना निमित्तेन से द्यावापृथिव्यौ अजरेभिः अजीर्णैर्दृढतरैः स्कंभनेभिः गति प्रति
बंधनैः शंकुभिः समानृचे सम्यक् सर्वतः पूजितवान् स्थापितवानित्यर्थः ॥ ऋतस्तुतौ लिटि रसामान्याद्विजह
त्वमस्तीति तस्मान्नुट् विहल इत्यभ्यासस्य तच्छ ॥ यस्मादेवं तस्मादयमेव देवः अयमेवापस्तम इति एवं महा
नुभावेन परमेश्वरेणोत्पन्ने इति स्तुतिः ॥छ॥ अथ पंचमी ॥छ॥ ॥ ते नो गृणाने महिनी महि श्रवः क्षत्रं द्यावा
पृथिवी धासथो बृहत् ॥ येनाभि कृष्टीस्ततनाम विश्वहा पनाय्यमोजो अस्मे समिन्वतं ॥छ॥ ॥ हे प्रसिद्धे द्या
वापृथिवी द्यावापृथिव्यौ गृणाने अस्माभिः स्तूयमाने सत्यौ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः महिनी महत्तु अतिप्रवृद्धं

अत्रः सर्वत्र प्रसिद्धं सत्रं सर्वत्र श्रूयमाणं कात्र्विवानो स्मभ्यं धासमथः। धत्तं दधातेर्लेट्यडागमः। सिसिक्षू जसि
निमिषां तथा दृहन्तां महान्तां अतिप्रवृत्तं सत्त्वं बलं धासमथः। तएव विज्ञेयप्युते। येनात्र बलेन विश्वहा सर्वेषण्
दः सुक्तष्टीः उत्रादिरूपाः प्रजाः अतितनत नाम अतितो विस्तारयाम। तेनोतेर्लोटि छांदसो विकरणस्य लुः
आडुत्तमस्येत्याडागमः तस्य छंदस्युभयथेति आर्द्धधातुकत्वात् अस्फत्वाच्छदात्र वा नावेक्षा उस्वरः स्त
ष्टय इति मनुष्यनाम। स्तष्टयः चर्षणय इति तन्नामसु पाठात्। किंच। पनाय्यं स्तुत्यं ओजः शारीरबलं अस्मे अ
स्मासु समस्यगित्वतं। प्रवर्द्धयतमित्यर्थः। इन्वतिर्व्याप्तिवचनः। इन्वतिर्नक्षतिरिति तन्नामसु पाठात्॥छ॥
इति द्वितीयस्य तृतीये तृतीयो वर्गः॥छ॥ ॥किमुश्रेष्ठमिति चतुर्दशर्चं पंचमं सूक्तं दीर्घतमस आर्भवं २७
अंत्या त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः। अनुक्रांतं च किमुश्रेष्ठः स्वल्पनार्भवं त्रिष्टुबंतमिति। ११

सूत्रं दशरात्रे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आर्भवं निविद्धानं द्विप्रतीकं तत्र किमुश्रेष्ठ इत्येतदंत्यवर्जं प्रतीकं सूत्रं श्वेतिरवं
उस्यवितं किमुश्रेष्ठ उपनो वाजा इति त्रयोदशार्भवं चतस्र इति॥छ॥ तत्र प्रथमामृचमाह॥छ॥ ॥किमुश्रेष्ठः
किं यविष्ठो न आजगन् किमीयते दूत्यं कद्यदूचिम। न निंदिम चमसं यो महाकुलोऽग्ने भ्रातर्द्रुण इद्भूतिमूदिम॥
॥छ॥ ॥ऋभवो नाम सुधन्वनः पुत्राः त्रयः ऋभुर्विभ्वा वाज इति ते च मनुष्याः संतः सुकर्मणा देवत्वं प्राप्य
कदाचित्कर्मकाले सोमपानाय प्रवृत्ताः तान् प्रति देवैः प्रेरितोग्निः परस्परसमानरूपान् दृष्ट्वा स्वयमपि तदा
कारं धृत्वा तेषु मध्ये स्वयं चतुर्थः सन् यागं प्रवृत्तः। ते च ऋभवः आगतं तं समानं समानरूपं अवलोक्य विवे
क्तुमसमर्थाः परस्परमेवं संदिहते। अयं किमुश्रेष्ठः किंवा खलु अस्मत्तोयं प्रशस्यतमः वयसा ज्येष्ठः सोस्माना
जगन् आजगाम आङ्पूर्वस्य गमेर्लङि छांदसः शपः श्लुः। हल्ङ्यादिलोपे मो नो धातोरिति नत्वं। अजगन्निति गतिक

मध्यगतत्वज्ञगत्त्रितिनत्वामस्तुपाठात्।किंयविष्ठःकिंवास्माकंयुवतमः।अस्मत्तःकनीयान्अजगन्वानः।
किंवाइत्थंइतकर्मदेवसंबंधिइयतेगच्छतिदोवःप्रेरितोइतोस्मानागतोवा।इतस्यनागकर्मणाइतियत्।।
यद्वाविमयदेतद्भ्रमः।तत्कथंनिश्चेतव्यमित्यर्थः।वयंतावत्त्रयएवइदानींत्ववारःसमानरूपावत्नामदे
तस्मादयमधिकःकिंतुश्रेष्ठइतिविचिकित्सा।।एवंसंदिह्यकथंचित्त्वतोन्यंनिश्चित्यतंप्रत्यापरोक्षेणाक्रव
तेदेवप्रेवातःप्राच्छवद्वागारैःप्रातायथाबलात्स्वकीयनागंस्वीकरोतितद्वत्समानरूपमाश्रित्यब
लात्चमसपानायप्रवृत्तइतिप्रातरित्युक्तेदेतादृशाश्वेचमसंननिंदिमअधिकःसमागमइतिपानेम
त्त्वानमसंनइपयामः।।दिक्तिश्मायांछंदसिवेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः।अइष्यवेकारणमाद। २०
यश्वमसोमहाकुलःमहाकुलोत्पन्नःवद्वानिर्मितत्वात्तूवद्यतिचवष्टायास्वंतन्यानजइतिश्वतःका १२

रणात्तद्गुणःकिंकारेप्रवृत्तितिप्राह्यःततश्वतश्चेतत्राष्ट्रःदारुविकारचमसस्यन्यूनतांप्राप्तिंजदिमब्रूमः।विदेश्छांदसे
लिटिवचिस्वपीतिसंप्रसारणं।कादिनियमादिट्।अथहितीमृच।।७।। ।।एकंचमसंचतुरःकृणोतनतद्वो
देवाअब्रुवंतद्वआगमं।सौधन्वनायद्येवाकरिष्यथसाकंदेवैर्यज्ञियासोभविष्यथ।।७।। ।।एवंदृष्ट्वाग्निः
तान्प्रत्यकवाचाहसौधन्वनाःसुधन्वनःपुत्राःयूयंएकंचमसंचत्वारंसंपादितंपूर्वमेकमेसंतंचमसंचतुरःकृ
णोतन।चतुःसंख्याकान्कुरुत।चतुरश्चमसीत्यंनोदात्तत्वंश्रवंवत्तनुपयथाउपरितनेष्येष्ठश्वादाचमसा
द्दाकरेतीत्यपञ्चम्यकनिष्ठआहचतुरस्करतीतिचतुष्टुंनिर्द्धारितं।नकेवलमहमेवब्रवीमि।किंतुवायु
ष्मान्त्रनितनूउक्तंचतुष्टाकरणरूपंकर्मउत्तरत्रवक्ष्यमाणंअश्वरथादिकरणरूपंचकर्मदेवाइज्ञाद
यःअक्रवन्।देवत्वेप्राप्त्यपायत्वेनतत्तादृशंकर्मवक्तुमहमागमंप्राप्तोस्मि।यस्मादेवंतस्माद्यूयंयद्य

वा करिष्यथ। यद्येवं तच्चतुःप्रकारं कर्तुं शक्नुथ। तथा चेत् देवैः साकं सह यज्ञियासो भविष्यथ इति निरुक्तमि
त्यर्थः॥ १॥ अथ तृतीया॥ १॥ ॥ अग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतनाश्वः कर्त्वो रथ उतेह कर्त्वः। धेनुः कर्त्वा युव
शा कर्त्वा द्वा तानि भ्रातरनु वः कृत्व्येमसि॥ १॥ ॥ हे आगतदेव अग्निं अंगनादिगुणविशिष्टं दूतं दूतक
र्मप्राप्नवंतं वां प्रति यत् यत्कार्यं अब्रवीतन अब्रुवन् व्यत्ययेन मध्यमः पूर्ववत् तनप्। किमिति अश्वः
कर्त्वः एकस्मादश्वात् अपरं कर्तव्यमित्यर्थः। अश्वादश्वमतक्षतेति वक्ष्यमाणत्वात् कृत्यार्थे तवैके
निति त्वन्प्रत्ययः उत अपि च रथः कर्त्वः कर्तव्यः धेनुः कर्त्वा चर्मरहिता मृता गौः नित्यदोग्ध्री युवतिना
कार्या इत्यर्थः निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिरिति वक्ष्यमाणत्वात्। तथा द्वौ द्वौ पितरौ जीर्णौ संतौ २९०
पुनर्युवशा युवानौ त्वाया। यौवनोपेतौ कर्त्वा कर्तव्यौ। हे भ्रातरः युष्माकं देवानां निरुक्ता १३

निकर्माणि त्वा अनुपश्चात् वयं कृत्व्या कर्मणा एमसि एमः आनिमुख्येन प्राप्नुमः इण्गतौ। इदंतो मसिः। यद्वा
अपरे इदं वाक्यं देवैः नवो यूयं आगत। अग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतन। यत्कार्यं वक्ष्यमाणरूपं कर्तव्यत्वेन वदथ अं
गीकुरुथ तानि सर्वाणि संपाद्य हे भ्रातरः वयं कृत्व्या कर्मणा एमसीति ब्रूयेति अपिराह॥ १॥ अथ चतुर्थी॥ १॥
॥ ॥ चकृवांस ऋभवस्तदपृच्छत क्वेदभूद्यः स्य दूतो न आजगन्। यदावाख्यच्चमसांचतुरः कृतानादित्त्वष्टा ग्नाः
स्वंतर्न्यानजे॥ १॥ ॥ हे ऋभवः न कार्यं यथा चकृवांसः कृतवंतो यूयं अपृच्छत। पृष्टवंतः कुरुत। करोतेर्लिटः क्व
सुः। अत्र यद्यपि ऋभुरिति त्रयाणां मध्ये एकस्य नाम तथापि तस्य प्राथम्याच्छत्रिणो गच्छंतीतिवत् सर्वेष्वृभव
उच्यंते। किमिति स्यः स दूतः क्वेदभूत् क्व अगतः स इत्थं कं कं इत्याह। यः यो दूतो नोऽस्मान् आजगन् आगमत् प्रा
पः एवं तं समनियदा यं त्वष्टा चतुरः कृतान् चमसान् अवाख्यत् अनिपश्यत् निरवाख्यत् ततः उ इति अस्पतिव क्रियं वा

नीतिऽशरणादेशः।आत्अनंतरमेवत्वष्टातस्यचमम्योत्पादकंएतन्नामकोदेवः।प्राभुस्त्रीभुमोनाभाऽइतिस्त्री
णामितिनिरुक्तंअंतर्मध्येध्यानजेन्यक्तोऽहत्स्त्रियमात्मानमत्यतेत्यर्थः।अजेजिटितस्मात्तुद।छांदसो
नामिकलोपः।।६।।अथपंचमी।।७।। ।।हनामेनांऽइतित्वष्टायदब्रवीत्त्वममंयेदेवपानमनिंदिषुः।अन्या
नामानित्तावतेस्तुतेमचांअन्यैरेनाकन्याउनामनिस्परत्।।७।। ।।एतान्वक्ष्यमाणान्हनामेतियद्य
दात्रब्रवीत्त्वष्टाश्रज्ञार्थंबिकुवचनंएतछब्दस्यप्रकृतपरामर्शत्वात्ऋत्विजांप्रकृतत्वात्तेषांहननप्रसं
क्तिंदर्शयति।यदेवपानंदेवैःपातव्यंचमसंयेऽत्रतयोऽनिंदिषुःनिंदांअकुर्वन्देवयोग्यं।त्वाष्ट्रंचमसंम
नुष्यात्तनवःस्वीकृत्यचतुर्धायनजनन्।तान्हनामेतियदाब्रवीदित्यर्थः।तदाप्रभृतिमनुष्याःसुतेअभि २१
षुतसोमेपानायप्रस्तुतेमतिमचाभहपरस्परंअन्यानामानिअन्यानिदोत्रवैधर्षुनाद्रादीनित्तत्वते १५

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

ऊर्वेतिश्र्वनामप्रछाद्यापङ्क्वकालेअध्वर्युउपक्क्यस्वहोनरूपक्कयस्तेत्येवमन्यैरेवनामभिः।आत्मानंवष्ट्रा
वधनीत्याप्रख्यापयंतीत्यर्थः।श्रवमन्यानिकथंप्रसक्तानीत्यतआह।एतन्नरान्कन्यास्वोत्पादयित्रीमातात्र
न्यैरेवनामभिःस्परत्।प्रीणयति।स्पृप्रीतिबलनयोःलेट्युडागमः।।७।।इतिद्वितीयस्यतृतीयेचतुर्थोवर्गः।।७।।
।। ।।अथषष्ठी।।७।। ।।इंद्रोहरीयुयुजेअश्विनारथंबृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत।ऋभुर्विश्वावाजोदेवां
अगछतस्वपसोयज्ञियंनागामेतन।।७।। ।।इदंमृष्टानांक्रमेणविनियोगमाह।इंद्रोहरीयुयुजेएतन्नामा
नावश्वौरथेयोजितवान्।तथाश्विनाअश्विनौरथंयोजितवंतौ।तथाबृहस्पतिःबृहतोमंत्रस्यपाजयिता।एतन्ना
मकोदेवोविश्वरूपांनानारूपोपेतांगांउपजेतउपागमतस्वीकृतवानित्यर्थः।यद्यप्यत्रागौरितिविशेषोन
श्रुतःतथापिश्र्वंधेनुःकर्वेत्युक्तत्वात्।पुरस्ताच्चये।धेनुंविश्वजुवंविश्वरूपामितिवक्ष्यमाणत्वाच्चविन

रूपागौरित्येवाध्यवसीयते।अतएवविश्वरूपामितितस्याश्वयंक्षिरितिकेचनव्याचक्षतेनदृशातुयुष्मत्संपा
दितानिरथादीनींद्रादयःस्वनावत्वेनाकल्पयन्।तस्मादृभुर्विभ्वावाजश्चदेवानिंद्रादीनागच्छतगवाच्
हेस्वपसःशोभनानाश्वरथादिकर्मवंतोयूयंयज्ञियंयज्ञार्हंयज्ञसंबंधिनंभागंसोमरूपंदेवत्वंप्राप्ताःसेवनी
यं।एतेनप्राकृतकर्मसामर्थ्येनहविर्भुजोभवतेत्यर्थः।इत्येवमृषिमाह।।६।।अथसप्तमी।।७।। ।।निश्चर्म
णोगामरिणीतधीतिभिर्याजरंतायुवशाताकृणोतन।सौधन्वनाअश्वादश्वमतक्षतयुक्त्वारथमुपदेवाँअ
यातन।।७।। ।।हेसौधन्वनायूयंनिश्चर्मणःमृतायागोःसकाशादुत्कृत्ताच्चर्मणःगांनूतनांनिरिरिणीतनि
रगमयतस्तुत्यादितिवंतः।स्थातेनचर्मणासंवीतांतत्सहचारीमन्यांधेनुंसृजतवेत्यर्थः।यद्यपिपूर्वमेवाश्वा २११
दीनांविनियोगउक्तः।तथापितेषामत्यंतदुःखसंपादत्वज्ञापनायपुनरत्राह।नकेवलंगोकरणमेवाश्व ५

पित्र्याजरंतायेजीर्णावपितरौतनौयुवशायुवानौतरुणौतनअकुरुत।किंचअश्वादश्वंएकेनविद्यमानेनाश्वेनाश्वांतरमतक्ष
तं।अयत्नेनसंपादितवंतः।यस्मादेवंतक्षणवंतस्तस्माद्यूयंयुष्मदीयेयुक्त्वारथेयोजयित्वादेवानिंद्रादीनपायातनदेवसमी
पंप्राप्नुत।।७।।अथाष्टमी।।८।। ।।इदमुदकंपिबतेत्यब्रवीतनेदंवाघापिबतामुंजनेजनं।सौधन्वनायदितन्नेवहर्
यथतृतीयेघासवनेमादयाध्वै।।८।। ।।इदानीमृषिर्दैवीरुक्समर्थनात्संबोध्ययूयमृत्वनेवमुक्तवंतास्थेत्य
नुवादयति।हेसौधन्वनाःपुत्राःयूयंइदमुदकंसोमलक्षणंपिबतइत्यब्रवीतन।इत्युक्तवंतः।ब्रवीतेर्लङिमध्यम
मबहुवचनस्यतस्यतनबादेशः।पित्वाद्ब्रुवईट्।एतत्प्रातःसवनिकाभिप्रायंवा।अथवाइदंमुंजनेजनंमुंजपा
त्रामपर्वतःसोमोत्पत्तिस्थानंततआहृतत्वात्तेनमुंजतृणेनशोधितंअपगततृणमित्यर्थः।इदंसोमरसरूपमु
दकं।पिबतेत्यब्रवीतन।एतन्माध्यंदिनसवनाभिप्रायं।हेऋभवोयूयंतत्तृतीयसवनसंबंधिसोमपानकार्यंन

वर्द्धयन्नेवकामयथा।वर्द्धयंतिःकांतिकर्मा।वर्द्धयंतिःउत्पादित्विनकर्मसुपाठात्।तृतीयेसवनेउमादयाधेवस्थयंध्य
त्रानवथा।स्तनवोदेवाःसोमस्यमत्त्वितितृतीयसवनेनेषांसोमपानमङ्गावात्।एवंभूयमवरत्तुक्कवंतःअथ
वाज्ञन्मृभितिस्यैवदेवाक्यं।हेसौधन्वना।यूयंदेवत्वंप्राप्यदेवयजनंप्रतिसोमपानायरथेनागत्यश्रांतानश्वान्
प्रातःसवनइन्द्रस्वदकंसोमलक्षणंपिबतेत्यब्रवीतत।तत्रयदिनेच्छथइदंवाक्यंजनेजनंसुजेनइषितंवाजिनं
पिबतेत्यब्रवीतत।पश्चात्तद्द्वयंपदिनेवर्द्धयथारेत्रश्वाधूयंतृतीयेसवनेमादयाध्वंतत्रापिवाजिनःप्रचारा
न्॥७॥अथनवमी॥७॥ ॥आपोभूयिष्ठाइत्येकोअब्रवीदग्निर्भूयिष्ठइत्यन्योअब्रवीत्।वधर्यंतीवहुभ्य:
एकोअब्रवीहतावदंतश्चमसांअपिंशत॥७॥ ॥चमसचतुष्टयीकरणकालेकिमितिसत्यंवदंतोव्य २१२
त्तिनितदाह।एकस्त्रयाणांमध्ये।आपोभूयिष्ठाइत्यब्रवीत्।नह्युदकाद्व्यतिरिक्तंलोकोपकारकंतत्वांत १६

रमस्ति।आपोभूयिष्ठाभिस्तृचमवादीत्।अपामेवश्रेष्ठत्वमपएवससर्जादावित्यादिश्रुतत्वात्।तथान्योग्निर्भूयि
ष्ठइत्यब्रवीत्।अंतरंवात्यंवदाह्यपाकजुद्धजरणादिव्यापारेणअग्नेरेवजगन्निर्वाहकत्वात्।अग्नेरेवभूयिष्ठमि
त्यनमन्यः।तथावर्द्धयंतीवधरितिस्फांतोपिवहुभ्यनामवधः।अर्कइतितन्नामसुपाठात्।नदिष्ठनिष्ट्यादकायेति
वर्द्धयंतीमेघपंक्तिरुच्यते।यद्यपीयंस्ववधार्यवज्ञंस्वयमेवनापेक्षते।तथापिवज्ञ्यर्थवज्ञेपामप्यमानत्वात्।नदिष्ठंनीत्क
पवर्यते।यद्वावहुभ्यस्तेषामर्थायवधर्यंतीवधमात्मनःछंतीभूमिंप्रादुसरेफोयज्ञनः।तामेवेकःवहुभ्यःसंवादित्य:
श्रेष्ठनमामब्रवीत्।उदकस्यापिमेघकारणत्वात्।एवमृतान्नतानिउक्तरूपाणियथार्थानिवक्यानिवदंत्यःपरस्प
रंकुर्वंतःचमसान्अपिंशपेत्यस्तुचादृश्याचक्षाणायास्कः।स्तनवउरुत्वांतीनिवर्तनेननवंतीनिवर्तीत्यकु
वान्॥अथदशमी॥७॥ ॥श्रोणामेकउदकंगामवाजतिमांसमेकःपिंशतिसूनयाभृतं।आनिम्रुचःशकृदेको

अपानरक्षितिस्तुत्रेभ्यः पितरावपावतुः ॥७॥ ॥अत्र अनवएवत्त विग्रहेण स्थित्वा सर्वत्र यज्ञं निर्वहंतीत्याह । गो
गां गोणं वा छंदसीति परस्पानाव । गोणं वर्ह्य दकं रुधिरं एकः अत्तु धुम मध्ये अत्विक् गामवा जनि बाह्य भूमिं
प्रतिगमयति रक्षो नागत्वेन स्थापयति । तथा एको मांसं स्तनया छेदन साधनेन स्वधितिना आन्त तं कृदय जिह्वा
वक्ष आद्याकारेण आकृतं संपादितं मांसं पिंशानि अवयवं करोति स्वधितिनाम तत्र दयवान्वितं जतीत्यर्थः ।
अथैको निस्तुचः त्रिःशोषेण छिन्नान् मांसान् वासत् उद्दिष्टं जरस्वणां ऊवध्यनामकं अपानरत् अपाहर
न्निरसनाय एवम् अत्विग्रूपेण स्थितेभ्यः ऋतेभ्यः ऋरुत्वाहेभ्यः ऋरुस्थानीयेभ्यः तुभ्यः सर्वे ऋतु स्थितेषु पित
रायज्ञपालयितारौ जायापती किंस्विदुपावतुः किं तु रवन्तु प्राप्नुतः । अवतेः प्राप्त्यर्था छांदसो जिदू सर्वे तिरेवा २१३
तु स्थितमितितयोर्न किंचित्कृत्यमस्तीत्यर्थः । अथवा अयमर्थः । एकस्तेषामन्यतमः स्थाणीं पंगुकां गां उदकं प्र १७

स्यवगमयति अपरः स्तनया मा सविक्रयिण्या कृतं संपादितं मांसं पिंशानि पित्रोः अपरश्चानिस्तुचः कस्तमयादवांगेव
चास्तङ्गो द्धरीयं रुरनि एवमृत्तु निस्तुस्थितेम तिकिंस्विन्नू एतस्मात्परिचरणाद्दन्यसुत्रेभ्यः शाशा ऋडुपावत्तु उ
पगच्छतामिति ॥७॥ इति द्वितीयस्य तृतीये पंचमो वर्गः ॥७॥ ॥अथैकादशी ॥७॥ ॥उद्दस्त्वस्मा अन्नणोत
नाष्टणं निवस्त्वपस्त्वपस्ययानरः । अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे तदद्येदमृभवो नानुगच्छथ ॥७॥ ॥ऋराण
प्रसिद्धास्तु धन्वनः ऋत्वान्कर्मणा देवत्वं प्राप्तवतो अस्तून् स्तुवा वेद प्रसिध्याश्चर्यरश्मिरूपान्स्तूनिदा
नीं स्तौति । तथा च यास्को निरुक्ते ऋराणप्रक्रियासिद्धान्तू रतनवऊध्यानि रुच्यते उदादरणत्वेन दिङ्गीयामी
त्यनाभुदास्फुस्यादित्यरश्मयोत्पूनवउच्यंतइस्फुस्कातस्मिन्नर्थएतास्मचघदीजहारारेस्तनवःऊरुप्रप्र
नंनासमानाः अतेनादित्येनत्नासमानावाक्तेनोदकेनउदकार्यस्त्वत्पत्रावारश्मीनाभरुनासमानवं

प्रमिदं। तथा आदित्याद्उत्पन्निरपि उदकार्थं नवनमपि रश्मीनां घर्मकाले रश्मिगतं सारमादाय पुनर्वर्षका
ले प्रर्षतीति प्रमिदं आदित्याज्जायते वृष्टिरिति वा स्वात्। तथा विधानरः प्रकाशनात् वृष्टिरुदकानादत्तीति गोशू
यं उदस्तुत्यत्वेन प्रदेशो प्रमेघादिषु दृष्टं गोत्रा हियवाद्रिरूपं। त्वास्येपा निजानाय उपकारार्थं अन्नाणो
तनन्तराणवंतः छत्रपमगच्छं दमिधत्वर्यश्चेति तथा निवस्तु प्रणवदेनो उ अस्माएव अपउदकान्युत्तरणो
नन। अजर्वन्। किंस्विन्नोगार्थं नेत्याह। स्वपत्यथा शोनन कर्मच्छया शोननं कार्मेनिःस्तनमितियजमानाः
स्तुवंतितनदिच्छयेत्यर्थः। किंच सूर्यं अगोह्यस्य अयाह्यस्यादित्यस्य गृहे मं उत्तयत् यावत्कालं अमसस्तन
स्तुप्तवंतः छरात्रो निर्वापाराम्निष्ठथा। पमस्वप्ने। अस्माद्वे दृष्टिर्वर्षनस्य तनवादृशः अदादित्राछपोऽउ २४
क। तन्नावंतं कालं अद्याद निरुदांऽदानी नानुगच्छथ अत्र सम्मर्त्यन गच्छथ। यांवंतं कालं रात्रौ स्वर्ये हनि १९

रस्थवत्र्। धनावंतमेवकालमेतद्यपि नानुगच्छथेत्यर्थः। यद्वा अगोपनीयस्य तस्य गृहे अंतस्थितेयत् यावंतं कालं अ
सस्तन वृष्टिमद्वास्वापमकुरुतन तावंतं कालं अद्येदानीं वर्षसमये इदं मस्यानिवर्तन वृष्टिप्रवाहरूपं कर्म
नानुगच्छथ अत्र तु स्थत्यन प्राप्नुथ यावंतं कालं विवर्षथ तावंतमेव कालं प्रवर्षयथेत्यर्थः॥ग॥ अथ द्वादशी॥ग॥
संमील्य यद्भुवना पर्यसर्पत क्व स्वित्तात्या पितरा व आसतुः। अशपत यः करस्नं व आददे यः प्राब्रवीत्प्रो तस्मा अ
ब्रवीतन॥ग॥ ॥हे ऋभवो रश्मयो यूयं यत् यदा भुवनानि जातानि संमील्य संमीलनं छादनं जलधरपट
लेनाच्छाद्य पर्यसर्पत परितः सर्पणं अकुरुथ वर्षथेत्यर्थः। तात्या तानि ते जायमाने वृष्टि उदके यद्वा तात्या नाम वर्षा
मुत्ताद्नस्य प्रत्ययोदकारस्याविचा। अथवा पित्र विशेषणं तात्या नकाली ते पितरौ जगतः पालको स्वर्या
चंद्रमसौ वा क्व स्विदासतुः अन रक्षतुतिष्ठतः अभ्रेर्लिटि व्यत्ययेन ऋतावानावः यद्वा अमतेर्गत्यर्थस्य लिटि

तद्रूपं अस्य गात्रा विनाशेन प्रवर्षयेत्यर्थः। किंच इह शान् वो युष्मान् यः कोपि वृष्टिप्रतिबंधकारी राक्षसमा
दिः करस्नौ स्वं बाहू नामेनत् करस्नो बाहू इत्युक्तत्वात्। अवच्चकारांतं युष्मदीयं हस्तं आददे गृह्णातु प्र
निरोधं करोति। तमशपतनाशयथ। यश्च प्राब्रवीत्। प्रकर्षेण वाचा निरुंधनास्मे। शाप्नेवाब्रवीत् तनं प्रक
र्षेण नर्मनादिशाद्वं जरुथं। यद्वा योन्दनं स्तौति तं प्रकर्षेण स्तुते इत्यर्थः॥ छ॥ अथ त्रयोदशी॥ छ॥ ॥ सुषुप्वां
स ऋभवस्तदपृच्छतागोह्य क इदं नो अबूबुधत्। श्वानं बस्तो बोधयितारमब्रवीत् संवत्सर इदमद्या व्यख्यत॥
छ॥ ॥ हे ऋभवः रत्नमात्मकाः यूयं तु सुषुप्वांसः आदित्यमंडले स्वपंतो वर्षणाय। स्वपेर्लिटः क्वसुः तनूमा
दित्यं न द्राक्ष्म अपृच्छ यथ पृष्टवंतं जरुथ। किं तदितिचेत् उच्यते इदं गाह्य अकनचित् गोपनीय आदित्य स्वामिन् ना २१५
स्मदीयमिदं कर्म वर्षण रूपं को अबूबुधत् बाधयति प्रेरयति साहाय्यं करोति बुधेर्ण्यंतात् लुङि चङि रूपं ब १९५

न्नः सर्वस्य व्यसयिता आदित्यः वसेरौणादिकस्न प्रत्ययः। बवयोरभेदात्। बस्तं बोधयितारं प्रेरयितारं श्वानमब्रवीत्। अं
तरिक्षश्वसंतं वायुं प्रावादीत्। असौ युष्मान् प्रेरयतीति। अथ वायुसहायेन वर्षतो ऽसूर्यं संवत्सरे पूर्णे अद्येदानीं
इदं जगत् व्यख्यत विविधं प्रकाशितवंतः। पूर्वं सूर्याचंद्रमसौ यथा दृश्येते तथा वर्षित्वेदानीं वर्षकालेतीते विश्वं
जगद्व्यक्तं कुरुथेत्यर्थः। ख्यातेर्लुङि अस्यतिवक्तिख्यातीत्यङ्॥ छ॥ अथ चतुर्दशी॥ छ॥ ॥ दिवा यांति मरुतो भू
म्याग्निरयं वातो अंतरिक्षेण याति। अद्भिर्याति वरुणः समुद्रैर्युष्मां इच्छंतः शवसो नपातः॥ छ॥ ॥ हे शवसो वृष्टि
कार्यस्य बलस्य नपातो न पातयितारो नवः युष्मान् इच्छंतः दृष्टकूल चिकीर्षया युष्मानेवेच्छंतः सर्वे दिवा आयां
ति कस्मादिति तदुच्यते मरुतः दृष्टकूलादेः दिवाक्रजो कादंतरिक्षान यांति आगच्छंति। मावेकावज्ञतिविद्क्ते
रुदात्तत्वं। भूम्याभूमेः सकाशादग्निर्याति आगच्छति अयं वातः सर्वदा संचारी वायुः अंतरिक्षेण पाति अंतरिक्षाद

यांति। तथा वरुण आवरको जलाभिमानी देवः मरुद्भिः मरुद्गणैः सह स्तवनादिरहितान्यत्र आयांति। यद्वा एष वृष्टिस्वाराज्या
यागता एते देवाः स्वतकार्याः संतः अनर्थभावान् कामयमानाः स्वदेशं प्रतियांतीत्यर्थः॥१॥ इति द्वितीयस्य तृती
यपञ्चे वर्गः॥३॥ मानो मित्र इति द्वाविंशत्यृचं पंचमं सूक्तं दैर्घतमसं त्रैष्टुभम्। याषष्ठी जगत्यौ शिष्टास्त्रिष्टुभः। अश्व
स्य स्तूयमानत्वाद्यातेनोच्यते सा देवतेति न्यायेनाश्वो देवता। अत्रानुक्रमणिका॥ मानो द्व्यधिकाश्वस्तुतिस्तृ
यापष्ठ्यौ जगत्याविति। अश्वमेधस्य मध्यमेऽहन्यभिगुषप्ते अध्रिगो नामी धमितिशिष्टा अस्मात्पुरस्तात्पङ्क्तिंश
तिरस्य वंक्रय इत्यस्मात्पुरस्तादेतत्सूक्तमापैवेतच्चाणि सूत्यानि न वंनी निरुंडे सूत्रितं। अध्रिगोनामीध
मितिशिष्टा षड्विंशतिरस्य वंक्रय इति वामनो मित्रः न्यावपनेति॥१॥ तत्र प्रथमा॥ ॥मा नो मित्रो वरुणो अर्यमा २५
युरिंद्र ऋभुक्षा मरुतः परिख्यन्॥ यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि॥१॥ ॥नोऽस्मान् अश्वं स्तोतुं प्रवृत्तान् २०

मित्रादयो देवाः मा परिख्यन् परिख्यानं मा अवर्जं परिख्यानं नाम निंदा महानुभावं देवजातिम संतुष्टा नराः स्तुवंत
निमां त्रवर्जं ख्यातेर्माङि लुङि अस्यति वक्तीत्यादिना अङ्। अहरभिमानी देवो मित्रः रात्र्यभिमानी वरुणः अ
र्यमा तयोरंतकालाभिमानी आदित्यः आयुः सततगंता वायुः वकारलोपो वा। इंद्रः प्रसिद्धः ऋभुक्षा देवानां नि
वासनृतः प्रजापतिः यद्वैतन्महन्नामेंद्र विषणं ऋभुक्षा उक्षा इति तन्नामसु पाठात्॥ निंदायाः प्रसिंगं किं दर्शयति
यत् यस्मात् वाजिनो वेजनवतो बलवतो वा देवजातस्य बहुदेवतास्वरूपेणोत्पन्नस्य उषादीनामस्य शिर आ
द्यवयवत्वानावः उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिर इति आदिश्रुतेः। यद्वा देवेभ्यो जातस्य गंधर्वेभ्य उत्पन्नत्वात् स
प्तेः सर्पणशीलस्य अश्वनामैतत् एवंविधस्याश्वस्य महानुभावस्य वीर्याणि वीरकर्माणि सामर्थ्यानि विदथे वेद
नसाधने यज्ञे प्रवक्ष्यामः प्रकर्षेण ब्रूमः। अतो मा परिख्यन् अस्मानन्नं त्वित्यर्थः॥१॥ अथ द्वितीया॥१॥ ॥

यत्त्रिशिरारेत्नसाशाद्धतस्यरातिंगृह्णीतांउत्तवतोनयंतिउग्राइ॒ज्ञोमेध्यहिश्वरूपइंद्राश्वस्तोःप्रियमप्येतिपाथः॥ब॥
निर्ज्ञानिर्णिनिरूपनामनिषिक्तेवत्रिरीतिरेक्तःरिक्थमितिचतन्नामस्वक्तत्वात्उनयन्त्रमलयोत्तिप्यते॥रूप
वताहिरण्यवताश्वानरणेनशाद्वनस्यसर्वतोवेष्टितस्याश्वस्यउत्तवतःउरस्तात्कृतीतां।गृहीतांरानिंदातव्यांदाते
स्येतेनगृहीतामजांजयंतिन्तित्विजःउग्राइ॒उहुश्रवास्यागमनःमेध्यतहन्यमानःसीजहिंसायांअस्माद्धहुगंता
त्कर्मणिव्यत्ययेनशाचायद्वातस्यशशात्तुकराणांमेमेशादंक्षवर्तिविश्वरूपबहुवसोपितःस्वलयोवत्तस्तस्मात्नामे
वानेकवर्णइत्यर्थः।एवंरूपोत्वंइंद्राश्वस्तोःइंद्रमिहःपूषापोषकोदेवोनिःतयोःप्रियंआप्येयःत्स्वमयीवरस्क
त्कत्वात्अग्नेःप्रियत्वंमवेपीइस्येतीइस्यप्रियत्वंएवंरूपंपाथोन्नमप्येतिप्राप्नोतु॥ग॥अथतृतीया॥ब॥ ॥ २७
एषच्छागःपुरोअश्वेनवाजिनाश्वस्तोनागोनीयतेविश्वदेव्यः।अभिप्रियंयत्पुरोडाशमर्वतात्वष्टेदेनंसौश्रवसाय २१

जिन्वति॥ग॥एषच्छागःशृंगरहितोजःअश्वेनवाजिनाशीघ्रव्यापकेनसहपूष्णःपोषकस्याग्नेर्भागोनऊनीयःविश्वदेव्यःसर्व
देवार्हःअग्नेःसर्वदेवात्मकत्वात्॥तद्दर्त्तत्वेनसर्वदेवप्रियत्वं।एवंविधोजःपुरःपुरस्तान्नीयतेप्राप्यतेयत्यस्माद्देवं
क्रियतेतस्मात्प्रियंप्रीणयितारंपुरोडाशंपुरस्ताद्दातव्यमेनमजंत्वष्टासर्वस्योत्पादकोदेवःत्वष्टारूपाणिविकरोति
निरुक्तेःसर्वव्यापकोसिर्वाउनेत्वष्टुर्विन्यउरितिरूक्तत्वात्अश्वरणिसंबंधोसरेवेतिगम्यते।अर्वताअरणवताश्वेनस
हसौश्रवसायदेवानांज्ञानायततिमितंअभिजिन्वतिप्रीतिहेतुकंकरोति॥ग॥अथचतुर्थी॥ग॥ ॥यद्धविष्य
मृतुशोदेवयानंत्रिर्मानुषाःपर्यश्वंनयंति॥अत्रापूष्णःप्रथमोभागएतियज्ञंदेवेभ्यःप्रतिवेदयन्नजः॥ग॥ ॥हविष्यं
हविर्योग्यंदेवयानंदेवानांप्रापणीयमश्वंयन्नयदामानुषाःऋत्विजःऋतुशःऋतावृतौकालेकालेत्रिःपरिणयं
तिपर्याग्निकुर्वंतीत्यर्थः।अत्राश्मिन्समयेतत्रचितनयेतिदीर्घः।पूष्णःपोषकस्याग्नेर्भागोजःप्रथमःएतिपुरोगामी

सन्गच्छति॥किंकुर्वन्यज्ञंदेवेभ्यःप्रतिवेदयन्प्रख्यापयन्॥४॥अथपंचमी॥५॥ ॥होताध्वर्युरावयाअग्निमिंधोग्रा
वग्राभउतशंस्तासुविप्रः॥तेनयज्ञेनस्वरंकृतेनस्विष्टेनवक्षणाआपृणध्वं॥५॥ ॥होतादेवानामाह्वाताएतन्नाम
कऋत्विक्अध्वर्युरध्वरयुःअध्वरस्यनेतासोधिश्चावयाःआभिमुख्येनहविषांगमयिताअध्वर्योर्विशेषणमेतत्।
आङ्पूर्वाद्दधातेरसत्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचयद्वाआभिमुख्येनावयष्टाप्रतिप्रस्थातोच्यते।अवेर्यजइतिविन्।
अवाप्योरुपसर्गयोरित्यल्लोपः।अग्निमिंधोग्नीत्ग्रावग्राभ्योरिंधइतिकुक।ग्रावग्राभःश्वावकूःस्तुत्यागृह्णातीतिग्रा
वस्तुत्कर्मण्यण्।उतअपिचशंस्ताप्रशास्तासुविप्रइतिमेधाविनामसुशोभनमेधोपेतोब्रह्मोच्यते।ब्रह्मात्वोवद
तिजातविद्यामित्यत्रब्रह्मैकोजातेजातेविद्यांवदतिब्रह्मासर्वविद्यःसर्वंवेदितुमर्हतीत्युक्तत्वात्।ब्रह्मैववस्तुवि २।८
प्रशब्देनाभिधेयः।सचात्रलाक्षणिकोपलक्षकः।एतेसर्वेतेनप्रसिद्धेनस्वरंकृतत्वातेनसुष्ठुअरणीयंकृतेनस्वलं २२

कृतेनवाउच्चारसौष्ठवादिनासुष्ठुसंपादितेनस्विष्टेनसुष्ठुइष्टेनयज्ञेनवक्षणाःअग्नितोहुतंउत्थाद्दीनप्रवहणास्व
भावाःप्रसिद्धानदीर्वाआपृणध्वंसर्वतःपूरयतयज्ञंसम्यक्कृत्वानिर्वर्त्यफलंसाधयतेत्यर्थः॥५॥इतिद्वितीयस्यतृती
येसप्तमोवर्गः॥७॥अथषष्ठी॥६॥ ॥यूपव्रस्काउतयेयूपवाहाश्चषालंयेअश्वयूपायतक्षति।येचार्वतेपचनंसंभ
रंत्युतोतेषामभिगूर्तिर्नइन्वतु॥६॥ ॥यूपव्रस्काःयूपार्थंवृक्षस्यव्रश्चनकर्तारःछेत्तारःउतयेचयूपवाहाःछि
न्नस्यवोढारःयेचचषालंयूपस्योपरिस्थाप्यंयूपायनागंचषालंसमाहुः॥येअश्वयूपायअश्वबंधनयूपायतक्ष
तीतिवचनव्यत्ययः॥साधुसंपादयंति।येचार्वतेअरणवतेअश्वायपचनंपाकसाधनंकाष्ठोखादिकंसंभरंति।
उतोअपिचनोस्मभ्यंबंधिनांतेषामभिगूर्तिःअभिगूर्तिःसंकल्पःसर्वथाकरणीयमितिबुद्धिःइन्वतुव्याप्नोतु।इन्व
तिर्व्याप्तिवचनः।इन्वतिनक्षइतितद्वचनेषुपाठात्।यद्वातेषामभिगूर्तिर्नोस्मानिन्वतुयागंसाधुपारंप्रापय

वनेनयोजयन्तीत्यर्थः॥ठ॥अथसप्तमी॥ठ॥ ॥उपप्रागात्सुमन्मेधायिमन्मदेवानामाशाउपवीतपृष्ठः॥अन्वेनंवि
प्राऋषयोमदंतिदेवानांपुष्टेचकृमासुबंधुं॥ठ॥ ॥मन्ममननीयंफलंसुमत्उपप्रागात्उपप्रैतुसुमत्स्वय
मित्यर्थइतियास्कः॥यद्वास्वयमेवमादयितृतमेमयिअधायिधी॥नयेफलन्नतोस्यआगतः॥सर्वमयाधृतइत्यर्थः॥
किमर्थंवीतपृष्ठःसाधुपोषणेनप्राप्तपार्श्वाद्भागकांतिपृष्ठोवाअत्यंतंदृप्तइत्यर्थः॥नाहशोयंदेवानामाशाःइ
यितुंउपगच्छतु॥यागार्थमेनंसुबंधुंशोभनमश्वंदेवानामाशास्यमानानांपुष्टेपोषणायचकृमकुर्मः॥तंचधी
मेधाविनऋत्विजःऋषयोतींद्रियद्रष्टारःअन्येवाविप्राःऋषयश्चात्तुमदंतिअनुमोदंतांसम्यक्कृतमितिपरि
तुष्यंतु॥ठ॥अथाष्टमी॥ठ॥ ॥यद्वाजिनोदामसंदानमर्वतोयाशीर्षण्यारशनारज्जुरस्य॥यद्वाघास्यप्रभृत २१९
मास्येउतृणंसर्वाताते अपिदेवेष्वस्तु॥ठ॥ ॥वाजिनोगमनवतोश्वस्ययद्दामग्रीवाबद्धारज्जुःयच्चसंदानंसम्य २३

गवच्छेदकंबंधकंनंदामाप्ति॥याचास्यशीर्षण्याशिरसिबद्धारशनारज्जुरस्ति॥शिरःशब्दाद्वेछंदसीतियत्॥येचन्नद्भि
नइतिशीर्षभावःनिःस्वरितः॥यद्वाअस्याश्वस्यास्येमुखेप्रभृतंप्रकृतंप्रक्षिप्तंतृणमस्ति॥यद्वाशब्दोवार्थेसचप्रसिद्ध्यर्थः॥
सर्वासर्वाणितानिसर्वाण्यपितेअश्वतेनवसंबंधीनिदेवेष्वस्तुदेवेषुमध्येनवंतुदेवत्वंप्राप्नुवंतुवा॥वचनव्यत्य
यःअत्रोपयुक्तानांसर्वेषांदेवत्वंकिमश्वस्यतन्त्राभिनिर्वाशासनीया॥ठ॥अथनवमी॥ठ॥ ॥यदश्वस्यक्रविषोमक्षि
काशयद्वास्वरौस्वधितौरिप्तमस्ति॥यद्धस्तयोःशमितुर्यन्नखेषुसर्वाताते अपिदेवेष्वस्तु॥ठ॥ ॥अश्वस्यतदवनृत
स्यक्रविषःआममांसस्यपतत्यदंगंमक्षिकाआशनत्कयता अशनोजने॥यद्वाकर्मणिषष्ठी॥अश्वस्ययत्मांसं
नत्कयतिवा॥अथवास्वरोपश्चंजनकालेयत्परिप्तंलिप्तमस्तिस्वरुणापशुमनक्तीतिश्रुतेः॥अथवास्वधितोस्व
दनकालेवअवदानकालेयल्लिप्तमस्तिशामितुर्हस्तयोर्लिप्तमस्तिविशसनकालेयच्चनखेषुलिप्तंतासर्वानानि

म्वाणि ॥ हे अश्व तेन व संबंधीनि देवेषु देवेषु मेनोपाथयित्नवंतु ॥छ॥ अथ दशमी ॥छ॥ ॥ यदूवध्यमुदरस्यापवा
नि यत् आमस्य क्रविशो गंधो अस्ति । सुकृता तत् शमितारः कृण्वंतु उत मेधं शृतपाकं पचंतु ॥छ॥ ॥ उदरस्य संबंधि यदू
वध्यं शीघ्रजीर्णं पुरीषमपवाति अपगच्छति यश्चामस्या मपक्वस्य क्रमिषो मांसस्य गंधोस्ति । तेशोस्ति पाक
स्य समये यत्किंचिदूवध्यं अपक्वस्य च तेशोस्ति तत्सर्वं शमितारो विशसनकर्त्तारः सुकृता तान् एवं तु सुकृतं तत्कुर्व
परिहितं कुर्वंतु उत अपि च मेधं मेध्यं पश्ववयवं शृतपाकं देवयोग्यपाकोपेतं यथा भवति तथा पचंतु पिरमत्त
यादियोग्यमतिपक्वमीषत्पक्वं च मा कुर्वंत्वित्यर्थः ॥छ॥ द्वितीयस्य तृतीये ष्टमो वर्गः ॥छ॥ अथैकादशी ॥छ॥
यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादभिशूलं निहतस्यावधावति ॥ मा तद्भूम्यामाश्रिषन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशद्भ्यो २२०
रातमस्तु ॥छ॥ ॥ हे अश्व तेन वाग्निना पच्यमानात् गात्रात् यदूष्मरूपं रसो वा यत्किंचिदवधावति निहतस्य २४

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

निःशेषेण हतस्य तव यदंगं रसरूपं शूलमभिलक्ष्यावधावति निर्गच्छति तत्तु तद्भूम्यां माश्रिषत् आश्लिष्टं मा भूत्
अपि च उपादित्वादू । पाकसमये तथा मा तृणेषु विशसनसमये दर्भेषु माश्रिषत् मा पतत्तु न हि तत्पतितं तु
गच्छति निवेत उच्यते तेन तत् ता हृतं उशद्भ्यः तन्नृ हविः कामयमानेभ्यो देवेभ्यो रातं दत्तमस्तु ॥छ॥ अथ द्वितीया ॥छ॥
ये वाजिनं परिपश्यंति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निर्हरेति । ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासत उतो तेषामभिगूर्तिर्न इ
न्वतु ॥छ॥ ॥ पक्वं वाजिनमश्वं अश्वावयवं परिपश्यंति परितः पावनबुध्या हंतं ये ईयि व्रिनं सुरभिः शोभनगं
धो अतो निर्हर । किंचिदप्यस्मभ्यं देहीत्याहुः । यद्वा निःशेषेण देवेभ्यो हरेत्याहुः । यतः सुरभिः अतो देवयोग्य
मिति किंच ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासते ये नराः अश्वावयवस्य हुतशिष्टमांसयाचनामुपासते कांक्षंते ।
अतो अपि च तेषां तु क्रविधानामभिगूर्तिः अभितः उद्यमनं नोस्मानिन्वतु व्याप्नोतु यथा वाभिरक्षतु पा

ष्ट एवं स्पृहयंति। तथा यज्ञो निर्वहयत्वित्यर्थः। यद्वा मंत्रो देवपरो व्याख्येयः। ये देवा वाजिनं पक्वं परिपश्यंति करा
द्राष्यतीति विचिंवंति ईड्गाय च स्पुरंति ईमेनं निर्हरेति शोभनोऽस्मभ्यं देहीत्याहुः। ये चार्वतो मांसस्य भिक्षामु
पासते तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु तेषां उद्यमः सफलो न भवत्वित्यर्थः॥ग॥ अथ त्रयोदशी॥ग॥ ॥यन्नीक्षणं मांस्प
चन्या उखायाः पात्राणि यूष्ण आसेचनानि ऊष्मण्यापिधाना चरूणामंकाः सूनाः परिभूषंत्यश्वं॥ग॥ ॥
मांस्पचन्याः मांसपचन्याः पचनेऽधिकरणे ल्युट्॥ मांसस्य पचि युड्वजोरित्यंत्यलोपः। उखायाः स्थाल्याः नीक्ष
णं पाकपरीक्षासाधनं काष्ठं तथा यानि पात्राणि यूष्णो रसस्य क्षयितस्य आसेचनानि आसेचनसाधनानि तथा
ऊष्मण्या ऊष्मनिवारणार्हाणि पात्राणि। तथा चरूणां पात्राणां मांसपूर्णानां अपिधाना पिधानानि तत्साधना २३१
नि साधनानि तथा अंकाः रूढ्याद्यवयवांकनसाधनाः वेतसशाखाः सूनाः अवदानसाधनाः स्वधित्यादयः २५

एवम् अश्वं अश्वावयवं परिभूषंति परितो भूषयंति स्वस्वव्यापारेण साधयंतीत्यर्थः। भूष अलंकारे भौवादिकः॥ग॥
अथ चतुर्दशी॥ग॥ ॥निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पड्बीशमर्वतः। यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्वा ता ते अ
पि देवेष्वस्तु॥ग॥ ॥यत् निक्रमणं निरंतरं क्रमते यत्र तन्निक्रमणं स्थानं नितरां सीदतीत्यत्रेति निषदनं निव
र्तनं विविधवर्तनं स्थलतो लुंठनं यत्र तत्स्थलं वर्तनाधिकरणे ल्युट् यच्चार्वतोऽश्वस्य पड्बीशं पादबंधनं वटतंतुं अदे
शं सर्वत्र देवार्थत्वात् अश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वाभावात् तत्स्थानमपि स्वीक्रियते। यद्वा क्रिया परा
वगंतव्या आलंबनमस्य पेनिष्पदेत्। यो निक्रमणादयश्चेष्टाः संतितास्त्यर्थः। यच्च पपौ यदुदकमपिबत् यच्च
घासिं अदनीयं तृणादिकं जघास भक्षितवान्। हे अश्व ते तव ता तानि सर्वाणि क्रमणादीनि देवेष्वस्तु संतु
देवान् प्राप्नुवंतु तान्यपि निरर्थकानि मा भूवन्नित्यर्थः॥ग॥ अथ पंचदशी॥ग॥ ॥मा त्वाग्निर्ध्वनयीद्धूमगं

धिर्मोखाभ्राजंत्यभिविक्तजघ्रिः॥इष्टंवीतमभिगूर्तंवषट्कृतंतंदेवासःप्रतिगृभ्णंत्यश्वं॥१॥ ॥हेअश्वत्वात्वां
धूमगंधिःधूमेनयुक्तोग्निःमाध्वनयीत्॥ध्वनिंशब्दंमाकार्षीदित्यर्थः॥अश्वस्यशब्देनप्रायश्चित्तविधानात्
यद्वादह्यमानावयववत्त्वात्त्वांधूमगंधिरग्निर्माध्वनयीत्॥ध्वनोर्मतिनांउनंगस्यात्नोनयतीत्यादिनाच
वृद्धिनिषेधः॥स्यंतच्छणोतिवृद्ध्यभावः॥किंचभ्राजंतीत्यंताग्निसंयोगेनदीप्तातथास्थालीमाभिविक्तअभितो
माचीचलत्ततोपातिशयेनमानीनशादित्यर्थः॥ओविजीभयचलनयोः॥छांदसोविकरणस्यलुक्॥जुडि
ताकृतोकृतीतिसलोपः॥स्थालीविशेषणमेतत्जघ्रिःजिघ्रंतीतापेनघ्राणंगंधोपादानेआदृगमहनजनइतिकिन्प्र
त्ययः॥तत्तादृशमश्वंइष्टंहोतुमिष्टंवीतंहोमायानीतंअभिगूर्तंअभिमुख्येनप्रदानायानोद्यतं॥ २२२
यद्वाइष्टंप्रयाजैराप्रीतंवीतंपर्यग्निकृतंअभिगूर्तंयेयजामहइत्यागूर्युक्तंवषट्कृतंवषट्कारेणदेवसं॥ २८

स्कृतंएवंभूतंतंदेवासोदेवाःप्रतिगृभ्णंति॥१॥द्वितीयस्यतृतीयेनवमोवर्गः॥१॥अथषोडशी॥१॥ ॥यदश्वाय
वासउपस्तृणंत्यधीवासंयाहिरण्यान्यस्मै॥संदानमर्वंतंपड्वीशंप्रियादेवेष्वायामयंति॥१॥ ॥अश्वायसंज्ञप्य
मानायअधीवासंउपर्याच्छादनयोग्यंवासउपस्तृणंतिसर्वतआच्छादयंति॥स्तृञ्आच्छादनेक्र्यादिकः
तथास्माअश्वायहिरण्यानियागानिसौवर्णराजतकांस्यानिकल्पयंति॥तथाअर्वंतंषष्ठ्यर्थेद्वितीया॥अ
र्वतोश्वस्यसंदानंशिरोबंधनंपड्वीशंपादेशंप्रविष्टंपादबंधनंएतानिप्रियादेवानांप्रियकराणिचाला
लेबध्नास्थापितानिदेवेष्वायामयंति॥१॥अथसप्तदशी॥१॥ ॥यत्तेसादेमहसाशूकृतस्यपार्ष्ण्यावाक
शयावातुतोद॥स्रुचेवताहविषोअध्वरेषुसर्वाताते ब्रह्मणासूदयामि॥१॥ ॥महसाबलेनशूकृतस्य
शब्दानुकरणमेतत्शूकारंकुर्वतःतेतवसादेसदनेगमनेनिमित्तभूतेसतिसदेर्नाविधकर्षणात्वनःस्यं

नोदत्तत्वंदर्पतोगमनंकुर्वन्स्वत्कारंकुर्वतस्तेत्वांपार्ष्ण्याकशायावातुतोदव्यथयतितानिसर्वाणि
अध्वरेषुयागेषुब्रह्मणामंत्रेणसूदयामिक्षरामिआहुतित्वेनकल्पयामीत्यर्थः।तत्रदृष्टांतःअध्वरेषुया
गेषुहविषःहविराज्यादिकंस्रुचेवस्रुचायथासूदयतितद्वत्॥ढ॥अष्टौयाद्दशी॥ढ॥ ॥चतुस्त्रिंशद्वाजिनो
देवबंधोर्वंक्रीरश्वस्यस्वधितिःसमेति॥अच्छिद्रागात्रावयुनाकृणोतपरुष्परुरनुघुष्याविशस्त॥ढ॥ ॥
वाजिनोऽश्वस्यदेवबंधोःदेवानांप्रियस्यचतुस्त्रिंशद्वंक्रीःएतत्संख्याकान्यपार्श्वास्थीनिस्वधितिःछेदन
साधनोसिःसमेतिसम्यग्गच्छतिछेदनाय।इतरेषामजादीनांषड्विंशतिरेव।षड्विंशतिरस्यवंक्रयइतिप्रै
षात्।हेविषंशासनस्यकर्तः अस्याश्वस्यगात्राणिशरीरावयवान्अच्छिद्राणियथाभवंतितथावयुना २२३
वयुनानिप्रज्ञातानिमयमितिप्रज्ञानामवयुनंअनिरयेतितन्नामस्यक्तत्वात्कृणोतकुरुततप्रनत्र २७

नथनाश्वेतितवादेशःरुदयजिह्वावक्षःप्रभृतीनिप्रज्ञायमध्येछिन्नानिमाकुरुतेत्यर्थः।तदर्थंपरुःप्रतिपर्वप्र
निरुद्याद्यवयवंअनुघुष्यशब्दमवद्यमितिनिमंशाष्टौववविशाध्यविशसनानं।कुरुतशासहिंसायांछांदसः।
शपोलुक्।गात्रंगात्रमस्यानूनंकृणुतादितिप्रैषात्॥ढ॥अथैकोनविंशी॥ढ॥ ॥एकस्त्वष्टुरश्वस्या
विशस्ताद्वायंताराभवतस्तथऋतुः॥यातेगात्राणामृतुथाकृणोमितातापिंडानांप्रजुहोम्यग्नौ॥ढ॥
त्वष्टुरस्यदीप्तस्याश्वस्यविशस्ताविशसनस्यकर्ताएकःएकएवतस्मकःऋतुःएतदुपलक्षितःकाला
त्मातस्यैवसर्वेषामपिपर्यवसितत्वात्।यद्वाऋतुःनिःशंकविशासनायगंताशामिता।तथाद्वायंता
गेनियमयितारौअहोरात्रेदेवौद्यावापृथिव्यौवाऋत्विजौनावेतत्तथऋतुरित्यत्रतत्यकइतिप्रत्य
तिन्नावाक्रम्वत्वंच।हेअश्वतेतवगात्राणांमध्येयानिहृदयाद्यवयवानिऋतुथाकालेकृणोमिछि

नघ्निंसंपादयामिपिंडानांमध्येतानितानिप्रज्ञातान्यवधानाग्नौप्रजुहोमिप्रकर्षेणहुतंकरोमि॥छ॥अथ
विंशी॥छ॥ ॥मात्वातपत्प्रियआत्मापियंतंमास्वधितिस्तन्वआतिष्ठिपत्ते।मातेगृध्नुरविशस्तातिहाय
छिद्रागात्राण्यसिनामिथूकः॥छ॥ ॥हेअश्वत्वात्वांअपियंतंदेवान्प्रतियंतंप्रियआत्मानोगायत
न्वःतवप्रियतरोदेहोमातपत्तप्तंमाकार्षीत्वयोमजनिताव्यथामाभूदित्यर्थः।स्वधितिःशस्त्रंतेतव
तन्वःतनोःअंगानिमातिष्ठिपत्त्वयिचिरंमाछितानिमाकार्षीत्।स्थापयतेर्लुङिणिचिष्ठतेरिदितीत्वं।
तथातेतवगात्राणिगृध्नुःकेवलमांसंसदृणोअविशस्ताविशसनेअकुशलःशमिताअतिहाय
न्यूनातिरेकभावेनतत्तदंगमतिक्रम्यमध्येमिथुमिथ्याव्यर्थंअसिनाछिद्राछिद्राणितिर्यक्कृति २२४
त्तानिमाकःमाकार्षीत्।करोतेर्लुङिमंत्रेघसेतिच्लेर्लुक्गुणःहल्ङ्याब्भ्यइतितलोपः॥छ॥ ॥ २८

अथैकविंशी॥छ॥ ॥नवाउएतन्म्रियसेनरिष्यसिदेवांइदेषिपथिभिःसुगेभिः।हरीतेयुंजापृषतीअभूतामुपास्था
द्वाजीधुरिरासभस्य॥छ॥ ॥नवाउनैवखलुएतन्म्रियसेवाशब्दएवकारार्थःउइत्ययमवधारणेनैवेदानीमितरा
श्ववन्मृतोनभवसि।देवत्वप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्।अतएवनरिष्यसिनहिंस्यसे।व्यर्थहिंसायाअभावात्
ननुप्रत्यक्षतोऽवयवनिरवयवनाशःदृश्यतेकथमेवमुच्यतइतिउच्यते।सुगेभिःशोभनगमनसाधनैर्मा
र्गैर्देवयानलक्षणैःदेवानिदेषिदेवानेवप्राप्नोषिअतोयुक्तैवोक्तिःसाधनैरिभिरित्याह।तेत्वांवोढुंहरीएत
न्नामानाविंद्रस्याश्वौतेतवयुंजारथेयुक्तावभूतांनविघ्नतः।आश्वंशंसारूपत्वाद्भूतार्थनिर्देशः।हरीइं
द्रस्येतिनिरुक्तं॥तथापृषत्यौमरुतांवाहनभूतौयुंजाअभूतांयुक्तौनविघ्यथःपृषत्योमरुतामितिचनि
रुक्तं।युजेर्न्नीतिगित्यादिनाक्विन्युजेरसमासइतिनुम्।सुपांसुलुगित्याकारः।तथारासभस्यअश्विवाह

नस्यएतन्नामकस्याश्वस्यधुरिस्थानेवर्त्तमानःकश्चिद्वाजीअश्वःउपास्यति।देवत्वंगच्छतस्तवगमनायइंद्रादयःस्व
स्ववाहनानिप्रेषयंतीत्यर्थः।यद्वातत्रदेवत्वमापन्नंत्वांतानितानिवाहनानिवहंति।उपाकरणकालेअ
श्वप्रापावर्त्तनेयद्यश्वोनक्रुयात्तद्देषानिमित्तकीयजमानवाचनार्थानिवति।तथाचसूत्रितं॥सुगव्यंनोवाजी
स्वश्व्यमितियजमानंवाचयेदिति॥१॥मेषास्वक्तेद्वाविंशी॥१॥ ॥सुगव्यंनोवाजीस्वश्व्यंपुंसःपुत्राँउतविश्वा
पुषंरयिं॥अनागास्त्वंनोअदितिःकृणोतुक्षत्रंनोअश्वोवनतांहविष्मान्॥१॥ ॥वाजीअश्वःआजन्यमा
नोनोस्माकंसुगव्यंशोभनेनगोसमूहेनयुक्तंरयिधनंयुक्तंविश्वापुरुपंरयिंविश्वस्यपोषकंधनंकरोतुकृ
णोत्वश्वलगोरथादितिसमूहार्थेयत्छांदसमुत्तरपदाद्युदात्तत्वं।यथासमूहिकस्याद्यःप्रसंगेसर्वत्रगो
रजादिप्रत्ययप्रसंगइतियत्।तदंतस्याद्युदात्तत्वंछंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं।तथास्वश्व्यंशोभनाश्वस २७

MEMORIAL
DR BHAU DAJI
२३५

मूहयुक्तंतथापुंसःपुत्रान्पुत्रशब्दश्चीपुमत्यसाधारणअतःपुमपत्यानीत्यर्थः।यद्वापुंसोबंधादीन्पुत्रान्पुरुत्र
त्तकानात्मजान्स्त्र्यपत्यानिपुपपत्यानिचेत्यर्थः।उतअपिचविश्वापुषंरयंविश्वपोषणसमर्थंधनं।किंचनोस्मा
न्अदितिअदीनोश्वःअनागास्त्वंकृणोतुसर्वतोनिष्पापत्वंकरोतु।उक्तानांफलानांन्यूनातिरेकजनितपा
पत्वयानावअसंनवात्पापत्वंप्रार्थ्यते।किंचहविष्मान्हविर्भिस्तावचवोपेतोश्वोनोस्माकंक्षत्रंबलंक्षात्रं
तेजोवनतांसंभजनांकुरुतां॥१॥द्वितीयस्यतृतीयेदशमोवर्गः॥१॥ ॥यदक्रंदइतित्रयोदशर्चंसप्तमंसू
क्तंदैर्घतमसमत्रैष्टुभंअश्वस्यस्तूयमानत्वात्तद्देवत्यंयदक्रंदःसप्तोनेत्यनुक्रमणिका।आश्वमेधिकेमध्यमे
हनिउपाकरणायावस्थितमश्वमाश्वानिरेकादशानिस्तोत्यप्रणवन्निति।तत्रप्रथमा॥१॥ ॥यदक्रंदःप्रथ
मंजायमानउद्यन्समुद्रादुतवापुरीषात्॥श्येनस्यपक्षाहरिणस्यबाहूउपस्तुत्यंमहिजातंतेअर्वन्॥१॥

हेअर्वन्अरणकुशलाश्वतेनवजातंजन्मजननंउपस्तुत्यंउपेत्यसर्वैस्तोव्यंस्तोतेरेतिस्तुशास्वितिक्यप्ततस्तुक्
कथंस्तुत्यत्वमितिउच्यतेयद्यस्मात्समुद्रात्।अंतरिक्षनामैतत्उदकसमुंदनापादानाद्यक्षगंधर्वादि
संमोदनाधिकरणाद्वांतरिक्षात्प्रमंथेद्ववंजायमानःउत्पन्नःयद्वासमुद्रआदित्यःसमुंदनाद्दृष्ट्यातस्मा
द्वाजायमानःसूरादश्वंवसवोनिरतष्टेतिवक्ष्यमाणत्वात्।उतवाअथवाउरीषात्सर्वकामानांपूरका
दुदकात्प्रथमंजायमानःसतादृशस्त्वंयद्यस्मात्अक्रंदःमहाशब्दमकरोःयजमानमनुग्रहीतुं।किंच
तेपक्षापतनसाधनौपक्षौश्येनस्यपक्षाविवतौयथाशीघ्रपतनसाधनौतादृशावित्यर्थः।।नवबाहूइव
तौयथावेगवंतौतादृशावित्यर्थः।।यस्मादेवंतस्मात्तेजन्मस्तुत्यमित्यर्थः।।ग।।अथद्वितीया।।ग।। ।।यमे २२९
नदत्तंत्रितएनमायुनगिंद्रएणांप्रथमोअध्यतिष्ठत्।गंधर्वोअस्यरशनामगृभ्णात्सूरादश्वंवसवोनिरतष्ट ३०

श।।ग।। ।।यमेननियामकेनाग्निनादत्तमेवमश्वंत्रितःपृथिव्यादिषुत्रिषुस्थानेषुवर्तमानस्त्रीणितमोवावायुःअयु
नक्ययेयोजितवान्।किंचैनमश्वंइंद्रःप्रथमःप्रतमःप्रकृष्टतमःप्रथमइतिमुख्यनामैतत्अध्यतिष्ठत्अधिष्ठितवान्।
अस्यगंधर्वःसोमःसोमेनममयाविष्टकइतिवक्ष्यमाणत्वात्।सचास्याश्वस्यरशनानियमनरज्जुमगृभ्णा
त्अग्रहीत्।ईदृशोश्वःकुतःसमुत्पन्नइतिचेत्।उच्यतेहेवसवःरश्मयोयूयंसूरादादित्यादश्वंएवंमहानुभा
वानिरतष्टनिरोपेणसाधुसंपादितवंतः।यद्वावसुशब्देनोक्ताएवयमादयःपरामृश्यंते।हेवसवःस्वस्व
व्यापारेणसर्वस्याच्छादयितारोयूयंसूरादादित्यादश्वंमेननिरतिष्टअतक्षतनिरित्येषसमित्येतस्यस्थाने
तक्षतिकरोतिकर्मासच=क्रियासामान्यवचनःअन्नोविस्ताहारणेवर्ततेसम्यग्धारितवंतइत्यर्थः।तष्टे
र्लङिछांदसःशपोलुक्स्कोःसंयोगाद्योरितिकलोपः।।ग।।अथतृतीयामृचमाह।। ।।असियमोअस्या

दित्योअर्वन्नसित्रितोगुह्येनव्रतेन॥असिसोमेनसमयाविपृक्तआहुस्तेत्रीणिदिविबंधनानि॥छ॥ ॥हेअर्वन्
त्वंयमोसिनियमितासियमेनदत्तत्वात्तच्छब्दव्यपदेशः।तथाआदित्योसिसूरान्निरतष्टेत्युक्तत्वात्॥
तथागुह्येनव्रतेनगोपनीयेनदुर्दिनरूपेणवाकर्मणासर्वत्रव्याप्तिरूपेणेत्यर्थः।तेनत्रितःत्रिषुस्थाने
षुतायमानोवायुरसित्रितएनमायुनगित्युक्तत्वात्तद्रूपत्वं।अथवागुह्येनव्रतेनगोपनीयेनकर्म
णायोगादिसाधनरूपेणत्रितःत्रितएतन्नामकऋषिरसि।किंचहेअश्वत्वंसोमेनसमयासहविपृ
क्तःवीत्येषसमित्येतस्मिन्नर्थेसंपृक्तोसितेनगृहीतत्वात्।हेअश्वैवंरूपतेतवदिविद्युलोकेआदित्ये
वावर्तमानस्यत्रीणिबंधनानिउत्पत्तिकारणान्याहुःऋगादिवःवसवआदित्याद्युस्थानंचेतित्रीणि २२७
॥छ॥अथचतुर्थ॥छ॥ ॥त्रीणितआहुर्दिविबंधनानित्रीण्यप्सुत्रीण्यंतःसमुद्रे।उतेवमेवरुणःछंत्स्य ३१

वंयत्रातआहुःपरमंजनित्रं॥छ॥ ॥पूर्वंदिवित्रीणिबंधनानीत्युक्तं।इदानीमन्यत्रापिबंधनानीत्याह।हेअ
र्वन्नेतेतवदिविसंबंधनानित्रीण्याहुः।तानिपूर्वमुक्तानि।अप्सुअप्सुजीवित्वात्लोकोप्यप्शब्देनाभिधीयते
पृथिव्यांत्रीणिबंधनान्याहुः।अन्नस्थानंबीजमितित्रीणि।तथासमुद्रेअंतःसमुद्रमध्येसमुद्द्रवणादपादाना
त्समुद्रमंतरिक्षेतस्मिन्त्रीणिवृष्ट्युत्पत्तिनिमित्तानिमेघोविद्युत्स्तनितमितित्रीणि।उतेवइवशब्दश्चार्थेअपि
चहेअश्ववरुणःपापस्यवारकःफलस्यावर्जयितावात्वंमेमह्यंछंत्सिकथयसि।किंकथयसीतिचेदुच्यते
तेनवपरमंजनित्रंनिरतिशायंजन्मजनेर्णादिकस्त्रप्रत्ययः।यत्रयेषुत्रिषुउक्तेषुस्थानेष्वाहुःकथयंति
यद्वायत्रयस्मिन्नादित्येपरमंजनित्रमाहुःसूरादश्वंवसवोनिरतष्टेत्युक्तत्वात्।तादृशंप्रशस्यंजन्मयज्ञ
साधनभावेनकथयसीत्यर्थः॥छ॥अथपंचमी॥छ॥ ॥इमातेवाजिन्नवमार्जनानीमाशफानांसनितुर्निधा

ना॥ अत्रातेभद्रारशनाअपश्यमृतस्ययाअपिरक्षंतिगोपाः॥७॥ ॥हेवाजिन्नश्वतेसंबंधीन्यवमार्जनान्येगंसंशो
धकानिछानानीमाइमानिघ्रुक्तानिघ्रलोकादीनि किंचसनितुर्यागस्यसंनकमनमेवाइमानिशफानांनिधा
नानिस्थानानिसंचारप्रदेशाइत्यर्थः। किंचात्रैवतेतवभद्राःभंदनीयाःकल्याणरशनाःसीवादिषुसंयुक्ताः
रज्जुरत्रापश्यंएषूक्तेषुस्थानेषुपश्यं। रशनाविशेष्यंतेयागोपागोपयिन्योरशनाःऋतस्यसत्यस्ततस्ययज्ञ
साधनस्यवाश्वस्यकर्मणिषष्ठीरक्षतमनिरक्षंतिअनितःपालयंति। ताअपश्यंदृष्टवानस्मि। यद्वाइमातेतवमार्जना
निअंगप्रत्यंगसाधकाद्रुदकानिइमानिसनितुस्तवशफानांनिधानानिदेवयजनरूपसंचारप्रदेशावा
अत्रास्मिन्देवयस्थानेयारशनाःगोपास्तवपालयितारोराजपुरुषाःऋत्विजोवारक्षतस्यसंबंधिन्योअनिरक्षं २२९
निताअपश्यं॥७॥ द्वितीयस्याष्टनीयेएकादशोवर्गः॥७॥ ॥अथषष्ठी॥ ॥आत्मानंतेमनसारादजानामवोदि ३२

वापतयंतंपतंगं। शिरोअपश्यंपथिभिःसुगेभिररेणुभिर्जेहमानंपतत्रि॥७॥ ॥हेअश्वतेतवआत्मानंशरीरंमनसा
अस्मदीयेनप्रत्यष्टगमनवताचेतसाआरात्अनिकृष्टस्थितंअजानांजानामिअतिव्याप्तंनावयामीत्यर्थः। कथं
अवःअवस्तात्सामर्थ्याद्भूमेःभूमिभारन्यदिवाअंतरिक्षेणमार्गेणपतंगमादित्यंपतयंतंगच्छंतंव्याप्नुवंतं। य
द्वायतोदिवअंतरिक्षेणमार्गेणदिविवाएतयंतंगच्छंतंपतंगमादित्यंअवःआवःव्याप्नोषिअतोव्याप्तंजाना
मि। किंचशिरसापश्यंतवशिरएवंपश्यामि। कथंसुगेभिःशोभनसाधनैःअरेणुभिःअपापैःपथिभिर्मार्गैःआ
दित्यमंडलादित्यपरिहृतैःसत्यलोकमार्गैरित्यर्थः। तत्रप्रतिबंधाभावान्मार्गाणासुकरूपत्वं। तथाविधैस्तैः
येहमानंउपर्युपरिव्याप्नुवत्पतत्रिपतनवत्। शिरोअपश्यंनावयामिएवंलोकत्रयव्याप्तंनावयामीत्यर्थः।
यद्वातेआत्मानमेवंनावयामिमनसादिवाद्योतनात्मकेनांतरिक्षमार्गेणदिवःसकाशाद्वाअनःअवस्तात्

अर्वाङ्शुखंपतयंतंयागदेशंप्रतिव्याकुर्वत्अतएवपतंगंपतनशीलंअधःपतदादित्यसदृशंवाएवंतवाशि
रोनावयामीत्यर्थः।शिरश्चैवमपश्यंउक्तरूपेदेवयजनमार्गेजिहिमानंयज्ञदेशंव्याकुर्वत्।पतत्रिशीघ्रगा
मिशिरःपश्यामियद्यपिआत्मशब्देनशिरस्कंशरीरमुक्तंतथापिदेहात्पूर्वंशिरसोदृश्यमानत्वात्पृथग
निधीयते॥७॥अथसप्तमी॥७॥ ॥अत्रातेरूपमुत्तममपश्यंजिगीषमाणमिषआपदेगोः।यदातेमर्तोअ
नुभोगमानळादिद्ग्रसिष्ठओषधीरजीगः॥७॥ ॥एवंगमनानंतरंहेअश्वतेतवोत्तमंउक्तरूपेणोत्कृष्टतमंरूपं
अत्रास्मिन्यागदेशेअपश्यंपश्यामिकीदृशंगोःभूम्याःपादस्थानेदेवयजनप्रदेशेआजिधावनस्थानेवा
इषःकर्माणिषष्ठीइषंइष्यमाणमन्नंअन्नानिवाआसर्वतोजिगीषमाणंगंतुमिच्छंतंहेअश्वतेतवमर्तोमि २२ए
नुष्योनोगंनोभक्ष्यमन्नंअवान्ट्नचअतिर्गतिकर्मअनुक्रमेणसमीपंगमयति।आदित्अनंतरंतदा ३३

मीमेवतदनुग्रहार्थंश्रेष्ठेनरूपेणदीयमानंस्वल्पंनन्नंअनुग्रहात्स्वीकरोषीत्यर्थः॥७॥अथाष्टमीमृच
माह॥७॥ ॥अनुत्वारथोअनुमर्योअर्वन्ननुगावोनुभगःकनीनां।अनुव्रातासस्तवसख्यमीयुरनुदेवा
ममिरेवीर्यंते॥७॥ ॥इदानीमस्यलोकस्यापिमुख्यइतिप्रतिपादयति।हेअर्वन्गमनशीलाश्व
त्वात्वामनुअनुसृत्यरथोगच्छतिततःपुरतोश्वस्यगमनात्तथामर्योमर्त्यःत्वात्वामनुजात्येकवचनं।
अनुगावःगावोपित्वामनुगच्छंतितथाकनीनांकन्यकानांस्त्रीणांभगोभाग्यंसौंदर्यंत्वद्गमनमनुतथाव्रा
तासोव्राताःसंघात्मकाःअन्येअश्वसदृशाःवस्वादिदेवगणावात्वामनुअनुसृत्यतवसख्यमीयुःस
खित्वंगच्छंति।देवाऋत्विजःद्योतमानादेवावात्वामनुसृत्यतेवीर्यंवीरकर्मममिरेस्तुत्यामांतिअतः
सर्वोपित्वामनुसरःत्वंतुसर्वस्यश्रेष्ठइत्यर्थः॥७॥अथनवमीमृचमाह॥७॥ ॥हिरण्यशृंगोयोअस्य

पादामनोजवाअवरइंद्रआसीत्।देवाइदस्यहविरद्यमायंन्योअर्वंतंप्रथमोअध्यतिष्ठत्॥४॥ ॥
अयमश्वोहिरण्यशृंगः।हिरण्मयशृंगोवाउन्नतशिरस्कः।हृदयरमणशृंगस्थानीयशिरोरुहावा
अस्यपादाअयअयोमयाःअयःपिंडसदृशाइत्यर्थः।तथामनोजवाःमनोवेगाः।अथवैतदिंद्रविशे
षणं।शदृशस्याश्वस्यसामर्थ्यंप्रतिमनोवेगइंद्रोप्यवरोनिकृष्टआसीत्।किंचास्याश्वस्यहविरद्यंहवि
षोअदनंभक्षणंस्वार्थिकोयत्।अदनयोग्यंहविर्वाअपेत्यदेवाःसर्वेदेवाःआयन्प्राप्ताः।यइंद्रोअ
र्वंतंप्रथमःप्रथमभावीसन्अध्यतिष्ठत्अधिष्ठितवान्स्वहविष्टेनस्वकीयत्वेनवाश्रितवानित्यर्थः। २३०
इंद्रएणंप्रथमोअध्यतिष्ठदितिह्युक्तं॥४॥अथदशमीमृचमाह॥४॥ ॥ईर्मांतासःसिनीलिकमध्य ३४
मासःसंशूरणासोदिव्यासोअत्याः।हंसाइवश्रेणिशोयतंतेयदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः॥४॥ ॥अत्रा

श्वसमूहस्तुतिद्वारेणायंस्तूयते।ईर्मांतासःईरिताःअंतायेषांतेतथोक्ताःविरलांताइत्यर्थः।सिलिकमध्यमा
सःसंसृताःसंगतामध्यप्रदेशायेषांतेतथोक्ताः।मध्येनिविडाइत्यर्थः।तथासिलिकमध्यमासःसंस्टतःसं
गतःसंलग्नोमध्यभागोयेषांतेतादृशाः।पुष्टत्वात्प्रौढपृष्ठाःसंलग्नमध्याश्चेत्यर्थः।ऊधनछरोनागावाप
स्त्युसिलिकमध्यमाइत्यक्तं।समित्ययमुपसर्गोयतंतइत्याख्यातेनसंबंधयितव्यः।शूरणासःविक्रम
शीलाःदिव्यासोदिविभवाःअत्याअतनशीलाः।यद्यप्ययमश्वनामतथाप्यश्वशब्दस्यत्वक्षमाणत्वादयं
यौगिकोवगंतव्यः।शदृशाअश्वाःश्रेणिशःएकव्यापाराणांबहूनांसमूहःश्रेणिरुच्यते।श्रेःप्रधावनाय
श्रेणिशःपंक्तीभूयसंयज्जंतेसम्यक्प्रयत्नंकुर्वंति।तत्रदृष्टांतःहंसाइवतेयथाश्रेणीभूत्वाईर्मांतासइ
त्याद्युक्तरूपाःसंतःअंतरिक्षेगमनायप्रयतंते।तद्वत्कदाउच्यते।यद्यदाअश्वाःदिव्यंअज्मंगमनंगं

MEMORIAL

तव्यंवामार्गमाप्तिभुव्याप्नुवंतितदा। अयंमंत्रोयास्केनैवंव्याख्यातः ईर्मांतासःसमीरितांताः पृथ्वंतावा
सिलिकमध्यमाःसंसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमावापिशिरआदित्योभवति। यदनुशेतेसर्वाणिभूतानि
मध्येचैषांतिष्ठतीदमपीतरच्छिरएतस्मादेवसमाश्रितान्येतदिंद्रियाणिभवंतिसंशूरणासोदिव्यासो
अत्याःशूरःशवतेर्गतिकर्मणोदिव्यादिविजाअत्याअतनाः हंसाइवश्रेणिशः हंसाहंतेर्घ्नंत्यध्वानंश्रे
णिशइतिश्रेणिश्रयतेःसमाश्रिताभवतियदाक्षिषुर्यदापुर्दिव्यमज्ममज्मनिमाजिमश्वाइति॥७॥ ॥
॥इतिद्वितीयस्यतृतीयेद्वादशोवर्गः॥७॥ ॥अथैकादशीमृचमाह॥७॥ ॥तवशरीरंपतयिष्ण्वर्वंतव २३१
चित्तंवातइवध्रजीमान्। तवशृंगाणिविष्ठितापुरुत्राऽरण्येषुजर्भुराणाचरंति॥७॥ ॥हेअर्वन्नतवशरी ३५
रंपतयिष्णुपतनशीलंव्याप्तइत्यर्थः। तथातवचित्तंमनोवातइवध्रजीमान्शीघ्रगमनवायुरिवतद्वत्

शीघ्रगमनानुकूलमित्यर्थः। किंचतवशृंगाणिशिरसोनिर्गताःशृंगस्थानीयाःकेशाःपुरुत्रापुरुषुबहुषु
प्रदेशेषुविष्ठिताविष्ठितानिविविधंस्थिता। किंचतेएवारण्येषुजर्भुराणामनोहराणिस्फुरमाणानिवाऽर
ण्येषुताःकेशाश्चरंति। यद्यत्राश्वस्यशृंगाभावात्तदुत्पन्नानानितेजांसिपरिकल्प्यंते। आश्वमेधिकेमध्य
मेह्नितिअभिगुप्रेषेमानोमित्रइतिसूक्तानंतरमुपप्रागाच्छसनमितिद्वेऋचौशंसनीयेसूत्रितंचउपप्रा
गाच्छसनमितिद्वेइति॥७॥सैषाद्वादशीमृचमाह॥७॥ ॥उपप्रागाच्छसनंवाज्यर्वादेवद्रीचामनसादीध्या
नः। अजःपुरोनीयतेनाभिरस्यानुपश्चात्कवयोयंतिरेभाः॥७॥ ॥अयमर्वाअरणकुशलोवाजीअश्व
शसनंस्थानंउपप्रागात्उपप्रैत। किंकुर्वन्देवद्रीचामनसादेवान्गच्छता। मनसादीध्यानोध्यायन्कदा
देवानस्मदवयवेनार्चामिदेवत्वंप्राप्नोमीतिवामनमित्यायन्। किंचास्यपुरःपुरस्तान्नाभिर्नद्धनंबंधु

इत्यर्थः।यद्वास्यबंधनस्थानीयः अवियुक्तत्वात्।एवंभूतोऽजः पुरोनीयते पुरतः प्राप्यते अनुरस्य पश्चा
त्।अनंतरं।अत्र यद्यप्यनयोः पर्यवसितोर्थ एक एव।तथाप्यज्ञात्वेनानंतर्यत्वप्रकटनाय पदद्वयं।य
द्वा अन्वेति क्रियया संबध्यते।कवयः अनूचानाः रेभाः स्तोतार ऋत्विजो यंति गच्छंति।ये वा अनूचानास्ते
कवय इति श्रुतेः।यद्वा कवय इति मेधाविनाम।कवमनीषीति तन्नामसु पठितत्वात्।रेभ इति स्तोतृना
मा।रेभः जरितेति।अत्र पागात्॥६॥ अथ त्रयोदशीमृचमाह॥६॥ ॥उप प्रागात्परमं यत्सधस्थमर्वाँ अच्छा
पितरं मातरं च।अद्या देवाञ्जुष्टतमो हि गम्या अथाशास्ते दाशुषे वार्याणि॥६॥ ॥अर्वा निरण्क्तशालो २२२
यमश्वः उप प्रागात् उपगच्छति।किं।यत् परमं उत्कृष्टं सधस्थं सहस्थानं स्तुतिभिरेकत्र निवासयोग्यं स्व ३६
र्गाख्यं यदस्ति तत्।किमर्थं पितरं मातरं च अच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं इच्छया।अद्यास्मिन्काले जुष्टतमः प्रीतत

मः स्वर्गं प्राप्नोमीति हर्षयुक्त इत्यर्थः।एवंभूतो देवान् गम्याः गच्छेः देवान्।हिशब्दः यज्ञ उपयुक्तस्य पशोः स्व
र्गप्राप्तेः सगम्योऽनुसखामहृथ्य इत्यादिमंत्रांतरे प्रसिद्धिद्योतनार्थः।अथ अनंतरं यजमानस्य आशास्ते क
स्मै दाशुषे हविर्दत्तवते स्वस्मै वा अङ्गनानि वार्याणि वरणीयानि धनानि यद्वा पुरुषव्यत्ययः।आशास्ते प्रार्थय
यजमानार्थं॥६॥ ॥इति द्वितीयस्य तृतीये त्रयोदशो वर्गः॥६॥ ॥६॥ ॥अस्य वामस्येति द्विपंचाशदृच
मष्टमं सूक्तं दीर्घतमसः।अत्रेयमनुक्रमणिका।अस्य द्विपंचाशत् अल्पस्तवत्वेन संशयोत्थापनप्रश्नप्रतिवाक्या
न्यत्र प्रायेण ब्रह्मज्ञानमोक्षाच्चरप्रशंसा च पंचपादं साकंजानां यजा यत्रेयं सशिक्लैर्ऽभमाद्गभनगोरीरिति जग
त्यः एतदंतं वैश्वदेवं तस्याः समुद्रा इति वाचः सखुद्धा आपोत्तरं सा प्रस्तारपंक्तिः शकमयमिति शाकधूम उक्त्वा
णां ष्टाभ्रिमिति सोमस्त्रयः केशिन इत्यग्निः सूर्यो वायुश्च केशिनश्चत्वारि वाग्वाच इंद्रं मित्रं सौर्यो द्वादशेति सं

वत्सरसंस्थं कालचक्रवर्णनं यस्ते सरस्वत्यै यज्ञेन साध्येभ्यः परानुष्टुप् गौरी पर्जन्याग्निदेवता वा त्या सरस्व
ते सूर्याय वेति। अत्र स्तुत्या बहुत्वेन स्तुतिभागस्याल्पीयस्त्वादिदं सूक्तमल्पस्तवनं। न सूक्तांतवरबहुस्त
वनं। इदमेव वैलक्षण्यं तुशब्देन द्योत्यते अस्मिन्सूक्ते प्रायेण संशयोत्थापनाद्यो बह्वोर्थः प्रतिपाद्यते।
अचिकित्वांश्चिकितुष इत्यनया संशय उत्थाप्यते। पृच्छामि त्वेत्यत्र प्रश्नः प्रतीयते। इयं वेदिरित्यत्र प्रतिव
चनं य ईं चकारेति ज्ञानं प्रतिपाद्यते। अपश्यं गोपामित्यादिना ब्रह्मसाक्षात्काररूपस्य प्रशंसा। अक्षर
नीत्यक्षरं ब्रह्म। द्वा सुपर्णेत्यादिना तस्य प्रशंसा। पंचपादं साकंजानां सप्तथं यद्गायत्रे अधि। अयं स शिङ्क्ते २३३
सप्तार्धगर्भा गौरीर्मिमायेति षड्जगत्यः। समानमेतदित्यनुष्टुप्। तस्याः समुद्रा इति प्रस्तारपंक्तिः। तल्ल ३७
क्षणं छंदोग्ये सूत्रितं। प्रस्तारपंक्तिः पुरत इति। पुरतः स्थितौ द्वादशाक्षरौ जागतौ पादौ ततोऽष्टाक्ष

रौ गायत्रौ सा प्रस्तारपंक्तिरिति सूत्रार्थः॥ ॥ अनुक्रमण्यामप्युक्तं आद्यौ चेत्प्रस्तारपंक्तिरिति। शिष्टा अ
नादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः। गौरीर्मिमायेत्येतदंतानां विश्वेदेवा देवता। तस्याः समुद्रा इत्यस्याः पूर्वा
र्धस्य वाग्देवता उत्तरार्धस्यापः। शकमयमित्यस्याः पूर्वार्धस्य शकधूमः। उक्षाणं पृश्निमित्यत्रार्धस्य
सोमो देवता। त्रयः केशिन इत्यस्या अग्निसूर्यवायवः। चत्वारि वागित्येषा वाग्देवता। इंद्रं मित्रं वरुणं
कृष्णं नियानमित्येते सूर्यदेवते। द्वादश प्रधय इत्यस्याः संवत्सरात्मा कालो देवता। यस्ते स्तन इत्यस्याः स
रस्वती। यज्ञेनेत्यस्याः साध्या देवता। समानमेतदित्यस्याः सूर्यः पर्जन्यो वा देवता। दिव्यं सुपर्णमित्यस्याः
सरस्वान्सूर्यो देवता वा। उक्तः सूक्तस्य विनियोगः। शौनक आह। स्तेयं कृत्वा द्विजो मोहात्त्रिरात्रोपोषितः
शुचिः। सूक्तं जप्त्वास्य वामीयं क्षिप्रं मुच्येत किल्बिषादिति। महाव्रते वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवं निविद्धानं

प्रतीकं तत्रास्य वामस्येत्यादिकमेकचत्वारिंशदृचं प्रथमं प्रतीकं पंचमारण्यके सूत्रितं। अस्य वा
मस्य पलितस्य होतुरिति सलिलस्य दैर्घतमस एकचत्वारिंशतमिति॥ ॥ तत्र प्रथमामृचमाह॥ ॥
॥ ॥अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्नः। तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्राप
श्यं विश्पतिं सप्तपुत्रं॥ ॥ ॥अत्र द्वितीयपादेन छदिष्कृतेः प्रथमपादे प्रतिविशेषणं योग्यक्रियार्थं
संबंधोपच्छिद्यो ध्याहार्यः। योयं दिवि द्योतते तस्यास्य पलितस्य पालयितुः प्रकाशवृष्ट्यादिप्रदानेन पाल
कस्य तथा योऽयं दिवि द्योतते तस्यास्य होतुः ह्वातव्यस्य आह्वानार्हस्यादित्यस्य मध्यमो मध्यमस्थानो २३८
मध्यभवो वायुरुच्यते। आदित्यापेक्षयास्य मध्यमत्वं स चाश्नः सर्वत्र व्याप्तः न हि वायुरहितः कश्चित्प्र ३९
देशोस्ति तादृशो भ्राता नास्ति भ्रातृस्थानीयो भवति यथा लोके भ्राता पितृधनस्य भागं हरति तद्वत् मध्यस्था

नमंतरिक्षलोकं हरति निवाहवृष्टिरश्मिनिराकृतानां भौमानां रसानां हरणाद्भ्रातेत्युच्यते। पितृणां धान
नस्याजितं न वा भर्तव्यो भवतीति वा भ्राता। मध्यमो वायुरपि वृष्ट्यर्थं रसैर्भर्तव्यो भवति किं च घृतपृष्ठः घृत
माहुतिलक्षणं पृष्ठे यस्य तादृशो भ्राता तस्य तृतीयोऽस्ति भवति। त्रयाणां स्मरणास्तृतीयः उक्तोभयापेक्षया
भ्रातृत्वं तृतीयत्वं प्रतिपादितप्रकारेणात्रापि द्रष्टव्यं। रात्रौ सवितुस्तेजो भागस्य हरणात् दिवा स्वकीयतेजसो भा
गस्य। तदर्थमेव भर्तव्यत्वाद्वा भ्रातृत्वं प्रतिपादितप्रकारेणापि द्रष्टव्यं अत्र एषु भ्रातृषु मध्ये शुरो देशे वा
विश्पतिं विशां प्रजानां पालयितारं सप्तपुत्रं सर्पणरश्मिपुत्रोपेतं। ऐतिहासिकपक्षे अदितिः पुत्रकामेति
प्रसूते मित्रावरुणादित्रिपुत्रेषु अस्यादित्यस्य सप्तमपुत्रत्वं। ईदृशं महानुभावमादित्यमपश्यं अपरोक्षं भा
वनया मत्वेन साक्षात्करोमीत्यर्थः। तथा हि इं सोमो योसौ सोहमिति श्रुतिः। एवं वा अस्य वामस्य विश्वस्य

ऊरित्रिःस्रष्टुरित्यर्थः।पलितस्यपालयितुःस्वसृष्टजगत्पालनशीलस्यहोतुरादातुःस्वस्मिन्नुपसंहर्तुरित्य
र्थः।परमेश्वरस्यसृष्ट्यादिकर्तृत्वंश्रुतिस्मृतिपुराणादिषुप्रसिद्धं।तस्यतादृशस्यपरमेश्वरस्यभ्रातातोतनश्रा
गहारीतदंशभूतस्तत्रात्मामध्यमः।सर्वत्रमध्येवर्तमानोस्तिजगद्धारकत्वेनवर्तते।सचाश्नःव्यापनशी
लः।वायुनावैगौतमसूत्रेणायंचलोकःसर्वाणिचभूतानिसदृशानीतिश्रुतेः।वक्ष्यमाणविराडपेक्षया
वामध्यमत्वं।किंचास्यपरमेश्वरस्यतृतीयःघृतपृष्ठःघृतमित्युदकनाम।तेनतत्कार्यंशरीरमुच्यते।तादृ
वपृष्ठंस्पर्शकिंवायस्यसतादृशः।पृष्ठंस्पृशतेरितिनिरुक्तं।यद्वाप्रदीप्तपृष्ठः।पृष्ठशब्दःकृत्स्नशरीरोपल २३५
क्षकः।प्रकाशितशरीराभिमानीत्यर्थः।अन्वयंसूक्ष्मशरीराभिमानीसूत्रात्मवदस्पर्शनाविषयोभव ३१५
ति।अत्रएषुमध्येविश्पतिंविशांप्रजानांपतिंउपलक्षणमेतत्।सर्वस्यपतिमित्यर्थः।अपश्यंपश्ययं

साक्षात्करोमीत्यर्थः।अयमर्थःस्वाधीनमायोजगत्कारणभूतःपरमेश्वरएकः।ततउत्पन्नौस्थूलसूक्ष्मश
रीराभिमानिनौद्वौविराट्सूत्रात्मानौ।तेषुमध्येद्वयोःसाक्षात्कारेणमोक्षाभावात्सृष्ट्यादिकारणंप
रमेश्वरंज्ञेयत्वेनप्रसिद्धंश्रवणमनननादिसाधनेनसाक्षात्करोमीत्यर्थः।एवमुत्तरत्राप्यध्यात्मपरतयायो
जयितुंशक्यं।तथापिस्वरसत्वाभावाद्ग्रंथविस्तरभयाच्चनलिख्यते।यत्रद्वासुपर्णेत्यादौस्फुटमाध्या
त्मिकोर्थःप्रतीयतेतत्रतत्रप्रतिपादयामः।अयंमंत्रोयास्केनव्याख्यातः।अस्यवामस्यवननीयस्य
पलितस्यपालयितुरित्यादिनातद्व्याख्यानमत्रानुसंधेयं।।१।।अथद्वितीयामृचमाह।।ब।। ।।सप्त
युंजंतिरथमेकचक्रमेकोअश्वोवहतिसप्तनामा।त्रिनाभिचक्रमजरमनर्वंयत्रेमाविश्वाभुवनाधित
स्थुः।।१।। ।।एकचक्रंएकरथांगोपेतंयद्यपित्रीणिचक्राणितथापितेषामेकरूपत्वाद्एकचक्रमि

त्कच्यते।रथंरंहणस्वभावंसूर्यस्यसंबंधिनंसप्तएतत्संख्याकाअश्वायुंजंतिअनुबध्नंतिवहंत्यहोरात्रनि
र्वहायकिंचस्तुतःसप्तनेत्याह।एकोअश्वःसप्तनामाएकएवसप्ताभिधानःसप्तधानमनप्रकारोवाए
कएववायुःसप्तरूपंभूत्वावहतीत्यर्थः।वाय्वधीनत्वादंतरिक्षसंचारस्यएकचक्रमित्युक्तंकीदृशंत
दित्यतआह।त्रिनाभिवलयत्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्रत्रयोपेतंअजरंअमरणधर्मकं।अन
र्वंअशिथिलंपुनस्तदेवविशिष्यते।यत्रयस्मिन्चक्रेइमाविश्वाभुवनाइमानिप्रसिद्धानिसर्वाणिभूत २३९
जातानिअधिआश्रित्यतस्थुःतिष्ठंति।यद्वाएकचक्रंएकचारिणंअसहायेनसंचरंतंआदित्यमंडलंस ५०
प्तयुंजंति।सर्पणस्वभावासप्तसंख्यावारश्मयःसप्तप्रकारकार्याःअसाधारणाःपरस्परविलक्षणाः
षडृतवःएकःसाधारणइत्येवं।अथवामासद्वयात्मकाःषड्अपरोधिकमासात्मकइत्येवंसप्तर्तवा

DR. CHAKRAVARTI MEMORIAL

युंजंति।एतस्यकार्यंनिर्वहंतीत्यर्थः।साचैकःअसहायःअश्वोव्यापनशीलआदित्यःसप्तनामासप्तरसा
नांसंनमयितारोरश्मयोयस्यतादृशःसप्तऋषिभिःस्तूयमानोवाआदित्योवहतिधारयतिभ्रामयतीत्य
र्थः।किंत्रिनाभिचक्रंतिस्रोनाभिस्थानीयाःसवत्सावात्रयऋतवोयस्यतत्तादृशं।केतेग्रीष्मवर्षाहेमंता
ख्याःयद्वाभूतभविष्यद्वर्तमानाख्यास्त्रयःकालास्त्रिनाभयः।तद्विशिष्टंचक्रंचक्रवत्पुनःपुनःपरिभ्रमम
णंसंवत्सराख्यंचक्रंअजरंमरणरहितंनहिकदाचिदपिकालोम्रियते।अनादिनिधनःकालइतिस्मृतेः
अनर्वंअप्रतिहतंईदृशंसंवत्सराख्यंचक्रंनानाकालावयवोपेतंअयमादित्यःपुनरावर्तयति।संवत्स
रादर्वाचीनानांतावत्तेवांतर्भावात्।ततोयुगादीनांतदावृत्तिसाध्यत्वात्संवत्सरस्यचक्रत्वेननिरूपणंपु
नःकीदृशंतत्।यत्रयस्मिन्चक्रेइमाविश्वाभुवनाइमानिसर्वाणिभूतान्यधितस्थुःआश्रित्यतिष्ठंतिकाला

धीनत्वात्सर्वस्यस्थितेरीदृशस्यकालस्यप्रकारणभूतपरमेश्वरपरिज्ञानेनमोक्षसद्भावात्तज्ज्ञानमो
क्षाक्षरप्रशंसाचेत्यनुक्रमण्यामुक्तं।अयमपिमंत्रोयास्केनसप्तयुंजंतिरथमेकचक्रमेकचारिण
मित्यादिनाव्याख्यातः।तत्राप्यनुसंधेयं॥ब॥अथतृतीयामृचमाह॥ग॥ ॥इमंरथमधियेसप्ततस्थुः
सप्तचक्रंसप्तवहंत्यश्वाः।सप्तस्वसारोअभिसंनवंतेयत्रगवांनिहितासप्तनाम॥ब॥ ॥इममुक्तस्वरू
पमादित्यमंडलंसंवत्सराख्यंवारथंयेसप्तरश्मयोअधितस्थुरधिष्ठिताःसंवत्सरपक्षेअयनर्तुमासपक्ष
दिवसरात्रिमुहूर्ताख्याःसप्तवयवाअधितिष्ठंति।कीदृशंरथंचक्रसप्तचक्रंचक्रनाच्चरणात्क्रमणाद्वा २३७
चक्राणिरश्मयःतेसप्तयस्यरथस्यतादृशमुभयरथंद्विविधंसर्वोक्ताअधिष्ठिताः।अश्वाव्यापनशीलाःस ४१
प्तवहंतिनिर्वहंतिचतादृशंरथंसप्तस्वसारःस्वयंसरणाःस्वरादित्यस्तेनसारिताःपरस्परंसंसृष्टतावा

सप्तसंख्याकारश्मयस्तएवअश्वअभिसंनवंतेआभिमुख्येनसंगच्छंतेअसाधारणाःपरस्परविलक्षणाका
र्यःषड्ऋतवःसर्वधारणएकइतिसप्तत्वंयद्वोक्तरूपामासद्वयात्मकाःषड्त्रयोदशमासात्मकःसप्तमइ
तिसप्तत्वं।कीदृशोरथइतितदुच्यते।यत्रयस्मिन्नुभयविधगवांवाचांरश्मिनिरूपाणांसप्तसप्तविधानिना
मनमनानिसप्तस्वरूपाणिनिहितानिसप्तस्वरोपेतःसामभिःस्तुत्यंरथमित्यर्थः।यद्वागवामुदकानांस
प्तसर्पणस्वभावानिनामनमनानियत्रयासुस्वस्थानिहितानिहिताःसप्तस्वसारःपरस्परंसंसृष्टता
देवनद्यःअभिसंनवंति॥ब॥अथचतुर्थीमृचमाह॥ग॥ ॥कोददर्शप्रथमंजायमानमस्थन्वंतंयदनस्था
बिभर्ति।भूम्याअसुरसृगात्माक्वस्वित्कोविद्वांसमुपगात्प्रष्टुमेतत्॥ग॥ ॥एवंप्रपंचस्यकालायत्ततांप्र
तिपाद्यतस्यकारणभूतस्यपरमेश्वरस्याविषयत्वमाह।कोददर्शकोद्रष्टुंशक्नुयात्।कदाप्रथमंसृष्टेः

सर्वं अव्याकृतावस्थायामित्यर्थः॥ किं जायमानं प्रथमभावविकारमापन्नं उत्पद्यमानं प्रपंचमित्यर्थः॥ दुर्ज्ञे
यत्वेत्याह। यद्यस्मात् अस्थन्वंतं अस्थिमंतं शरीरं उपलक्षणमेतत् कार्यभावमापन्नमित्यर्थः॥ अ
नस्था अस्थिरहिता अशरीरा सांख्यप्रसिद्धा प्रकृतिः वेदांतप्रसिद्धा ईश्वराधिष्ठाना माया बिभर्ति गर्भवदंतर्धा
रयति अव्याकृतावस्थायां अनस्थः अशरीरः परमेश्वरो मायाशबलितः सन् इदं जगन्निर्मितवान् देहादि
सहितस्य कस्यचिदभावात् को ददर्श इदानीं मनो नित्यं आत्मा च नित्यः तत्संयोगात् कश्चिदात्मा ज्ञा
नातीति चेत्सोऽपि न संभवतीत्यत आह। भूम्याः संबंधि पार्थिवं स्थूलशरीरं असुः प्राणः तदुपलक्षितं सू २३८
क्ष्मशरीरं असृक् शोणितं एतत्सप्तधातूपलक्षितं यद्यपि शरीरं पंचभूतात्मकं तथापि भूतद्वयस्य प्रत्य ४२
क्षत्वात् तदपेक्षयोक्तं। आत्मा तैः संबद्धः चेतनः क्वस्वित् कुत्रास्ति न कदापि अस्तीत्यर्थः। नान्यत्किंचनमि

षदिति श्रुतेः॥ विद्वांसं जगत्कारणविषयज्ञानवंतं अन्यं गुर्वादिं एतत्कारणं प्रष्टुं कः शिष्यः अल्पमतिरुपगा
त् उपगच्छति। नादृशो देहेंद्रियसंघातरूप आत्मा तस्मिन्समये कुत्रास्ति प्रतिष्ठा प्रतिवक्ता चोत्तावपि नास्ती
त्यर्थः। नतु तद्द्वितीयमस्ति ततोन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति श्रुतेः॥ यद्वा प्रथमं प्रथमभाविनं जगत्कारण
भूतं को ददर्श कः साक्षात्करोति जायमानमस्थन्वंतं मनुष्यं अनस्थिकः परमेश्वरः शरीरं अशरीरः यद्य
स्माद्बिभर्ति ईश्वरः पितृकार्यत्वादिति भावः। शिष्टं समानं॥४॥ अथ पंचमीमृचमाह॥४॥ ॥पाकः पृच्छामि
मनसाविजानन्देवानामेना निहिता पदानि। वत्से बष्कयेधि सप्त तंतून्वि तत्निरे कवय ओतवा उ॥४॥ ॥
पाकः पक्तव्यः अपक्वमतिरहं मनसा संस्कृतेन अविजानन् अतिगहनं तत्त्वं विशेषेण ज्ञातुमशक्नुवन्
पृच्छामि प्रश्नं करोमि। अज्ञाने कारणमाह। एना एनानि पदानि संदेहास्पदानि तत्त्वानि देवानां निहितानि

देवानामपिगूढानीत्यर्थः। यद्वादेवानांपदानितत्वानिनिहितगोपयित्वास्थापितानि। अतःपृच्छामित
त्वज्ञानोपयोगायेतिशेषः। तानिकानीतिउच्यते। वत्सेसर्वस्यनिवासभूतेबष्कयेबडितिसत्यनामतत्क
षतानिबद्धआदित्यः। यद्वाबष्कयोनामैकहायनावत्सः। पुनरपिपिवत्सशब्दस्यपृथक्निर्देशात्तद्व
ष्कयशब्देनतत्कालमात्रंवक्ष्यते। तस्मिन्नादित्येअधिअधिकंसप्ततंतून्तायमानान्सप्तसोमसंस्थान्
कवयोमेधाविनोयजमानाः उतवैजगद्रूपनिर्यक्ततंदृत्वेतुंविततन्निरेविततवंतियद्वासप्ततंतवःसप्त
छंदांसितानिवितत्नंति। किमर्थंओतावेसप्तसोमसंस्थारूपतिर्यक्ततुसंतानयज्ञोनिर्माणायेत्यर्थः
यज्ञानांस्थितिःसूर्याधीनत्वादितिभावः॥ ईदृशंतत्त्वपृच्छामीत्यर्थः॥छ॥ ॥इतिद्वितीयस्यतृतीयेचतुर्द ४२
शोवर्गः॥छ॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥छ॥ ॥अचिकित्वांश्चिकितुषश्चिदत्रकवीन्पृच्छामिविद्मनेनवि

द्वान्। वियस्तस्तंभषळिमारजांस्यजस्यरूपेकिमपिस्विदेकं॥छ॥ ॥अत्रचिकित्वान्देवतामत्वनजानन्न
हंचिकितुषःविशेषेणतत्त्वंजानतःकवीन्क्रांतदर्शिनःअधिगतपरमार्थान्अत्रअस्मिन्तत्वविषयेपृ
च्छामि। किमर्थंविद्मनेनेवेदनायपरमार्थज्ञानायकिंज्ञानन्नेवपरान्बाधार्थंनत्याइविद्मान्पृच्छामिअ
पितुयज्ञादेवयःपरमेश्वरःतस्तंभस्तंभितवान्नियमितवान्अथयआत्मासेतुर्विधृतिरेषांलोकानामसं
भेदायेतिश्रुतेः। किंइमाइमानिषट्रजांसिलोकान्रंजनात्मकान्लोकारजांस्युच्यंतइतिनिरुक्तं। य
द्यपिलोकाःसप्ततथापिसत्यलोकस्यकर्मिणांसर्वेषांसाधारणत्वाभावात्षडित्युक्तं। तत्रषड्वोक्ताःसप्त
मःकिमितिननिर्दिष्टइतिउच्यते। अजस्यजननादिरहितस्यचतुर्मुखस्यब्रह्मणःरूपेस्वरूपेएकंसत्यलो
काख्यंपुनरावृत्तिरहितंस्थानंकिमपिस्वित्किंस्विदेवतत्नूनकेनाप्यधिगंतुंशक्यमित्यर्थः। केचिद्देवोपा

साकेरर्चिरादिमार्गेणगंतव्यत्वादितिभावः।यद्वाषड्रजांसिविलक्षणाःषट्तत्वः।तान्यस्तंभवत्तत्वं।अजस्य
गमनशीलस्यजन्मरहितस्यवादित्यस्यरूपेरूप्यमाणेदृश्यमानेमंडलेएकमद्वितीयंकिमपिस्विद्यत्किं
स्विद्यत्किंचिदवाङ्मनसगम्यंतत्त्वमस्तितत्पृच्छामि।यएषोंतरादित्येहिरण्मयःपुरुषोदृश्यतइत्यादि
श्रुतिप्रतिपादितंतत्त्वमित्यर्थः।अथवाषडिमानिरजांसित्रिविधान्स्थूलोकांश्चयःस्तस्तंभतिस्त्रोभूमीर्
यत्रीरुतद्यूनितिनिगमः।तस्याजस्यपरब्रह्मणःरूपेनानाविधाकारिणिजगतिकिमपिस्विदेकमेका
त्मकमस्तीतिप्रश्नः।अविशेषनास्तिनामत्रमेकरूपमस्तीत्युत्तरविवक्षयाप्रश्नः।अस्तीत्येवोपलब्धव्य
मितिश्रुतेः॥६॥अथसप्तमीमृचमाह॥ ॥इहब्रवीतुयईमंगवेदास्यवामस्यनिहितंपदंवेः।शी ४४
र्ष्णःक्षीरंदुह्रतेगावोअस्यवव्रिंवसानाउदकंपदापुः॥७॥ ॥इहब्रवीत्विदानींइमंतद्वक्ष्यमाणंतत्वं

गच्छिप्रंअविचारेब्रवीतुकः।योवेदसः।कीदृशंतत्।अस्यपुरतोदृश्यमानस्यवामस्यवननीयस्यवेर्गंतुरा
दित्यस्यपदंसर्वैर्गंतव्यंस्वरूपंनिहितंगूढंवर्तते।किंचास्यादित्यस्यशीर्ष्णः।शिरोवदुन्नतस्यसर्वेषा
मुत्कृष्टस्यवागावः।केचनवर्षकालीनारश्मयःक्षीरमुदकंदुह्रते।दुहंतिवव्रिंरूपनामैतत्।रूपंवसा
नाःआच्छादयंतः।अतिविस्तरेणतेजसातपंतः।केचनास्यगावोरश्मयःउदकंस्वस्पृष्टंपदास्पृष्टेनैवमा
र्गेणअपुःपिबंतिभूमिंनिरुदकांकुर्वंतीत्यर्थः।तस्यस्वरूपंब्रवीत्वित्यन्वयः॥७॥अथाष्टमीमृचमाह॥
॥ ॥मातापितरमृतआबभाजधीत्यग्रेमनसासंहिजग्मे।साबीभत्सुर्गर्भरसानिविद्धानमस्वंतइदु
पवाकमीयुः॥८॥ ॥मातासर्वस्यनिर्मात्रीपृथिवीपितरंपालकंद्युलोकंतत्स्थितंद्युलोकस्थंआदि
त्यमित्यर्थः।नमाबभाजआभजनेकिमर्थंऋतेउदकेयज्ञेवानिमित्तभूतेसतिकेनद्वारेणधीतीधीत्या

कर्मणायागादिरूपेणास्वकीयेनाज्यसोमादिहविषातर्प्पयतीत्यर्थः॥ अथेततः द्वंपिताचमनसाअस्य
मभिप्रायवताचेतसासंजग्मेद्विसंश्लिष्टोवर्त्ततेखलु॥ दृष्टिमकरोदित्यर्थः॥ अनंतरंसामातावीभत्सुःग
र्भबंधनेछाग्वतीगर्भरसनागर्भरसेनगर्भोत्पत्तिनिमित्तेनरसेनानिविद्धानितरांविद्धासीत्॥ यद्वागर्भेर
सः अषध्याद्धत्यादनसमर्थमुदकंयस्याःसाताहृशीत्वदकेनात्यंतंक्लिन्नानिविद्धात्सषीबलैर्ईलमुखेनि
नरांविदारितानवतिबीजवापार्थं अत्रायंअमाधियकोवननयोषित्अपुत्यार्थंस्वपतियुवानांयोतिम
चतस्यामनुरागयुक्तःसंगतोभवतिसाचांतर्वतीसतीउत्तानजनयतीतितद्वत्रापि अनंतरंनमस्वंत
ःस्वभाविन्नादिप्रियंग्वाद्यन्नवंतएवमुपवाकं॥ उपेत्यवचनंपरस्परंसम्यगनिह्वानिसस्यानातिवचन
मायुःआप्नुवंति॥ यद्वाहविर्लक्षणान्नवंतःउपेत्यवचनंप्रैषादिरूपमीयुःदृष्टोसत्यांसस्यादिद्वारायागा

४५

डाक्टर भाऊदाजी स्मारक
Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

आप्नुवात्अग्नेमिथुनासोअत्रसप्तशतानिविंशतिश्चतस्थुः॥११॥ ॥इतस्योत्पादकस्यसत्यात्मकस्यवा
आदित्यस्यचक्रंपुनःपुनःक्रमणशीलंमंडलाख्यंरथचक्रंवावर्वर्त्तिपुनःपुनर्वर्त्ततेसंचरति॥ कुत्रद्यां
परिद्युलोकस्यांतस्तिस्यपरितः॥ कीदृशंतन्द्वादशारंद्वादशसंख्याकमेषादिराश्यात्मिकैर्वाअरैःरथां
गावयवैर्युक्तं॥ किंचतन्चक्रंनहिजरायानैवखलुजरायैवभवति॥ हेअग्नेसर्वदागमनयुक्तादित्य
यद्वाअग्नेरेवस्थानत्रयेतत्तदात्मनावर्त्तमानत्वादसावप्यग्निरित्युच्यते॥ अत्रास्मिन्त्वदीयेचक्रेमिथु
नासःस्त्रीसरूपेणपरस्परंमिथुनभूताःसप्तशतानिविंशतिश्चविंशत्यकत्तरस्यसप्तशतसंख्याकाःपुत्राः
उत्रवउत्पद्यमानाःप्राणिनांदुःखात्रातारोवाअहोरात्ररूपास्तस्थुःतिष्ठंतिनिष्पद्यंते॥ षष्ट्यधिकशत
त्रयसंख्याकान्यहानिनावत्यएवरात्रयइत्येवतद्विभागःसप्तचवैशतानिविंशतिश्चसंवत्सरस्याहो

रात्राः स एषोहः समान इत्यारण्यकं ॥छ॥ अथ द्वादशीमृचमाह ॥छ॥ ॥पंचपादं पितरं द्वादशाकृतिं
दिव आहुः परे अर्द्धे पुरीषिणं ॥ अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षळर आहुरर्पितं ॥छ॥ ॥पंच
पादं पंचसंख्यात्मकपादोपेतं एतत् हेमंतशिशिरयोरेकत्वाभिप्रायं पितरं सर्वस्य प्राणयितारं द्वादशा
कृतिं द्वादशमासा एवाकृतयो यस्य तादृशं पुरीषिणं ह्यक्रदकेन तद्वंतं प्राणयितारं वा पुरीषमित्युदक
नाम उक्तलक्षणं संवत्सरचक्रं दिवो द्युलोकस्य परे अर्द्धे त्रास्थ्यात्राच्छूर्ध्वं परस्मिन्नर्द्धे तस्थिवक्षणेव
स्थित आदित्य इत्यर्थः । तस्मिन्नर्पितमाहुः एतदुत्तरस्थितिमात्राप्यनुपपद्यते । यद्यत्रार्पितं तदधीनं अतः सं
वत्सरं पर्यायेनमाहुरित्यर्थः । अथ अपि च अन्ये केचन वेदवादिन एवमाहुः किमिति उपरे उपरमंते ४३
स्मिन्नुपरताः प्राणिनोत्रेति वा परः संवत्सरः तस्मिन् कीदृशे सप्तचक्रे सप्तादित्यरश्मयः स्वद्वारेण च

ऽनुतिष्ठेय इत्यर्थः ॥छ॥ अथ नवमीमृचमाह ॥छ॥ ॥युक्ता मातासीद्धुरि दक्षिणाया अतिष्ठद्गर्भो वृजनीष्वं
तः अमीमेद्वत्सो अनु गामपश्यद्विश्वरूप्यं त्रिषु योजनेषु ॥छ॥ ॥माता निर्मिमीयं तस्मिन्भूतानीति माता
द्यौः दक्षिणायाः अभिमतस्य रणसमर्थायाः पृथिव्याः धुरि निर्वहणे युक्तासीत् वर्षणाय समर्थाभूदित्यर्थः
कथमिति तदुच्यते । गर्भो गर्भस्थानीय उदकसंघो वृजनीषु उदकवत्सु मेघपंक्तिषु तन्मध्ये अतिष्ठत् तिष्ठ
ति । अनंतरं वत्सः पुत्रस्थानीय उदकसंघः त्रिषु योजनेषु मेघरश्मिवायुषु संयुक्तेषु सत्सु अमीमेत् वर्ष
णसमयं राक्ष्यति । अनंतरं विश्वरूप्यं विश्वरूपवतीं गामपश्यत् । अनुक्रमेण पश्यति वर्षतीत्यर्थः । यद्वा
त्रिषु योजनेषु सत्सु वत्सो मेघो वर्षणाय गां भूमिं प्रत्यमीमेत् । अनंतरं सर्वजनो नुक्रमेण विश्वरूप्यं सस्या
दिभिर्नानारूपवतीं भूमिमपश्यत् पश्यति ॥छ॥ अथ दशमीमृचमाह ॥छ॥ ॥तिस्रो मातॄस्त्रीन्पितॄन्बिभ्रदे

कऊर्ध्वस्तस्थौनेमवग्लापयंति।मंत्रयंतेदिवोअमुष्यपृष्ठेविश्वविदंवाचमविश्वमिन्वां॥छ॥ ॥एकत्र
धानभूतःअसहायोवाउत्तमस्थानीयआदित्यःसंवत्सराख्यःकालोवातिस्रोमातॄःसस्यदृष्ट्याधकत्वादयि
त्रीःक्षित्यादिलोकत्रयाणीत्यर्थः।तथात्रीन्पितॄन्जगतांपालयितॄन्लोकत्रयाभिमानिनोग्निवायुसूर्याख्या
न्ऊर्ध्वस्तस्थौउन्नतःअत्यंतंदीर्घस्तिष्ठतिभूतभविष्यदाद्यात्मनासूर्यपक्षेसर्वेभ्यउन्नतःईंतमेनंनावग्ला
पयंतिग्लानिंनकुर्वंतिमहिकालआदित्योवातेनपराभूतयंतिदिविपृष्ठेद्युलोकस्योपरिअंतरिक्षेमं
त्रयंतेगुप्तंपरस्परंभाषंतेदेवाः।किंविश्वमिदंविश्ववेदनसमर्थांविश्ववेदनायांवाअविश्वमिन्वांअसर्व
व्यापिनींवाचंगर्जितलक्षणांअमुष्यआदित्यसंबंधिनींमंत्रयंतइत्यर्थः॥छ॥ ॥इतिद्वितीयस्यतृतीये ४६
पंचदशोवर्गः॥छ॥ ॥अथैकादशीमृचमाह॥छ॥ ॥द्वादशारंनहितज्जरायववर्तिचक्रंपरिद्यामृतस्य॥

क्स्थानीयायस्यसतथोक्तः।पक्षाअयनर्तुमासपक्षाहोरात्रिमुहूर्त्तानिमग्नसप्तचक्राणिपुनःपुनःक्र
ममाणानियस्यसतादृशेषडरेषडृतवएवअराःनाभौप्रत्यूताःसंबद्धायस्यतथोक्तलक्षणेसंवत्सरा
रथेविचक्षणंविविधदर्शनकरमादित्यंअर्पितमाहुः।एतदुक्तंभवतिअमुमादित्यंदक्षिणोत्तररूपाभि
क्रमतेस्तात्रमंदाग्निवस्यचकालाधीनत्वात्तदधीनमाहुः।अन्येतुसंवत्सराद्यात्मकस्यकालस्यसू
र्यगमनागमनसाध्यत्वात्तदायत्तत्वामाहुरिति॥छ॥अथत्रयोदशीमृचमाह॥छ॥ ॥पंचारेचक्रेपरि
वर्त्तमानेतस्मिन्नातस्थुर्भुवनानिविश्वा।तस्यनाक्षस्तप्यतेभूरिभारःसनादेवनशीर्यतेसनाभिः॥छ॥ ॥
पंचारेपंचर्तुरूपैरारैःयुक्तेचक्रेसंवत्सरात्मकेपरिवर्त्तमानेसंवत्सरपरिवत्सरादिरूपेणपुनःपुन
रावर्त्तमानेसतितस्मिन्कालचक्रेविश्वाभुवनानिसर्वाणिभूतजातानिवर्त्तंतइत्यर्थः।किंचतस्यचक्र

स्यमध्येवर्त्तमानःअक्षोऽरिनारःसकलभुवनवहनेनविप्रकृतभारोपिनप्यतेपीड्यते।किंचसनादेव
सनातनएवसनाभिःसनामसनाभिकःसर्वदैकरूपनाभिरसौनशीर्यतेनभिद्यते।यथालौकिकरथाक्षो
भारेणभग्नोभवतिअक्षघातेनचनाभिर्विहृताभवतिनतद्वदस्यापिनास्तीत्यर्थः॥१३॥अथचतुर्दशीमृचमाह॥
॥१४॥ ॥सनेमिचक्रमजरंविवावृतउत्तानायांदशयुक्तावहंति।सूर्यस्यचक्षूरजसैत्यावृतंतस्मिन्नार्पि
ताभुवनानिविश्वा॥१४॥ ॥सनेमिसमानेनेमिएकप्रकारबहिर्वलयंअक्षीणनेमिचक्रंसंवत्सराख्यंअ
जरंसनातनमपिजरारहितंविवावृतेपुनःपुनर्विशेषेणावर्त्तते।उत्तानायांऊर्ध्वतानायांइषायांउपरिविस्
तृतायांवादशइंद्रादयःपंचलोकपालाःनिषादपंचमाश्चत्वारोब्राह्मणादयोवर्णाःमिलित्वादशसंख्याका ५८
युक्ताःस्वस्वव्यापारयुक्तावहंतिजगन्निर्वहंतीत्यर्थः।तन्निर्वाहार्थत्वात्कालस्य।किंचसूर्यस्यादित्यस्य

चक्षुःख्यानस्वभावंसर्वस्यचक्षुस्थानीयंवामंडलंचक्षुःख्यातेर्वात्विष्टेर्वेतिनिरुक्तं।रजसावृष्टउदकेनआ
वृतंव्याप्तंएतिगच्छति।उदकंरजउच्यतइतियास्कः।तादृशेमंडलेविश्वाभुवनानिसर्वाणिभूतजातानिआ
र्पिताआर्पितानितदधीनत्वात्तेषां॥१४॥अथपंचदशीमृचमाह॥१५॥ ॥साकंजानांसप्तथमाहुरेकजंषलि
द्यमाऋषयोदेवजाइति।तेषामिष्टानिविहितानिधामशस्थात्रेरेजंतेविकृतानिरूपशः॥१५॥ ॥साकं
जानांएकस्मादादित्यात्सहोत्पन्नानांसप्तानामृतूनांमध्येसप्तथंसप्तमम्भूतंथइत्छंदसीतिथट्।एकजं
एकेनोत्पन्नमाहुःकालतत्त्वविदः।चैत्रादीनांद्वादशानांमासानांद्वयद्वयमेतेनवसंताद्याःषडृतवोभ
वंति।अधिकमासेनैकउत्पद्यतेसप्तमर्त्तुः।नचतादृशोमासएवनास्तीतिमंतव्यं।अस्तित्रयोदशोमासइ
त्याहुरितिश्रुतेः।तदेवोच्यते।षलिद्यमाःइत्थष्टएवकारार्थःषडेवऋतवोमासद्वयरूपाःऋषयोगंतारः

तेचदेवजाःदेवादादित्याज्जाताःइत्येवमाहुःसप्तमाधारस्यत्रयोदशस्यमासस्यदेवाभावः।निःसूर्योधि
कोमासोमंडलंनपतेरविरितित्यादिस्मृतेः।तस्मात्षडेवदेवजाःअदेवजएकःतेषामृतूनांस्वरूपाणि
इष्टानिसर्वलोकाभिमतानिधामशःतत्तत्स्थानेविहितानिपृथक्पृथक्स्थापितानिचरूपशःरूपभेदे
नविकृतानिविविधाकृतियुक्तानि।सचरूपभेदस्तैत्तिरीयैराम्नातःसरसमहवहंतायप्रायछद्यवंयप्रभो
येत्यादिभिःस्थात्रेअधिष्ठात्रेतदर्थायरेजंतेचलंतिजगद्व्यवहारायपुनःपुनरावर्त्तंतइत्यर्थः॥ब॥ ॥इति
द्वितीयस्यतृतीयेषोडशोवर्गः॥ब॥ ॥अथषोडशीमृचमाह॥ब॥ ॥स्त्रियःसतीस्ताँउमेपुंसआहुःप
श्यदक्षण्वान्नविचेतदंधः।कविर्यःपुत्रःसइमाचिकेतयस्ताविजानात्सपितुष्पितासत्॥ब॥ ॥सेमदी ५९
याःयादृशीधितयःस्त्रियःसंस्त्यानवत्यायोषितःसतीःसत्यःयोषिद्वदुदकरूपगर्भधारणात्स्त्रीत्वंएषांरश्मीनां

आविष्टलिंगत्वात्स्त्रीलिंगतातान्उतानरश्मीनेवपुंसआहुः।प्रभूतवृष्ट्युदकसेक्तृत्वतथारूपःस्थूलदृ
ष्टिःनविचेतत्नविचेतयति।नजानाति।किंचयःकविःक्रांतदर्शीपुत्रःस्त्रीपुरुषरूपाणांरश्मीनांतत्रस्था
नीयःपुरुजगतांत्रातावृष्ट्युदकलक्षणोस्तिसःसईमएवपुत्रःयद्वाईएनमर्थंस्त्रीणांसतीनांपश्यत्पुरु
षभावंआचिकेतसर्वतोजानाति।पुत्रोस्थितंपुत्रएवजानातिनान्यःयःकश्चित्ज्ञातानिविजानात्स्त्रीपुरु
षरूपाणिजानीयात्पितुःपितासत्पितावृष्ट्याजगत्पालकोरश्मिसमूहःतस्यापिपिताआदित्यःस
भवतिआदित्यएवभवतीत्यर्थः।यद्वालौकिकोग्निरयंयस्तानिजानातिसएवंभवति।स्वयंपितुःपुत्रःस
न्नपिस्वपुत्रापेक्षयापिताचभवति।पुत्रपौत्रादिमस्हितःचिरकालजीवीभवति।इत्यधिदेवतमथाध्या
त्मंयाइदानींस्त्रियःसतीःस्त्रीत्वंप्राप्ताआहुःलौकिकाःतांउतानेवमेमहत्पुंसःपुरुषानाहुःप्रतिपा

दर्यंतितत्वज्ञाः।कथमन्यस्यान्यभावः।उच्यते।एकस्यैवनिरस्तसमस्तोपाधिकस्यात्मनस्तद्देहावस्था
नमात्रेणतत्तद्व्यपदेशोपपत्तेः।श्रूयतेहि।त्वंस्त्रीत्वंपुमानसित्वंकुमारउतवाकुमारीत्यादि।स्त्रीत्वंचोपाध्या
पि।वस्तुतोनास्तीत्युक्तंभवतिश्रुतिर्निरूपितदृग्भावंबोधयति।नैवस्त्रीनपुमानेषनैवचायंनपुंसकः।यद्य
च्छरीरमादत्तेतेनतेनसरक्ष्यतइतिद्वितीयःपादः।इत्थंवित्।किंच।अत्रवयसाअल्पोपियःकविःक्रांतप्रज्ञो
ज्ञानीस्यात्सईमिममर्थंसविचिकेतजानाति।एवमुक्तलक्षणस्यपरमात्मनः।तातानिस्त्रीत्वपुंस्त्वादी
नि।विजानात्।अप्राधिकानिजानीयात्।सपितुःस्वोत्पादकस्यापिज्ञानरहितस्यपितासत्।पितृवत्पूज्यो
भवति।उक्तमर्थमभिप्रेत्यतांडकब्राह्मणं।शिशुर्वाआंगिरसोमंत्रकृतांमंत्रकृदासीत्सपितॄन्पुत्रका ५०
इत्यामंत्रयतेत्युपक्रम्यतेदेवानपृच्छंततेदेवाअब्रुवन्नेषवावपितायोमंत्रकृदितिमंत्रद्रष्टुरेवंकिल

नत्ववित्पितुःपितासदितिकिमाश्चर्यमित्यभिप्रायः।ब।अथसप्तदशीमृचमाह।।ब।। ।।अवःपरेणपरए
नावरेणपदावत्संबिभ्रतीगौरुदस्थात्।साकद्रीचीकंस्विदर्धंपरागात्क्वस्वित्सूतेनहियूथेअंतः।।ब।। ।
अत्राग्नौहूयमानाहुतिर्गोरूपेणस्तूयते।गौःगोपागमनशीलैषाआहुतिर्संस्थेनंपोष्यंवत्सस्थानीयम
ग्निं।अवः।अवस्तात्।अधोदेशेपरेणपदापादद्वयेनस्थाणवावयवेनाक्लिष्यबिभ्रतीधारयंती।तथापरःउपर
स्तात्उपरिदेशेएना।अनेनावरेणचपदापादद्वयेनाक्लिष्यतमेववत्संबिभ्रती।उदस्थात्स्वर्गंप्रत्युत्तिष्ठति
अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठतइतिस्मृतेः।अथैवंसतवतीसाआहुतिःकद्रीचीक्वगतेत्यनिश्च
यगमना।आदित्यंप्राप्तवतीत्यर्थः।किंस्वित्कंफलभाजंपुरुषंप्रति।अर्धमार्गमागत्ययद्वाअर्धंदेहंपरा
गात्परागच्छति।आगत्यचक्वस्वित्सूतेकुत्रप्रदेशेफलमुत्पादयति।नहुनरगोवदियंयूथेअंतःसजातीय

DR BHAU DAJI MEMORIAL

गोमध्येस्थितेसाधारण्येनयत्रक्वचिन्नस्थितेअपितुकस्मिंश्चिदनुष्ठातरि।अतःसमहान्कोनुखल्विति।य
द्वाआदित्यरश्मिसमूहएवगोरूपेणस्तूयते॥गोःउक्तलक्षणारश्मिरूपागौर्वत्संवत्सवद्रक्षणीयंय
जमानंउत्क्रमेणबिभ्रतीउदस्थात्।अथतथाभूत्वासाकद्रीचीअदृश्यगमनासतीकंस्विदर्द्धंअ
र्द्धस्थानभाजंवाकंस्वित्पुरुषमादित्यंपरागात्।अप्रतिनिमित्तागतानन्नयंत्येताःसूर्यस्यरश्मयोयत्रदे
वानांपरितोकाधिककइतिश्रुतेः।तथाभूत्वाचक्वस्वित्स्थितेकस्मिन्निन्द्रादिलोकेनजायतेनसर्वत्रशिष्टंसमा
नं॥ठ॥अथाष्टादशीमृचमाह॥ठ॥ ॥अवःपरेणपितरंयोअस्यानुवेदपरएनावरेण।कवीयमानःकइ
हप्रवोचद्देवंमनःकुतोअधिप्रजातं॥ठ॥ ॥अवःअवस्तादवस्थितंअस्यपितरंएतल्लोकपालकमग्निंपरे ५१
णादित्येनसहयोनुवेदअनुक्रमेणजानातितथापरःपरस्तादवस्थितमादित्यमस्यपितरंपालकं।सातीमम

वल्लोकंवृष्ट्यादिनापालयतितादृशंआदित्यंएनाअनेनावरेणाग्निनासहयोनुवेद।अग्न्यादित्योपतिष्ठ
रेणोपास्तेयद्वाअग्निर्भूतरजस्तमस्कोउद्बुद्धसत्वोअतएवस्वाधीनमायौवेताववेकत्वेनबोधिगच्छतिसमता
दृशःपुरुषःकवीयमानःकविवदाचरन्क्रांतदर्शित्वमात्मनःख्यापयन्कइहास्मिन्लोकेप्रवोचत्प्र
ब्रवीति।किंचदेवंद्योतमानंदेवविषयमलौकिकंवामनःकुतःकस्माद्दृष्टविशेषाद्धिआधिक्येनप्र
जातंउत्पन्नंउभयमपिदुर्लभमित्यर्थः॥ठ॥अथैकोनविंशीमृचमाह॥ब॥ ॥येअर्वाञ्चस्तांउपराचआ
हुर्येपरांचस्तांउअर्वचिआहुः।इन्द्रश्चयाचक्रथुःसोमतानिधुरानयुक्तारजसोवहन्ति॥ठ॥ ॥येसूर्यस्य
सोमयोश्चक्रेवर्त्तमानारश्मयोयदुदयश्चतत्परिभ्रमणवशेनअर्वांचःअर्वागंचनाःअधोमुखाःसं
तिताउतानेवपराचआहुःपराङ्मुखांचनानाहुःकालविदःतथाप्रथमंयेपराञ्चंपरागंचनाः

तांउतानेवअर्वांचिआङ्कः।हेसोमत्वंइंद्रःपरमेश्वरःइरांइमिंद्दश्याधारकआदिकआदित्यः।यद्वाद्वा
दशादित्यानांमध्यइंद्रोयेकःविवस्वदिंद्रःयुक्ताइत्यक्तत्वादयमर्पीद्रःसचयुवांम्यायानिमंडलपरि
क्रमणानिरजसोरंजनात्मकस्यलोकस्यकर्मणिषष्ठीलोकंवहंतिनिर्वहंति।तत्रदृष्टांतः।धुराशकटा
दौधुरियुक्ताःसंबद्धाअश्वादयोयथाधुरंवहंतितद्वत्।यद्वैतवस्तर्वाद्विदृष्टांतितांधुरायुक्ताःधुरिस्थि
तंवक्रमपिक्षरशब्देनोच्यते।तत्रयुक्ताःसमर्पिताःपुरुषाःतत्परिक्रमणवशेनार्वाचिःपरांचोप्यर्वाचो
भवंतितद्वत्॥७॥अथविंशीमृचमाह॥ ॥द्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते।त
योरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीति॥७॥ ॥अत्रलौकिकपक्षिद्वयदृष्टांतेनजीव ५२
परमात्मानौस्तूयते।यथालोकेद्वौसुपर्णौसुपतनौशोभनौगमनौसयुजासमानसंयोगौसखा

यासमानख्यानौसमानंवृक्षंपरिषस्वजातेएकमेववृक्षंपरिषस्वजातेआश्रयतः।तयोरन्यःएकःपिप्पलं
पक्वंस्वादुतरमत्ति।अपरःअन्यःअनश्नन्अभिचाकशीति।अभिपश्यतितद्वत्।द्वौसुपर्णस्थानीयौक्षेत्र
ज्ञपरमात्मानौसयुजासमानयोगौयोगोनामसंबंधःसचतादात्म्यलक्षणःसएवात्माजीवात्मनःस्व
रूपंयस्यपरमात्मनःसस्तदात्माएवमन्यस्यापिसएवात्मापरमात्मनःस्वरूपंयस्यजीवात्मनःएकमे
कस्वरूपावित्यर्थः।अनेनभास्करमतानुसारिणेअतिरेकिनाभोजीवात्मापरमात्मनोनान्यःसचप
रमात्माजीवादन्योनाजीवाश्रयणादितिमतंतंनिरस्तंभवति।ननुसंबंधोद्दिष्टःसचपक्षिणोरेवभेद
मपेक्षते।अतःकथमैकात्म्यमितिनऔपाधिकभेदंवास्तुभेदंचापेक्ष्यप्रवृत्तः।अतएवसखायासमा
नख्यानौ।नन्वेकस्ययादृशंख्यानंयस्येतिव्यक्त्यस्यानेदःस्फुटंप्रतिभाति।कथंतादात्म्यमुच्यतइति

नवक्तव्यं।नात्रपरयावित्यरुच्यते।एकरूपाप्रकाशावित्यर्थः।अतउपपन्नमैकात्म्यं।अनेनवास्तु
नेदोपिनिरस्तः।समानंवृक्षंपरिषस्वजातेइत्यत्रयथाश्रयांतराभावादुभयोरेकाश्रयत्वमभ्युपगं
तव्यं।नद्वासयुजासखायावित्यत्रयत्राप्येकयोग्यख्याने।आश्रयणीयेवृक्षेच्यतइतिवृक्षोदेहःसवो
भयोःसमानं।एकएवजीवस्यभोगार्थत्वात्।परमात्मनासृष्टैर्महाभूतैरारब्धत्वात्तस्योपलब्धिस्था
नत्वाच्चोभयोरपिसमानं।तादृशंसमानंवृक्षंपरिषस्वजातेपरिष्वजतः।आश्रयतः।नचजीवस्यवस्तुत
ईश्वरत्वेकथंजीवबुद्ध्यासंसारशोकाविनिवार्यंतयोर्भेदइत्यत्राह।तथाचाथर्वणिकाअमुमंत्रमा
म्नायस्यसंदेहनिवर्त्तकमुत्तरंमंत्रमेवमामनंति।समानेवृक्षेपुरुषोनिमग्नोऽनीशयाशोचतिमुह्य ५२
मानः।जुष्टंयदापश्यत्यन्यमीशमस्यमहिमानमितिवीतशोकइति।अस्यायमर्थः।एकएवशरीरेवृक्षे

पुरुषः।परमात्मानिमग्नोनिरूढःसन्स्वयमपीश्वरोप्यनीशात्वबुध्यामुह्यमानोमूढःसन्शोचतिसंसारे
चरंकर्त्तासुखीदुःखीतिजननमरणेअनुभवतियदातुजुष्टंनित्यतमं।अन्यंसंसारशोकातीतंईशंपरमे
श्वरंपश्यतिस्वानन्यतयासाक्षात्करोतितदावीतशोकःदेहाद्व्यतिरिक्तःस्वस्वरूपसाक्षात्कारेणा
गततापत्रयःसन्।अस्यमहिमानमितिनिरस्तसमस्तोपाधिकस्यपरमेश्वरस्यमहिमानंसर्वात्मस
र्वज्ञत्वामहिमानमिति।एतिप्राप्नोतिनचतज्ज्ञावानाप्नोतितन्महिमाप्राप्यते।अतस्तद्रूपोभवतीत्य
र्थः।तस्माद्वस्तुतएकएवभेदस्तुमोहकृतइतिप्रसिद्धं।अनुभवदशायांलौकिकबुध्याभेदमभ्युपप
गम्योच्यते।तयोरन्याजीवात्माभिप्पलंकर्म्मफलंस्वादुस्वतमत्तिभुंक्तेयस्ययदुपार्जितंतत्तस्यस्वादु
भूतं।अन्यः।परमात्मा।अनश्नन्।आत्मकामत्वेनाभुंजानःस्पृहयाअभावात्।आत्मकामास्पृहेतिश्रुतेः।

तस्मादवास्तवभेदस्तु उपाधिकृतयोरन्यइत्युक्तंवस्तुतस्त्वनीशयाशोचतिमुह्यमानइत्युक्तत्वादभेदए
वानाहशः परमात्मास्वात्मन्यध्यस्तंजगद्रसादिवेनेछते। अत्रद्वौद्वौप्रतिष्ठौसुज्ञातौधर्मकर्त्तारौवि
त्यादिनिरुक्तगतं। अस्यमंत्रस्यव्याख्यानमनुसंधेयं॥ ७॥ ॥इतिद्वितीयस्यतृतीयेसप्तदशोवर्गः॥ ७॥
॥ ॥अथैकविंशीमृचमाह॥ ७॥ ॥यत्रासुपर्णाअमृतस्यभागमनिमेषंविदथाभिस्वरंति। इनोविश्व
स्यभुवनस्यगोपाःसमाधीरःपाकमत्राविवेश॥ ७॥ ॥यत्रादित्यमंडलेसुपर्णाःसुपतनाःशोभनग
मनारश्मयः। अमृतस्योदकस्यभागंभजनीयमंशंआदाअनिमेषंअनवतरंविदथावेदनेनज्ञाने
नअस्माभिरेवंकर्त्तव्यमितिबुध्वाअभिस्वरंतिअभिशापयंति। यश्चविश्वस्यभुवनस्यभूतजातस्य ५४
इनःस्वामीतथातस्यैवगोपाःगोपायितारक्षितायमादित्यपरमेश्वरःधीरोधीमान्प्राण्यनुग्रहबुद्धि

युक्तःसन्मामांपाकंपक्तव्यंअपिपक्वप्रज्ञंअत्रास्मिन्स्वकीयमंडलेआविवेशप्रवेशयतिअत्रास्म
दीयेदेहेवानियामकतयाप्रविष्टइत्यधिदैवपक्षे। अथाध्यात्मपक्षेयत्रयस्मिन्नात्मनिसुपर्णाःशोभ
नपतनानिस्वस्वविषयग्रहणायगमनकुशलानीन्द्रियाणिचक्षुरादीनिअमृतस्यभागंअत्रविषया
वच्छिन्नचैतन्यममृतमित्युच्यतेतस्यभागंभजनीयंस्वस्वांशंअनिमेषंमेषरहितंअनारतंविदथावे
दनेनवृत्त्यावच्छिन्नचैतन्योपलब्धानिअभिस्वरंतिअभिप्रयंतिआवरणापगमनेनस्फारयंति। किं
चयस्त्विनःस्वाम्यस्यदेहस्यविश्वस्यभुवनस्यगोपाःगोपायितारक्षितायक्षाविश्वस्यभुवनस्यभूतजा
तस्यस्वामीअस्यदेवस्यगोपाःअनेनतत्वंपदार्थयोरेकत्वंप्रतिपादितंभवति। सपरमेश्वरोधीरःसामा
धिनिष्टवसर्वदाअविक्रियःमामांपाकंपरिपक्वमनस्कंयागदानादिकौनाअपगतरजस्तमपक्वत्वेन

दर्पणवदतिनिर्मलसत्वेद्धिक्रमनस्कंमांआविवेशउक्तरूपेचित्तेतादृशंवस्तुस्फुरतीत्यर्थः।यद्वाप
रिपक्कमनाआह।सर्वमज्ञानदशायांमदईश्वरोस्तीत्यविद्वान्ततःपरमस्तिकश्चित्सर्वज्ञःसर्वेश्वरःसत्य
ज्ञानादिलक्षणइतिनिश्चित्यपश्चाद्गुरुशास्त्राभ्यांसएवाहमस्मीतिमत्वाएवंपारंपर्येणावगत्यासं
भावनाविपरीतभावनंव्यक्तस्यभावनयासाक्षात्कृत्यपरिशिष्टःपरमात्माभूतमित्यर्थः।अयमेवसमा
धारःपाकमत्राविवेशेत्यनेनोच्यतेनत्वनवच्छिन्नस्यपरमात्मनःसर्वत्रव्याप्तत्वाद्प्राप्तिरेवनोपपद्यते।
सत्यंअत्रप्राप्तिर्द्विविधाप्राप्तिरप्राप्तिश्चेतिप्राप्तस्यापिकंठचामीकरन्यायेनावरणाज्ञानहानद्वारेण
प्राप्तिरुपपद्यते।अस्यमंत्रस्ययन्निरुक्तं।यत्रसुपर्णाःसुपतनाआदित्यरश्मयइत्यादिकंतद्द्रष्टव्यं। ५५
।७।।अथद्वाविंशीमृचमाह।।७।। ।।यस्मिन्वृक्षेमध्वदःसुपर्णानिविशंतेसुवतेचाधिविश्वेतस्येदाऊः

पिप्पलंस्वाद्वग्रेतन्नोन्नशद्यःपितरंनवेद।।७।। ।।अत्रवृक्षत्वरूपककल्पनाअधिदेवअध्यात्ममा
त्मानंचप्रशंसंति।यस्मिन्नादित्येवृक्षेवृक्षवत्सर्वफलाश्रयभूतेमध्वदःमध्वित्युदकनामतद्ददंतीति
मध्वदःउदकस्यात्मारःसुपर्णाःसुपतनारश्मयोनिविशंतिप्रविशंतिरात्रौसुवतेचपुनरुदयकालेप्र
काशंजनयंतिचयस्मादादित्यात्।कुत्रअधिविश्वेविश्वस्योपरितस्यादित्यवृक्षस्यपिप्पलंपालकंफ
लंस्वादुरसवद्अग्रेउपरिउपासंनेनतरंआऊःकथयंतितत्वविदः।यद्वासर्वस्याद्यपरिवत्त नआऊः
ईदृशंपितरंजगतःपालयितारंयोनरोनवेदनोपास्तेसतन्नोन्नशत्नशतिर्गतिकमतिन्फलंनप्राप्नो
ति।वेदित्तुस्तुअग्रेपिप्पलमाऊरित्यर्थः।इत्यधिदैवपक्षे।अथाध्यात्मपक्षे।यस्मिन्परमात्मनिवृक्षेवृक्ष
वज्जमनादिरक्षितेअविक्रियेसुपर्णाःशोभनगमनानींद्रियाणिमध्वदःमधुनोज्ञानस्यात्ताणितज्ज्ञानेन

डाक्टर भाऊ दाजी स्मारक पुस्तकालय
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

मोक्षीत्यर्थः। निविशंते स्वापकाले स्वस्वविषयेभ्यः प्रतिनिमित्तानि आत्मनि हृत्याली यंते पुनः प्रबो
धकाले अपि विश्वे विश्वस्योपरि भुवते च उद्यंति स्वस्वविषयान् लभंत इतीत्यर्थः। तस्य परमात्मनः पिप्
लं पालकं सारं अक्षरकं स्वादु आस्वादनीयं अमृतत्वलक्षणं ज्ञानं यत्फलास्वादने पुनः क्षुत्तृष्णाशोकमोहज
रामरणादयो न भवंति। तद्धि स्वादूत्तमं। इतरस्वर्गादिफलानि पुनर्जननान्यापादकत्वादापातस्वादूनि त
त्फलं अज्ञे स्वरूपज्ञानोत्तरकालमाहुः। यः पुमान् पितरं पालकं ज्ञानफलं तत्फलाधारमात्मानं वा न वे
द न जानाति गुरुशास्त्रात् तत्फलं नो नशाद न प्राप्नोति। अत आत्मानं यो वेद स एतन्मोक्षफलं प्राप्नोतीत्य
र्थः। यदा चर्मवदाकाशमित्यादिश्रुतिर्ज्ञानात् अन्योपायस्यामृतत्वप्राप्तिं निवारयति। ब्रह्मवेद ब्रह्मै ५६
व भवतीत्यादिका तु ज्ञानप्राप्तिमाह। तस्मादीदृशं परमेश्वरं विदित्वा मुक्तो भवामीत्यर्थः॥ ३॥ अथत्र

योविंशीमृचमाह॥३॥ ॥यद्गायत्रे अधि गायत्रमाहितं त्रैष्टुभाद्वा त्रैष्टुभं निरतक्षत। यद्वा जगज्जगत्या
हितं पदं य इत्तद्विदुस्ते अमृतत्वमानशुः॥३॥ ॥गायत्रे अधि गायत्रमाहितं प्राथम्यात् सर्वेस्तुत्यत्वाच्च
गायत्री छंदः तदीयं स्थानं गायत्रं अधि उपरि तिगायत्रमाग्नेयं पदं आहितं। प्रथमस्पृष्टत्वात् गायति गायतेः
वव्युत्पत्त्या च प्रजापतेर्मुखाद्गायत्र्यासहोत्पन्नत्वादग्न्यादिरपि गायत्र्यः। गायत्रोऽग्निरिति श्रुतेः। तस्यां
वा अग्निस्थापित इति यदस्ति तथा त्रैष्टुभाद् द्वितीयत्वाद् वृष्टिपर्जन्यविघ्नरूपत्रिस्तोमयुक्तादंतरिक्षा
त् त्रैष्टुभं स्तोमयुक्त ऊर्ध्वायस्तिर्यग्लक्षणस्तोमयत्रोपेतं वायु निरतक्षत साधु संपादितवंतो देवा इ
ति यदस्ति वा अथवा जगति सर्वं गतं यदुद्धृतं तमेवादृती पद्य ते द्युलोके च जगत्गमनशीलं आदित्या
ख्यं पदमाहितमिति यदस्ति तदिदं त्रिषुस्थानेषु त्रयाणामग्न्यादीनां पदाधानं य इत्तद्एव न रा विदुर्ज्ञा

नंतितएवामृतत्वमानशुःअमरणरूपंपदंप्राप्नुवंतिइत्यधिलोकं।अथाधियज्ञंगायत्रेप्रातःसवनेत्र्य
क्षिरपरिगायत्रंछंदःपदमाप्तिमितियरात्रैष्टुभात्माध्यंदिनात्सवनात्त्रैष्टुभंछंदोनिरतक्षत।तत्र
आप्तिमितियावत्वाकिंचेत्यर्थः।जगतीतृतीयसवनेजगद्जागतंपदमाप्तिमितियत्।तत्राष्टशं
सवनत्रयेषुछंदस्त्रयस्थानंयेनराविदुःयजमानाविद्वांसंतितेअमृतत्वंज्ञानात्उपासनद्वारेणमोक्षमा
नशुःआप्नुवंति।अथवागायत्रेप्रातःसवनेत्रिषुस्थानेषुछंदस्त्रयपरिमाणात्सवनान्यपितत्रछंदःश
ब्देनोच्यंते।गायत्रंप्रातःसवनं।त्रैष्टुभंमाध्यंदिनंसवनंजागतंतृतीयसवनमितिश्रुतेः।तादृशप्रातःसव
नेत्र्यक्षिरपरिगायत्रंअष्टाक्षरात्मकंआहावप्रतिगररूपंगायत्रंपदमाप्तिं।तद्यथाहोताशोंसावोमि ५७
तित्र्यक्षरेण।तद्यथाशोंसादैवोमितिपंचाक्षरेणाध्वर्युःप्रतिगृह्णातितन्मिलित्वाष्टाक्षरंसंपद्यतेतद्वाष्टा

क्षरंगायत्रीसहस्रांतस्यापिपादस्याष्टाक्षरत्वात्इदमेकंप्रातःसवनरूपेगायत्रपदप्रतिष्ठापनं।तथास
वनांतेपिशंसनानंतरमुक्थंवाचीतिचतुरक्षरमाह।उक्थशाइनिचतुरक्षरमध्वर्युः।तदष्टाक्षरंसंपद्यते
एतदेकंपरंगायत्रेणगायत्रस्थापनं।तथात्रैष्टुभात्माध्यंदिनसवनात्त्रैष्टुभंआहावप्रतिगररूपंपदं
निरतक्षतत्क्षत्विजः।तथामाध्यंदिनसवनेहोताध्वर्योशोंसावोमित्याक्षयतेषडक्षरेणअध्वर्युश्वशोंसा
मोदैवोमितिपंचाक्षरेणप्रतिगृह्णातितन्मिलित्वैकादशाक्षरंसंपद्यते।इदमेकंमाध्यंदिनसवनादौत्रै
ष्टुभेत्रैष्टुभादानं।तथासवनांतेपिशंशसनानंतरंउक्थंवाचिइंद्रायेतिसप्ताक्षरमाह।अध्वर्युश्चोक्थ
शाइनिचतुरक्षरेणप्रतिगृणातितन्मिलित्वैकादशाक्षरंसंपद्यते।इदमपरंत्रैष्टुभेत्रैष्टुभस्थापनं।तथा
तृतीयसवनेहोताध्वर्योशोशोंसावोमितिसप्ताक्षरेणाक्षयते।शोंसामोदैवोमितिपंचाक्षरेणाध्वर्युः

प्रतिगरणानितन्मिलित्वाषोडशाक्षरंभवतितदिदंप्रथमंजागतेऽजागतपदस्थापनं।तथापश्चादपिशंस
नानंतरमारुह्यउक्थंवाचीन्द्रायदेवेभ्यइतिएतदेवैकादशाक्षरंभवति।अध्वर्युःशोंसामित्येकाक्षरेणप्रतिगरणा
नितदुभयंमिलित्वाषोडशाक्षरंभवति।तदिदमपरंजागतेऽजागतपदस्थानं।एवंत्रिष्टुछंदःसुत्रिष्टुगाय
त्र्यादिसवनेषुगायत्र्यादिछंदस्त्रयपदप्रतिष्ठापनं।एतत्सर्वमितरेयब्राह्मणेयंदेवविशःकल्पयितव्या
इतिखंडेविस्पष्टमाम्नातं।तत्राद्यगाछंदसिछंदस्थापनंयज्ञच्छिद्रंयएवंजानंतितएवामृतत्वमानशुः
प्राप्नुवंत्यनुष्ठानद्वाराएवमज्ञानंतोऽनुष्ठानेनापिफलंनप्राप्नुवंतीत्यर्थः।तस्यसाकल्याभावादिति
भावः।।६।।अथचतुर्विंशीमृचमाह।।६।। ।।गायत्रेणप्रतिमिमीतेअर्कमर्केणसामत्रैष्टुभेनवाकं। ५८
वाकेनवाकंद्विपदाचतुष्पदाक्षरेणमिमतेसप्तवाणीः।।६।। ।।गायत्रेणगायत्रंछंदसाअर्कंअर्च्यं

साधनमंत्रंप्रतिमिमीतेप्रत्येकंपरिछिनत्ति।अर्कोमंत्रोभवतियदेनेनार्चंतीतिनिरुक्तं।प्रतिमंत्रंगायत्रेणछं
दसोपनिबद्धंकरोतिउपलक्षणमेतदन्येषांछंदसां।यद्वेतरेषांछंदसामस्यैवचतुःचतुरक्षराधिकोनतत्तच्छं
दोभिःप्रतिमिमीतइत्यर्थः।यद्वाप्रतिशब्दःसमित्येतस्मिन्नर्थेछंदोभिर्मंत्रान्सम्मितंकरोतीत्यर्थः।अर्केण
उक्तलक्षणेनमंत्रेणसामगायत्ररथंतरसंज्ञकंसामप्रतिमिमीतेनन्वेकंसामऋचेक्रियतइतितिसृष्वेकं
सामविहितंअनेकैःसामेतिवक्तव्यंकथमुच्यतेअर्केणेतिनवस्तुतएकंसामैकस्यामृच्यव्यूढंयस्मा
द्योन्यांतदुत्तरयोर्गायतीत्यतिदेशतःप्राप्तंतिसृषुगानंअतःएकवचनविरुद्धं।त्रैष्टुभेनवाकंअत्र
त्रिष्टुबुपादानमितरछंदःप्रदर्शनार्थंअथवाअनादेशेसर्वत्रत्रिष्टुभोग्रहणात्प्राप्तुर्यानिप्रायेणोद्द
मुक्तंत्रैष्टुभेनद्विवारत्रिवारावृत्तेनहवचरूपंवाकंवक्तव्यंएकैकंछदप्रतिमिमीतेअथवाकंसूक्तं

एतावद्भिस्त्रिष्टुब्त्रिरूपनिबद्धमिदंसूक्तमितिताहशेनवाकेनवाकंसर्वंअनुवाकंवामिमीते।कीहशेनवा
केनेतिसविशेष्यते।द्विपदाचतुष्पदापादद्वयबद्धविशेषेणछंदोनिबद्धमंत्ररूपेणचतुष्पदापादचतुष्टयो
पेतेनअनुष्टुबादिमंत्ररूपेणेतिद्रष्टव्यं।निद्विपदाभिःवर्गःईयते।निश्चतुष्पदाभिरुपेतोवर्गःइयंद्विपद
रूपैर्वाकिंश्चपरिमितोनुवाकश्चतिसूक्तपक्षएतावद्भिःसूक्तैरयंअनुवाकमितिकिंवाक्षरेणअक्षरेण
वसप्तवाणी।वागधिष्ठितानिछंदांसिसंमिमतेनिर्माणंकुर्वंतिअष्टाक्षराएगायत्रीएकादशाक्षरात्रिष्टु
ब्द्वादशाक्षराजगतीअक्षरैःपादाःपरिमीयंतेपरिमितैःपादैःछंदांसिततःपादानांछंदसांचअक्षरं
मूलमितितथाचसर्वसूक्तानुवाकादीनांचारंमूलमित्यक्षरप्रशंसा॥ब॥अथपंचविंशीमृचमाह॥ब॥ ५९
॥ ॥जगतासिंधुंदिव्यस्तभायद्रथंतरेसूर्यंपर्यपश्यत्।गायत्रस्यसमिधस्तिस्रआहुस्ततोमह्नाप्र
रिरिचेमहित्वा॥ब॥ ॥जगतीछंदस्काऋक्तत्पन्नंसामजगत्तेनब्रह्मासृष्टिकालेसिंधुंस्पंदनशीलंउद
कस्यस्पंदकंवादित्यंदिविद्युलोकेअस्तभायत्स्तंभितवान्जागतोवाएषयएषतपतीतिश्रुतेः।रथंत
रेएतन्नामकेसाम्निस्तंभितंसूर्यंपर्यपश्यत्परिदृष्टवान्प्रजापतिःतदाधारभूतायामृचिस्वर्दृशमितिसू
र्यप्रतिपादकदर्शनात्।असौवाएषस्वर्दृगितिश्रुतेः।अतएवतत्रसूर्यदर्शनंविधीयतेरथंतरेप्रस्तूय
मानेसंमीलयेत्स्वर्दृशंप्रतिवीक्षेतेतिसामब्राह्मणेन।गायत्रस्यगायत्र्यामुत्पन्नस्यसाम्नःसमिधःस
मिंधनानितिस्रोविभक्तीराहुःपादत्रयमाहुरित्यर्थः।अथवातिस्रऋचआहुः।ततोहेतोर्मह्नाबलेनम
हित्वामहित्वेनप्ररिरिचेप्ररिरिच्यतेअन्यानिसामानिअथकश्चनिर्मितवान्।यद्वागायत्रशब्दःछंदोवाचीत
स्यतिस्रोभूतयःआहुःक्रमेणाष्टाक्षरैकादशाक्षरद्वादशाक्षरैर्गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यात्मिका।यस्मादेवंतत

त्तस्माद्गायत्रीछंदसांकनिष्ठासतीमह्नाबत्त्वेनमहत्त्वेनपरिच्छिन्नेसर्वाणिछंदांस्यतिक्रामतियेनैवबले
नसममात्रवतीतादृशोनेवंभवति॥छ॥ ॥इतिद्वितीयस्यतृतीयेषोडशोवर्गः॥छ॥ ॥प्रवर्ग्येघर्म
धुगाह्वानकालेउपह्वयइत्यादिकेद्वेऋचौउपह्वयेसुदुघांधेनुमेतामितिद्वेइतिसूत्रितत्वात्॥छ॥ ॥
सैषाषड्विंशीमृचमाह॥छ॥ ॥उपह्वयेसुदुघांधेनुमेतांसुहस्तोगोधुगुतदोहदेनां।श्रेष्ठंसवंसवि
तासाविषन्नोऽभीद्धोघर्मस्तदुषुप्रवोचं॥छ॥ ॥अहंहोताउपह्वयेउपेत्याह्वयामिकिं।एतांधेनुंआग
च्छंतीम्हारेणप्रीणयित्रीं।गांप्रवर्ग्यार्थां।पुनःकीदृशींसुदुघांसुष्टुदोग्ध्रीं।उतअपिचएनांउक्तलक्षणांगां
सुहस्तःशोभनहस्तःदोहनकुशलःगोधुक्गोदोग्धाअध्वर्युःदोहत्दोग्धियस्मादेवंतस्मात्उपह्वयइ
त्यर्थः।तदर्थंसवितासर्वस्यानुज्ञापकःपरमेश्वरोनोस्मदीयंश्रेष्ठंप्रशस्यंसवंसोमयागंक्षीरंवासावि

६०

MEMORIAL

षत्अनुजानातु।कथमेतत्।तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः।यत्यस्मात्घर्मःप्रवर्ग्यःयद्वाघर्मइत्युपपत्तेर्घर्मस्य
घर्मत्वमितितन्नितरीयकंतत्तादृशोनीद्धःअपिदीप्तःतदुशब्दएवकारार्थःतस्मादेवकारणात्सुप्रवोचं
सुष्टुब्रवीमि।उपह्वयइतीयच्छ।एतांपुरतोदृश्यमानांधेनुंदृष्ट्वाप्रीणयित्रींमेघलक्षणांधेनुंउपह्वयेआह्व
यामिवर्षदोहाय।किंचैनांधेनुंसुहस्तःशोभनहस्तःदोहनकुशलःगोधुक्गोदोग्धाआदित्योवावायुर्वादो
हत्दोग्धितदधीनत्वाद्वर्षणस्य।किंचतदर्थंसविताप्रेरकःपरमेश्वरोस्मदर्थंअस्मदुपभोगाय।उपदृष्टम
भिप्रेत्यसावियसत्अनुजानातुप्रतिबंधंमाकरोत्वित्यर्थः।किमितीदमुच्यतइतिउच्यते।घर्मः।ग्रीष्मःअवर्ष
णजनितःतस्यशोषःअभीद्धःअवृद्धःतदुषुप्रवोचं।तस्मादेवकारणाद्ब्रवीतेर्लुङि।वच्यादेशेअस्यतिवक्ती
त्यादिनाअङेरड्।छांदसोडभावः॥छ॥अथसप्तविंशीमृचमाह॥छ॥ ॥हिंकृण्वतीवसुपत्नीवसूनांवत्समि

च्छंतीमनसाभ्यागात्।दुहामश्विभ्यांपयोअघ्न्येयंसावर्द्धतांमहतेसौभगाय॥७॥ ॥यथास्तनागौःहिं
कृण्वतीवत्सप्रतिहिंकारंकुर्वतीवसूनांवसुपत्नीक्षीरदधिआज्यादिरूपधनानांसर्वदापालयित्रीदृष्टि
दृत्निभ्यांवसुनःपालयित्रीत्वं।तस्येताधिक्यंचप्रतिपाद्यते।पुनःकीदृशीमनसावत्समिच्छंतीईदृशीसा
अभ्यागात्अभ्यागमत्इयंआगता।अघ्न्यागोनामैतत्अहननीयागौः।अश्विभ्यांनासत्याभ्यामर्थायपयःक्षी
रंदुहांदुग्धां।सातादृशीमहतेसौभगायप्रवृद्धायसौभाग्यायवर्द्धतांप्रवृद्धाभवतु।यद्वास्मैसौभगायक्षी
रंवर्द्धयतां।अत्रापिदृष्टिपरत्वेनयथायोगंयोज्यं।हिंकृण्वतीवर्षणायशब्दयंतीवसूनांगोसस्यादिधनानां
वसूनांवसुपत्नीतेषामेवपालयित्रीवत्संलोकंवत्सवत्पोषणीयंमनसाइच्छंतीप्राणपितृंअभ्यागात्अभि ८१
गच्छतिमेघरूपामाता।अघ्न्याअहंतव्याप्रत्यक्षनक्षत्रेत्यर्थः।परउदकंअश्विभ्यांव्याप्तंस्थावरजंगमाभ्यांअ

र्थाययद्वाअश्विनोवाय्वादित्यौताभ्यांसकाशात्दुहांदुग्धां।ततोदृष्टेर्मोचयिता।रोशिष्टमवशिष्टंप्रव
र्थ्येअनिष्टावदोहनसमायवत्सेमातुःसकाशादपनीयमानेगौरमीमेदित्येषास्तृतितंच।गौरमिमेदनु
वत्संमिषंतंनमस्येउपसीदतेति॥७॥सैषाष्टाविंशीमृचमाह॥७॥ ॥गौरमीमेदनुवत्संमिषंतंमूर्द्धानं
हिङ्ङकृणोन्मातवाउ।सृक्वाणंघर्ममभिवावशानामिमातिमायुंपयतेपयोभिः॥७॥ ॥गौर्धेनुःमि
षंतंनिमिलिताक्षंवत्समनुप्राप्यअमीमेत्।शब्दंकरोतिमीमयतिःशब्दकर्मा।यद्वाउक्तंवत्समनुआत्मानंप्रापि
पति।किंचतस्यवत्सस्यमूर्द्धानंमातावेमातुंनिर्मातुंलेहनेनशोधयितुंशब्दंवधारणेहिङ्ङकरोत्हिंका
रमकरोत्करोति।किंचसृक्वाणंवत्सस्यशब्दवदनःप्रांतंफेनस्यप्रस्नावकंघर्मंक्षीरस्यक्षरणशीलंवत्संप्र
तिजल्पयावावशानाभृशंकामयमानावायुंशब्दंमिमातिनिर्मातिकरोतिताहृशीसतीपयोभिःप्यातेःक्षीरैः

पयतेप्यायनेप्यायनंकरोतिवत्सं॥अत्रापिमेघपरतयायोजनीयं॥एवमाहूतामेघरूपागौर्धेनुःमिषंतंदृ
ष्टिरूपंस्त्रीराभावेननिमीलिताक्षंलोकाख्यंवत्संअनुअनुसृत्याभीमेत्गर्जनशब्दंवर्षणचिह्नरूपंक
रोति॥मूर्द्धस्थानीयांद्युम्निमिमातिवायुनिमज्जिमेवमस्यादियुक्तंकर्त्तुंहिङ्कृणोतिहिंकाररूपंशब्दमकरो
त्सृतिनादनामवाद्युनरुक्तः॥किंचसृक्काणंफलस्यस्रष्टारंधर्मंदीप्तंउत्तमनिवावशानाअभिमुख्ये
नकामयमानापयोभिरुदकैःपयतेप्यायनेआप्यायनंकरोति॥ब॥अथैकोनत्रिंशीमृचमाह॥ब॥ ॥
अयंसशिंक्तेयेनगौरभीवृतामिमातिमायुंध्वसनावधिश्रिता॥साचित्तिभिर्निहिचकारमर्त्यंविद्युद्भवंतीः
प्रतिवव्रिमौहत॥ब॥ ॥सोयंवत्सःशिंक्तेअव्यक्तध्वनिंकरोति॥येनवत्सेनगौर्माताअभीवृताआगत्या ६२
भितोवेष्टिताभवति॥किंचसागौर्मायुंशब्दंमिमातिनिर्मिमातिध्रुवस्थिताध्वसनावधिश्रिताध्वसनस्थाने

गवांनिवासआश्रयधिष्ठिता॥साताहशी॥चित्तिभिःप्रज्ञानैस्तत्पूर्वकैःकर्मभिर्वामर्त्यंनिचकारहि॥नीचैःक
रोति॥ज्ञानविशिष्टामनुष्याःयथाबालकस्याञ्जनस्तनपानादिस्नेहंकुर्वंतितथाप्यतिप्रायमियंकरोतीत्य
र्थः॥किंचविद्युद्भवंतीवङ्क्लारमयाविद्योतमानावव्रिंस्वकीयंरूपंवव्रिरितिरूपनामरूपंप्रत्यौहतप्र
काशयतियद्वावत्सस्नेहातिशयस्वरूपंविद्युद्भवंती॥विद्युदिवशीघ्रप्रदर्शिनीऽहत॥अयमेकार्थः॥अर्थांत
रंच॥शाकपूणिर्नामनिरुक्ताचार्यःसकलमंत्रदेवताजानामीत्यभिमानितवान्॥उद्भूयस्यतत्त्वरूपस्य
स्वरूपमसौजानातिकिलैनंव्याप्नोऽस्यामीतिमनसिकृत्वादंसिघ्राभयलिंगाप्रादुरासीत्॥अथतस्यपुर
तःस्वतनाभ्रबुबुधेबुबुत्सयाचतांस्वरूपेपप्रच्छजानामितवरूपेप्रदर्शयेतिसवायंसशिंक्तइत्येषामहदे
वतानत्रप्रतीयमानंमदस्वरूपमित्युपदिदेश॥कथमंत्रोभयलिंगत्वंवस्तुतउभयलिंगत्वेकथंदेवाते

कथमितिउच्यते।अत्रोभयलिंगत्वंतुयथासंभवति।स्त्रीपुंल्लिंगद्वयेनमध्यमोत्तमलिंगद्वयेनचतत्कथं
अयंसयेनेतिपुंल्लिंगवाचिनाशब्दत्रयेणमेघःप्रतीयते।अधिश्रितासत्यादिनास्त्रीलिंगवाचकेनमाध्य
मिकावाक्।अतउभयलिंगत्वंतथाविधभ्रुवंतीतांतंमध्यमलिंगंतत्रमेघस्तनितयोर्माध्यमिकयोःप्र
तीतेः।कथासतीवज्रिमोदततइत्यत्रत्वंत्रवर्षेणपृथिवींपृच्छाद्यतस्यारसंप्रत्यादत्तइत्ययमार्थविवक्षि
तः।सचादित्यव्यापारइत्युत्तरलिंगत्वंनहिद्विस्तुतइत्युभयलिंगत्वप्रतीतेः।उभेअपिदेवतेयल्लिंगेमाव
देतेतिन्यायात्।अतःकथमेकदेवतासिद्धिरिति।अयंसयेनेत्येतेषांव्यत्ययाश्रयणेनसर्वदेवतानाम
धिष्ठात्मिकायाःएकत्वश्रवणेनवासर्वफलकर्त्रात्मिनएकत्वाश्रवणेनवादेवतैक्योपपत्तेः।अनेनम ६२
ध्यमोत्तमभेदेनोभयलिंगत्वपक्षेपिदेवतैक्यमुक्तंभवति।अतएकैववामद्रूपात्मादेवतेत्युक्तंवा

द्युस्तुतोदेवतैक्यं।अधिष्ठात्रधिष्ठानभेदेनभेदश्चनविरुध्यते।अयंसशिंक्तेइयंसामाध्यमिकायावा
चोधिष्ठात्रीदेवताशिंक्ते।अव्यक्तंध्वनिंकरोति।येनगौरभीवृतागौरितिवाङ्नामसमाध्यमिकावाक्यया
भिवृता।अभितोव्याप्ता।अधिश्रितेत्यर्थः।सेयंशिंक्ते।अथवा।अयंसशिंक्तइतिनेवमाध्यमिकावाक्नि
र्दिश्यते।अपितुमेघः।तस्यावाविशिंजानायासएवशिंक्तइत्युपपत्तयतिमंत्राः।क्रोशंतीतिवत्।अयंसमे
घःत्राष्ट्रंकरोतियेनमाध्यमिकावागभिव्याप्ताशब्देनप्रकारएवोच्यतेमिमातिमायुंस्तनितलक्षणंशब्दं
करोति।अथवायंत्रघोपमामिमीतेस्वतेजःसर्वत्रप्रक्षिपतीतिमायुरादित्यःतमुवादिदीप्तंकरोतीत्य
र्थः।अथवासामर्थ्यादात्मानमादित्यसदृशंनिर्मिमीते।उत्तरस्थितःधूमसनावधिश्रितामाइदृशाचित्तिभिः
कर्मनामैतत्स्वकर्मभिःदृष्टिरूपैःमर्त्यंमरणधर्माणंस्थावरजंगमरूपंजगन्निचिकारनीचैःकरोति

मनुष्यान्प्राणतान्करोति।ओषध्यादिकंफलनावनतंकरोति।अथवाचित्तिनिर्द्योतनलक्षणैःकर्मभिः
विकृतविकृतोमापद्यमानाप्रतिवव्रिमोऽहंतवव्रिरितिरूपनामऽहरतिरत्रसामर्थ्यादुपसंहारवाचीप्र
त्युपसंहरति।पुनरादत्ते।रश्मिद्वाराहृष्टिसृदकंपुनर्धर्मकालेआदत्ते।एकस्यैवज्योतिषस्त्रेधाकरणाद्वि
कृतः।सूर्यरश्मिभावउपपद्यतेतत्रअरुणवत्त्रेधाभुवैकमितिवक्ष्यमाणत्वात्स्तनितस्यविकृतभावो
मेघविकृतत्वस्तनितानामतदानिप्रायेणइदंशरीरंजीवावस्थायां।अनेनदेहस्यासारतादेहस्यानित्यत्वं
चप्रतिपाद्यते॥छ॥अथत्रिंशीमृचमाह॥छ॥ ॥अनच्छयेतुरगातुजीवमेजद्ध्रुवंमध्यआपस्त्यानां।जी
वोमृतस्यचरतिस्वधाभिरमर्त्योमर्त्येनासयोनिः॥छ॥ ॥अनत्प्राणनंकुर्वज्जीवनंजीवनेवतुर ६४
गातुस्वव्यापाराय।इणगमनं।सत्वरंजतनत्ङायेशरतवर्त्तते।पश्चात्प्राणगमनंतरउक्तविलक्षणसद

ध्रुवमविचलितंमत्रपस्त्यानांगृहाणांमध्येस्थाणुवत्तिष्ठति।आकारःशरणंवा।अथजीवस्यवैलक्षण्यमा
ह।मृतस्यसंबंधस्यशरीरस्यसंबंधाज्जीवःमर्त्येनमरणधर्मकेनशरीरेणसयोनिःसर्वसमानोत्पत्तिस्थान
कः।यद्यपिजीवस्यनजन्मास्तितथापिवपुषस्तस्यजावात्तत्संबंधनोपचर्यात्।तदेवाह।अमर्त्यःअम
रणस्वभावजीवःपीतंवावकिलेदंम्रियतेनजीवोम्रियतइतिश्रुतेः।उक्तस्वभावोजीवःस्वधाभिश्चरतिभु
ज्यतेस्वधाकारस्यवर्कदत्तेरान्नैश्चरतिवर्त्ततइत्यर्थः॥छ॥ ॥इतिद्वितीयस्यतृतीयेएकोनविंशोवर्गः॥छ॥
॥ ॥प्रवर्ग्येनिष्टवेअपश्यंगोपामित्येकाविनियुक्तास्त्रत्तिंच।अपश्यंगोपामनिपद्यमानंस्त्रवकेऽमसो
ति॥छ॥सैषासूक्तेएकत्रिंशीमृचमाह॥छ॥ ॥अपश्यंगोपामनिपद्यमानमाचपराचपथिभिश्चरंतं।सस
ध्रीचीःसविषूचीर्वसानआवरीवर्त्तिभुवनेष्वंतः॥छ॥ ॥अहंगोपांसर्वस्यलोकस्यवृष्टिप्रकाशादिनागो

पयितारं अनिपद्यमानं कदाचिदप्यविषण्णं तथा पथिभिः विचित्रैर्मार्गैरंतरिक्षरूपैराचरंतं च पराच-
रंतमयप्रवृत्त्या मध्याह्नमागच्छंतं मध्याह्नप्रवृत्त्या सायं पराङ्मुखं गच्छंतं एवं महानुभावमादित्यं अपश्यं
याथात्म्येन पश्येयं। किंच स आदित्यः सध्रीचीः सहांचंतीः विषूचीः विष्वगंचंतीः रात्रावपि चंद्रसोमादिदीप्ती-
नां प्रकाशयित्रीः त्विषो वसानः आच्छादयन् वस्ते वर्तते भुवनेषु भुवनानेकदेशेषु लंकादिप्रदेशेषु अंतर्मध्ये आवरी-
वर्ति उदयास्तमयं कुर्वन् भुवनः पुनरावर्तनेन मपश्यं तदित्यर्थः। एष ये वै गोपा एष हीदं सर्वं गोपायतीत्याद्य-
स्य ब्राह्मणं। अपश्यं गोपामित्याह असौ वा आदित्यो गोपाः स हीमाः प्रजाः गोपायतीत्यादि तैत्तिरीयकं
चात्र द्रष्टव्यं॥ब॥ अथ द्वात्रिंशीमृचमाह॥ग॥ ॥य ईं चकार न सो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिन्नु तस्मा- ८५
त्। स मातुर्योना परिवीतो अंतर्बहुप्रजा निर्ऋतिमा विवेश॥ग॥ ॥अत्र गर्भवासक्लेशः सर्वकजननप्र-

DR BHAU DAJI

तिपादनेन तत्परिहाराय आत्मा ज्ञातव्य इत्यर्थः प्रतिपाद्यते। यः पुमान् पुत्रार्थी ईं एनं गर्भं चकार करोति वि-
ह्नपतिर्वा तत्कारणं इतस्य विश्लेषप्रकारेण न सः पुमानस्य तत्त्वं वेद कर्मणि षष्ठी वा एनं गर्भं न जानाति।
कथं इतः कथा वा केन प्रयोजनेनेति सर्वात्मना न जानातीत्यर्थः। यश्च मातुरुदरस्थः सुदरस्थ इत्यन्यथानु-
पपत्त्या पत्युमानेन वा दर्शयति। स तस्मात् पुंसः सकाशात् साद्धिरुगिन्नु हिरुगित्यंतर्हितनामसु पठितः एव-
कारार्थः नु निश्चये अत्यंतमंतर्हित एव खलु। यद्वा अयं संसारावस्थायां ईं एनं ऋषिवाणिज्या वेदाध्यय-
नादि किंचकारस्याग एतन्न वेद। लोकांतरे जन्मांतरे वा। तथा य ईं एनं ददर्श गिरा नदीसमुद्रबंधादि-
कं ददर्श जीवनसमाय तस्मात् दृष्टात् हिरुगिन्नु पृथगेव अत्रानुवृत्तं सर्वं जन्मांतरे लोकांतरे वानुभव-
तीत्यर्थः। स तादृशो मातुर्जनन्या योना योनौ अंतः परिवीतः उल्बजरायुभ्यां परितो वेष्टितः सन् बहुज-

म्भनाक्।अथवाउत्पन्नःसन्स्वयमप्यमत्योत्पादनेनबहुप्रजाःएवंगर्भेदुःखभूतंभवनंनिर्ऋत्यभिधा
नंप्रदुःखमनुभवतियावदस्वरूपभूतात्मज्ञानंअतस्तत्परिहारायात्माज्ञातव्यइत्युक्तंभवति।एवमात्म
विदामभिप्रेतोर्थः।नैरुक्तानांतुमतेयईंचकारमध्यस्थानोवायुःमेघोवाएतद्वृष्ट्युदकंकरोतिसोस्यत
त्वमितिशेषःअथवाएतत्कर्मनजानातितयोरचेतनत्वादितिभावः।यस्तुईंएतद्ददर्शपश्यतितस्मादपि
हिरुक्अंतर्हितंप्राणिकर्मवशेनकालेवर्षितापरमेश्वरआदित्यात्मानिर्ऋतइत्यर्थः।यईंहिरुक्अंत
र्हितंइमंएतद्ददर्शपश्यतिसवृष्टिलक्षणःअत्रोमातुर्मिमातुरंतरिक्षस्ययोनौयोनिवदुत्पत्त्याधारभूतेअंत
रिक्षेउभयोरप्यंतरिक्षनामत्वात्समान्यविशेषभावोद्रष्टव्यः।अंतरिक्षैकदेशेयोन्यामंतर्मध्येबहुप्र ६६
जाःबहुप्रजान्नानःबहुप्राणोपकारीअथवा।जनित्राउत्पत्तिरित्यर्थः।बहूनांधाराणांसंस्पनिष्पादनकारे

णप्राणिनांवाजनयितासन्निर्ऋतिंनिरमाणसाधनांभूमिमाविवेशप्रविशतीप्राप्नोतीत्यर्थः।।३।।अ
थत्रयस्त्रिंशीमृचमाह।।३।। ।।द्यौर्मेपिताजनितानाभिरत्रबंधुर्मेमातापृथिवीमहीयं।उत्तानयोश्चम्वो
र्योनिरंतरत्रापितादुहितुर्गर्भमाधात्।।३।। ।।दीर्घतमाब्रवीतिमेममद्यौर्द्युलोकःपितापालकःन
केवलंपालकत्वमात्रंअपितुजनिताजनयिताउत्पादयितातत्रोपपत्तिमाह।।नाभिरत्रनाभिभूतोभ
मोरसोत्रतिष्ठति।तिशेषःततश्चान्नंजायतेअन्नाद्रेतःरेतसोमनुष्यइत्येवंपारंपर्येणजननसंबंधिनो
द्युलोकरसस्यात्रसद्भावात्।अनेनैवाभिप्रायेणजनितेत्युच्यतेअतएवबंधुःबंधिकातथेयंमहीमह
तीपृथिवीमेमातामातृस्थानीयास्वोद्भूतौषध्यादितिमात्रीत्यर्थः।किंचउत्तानयोःऊर्ध्वतानयोःचम्वोः
सर्वस्यअत्योर्नंगसाधनयोर्द्यावापृथिव्योरंतर्मध्येयोनिःसर्वभूतनिर्माणाश्रयमंतरिक्षंवर्ततइतिशे

षः।अत्रास्मिन्नंतरिक्षे पितापालको लोको अधिष्ठात्रधिष्ठानयोरभेदेनादित्यो द्यौरुच्यते सरस्वरश्मिभिः।अथ
वा इंद्रः पर्जन्यो वा दुहितुः पृश्नेर्निहितायाः भूम्याः गर्भं सर्वोत्पादनसमर्थं वृष्ट्युदकलक्षणं आधात् सर्व
तं करोति॥ग॥आश्वमेधिके मध्ये हनि ब्रह्माद्या होत्रादयः पृच्छामि त्वेत्यनया यजमानं पृच्छेयुः।तथादस्र
त्रितं एकैकशो यजमानं पृच्छति पृच्छामि त्वा परमंतं पृथिव्या इति॥ग॥सेषाचतुस्त्रिंशीमृचमाह॥ब॥ ॥
॥पृच्छामि त्वा परमंतं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः।पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः
परमं व्योम॥ब॥ ॥हे यजमान त्वा त्वां पृच्छामि प्रश्नं करोमि किं पृथिव्याः परमंतं उत्कृष्टं काष्ठां यत्र सर्वा
पृथिवी समाप्यते तत्।पृच्छामि तथा त्वामन्यत् पृच्छामि किं तदिति उच्यते।यत्र भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः ६७
संनाहो बंधनं यत्र सर्वं संनद्धं भवति तमित्यर्थः।किं च त्वां वृष्णो वर्षकस्याश्वस्य व्याप्तस्य आदित्यस्य अ

सो वा आदित्यो वृषाश्व इति तैत्तिरीयकं।तस्य रेतः रेतोवत्कारणं तत्किमिति पृच्छामि।तथा वाचः सर्वस्य वा
ग्जातस्य परमं निरतिशयं व्योम स्थानं सर्वस्य वचसः कारणं एतत् प्रश्नचतुष्टयं पृच्छामि।अथैवं पृष्टो य
जमान इयं वेदिरित्यनया प्रतिब्रूयात्।इयं वेदिः परो अंतः पृथिव्या इति प्रत्याह तिस्त्रित्वात्॥ग॥सैषापंच
त्रिंशीमृचमाह॥ब॥ ॥इयं वेदिः परो अंतः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः।अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य
रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम॥ब॥ ॥पृथिव्याः प्रथनवत्या भूम्याः परो अंतः परमंतं पर्यवसानमियं वे
दिः नहि वेद्यतिरिक्ता भूमिरस्ति एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति श्रुतेः।तथा अयं यज्ञो भुवनस्य भूत
जातस्य नाभिः संनहनं तत्र वृष्ट्यादि सर्वफलोत्पत्तेः सर्वप्राणिनां बंधकत्वात्।अयं वृष्णो वर्षकस्यादि
त्यस्य रेतः अयं सोमो रसात्मकः आसोढृतः सोमरसः आदित्यं प्राप्य वृष्ट्यादिफलं जनयति अयं ब्रह्मा अस्य

पतिरेववाचोमंत्रादिरूपायाःपरमंव्योमउत्कृष्टंरक्षकंस्थानंतत्रैवोत्पन्नेस्तत्रैवपर्यवसानाच्च॥छ॥ ॥
॥इतिद्वितीयस्यतृतीयेविंशोवर्गः॥छ॥ ॥छ॥ ॥अथषट्त्रिंशीमृचमाह॥छ॥ ॥सप्तार्धगर्भाभुवनस्य
रेतोविष्णोस्तिष्ठंतिप्रदिशाविधर्मणि।तेधीतिभिर्मनसातेविपश्चितःपरिभुवःपरिभवंतिविश्वतः॥छ॥ ॥
सप्तसर्पणस्वभावाःसप्तसंख्यावारश्मयःअर्धगर्भाःसंवत्सरस्यार्धगर्भगर्भस्थानीयमुदकंधारयमाणाः
यद्वाब्रह्मांडस्यार्धमध्येनस्थितागर्भवद्वर्तमानाःभुवनस्यलोकस्यरेतःसारवृष्टिप्रदत्वेनरेतोभूताःतादृ
शारश्मयोविष्णोर्व्यापकस्यादित्यस्यविधर्मणिजगद्धारणव्यापारेप्रदेशेनतिष्ठंतिवर्तंते।किंचधीतिभिः
प्रज्ञाभिर्मनसाजगदुपकारःकर्तव्यइतिबुद्ध्याचविश्वतःसर्वतः।द्वितीयार्थेतसिः।विश्वंपरिभवंतिपरितो ६९
भावयंतिकृत्स्नंजगद्व्याप्नुवंतीत्यर्थः।यस्मादेवंतस्माद्भूतेनवएवविपश्चितोबुद्धियुक्ताःपरिभुवःसर्वत्रव्या

प्ताश्चयेचसप्तार्धगर्भाःसप्तमहदहंकारोपंचतन्मात्राणीतिमिलित्वासप्तसंख्याकानितत्त्वानिअर्धगर्भाः
विकृतिरूपाःविकाराश्रयायाःशेषप्रकृतौप्रकृतिविकृतेरुदासीनस्यात्मनोत्पन्नत्वादर्धांशेनप्रपंचाका
रेणपरिमाणाद्गर्भाःपुरुषांशस्याविक्रियत्वादितिभावः।अतएवतेषांप्रतिविकृतित्वंयस्मादेवंतस्माद्भु
वनस्यरेतःकारणंकारणभूतानितान्येवविष्णोर्व्याप्तस्यपुरुषस्यविधर्मणिप्रदेशाप्रदेशेनतिष्ठंतिइत
रस्समानं॥छ॥अथसप्तत्रिंशीमृचमाह॥छ॥ ॥नविजानामियदिवेदमस्मिनिण्यःसंनद्धोमनसाचरामि।
यदामागन्प्रथमजाऋतस्यादिद्वाचोअश्नुवेभागमस्याः॥छ॥ ॥अयंयदिवेदयदपीदंविश्वंअस्मिन्कृ
त्स्नप्रपंचोपादानमेवास्मिन्नामरूपांशंपरमार्थंत्यक्त्वासर्वत्रानुगतोस्तिनातिप्रियमितियोयंसच्चिदानंदाका
रोस्मिसोमदस्मीतिनविजानामिविविच्यनाज्ञासिषंपरंशास्त्रजनितमिदमहमस्मीतिज्ञानंजातअविवेक

मित्यर्थः।कार्यकारणयोरभेदात्।तस्यप्रपंचस्यापिब्रह्मानन्यत्वेनब्रह्मैकत्वावगमेप्रपंचजातमपिस्व
स्वरूपमेवभवति।इदंसर्वंयदयमात्माब्रह्मैवेदंसर्वंआत्मैवेदंसर्वंसईक्षतबहुस्यांप्रजायेयेत्यादि
श्रुतिभ्यः।एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात्।तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइत्याद्युपपत्तिभि
श्चप्रपंचस्यब्रह्मानन्यत्वंसिद्धं।यद्वाइवशब्दउपमार्थः।यदिवायदापरोक्षज्ञानंसार्वकात्म्यरूपमा
नुभविकमस्तितदितत्क्षदेवाहमस्मिइदंसर्वमहमस्मीतिज्ञानमेजातंअपित्वेतद्दार्ष्टांतिकवत्त
मानुभविकंसर्वात्म्यंयदस्तितन्नविजानामिनप्राप्तोस्मिशास्त्रजनितंसर्वात्म्यंअज्ञातंनत्वानुभावि
कमित्यर्थः।तत्रकारणमाह।यतोहंनिण्यःअंतर्हितनामेतत्।अंतर्हितःगूढःचित्तःचित्तप्रत्यक्षप्र ८५
णताभावेनपरिच्छिन्नइत्यर्थः।तत्रोपपत्तिमाह।सन्नद्धःअविद्याकामकर्मभिःसम्यक्बद्धोवेष्टितःअ

तएवमनसायुक्तःभावनासहितेनमुनाबहिर्मुखेनविक्षिप्तेनचेतसायुक्तःसंचरामिसंचरे।अथवामनसा
संनद्धश्चरामिइंद्रियेपरवशएवसन्संसारदुःखमनुभवामिनसार्वात्म्यंजानामीतिपरिदेवयतेया
स्कोपीमंपरिदेवनाहंत्वेनोदाजहार।अथापिपरिदेवनाकस्मात्विद्वान्नविजानामियदिवेदम
स्मीतिबहिर्मुखचेतसास्वरूपापरिज्ञानजनितंदुःखमन्यत्रश्रूयतेपरविश्वानिव्यवरणात्स्वयंभूस्तस्मा
पराङ्पश्यतिनांतरात्मन्निति।कर्हिकादेतद्भवतीत्याह।यदामाआगन्।आगमिष्यत्तदाकिंतदितिउ
च्यते।तस्यपरमार्थस्यपरस्यब्रह्मणःप्रथमजाःप्रथमोन्मेषःप्रथमोत्पन्नःचित्तप्रत्यक्षप्रमाणजनितो
नुभावःसयदामामाप्नोति।आदित्।अनंतरमेव।अव्यवधानेनअस्यावाचः।एकात्म्यप्रतिपादिकायाउ
पनिषद्भागःयदिवेदमस्मीत्यक्तायावाचोभागंभजनीयंशब्दब्रह्मणाव्याप्तव्यंपरब्रह्मपदंअश्नुवेप्राप्नो

मिचित्तस्यपरिस्फुरत्वतांपरित्यज्यांतर्मुखीभवितेवाड्भ्रंपातौदासायदास्यात्।नदानीमेवस्वरूपंद्रष्टुंसु
शाकंनवतिपश्चाद्विलंबाभावात्यथागिरिशिखरात्पतन्पाषाणोविलंबेनपततिनह्यत्चित्तप्रत्यङ्मु
खत्वस्यदुःशाकत्वमपितत्रैवश्रूयते।कश्चिद्धीरःप्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्निति॥७॥
॥अथाष्टत्रिंशीमृचमाह॥७॥ ॥अपाङ्प्राङेतिस्वधयागृभीतोमर्त्योमर्त्येनासयोनिः।ताशश्वंताविषू
चीनावियंतांन्य१न्यंचिक्युर्ननिचिक्युरन्यं॥७॥ ॥अमर्त्यःअमरणधर्मायमात्मामर्त्येनमरणधर्मणा
भूतात्मनादेहेनसयोनिःसमानस्थानत्वपरिच्छेदकोदेहोस्तितत्रसर्वत्रसोप्यमपितिष्ठन्नित्यर्थः।यद्वास
मानोत्पत्तिःउत्पत्तिमत्सरूपासेनस्वस्मिन्नप्युत्पत्तिरुपचर्यते।एवंभूतःसन्स्वधयाअन्नोपलक्षितत ३०
त्वभोगेनगृभीतः।यद्वास्वधाशब्देनान्नमयंशरीरंलक्ष्यतेतेनगृहीतःसन्अपाङेतिअशुक्लंकर्मकृत्वा।अधोग

डाक्टर भाऊ दाजी ... DR BHAU DAJI MEMORIAL

त्यतिप्राङेतिऊर्ध्वंस्वर्गादिलोकंप्राप्नोति।परमात्मैवसूक्ष्मशरीरोपाधिकःसन्नानाविधकर्मकृत्वातद्भोगा
यकर्मसंज्ञाललब्धाशरीरत्रयेणसंबद्धोलोकांतरेषुसंचरंति।स्थूलसूक्ष्मोभयशरीरपरिग्रहेणलोकेगुण
त्रयान्वितःसन्परिभ्रमतितथाचश्रूयतेगुणान्वयोयःफलकर्मकर्त्ताकृतस्यतस्यैवसचोपभोक्ता।सवि
श्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्माप्राणाधिपःसंचरतिस्वकर्मभिरिति।इदानीमुभयप्राधान्येनाह।ताशश्वंताल
कर्त्तात्मानोशश्वंताअविभागेनसर्वदावर्त्तमानोसर्वदासूक्ष्मशरीरपक्षेसर्वदासरूपावत्उपपद्यते।
विषूचीनाइहलोकेसर्वत्रवियन्तोगमंतानत्तत्फलोपभोगायसर्वत्रलोकांतरेषुगच्छंतोवर्त्तते।
तत्रनराःअन्यभूतात्मानंनिचिक्युःनितरांविशेषेणपश्यंतिजानंतिअन्यपरंदेहस्वच्छायातिरिक्तंनि
निचिक्युःनजानंतिकेचनपामरादेहव्यतिरिक्तंनजानंति।केचनविवेकिनःकर्तृत्वभोक्तृत्वोपेतोदे

ज्ञातिरिक्तः कश्चिदस्तीत्यनुमिमते तेन केपि देहत्रयव्यतिरिक्तमात्मानं जानंति अतो दुर्लभमात्मज्ञानमित्य
र्थः ॥ ७ ॥ अथैकोनचत्वारिंशीमृचमाह ॥ ७ ॥ ॥ ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः । यस्तं
न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥ ७ ॥ ॥ पूर्वमंत्रे देहात्मजीवात्मानावुक्तौ तयोरन्यस्य
जीवात्मनः पारमार्थिकरूपमस्तीति तदत्रोच्यते । ऋचो अक्षरे अत्र ऋक्शब्देन ऋक्प्रधानत्वात् सांगाः परवि
द्यात्मकाश्चत्वारो वेदा उच्यंते । ऋगादीनामपरविद्यात्वं मुंडके श्रूयते द्वे विद्ये वेदितव्ये इति प्रतिज्ञाय तत्राप
रा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इत्यादिना तस्याः संबंधिन्यक्षरे अद्रेश्यादिगुणके क्षरणरहिते अनश्वरे नि
त्ये सर्वत्रव्याप्ते ब्रह्मणि अक्षरशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वमेतद्वै तदक्षरस्य प्रशासने गार्गि इत्यादिना तदक्षरमधिग ७१
म्यते येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यमित्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । ऋगक्षरयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबंधः सर्वे

र्वेदाः खलु ब्रह्माधिगम्यते । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि इत्यादिश्रुतेः । ननूपनिषद्भागानां तथात्वे इत
रेषां कथं ब्रह्मविषयत्वमिति उच्यते यद्यपीतरभागानां योगादिविषयत्वं तथापि बुद्धिशुद्धिफलत्वात् तद्द्वारा
वेदसाधनत्वेन ब्रह्मविषया भविष्यंति वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंतीत्यादिश्रुतेः । तदेव विशेष्यते
परमे उत्कृष्टे निरतिशये व्योमन् व्योमनि व्योमसदृशे अलेपत्वनिरूपत्वव्यापित्वादिसादृश्येन व्योमेत्यु
क्तं यद्वा विशेषेण सर्वस्य रक्षके निरधिष्ठानकस्यचिदस्तित्वाभावात्तस्य सर्वस्याधिष्ठानत्वेन रक्षकत्वात् ।
तादृशे तत्त्वे सर्वमध्यस्तमित्यर्थः । पुनस्तदेव विशेष्यते । यस्मिन्परमात्मनि विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः
छंति२ निषीदंति आश्रित्य नि तस्मिन् । यथोक्तलक्षणे वस्तुनि ऋगुपलक्षिताः सर्वे सांगा वेदाः पर्यवसिता इत्यर्थः ॥
यो मर्त्यः तत्तादृशं देवादीनां स्वरूपलाभास्पदं तत्त्ववेदस्तात्पर्यप्रतिपाद्यं वस्तु न वेद न जानाति सम

र्थः।ऋचायस्वेत्तिकेनऋगादिवेदाध्ज्ञातेनकिंकरिष्यतिवेदनसाधनेनवेदेनवेद्यमविदित्वाकिंसाधयतीत्य
र्थः।प्रयोजनाभावात्सर्वस्यापिवेदस्यनैःफल्यादितिभावः।अथवायोऽक्षरमविदित्वाकर्मणांकर्त्ताभव
तियागादीनानुष्ठाभतेनकिंचिदपिकर्मकृतंफलंननवतिइत्यर्थः।य इत्‌एवंतत्त्वंविदुर्जानंतित
इमेसमासतेतएवमेज्ञातारःसमासतेसम्यक्तिष्ठंतिपुनरावृत्त्यास्वस्वरूपेवस्थानंसमासतेयद्वाएतेवि
दुरितियेजानंत्येवनानुतिष्ठंतिऽष्टदृष्टोवधारणे।तइमेतएवसमासतेगवामयनादिसत्त्रसंवत्सरसत्रप
र्यंतानिसम्यगुपयांतिसाद्गुण्यार्थेसमशब्दःसत्त्रादधिकानांयागानामभावात्तेषामपिफलमेतत्ज्ञातेनैवप्रा
प्तंभवतीत्यर्थः।कर्तॄणांबहुत्वात्बहुवचननिर्देशः।अन्येत्वन्यथावर्णयंति।ऋचऋगर्चनीयमादित्यमं ७२
डलंऋगादिमयंवाऋग्भिःसर्वाक्षदिविदेवआदित्योएषएतन्मंडलंतपतितत्रताऋचइत्यादिश्रुतेः।त

स्यसंबंधिनिअक्षरेपरमेव्योमन्निति उक्तलक्षणेयएषोंतरादित्येहिरण्मयःपुरुषोदृश्यतइत्यादिश्रुतेःफलक
स्वरूपेयस्मिन्सर्वेदेवाद्योतमानारश्मयोनिषेदुःवर्तंतेयःतन्नवेदसकेवलयाऋचाकिंकरिष्यतिये
ज्ञानंभावयंतितएवविद्वांसःसमासतेभूम्यांसुखेनरोगादिरहिताःभोगिनःसंतश्चिरकालंजीवंति।अ
परेप्रकांतरेणप्रतिपादयंति।ऋचोअक्षरेऋगुपलक्षितस्यसर्ववेदसंबन्यक्षरेप्रणवरूपेउंकारेअविना
शिनिसर्ववेदेषुव्यापेवाप्रणवस्यसर्ववेदसारत्वंब्राह्मणेश्रूयते।सतान्वेदानभ्यातपत्तेभ्योभितप्तेभ्यस्त्र
योवर्णाअजायंताकारउकारमकारइतितानेकधासमभवत्तदेतदोमितीतिपरमेनिरतिशयेनप्रण
वादधिकंकिंचिन्मंत्रजातमस्ति।त्रिकालातीतस्यब्रह्मणःप्रतिपादकत्वात्।यच्चान्यत्त्रिकालातीतंतद
प्योंकारएवओमितिप्रतिपद्यतेएताद्वयजुस्त्रयीविद्यांप्रत्येषावागेतत्परममक्षरमित्यादिश्रुतेः।यस्मिन्नवि

स्थसर्वेदेवाअधिनिषेदुःप्राणस्यसर्वमंत्रात्मकत्वात्मंत्रेषुसर्वेदेवतानांनिवासात्।सर्वदेवनिवा
सत्वंब्रह्माधिष्ठानत्वात्।ब्रह्मणिसर्वदेवानांनिवासात्।शिष्टंविशिष्टं।अयमंत्रोनिरुक्तेव्याख्यातः।अ
परेत्वपरथावर्णयंति।ऋचः।ऋगर्चनीयोजीवः।तस्यसंबंधिनिअक्षरेअविनाशेव्याप्तेवापरमात्मनीत्य
र्थः।अतएवजीवापत्त्यापरमेउत्कृष्टेनिरुपाधिकेव्योमन्विशेषेणसर्वाधिष्ठानत्वेनरक्षकेव्योमसदृ
शेवायस्मिन्परमात्मनिदेवागमनवंतोव्यवहरंतोवाइंद्रियसंज्ञकाविश्वेसर्वेपिअधिनिषेदुःनिषीदं
तिआश्रित्यवर्तंतेयस्तन्नवेदजानातिउपाध्यंशपरित्यागेनदेवस्वरूपमितिनपश्यंतिसऋचाजनःकिं
मृचाकरिष्यतिकेवलेनजीवेनजीवभावेनकिंफलंआप्स्यतिजननमरणादिक्लेशस्यात्यागादिति ७३
भावः।यइत्तद्विदुस्तइत्यादिसिद्धं॥छ॥ ॥अग्निहोत्रार्थधेनुर्यदिक्रंसितंशब्दंकुर्यात्तदानीमस्य

वसादित्यानयायवसादिकंप्रयच्छेत्तथाचसूत्रितंवाश्यमानायैयवसंप्रयच्छेत्सूयवसाद्भगवतीहि
भूयाइतित्रवर्ग्येनिष्टवएषेवपरिधानीयासूत्रितंचसूयवसाद्भगवतीहिभूयाइतिपरिदध्यादिति॥छ॥ ॥
।सैषाचत्वारिंशीऋक्समाप्ता॥छ॥ ॥सूयवसाद्भगवतीहिभूयाअथोवयंभगवंतःस्याम।अद्धितृणमघ्न्येवि
श्वदानींपिबशुद्धमुदकमाचरंती॥छ॥ ॥हेअघ्न्येगोनामएतत्अहननीयेहेगोस्त्वंसूयवसात्शोभ
नवयसस्यतृणादिकस्यात्त्रीभक्षयित्रीभगवतीभगइतिधननामसर्वैर्भजनीयत्वात्तत्क्षीरादिधनवतीभूयाः
नवत्स्वरणःप्रसिद्धोवालोकेयवसादिभक्षणेनक्षीरादिसमृद्धिःप्रसिद्धा।अथोअनंतरमेववयंयजमा
नाअपिभगवताप्रभूतेनधनेननद्वंतःस्याम।अथैकवारंस्वर्गमुक्तं।इदानींसर्वदाकर्तव्यमितिप्रार्थया
तेविश्वदानीविश्वकालेसर्वदातृणमद्धिभक्षयआचरंतीसर्वतोनिर्गच्छंतीशुद्धंनिर्मलमुदकंपिब।अयं

मंत्रोयास्केनेवंव्याख्यातः॥सूयवसादिनीभगवतीहिभवाथेदानींवयंभगवंतःस्यामाद्धितृणमघ्न्येस
र्वदापिबचशुद्धमुदकमाचरंतीति॥७॥ ॥इतिद्वितीयस्यतृतीयेएकोनविंशोवर्गः॥७॥ ॥अथैकच
त्वारिंशीमृचमाह॥७॥ ॥गौरीर्मिमायसलिलानितक्षत्येकपदीद्विपदीसाचतुष्पदी।अष्टापदी
नवपदीबभूवुषीसहस्राक्षरापरमेव्योमन्॥७॥ ॥गौरीःगरणशीलामाध्यमिकावाक्सुलोपाभाव
श्छांदसः।मिमायशब्दयति।किंकुर्वतीसलिलानिवृष्ट्युदकानितक्षतीसम्यक्संपादयित्रीएकपदीएकप
दोपेताएकाधिष्ठानामेघवर्त्मानागमनसाधनेनवायुनाएकपदीवाद्विपदीमेघांतरिक्षात्माद्व्यधिष्ठा
नाएकांतरेवाद्वितीयःतथासाचतुष्पदीपादचतुष्टयोपेतादिक्चतुष्टयाधिष्ठानाअथाष्टपदीवदिगपेक्ष १५
याष्टपादोपेताअष्टाधिष्ठानानवपदीउपरिदिगपेक्षयासूर्येणवानवदिगधिष्ठानावभूवुषीएवंभूता

भवतेश्छांदसःक्सुःततोऽपिवसोःसंप्रसारणं।किमनयापरिगणनयासहस्राक्षराअपरिमितवचनो
यं।अपरिमितव्याप्तियुक्ताबहुव्यापनशीलोदकवतीत्यर्थः।कुत्रेतितदुच्यते।परमेव्योमन्उदकाश्रयेनो
त्कृष्टतरस्थिते।केचिदेवमाहुः।गौरीःगरणशीलाशब्दब्रह्मात्मिकावाक्।सलिलःपतिष्याणार्थेधातुः।प्रतिष्ठिना
निघंटानिरूपाणितक्षतीतत्तद्वाचकत्वेननिष्पादयंतीएकपदीअव्याकृतत्वेनैकप्रतिष्ठानाएकरूपा
वात्मनाद्विपदीसुप्तिङ्भेदेनपादद्वयवतीचतुष्पदीनामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेनअष्टापदीआमं
त्रितसहिताष्टभेदेनाष्टपदीनवपदीबभूवुषीसाव्याप्यैकैरष्टभिर्नवपदीअथवासनाभिकेश्वरःकंठा
दिषुनवसुपदेषुभवंतीपश्चाद्बहुविधाभिव्यक्तिमुपेयुषीपरमेव्योमन्उत्कृष्टहृदयाकाशस्थलाधारे
सहस्राक्षराअनेकाकारेणव्याप्ताअनेकध्वनिप्रकाराभवतीत्यर्थः।अयंमंत्रआचार्येणैवंव्याख्यातः।

गौरीर्मिमायसलिलानितक्षतीऊर्वत्येकपदीमध्यमेनद्विपदीमध्यमेनचादित्येनचचतुष्पदीदिग्भि
रवांतरदिग्भिश्चनवपदीदिग्भिश्चाऽवांतरदिग्भिश्चादित्येनचसहस्राक्षराबहूदकापरमेव्यवनेइति
॥ब॥अथद्विचत्वारिंशीमृचमाह॥ब॥ ॥तस्याःसमुद्राअधिविक्षरंतितेनजीवंतिप्रदिशश्चतस्रः॥ततः
क्षरत्यक्षरंतद्विश्वमुपजीवति॥ब॥ ॥तस्याउक्तायागोःसकाशात्समुद्राःबहूदकसमुदनाधिकर
णाद्रूतामेघाअधिअधिकंप्रवृत्तमुदकंक्षरंतिविविधंक्षरंतितेनोदकेनप्रदिशश्चतस्रःप्रशाखोवीत्य
र्थविदिशश्चतस्रोदिशश्चअथवाप्रकृष्टादिशोमुख्याश्चतस्रःतस्थेषुनाशुंतस्थाःपुरुषाजीवंतिततःप
श्चात्तदक्षरमुदकंक्षरतिसस्यादिकमुत्पादयतीत्यर्थःतत्सस्यादिकंविश्वंजगदुपजीवति॥अयमपि
यास्केनव्याख्यातःतस्याःसमुद्राअधिविक्षरंतिवर्षंतिमेघास्तेनजीवंतिदिगाश्रयाणिभूतानिततःक्ष

Dr BHAU DAJI MEMORIAL

३५

रत्यक्षरमुदकंतत्सर्वाणिभूतान्युपजीवंतीति॥ब॥अथत्रिचत्वारिंशीमृचमाह॥ब॥ ॥शाकमयंधूम
मारादपश्यंविषूवतापरएनावरेणउक्षाणंपृश्निमपचंतवीरास्तानिधर्माणिप्रथमान्यासन्॥ब॥ ॥
शाकमयंशकृन्मयंशुष्कगोमयसंभूतंधूमंआरात्नातिदूरेअवश्यंदृष्टवानस्मिदिवाधूमस्यदूरेदृष्टमा
नत्वात्सएवदर्शनविषयतयोक्तंविषुवताव्याप्तिमताएनाअनेनअवरेणनिकृष्टेनधूमेनपरःपरस्तात्
तत्कारणभूतमयमग्निमपश्यंअहंयजमानइत्यर्थः॥किंचोक्षाणंफलस्यसेक्तारंपृश्निंशुक्लवर्णप्राप्त
तेनेनफलमितिस्वयंप्राप्तंतइतिवापृश्निर्वल्लीरूपःसोमःतंवीराःविविधरणकुशलाऋत्विजःअपचंतअ
वधात्वर्थानाग्नादरेणेत्यडूप्रत्ययःकरोत्यर्थः॥सचक्रियासामान्यवचनअत्रोचितयादनिषवेणसंपा
दितवंतइत्यर्थः॥तानितत्साधनान्यनुष्ठानानिप्रथमानिप्रतपानिप्रकृष्टानिफलपर्यवसानीयानिआ

मंत्रसंपादितान्यन्नवत्।यद्वासोमस्त्वामन्नवद्भक्षयंतिदेवाःस्वशनापचन्यज्ञार्थंतज्ञावोक्ष्मोमेघमासीत्
तुच्यते।तत्परत्वेनवामंत्रोव्याख्येयोविचक्षणैः॥ब॥अथचतुश्चत्वारिंशीमृचमाह॥ब॥ ॥त्रयःकेशि
नऋतुथाविचक्षतेसंवत्सरेवपतएकएषां॥विश्वमेकोअभिचष्टेशचीभिर्ध्राजिरेकस्यददृशेनरूपं॥ब॥
॥ ॥केशस्थानीयप्रकृष्टरश्मियुक्तास्त्रयोग्न्यादित्यवायवःतेचऋतुकालेविचक्षतेविविधंलक्षणंर
मिंपश्यंतितेषांपृथक्पृथक्कार्यमाह॥एषांमध्येएकोग्निःसंवत्सरेतीतेसतिसंवत्सरंवपतेदाहेनकेशस्था
नीयोषधिवनस्पत्यादिकेछेदनंनापितकार्यंकरोति।एकअन्यआदित्योविश्वंसर्वंजगत्शचीभिःस्वकी
येःप्रकाशवृष्ट्यादिकर्मभिरभिचष्टेसर्वतःपश्यति।एकस्यवायोःध्राजिर्गतिर्ददृशेदृश्यतेसावेगःनरूपंप्र अर
त्यक्षत्वात्स्पर्शशब्दध्वनिकंपलिंगंगम्यतइतिनिरुक्तज्ञायविदोवदंति।अयममिमंत्रोयास्केनैवंव्याख्यातः। १६

त्रयःकेशिनऋतुथाविचक्षतेकालेकालेभिविपश्यंतिसंवत्सरेवपतएकएषामित्यग्निःपृथिवींदहतिस
र्वमेकोभिपश्यतिकर्मभिरादित्योगतिरेकस्यदृश्यतेनरूपमिति।वाग्देवतेयंशौचत्वारिवागितित्रिष्टुभानु
वाक्य।चत्वारिवाक्परिमितापदानियज्ञेयनवाचःपदजातमायन्तितिस्तुतिपरत्वात्॥ब॥सैषांपंचचत्वारिंशी
मृचमाह॥ब॥ ॥चत्वारिवाक्परिमितापदानितानिविदुर्ब्राह्मणायेमनीषिणः।गुहात्रीणिनिहितानेंग
यंतितुरीयंवाचोमनुष्यावदंति॥ब॥ ॥वाक्वाचःश्छन्नायापदानिचत्वारिपरिमितापरिमितानिलोकेया
वागस्तिसाचतुर्विधाविभक्तेत्यर्थः।तानिपदानिब्राह्मणावेदविदःमनीषिणोमनसईषिणोमेधाविनोविदु
र्जानंतितेषांमध्येत्रीणिगुहानिहितानिगुहायांनिहितास्थापितानिनेंगयंति।नचेष्टंतेनप्रकाशंतइत्यर्थः।दा
तस्तुरीयंपदंमनुष्यांअज्ञास्ततश्चावदंतिव्यक्तमुच्चारयंतिव्यवहारंतिकानितानिचत्वारीतिअत्रबहवःस्व

स्वमतानुरोधेनबहुधावर्णयंति।सर्वावैदिकवाग्जालस्यसंग्रहभूतत्वाद्भूरादयस्तिस्रोव्याहृत
यः।प्रणवएकइतिवेदत्रयसारत्वात्तासांव्याहृतीनामेवसारसंग्रहभूतत्वादकाराद्यात्मकस्यप्रणवस्य
इतिसप्रणवासुव्याहृतिषुसर्वावाक्परिमितेतिकेचनवेदवादिनोवदंति।अपरेव्याकरणमतानुसारि
णोनामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेनक्रियाप्रधानमाख्यातंद्रव्यप्रधानंनामप्रागुपसृज्यंते।आख्यात
पदस्येत्युपसर्गाःउच्चावचेष्वर्थेषुनिपतनान्निपाताः।अपितुचेत्यादिःएतेष्वेवसर्वावाक्परिमितेति
अखंडायाःश्रुत्याम्नायवाचःचतुर्धाव्याकृतत्वात्वाग्वैपराच्यव्याकृतावदत्तामिंद्रोमध्यतोवक्रम्याकरोत्त
स्मादियंव्याकृतावागुद्यतइतिश्रुतेः।अन्येतुयाज्ञिकामंत्रःकल्पोब्राह्मणंचतुर्थीलौकिकेतियाज्ञिकैःस ३३
माख्यातोऽनुष्ठेयार्थप्रकाशादिर्मंत्रविधानप्रतिपादकोवेदभागइतिमंत्रः।कल्प्यतेऽर्द्धमित्यादिनोक्तः

कल्पःमंत्रतात्पर्यार्थप्रकाशकोवेदभागोब्राह्मणं।भागाविषयागामानयेत्यादिरूपाव्यावहारिकी।एवं
वसर्वावाङ्गियमितेतियाज्ञिकाः।ऋग्यजुःसामानिचतुर्थीव्यावहारिकीतिनिरुक्ताःसर्पाणांवयसांक्षुद्र
स्यसरीसृपस्यचचतुर्थीव्यावहारिकीत्यैतिहासिकाःपशुषुतूणवनेषुमृगेष्वात्मनिचेत्यात्मवादिनः।अ
परेमाहकाःप्रकारांतरेणप्रतिपादयंति।परापश्यंतीमध्यमावैखरीतिचत्वारि।एकैवनादात्मकावाक्
मूलाधारादुदितासतीपरेत्युच्यते।नादस्यसूक्ष्मत्वेनदुर्निरूपत्वात्।सैवहृदयगामिनीपश्यंतीत्युच्यते
योगिभिर्दृश्यत्वात्।सैवबुद्धिंगताविवक्षायाप्राप्तामध्यमेत्युच्यते।मध्येहृदयाख्येनीयमानत्वात्
मध्यमा।अथयदासैववक्त्रेस्थितातात्वोष्ठादिव्यापारेणबहिर्निर्गच्छतितदावैखरीत्युच्यते।एवंचत्वारिवा
चःपदानिपरिमितानिमनीषिणोमनसःस्वामिनःस्वाधीनमनस्काब्राह्मणाआख्यानस्यशब्दब्रह्मणःअ

धिगंतारोयोगिनःपरादीनिचत्वारिपदानिविदुर्जानंतितेषुमध्येत्रीणिपरापरादीनिगुहायांनिहितानिहृ
दयेहृदयांतर्वर्तित्वात्।तुरीयंतुपदंवैखरीसंज्ञकंमनुष्याःसर्वेवदंति।व्याकरणप्रसिद्धनामाख्या
तादिपक्षेमनीषिणोब्राह्मणाःप्रकृतिप्रत्ययादिविभागज्ञाःवाक्ययोगविदस्तानिपदानिजानंति।अवाक्
योगविदःपामराःवाचोवाङ्मयस्यतुरीयंचतुर्थंभागंवदंतिव्यवहरंतिअर्थप्रकाशनायप्रयुंजते।अयंमं
त्रोनिरुक्तेव्याख्यातःसोत्राप्यनुसंधेयः।अथापिब्राह्मणंभवतिसावैवाक्सृष्टाचतुर्धाव्यभवदेष्वेवलोके
षुत्रीणिपशुषुतुरीयंयापृथिव्यांसाग्नौसारथंतरेयांतरिक्षेसावायौसावामदेव्येयादिविसादित्येसाबृ
हतिसास्तनयित्नावथपशुषुततोयावागत्यरिच्यततांब्राह्मणेष्वदधुःतस्माद्ब्राह्मणाउभयींवाचंवदंति ३८
याचदेवानांयाचमनुष्याणामिति।७।अथषड्विंशीमृचमाह।७। ।इंद्रंमित्रंवरुणमग्निमाहुर

थोदिव्यःससुपर्णोगरुत्मान्।एकंसद्विप्राबहुधावदंत्यग्निंयमंमातरिश्वानमाहुः।७। ।अमुमादि
त्यमैश्वर्यविशिष्टमिंद्रमाहुःतथामित्रंप्रमीतेर्मरणात्त्रातारंअहरभिमानिनमेतन्नामकंदेवमाहुःव
रुणंपापस्यनिवारणंरात्र्यभिमानिनंदेवमाहुः।तथाग्निंअंगनादिगुणविशिष्टमेतंनामकमाहुःअथोअ
पिचायमेवादित्योदिव्योदिविभवःसुपर्णःसुपतनोगरुत्मान्गरणवान्पक्षवान्चैतन्नामकोयःपक्षा
स्तिसोप्ययमेव।कथमेकस्यनानात्वमित्युच्यते।अमुमेवादित्यमेकमेववस्तुतःसंतंविप्रामेधावि
नःदेवतातत्त्वविदोबहुधावदंतितत्रकार्यकारणेनेंद्राद्यात्मानंवदंति।एकैववामहानात्मादेवतास
सूर्यइत्याचक्षतइत्युक्तत्वात्।किंचायमेववृष्ट्यादिकारणंवैद्युताग्निंयमंनियंतारंमातरिश्वानंअंतरि
क्षेश्वसंतंवायुमाहुः।सूर्यस्यब्रह्मणोनन्यत्वेनसर्वात्मत्वमुक्तंभवति।अत्रयेकेचिदग्निःसर्वादेवता

इत्यादिषु क्रियते। अयमेवाग्निरुत्तरे अपि ज्योतिषी इति मन्त्राग्नेरेव सर्वात्म्यप्रतिपादकोयं मंत्र इति व
दंति तत्पक्षे प्रथमोग्निशब्दस्तादृश्यतममग्निंद्दृशियं आध्यात्मकत्वं प्रथयंति। अयं मंत्रो निरुक्त एवं व्या
ख्यातः। इममेवाग्निं महांतमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो वदंती इंद्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरुत्मंतं दि
व्यो दिविजो गरुत्मान् गरणवान् गुर्वात्मा महात्मेति॥छ॥ ॥इति द्वितीयस्य तृतीयः पादः विंशो वर्गः॥छ॥
॥ ॥वर्षकामेष्ट्यां तिस्रः पिंडोदानव्याः। तत्र कृष्णं नियानमिति तृतीयस्यानुवाक्या। कृष्णं नियानं ह
रयः सुपर्णा नियुत्वंतो ग्रामजितो यथा नर इति॥छ॥ ॥सैषा सप्तचत्वारिंशी ऋच्वमाणा॥छ॥ ॥कृष्णं नि
यानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतंति। त आववृत्रन्त्सदनादृतस्यादिद्घृतेन पृथिवी व्युद्यते॥ ७९
॥छ॥ ॥कृष्णं निकृष्टं वर्णं नियानं नियमेन गच्छंतं मेघं हरयः उदकस्य हर्तारः सुपर्णाः शोभनपतना

रश्मयः अपो वसानाः उदकानि वासयंतः मेघेषु आच्छादयंतः इत्यर्थः। अंतर्भावितणिजर्थो वासि कर्म
कर्त्वा। यद्वा कृष्णं नियानं नियमनं रात्रिः देवानां रात्रिर्दक्षिणायनं तस्मिन्नित्यर्थः वर्षकाल इत्यर्थः। ए
वं कुर्वाना दिवं द्युलोकं तदाश्रितमादित्यं वा उद्दिश्य उत्पतंति ऊर्ध्वं गच्छंति। ते रश्मयः ऋतस्य सदनात् उद
कस्य स्थानादादित्यमंडलादाववृत्रन् आवर्तंते अर्वाक् च आगच्छंति। आदित् अनंतरमेव यदा अर्वाक् गच्छं
ति तदानीमेव घृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते विविधं क्लिद्यते। कृष्णं नियमनं रात्रिरादित्यस्य हरयः सुपर्णा
हरणा आदित्यरश्मय इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं॥छ॥ अथाष्टाचत्वारिंशी ऋच्वमाणा॥छ॥ ॥द्वादश प्रधयश्चक्र
मेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत। तस्मिन्साकं त्रिशता न शंकवोर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः॥छ॥ ॥
द्वादश एतत्संख्याकाः प्रधयः परिधयः प्रतिनावर्तनस्थानीयाः द्वादश मासा एकं अद्वितीयं चक्रमणस्वभा

भावसंवत्सराख्यंचक्रंआश्रिताःतथात्रीणित्रिसंख्याकानिनभ्यानिनभ्याश्रयाणिफलकानितत्स्थानी
यानिग्रीष्मवर्षाहेमंताख्यानिआश्रितानि।यथासूर्यरथचक्रस्यद्वादशपरिधयोनाभ्यरित्राणित्रीणिफ
लकानिसंतितद्वत्कालचक्रस्यापिकउक्तोपिमहान्तच्चक्रंचिकेतज्जानाति।तस्मिंश्चक्रेसाकंस
हसंकवोनरथचक्रस्यशंकवइवअत्रपुरस्तादुपचारोपिनशब्दःसामर्थ्यादुपमार्थीयःयस्मिन्नपिसं
वत्सरचक्रेत्रिशताःएतत्संख्याकाःषष्टिर्नतशब्दश्चार्थेषष्टिश्चाराअरिस्थानीयान्यहानिअर्पिताःअर्पिता
निकीदृशानितानिचलाचलासः।एकश्चलशब्दोद्विर्विप्राप्तःचलाःचलनस्वभावानीत्यर्थः।विरवलिप
दिवदीनाअभ्यवक्र्याभ्यासस्येतिद्विर्वचनमागागमश्चततोचक्रषष्टिश्चहावेत्रीणिशतानिसंवत्सर ८०
स्याहानीतिब्राह्मणं।द्वादशप्रधयश्चक्रमेकमिति।मासानांमासामानादित्यादिनिरुक्तं।प्रवर्ग्येनिष्टवेय

स्तेस्तनःइत्येकास्तूत्रितंच।यस्तेस्तनःशशयोयोमयोभूर्गौरिमिमेदनुवत्संमिषंतमिति।एषवसारस्वतेपशौ
हविषोयाज्यास्तूत्रितंच।यस्तेस्तनःशशयोयोमयोभूस्त्वंसोमप्रचिकितोमनीषेतिद्वेइति।ब।सैषकौ
नपंचाशीमृचमाह।ब। ।यस्तेस्तनःशशयोयोमयोभूर्येनविश्वापुष्यसिवार्याणि।योरत्नधावसुविद्यः
सुदत्रःसरस्वतितमिहधातवेकः।ब। ।हेसरस्वतितेतवसंबंधीयस्तनःस्तनवद्धिषुस्थानीयानांप्राणि
नामाप्यायनकारी।लौकिकवैदिकस्तुशब्दरूपस्तनःशशयःशयानःतवदेहेवर्त्तमानःयश्चस्तनोमयोभूः
रसास्वादिनांसुखस्यभावयिता।येनस्तनेनविश्वासर्वाणिवार्याणिवरणीयानिअभिमतरूपाणिधनानि
पुष्यसिनोकृत्यःयस्तेश्चेनोरत्नधाःबहुविधरमणीयरमानांधारयितापश्चवसुविन्वसूनांबासमपिच्च
णांधनानांवेत्तालब्धावेदयितावा।किंचयस्तनःसुदत्रःशोभनदानःसुदत्रःकल्याणदानइतिनिरुक्तंअ

DR. BHAU DAJI

त्रामन्त्रयच्छद्भ्रवणांस्तनस्पातिप्रशस्तत्वज्ञापनार्थंहिददवितादृशंसर्वप्राण्युपकारकंस्तकमंथ
स्तनंइह्यस्मिन्कर्मणिइदानींवाधातवेअस्मान्निवृत्तिंपावंपानायकरुरु ।७। अग्निमंथनेयज्ञेन
यज्ञमित्येषापरिधानीयायज्ञेनयज्ञमयजंतदेवाइतिपरिदध्यादितिस्मृतित्वात् ॥७॥ सैषापंचाशी
मृचमाह ॥७॥ ॥यज्ञेनयज्ञमयजंतदेवास्तानिधर्माणिप्रथमान्यासन् । तेहनाकंमहिमानःसचंत
यत्रपूर्वेसाध्याःसंतिदेवाः ॥७॥ ॥देवाव्यवहर्त्तारोयजमानायज्ञेननिर्मथ्याग्निनायज्ञंसोमसाधं
मानुवनीयमयजंतसृजितवंतःअनुष्ठायसंयोजितवंतइत्यर्थः । यदग्नावग्निंमथित्वाप्रहरंतितेन
वाग्नयआतिथ्यंक्रियतइतिहितैत्तिरीयकं । तानिधर्माणिअग्निसाधनानिकर्माणिप्रथमानिप्रथमइ
तिमुख्यनामप्रतनानिप्रकृष्टतमान्यासन् । फलप्रसवसमर्थान्यभवन्नित्यर्थः । तेहतेचयजमानाःनाकंना

स्मिन्नकमस्तीतिनाकःस्वर्गःतंमहिमानःमाहात्म्ययुक्ताःसचंतसंगताःकीदृशंनाकंयत्रयस्मिन्नाकेपू
र्वेपूर्वतनाःसाध्याःसाधनाःयज्ञादिसाधनवंतःकर्मदेवाइत्यर्थःतसंतिनिवसंतितंसचंततस्मादिदानी
मपिमनुष्यैरेवंकर्त्तव्यमित्यर्थः । यद्वादेवाइदानींदेवभागमापन्नाःस्वयंयज्ञेनअग्निनापशुभूतेनयज्ञंयष्ट
व्यमग्निंअयजंतसृजितवंतःअग्नेरेवपूर्वंत्रिनिदेनदेवत्वंचपशुत्वंचदृष्टव्यं । अग्निःपशुरासीत्तमालभंतते
नायजंततीतिश्रुतेःशिष्टंपूर्ववत् । यत्रयस्मिन्स्वर्गेनिमित्तभूतेसतिपूर्वेपूर्वतनाःसाध्याःदेवाःसाधनाःछं
दोनिमानिनःआदित्याःअंगिरसश्चसाध्यादेवाउच्यंते । छंदांसिवैसाध्यादेवास्तेअग्नेग्निनाग्निमयजंतते
स्वर्गंलोकमायन्नादित्याश्चैवेहासन्नंगिरसश्चतामग्निनाग्निमयजंततेस्वर्गंलोकमायन्नितिब्राह्मणं । ए
तेदेवाःस्वर्गेसंतिनिवंतिस्वर्गंप्राप्ताइत्यर्थः । यद्वायज्ञेनज्ञानादियज्ञेनयज्ञंविष्णुंअयजंतअर्चयंति । तेना

कं विस्नुलोकं महानुभावाः सचंत समंगछंते । यत्र पूर्वे साध्यादयो देवाः संति तत्स्थानं अग्निनाग्निमयजंत दे
वा इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयं ॥छ॥ अथैकपंचाशीऋचमाह ॥छ॥ ॥समानमेतदुदकमुच्चैत्यवचाहभिः ।
भूमिं पर्जन्या जिन्वंति दिवं जिन्वंत्यग्नयः ॥छ॥ ॥एतत्प्रसिद्धमुदकं समानं सएकरूपमित्यर्थः अहभिः
केश्चिद्दिवसैः ग्रीष्मकालीनैरुच्चैति ऊर्ध्वं गछति तथा अहभिः वर्षकालीनैरेव तदुदकं अवचैति अवा
ङ्मुखं गछति स्विवा योगे प्रथमेति प्रथमा विभक्तिर्न निरुच्यते रश्मिनाह्येव भूमिं प्राप्नोति न देवोच्यते । प
र्जन्याः प्रीणयितारो मेघाः भूमिं जिन्वंति उदकं सस्यायेन सस्याद्युत्पादनाद्वारा भूमिष्ठान् प्रीणयंति । तथा
अग्नय आहवनीयाद्यास्तेहुते आत्यादिवं ग्रलोकस्थान् देवान् जिन्वंति प्रीणयंति ॥छ॥ ॥सरस्वद्वना ८२
केपशो दिव्यं सुपर्णमिति वपायाज्या । दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहंतं सवा हविधेनर्यायोषणा स्विति सूत्रितत्वा

त् । अत्वारंनणीयायां सरस्वद्याग एषैव याज्या सूत्रितं च । दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहंतमा सवं सविन्नुर्यये ति
॥छ॥ सैषा द्विपंचाशीऋचमाह ॥छ॥ ॥दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहंतमपां गर्भं दर्शतमोषधीनां । अभीपतो वृ
ष्टिभिस्तर्पयंतं सरस्वंतमवसे जोहवीमि ॥छ॥ ॥दिव्यं दिविभवं सुपर्णं शोभनगमनं वायसं गमनशीलं
बृहंतं महांतं अपां गर्भं वृष्ट्युदकानां गर्भवदुत्पादकं ओषधीनां ओषधीदर्शतं दर्शनाय दर्शयंतमित्यर्थः
यद्वा ओषधीनां गर्भं दर्शतमिति पृथग्विशेषणं । किंच अभी अपतः आनुकूल्येन वृष्टिभिस्तर्पयंतं जगत्प्रीण
यंतं यद्वा अभीपतः अभिगमनवंतः सलिलाधारान् तडागादीन् तर्पयंतं अथवा अभिगंता इं सरस्वंतं उदक
वंतं मरुत्फदकनामकं देवं सूर्यं वा अवसे रक्षणाय जोहवीमि पुनः पुनराह्वयामि ॥छ॥ ॥इति द्वितीय
स्य तृतीये त्रयोविंशो वर्गः ॥छ॥ ॥इति प्रथमे मंडले द्वाविंशो वर्गः ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥त्रयोदशोनुवाकेपंच
नुवाकः ॥

दशसूक्तानितत्रकयाशुभेतिपंचदशर्चंप्रथमंसूक्तंत्रैष्टुभं।अत्रानुक्रमणिका।कयापंचोनासंवादस्तृती
याद्ययुजस्त्र्यृचोमरुतामनुवाक्यंअंत्यास्त्रिचोगस्त्यस्यचशिष्टाइंद्रस्यैकादशीचमरुत्वांस्त्विंद्रोदेवतेति।अत्रेंद्रा
गस्त्यमरुतांसंवादःप्रतिपाद्यतेतत्रतृतीया।पंचमीसप्तमीनवमीनांमरुद्वाक्यरूपत्वात्ततएवचर्षययस्य
वाक्यंसएवर्षिरितिन्यायात्।अंत्यस्त्रिचस्यागस्त्यवाक्यत्वात्सएवर्षिःशिष्टायुजाआद्याचैकादशीचें
द्रस्यवाक्यं।अतःसएवर्षिःयत्रयातेनोच्यतेसादेवतेतिसामान्यापवादेनत्वृचस्यमरुत्वद्गुणकइंद्रोदेव
ता।संसवचात्र्विंशाकयोर्मरुत्वतीयशस्त्रेनिविद्धानीयात्।एवंएतत्सूक्तंयदिपर्यायान्मरुत्वतीयइतिखं
डयोःसूत्रितं।कयाशुभेतिचमरुत्वतीयेपुरस्तात्सूक्तस्यसंसेदिति।आग्निप्रविकेपंचमेहनिमरुत्वतीय ८३
एतदेवसूक्तं।पंचमस्यकयाशुभायास्तिग्मशृंगइतिमध्यंदिनेइतिसूत्रितत्वात्महाव्रतेमरुत्वतीयशस्त्रे

एतत्सूक्तं।पंचमारण्यकेकयाशुभासवयवःसनीळामरुत्वइंद्रवृषभोरणायेत्यकृत्वात्।विषुवतिमरुत्व
तीयेएतदेवनिविद्धानीयंत्र्यंशुमेकंकयाशुभेतिचमरुत्वतीयमितिसूत्रितत्वात्।अस्यविनियोगंशौन
कमाह।ज्ञातिपुत्रसुहृन्मित्रैर्यश्चैराज्यंचिकीर्षति।नित्यंसनियतोजप्त्वासूक्तंतुमनसाजपेत्।कयाशु
भेतिपक्षत्र्यंश्रुत्वाचार्यंत्वपह्निजां।श्रुत्वापरस्वस्यंतुगुरोराप्नुयाच्छौनकइति॥१॥तत्रप्रथमामृचमाह॥१॥
॥ ॥कयाशुभासवयसःसनीळाःसमान्यामरुतःसंमिमिक्षुः।कयामतीकुतएतासएतेर्चंतिशुष्मंवृ
षणोवसूया॥१॥ ॥इंद्रवाक्यंमरुतःसवयसःसमानवयस्काःसनीळाःसमानस्थानाएतेमरुतःकया
शुभाकेनापिगुणेनयाशोभनेनयासमान्यासर्वेषामेकरूपयामहत्यायुक्ताःयद्वाशुचित्यदक
नामतत्करूपयाशुभाउदकेनसंमिमिक्षुःलोकंसम्यक्सिंचंतिमिहसमानार्थोमिमिक्षतिधातुःय

ग्रामांबुद्धादिषुप्रवर्त्तमानंसम्मिमिक्षुःतदर्थंएतेमरुतःकयाअतिश्वेययामतीमयाकुतोदेशातएतासः
आगंतारःआगत्यचैतेवृषणोवर्षितारोयुवानइत्यर्थः।तस्याःवस्ययास्तुपांलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घः।
वनेछयायद्वावसवोवासयितारोवातेनेवृक्षसोयाजादेशः।शुभ्रमबलंवृष्टिप्रदानजनितंलोकेअर्चंति
पूजयंतिजगतिकुर्वंतियद्वाममबलंवर्द्धयंतीत्यर्थः।मरुतोहैनंनाजहुरितिश्रुतेः।अत्रेदंमरुत्संवा
दरूपेप्रसर्वत्रप्राणजीवात्मपरतया।पियोजनीयं।अत्रापीदोक्तं।।२।।अथद्वितीयामृचमाह।।२।। ।।
कस्यब्रह्माणिजुजुषुर्युवानःकोअध्वरेमरुतआववर्त।श्येनांइवध्रजतोअंतरिक्षेकेनमहामनसारीर
माम।।२।। ।।युवानोनित्यतरुणाःमरुतःनुनावामरुतःकस्यमहानागस्यब्रह्माणिपरिवृढानिस्तवांसि ८४
जुजुषुःसेवंते।कश्चमहानध्वरेस्वकीयेयागेमरुतएतानावर्त्तयागांतरेभ्योनिवर्त्तयंतिदुर्निर्द्देहत्वेदृष्टां

तमाह।अंतरिक्षेध्रजतोगच्छतःश्येनानृशंसनीयगमनातन्नामकान्पक्षिणइवकेनतत्रातिसाधनेनम
हामहतामनसाभननवतास्तोत्रेणारीरमामरमेमहि।अथमरुतइंद्रेणोक्ताःतृतीययानयाप्रतिब्रुवंते
।।२।।अथतृतीयामृचमाह।।२।। ।।कुतस्त्वमिंद्रमाहिनःसन्नेकोयासिसत्पतेकिंतइत्था।संपृच्छसेसम
राणःशुभानैर्वोचेस्तन्नोहरिवोयत्तेअस्मे।।२।। ।।हेइंद्रसत्पतेसतापालकत्वंमाहिनोमहनीयःपूजनी
यःअनुचरैरनुगंतव्यइत्यर्थः।तथाभूतःसन्नपिएकोमहायःसन्कुतोयासिकुतःकारणाद्यासियद्वाकु
त्रयासितेतवइत्थाइच्छंकिंत्वंएवमेवकिंनकोप्यनुचरोस्ति।किंचत्वंसमराणःअस्माभिःसंगच्छमानःसंपृ
छसेसमीचीनंपृच्छसि।हेहरिवःहरिभ्यांतदन्वितइतेतवअस्मेअस्मासुयद्वक्तुमिष्टतममस्तितन्नोस्मभ्यं
शुभानैःशोभमानैर्वचोभिःवाचःब्रूहि।।२।।अथचतुर्थीमृचमाह।।२।। ।।ब्रह्माणिमेमतयःशंसुतासः

शुष्मइयर्तिप्रभृतोमेअद्रिः। आशासतेप्रतिहर्यंत्युक्थेमाहरीवहतस्तानोअच्छ॥ठ॥ ॥अथैवंतैःपृष्टःअ
नयावत्वर्थेंद्रःप्रत्याह हेमरुतः ब्रह्माणिसर्वाणिकर्माणिहवींषिवामेममसुतानितथामतयश्चम
ननयुक्ताःस्तुतयश्चमेममशंसुखकार्यःयद्वामेमतयोबुद्धयःतेष्ववर्त्ततइतिशेषः।तथासुतासोमानिःसुताः
सोमाःमेमदीयाःमदर्थाएवअतोयज्ञंप्रतिगंतव्यमित्यर्थः।किंचमध्येराक्षसादिबाधपरिहारायशुष्मः
बलनामैतत्बलवान्मेमदीयोद्रिःशत्रूणांनाशकोवज्रःप्रभृतःसन्नियच्छतिगच्छत्येवलक्ष्यांप्रतिनचवि
वर्त्तते।नकेवलंहविरादीनामदीयत्वमेवअपितुयजमानाआशासतेमामेवप्रार्थयंते।किंचोक्थाउक्था
निशस्त्राणिमांप्रतिहर्यंतिकामयंतेमामेवशंसंतीत्यर्थः।किंचानोअस्मदीयानिमाहरीइमावश्वौताता ८५
निगंतव्यानिहविरादीनिअच्छअभिप्राप्तुंमांवहतःअभिमतदेशंप्रापयतः।अतएवाहंगच्छामियुष्मा

निरनित्राप्राप्तुंगंतव्यमित्यर्थः।अतोमह्यमंतव्यमितिभावः॥ठ॥अथपंचमीमृचमाह॥ठ॥ ॥अतो
वयमंतमेभिर्युजानाःस्वक्षत्रेभिस्तन्वःशुंभमानाः।महोभिरेतांउपयुज्महेन्विंद्रस्वधामनुहिनोबभूथ॥
॥ठ॥ ॥एवमुक्तामरुतस्तमेवंऊचवंतः।हेइंद्रत्वंयस्मादेवंकरोषिअतःकारणाद्वयमपिअंतमेभिःअंति
कामैरश्वैर्युजानाःयुक्ताःसंतःकीदृशाःस्वक्षत्रेभिःस्वायत्तबलैःकिंचमहोभिस्तेजोभिःतन्वःआत्मशरी
राणिशुंभमानाःदीपयंतःहर्षप्राप्तावाइत्यर्थः।यद्वामहोभिःस्वमहत्त्वेनयुक्तावयंएतान्गंहरन्तुहिप्रभु
पयुज्महेतवसाकंहविरादिस्वीकर्मइत्यर्थः।हेइंद्रत्वमपिनोअस्मत्संबंधिस्वधांउदकंबलंवाअनुबभूथ
हि।अस्मात्सृष्टेदेवजन्यंहविरनुभवसिखलुहिशब्दःपरस्परोपयोगेपिकारनावप्रसिद्धिद्योतनार्थः॥ठ॥
॥ ॥इतिद्वितीयस्यतृतीयेचतुर्विंशोवर्गः॥ठ॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥ठ॥ ॥क्वस्यावोमरुतःस्वधा

सोहन्मामेकंसमधत्ता अहिहत्ये। अहंह्युग्रस्तविषस्तुविष्मान्विश्वस्यशत्रोरनमंवधस्नैः॥ब॥ ॥स्यसोस्व
धातदुदकंबलंवायुष्माकंसंबंधिकासीत्नैवासीदित्यर्थः। अस्माकमुदकंत्वमनुभवसीतिभूयायत्
यास्वधाएकमसहायंमांअहिहत्ये हत्यर्थमघहननकर्मणि वृत्रवधेवासमधत्तसंहितंकृतसमासीदि
तिसंबंधः असहायस्यकथमितिमतंमेस्यतीत्यतआह। अहंहि अहंखलुउग्रः उद्गूर्णबलस्तविषोव
सवान्तुविष्मान्महत्त्वोपेतोस्मि। यस्मादतिबलोहंतस्माद्विश्वस्यसर्वस्यशत्रोर्मेघस्यशत्रोरेवायं
कर्मणिषष्ठ्यासर्वंशत्रुसंघंवधस्नैःवधरूपैर्नाधानैःवधकौशलैरित्यर्थः॥ब॥ अथसप्तमीमृचमाह॥ब॥
॥ ॥भूरिचकर्थयुज्येभिरस्मेसमानेभिर्वृषभपौंस्येभिः। भूरीणिहिकृणवामाशविष्ठेंद्रक्रत्वामरुतो
यद्वशाम॥ब॥ ॥अथैवमुक्तमिंद्रंमरुतआहुः हेइंद्र वृषभ नवपतिस्त्वं भूरिचकर्थप्रभूतंकृतवानसि। अस

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

८६

त्यमेवतथापिअस्मेअस्माकंसमानेभिःसमानैःयुज्येभिःयौज्यैःपौंस्येभिःपुंसःकर्मभिःसामर्थ्यैरेवचकर्थनत्वं
एकएवेत्यर्थः। हेशविष्ठशवइतिबलनाम हेइंद्रबलवत्तमवयंभूरीणितत्कृतादपिप्रभूतानिकर्माणिकृ
णवाम कृतवंतस्म। हेइंद्र क्रत्वा क्रतुनाकर्मणायत्यद्यत् वृष्ट्यादिकंवशाम कामयामहे तानित्वत्तोधिका
नीत्यर्थः। यतोवयंमरुतः छांदसमनुदात्तत्वंएतेनस्वमहत्त्वंख्यापितंभवतिस्वरोव्यस्तः। अथवाइंद्रस्येदं
वाक्यं हेसमवायद्यस्यैवउग्रहिंवमूयंवसाद्वक्रत्वाकर्माणियद्वशामयद्वृष्टिकर्मकामयामहे तस्मा
दुदकंसमानमेवेत्यर्थः एवंमरुतइतिनिघातस्वरस्येतव्याख्यातं॥ब॥ अथाष्टमीमृचमाह॥ब॥ ॥वधींवृ
त्रंमरुतइंद्रियेणस्वेनभामेनतविषोबभूवान्। अहमेताभनवेविश्वश्चंद्राःसुगाअपश्चकरवज्रबाहुः॥
॥ब॥ ॥इदानीमिंद्रः समानकोपेनतविषोबलवान्भूवान्भूतः संपन्नः कस्मैकमितितदुच्यते। मनाव

मनोरथयिकाविराश्वंद्राःसर्वस्याह्लादकाःसुखाःसुगमनाःसर्वत्रवश्यादिषुगमनशीलाःअपोवृष्ट्युदका
निचकरचकारस्तुतवानस्मियतोहंवज्रबाहुःअनेनसहायनैरपेक्ष्यमुक्तंभवति॥ठ॥अथनवमीमृचमाह
॥ठ॥ ॥अनुत्तमातेमघवन्नकिर्नुनत्वावांअस्तिदेवताविदानःनजायमानोनशतेनजातोयानिकरिष्या
कृणुहिप्रवृद्ध॥ठ॥ ॥इदानींनेमरुतोहर्षेणप्रत्याहुःआइतिस्मरणेस्मृतवंतोवयमिदानींहेमघवन्
नत्वया अनुत्तंअप्रेरितंनकिर्नुनिवास्ति।नुनिश्चयेत्वयायदुक्तंतत्सत्यमित्यर्थःहेदेवत्वावान्त्वत्सदृशोवि
दानःविद्वान्व्यत्ययेनशानच्कृत्योपायवेदितादेवोनास्तिकिंचहेप्रवृद्ध अतिबलजायमानोजातोवाक
श्चिद्देवोमर्त्योवात्वंयानिवृत्रवधादीनिकरिष्याकर्तव्यानिकृणुहिकुरुषेतानिनशातेनव्याप्नोतिनश ८३
नोत्याप्तिकर्माणिनान्यस्त्वच्चेष्टितानुकारानेवेत्यर्थः॥ठ॥अथदशमीमृचमाह॥ठ॥ ॥एकस्यचिन्मेविभ्वस्त्वो

ज्ञोयानुदधृष्वान्कृणवैमनीषा।अहंह्युग्रोमरुतोविदानोयानिच्यवमिंद्रइदीशएषां॥ठ॥ ॥इदानी
मिन्द्रआह।मएकैकस्यचितएकस्यैवकिंतुसर्वत्रगमनशीलमोजोबलमस्तु।यद्वाबलमेकस्यैवास्तुकिमर्थ
मितिचेत्।उच्यतेयानिकर्माणिमनीषामनीषयामनसईषयादधृष्वान्धर्षितवानहंतुतानिप्रंकृणवैकर्तुं
शक्नुवानिहेमरुतःअहंहिअहंखलुउग्रउद्गूर्णबलःविदानःवेदनावान्यानिच्यावयानिवस्तूनिच्यवंअवग
च्छामिएषामहमेवेंद्रइतईश्वरएवसन्नुइशोईश्वरोनवामि।अथवाविदानोयानिच्यवंयान्पदार्थान्गच्छेयं
एषामीषेयतोहमिंद्रःअतःशक्तइत्यर्थः॥ठ॥ ॥इतिद्वितीयस्यतृतीयेपंचविंशोवर्गः॥ठ॥ ॥अथैकाद
शीमृचमाह॥ठ॥ ॥अमंदन्मामरुतःस्तोमोअत्रयन्मेनरःश्रुत्यंब्रह्मचक्र।इंद्रायवृष्णेसुमखायमह्यंसख्ये
सखायस्तन्वेतनूभिः॥ठ॥ ॥इदमपीन्द्रवाक्यंहेमरुतःमामांअत्रास्मिन्नुदकोत्पादनविषयेस्तोमःस्तोमंअ

मदंत।मादयतिमोदयतेवा।हेनरःसखायोयूयंयत्अकृत्यंसार्वैःश्रोतव्यंब्रह्मपरिदृढमेवधारणादिरूपंच
कृतवंतःस्वप्रवृत्तंस्तोत्रंवा।अनुत्तमातईत्यादिकंइंद्रायपरमैश्वर्यगुणकायमह्यंअभिमतवर्षित्रेसु
सुखायशोभनयागायसखायोयुष्माभिःसमानख्यानायतन्भिरनेकशरीररूपेनायमह्यंममतन्वेमदीय
शरीरपोषायनवत्त।यद्वातन्भिःअस्मच्छरीरभूतैःयुष्माभिःकृतंमह्यमेवास्त्वित्यर्थः॥ब॥अथत्रयोदशीमृच
माह॥ब॥ ॥एवेदेतेप्रतिमारोचमानाअनेद्यश्रवएषोदधानाः।संचक्ष्यामरुतश्चंद्रवर्णाअच्छांतमेछद
याथाचनूनं॥ब॥ ॥हेमरुतःएवेत्एवमेवएतेयूयंमांप्रतिरोचमानाःमद्विषयेसंप्रीयमानाःसौख्याप
यंतोवाअनेद्यःअनंतिकस्थंश्रवःकीर्तिंइषंचदधानाःआइतिचार्थेयद्वाअनेद्यइतिश्रवस्यनामप्रशस्य ८८
यशोऽस्मत्तोदधानाःअस्माभिर्वाधारयमाणाःचंद्रवर्णाःचंद्रमितिहिरण्यनाम।सुवर्णवर्णाःयूयंमेमांसं

चक्ष्यसम्यक्प्रकाश्यतत्रननिश्चयंअच्छांतयशोनिराच्छादितवंतःछदयाथआच्छादयथचमांप्रतिसर्वदा
रोचमानाःमय्येवकीर्तिंअन्नंचदधानाःतस्मात्कर्मभिःमामेवस्तुतेत्यर्थः॥ब॥अथत्रयोदशीमृचमाह॥
॥ब॥ ॥कोन्वत्रमरुतोमामहेवःप्रयातनसखीरच्छासखायः।मन्मानिचित्राअपिवातयंतएषांभूतनवे
दामऋतानां॥ब॥ ॥हेमरुतोयुष्मान्अत्रलोकेकोनुखलुमर्त्यःममहेपूजयति।येसखायःसर्वस्यस
खिवत्प्रियकारिणःसंतःसखीन्हविःप्रदानेनसखित्वंप्राप्तान्यजमानान्प्रतिप्रयातनगच्छतहेचित्राःचायनीयाः
यूयंमन्मानिमननीयानिधनानिअपिवातयंतःसंभजमानाःप्रापयंतोभूतनभवतकिंममदीयानांएषांऋतानां
अवितथानांनवेदाःभूतज्ञातारोभवत॥ब॥अथचतुर्दशीमृचमाह॥ब॥ ॥आयद्दुवस्याद्दुवसेनकारुर
स्माञ्चक्रेमान्यस्यमेधा।ओषुवर्तमरुतोविप्रमच्छेमाब्रह्माणिजरितावोअर्चत्॥ब॥ ॥येमरुतोदुवस्या

नयुष्मत्परिचरणीर्हविस्तोत्रात्तेनस्तोत्रेणदुवसेपरिचरणायपर्याप्ताकारुःकर्त्तास्तुतिकुशलामान्य
स्यमाननीयस्यविदुषोमेधाबुद्धिःअस्मानेतिसंप्रत्यर्थे।इदानींननानाचक्रेआभिमुख्येनकरोतिप्राप्नो
नीत्यर्थः।यद्वाषष्ठीबहुवचनइदंरूपं।दुवस्यानापरिचरणार्हाणांदुवसेपरिचरणायेत्यर्थः।अतोहेमरुतो
यूयंविप्रंमेधाविनंयजमानंमामगस्त्यमच्छआभिमुख्येनप्राप्तंसुसुष्ठुओवर्त्त।ओइतिनिपातद्वयसमुदाय
रूपएकोनिपातः।आइत्याभिमुख्येनउओकारोवधारणे।आवर्त्तध्वमेव।किमर्थमेवमितिउच्यते।इमाब्र
ह्माणिइमानिपरिदृढानिकर्माण्येकहविष्यजरिगरितास्तोतावोयुष्मान्अर्चत्अर्चति।यस्मादेवंतस्मादाव
र्त्तध्वमित्यर्थः।।१४।। ।।अथपंचदश्यासूक्तोपक्रममारभ्यप्रवृत्तांस्तुतिंमरुद्भ्योनिवेद्यानिमतमाशास्ते।।१५।। ८९
अथपंचदशीमृचमाह।।१५।। ।।एषवःस्तोमोमरुतइयंगीर्मांदार्यस्यमान्यस्यकारोः।एषायासीष्टतन्वेवयां

विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥छ॥ ॥ हे मरुतः एष स्तोमः इदानीं क्रियमाणप्रकारं स्तोत्रं वो युष्मदर्थं युष्मत्
प्राणनायनवत्वित्यर्थः ॥ तथेयं गीः स्तुतिरूपा वागपि वो युष्मदर्थापि यस्मादेवं तस्मान्मांदार्यस्य स्तुतिविशेषै
र्मंदयितृ स्वतिर्मदस्य प्रेरयितुर्वा मान्यस्य वरप्रदानादिना माननीयस्य कारोः स्तोतुः इषा इच्छया आयासी
ष्ट आगच्छत किमर्थं तन्वे शरीराय तनयोषायेत्य विद्याम युष्मास्वागतेषु यज्ञसंहृष्टेष्वादिकारालनेमं ॥छ॥
॥ ॥ इति द्वितीयस्य तृतीये षड्विंशो वर्गः ॥छ॥ ॥छ॥ ॥ वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ॥ पुमर्थांश्च
तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥छ॥ ॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभू
पालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके ९०
तृतीयोऽध्यायः ॥छ॥ ॥छ॥ ॥ यादृशमिति न्यायान्न मे दोषः ॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥

द्वितीयाष्टकचतुर्थाध्यायभाष्य।

॥ ॥ॐयस्यनिश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत्।निर्ममेतमहंवंदेविद्यातीर्थमहेश्वरं॥१॥ ॥
॥इत्थंद्वितीयाष्टकगस्तृतीयोध्यायआदरात्॥व्याख्यातःसायणाचार्येणपुरुषार्थप्रदर्शकः॥१॥
अथचतुर्थोध्यायोव्याख्यातुमारभ्यते॥कयाशुभेत्यस्मिंस्त्रयोविंशेनुवाकेपंचदशसूक्तानि।त
त्रतन्नुवोचामेत्येतद्द्वितीयंसूक्तंपंचदशर्चं।अत्रानुक्रमणिका।तन्वगस्त्योमारुतंद्वित्रिष्टुबंतं।मित्राव
रुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीमप्सरसंदृष्ट्वावासतीवरेकुंभेरेतोपतत्ततोगस्त्यवसिष्ठावजायेतामि
तिसूक्तसंख्यानुवर्त्ततेअन्यस्याःसूक्तसंख्यायाइतिपरिभाषितत्वात्पंचदशर्चत्वंलक्षणेना
गस्त्येनदृष्टत्वात्तस्यार्षंमारुतंहीत्यनुक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयेदमादिसूक्तत्रयंमरुद्देवताकं।अं
त्येद्वेत्रिष्टुभौशिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषयाजगत्यः।विनियोगोलैंगिकः॥१॥तत्रप्रथमामृचमाह॥१॥

॥ ॥तन्नुवोचामरभसायजन्मनेपूर्वंमहित्वंवृषभस्यकेतवे।एधेवयामन्मरुतस्तुविष्वणोयुधेवशक्रा
स्तविषाणिकर्त्तन॥१॥ ॥हेमरुतोवयंयुष्मदीयंतत्तादृशंप्रसिद्धंपूर्वंपुरस्कंपूर्वतनंवामहत्त्वंमाहात्म्यंनु
क्षिप्रंवोचाम।ब्रूमः।किमर्थंरभसायरंहायस्पृष्टुकायजन्मनेवेद्यांप्रादुर्भावायवेद्यांसन्निधानायेत्यर्थः
।तदपिकिमर्थमित्यतआह।वृषभस्यफलस्यवर्षितुर्यज्ञस्यकेतवेप्रज्ञानायवायुप्रेरणेनम्पसगम
नंप्रसिद्धंहेविश्वतःगमनसारंभेणप्रवृत्तधनियुक्ताः।हेशक्राःसर्वमपिकर्त्तुंशक्ताःयूयंयामन्याम
नियागमनप्रस्तुतेसतिएधवाएधानिएधःसंबंधीनितेजांसिवप्रथयेनमहत्त्वेनतविषाणिबलानिसाम
र्थ्यानिकर्त्तनकुरुतस्मइत्यर्थः।तत्रदृष्टांतःयुधेवयुध्येनतत्युद्धनिमित्तंतथातविषाणिकुरुथ।न
हत॥१॥अथद्वितीयामृचमाह॥१॥ ॥नित्यंनसूनुंमधुबिभ्रतउपक्रीळंतिक्रीळाविदथेषुघृष्वयः।न

क्षंतिरुद्राअवसानमस्विनंनमर्द्धंतिस्वतवसोहविष्कृतं॥ब॥ ॥नित्यंनसूनुंऔरसंप्रियंपुत्रमिवमधुमधुरं
हविर्बिभ्रतोधारयंतोमरुतःविदथेषुयागेषुघृष्वयःरक्षःप्रभृतीनांघर्षकाःसंतःक्रीळाःक्रीडनशीलाःउ
पयेत्यक्रीळंतिविहरंति।किंचरुद्राःरुद्रपुत्राःमरुतोपिरुद्राउच्यंते।जन्यजनकयोरभेदोपचारेण।मरु
तांरुद्रपुत्रत्वंपुराणेषुतपसातुष्टोपार्वतीपरमेश्वराभ्यांमरुतःपुत्रत्वेनस्वीचक्रुरितिप्रसिद्धं।नमस्विनंन
मस्कारोपलक्षितस्तोत्रोपेतंहविष्कृतंहविषःकर्तारंप्रदातारंयजमानंअवसारक्षणेनतर्पणेनवानिमि
त्तभूतेननक्षंतिव्याप्नुवंति।किंचस्वतवसःस्वस्वायत्तबलामरुतःयजमानंतंनमर्धंतिनसंग्रामयंति
नक्लेशयंतीत्यर्थः॥ठ॥अथतृतीयामृचमाह॥ब॥ ॥यस्माऊमासोअमृताअरासतरायस्पोषंचहवि २
षादाशुषे।उक्षंत्यस्मैमरुतोहिताइवपुरूरजांसिपयसामयोभुवः॥ब॥ ॥यस्मैयजमानायहविषाद

दाशुषेसोमायहविर्दत्तवतेहविषाप्रातःऊमासःअवितारःअमृताःअमरणधर्माणोमरुतोरायस्पोषंध
नस्यपुष्टिंचचशब्दात्पश्वादिपुष्टिंअरासत।प्रायच्छन्‌रासतिर्दानार्थः।अस्मैयजमानायहिताइवहिताच
रणाःसखायइवसंतोमयोभुवःसुखस्यभावयितारोमारुतोरजांसिलोकान्‌पुरुप्रभूतंयथाभवतितथा
पयसाउदकेनमस्याघ्रत्कम्यर्थंउक्षंतिसिंचंति॥ठ॥अथचतुर्थीमृचमाह॥ब॥ ॥आयेरजांसितविषी
भिरव्यतप्रवएवासःस्वयतासोअध्रजन्‌।भयंतेविश्वाभुवनानिहर्म्याचित्रोवोयामःप्रयतास्वृष्टिषु॥ठ॥
॥ ॥हेमरुतोयुष्मत्संबंधिनएवासःएवारजाविशेषाःतविषीभिःस्वकीयैर्बलैःवृष्टिप्रदानादिरूपैःर
जांसिलोकान्‌आअव्यतसर्वतःआवृण्वंतितेषांवोयुष्माकंएवासोश्वाःस्वयतासःस्वयमेवसारथिनाविने
वयुक्ताःप्राध्रजन्‌प्रकर्षेणगच्छंतिव्याप्नुवंति।किंचयुष्मदागमनात्‌विश्वाभुवनानिसर्वाणिभूतजा

तानिविश्वाहर्म्यासर्वाणिहर्म्याणिचनयंतेबिभ्यतिपतनात्यस्मादेवंतस्मात्वेषयामश्चित्रस्थानीयःआ ४
श्चर्यभूतइत्यर्थः।भीतेःकारणमाह।ऋष्टिषुयुष्मद्धस्तस्थासुइद्धेतिषुयतासुप्रकर्षेणयतासुसतीषु।अ
थवानीतोदृष्टांतः।ऋष्टिषुप्रयतासुसतीषुलुप्तोपमेयं।आयुधेषुप्रयतेषुयथाजनाबिभ्यतितद्वत्।यु
ष्मदागमनाद्बिभ्यतीत्यर्थः॥छ॥अथपंचमीमृचमाह॥छ॥ ॥यत्त्वेषयामानदयंतपर्वतान्दिवोवापृष्ठं
नर्याअचुच्यवुः।विश्वोवोअज्मन्भयतेवनस्पतीरथीयंतीवप्रजिहीतओषधिः॥छ॥ ॥मरुतस्त्वेषयामाः
प्रदीप्तगमनाःयत्यदायूयंपर्वतान्पर्ववतोगिरीन्गह्वराणिशब्दकान्मघान्वानदयंतनादयंतिवा
अथवायदाविद्योतनात्मकस्यांतरिक्षस्यपृष्ठंउपरिभागंनर्यानरेभ्योहिताःअचुच्यवुःगच्छंतितदा ३
वोयुष्मत्संबंधिनिअज्मन्गमनेनिमित्तभूतेसतिविश्वोवनस्पतिर्वनस्यपालयितावृक्षसमूहोभ

यतेबिभेतितथाओषधीप्रियंगुव्रीह्यादिःप्रजिहीतेप्रकर्षेणगतिस्वसंस्थानात्इतस्ततश्चलतीत्यर्थः
।तत्रदृष्टांतः।रथीयंतीवरथमात्मनइच्छंतीस्त्रीरथारूढेत्यर्थः।तायसीस्त्रीवसायथाचलतितद्वत्॥छ॥
॥ ॥द्वितीयस्यचतुर्थेप्रथमोवर्गः॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥छ॥ ॥यूयंनउग्रामरुतःसुचेतुनारिष्ट
यामाःसुमतिंपिपर्त्तन।यत्रावोदिद्युद्रदतिक्रिविर्दतीरिणातिपश्वःसुधितेवबर्हणा॥छ॥ ॥हेउग्रा
उद्गूर्णबलामरुतोयूयंसुचेतुनाशोभनचेतसाअरिष्टयामाःअहिंसितसंघाःसंतोनोस्माकंसुमति
शोभनबुद्धिंपिपर्त्तनपूरयत।यस्मिन्कालइतितदुच्यते।यत्रयस्मिन्कालेवोयुष्मत्संबंधिनीक्रिवि
र्दतीविकृतपाणशालिनदंतादिद्युदिति।रदतिविलिखतिमेघसंस्थायांपश्वःपशूंश्चरणानिरणातिहिन
स्तिवायोवानिमतिपरावःशौर्यतइतिप्रसिद्धं।हिंसायांदृष्टांतः।सुधितासुहितासुष्टुप्रेरिताबर्हणा।

इति।स्तुत्याधनादेर्निर्वापयथारिणातितद्वत्॥६॥अथसप्तमीमृचमाह॥७॥ ॥प्रस्कंभदेष्णाअनवभ्रररा चं ४
धसोअलातृणासोविदथेषुसुष्टुताः॥अर्चंत्यर्कंमदिरस्यपीतयेविदुर्वीरस्यप्रथमानिपौंस्या॥७॥ ॥
प्रस्कंभदेष्णाःप्रकर्षेणस्तंभितदानाःआविरतदानाइत्यर्थः।अनवभ्रराधसः।अभ्रष्टहविरादिधनाः।
राधइतिधननाम।अलातृणासःनकारस्यस्थानेलकारःअनातृणासःअतर्दनरहिताःअथवाअलं
पर्याप्तंअतर्दनाःशत्रूणांयद्वाअलमत्यर्थंदातारःफलानां।एवंरूपामरुतःविदथेषुयागेषुतर्कंअ
र्चनीयमिंद्रंस्वसखीभूतंअर्चंतिपूजयंतिस्तुत्यादिनासंभावयंतीत्यर्थः।किमर्थंमदिरस्यमादनसाध
नस्यसोमस्यपीतयेपानायतस्येंद्रस्यमहत्वंकथंजानंतीत्यतआह।तेमरुतःवीरस्यविविधंशत्रू ४
णामीरकस्येंद्रस्यप्रथमानिप्रतिमानिमुख्यानिपौंस्यापुंस्त्वानिवृत्रवधादिरूपाणिविदुर्जानंति॥७॥ ॥

॥अथाष्टमीमृचमाह॥८॥ ॥शतभुजिभिस्तमभिह्रुतेरघात्पूर्भीरक्षतामरुतोयमावत।जनंयमुग्रास्त
वसोविरप्शिनःपाथनाशंसात्तनयस्यपुष्टिषु॥८॥ ॥हेमरुतोयूयंशतभुजिभिःशतमित्यपरिमित
नाम।असंख्याताभोगवद्भिःपूर्भिःपालनैःउतात्र्येःशत्रूणांनगरैर्वाआवतरक्षतपालयत।तमित्य
पेक्षंकमित्याह।यंजनंअभिह्रुतेःअभिभवकारणात्कुटिलस्वभावाद्वाअघात्पापात्आवतरक्षति।
किंचहेउग्राःउद्गूर्णतेजसःहेतवसःबलवंतोवा।हेविरप्शिनःमहन्नामैतत्महांतःरपणीयाःश
शब्दयाःतद्येषांतेविरप्शिनःस्तोतारोयेषांतेयथोक्ताःहेतादृशायूयंयंचजनंपाथनपाथरक्षथ।क
स्मान्निमित्तादितिउच्यते।तनयस्यउपलक्षणमेतत्पुत्रादीनांपुष्टिषुपोषेषुशंसान्निशंसनात्य
मेवंकरुथनरतेतिशेषः।पापक्षयाद्यनिष्टपरिहारेणपुत्रादिपोषरूपेष्टप्राप्त्याचरक्षथेत्यर्थः॥८॥अथ

नवमीमृचमाह ॥७॥ ॥विश्वानि भद्रा मरुतो रथेषु वो मिथस्पृध्येव तविषाण्याहिता । अंसेष्वा वः प्रप
थेषु खादयोऽक्षो वश्चक्रा समया वि वावृते ॥७॥ ॥हे मरुतो वो रथेषु युष्मत्संबंधिरथेषु रंहणसाधनेषु
विश्वानि भद्रा सर्वाणि कल्याणि भोगायोग्यानि द्रव्याणि अस्मभ्यं प्रदेयानि फलानि वा आहितानि तथा
वः अंसेषु आ तदुपलक्षितभुजेष्वपि । आकारोऽप्यर्थे । मिथस्पृध्येव बलाधिक्यात् परस्परस्पर्धाविषयाणि त
विषाणि बलानि । अंसेषु कलक्षणान्यायुधानि वा आयुधानि किंच वः प्रपथेषु प्रगताः पंथानो येषु विश्रा
मस्थानेषु तानि प्रथमानि तेषु खादयः खाद्यानि भक्ष्याणि आहितानि यद्वा प्रगतः पंथा येषु तेषु पादाग्रेषु खा
दयः स्थिरा आभरणविशेषा आहिताः किंच वो अक्षः वो युष्मत्संबंधी रथ्योऽक्षः चक्रा तत्रोपनिबद्धानि चक्रा
णि समया समीपे तेषां परिसरे वि वावृते विशेषेणावर्तते न कदाचिदपि चक्रेषु संभग्नो भवतीत्यर्थः यस्मादे

वं देवयजनगमनसाधनानि संति तस्मात् शीघ्रमागच्छध्वमित्यभिप्रायः ॥७॥ अथ दशमीमृचमाह ॥७॥
॥ ॥भूरीणि भद्रा नर्येषु बाहुषु वक्षस्सु रुक्मा रभसासो अंजयः । अंसेष्वेताः पविषु क्षुरा अधि वयो न पक्षा
न्व्यनु श्रियो धिरे ॥७॥ ॥हे मरुतः नर्येषु नरेभ्यो हितेषु बाहुषु भुजेषु भूरीणि प्रभूतानि भद्राणि
कल्याणि धनानि स्तोतृभ्यो दातुं धिरे दधि धारयंति तथा वक्षःसु उरस्थलेषु रुक्माः सुवर्णरत्नादिनिर्मि
तान्याभरणानि धारयंति कीदृशानि रभसासः राभस्ययुक्तानि चलंति तथा अंजयः व्यक्तानि कांतिमंति वा
अंसेषु स्कंधदेशेषु एताः शुक्लवर्णाः मालाः पविषु वज्रसदृशेष्वायुधेषु क्षुराः क्षुरधाराः अधिः सप्तम्यर्थानु
वादी ॥ एवमेते मरुतः सर्वांगेषु श्रियो लक्ष्मीः अनुक्रमेण वि धिरे विविधं धारयंति तत्र दृष्टांतः वयो न प
क्षान् पक्षिणः पक्षानिव ॥७॥ ॥इति द्वितीयस्य चतुर्थे द्वितीयो वर्गः ॥ ॥अथैकादशीमृचमाह ॥७॥ ॥

महांतोमह्ना विभ्वो३ विभूतयो दूरेदृशो ये दिव्या इव स्तृभिः। मंद्राः सुजिह्वाः स्वरितार आसभिः संमिश्ला इं ४
द्रे मरुतः परिष्टुभः॥ ११॥ ॥ये मरुतो महांतः महत्त्वोपेताः केन मह्ना महत्त्वेन प्रभावातिशयेन तथा वि
भ्वः प्रभवः व्याप्ताः तथा विभूतयः विविधैश्वर्यवंतः दूरेदृशः दूरे दृश्यमानाः प्रकाशमानाः दूरदर्शने दृ
ष्टांतः। दिव्याः स्तृभिरिव स्तृइति नक्षत्रनामसु पाठात् स्तृभिरिति नक्षत्राणामिति निरुक्तत्वात् दिवि भवाः देवाः स्तृ
भिः स्वप्रभया कृत्वा तेजःपुंजैर्नक्षत्रैर्यथा दूरे दृश्यमाना भवंति तद्वत्। किंच मंद्राः मादनाः सुजिह्वाः शोभ
नजिह्वाः आसभिः आस्यैः स्वरितारः शब्दयितारः प्रियवचना इत्यर्थः। अत एव सुजिह्वा इत्युक्तं। किंच इंद्रे
संमिश्लाः सम्यक् मिश्रयितारः इंद्रसहायिन इत्यर्थः मरुतो हैनं नाजहुरिति श्रुतेः। तथा परिष्टुभः परि ६
स्तोभयुक्ताः स्तुतिभिर्युक्ताः एवं महानुभावा मरुतः संति ते अस्मद्यज्ञमागच्छंत्विति शेषः॥ ११॥ अथ द्वादशी

मृचमाह॥ १२॥ ॥तद्वः सुजाता मरुतो महित्वनं दीर्घं वो दात्रमदितेरिव व्रतं। इंद्रश्चन त्यजसा विह्रुणाति
तज्जनाय यस्मै सुकृते अराध्वं॥ १२॥ ॥हे सुजाताः शोभनजननाः हे मरुतो वो युष्मदीयं महित्वनं महि
त्वं तत् तादृक् खलु तदित्युक्तं कमित्याह। वो युष्माकं दात्रं दानं द्रव्यादिरूपं दीर्घं अत्यायतं अविच्छिन्न
प्रकृष्टोपकारादित्यर्थः। दीर्घत्वे दृष्टांतः अदितेर्व्रतमिव अदीनाया भूमेर्वा मातुर्देव्या वा व्रतमिव व्रतमिति
कर्मनाम तद्यथा दीर्घं अतिविस्तृतं तद्वत् अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमित्यादि मंत्रवर्णात्। किंच हे मरुतो यू
यं यस्मै सुकृते शोभनयागादिकर्त्रे यजमानाय यद्दानमितं धनमराध्वं तद्दा इंद्रश्च इंद्रोपि त्यजसा त्याग
नेन विह्रुणाति न विह्वरति कौटिल्यं न करोति चनेत्ययं यद्यपि निपातद्वयसमुदायरूप एकनिपाति
तः तथाप्यर्थवविभागेन नशब्दः समुच्चयो निषेधोधिगंतव्यः। युष्मद्दानादित्यागमिंद्रत्यागोपि नातिक्रा

मनीत्यर्थः। यद्वा यस्मै तद्धनमराध्नं तमिंद्रोपि न कुट्टयति। न नेषेधयति किंत्वनुमोदयतीत्यर्थः॥छ॥ अ ४
थ त्रयोदशीमृचमाह॥छ॥ ॥तद्वो जामित्वं मरुतः परे युगे पुरू यच्छंसममृतास आवत। अया धिया म
नवे श्रुष्टिमाव्या साकं नरो दंसनैरा चिकित्रिरे॥छ॥ ॥हे मरुतां वो जामित्वं बंधुत्वमस्मद्विषयप्रेमाधि
क्यं तत्खलु प्रसिद्धमित्यर्थः। कियत्पर्यंतमिति। तदुच्यते। परे युगे युगशब्दः कालोपलक्षकः उत्कृष्टेम
इति कालेतीतेपि वर्त्तत इति शेषः। तत्कथमधिगतमित्यत आह। अमृता सोमरणधर्माणो हे मरुतो यूयं
यद्यस्माद्धंसमस्माभिः क्रियमाणस्तुतिं पुरु प्रभूतं यथा भवति। तथा आवत रक्षथ। तस्मात्कथं तत् जा
मित्वमविनाशीत्यर्थः। किंच यूयं अया धिया अनया अनुग्राहात्मिकया बुध्या मनवे मनुष्याय स्तोत्रे य ७
ष्ट्रे वा अस्मदादये श्रुष्टिमाव्य कीर्तिस्तुतिं वा रक्षित्वा साकं संभूय नरः नेतारः संतो दंसनैः कर्मभिः छिंदता

आ चिकित्रिरे सर्वतो जानीथ॥छ॥ अथ चतुर्दशीमृचमाह॥छ॥ ॥येन दीर्घं मरुतः शूशवाम युष्माकेन परी
णसा तुरासः। आ यत्ततनन्वृजने जनास एभिर्यज्ञेभिस्तदभीष्टिमश्यां॥छ॥ ॥हे तुरासः वेगवंतो मरु
तो युष्माकेन युष्मत्संबंधिना येन परीणसा यद्यप्येन बहुना मस्तु परिगतं। तथापि यद्बहुतन्महदपि न वती
त्यत्र महदित्यर्थोवगम्यते। महता युष्मदनिगमनेन निषणेन वा दीर्घमायतं तत्रादिरूपं कर्म शशवाम प्रवर्द्ध
यामः। किंच यत् येन चाभिगमनेन निषणेन वा जना। मानुषाः अस्मदीयाः वृजने संग्रामे आ ततनुः सर्वतो वि
स्तारयंति ससामर्थ्यैः संग्रामं जयंतीत्यर्थः। तदभिष्टिमेषणगमनं एभिर्यज्ञेभिः इदानीं क्रियमाणैः स्तोत्रादि
रूपैः यज्ञैः अश्यां आभिमुख्येन आयां व्याप्नुयां॥छ॥ अथ पंचदशीमृचमाह॥छ॥ ॥एष वः स्तोमो मरुत इ
यं गीर्मांदार्यस्य मान्यस्य कारोः। एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं॥छ॥ ॥अयं मंत्रो व्याख्या

यांतेव्याख्यातः।सूक्तोपक्रमप्रभृतिक्रियमाणांस्तुतिंमरुद्भ्यःसमर्थःस्वाभीष्टमाशास्ते।हेमरुतःएषस्तोमः ४
इदानींकृतस्तोत्रंवोयुष्माकंयुष्मदर्थमित्यर्थः।तथेयंगीःस्तुतिरूपावागपिवोयुष्माकंकस्यसंबंधीदमिति।
तदुच्यते।मंदार्यस्यमंदतेःरारयतेश्चमांदार्यःस्तुतिप्रेरयतःमान्यस्यमाननार्हस्यमाननार्हस्यकारोःस्तोतु
र्नाम्नेतत्स्तोत्रंसंबंधियेहितत्पदत्रयमुत्तरत्रसंबध्यते।उक्तलक्षणंस्तोत्रंइषाइच्छयाकामनयातन्वेयु
ष्मदर्थंयुष्मेस्तुत्याशरीरंवर्द्धति।आयासीष्टअभिगच्छतुस्तुतिः।वयांवयंचेषमन्नंवृजनंबलंजीरदानं
चिरकालजीवनंचविद्यामलभेमहि॥छ॥ ॥इतिद्वितीयस्यचतुर्थेतृतीयोवर्गः॥छ॥ ॥सहस्रंतइत्येका
दशर्चंतृतीयंसूक्तंआगस्त्यंत्रैष्टुभंआद्यंद्विशिष्टामरुद्देवताकाःसर्वत्रइतिशब्दात्।सहस्रमेकादशाद्येंद्राय
नुक्रमणिका।विशेषविनियोगोलैंगिकः॥छ॥तत्रप्रथमामृचमाह॥छ॥ ॥सहस्रंतइंद्रोतयोनःसहस्र

मिषोहरिवोगूर्त्ततमाः।सहस्रंरायोमादयध्यैसहस्रिणउपनोयंतुवाजाः॥छ॥ ॥हेइंद्रतेतवऊतयोरक्षाः
प्रकाराःसहस्रमपरिमिताइत्यर्थः।नोस्मान्उपयंत्वितिसर्वत्रयोज्यं।तथाहेहरिवःहरीइंद्रस्याश्वौताभ्यांत
द्वन्निंद्रगूर्त्ततमाःअत्यंतंगूर्त्तानिइषवःइषणीयाःअन्नानिसहस्रंबहूनित्वदीयानि।तथासहस्रंरायःअपरि
मितानिधनानिमत्तिभुक्तानिमादध्यैअस्मान्मादयितुंसंतिताान्यस्मानुपयंतुतथासहस्रिणोवाजाःगमन
वंतश्चतुष्पाद्रूपाःपशवोपिनोस्मानुपयंतुसमीपंप्राप्नुवंतु॥छ॥अथद्वितीयामृचमाह॥छ॥ ॥आनोवोभि
र्मरुतोयांत्वच्छाज्येष्ठेभिर्वाबृहद्दिवैःसुमायाः।अधयदेषांनियुतःपरमाःसमुद्रस्यचिद्धनयंतपारे॥छ॥ ॥
हेमरुतःअवोभीरक्षणैःसहितानोस्मानच्छअभिमुख्येनायांतुआगच्छंतुसुमायाःमायेतिप्रज्ञानामशोभ
नप्रज्ञाःएवमरुतोज्येष्ठेभिःबृहद्दिवैःवोज्येष्ठैःप्रशस्यतमैर्माणिमुक्तादिधनैश्चसहिताआयांतु।वाशब्दः

समुच्चये।आगमनेकथमेषांसामर्थ्यंतत्राह।अथआथेषांमरुतांयद्यस्मान्नियुतःएतन्नामकाःपरमाउत्कृ
ष्टाअश्वाःसमुद्रस्यचित्चिदुष्टोऽप्यर्थे।समुद्रस्यापिपारेपरस्मिन्तीरेधनयंतधनंधारणंवहनंकुर्वंति।तस्माद्
ह्यर्णोधनिश्वायांत्वित्यर्थः॥७॥अथदशमीयामृचमाह॥७॥ ॥मिम्यक्षयेषुसुधिताघृताचीहिरण्यनिर्णिगु
परानऋष्टिः।गुहाचरंतीमनुषोनयोषासभावतीविदथ्येवसंवाक्॥७॥ ॥सुधितासुष्ठुनिहितासुष्ठुहितावा
लोकस्यघृताचीघृतंरक्षणांशीलमुदकंअंचतीहिरण्यनिर्णिक्हिरमणीयरूपानिर्णिगितिरूपनाम।ए
वरूपाऋष्टिःविद्युदाख्यायुधविशेषोवाउपरानमेघमालेवयेषुमरुत्सुसम्मिम्यक्षसम्यक्गतिगतिकर्मासंग
तामृत।मेघपंक्तिविद्युतावित्रिमेअतिसंगतेइत्यर्थः।मेघपंक्तिविद्युच्चोभेदृष्टांतेनविशेष्यते।गुहानिगूढागु ५
हायांवांतरिक्षेचरंतीतत्रदृष्टांतःमानुषोनयोषामनुष्यस्यपरिवृढादर्मद्विषीवस्रायथासुवेषांतःपुर

एवमध्येचरंतीतद्वत्।किंसर्वादेवमितनेत्याह।सभावतीसभाजनसंयस्तवतीवर्षकालेआविर्भवंतीत्यर्थः
।तत्रदृष्टांतः।वदथ्यावाग्विविदथोयज्ञःतद्रूतानिविदथ्याप्रेषस्तोत्रादिवारूपावाक्सायथायज्ञसभां
आप्याविर्भवतितद्वत्।यद्वाविदथ्यावेदनार्हाविवदमानयोर्वाक्सायथासाभवतीतद्वत्।येवंरूपायंभूमि
म्यक्षनेमरुतोदेवयजनमागच्छंत्वित्यर्थः॥७॥अथएकादशीमृचमाह॥७॥ ॥पराशुभ्राअयासोयव्यासा
धारण्येवमरुतोमिमिक्षुः।नरोदसीअपनुदंतघोराजुषंतवृधंसख्यायदेवाः॥७॥ ॥शुभ्राःशोभनालंका
रादिनायेनिगंतरोमरुतःयव्यामिश्रणशीलयाविद्युतापरामिमिक्षुःप्रकर्षेणसिंचंतिउदकसिच्यायंसाधा
रण्येवयथालोकेसाधारण्यास्त्रियासंगतायुवानोरेतोमुंचंतितद्वत्।एवंकुर्वानाघोराःअतिवृष्टिप्रदानेभ
यंकराःतरोदसीद्यावापृथिव्योनापनुदंतअपनोदनंवर्षणरूपंतिरस्कारंनकुर्वंतिद्यावापृथिवीवचनोरो

दसीशब्दः॥सर्वत्राद्युदात्तः॥अत्रतुव्यत्ययेनांतोदात्तत्वमितिद्रष्टव्यंयद्वारोदसीशब्देनरोदनस्वभावोरुद्रः ४
तस्यस्त्रीरोदसीतिकेचिदाहुः॥अपरेतुमरुतांस्त्रियोरोदसीतिनामधेयमित्याहुः॥अयमेवपक्षोयुक्तः॥उ
त्तरत्रैवंव्यवहारात्तत्पक्षेरोदसीरोदस्याजोषतावसमम्याईकारोलुग्वाईइतोचसमम्यर्थइतिप्रगृह्यसंज्ञा
तस्यांप्रियंधनमुर्वंति।किंचदेवाःमोदयितारोमादयितारोवामरुतःसंख्यायधृष्टधृष्टंवृद्धिंतुषंतसेवंतेध्या
वापृथिवीपक्षेसख्यायजगतांसखित्वायतयोर्वृद्धिंकुर्वंतीत्यर्थः॥ब॥अथपंचमीमृचमाह॥ब॥ ॥
जोषद्यदीमसुर्यासचध्यैविषितस्तुकारोदसीनृमणाः॥आसूर्येवविधतोरथंगात्त्वेषप्रतीकानभसोनेत्या।
॥ब॥ ॥रोदसीमरुत्पत्नीविद्युद्वाएतन्नामकेयमपिईमेनंमरुत्संघंजोषत्असेवतसेवतेजुषेलेट्यडागमः॥किम १०
र्थंसचध्यैसंगमनार्थंकीदृशीसाअसुर्याअसुराबलेप्सारोमरुतः॥तेषांस्वभूताविषितस्तुकाविशिष्टकेशसंघा

विप्रकीर्णकेशसंघावासंभोगवशेनतथानृमणाःनृषुनेतृषुमरुत्सुमननवतीमनुष्येषुवावृष्टिप्रदानम
नोयुक्तात्वेषप्रतीकादीप्तोपक्रमादीप्तावयवाईदृशीरोदसीविधतःपरिचरतोमरुत्संघस्यरथमास्थात्॥आग
च्छव्याप्नोतियोगादेवांगंतंरथमारुह्यवायज्ञमागच्छति।केचविधतःसूर्यस्यरथंत्वेषंप्रतीकासूर्येवसूर्य
पत्नीवायद्वासूर्यस्यदुहिताश्विनोरथमिवसायथारोहतितद्वत्आगमनेदृष्टांतः॥नभसइत्यनेनअंतरिक्षा
दित्ययोःसाधारणोयंनभःशब्दः॥नभइतिषट्साधारणानीत्युक्तत्वात्॥अत्रादित्यवचनःतस्यगतिरिव
साययाशीघ्रातद्वत्॥ब॥ ॥इतिद्वितीयस्यचतुर्थेचतुर्थोवर्गः॥ब॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥ब॥ ॥आ
स्थापयंतयुवतिंयुवानःशुभेनिमिश्लांविदथेषुपज्राम्॥अर्कोयद्वोमरुतोहविष्मान्गायद्गाथंसुतसोमोदुव
स्यन्॥ब॥ ॥युवानोमिश्रयंतोनित्यतरुणावामरुतोनित्यतरुणावामरुतोयुवतिंमिश्रयंतीनित्यतरु

णीवाविद्युद्रूपांरोदस्यांस्त्रियमास्थापयंतआस्थापयंति।देवनात्वेनरथेधारयंतिकीदृशी।तान्भिर्मिश्रां
नियमेनमिश्रयंती।पज्रां।पज्राबलंतद्वतीं।शुभे।शोभनते।दीप्यतइतिशुभ्।उदकंवृष्ट्युदकार्थंशुभेरथइतिवा
योज्यं।किंनिमित्तं।विदथेषु।यागेषु।निमित्तभूतेषु।कदायतयदा।हेमरुतो।वोयुष्मान्।अर्कः।मत्वर्थेलुप्
तेअर्चनसाधनमंत्रोपेतःस्तोतावाहविष्मान्प्रयाज्यादिहविर्युक्तः।सुतसोमः।हामाया।अभिषुतःसोमो
येनयजमानोऽदुवस्यन्परिचरन्गाथंगातव्यंस्तोत्रंगायन्गायतितदेत्यर्थः॥छ॥अथसप्तमीमृचमाह॥
॥छ॥ ॥प्रतंविविक्मिवक्म्योयएषांमरुतांमहिमासत्योअस्ति।सचायदींवृषमणाअहंयुःस्थिराचिज्ज
नीर्वहतेसुभागाः॥छ॥ ॥एषांमरुतांयोमहिमामहत्त्वातिशयःवक्म्यःसर्वैस्तुत्यःअबाध्यःअमोघोऽस्ति
तंप्रविविक्मिप्रवच्मिवर्णयामि।कथमेषांमहिमाप्राप्तइति।उच्यते।यद्यस्मात्ईएतेषांसंबंधिनीरोद

सी।वृषमणा।वृष्ट्यादिवर्षणमनस्काः।अहंयुःअहंकारवतीजगदुपकारकत्वेनकदाचिदस्तीत्यहंकारः
स्थिराचित्।चिदितिपूजायां।अत्यंतमविनश्वराःईदृशीदेवी।सुभगाःशोभनभाग्योपेताःजननशीलाःप्रजाः
वृष्ट्युत्पत्तिर्वावहतेधारयति।वृष्टौसत्यांसर्वेप्राणिनउत्पद्यंते।यस्मादेवंतस्मान्महिमास्ति।तंमहिमानंस्तौ
मीत्यर्थः॥छ॥अथाष्टमीमृचमाह॥छ॥ ॥पांतिमित्रावरुणाववद्याच्चयतईमर्यमोअप्रशस्तान्।उतच्य
वंतेअच्युताध्रुवाणिवावृधईंमरुतोदातिवारः॥छ॥ ॥हेमरुतोयुष्मत्संबंधिनोदेवाःमित्रावरुणौ
अहोरात्र्यभिमानिदेवौ।अर्यमो।अर्यमाउइतिनिपातसमुदायात्मकमेकंपदं।उशब्दोपिशब्दार्थे।अय
मपि।एतेत्रयोपि।ईं।अमुंलोकंयज्ञंवाअवद्यात्गर्ह्यात्।अयथानुष्ठानात्जगत्पक्षेव्यवहारप्रतिप्रतिबं
धरूपात्पांतिरक्षंति।तथा।एतेपाअप्रशस्तान्क्षीणादपिपदार्थान्चयतेचायंतिनायति।उतअपिच।एते

MEMORIAL

प्रेरितानि।अच्युतना।अच्युतानि।अस्थावीणि।अतएवअकवाणि।अविचलानिमेघस्थोदकानिच्यवंते।च्याव ४
यंतिवा।एतेअहोरात्रेवैमित्रावरुणावहोरात्राभ्यांखलुवैपर्जन्योवर्षतीतिश्रुतेः।यद्वा।अच्युतानि।अकवा
णिधनानिच्यवंते।कदेतिउच्यते।हेमरुतोयुष्मदीयंईमयंकालोदानिवारःप्रदेयजलःस्वंउत्तिमेघोवाय
दावर्द्धतिनदामित्रादयो।देवायुष्मदनुकूलव्यापारेणजगद्धंतीत्यर्थः।यद्वा।दातिवारोदातव्यरणीयद्र
विलक्षणधनोयजमानाः।हेमरुतः।ईमेनान्युष्मान्ववृधेवर्द्धयतियदातदेत्यर्थः॥८॥अथनवमीमृचमा
ह॥८॥ ॥नहीनुवोमरुतोअंत्यस्मेआरात्ताचिच्छवसोअंतमापुः।तेधृष्णुनाशवसाशूशुवांसोर्णोन
द्वेषोधृषतापरिष्ठुः॥८॥ ॥हेमरुतोयःशवसोयुष्माकंसंबंधिनोबलस्यअंतमवसानंअंतिकेआरा १२
त्तात्दूरादपियद्वाचिदितिकुत्सायांअत्यंतदूरात्अस्मेअस्मासुमध्येएकेपिनुचिन्नह्यापुःनैवखलु

प्राप्नुवंतिसंनिधानंसंनिधोचनप्राप्नुवंतीत्यर्थः।अथपरोक्षेप्रामबलत्वमाह।तेखलुमरुतोधृष्णुनाधर्षके
णशवसाबलेनशूशुवांसोवर्द्धमानाः।अतएवधृषतापराभिभावकेनसामर्थ्येनद्विषोद्वेष्टॄन्परिष्ठुःपरिभ
वंतिवशीकुर्वंति।तत्रदृष्टांतः।अर्णोनउदकमिवयथाउदकंस्वविरोधिअंजसाआदिकमभिभवतितद्वत्।य
स्मादेवंतस्मात्शवसोतंनापुः॥८॥दशमीमृचमाह॥८॥ ॥वयमद्येंद्रस्यप्रेष्ठावयंश्वोवोचेमहिसमर्ये
वयंपुरामहिचनोअनुद्यून्तन्नऋभुक्षानरामनुष्यात्॥८॥ ॥वयमद्येत्येतंदशामीअस्तमितआदित्येउ
पेत्तयाचस्ततं।वयमस्यैद्येंद्रस्यश्रेष्ठावैयंइत्यसतंयात्यादित्यइति।पाठस्तु।वयमद्येति।यद्यस्मिन्दिनेयष्टा
रइंद्रस्यदेवस्यप्रेष्ठाःप्रियतमाःनयेमयेक्षाप्रियतमावयमिंद्रस्यमहत्वंवोचेमहि।स्तोत्रंसमर्थात्रियास्मा।किं
चवयंश्वःपरस्मिन्नपिदिनेसमर्येसइमर्यामिश्चाज्ञित्विजोयस्मिन्ससमर्योयज्ञःतस्मिन्संग्रामेवाइंद्रस्यम

महत्वं वोचेमहि। किंच वयं पुरा सर्वस्मिन्नतीतेपि काले महि महत्। बलं नोस्मदर्थं वोचेमहि। तथा द्यून् दि ८
वसान् अनुप्रतिदिवसमित्यर्थः। अतीते आगामिनि च दिवसे सर्वदा वोचेमहि। तत् तस्मात् ऋभुक्षाः महन्नामैत
दृभुक्षा उक्षा इति तन्नामसु पाठात्। महानिन्द्रो नरां मनुष्याणां मध्ये नोस्माननुष्यात् अनुभवतु। अनुकूल
मनिमनप्रदो वा भवतु॥छ॥ ॥एष इत्येकादशी व्याख्याता॥छ॥ ॥इति द्वितीयस्य चतुर्थे पंचमो वर्गः॥छ॥
॥ ॥यज्ञायज्ञियेति दशर्चं चतुर्थं सूक्तमागस्त्यं मारुतं अत्यास्तिस्रः त्रिष्टुभः शिष्याः सप्त त्रिष्टुबंतं परिभाष
या जगत्यः। यज्ञायज्ञा दशान्त्य त्रिष्टुबंतमित्यनुक्रांतं। विशेषविनियोगो लैंगिकः॥छ॥ ॥तत्र प्रथमामृचमाह॥
॥छ॥ ॥यज्ञायज्ञा वः समना तुतुर्वणिर्धियंधियं वो देवया उ दधिध्वे। आ वोर्वाचः सुविताय रोदस्योर्महे ववृ १२
त्यामवसे सुवृक्तिभिः॥छ॥ ॥इमे मरुतो वः समना समानन्यूनाधिकाभावलक्षणा यज्ञायज्ञे सर्वेष्वपि य

ज्ञायज्ञेषु तुतुर्वणिः तूर्णवनिः त्वरमाणसंभजमाना भवति। तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति यास्कः। तत्तद्यागावसरे आ
गत्य हविः स्वीकृत्य विकल्पपरिहारेण सम्मेकरुयेत्यर्थः॥ स्तत्यकंप्र किंच वो यूयं धियंधियं युष्मत्संबंधि इष्टिप्र
दानादिरूपं सर्वं कर्म देवया देवान् प्रापयितार एव संतो दधिध्वे धारयथ धारध्वे ये वा देवार्था देवान् विराध
त्वादनाय दृष्टिं कुरुथेत्यर्थः। यस्मादेवं कुरुथ तस्माद्वो युष्मानर्वाचो स्मदभिमुखान् आववृत्यां आवर्तयामि
किमर्थं। रोदस्योर्द्यावापृथिव्योर्महे महते। अवसे रक्षणाय प्राणनाय वा तदपि किमर्थमिति सुविताय सुष्ठु
प्राप्ताय आकेः साधनैः सुवृक्तिभिः शोभनावर्जनैः स्तोत्रैः॥छ॥ अथ द्वितीयामृचमाह॥छ॥ ॥वव्रासो न ये स्व
जाः स्वतवस इषं स्वरभिजायंत धूतयः। सहस्रियासो अपां नोर्मय आसा गावो वंद्यासो नोक्षणः॥छ॥ ॥ये म
रुतो मे वव्रासो न वव्रिरिति रूपनाम रूपवंत इव ते यथा प्रकृष्टा लक्ष्यंते तद्वत्। यद्वा अरूपा अपि सरूपा इव

स्वजनाः स्वयमेव स्वस्माद्वा जायमाना अन्यैरनुत्पादिता इत्यर्थः। धुनयः कंपनशीलाः संति ते इषं अन्नं इव ईलत्हणं अन्नसाधनं सस्यादिकं वा स्वः स्वर्गं वा निजायंत अभिलक्ष्य प्रादुर्भवंति। ते दृष्टांतमुखेन श्रूयंते। अपानोर्मयः उदकानां ऊर्मय इव समर्यः स्त्रियासः महस्त्रं मिताः तथा वंघ्रासः बकुल्लीरादिप्रदत्वेन स्तुत्या गावो न गाव इव आसा समीप एव उक्षणः वृष्टुरुदकस्य सेक्तारः तादृशा मरुतः प्रादुर्भवंतीत्यन्वयः॥ब॥ अथ तृतीयामृचमाह॥ब॥ ॥सोमासो न ये सुतास्तृप्तांशवो हृत्सु पीतासो दुवसो नासते। एषामंसेषु रंभिणीव रारभे हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च सं दधे॥ब॥ ॥ये मरुतः सुताः अभिषुषीताः तृप्तांशवः तर्पितावयवा सोमासो न सोमा इव। यथा वल्लीरूपाः सोमाः अभिषवात्पूर्वं आप्यायते न तृप्तावयवाः संतः पश्चात्सुता अभिषुताः सेरन्नृताः पीतासः पीताः संतो हृत्सु पातॄणां हृदयेषु दुवसो नासते परिचिरंत इवासात नह्वत्मे मरुतः यज्ञे आहूतास्तृप्तावयवा भवंति ध्यायमानाः संतो हृत्सु हृदयेषु दुवसो न परिचिरंत इवासते। यद्वा प्रीणादिरूपेशरीरे स्थिता दुवसः परिचिरंत इव गमनादि चेष्टाः कुर्वंति आसते। एषामंसेषु रंभिणी वयुवतमां मालंबिनी। या षिदिवारारभे आरभे आश्लिष्यति अवलंबते सामर्थ्यान्निशंकाख्यायुधविशेषो लुजलक्ष्मीर्वा। किंच हस्तेषु खादिः हस्तत्राणकाश्च कृतिः कर्तनी वज्रज्वलता श्चिः संदधे संधीयते सम्यक् धृता भवति। परस्परमन्वयार्थश्चकारः। ये मरुत उक्तरूपास्ते आविर्भवंतीत्यर्थः॥ब॥ अथ चतुर्थ्यृचमाह॥ब॥ ॥अव स्वयुक्ता दिव आ वृथा ययुरमर्त्याः कशया चोदत त्मना। अरेणवस्तुविजाता अचुच्यवुर्दृळ्हानि चिन्मरुतो भ्राजदृष्टयः॥ब॥ ॥इमे मरुतः स्वयुक्ताः स्वैर्युक्ताः परस्परसंयुक्ताः स्वेन धनेन वा युक्ताः संतो दिवो द्युलोकात् वृथा। अनायासेन वा ययुः अवाङ्मुखमागच्छंति इमे मरुतो श्र्यं त्मना आत्मना

स्वयमेवकशयावाङ्गामेतत्वावास्तुतिरूपयावादतप्रेरयतस्तोउमितिशिषःतेचमरुतःअरेणवः
अपायाःसमुंदनेनपांसुविच्छुःच्यावयंतिचालयंति॥७॥अथपंचमीमृचमाह॥७॥ ॥कोवोंतर्मरु ४
तऋष्टिविद्युतोरेजतित्मनाहन्वेवजिह्वया॥धन्वच्युतइषांनयामनिपुरुप्रेषाअहन्योऽनेतशः॥७॥ ॥
हेमरुतःहेऋष्टिविद्युतःमेघमेदायुधविशेषेणविद्योतमानाःयुष्माकमंतःयुष्माकंमध्येस्थित्वाकःपु
मानरेजतिचालयतिप्रेरयति।नहिकिंथंचालनमिति।उच्यते।त्मनाआत्मानेवचालनेदृष्टांतःजिह्व
याहन्वेवहन्विवचनस्यआकारश्छंदसः।हनुवातोयथारसनयाचाल्यातेतद्वत्।यद्यप्येवंतथापिइषंअन्नानां
तत्साधनानांयामनिप्राप्तौसमृध्यर्थंधन्वच्युतोनधन्वनशब्दोंतरिक्षस्यवचनःतेनतत्सबंदकंत्वच्छ्य १५
ति।उदकःस्वाविणोमेघाइवतेयथाआकांक्षंते।तथायुष्मानादिप्रामायपुरुप्रैषाःबहुविधंफलमिच्छं

न्यतमानोस्तोत्रैःबहुप्रकारमाकारयंतीत्यर्थः।तत्रदृष्टांतः।अहन्यःअश्विनःएतशोनअश्वइवसयथा
शिष्यकारेणनानाप्रकारंप्राप्यतेतद्वत्॥७॥ ॥इतिद्वितीयस्यचतुर्थेषष्ठोवर्गः॥७॥ ॥अथषष्ठीमृच
माह॥७॥ ॥कस्विदस्यरजसोमहस्परंक्कावरंमरुतोयस्मिन्नायय।यच्यावयथविथुरेवसंहितंव्य
द्रिणापतथत्वेषमर्णवं॥७॥ ॥हेमरुतोयुष्मयंयस्मिन्नुदकेनिमित्तभूतेसतिआयय।आगच्छत।अस्य
उरसोव्यक्षुद्रकस्यलोकस्यवामहोमहतःपरंपारंअंतंकश्चिदज्ञात्वास्तीतिनास्तीत्यर्थः।तथाअवरं
अवाङ्वाङ्भागआदिश्चकश्चिद्ज्ञात्वास्तिआद्यंतंनकोपिजानातीत्यर्थः।यद्यद्युयंविथुरेवविधुराणिशि
थिलानिदृढाणानिवसंहितंएकत्रभूतंउदकंच्यावयथस्वस्थानाच्चालयत।तथाअद्रिणावज्रेणत्वेषंअर्णवंउद
कवंतंमेघंवितयविशीर्णंपातयथ॥७॥अथसप्तमीमृचमाह॥७॥ ॥मातिर्नवोमवतीस्ववंतीत्वेषावि

पाकामरुतःपिपिष्वती॥ भद्रावोरातिःपृणतोनदक्षिणापृथुज्रयीअसुर्येवजंजती॥७॥ ॥हेमरुतः
वोयुष्माकंसंबंधिनीसातिर्नसंभक्तिरिवयुष्मत्संभजनंयथाप्रशस्तगुणंतद्वद्रातिः।त्वेष्यादिविष
याअमवतीआमावात्यवतीइंद्रादिसहायवती।यथाराजेवामवानित्यत्रानशब्दोमात्यवचनःतद्वत्त्व
ह्यावस्मातिःसंविभक्तिर्नभवतिअरोगवत्तानभवति।किंतुस्वर्वतीसुखवतीत्वेषादीप्ताविपाकापरिपक्व
फलापिपिष्वतीपेषणवतीऊषीबालेःकर्षणवतीवाष्टोसत्यांकर्षतीतिप्रसिद्धं।स्वविरोधिपेषणवतीवाभ
द्रावंदनीयास्तुत्या।किंचपृणतोदातुर्धनिकस्यदक्षिणादक्षिणेवतद्वत्स्पष्टकरीपृथुज्रयीपृथुजवा।शीघ्र
गामिनी।किंचअसुरस्यस्वभूताजंजतीसवनिनिभवंती।शक्तिरिवसायथान्येभ्योमह्यन्यस्मैदातुंसमर्थ
नेद्वदियमपिमेघउदकमपहृत्यजगतोदातुंशक्तेरित्यर्थः।ईदृशीरातिरस्मभ्यमस्त्वितिभावः॥७॥ ॥७॥

अथाष्टमीमृचमाह॥७॥ ॥प्रतिष्टोभंतिसिंधवःपविभ्योयदभ्रियांवाचमुदीरयंति।अवस्मयंतविद्युतःपृ
थिव्यांयदीघृतंमरुतःप्रुष्णुवंति॥८॥ ॥पविभ्योमरुत्संबंधिवज्रेभ्यःसिंधवःस्पंदनशीलाआपःप्रतिष्टो
भंतिप्रतिचलंतिकदा।यत्यदाअभ्रियांअभ्रभवांवाचंशब्दस्तनितलक्षणंउदीरयंत्युच्चारयंति।वज्रा
णिकिंचविद्युतःविद्योतमानास्तडितःपृथिव्यांअंतरिक्षेपृथिवीत्यंतरिक्षनाम।पृथिवीभूरितितन्नाम
सूक्तत्वात्।तत्रावस्मयंतस्मयंते।अवाङ्मुखंप्रकाशंते।पृथिव्यामित्येतदुत्तरत्रवायोज्यं।यदियदापृथि
व्यांभूम्यांघृतंक्षरदुदकंमरुतःप्रुष्णुवंतिप्रुष्णंतिसिंचंति।प्रुषेःक्र्यादिकस्य।व्यत्ययेनश्नुः।यादेवंतदे
त्यर्थः॥८॥अथनवमीमृचमाह॥७॥ ॥असूतपृश्निर्महतेरणायत्वेषमयासांमरुतामनीकं।तेसप्स
रासोजनयंताभ्वमादित्स्वधामिषिरांपर्यपश्यन्॥८॥ ॥पृश्निर्मरुन्मातानानावर्णापृश्नियाःपयसोम

रुतो जाताः पृश्न्याः पुत्रा उपमासः इति श्रुतेः। तामेवांतरिक्षदेवताकेचिद्वाक्वः। सा देवी त्वेषं दीप्तं अयासांगंतॄणां
मरुतामनीकं समूहं एकोनपंचाशत्संख्याकमसूत उत्पादितवती॥ किमर्थं महः रणाय संग्रामाय मेध ४
जयायेत्यर्थः। ते च मरुतः सप्सरासः समानरूपाः इंसकावामेघानां अभ्वं मेघं जनयंति उत्पादितवंतः
आदित् अनंतरमेव इषिरासः वरिष्ठ्याः स्वधामन्नं सस्यादिसमृद्धिलक्षणं पर्यपश्यन् परिपश्यंति सर्वेज-
नाः॥छ॥ ॥एष व इति दशमी॥ व्याख्याता॥छ॥ ॥इति द्वितीयस्य चतुर्थे सप्तमो वर्गः॥छ॥ ॥महश्चित्त्व-
मित्यष्टर्चं पंचमं सूक्तं ऐंद्रमागस्त्यं त्रैष्टुभं द्वितीया चतुष्पदा विराट् अथ चतुष्पदा विराड्दशाकेरित्युक्तत्वा-
त् विराजो दिश इति पिंगलनागेन सूत्रितत्वाच्च। महश्चौ द्वितीया विराडित्यनुक्रमणिका सूक्तं दशरात्र १७
द्वितीयेऽहनि दोमे मरुत्वतीये इदं विश्वजितो निनरइति खंडे सूत्रितं। द्वितीयस्य शंसामहांम महश्चित्त्वमिंद्रेति॥छ॥

॥तत्र प्रथमामृचमाह॥छ॥ ॥महश्चित्त्वमिंद्र यत एतान्महश्चिदसि त्यजसो वरूता। स नो वेधो मरुतां चिकित्वा-
न्सुम्ना वनुष्व तव हि प्रेष्ठा॥छ॥ ॥हे इंद्र त्वं यतः कारणात् एतान् मरुतो महश्चित् महतोपि सामर्थ्यातिशय-
वत्वात् त्वं निरपेक्षेणापि महान् त्यजतातिशेषः अतः कारणात् महश्चिदसि पदहरणः मरुतोपि त्यजसः त्या-
गात् युद्धे तु क्रोधनाम। क्रोधात् वरूता वरिता रक्षिता भवसि। यद्वा मरुतोपि त्यागात् वृष्ट्यादिविषयात् वार-
यितासि यस्मादेवं तस्मात् हे मरुतां वेधः विधातः सतादृशस्त्वं चिकित्वान् चेतनवान् अस्मदनुग्रहविषयज्ञा-
नोपेतः सन् नोऽस्मभ्यं सुम्ना सुखानि मरुदायत्तानि वृष्ट्यादिरूपाणि वनुष्व देहि तानि सुम्नानि तव हि प्रेष्ठाः तव
खलु प्रियतमा हि निशाश्रायमिंद्रो मरुत्सखेत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धमर्थः॥छ॥ अथ द्वितीयामृचमाह॥छ॥ ॥
अयुज्रन्त इंद्र विश्वकृष्टीर्विदानासो निःषिधो मर्त्यत्रा। मरुतां पृत्सुतिर्हासमाना स्वर्मीह्ळस्य प्रधनस्य साता॥छ॥

॥ ॥पूर्वमंत्रेमरुतामिंद्रसाहाय्यमुक्तं।अत्रेंद्रस्यमरुत्साहाय्यमुच्यते।हेइंद्रतेमरुतोयुंजन्युंज्यंतेत्वया ४
युक्तानवंतीत्यर्थः॥कीदृशास्तेविश्ववृष्टीःविश्वकृष्टयराज्यत्वेनसर्वजनवंतः।किंचमर्यत्राअमर्येषुमत्या
र्थंनिषेधानिःशेषेणोदकस्यसेक्तारमेधान्विद्वानाम्ज्ञानानाः।किंचयेषांमरुतांसुष्टुतिःसेनास्वर्मीळ्हस्य
प्रधनस्यसुषमेकुःप्रकृष्टधनवतोहन्त्रादिसंग्रामस्यसातौलाभेजयेनिमित्तभूतेसतिसेनाप्रसमानाउ
संकुर्वंतीहर्षयुक्ताभवति।यद्वासुखेनमिह्यतेजलंयस्मिन्नतादृशस्यप्रधनस्यप्रकृष्टोदकाख्यधनसाधनस्य
संग्रामस्यसातौमेघघ्नेदेनायेतियावत्येषामीदृशीसेनास्तितेमरुतोयुवञ्जेत्नितिसंबंधः॥८॥अथतृतीया
मृचमाह॥८॥ ॥अभ्यर्कमानइंद्रज्ञवृष्टिरस्मेसनेभ्यन्नंमरुतोजुनंति।अग्निर्धिवद्धिभातसेवूशुक्वानापोनद्वी १८
पंदधतिप्रयांसि॥८॥ ॥हेइंद्रतेतवसाप्रमिश्लान्नरष्टिःवज्राख्यायुधविशेषोस्मेस्महृष्ट्यर्थंअस्यक्रप्राप्नोति।

मेघसमीप।एवंचसति।मरुतोपिसनेमिअर्कायेतिषट्पुराणनामानीत्यक्तत्वात्।सनेम।निपुराणानामपु
राणाचिरकालसंस्थितंअन्नंउदकंजुनंतिक्षिपंति।वर्षंतीत्यर्थः।कृष्णासस्यादिसमृद्धोसत्यामग्निर्धिद्धिवि
स्माइस्नोतिस्थरणेनअग्निरपिअतस्मेसंततेनकर्मणोनिमित्तभूतेसतिशुशुक्वान्दीप्यमानोवर्त्ततपश्चान्प्रयां
सिचपुरोडाशादिरूपाणिदधतिधारयंतिददातिवा।यजमानाःकिमिवआपोनद्वीपंद्वीपार्श्वस्थोदकंवानपर्वता
दिःद्वीपःतंयथाआपोधारयंतितद्वत्यद्वाआयुधमेवोच्यते।वज्राख्यायुधविशेषःअतसेकाष्ठसमूहेशुशुक्वा
न्दीप्यमानग्निर्धिवत्विद्धइउपमार्थेदधिविदित्युपमार्थेइतियास्केनोपमार्थस्योक्तत्वात्।काष्ठेज्वलन्नग्नि
रिवनद्वीपोवर्त्ततइदंएतदेवदीप्तोवर्त्तताएतदेवदीप्तत्वमपेक्ष्यमेत्यक्तंएवंचसत्यापोदीपमिववृष्ट्युदका
निप्रयांसिमस्याग्नानिदधतिधारयंति।एतत्सर्वंमहानुभावस्येंद्रस्यज्ञष्टेःसामर्थ्यमितींद्रस्यस्तुतिः॥८॥ ॥

अथचतुर्थीमृचमाह॥ठ॥ ॥त्वंन्नइंद्रऋतंरयिंदा ओजिष्ठयादक्षिणयेवरातिं।स्तुतश्चयास्तेचकनंतवायोःस्त
नंनमध्वःपीपयंतवाजैः॥ठ॥ ॥हेइंद्रत्वंत्रुउधारणत्वमेवतंरयिंत्वदान्नयोग्यंगवादिधनंदाः।द इयस्मादि ४
तरेभ्योपित्वमेवबकुप्रदः अतोतिमहत्तुनंदेहीत्यर्थः।वयंतु ओजिष्ठया ओजस्विनमयापरिक्रिमणादीयादक्षिण
यासमृद्धिसाधनयावादीक्षणयाकल्पितमिवरातिंदातारंत्वांप्राप्णयामइतिशेषः।यद्वादक्षिणाशब्दोदयन्न
व्यसामान्यवचनः।तनिशिष्टोबंधुवचनः।हिरण्यादिसारवद्व्यप्रदानेनबंधुयथावशीकुर्वंतितद्वत्त्वांवशी
कुर्मइत्यर्थः।किंवावयोःधोनयुक्तोपिषष्ठस्यरा अवरप्रदस्यतेकर्मणिषष्ठी।वायुंत्वांस्तुतः।यस्मदीयाःस्तो
तारःचकमंतकामयंतेनेतिवायोजना।कननेर्यंतालुङिचङिरूपं।चव्यन्यतरस्यामितिचङः।एवमिन्द्ररक्षदान्त १९
त्वांस्तोत्रादयोवाजैःहविर्लक्षणैरन्नैःपीपयंतआप्याययंति।तत्रदृष्टांतः।मध्वःमधुरस्यस्तन्यस्यलाभायवाजैः

सारवद्भिरन्नविशेषैःस्तनंनतंयथा आप्याययंतितद्वत्वयंत्वांबहुलतप्रदातारंयत्स्तुत्याहविषाप्याययामः
त्वंतुदातव्यत्वेनप्रसिद्धंधनंसर्वदादेहीत्यर्थः॥ठ॥ अथपंचमीमृचमाह॥ठ॥ ॥त्वेरायइंद्रतोशतमाःप्रणे
तारःकस्यचिदृतायोः।तेषुणोमरुतोमृळयंतुयेस्मापुरागातूयंतीवदेवाः॥ठ॥ ॥हेइंद्रत्वेतवरायोधनानि
विशेषाःतोशतमाः अतिशयेनप्रीणयितारः त्वय्यतेस्त्रोषः छांदसंइत्वं।यद्वातेरायोतयोबंधवोबंधुभूताःसखि
भूताःमरुतस्तोशतमातोशतिर्वधकर्मानितोशयतेनिबर्हयतइतितन्नामसुपाठात्।तोशतमाःहिंसितृतमाः अ
वर्षकाणांमेघानां।कस्यचिदृतायोःऋतमितियज्ञनामकस्यापियज्ञेच्छोःयजमानस्यप्रणेतारःप्रकर्षेणानि
नेतारःतेमरुतोनोस्मान्सुसुष्ठुमृळयंतु।केतेस्मयेखलुदेवाःद्योतनशीलामरुतःपुरापूर्वंगातूयंतीवगमनमि
च्छंतीवनवति।तत्रआगत्यमृळयंतु॥ठ॥ ॥इतिद्वितीयस्यचतुर्थेष्टमोवर्गः॥ठ॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥ठ॥ ॥

प्रतिप्रयाहींद्रमीळ्हुषोनॄन्महःपार्थिवेसदनेयतस्व।अधयदेषांपृथुबुध्नासएतास्तीर्थेनार्यःपौंस्यानितस्थुः। ४
॥११॥ ॥इंद्रत्वंमीळ्हुषःउदकामेक्तृन्नॄन्नृजुगन्तेनृन्नरकारान्वामरुतोमहतःमेघान्प्रतिप्रयाहि।अभिग
च्छमेघानांहंत्ररूपेणान्नरकारत्वंयुक्तं।गत्वाचपार्थिवेसदनेदेवयज्ञनेयतनस्वयत्नंकुरुस्वविनेजिनायत्र
धअपियद्यदाएषांत्वत्संडाय्यकारिणांमरुतांसंबंधिनःपृथुबुध्नासोविस्तीर्णमूलाएषाःपृषद्गणागिताराश्वा
अश्वाःअर्यःअरेःशत्रोःपौंस्यानितीर्थेनयुद्धमार्गइवतस्थुःतिष्ठंतिमेघानाक्रमंतेयदेषांमरुतांपृथुबुध्नासः
बृहन्मूलाएताःकृष्णवर्णमेघाःतिष्ठंति।तत्रदृष्टांतः।अर्यःअरणीयस्यस्वामिनःपौंस्यानिबलानितीर्थेनराज
वीथ्यांयथातिष्ठंतितद्वत्॥११॥अथसप्तमीमृचमाह॥११॥ ॥प्रतिघोराणामेतानामयासांमरुतांशृण्वआय २०
तामुपब्दिः।येमर्त्यंपृतनायंतमूमैर्ऋणावानंनपतयंतसर्गैः॥११॥ ॥इंद्रनेसंबंधिनांघोराणांभयानका

नांशब्दनिमानानांवाएतानांएतवर्णानांअयासांअयमानांगमनशीलानांमरुतांआयतांआगच्छतांमरु
तांउपब्दिःउपशुब्दिसमीपेगम्यतेज्ञायतेउपपद्यतइतिवाउपब्दिःवाक्शब्दएवश्रूयंते।कर्मणिकर्तृप्रत्ययः।त
एवशिष्यंते।येमरुतोमर्त्यंमरणधर्माणंऊमैःस्वरक्षकैःउदकानिगमनसाधनैर्वापृतनायंतंसंग्रामंइच्छंतमात्मनइ
च्छंवैरिणंमेघंवासर्गैःसृष्टैःस्वकीयप्रहारविशेषैःपतयंतपातयंति।तेषामेवध्वनिःश्रूयतइत्यर्थः।पातने
दृष्टांतः।सर्गैःऋणावानंन।छंदसीवनिपाविति।वनिप्रत्ययऋणवंतंअधमर्णमिवतंयथाप्युदयत्वात्दीयंधन
मपहरंतितद्वत्।एवंमहानुभावामरुतस्तवानुगाइतींद्रस्यस्तुतिः॥११॥अथाष्टमीमृचमाह॥११॥ ॥त्वंमाने
भ्यइंद्रविश्वजन्यारदामरुद्भिःशुरुधोगोअग्राः।स्तवानेभिस्तवसेदेवदेवैर्विद्यामेषंवृजनंजीरदानुं॥११॥ ॥
हइंद्रत्वंमानेभ्योमानार्थंचित्तेनेत्यर्थं।तदर्थेचिउथश्च।विश्वजन्याविश्वजन्यःसोराकारःविश्वेप्राणिनउत्पादनी

यायस्य ताहशस्त्वं सर्वजनहितशान्तया वा मरुद्भिः सह ऋभुक्षः॥३॥ कस्य रूपेरोधयित्री॥३॥ पिकाः गोअग्याः गति
तमुदकं वा अग्नेपुरतो यासां तामेव पंक्तीः रदनविलिखविदारय इंद्र वद्योतमानत्वं स्तवानेभिः स्तूयमानेर्दे
विरन्यैर्मरुदादिभिः ज्ञातिभिर्वास्तिव सेश्रूयसे अन्यत्र कर्मणि कर्तृप्रत्ययः। विद्यामेत्ययं व्याख्यातः॥छ॥ ॥
इति द्वितीयस्य चतुर्थे नवमो वर्गः॥छ॥ ॥न नूनमस्तीति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं आगस्त्यमैंद्रं। अत्रानुक्रमणिका।
न नूनं पंचागस्त्येनेंद्रे हविषि मरुतामुद्यत इंद्रागस्त्ययोः संवाद ऐंद्रस्त्वाद्याद्वृतीया चैंद्रवाक्यं चतुर्थश्चादौ ह
तीति स्रोनुष्टुभः इति। सूक्तस्यैंद्रागस्त्यसंवादरूपत्वादाद्या तृतीया चतुर्थ्यैंद्रवाक्यं। अतस्तासां तस्य वा
क्यन्यायेन स ऋषिः। शिष्टे अगस्त्यवाक्ये अतस्तयोः स एव ऋषिः आद्या चेद्दृत इतीततस्त्रिस्रो नुष्टुभः अंत्या अविशे
षात्रिष्टुप् विशेषविनियोगो लैंगिकः अत्र सूत्रे यास्कः अगस्त्य इंद्राय हविर्निरुप्य मरुद्भ्यः संप्रदित्सांचकार स

इंद्र एत्य परिदेवयांचक्र इति॥छ॥ तत्र प्रथमामृचमाह॥छ॥ ॥न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद यदद्भुतं। अन्यस्य चित्त
मभि संचरेण्यमुताधीतं विनश्यति॥छ॥ ॥परिदेवनप्रकारः प्रतिपाद्यते। इंद्र आह। अद्यतनं यदस्ति तन्नूनं मह्यं ना
स्ति। नूनमत्र विचिकित्सार्थे अत्राद्येति यद्यपि नास्ति तथाप्युत्तरवाक्ये श्व इति दर्शनत्वादत्राद्येति गम्यते। तथा श्वो
पि भूतनं नो अश्वस्तावधारणे श्वस्तनमपि नैव नास्ति अद्य यथास्मदर्यं निरुप्तमन्यं नास्ति किल श्वः कथं लभ्यत
इति भावः यदद्भुतं अन्यस्मै दत्तमिति यदस्ति विपरीत्यं तत्को वेद। यद्वा यदद्भुतं नाविकार्यं यदस्ति तत्को वेद। अत्र
न श्वो वा लभ्यत इति आशानकार्ये सूक्तं नतिः तदेवाह। अभि संचारेण्यं सर्वतः संचारि अन्यस्य चित्तमानसं ज्ञाना
नीतिरोषः। उत अपि च अधीतं आध्यातं चिंतितमपि न हस्यं किमु सद्भूतस्मृतं नश्यतीति॥छ॥ अथ द्वितीयामृच
माह॥छ॥ ॥किं न इंद्र जिघांससि भ्रातरो मरुतस्तव। तेभिः कल्पस्व साधुया मा नः समरणे वधीः॥छ॥ ॥इद

MEMORIAL

२१

॥७॥अथतृतीयामृचमाह॥७॥ ॥किंनोभ्रातरगस्त्यसखासन्नतिमन्यसे।विद्माहितेयथामनोऽस्मभ्यमिन्नदित्ससि॥७॥ ॥उ।त्रि५

मगस्त्यवाक्यं।इन्द्रनोस्माननपराधिनः किंजिघांससिइन्द्रमिच्छसिकथमवध्यत्वमिति।अतआह।मरुतस्तव
भ्रातरःत्वयाभोगप्रदानेनभरणीयाइत्यर्थः।अतोवयमवध्याइत्यकंनवतिमरुत्वानिंद्रभ्रातृत्वमेकस्मिन्ने ४
वादितिगर्भेउत्पन्नत्वात्।सचोत्पत्तिःपुराणेषुप्रसिद्धा।संतुभ्रातरःततश्चकिमित्यतआह।तेभिस्तैर्मरुद्भिः
सहसाधुयासाधुत्वंकल्पस्वकल्पयहविर्भागातेःसहयुद्धंवानोस्मान्समरणेसंग्रामेमावधीःमाहिंसीः
यद्यपिखलुमेदृष्टांतःसंग्रामेयथाविरोधिनंहंसिनतथास्मानिति।किंनोभ्रातरिति।इदमिन्द्रवाक्यं।हेभ्रातरःहे
अगस्त्यहविःप्रदानेनवरप्रदानाभ्यांपरस्परोपकारत्वाद्भ्रातृत्वंतादृशस्त्वंसखासन्अस्मद्धितकार्यपिसन्
नोस्मान्किमपिमन्यसेकस्मादपराधादतिक्रम्यमनुषेअवलपसि।नायमपलापःकिंतुतथ्यमेवेतिच २२
उच्यते।गंतव्यंतेनवमनोमानसंयथायथायथावत्तुविद्मजानीमःकथंजानीथेतिउच्यते।अस्मभ्यमिन्न

दित्सति।अस्मदर्थंनिरूप्यमस्मभ्यंदातुंनेच्छस्येवाइदेवार्थे॥७॥अथचतुर्थीमृचमाह॥७॥ ॥अरंकृण्वंतु
वेदिंसमग्निमिंधतांपुरः।तत्रामृतस्यचेतनंयज्ञंतेतनवावहै॥७॥ ॥इदमिन्द्रवाक्यं।अपरेअगस्त्यवाक्यमाहुः
।इकारत्विजोयूयंअगस्त्योगीत्तनवान्।तस्माद्वेदिमरंकृण्वंतुसमार्जनपर्युक्षणादिनापरिष्कुर्वंतुतथापुरःपुर
स्तात्अग्निमाहवनीयादिकंसमिंधतांइध्मप्रक्षेपेणप्रज्वालयंतु।तत्राग्नावमृतस्यामरणलक्षणस्यवेद
त्वस्यचेतनंप्रज्ञापकंयज्ञंहेअगस्त्यतत्त्वत्दीयंत्वंचाहंचतनवावहै।अगस्त्यवाक्यपक्षेशिष्टमविशिष्टं॥
तत्रवेद्याममृतस्यतत्साधनस्यहविषोचेतनंप्रज्ञापनंमामादनंकुरुतीवआवांपत्नीयजमानौअध्वर्युयज
मानौवा।हेइन्द्रतेत्वदर्थंयज्ञंतनवावहै॥७॥अथपंचमीमृचमाह॥७॥ ॥त्वमीशिषेवसुपतेवसूनांत्वं
मित्राणांमित्रपतेधेष्ठः।इन्द्रत्वंमरुद्भिःसंवदस्वाधप्राशानऋतुथाहवींषि॥७॥ ॥इदमगस्त्यवाक्यं॥इ

वसूनांवसुपातेअतिप्रसृतानांपुरोडाशाज्यादिधनानांस्वामिन्हेइंद्रत्वम्।धिषेश्वरोनवसि।सत्वस्य ४
वृत्तस्यहंतृन्यांबकुत्वंनित्यसंबंधश्चप्रतिपद्यते।यद्वाहेवसुपतेवसूनामधिपेइतियोजना।द्वितीयोवसुश
ब्दोनुवादोवा।तथाहेमित्राणांमित्रपतेअस्मदादिमित्रस्यनित्यंपालकेंद्रत्वं।धेष्ठःसर्वस्यातिशयेनधारको
सि।हेइंद्रत्वंउक्तमहिमस्त्वंमरुद्भिःसंवदस्वनःसाकंसम्यक्तमितिवदस्व।आधअपिचतंकृतुथाकृता
दातो।उपलक्षणमेतत्कालस्यतत्रयागकालेहवींषिआज्यचवदीनिउप्राशानप्रकर्षेणजुहुः॥७॥ ॥
इतिद्वितीयस्यचतुर्थेदशमोवर्गः॥७॥ ॥प्रतिवइतिषडृचंसप्तमंसूक्तंआगस्त्यंत्रैष्टुभंमारुतंआद्याद्द
केवलमारुतेशिष्टश्चतस्रोमरुत्वदिंद्रदेवताका।प्रतिवःषण्मारुतंतुचतस्रोंत्यामरुत्वतीयाइत्यनुक्र २३
मणिका।विशेषविनियोगोलैंगिकः॥७॥तत्रप्रथमामृचमाह॥७॥ ॥प्रतिवएनानमसाहमेमिसूक्तेन

निह्नेसुमतिंतुराणां।रराणातामरुतोवद्यानिनिहेलोधत्तविमुचध्वमश्वान्॥७॥ ॥हेमरुतः।वायुष्मा
नहंप्रत्येमिअभिगच्छामि।केनसाधनेननमसानमस्कारेणहविषावानमइत्यन्ननाम।तथासूक्तेनशो
भनवचनेनस्तुतिरूपेणतुराणांत्वरमाणानांशत्रूणांहिंसकानांवायुष्माकंसुमतिंशोभनमतिंअनुग्रह
बुद्धिंभिक्षेयाचइंद्रास्येवक्तुनर्हविःप्रदानादिदंयाच्यते।किंचहेमरुतोयूयंवद्यानिवेदितव्यानिस्तुति
भीरराणारममाणेनमनसाइच्छंतःसंतोहेलःक्रोधनामैतवक्रोधःयुष्मदभिजनितंनिधत्तनिकृष्टं
धारयत।त्यजतेत्यर्थः।तथाश्वान्विमुच्यध्वंरथेभ्योवियोजयतक्रोधात्पुनर्गमनंमाकुरुतेत्यर्थः॥७॥ ॥
अथद्वितीयामृचमाह॥७॥ ॥एषवःस्तोमोमरुतोनमस्वान्हृदातष्टोमनसाधायिदेवाः।उपेमायातमनसा
जुषाणायूयंहिष्ठानमसइद्वृधासः॥७॥ ॥हेमरुतः।एषवःस्तोमःइदानींक्रियमाणःप्रकारोवोयुष्मा

कंयुष्मदर्थमित्यर्थः।कीदृशोयंनमस्वान्नमइत्यन्ननाम।हविर्लक्षणान्नवान्नकेवलंस्तुतिमात्रं।नक्ष
णायहविरपियुष्माकमित्यर्थः।किंचहृदातष्टः।युष्मन्निवेदनबुध्यासंपादितः।तादृशस्तोमोहेदेवाःदे
वनशीलाः।मनसाअस्मदनुग्रहवताचित्तेनाधायिधार्यतां।तदर्थंमनसाआदरयाबुध्याजुषाणाःइमां
स्तुतिंतदुक्त्विंसेवमानाःउपायातउपागच्छतेमाविलंबंकुरुत।यूयंनमसोन्नस्यहवीरूपस्यवृधासःस्थ
इ।वर्द्धयितारोभवथखलु।अतोगंतव्यमेवइत्यर्थः।।ब।।अथतृतीयामृचमाह।।ब।। ।।स्तुतासोनोमरु
तोमृळयंतूतस्तुतोमघवाशंभविष्ठः।ऊर्ध्वानःसंतुकोम्यावनान्यहानिविश्वामरुतोजिगीषा।।ब।। ।।
तेमरुतःस्तुतासःस्तुताःसंतोनोस्मान्मृळयंतुसुखयंतु।उतअपिचमघवामघमितिधननाम।तद्वा २४
नव्यबकुअनेनतद्वानिंद्रःस्तुतःशंभविष्ठःसुखस्यभावयितृतमःभवतु।अस्मान्मृळयंतु।किंचहेमरुतोनो

स्माकंजिगीषाजिगातेर्गतिकर्मणोजिगीषाजिगमिषितव्यानिप्राप्तव्यानितत्तत्स्थानुभूयमानानिविश्वासर्वा
ण्यहानिदिवसानिऊर्ध्वाउन्नतानितुपर्युपरिश्रियायशसावोक्तृष्ठानिकोम्यानिस्पृहणीयानिवनानिसर्वैः
संभजनीयानिसंतुजिगीषाजेतुमिष्टानिजेतव्यानिचसंत्वितिवायोज्यं।एवंकृत्वामरुतइंद्रश्चसर्वंसुख
यत्वित्यर्थः।।ब।।अथचतुर्थीमृचमाह।।ब।। ।।अस्मादहंतविषादीषमाणइंद्राद्भियामरुतोरेजमानः।युष्म
भ्यंहव्यानिशितान्यासंतान्यारेचकृमामृळतानः।।ब।। ।।हेमरुतःशृणुतचअहंअस्मात्तविषात्तविषाद्ब
लवतइंद्रात्तत्सकाशात्भियाभीत्याईषमाणःपलायमानः।पुरतस्थातुमशक्तःतथारेजमानःकंपमानः।भव
तःस्वकीयमायानमित्यत्राह।यानियुष्मभ्यंहव्यानिहवींषिनिशितानिसंस्कृतान्यासन्भूतानितान्येवआरेदूर
मदूरेतवंतोवयंइंद्रभयात्अतोनोस्मानपराधिनोमृळयतसुखयत।।ब।।अथपंचमीमृचमाह।।ब।। ।।

येनमानासःश्चितयंतउस्राव्युष्टिषुशवसाशश्वतीनां।सनोमरुद्भिर्वृषभश्रवोधाउग्रउग्रेभिःस्थविरःसहो ४
दाः॥ठ॥ ॥हेइंद्रशवसाबलभूतेनत्वयानुगृहीतामानासोमन्याःत्वयाभिमानितावाउस्राःरश्मयःशश्व
तीनांनित्यानांबह्वीनांउषसांव्युष्टिषुसतीषुप्रकाशेषुसत्सुचितयंतेचेतयंतेप्राणिनांस्वस्वव्यवहारायप्रज्ञा
पयंति।ऐंद्र्यांदिशितेनैवानुगृहीताउषासारश्मयउद्गच्छंतीतिप्रसिद्धं।हेवृषभवर्षितरिंद्रस्यतादृशस्त्वंम
रुद्भिःसहितःश्रवोधाःसर्वत्रश्रूयमाणमन्नंधेहिस्थापयदेहीत्यर्थः।कीदृशस्त्वंउग्रउद्गूर्णबलःसहोदाःपराभि
भवसामर्थ्यंबलंतद्वतस्तस्यदाता।कीदृशैर्मरुद्भिःउग्रेभिःक्रूरबलैःएवंमहानुभावोत्वंदेहि॥ठ॥अथषष्ठीमृ
चमाह॥ठ॥ ॥त्वंपाहींद्रसहीयसोनॄन्भवामरुद्भिरवयातहेळाः।सुप्रकेतेभिःसासहिर्दधानोविद्यामेषंवृ २५
जनंजीरदानुं॥ठ॥ ॥हेइंद्रत्वंपाहिरक्षसहीयसोनॄन्सहस्वितमान्दस्युपरेणातिप्रवृद्धबलान्नेतॄन्म

नुष्यानस्मान्बलान्मरुतोवा॥किंचमरुद्भिःसाकंअस्मासुत्वंअवयातहेळाःभवअपगतमन्युर्भवाम
रुत्सुवातथाभव।किंचसुप्रकेतेभिःशोभनप्रज्ञानैर्मरुद्भिःसहितःसासहिःशत्रूणामभिभवितासन्दधा
नःअस्मदभिमतस्यधारयिताभवेतिशेषः।शिष्टोव्याख्यातः॥ठ॥ ॥द्वितीयस्यचतुर्थेएकादशोवर्गः॥
॥ठ॥ ॥चित्रोवइतित्र्यृचात्मकमष्टकंसूक्तमागस्त्यंमारुतंगायत्रं।चित्रस्तृचंगायत्रमित्यनुक्रम
णिका।विशेषविनियोगोलैंगिकः॥ठ॥ ॥तत्रप्रथमामृचमाह॥ठ॥ ॥चित्रोवोस्तुयामश्चित्रऊ
तीसुदानवः।मरुतोअहिभानवः॥ठ॥ ॥हेमरुतोवोयुष्माकंयामोस्मद्यज्ञागमनश्चित्रश्चायनीयः
सन्आश्चर्यभूतोवावस्तुभवतु।नकेवलमागमनमेवचित्रं॥किंतुहेसुदानवःशोभनदानाःहे
अहिभानवःअहीयमानप्रकाशाःयुष्माकंसंबंधीचित्रःसर्गो।आमःऊतीऊत्यारक्षणायइष्टतर्पणा

याबायुक्तश्च भवत। त्वदागमनं शीघ्रमस्तु अनिमत प्रंचास्त्वित्यर्थः॥ ७॥ अथ द्वितीयामृचमाह॥ ७॥ ॥
आरे सा वः सुदानवो मरुत ऋंजती शरुः। आरे अश्मा यमस्यथ॥ ७॥ ॥ हे सुदानवः शोभनदाना मरु
तो वो युष्माकं संबंधिनी ऋंजती प्रसाधयती स्वतेजसा स्वात्मानमलंकुर्वती प्रसिद्धिं प्राप्नुवाना वा
सा प्रसिद्धा शरुः हिंसिका ऋष्टिः आरे दूरे भवतु। तथा यमयममश्मान उपलम् अस्यथ क्षिपथ सो स्मासु
व्यापकश्चायुधविशेषः आरे दूरनामैतत् दूरे न वर्तमानं प्राप्नोतु। यद्वा आरे शब्द आराच्छब्दपर्यायः
स च दूरे समीपे च वर्तते। अत्र समीपवचनः यमस्मत्तो न्यमस्यथ। तं वैरिणामस्माकं उपलोपमः क
ठिन आयुधविशेषः आरे समीपं प्राप्नोतु॥ ७॥ अथ तृतीयामृचमाह॥ ॥ तृणस्कंदस्य नु विशः परि
वृंक्त सुदानवः। ऊर्ध्वान्नः कर्त जीवसे॥ ७॥ ॥ हे मरुतः सुदानवः शोभनदाना यूयं तृणस्कंदस्य तृणव

MEMORIAL

२६

ज्ज्वलनस्वभावस्य शुष्यमाणस्य वा मम विशः पुत्रभृत्यादिरूपाः प्रजाः नु क्षिप्रं परिवृंक्त परिवर्जयत बाधापरिहा
रेण नत्स्वत। यद्वा तृणस्कंदनामकस्यासुरविशेषस्य वा प्रजाः परिवर्जयत किंच नो स्मानूर्ध्वान् कर्त कुरुत जी
वसे चिरजीवनाय॥ ७॥ ॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे द्वादशो वर्गः॥ ७॥ ॥ गायत्साम इति त्रयोदशर्चं नवमं सू
क्तं आगस्त्यं त्रैष्टुभम् ऐंद्रं। गायत्साम नवेत्यनुक्रांतं। महाव्रते दशरात्रे तृतीये छंदोमे मरुत्वतीये शस्त्र एत
त्सूक्तं विघटितो ग्निं नर इति खंडे सूत्रितं। तृतीयस्यैंद्रस्याह। गायत्साम इति॥ ७॥ तत्र प्रथमामृचमाह॥ ७॥
॥ ॥ गायत्साम नभन्यं यथा वेरर्चाम तद्वावृधानं स्वर्वत्। गावो धेनवो बर्हिष्यदब्धा आ यत्सद्मानं दिव्यं
विवासान्॥ ७॥ ॥ हे इंद्र नभन्यं नभस्यं नभसि भवं नभो व्यापि नहिंसकं वा राक्षसादिकस्य नभतिर्भवक
र्मा निभवति अर्हतीति वधकर्मसु गणनात्ताहृशं साम हे इंद्र यथा वेः येन प्रकारेण वेत्सि तथा गायत गा

यति उज्ञानात्तस्माद्यतस्तौतितः कारणाद्ववृधानं वर्धमानं स्वर्वत् फलभूतेन स्वर्गेण तद्वदशास्त्र ४
यथा वेस्तथार्चामि स्तुज्जयाम शंसामेत्यर्थः। स्तुतमनुशंसतीति न्यायात्। उक्तलक्षणं साम ववृधानं सर्व
च यथा भवति तथार्चाम सद्मानं सीदंतं दिव्यं दिवि भवमिंद्रं त्वां आविवासात् विवासतिः परिचरणक
र्म आगत्य परिचरंति स्तोतारं उदंतीति यद्वर्चामि॥ब॥ अथ द्वितीयामृचमाह॥ग॥ ॥अर्चद्वृषा वृषभिः स्वे
दुहव्यैर्मृगो नाश्नो अति यज्जुगुर्यात्। प्र मंदयुर्मनां गूर्त होता भरते मर्यो मिथुना यजत्रः॥ब॥ ॥
वृषा वृषभिर्वर्षितोयं यजमानः स्वेदुहव्यैः स्वायत्तैर्हविर्भिः यद्वा स्वयं प्राप्तेंद्र उदकं हव्यं येषां तादृशैः
वृषभिर्वर्षकैर्हविः प्रदातृभिः अध्वर्य्वादिभिः विशिष्टः सन् अर्चत् अर्चयति इंद्रं। यद्वा वृषा फलस्य वर्षि २७
तामिंद्रं उक्तलक्षणैरध्वर्य्वादिभिस्स्तूयते यद्यस्मात् अश्नो व्यापकः पानार्थं प्रधावन्मृगो न हरिणादिरिव अ

यमिंद्रो अश्नो अशनशीलः सन् अति जुगुर्यात् अत्यर्थं उद्यच्छेत् हविर्लक्षणाय यथा मृगः क्षुत्पिपासार्दि
तः शीघ्रमुद्यच्छेत् तथायमिंद्रोपि यस्मादेवं तस्मादर्चतीति यद्वायमिंद्रो यत् यथा अश्नो मृग इवाति जुगुर्यादिन्
द्रयेत् तथार्चतीतीत्यर्थः। किंच गूर्तः उद्गूर्णः मनाम मननं स्तोत्रमिच्छतां देवानां मंदयुः स्तुतियुक्तो
मर्यो होता मानुष एतन्नामक ऋत्विक् यजत्रो यागनिष्पादकः सन् मिथुनानि मिथुनानि युग्मरूपा
णि याज्यापुरोनुवाक्यादीनि मिथुने वा जायापतिरूपे तः सन् प्रेरभते प्रकर्षेण संपादयति तस्माद
र्चतीत्यर्थः॥ग॥ अथ तृतीयामृचमाह॥ब॥ ॥नक्षद्धोता परि सद्म मिता यन्भरद्गर्भमा शरदः पृथिव्याः
क्रंदद्श्वो नयमानो रुवद्गौरंतर्दूतो न रोदसी चरद्वाक्॥ब॥ ॥होता होमनिष्पादयिता कोयमग्निर्मि
तापरिमितानि सद्मानि सदनानि गार्हपत्यादिस्थानानि परियन् परितो गच्छन् नक्षत् व्याप्नोति। व्याथवा शरदः

संवत्सरसंबंधिनःपृथिव्याभूम्याश्चसंबंधिनंगर्भंगर्भस्थानीयमन्नंहविर्लक्षणमाभरत।आहरति ४
स्वीकरोति।संभरतिवासंवत्सरपर्यंतंवर्द्धितंभूम्यामुत्पन्नमित्यर्थः।यद्वासंवत्सरसंबंधिनंवसंता
दिकालेज्योतिष्टोमादिषुदीयमानंपार्थिवंहविर्भवतवसंतेवसंतेज्योतिषायजेतेतिश्रुतेः।तथाहु
त्वाक्रंदत्अश्वःलुप्तोपममेतत्अश्वइवक्रंदतिहर्षातिशयात्।किंकुर्वन्नयमानःनयन्इंद्रायह
विर्भरिः।किंचगौर्गंताहूतोवृषइवरुवत्रौतिशब्दायते।किंकुर्वन्नंतर्दूतोनवाग्गिरोऽंतद्वरोदसी
रोदस्योर्द्यावापृथिव्योरंतर्मध्येरोदस्योरंतरवाक्स्तूयमानःस्तुवन्देवान्चरन्चरतिगच्छति।
हविःस्वीकारायपृथिवींतस्याःपत्रणयत्र्लोकंचपरिभ्रमतीत्यर्थः।वचेःकर्त्तरिकर्मणिवाक्विब्वचि २८
स्यादिनाक्विब्दीर्घोसंप्रसारणाभावाश्च॥छ॥अथचतुर्थीमृचमाह॥छ॥ ॥ताकर्माषतरास्मैप्रच्यौ

त्नानिदेवयंतोभरंते।जुजोषदिंद्रोदस्मवर्चानासत्येवसुग्म्योरथेष्ठाः॥छ॥ ॥तातानिअषतराअर्षतरा
णिव्याप्ततराणिहवींषिअस्माइंद्रायतदर्थंकर्मकर्मवःसंपादयामःलुङ्छांदसेवर्त्तमानार्थेलुङिमंत्रे
घसेतिच्लेर्लुक्।छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वेनङित्त्वाभावाद्गुणः।च्यौत्नानिच्यावयितॄणिदृढानिस्तोत्राणि
कर्माणिस्वकार्याणिसामर्थ्यानिवादेवयंतोदेवानात्मनइच्छंतोयजमानाःप्रभरंतिप्रकर्षेणसंपादयं
तितद्वयमपिसंपादयामइत्यर्थः।दस्मवर्चाःदर्शनीयतेजाःशत्रुक्षपणबलोवानासत्येवनासत्या
विवाश्विनाविवातौद्यावापृथिव्यात्मनौताविवसुग्म्यःसुगम्यःसुखेनगंतुंशक्यःरथेष्ठाःरथेवर्त्तमा
नःएवंभूतःसन्जुजोषत्अस्मत्कृतंस्तोत्रादिकमसेवत॥छ॥अथपंचमीमृचमाह॥छ॥ ॥तमुष्टु
हींद्रंयोहसत्वायःशूरोमघवायोरथेष्ठाः।प्रतीचश्चिद्योधीयान्वृषण्वान्ववव्रुषश्चित्तमसोविहंता॥छ॥

॥ ॥तमेतमेवेंद्रंस्तुहितिःस्तुतिंकुरुकिमस्याधिक्यमितिउच्यते।योह्ययंखलुमत्वाअतिप्रभूतबलः ४
यक्षासत्वासादकःशत्रूणांयश्चशूरःशौर्योपेतःमघवाबलवान्नन्नवान्वायश्चरथेष्ठाःरथेवर्त्तमानः
किंचप्रतीचश्चित्प्रत्यभिमुखयोर्युद्धुरपियोधीयानयोर्धृतमःप्रतिभ्रवादिंचतेःकिन्नंतराहुत्तमनकाराद्ब
सि।अचइत्यकारलोपेचाविति दीर्घः।अचेश्छंदस्यसर्वनामस्थानमितिविभक्तिरुदात्तःत्वाहृषएवावृ
षाणोवड्डितारोवज्रादयःतद्वान्वृषातेवज्रउततेवृषारथइतिहिनिगमःतथावववृषःश्चित्तमः
आवरःकस्यापितमसोमेधादविर्हिंताविशेषेणघातकःयस्मादेवंमहानुभावःतस्मात्स्तुहि।छ॥
॥ ॥द्वितीयस्यचतुर्थेत्रयोदशोवर्गः॥छ॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥छ॥ ॥प्रयदित्थामहिनासैद्स्सी २९
नृभ्योअस्त्यरंरोदसीकक्ष्ये३नास्मै।संविव्यइंद्रोवृजनंनभूमाभर्त्तिस्वधावांओपशमिवद्यां॥छ॥ ॥

यत्ययइंद्रोमहिनामहत्त्वेनास्वैश्वर्येणनृभ्योनेतृभ्यःकर्मनिर्वाहकेभ्योयजमानेभ्यःआस्तिप्रभवतिइ
ष्टस्वर्गादिप्रदानेरहितुंअस्मैरत्नकायेंद्रायरोदसीद्यावापृथिव्यौकक्ष्येकक्षयतेसतीसंचारायनालं
वनपर्याप्तेजगंतोधीपस्येंद्रस्यसंचारयाल्पत्वाद्यावापृथिव्यानप्राप्तेइत्यर्थःस्वद्यादपिस्वष्टोमहि
म्नोधिकत्वादितिभावः।अयमिंद्रोवृजनंनभूमभूमिभूतानिवावृजनंवृजनमिवचर्मेववृजनेःक
र्त्तनार्थस्येदंरूपं।तदिवतद्यथाआवृणोतितथायमपिस्वतेजसासंविव्येसम्यगावृणोतिलोकत्रयं।
किंचायंस्वधावानन्नवान्वृष्टिलक्षणोदकवान्वाद्यांदिवंभर्त्तिधारणेदृष्टांतः।ओपशमिव।ईषदुप
शेतेइत्योपशं।शृंगंतद्वृषभस्वयक्षापरस्परंसमीपेवर्त्तमानंविस्यंतरस्तित्वाख्यंलोकद्वयमोपशंतद्दिव
द्यांबिभर्त्तिलोकत्रयमपिबिभर्त्तीत्यर्थः।भृञोलटिछांदसःशपोलुक्॥छ॥अथसप्तमीमृचमाह॥छ॥

समत्सुत्वाशूरसतामुराणंप्रपथिंतमंपरितंसयध्यै।सजोषसइंद्रंमदेक्षोणीःसूरिंचिद्येअनुमदंतिवाजैः। ४
॥८॥ ॥हेशूरशौर्योपेतेंद्रसमत्सुसंग्रामेषुसतांत्वामेवाश्रित्यवर्त्तमानानांप्राणिनामुराणंउरूणिअ
तिप्रभूतानिबलादीकुर्वाणंप्रपथिंतमंप्रकृष्टमार्गतमंप्रकृष्टतिनासूत्तममार्गभूतंइंद्रशत्रूणांदारकंत्वा
त्वांपरितंसयध्यै।अवतंसीकर्त्तुंभूषणीकर्त्तुंभूषयितुंवानिमित्तेथंमदेतवमदार्थंचसजोषसःसंसे
वमानाःसमानप्रीतयोवाक्षोणीःक्षोणयाविशःपरिजनाःमरुतःप्रयंतइतिकीदृशास्तेयेवाजैर्बलैःअ
नुमदंतिअनुकूलमादयंतिसंग्रामस्थमेवस्वामिनंइंद्रंत्वामादयंतिहर्षयंतीत्यर्थः।यद्वायेयजमानावा
जैर्हविर्भिर्मादयंतितेसमानप्रीतियुक्तास्तमनुष्यभूताऋत्विजःयजमानभूताःप्रजाःसमत्सुमदमा ३०
दनस्थानेषुयोगेषुकर्मलक्षणविशिष्टंत्वामेवस्नपयितुंतवमादायचप्रयतंते॥८॥अथाष्टमीमृचमाह॥८॥

॥८॥ ॥एवाहितेशंसवनासमुद्रआपोयत्तआसुमदंतिदेवीः।विश्वातेअनुजोष्याभूद्गौःसूरींश्चिद्य
दिधिषावेषिजनान्॥८॥ ॥हेइंद्रएवाहिएवंहिसमितितेतवसंबंधीनिसवनानिसूयतेसोमोअत्रेतिस
वनानिसोमयागाःतेशंसुखकराभवंति।कथंसतीयत्ययदिदेवीर्देव्योद्योतमानाआपःसमुद्रेउद
कसमुद्रवणापादानभूतेतस्मिन्आसुप्रजासुनिमित्तभूतासुतेत्वांमदंतिमादयंति।अंतर्भावित
ण्यर्थोयं।यदाप्राण्युपकारार्थंवर्षणायत्वांप्रेरयंतिवृष्ट्युदकानितदाखलुतवसोमयागाःसुखक
राभवंतियज्ञसाधकवृष्टिप्रदानेनयागान्निवर्त्तयेत्यर्थः।किंचहेइंद्रतेत्वांविश्वागोःसर्पिस्तोत्रश
ब्दरूपावाकतेत्वांअनुक्रमेणजोष्यांजोषणार्हाप्रीणयित्रीभूत्भवति।कदायदिसूरींश्चित्स्तोत्रादि
प्रेरयितृस्तोतृजनानपिधिषाधिषणायाःप्रज्ञयावृष्टिप्रदानरूपेणकर्मणावाविषिकामयसेतदास

वापिस्तुतिस्तदर्थाभवति॥६॥अथनवमीमृचमाह॥६॥ ॥असामयथासुषखायएनस्वभिष्टयो
नरांनशंसैः।असद्यथानइंद्रोवंदनेष्ठास्तुरोनकर्मनयमानउक्था॥६॥ ॥हेएनइनःईश्वरेंद्रयथा
सुषखायःशोभनत्वरूपसमभ्यायवंतोसामभूयास्म।किंचस्वभिष्टयःशोभनाभ्येषणाःशोभनाभि
ष्टाश्चसोमाकिमिवनरांनशंसैःनराणांराजादीनांशंसैःशंसनैःस्तुतिभिर्यथामनुष्याःशोभ
नाभीष्टाभवंतितद्वत्।इदानींपरोक्षेणाह।नोस्मभ्यमिंद्रोवंदनेष्ठाःअस्मत्स्तुतौवर्तमानःसन्तुरस्त्व
रमाणइवनोस्माकंकर्मउक्थाउक्थैःशस्त्रैर्नयमानःफलंप्रापयन्स्तुत्यात्तुष्टसन्अस्मदीयेन
कर्मणाफलप्रापयितायथासतभवेत्।हऋत्विजस्तथाकुरुतेतिशेषः॥६॥अथदशमीमृचमाह॥६॥
॥ ॥विष्पर्द्धसोनरांनशंसैरस्माकासदिंद्रोवज्रहस्तः।मित्रायुवोनपूर्पतिंसुशिष्टौमध्यायुवउपशि

क्षंतियज्ञैः॥६॥ ॥नरांनेतृणांमध्यसस्पर्द्धान्नरान्यथाविस्पर्द्धसःकुर्वंतिमखिन्नृतान्तद्वदयमपीद्रंशंसैः
स्तुतिभिःसखायोवयंतःतथाकुर्मःसचवज्रहस्तोविरोधिहननायसर्वदावज्रधारींद्रोअस्माकमसत्वि
स्पर्द्धमनुकूलोभवतु।किंचमित्रायुवोनमित्रंइछवःइतिषिणःसुशिष्टौसुशासनेवर्तमानंपूर्पतिंपुरःस्वा
मिनंयथाभिमतदानेनसज्जयंतितथामध्यायुवअस्माकंश्रियांयशसांचममध्येवस्थितिंकामयमाना
अध्वर्यवादयोयज्ञैर्यज्ञसाधनैहविस्तोत्रादिभिरुपशिक्षंतिउपेत्ययुज्जंतेशिक्षतिर्दानकर्मा॥६॥ ॥
॥द्वितीयस्यचतुर्थेचतुर्दशोवर्गः॥६॥ ॥अथैकादशीमृचमाह॥६॥ ॥यज्ञोहिष्मेंद्रंकश्चिदृंधंजुहु
राणश्चिन्मनसापरियन्।तीर्थेनाछातातृषाणमोकोदीर्घोनसिध्रमाकृणोत्यध्वा॥६॥ ॥कश्चियज्ञोय
जुवानयज्ञानुष्ठायीदंधनवर्द्धयन्भवतिइंद्रंयज्ञेनवर्द्धयतीत्यर्थः।जुहुराणश्चित्।कुटिलगतिस्तुक

श्चित्तमनसाकेवलेनपरियन्परितोगच्छन्लौकिकविषयादिकंध्यायन्वर्त्तते।यद्वापरिवर्जनार्थः।व ४
र्जयित्वागच्छन्नेदंप्राप्नोतितत्रदृष्टांतः।तीर्थेप्रसिद्धेमार्गेऋच्छआभिमुख्येनसमीपेवर्त्तमेकेःपानीयादि
कंसवनतत्दृषाणांपिपासायुक्तंयथाअविलंबेनप्राणातिसयथातस्मद्आगच्छतीत्यर्थः।तद्वद्यज्ञेनकश्चित्सु
मानिंद्रमभिगच्छतीति।कुटिलस्यदृष्टांतः।दीर्घेनिवक्रत्वेनातिदूरोमार्गइवसयथाभिप्रेतंफलंपानीयादि
रूपंफलार्थिनंवाप्रपुरुषआवृणोति।अपाकिरोतिनीचैःकरोतिवर्जयतीत्यर्थः।तस्माद्यज्ञमार्गमजानानो
वक्रोदूरेपरिभ्रमतिनेंद्रंतर्पयितितद्विलक्षणास्तुवर्जयत्येव॥१॥अथद्वादशीमृचमाह॥१॥ ॥मोष्णइं
द्रात्रपृत्सुदेवैरस्तिहिष्मातेशुष्मिन्नवयाः।महश्चिद्यस्यमीढुषोयव्याहविष्मतोमरुतोवंदतेगीः॥१॥ ॥ ३२
हेइंद्रात्रपृत्सुएषूपस्थितेषुसंग्रामेषुदृष्टथमघजयेषुदेवैर्मरुदादिभिःसहनोस्मान्मौष्वमैवत्याक्षी

रमितिशेषः।मरुद्भिःसहितोयुध्यस्वेत्यर्थः।हेशुष्मिन्बलवन्निंद्रं अस्तिहिस्मते अस्तिहिस्मतेवरवलु।तवकी
मस्तीतिउच्यते।अवयाः अवयजनंअवयुत्यपृथक्कृत्ययजनंहविर्भागास्तिमरुतःपृथगप्यतिहविर्भा
गःकेवलंमरुद्भ्यएवदीयतेनास्मभ्यं।अतःकथंनोस्मत्यामीतिनमंतव्यमित्यर्थः।यद्वाअवयःशत्रूणांव
र्जनायगतावज्जोस्तितेः।किंचइद्विभतःअदेयहविर्युक्तमीढुषोदविःप्रदातुर्यद्वैतत्परद्वयंमरुतांवि
शेषणं।यस्यममयव्याफलेनेंद्रेणवासइमिश्रयंतागीस्तुतिशस्त्रादिरूपावाकमहश्चिन्महतोपिमी
ढुषःसेक्तुनूदविष्मतोस्मदन्नद्रविषातद्वतोमरुतोवदनेस्तौति॥१॥अथत्रयोदश्यासूक्तादिमारभ्य
कृतांस्तुतिंनिगमय्यफलंप्रार्थयते॥१॥अथत्रयोदशीमृचमाह॥१॥ ॥एषस्तोमइंद्रतुभ्यमस्मेएतेन
गातुंहरिवोविदोनः।आनोववृत्याःसुवितायदेवविद्यामेषंवृजनंजीरदानुं॥१॥ ॥हेइंद्रएषस्तोमः

इदानींकारितिप्रकारस्तोत्रेणागमनेनवानोस्मदीयंगातुंदेवयजनमार्गंविदःविदस्त्वंविदित्वाचइंदेव ४
सुवितायसुष्टितायशोभनगमनायवानोस्मानआवृत्याःआवर्तस्वअस्मद्यागंप्रत्यागच्छ।विद्यामेत्या
दिव्याख्यातं॥८॥ ॥द्वितीयस्यचतुर्थेपंचदशो१५वर्गः॥८॥ ॥त्वंराजेतिदशर्चंदशमंसूक्तंआगस्त्यमैं
द्रंत्रैष्टुभंत्वंराजादशेत्यनुक्रांतं।पृष्ठ्यषलहेस्तोमहद्वौस्तामातिप्रशंसनार्थं।गोत्रकैरतच्छस्तव्यं।ऐंद्रा
णित्रैष्टुभान्यमरुछ्शान्यावपेरन्नितिसूत्रं॥८॥तत्रप्रथमामृचमाह॥८॥ ॥त्वंराजेंद्रयेचदेवारक्षानॄना
ह्यसुरत्वमस्मान्।त्वंसत्पतिर्मघवानस्तरुत्रस्त्वंसत्योवसवानःसहोदाः॥८॥ ॥हेइंद्रत्वंराजाअ
धिपतिःसर्वस्यजगतःकिंचयेदेवाःमरुदादयःसंतितेषामपिविशेषेण।अतोहेअसुरशत्रूणांनिरसित ३३
स्त्वंनस्मान्रक्षमनितॄन्यजमानान्रक्षयाजयविशेषतोस्मानपिरक्ष।त्वंचसत्पतिःसतांसतःकर्मफ

लस्यवापातामघवाधनवान्नोस्माकंतरुत्रःतारयितोपापातात्।किंचत्वंसत्यःअबाध्यःसत्यफलोवा
वसवानःस्वतेजसासर्वंछादयन्वसूनिवाकुर्वन्स्तोतृभ्यःसहोदाःसहसोबलस्यदाताभवेतिशेषः॥८॥
अथद्वितीयामृचमाह॥८॥ ॥दनोविशइंद्रमृध्रवाचःसप्तयत्पुरःशर्मशारदीर्दर्त्।ऋणोरपोअनवद्या
र्णायूनेवृत्रंपुरुकुत्सायरंधीः॥८॥ ॥हेइंद्रत्वंवृत्रसबध्यसुराणांपुरंभेदनसमयेमृध्रवाचःमर्षणवच
नाविशस्तदीयाःप्रजाःशर्मसुखंयथाभवतितथादनःअदमयःदमेरिदंरूपं।पक्षावर्ण्यव्यत्ययः।नदः।अ
दनःअशाद्यःअसुरप्रजाःअविनयंकरत्वाद्दमकरोःकदेत्याइ।यत्यदाशारदीःप्रत्यभाःयद्वैतस्संवत्स
रलक्षणकःसंवत्सरपर्यंतंदृढीकृताअपिसप्तपुरःएतत्संख्याकाःपुरीर्दर्त्।अदारयः।पुरुषव्यत्ययः।द
णातेर्लङिछांदसोविकरस्यलुक्।गास्यस्येतिनियमात्तलोपाभावः।तथाकृत्वाहेअनवद्यकातरयत्वा

निदानहे इंद्र अर्णाः अरणाः शीलाः अपः तदीयदुर्गस्थानं स्यंदकाश्रयाणि तयच्छकादीनि क्षणाः अगम ४
यः आवर्त्तयः स्वान्यकरोः एवमुपद्रुत्य कुत्साय एतन्नाम्ने राज्ञे शुष्णेनित्यतरुणायतदर्थं हत्वा मे
तन्नामकमसुरं रंधीः असाधयः अयामेति द्वासि कपद्ध्ये निरुक्तरूप्याणि इंद्रं मृध्रवाचो विशः मर्ष
णाय नियुक्ताः दुष्टिरूपाः अजादनः अदमयः अशक्तोवा अवर्षय इत्यर्थः कदाय त्वं यदासप्तपुरः शा
रदीर्दर्दीः सर्पणास्वनावान् अत्यमानः दृश्याजगत्स्थरकान् मेषान् अदारयः तदेत्यर्थः तथा हत्वा दे
अनवद्य अर्णाः अरणास्वनावा अपः सर्पणाः अपगमयः आवर्त्तयः कुल्यादिरूपेण अनंतरं शुष्णे पुरु
कुत्साय हत्वं सुरवं मेधं रधीः असाधयः अहनः अयमर्थः त्वं दत्यादिद्धः सम युध्यन्नित्यादिमंत्रांतरेषु ३४
प्रसिद्धः यास्कस्त्वेवं व्याख्यवदनोदानमनसोमनुष्यानिंद्रमृध्रवाचः कुर्विति ॥ब॥ अथद्वितीयमृचमाह ॥

॥ ॥अत्रा हतइंद्रस्थिरपत्रीं यं चियेभिः पुरुकृत्तनूनांस्त्वो अभिमस्तुषर्वयाणं सिंहं न दमे अपांसि वस्तोः ॥
॥ब॥ ॥हे इंद्र स्थिरपत्नीः स्थारेस्तोभिः पालयितात्र हतः वर्त्तते आश्विनोवत्सुरभरीः यद्वा स्थिरा यजमानास्तैः
पालयिता हृतो वेदिः म्रमीः अनुगच्छन्ते तं तथा हत्वा यं च नमवश्यमस्त्रु किंत्वमेक एव न देवपुरुकृतन
द्ध निर्बद्धधावा आस्तते प्रियेनिर्मरुदादिभिरनुगतोसि तेः सन्तिः सन्त तथा हत्वा अक्षुषं आशोषयितारं अ
शांतं वा स्वर्याणं स्वर्गगमनमग्निं वीधक्तं होमाधारं वाग्निं रक्षोरक्षस्वैव किमर्थं रक्षणमिति उच्यते । द
मे गृहे अपांसि कर्माणि कुर्वन् वस्तोः वस्तुयद्वावासयितुं स्थापयितुं कारयितुमित्यर्थः । यद्वा हि द्रस्तु हत
य गौसुस्थिरे स तिपागाद्यनुष्ठानपरास्यामात्यर्थः रक्षणे दृष्टांतः । सिंहइव स यथा स्वाश्रयभूतं वनं गजा
क्रपद्धव परिहरेणारक्षति तद्वत् । अस्तुअस्थ्रसंगमनेवा दृष्टांतः । सिंहो यथा निर्भयो विरोधिमृगान् हंतुं

धावतिनद्धत्॥छ॥अथचतुर्थीमृचमाह॥छ॥ ॥शेषंनुतइंद्रसस्मिन्योनौप्रशस्तयेपवीरवस्यमह्ना
सृजदर्णांस्यवयद्युधागास्तिष्ठद्धरीधृषतामृष्टवाजान्॥छ॥ ॥हेइंद्रतेशात्रवःसस्मिन्सर्वस्मिन्स ४
मानेवायोनौस्वकीयेस्थानेअंतरिक्षेवायोनिरंतरस्थितंनुद्विपंशेषन्नुशेरतांशीङोलेट्यडागमःव्यत्य
येनपरस्मैपदं।सिब्बहुलमितिसिप्।किमर्थंप्रशस्तयेप्रशंसनायत्वत्स्तुतयेत्वन्माहिम्नज्ञापनायेत्यर्थः
किंसेवनादिसाधनेनेत्याह।प–रवस्यकुत्सितशस्यकुशिशाशत्रस्यवामह्नामहिम्ना।तद्वज्रप्रहारेण
हतामेघाःशात्रवोवातत्रैवशेरतेनिपातेनपलायंतइत्यर्थः।किंचयद्यदायुधाप्रहरणसाधनेनयु
धेनयुद्धेनवागाःतदर्णांस्युदकानिअवसृजतअवसृजः।अवाङ्मुखमपातयः।पुरुषव्यत्ययः।तदर्थं ३५
हरीअश्वौतिष्ठत्अध्यतिष्ठः।अत्रापिपुरुषव्यत्ययः।यद्वायदाहरीअधितिष्ठसितदाअवसृजः।अथैवं

हत्वावाजानन्नानिअस्यादिलक्षणानिधृषतापर्धकेणसामर्थ्येनमृष्टशोधयप्रवर्द्धयेत्यर्थः॥छ॥अ
थपंचमीमृचमाह॥छ॥ ॥वहकुत्समिंद्रयस्मिन्चाकन्स्यूमन्यूऋज्रावातस्याश्वा।प्रसूरश्चक्रंवृह
तादभीकेभिस्पृधोयासिषद्वज्रबाहुः॥छ॥ ॥हेइंद्रकुत्संएतन्नामानमृषिंप्राप्तंस्यमन्यूस्यूमकामि
तिसुखनामतदिच्छंतौमननगामिनौवातस्यवायोःसमानवेगौअश्वातदीयावश्वौवहप्रस्थापयस्मि
न्कुत्सेविषिनिमित्तभूतेसतिकुत्संचाकन्कामयसेतर्पयसेवाहविरादिकंतदर्थंसूरःप्रेरकःसूर्यश्चक्रं
स्वमंडलंस्वरथचक्रंवाअभीकेआसन्नेदेशेवृहतादुद्धंगमयतुप्रकाशयतुअथपरोक्षेणाह।वज्र
बाहुरयमिंद्रःस्पृधःसंग्रामंकुर्वतःशत्रूनभियासिषत्अभियातु॥छ॥ ॥द्वितीयस्यचतुर्थेषोडशो
वर्गः॥छ॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥छ॥ ॥जघन्वाँइंद्रमित्रेरूंश्चोदप्रवृद्धोहरिवोअदाशून्प्रयेपश्य

नर्यमणांसचायोस्त्वयाश्वत्तावद्दमाना अपत्यं॥६॥ ॥इंद्रहरिवः हरिभ्यांतद्वन् त्वंचोदप्रवृद्धःस्तो
दनैस्तोत्रैःप्रवृद्धःसन् अदाश्वन् अदातॄन् अमित्रैरून् अमित्राणांयजमानानांशारयितॄन्बाधकान्तेवै
रिणांमित्रत्वंगच्छतोवाजवन्वान्हतवानसि।किंचयेअर्यमणांदातारंत्वांत्वाप्रपश्यन्प्रपश्यंतितेनरः
अर्यैर्धिस्याक्षर्यादःहविर्लक्षणान्नस्यवासवासहश्वत्राक्षिप्राद्धविःप्रदानेनतथाअपत्यंकुलस्य
पालयितारवपत्यंपुत्रंवर्द्दमानायेसंतितेप्रपश्यन्त्यद्वायेअर्यमणांत्वांपश्यंतितेएवंभवंतीयद्वाये
नराअर्यमणायंकिंचिद्दातापश्यन्पश्यंतस्त्वामयजंतःआर्योमनुष्यस्यसवासहायन्नताःत्वया
शत्ताःक्षिप्रावर्जिताअपत्यंपुत्रंवर्द्दमानायेसंतितान्जघन्वान्हनवेत्यर्थः॥७॥अथसप्तमीमृचमा
ह॥७॥ ॥रपत्कविरिंद्रार्कसातोक्षांदासायोपवर्हणीकः।करत्तिस्रोमघवादानुचित्रानिदुर्यो

णेकुयवाचंमृधिश्रेत्॥८॥ ॥इंद्रत्वांकविक्रांतदर्शयन्नृचानोवाहोताअर्कसातोअर्चनीयस्यान्नस्य
लाभेनिमित्तभूतेसतिरपतस्तौति।पश्चाएतन्नामाऋषिःरपत्अस्तौत्।अन्नार्थंतस्यातिप्रभूतमन्नंदा
इत्यर्थः।तथाचदासायप्रोणकपत्नापयित्रेअसुरायक्षांभूमिंउपवर्हणींशय्यांकःअकरोःहत्वाभूमाव
पातयतइत्यर्थः।करोतेर्लुङिमंत्रेघसेतिच्लेर्लुक्।अथपरोक्षकृतःमघवाघनवानयमिंद्रःतिस्रोभू
मीःदाक्षुकपाश्चकसौमिकरूपाभूमाःक्षितयंतरिक्षरूपावोभूमीदक्षिचित्राःदानेनदेयेर्धनैर्वा
चायनीयाःकरत्करोति।पश्चात्तिस्रःअयोरजतहिरण्यमयाःपुरीर्दानुचित्राःखंडनेनचित्राअकरो
त्।तथादुर्योणेदुष्टयोनौस्थानेएतन्नामकस्यराज्ञःप्रीत्यर्थंवाकुयवाचंकुत्सितंशब्दयंतंएतन्नामा
नमसुरंमृधिसंग्रामेनिःश्रेत्हिंसितवान्॥८॥अथाष्टमीमृचमाह॥८॥ ॥सनातानइंद्रनव्याआ

गुःसहोनमोवीरणायस्वधोः।निनत्पुरोनभिदोअदेवीर्ननमोवधरदेवस्यपीयोः॥८॥ ॥हेइंद्रतेत ४
वसंबंधीनिसनातनानिनित्यानितानिवीर्याणिनव्याःनवतराःइदानींतनाःऋषयःआगुःआग
च्छंतिस्तुतिव्याजेनप्राप्नुवंतीत्यर्थः।कानितानीत्युच्यंते।स्वधोःवर्धकान्नमोहिंसाःनमोहिंसार्थःक्विप्।तदंत
स्येदंरूपं।ताहिंसाःअविरणायअविगतरणायसंग्रामनाशयनायसहः।अभ्यसवःतदर्थंनिदःनि
द्रषीनिकादेवीःआसुरीःपुरोनपुरीःअपिनिनत।विदारितवानसि।पुरुषव्यत्ययःनशब्दश्चार्थे॥
तथाअदेवस्यअसुरस्यपीयोःहिंसकस्यासुरस्यवधःवज्रंननमःअनमयःअनुकूलमकरोः।यद्वाहे
इंद्रसनातनानित्यंतनत्कालेतेतवसंबंधिन्यःतानानिलिंगव्यत्ययःनाःस्वधोः।पुरातन्यआपःनव्याःनूत्नाः ३७
आगुःपुरागच्छंति।किमर्थंअविरणायअविरमाणायप्राणिनामविनाशायतदर्थंनमःहिंसकानांबंध

कानांमेघानांसहःमर्षणंकरोः।किंचअदेवीःपुरःअवर्षणेनादेवनशीलान्उदकपुटबंधान्निनत्भि
न्नानकरोः।तथाअदेवस्यअदेवनशीलस्यपीयोःप्रतिकूलस्यवृत्रस्यवधर्वज्रंननमःअनमयः॥८॥अ
थनवमीमृचमाह॥८॥ ॥त्वंधुनिरिंद्रधुनिमतीर्ऋणोरपःसीरानस्रवंतीःप्रयत्समुद्रमतिशूरपर्षिपारया
तुर्वशंयदुंस्वस्ति॥८॥ ॥हेइंद्रत्वंधुनिःकंपयिताशत्रूणामसि।अतोधुनिमतीःकंपनोपेततरंगवतीःअथ
वाधुनिर्नामजलप्रतिरोधकार्यसुरसएवप्रतिबंधकतयायासांताहशीरपःऋणोःआगमयःभूमावपातयः
तत्रदृष्टांतःस्रवंतीःप्रवहंतीःसीरानदीनामेतत्सरणवतीर्नदीरिवतद्वत्संततनाइत्यर्थः।एकंबलवान्हेशू
रयत्यदासमुद्रमतिपर्षिअतिक्रम्यप्रयस्फद्कंतदानींतुर्वशंयदुंउभावपिराजपर्स्वस्तिअविनाशंपा
रयअपालयसंग्रामजलवर्षणेन।तथाचमंत्रांतरेत्वमपोयदवेतुर्वशायारमयइति॥८॥अथदशमीमृच

माह॥७॥   ॥त्वमस्माकमिंद्रविश्वधस्या अवृकतमो नरांनृपाता॥सनो विश्वासांस्पृधांसहोदा विद्यामेषंवृ ४
जनंजीरदानुं॥७॥   ॥हेइंद्रत्वमस्माकंविश्वध विश्वस्मिन्नपिकाले विश्वप्रकारैर्वा अवृकतमः।यद्वादातृत
मइत्यर्थः।स्याभव।तथानरांनृपाता अस्मदीयानांपुत्रभृत्यादिरूपाणांनराणांमनुष्याणांसर्वदारक्षकोभ
व।अपरोनुशब्दोनुवादः।किंचसत्वंविश्वासांस्पृधांसर्वासांस्पर्द्धानिमित्तानां अस्मत्सेनानांसहोदाः।तासा
मर्थयिबलस्यदाताभव।विद्यामेतिगतं॥७॥   ॥द्वितीयस्यचतुर्थेसप्तदशोवर्गः॥७॥   ॥मत्स्यपायीति
षळृचमेकादशंसूक्तंआगस्त्यमैंद्रं आद्यास्कंधोग्रीवीबृहती।द्वितीयपादस्यद्वादशाक्षरत्वात्।इतरेषांत्र
याणामष्टाक्षरत्वाच्च।द्वितीयाचन्यंकुसारिणीपुरोबृहतीवास्कंधोग्रीवीत्युक्तलक्षणसद्भावात्।अंत्या ३८
त्रिष्टुप्।शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषयाआनुष्टुभंत्विति विशेषवचनेनबाधोदित्वादानुष्टुभः।मत्स्यपानुष्टुब्

वत्रिष्टुबंतंत्वाद्यास्कंधोग्रीवीत्यनुक्रांतं।द्वितीयेस्वरसाम्नि आद्यस्तृचः।स्तोत्रियः अभिजिन्बृहत्पृष्ठइतिखं
डेसूत्रितं।मत्स्यपायितेमहएमेनंप्रत्येतनेति॥७॥तत्रप्रथमामृचमाह॥७॥   ॥मत्स्यपायितेमहः।पात्रस्ये
वहरिवोमत्सरोमदः।वृषातेवृष्णइंदुर्वाजीसहस्रसातमः॥७॥   ॥हेहरिवः।हरिभ्यांतद्वन्निंद्रमत्सरोमद
नस्सुज्ञोयंसोमः।पात्रस्येवतत्पात्रेणेवसोमपात्रेणयथाधार्यते।सोमःतत्सदृशेनतेत्वयाभृतीर्थषष्ठी।य
द्वापात्रस्येवतेतवस्वभूतोमहोमत्सरस्सुज्ञोयंसोमइतिवायोजना।अपायिपातये आशंसाया विवक्षित
त्वात्।भूतवत्प्रयोगः।यतःपिबसिअतोमत्सिमाद्यसिमादयस्ववापात्रेयथासोमःक्षरतितथात्यधिकंपि
बतीत्वाचमादयेस्वेत्यर्थः।किंचवृष्णोतेअनिमतवर्षित्रेतुभ्यंचतुर्थ्यर्थेषष्ठी।मत्सरोदमसाधनःमदस्तर्प
यितावृषावर्षिताइंदुःक्लेदयिताअंह्लादकारीत्यर्थः।वाजीअन्नवान्अन्नवार्यश्रतिसद्भावादन्नवानित्

च्छतेसहस्रसातमः अपरिमितदाता तमः महत्त्वपुरुषसंभजनपर्याप्तिरात्यतिशयोवा॥ एवंमहानुभा ८
वःसोमःसंपादितःतंपिबेदित्यर्थः॥२॥ अथद्वितीयामृचमाह॥ ॥आनस्तेगंतुमत्सरोवृषामदोवरे
ण्यःसहावांइंद्रसानसिःपृतनाषाळमर्त्यः॥२॥ ॥हेइंद्रतेत्वांनोस्मदीयःमत्सरोमर्षणसाधनःसोमआ
गंतुआगच्छतुकीदृशोयंवृषावर्षकःमदस्तर्पयितावरेण्योवरणीयःसहावान्सहायवान्सहसाबले
नतद्वान्वासानसिःसंभजनीयःपृतनाषाट्शत्रुसेनायाअभिभविताअमर्त्यःअविनाशी॥२॥ईदृशःसोम
स्त्वामागच्छतुयद्वाउत्तरार्धइंद्रपरतयाव्याख्येयः॥हेइंद्रसहावान्अस्मदत्तसोमसहायवान्सत्वब ३५
लवान्वासानसिरस्माभिःसंभजनीयःपृतनाषाट्अमर्त्यश्चभवति॥२॥ अथतृतीयामृचमाह॥३॥
त्वंहिशूरःसनिताचोदयोमनुषोरथं।सहावांदस्युमव्रतमोषःपात्रंनशोचिषा॥३॥ ॥हेइंद्रत्वंख

लुशूरःशौर्योपेतःसनितादातासि अतोमनुषोमनुष्यस्यमेरथंरंहणास्यंदनंमनोरथंरंहणंस्यंदनमनोर
थंवास्वर्गगमनसाधनंयज्ञाख्यंरथंवाचोदयःप्रेरय।किंचत्वंसहावान्सोमसहायवान्बलवान्वात्वं
दस्युमुपक्षपयितारमव्रतंयज्ञकर्माणिअननुष्ठापिनंओषःदह।किमिवशोचिषादीप्त्याज्वालयाभिःपात्रंन
स्वाधारंपात्रंविशेषमिवयागाधिकारीसन्योनयजतेतंदहेत्यर्थः॥३॥ अथचतुर्थीमृचमाह॥३॥ ॥
मुषायसूर्यंकवेचक्रमीशानओजसा।वहशुष्णायवधंकुत्संवातस्याश्वैः॥४॥ ॥हेकवेक्रांतदर्शिन्
त्वईशानःसमर्थःसन्सूर्यंसूर्यस्यसुपांसुपोभवंतीतिषष्ठ्येकवचनस्याद्वितीयैकवचनादेशःतत्संबं
धिचक्रमेकंओजसाबलेनसामर्थ्यातिशयेनमुषायअमुष्णाः छंदसिशायजपीतिशायजादेशःपूर्वंसूर्यरथ
स्यचक्रद्वयमस्ति एषमिंद्रोमुमुषेतीतिहासःतथाचमंत्रांतरं।प्रान्यच्चक्रमवृहःसूर्यस्यकुत्सायान्यद्

नि। किं च शुष्णाय एतन्नामकायासुराय तद्वधार्थं द्वितीयार्थे वा चतुर्थी। शुष्णं हंतुमित्यर्थः। कुत्सं कर्तनसाध ४
नं वधं वज्रं वा तस्य वायोरश्वैः वायुवेगैर्वाश्वैर्युक्तः सन्नवहः अवहः। शुष्णं हंतुं वज्रमधारयः। यद्वा शुष्णव
धाय वज्रमवहः। तं च हत्वा तदीयैर्वायुवेगैरश्वैः तदुपलक्षितैः तदीयैर्धनैः कुत्समृषिमगमः। शुष्णा
सुरधनं कुत्सायादा इत्यर्थः। तथा चान्यत्र। तं कुत्सं शुष्णहत्येष्वाविथ कुत्साय शुष्णमशुषं निशुषमित्या
दीनि॥ ठ॥ अथ पंचमीमृचमाह॥ ठ॥ ॥ शुष्मिंतमो हि ते मदो द्युम्निंतम उत क्रतुः। वृत्रघ्ना वरिवोविदा
मंसीष्ठा अश्वसातमः॥ ठ॥ ॥ हे इंद्र ते तव मदः सोमपानजनितः शुष्मिंतमः बलवत्तमः उत अपि च ते
क्रतुः कर्मव्यापारोस्मदर्थो द्युम्निंतमः अतिशयेनान्नवान् यशोवान्वा। तमप्यत्रायमदीयादीनि छंदसी ४०
ति नसंज्ञायाबाधितत्वान्नलोपः। हे इंद्र अश्वसातमः अश्वोपलक्षितबहुधनदाः। ध्वं वृत्रघ्ना वृत्रघाति

नो वरिवोविदा नस्य परिचरणस्य वा वेदयित्रा रोत्वं नयित्रा रोतव मदः क्रतुं मंसीष्ठाः अनुज्ञातवानसि शे
त्रुघातिनो धनदातारौ च स्यातामित्यनुज्ञामकरोरित्यर्थः॥ ठ॥ अथ षष्ठीमृचमाह॥ ठ॥ ॥ यथा पूर्वेभ्यो
जरितृभ्य इंद्र मय इवापो न तृष्यते बभूथ। तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं॥ ठ॥
हे इंद्र पूर्वेभ्यो जरितृभ्यः पुरातनेभ्यो गरितृभ्यः स्तोतृभ्यो मय इव बभूथ मयः सुखं सुखस्वरूपमिवाभावः
तद्वत् स्तोतृभ्योस्मभ्यं सुखो भव तत्र दृष्टांतः। तृष्यते आपो न तृषार्तस्योदकानि यथा सुखकराणि तिष्ठ
त। तस्मात्त्वां निविदं त्वत्प्रतीकरां प्रसिद्धां स्तुतिं त्वा तुभ्यं अनु जोहवीमि पुनः पुनः करोमि यद्वा तां निविदं
अनुरिति तृतीयार्थे इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं। तया स्तुत्या त्वां जोहवीमि पुनः पुनराह्वयामि। विद्यामेति व्या
ख्यातं॥ ठ॥ ॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे षोडशो वर्गः॥ ठ॥ ॥ मत्सि न इति षडृचं षोडशं सूक्तं। आगस्त्य

मिद्रंमानुष्टुभंसर्वत्रतुरश्चात्रिष्टुबंतंत्वित्यकत्त्वात्।अंत्यात्रिष्टुप्मत्सिनइत्यनुक्रांतं।विशेषविनियोगोलैं
गिकः॥७॥तत्रप्रथमामृचमाह॥७॥ ॥मत्सिनोवस्यइष्टयइंद्रमिंदोवृषाविश।ऋघायमाणमिन्वसिशत्रुम
तिनविंदसि॥७॥ ॥हेइंदोक्लेदयितःसोमत्वंनोवस्यइष्टयेवसीयसोधनस्यप्राप्तायतत्त्वणायययागाय
वाइंद्रंमत्सिमादयस्वतदर्थंत्वमेवंइंद्रवृषात्वंविश।अथतथापीतःसन्ऋघायमाणःशत्रूनमिंसयन्इ
न्वसिव्याप्नोसि।अतःअंतिकेशत्रुंनविंदसिनलभसे।यत्रशत्रवःत्वत्सामर्थ्येनपालयितःअतःनविंदसि
यद्वोत्तरार्द्धइंद्रपरतयाव्याख्येयः।हेइंद्रत्वंतंसोमंपीत्वाऋघायमाणःसन्इन्वसिअंतिकेशत्रुंनवि
दसि॥७॥अथद्वितीयामृचमाह॥७॥ ॥तस्मिन्नावेशयागिरोयएकश्चर्षणीनां।अनुस्वधायमुप्यते
यवंनचर्कृषद्वृषा॥७॥ ॥हेअंतरात्मन्त्वंहोतर्वाअस्मिन्प्रसिद्धेइंद्रेगिरःस्तुतिरूपावाचःआवेशयस्व

BHAU DAJI

पयतं।सुदृइत्यर्थः।यइंद्रश्चर्षणीनांज्ञानेवतांमनुष्याणांएकःएकएवस्थानीयःयमनुयमेवेंद्रमनुष्याणांस
कःएवस्थानीययमनुयमेनेंद्रमनुस्वधाऋत्विलक्षणमन्नमुप्यतेदीयतइत्यर्थः।सचेंद्रोवृषावर्षकःसन्व
यंनवयमिवपक्वंयवंयथाचर्कृषत्क्रमेणाददतेकर्षकाःतद्वाददत्तेयथा।अनुस्वधाअन्नसाधनंव्री
ह्यादिकंउच्यते।असौयस्येंद्रस्यवृष्टिरूपमनुयत्नमपेक्ष्योप्यतइत्यर्थः।सचवृषावृष्टेर्वर्षितासइंद्रोय
वंनवयमीवसर्वबीजमपिचर्कृषत्पुनःकरोति।अंकुरयतिहविःसाधनत्वप्राशस्त्यमपेक्ष्ययवशब्दः
प्रयुक्तः।एवंमहानुभावइंद्रेगिरआवेशयति॥७॥अथतृतीयामृचमाह॥७॥ ॥यस्यविश्वानिहस्तयोः
पंचक्षितीनांवसु।स्पाशयस्वयोअस्मध्रुग्दिव्येवाशनिर्जहि॥७॥ ॥यस्येंद्रस्यहस्तयोःपंचक्षितीनां
क्षियंतिनिवसंतिगच्छंतिवा।क्षितयोमनुष्याःपंचानांमनुष्याणांप्राणयितॄणिविश्वासर्वाणिवसूनि

धृतानवंतिदेवामनुष्याःपितरःपशवःपक्षिणश्चेतिपंचजनाःचत्वारोवर्णानिषादपंचमाःपंचजनाइत्यान्य ४
मेताहशेंद्रत्वंस्प्राशयस्वबाधस्वयोस्मद्रुकअस्मभ्यंद्रुह्यतितं।केनप्रकारेणेतिसउच्यते।दिव्यादिविनवा
अशनिरिवअशनिर्भूत्वास्मद्वेष्टारंजहि॥७॥अथचतुर्थीमृचमाह॥७॥ ॥असुन्वंतंसमंजहिदूणाशंयोन
तेमयः।अस्मभ्यमस्यवेदनंदद्धिसूरिश्चिदोहते॥७॥ ॥हेइंद्रअसुन्वंतंसोमानिषवमकुर्वाणंत्वामय
जंतमित्यर्थः।दूणाशंदुःखेननाशनीयंसमंअयंसर्वानुदात्तःसर्वशब्दपर्यायः।यद्वात्रसर्वान्यक्षासमंएको
द्योगेनअविशेषेणवाजहि।तेनकिमपराद्धमित्यतआह।यस्त्वतवमयःमयइतिसुखनामतवसुखदे
तुर्नभवतियोह्नोमेनस्तुत्यावानप्रीणातितंजहि।किंचास्मवेदनंधनमस्मभ्यंदद्धिदेहि।ददद्दानइत्यस्मा ४२
द्व्यत्ययेनपरस्मैपदं।छांदसःशपोलुक्।सूरिश्चिदोहतेचिदेवार्थःसूरिस्त्वस्तोतवचुहतेवहइतिभागोतिधनं।

॥७॥अथपंचमीमृचमाह॥७॥ ॥आवोयस्यद्विबर्हसोर्केषुसानुषगसत्।आजाविंद्रस्येंदोप्रावोवाजेषुवाजि
नं॥७॥ ॥हेइंदोसोमत्वंयस्यद्विबर्हसःस्तोत्रद्वीरूपाद्विविधपरिवृढकर्मणोयजमानस्यअर्केषुमंत्रेषु
सानुषकसानुषंगःसातत्यमभवत्।तमावःतंयजमानंरक्षसितर्पयसिवा।यद्वाकर्मणिषष्ठी।यद्वयोस्थानयो
परिवृढंयमिंद्रंहेइंद्रोयदाअर्केषुसानुषकअसत्भवेःतदाआवःअरक्षःअतर्पयोवातस्यैवेंद्रस्य।आजौ
संग्रामेहेसोमवाजिनंतथाल्लवंतंतमिंद्रंवाजेषुबलेषुअन्नेषुवानिमित्तभूतेषुप्रावःप्रकर्षेणारक्षयः।
पानसमयेतर्पयित्वासंग्रामसमयेबलवर्द्धनेनजयप्राप्नुशत्रुधनतर्पणेनवारअरक्षइत्यर्थः॥७॥ ॥
यथाप्र्वेभ्योजरितृभ्यइंद्रमयइवापोनतृष्यतेबभूथ।तामनुत्वानिविदंजोहवीमिविद्यामेषंवृजनंजीर
दानुं॥७॥ ॥षष्ठीव्याख्याता॥७॥ ॥इतिद्वितीयस्यचतुर्थेएकोनविंशोवर्गः॥७॥ ॥आचर्षणिप्रेनिषं

चर्वे त्रयोदशं सूक्तमागस्त्यमैंद्रं त्रैष्टुभं आ चर्षणिप्राः पंचेत्यनुक्रमणिका । होत्रकशस्त्रेषु स्तोमवृद्धावस्य ४
विशेषविनियोगः ऐंद्राणि त्रैष्टुभान्यन्यमरुच्छस्यान्यावपेरन्निति सूत्रितत्वात् ॥ब॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥
॥ब॥ ॥आ चर्षणिप्रा वृषभो जनानां राजा कृष्टीनां पुरुहूत इंद्रः । स्तुतः श्रवस्यन्नवसोप मद्रिग्युक्त्वा ह
री वृषणा याह्यर्वाङ् ॥ब॥ ॥अयमिंद्रश्चर्षणिप्राः चर्षणयो मनुष्यास्तेषां धनादिना प्रीणयिता जनानां
सर्वेषां वृषभः कामानां वर्षिता तथा कृष्टीनां मनुष्यनामैतत् मनुष्याणां राजा स्वामी पुरुहूतः बहुभि
राहूत ईदृश इंद्रोस्मानाजाना द्वागच्छतु वा । अत्र राहुः परोक्षवादः । हे इंद्र स्तुतोस्माभिः श्रवस्यन् स्तुतिल
क्षणमन्नमिच्छन् अवसा अस्मद्दत्तेन तर्पणेन वा युक्तः सन् मद्रिक् मदभिमुखमंचन् हे वृषणा वर्षिकौ ५२
युवानौ हरी अश्वौ युक्त्वा रथे योजयित्वा अर्वाङ् अस्मदभिमुखमायाहि आगच्छ ॥ब॥ अथ द्वितीयामृच

माह ॥ब॥ ॥ये ते वृषणो वृषभास इंद्र ब्रह्मयुजो वृषरथासो अत्याः । ताँ आ तिष्ठ तेभिरा याह्यर्वाङ् हवामहे त्वा
सुत इंद्र सोमे ॥ब॥ ॥हे इंद्र ते तव संबंधिनो वृषणो वर्षकाः युवानः वर्षणवंतो वा वृषभासः श्रेष्ठाः ब्रह्मयु
जः परिवृढेन मंत्रेण युज्यमानाः वृषरथासः वर्षणरथवंतः तत्र नियुक्ता इत्यर्थः ईदृशा अत्याः अश्वा ये सं
ति तान् आतिष्ठ आश्रय आरोह तेभिस्तैः अर्वाङ् अस्मदभिमुखमायाहि आगच्छ वयं च हे इंद्र सोमे सुते सति त्वा
त्वां हवामहे आह्वयामः ॥ब॥ अथ तृतीयामृचमाह ॥ब॥ ॥आ तिष्ठ रथं वृषणं वृषा ते सुतः सोमः प
रिषिक्ता मधूनि । युक्त्वा वृषभ्यां वृषभ क्षितीनां हरिभ्यां याहि प्रवतोप मद्रिक् ॥ब॥ ॥हे इंद्र त्वं रथमाति
ष्ठ आश्रय ईदृशं यज्ञगमनार्थं कीदृशं रथं वृषणं वर्षिकं कामानां किमत्रास्तीति चेत् उच्यते । ते त्वदर्थं वृ
षा वर्षकः सोमः सुतोऽभिषुतः तथा मधूनि मधुराणि हवींषि क्षीरादीनि परिषिक्ता परितः सिक्तानि संपादितानि

यद्वामधूनिमधुराःसोमरसाःचमसेषुपूरिताः आगमनप्रकारउच्यते। हे वृषनवर्षक इंद्र वृषभ्यांवर्षका ४
भ्यांहरिभ्यांयुक्त्वारथंयोजयित्वाक्षितीनांकर्मसुनिवसतांयजमानानामस्माकंमनुष्याणांयद्वाक्षितीनांवृ
षभेतिवायोज्यंप्रवतावेगवतारथेनमद्रिकमदभिमुखंचरममदाभिमुख्येनोपयाहि॥३॥ अथचतुर्थी
मृचमाह॥ ॥अयंयज्ञोदेवयाअयंमियेधइमाब्रह्माण्ययमिंद्रसोमःस्तीर्णंबर्हिरातुशक्रप्रयाहि
पिबानिषद्यविमुचाहरीइह॥४॥ ॥अहर्गणेषुमध्येयद्यहस्सुहारियोजनग्रहस्ययाज्या। अग्निष्टोमो
स्यग्निष्टोमइतिखंडेसूत्रितं। अयंयज्ञोदेवयाअयंमियेधइत्यनीनरेषिति। हे इंद्र अयंयज्ञोदेवाःदेवान्ग
च्छन्नवतीनथायंयज्ञोमियेधमेधःपशुःपशुर्वैमेधइतिहिश्रुतेः इमाःइमानिब्रह्माणिमंत्राःअयंसुतः ५५
सोमःस्तीर्णंबर्हिःआसनायास्तृतांहेएतेपदार्थास्त्वदर्थमेवंसंपादिता। हेशक्रशक्तइंद्रपुनःकिमि

सूक्तेआप्रयाहिप्रकर्षेणशीघ्रमागच्छआगत्यचनिषद्यबर्हिष्युपविश्यपिबतिसोमंतदर्थंइहास्मिंदेवय
जनेहरीअश्वौविमुंचविनियोजयछांदसोनुमभावः॥४॥ अथपंचमीमृचमाह॥ ॥ओसुष्टुतइंद्रयाह्यर्वा
ङुपब्रह्माणिमान्यस्यकारोः। विद्यामवस्तोरवसागृणंतोविद्यामेषंवृजनंजीरदानुं॥५॥ ॥हेइंद्रसुष्टुतः
अस्माभिःसम्यक्स्तुतःसन्अर्वाक्अस्मदभिमुखमायाहि। ओउएवमाविलंबय। किंचह्रियमान्यस्यमान
नीयस्यकारोःस्तोतुःहोतुःकर्तुर्यजमानस्यवाब्राह्मणिमंत्रान्उपउपलक्ष्यगृणंतस्तुवंतःअनिमतंराश्यंतो
वावयंअवसात्वद्दत्तेनरक्षिताःसंतोवस्तोर्वसुंसुखेनसंस्थातुंअहर्निवासवेधरूसुअनादिकंविद्याम
लभेमहिविद्यामेत्यादिव्याख्यातं॥५॥ ॥द्वितीयस्यचतुर्थेविंशोवर्गः॥५॥ ॥यद्वस्येतिपंचर्चंचतुर्दशं
सूक्तंआगस्त्यमैन्द्रंत्रैष्टुभंयद्वस्येत्यनुक्रमणिका। विशेषविनियोगःछर्वृवत्॥५॥ तत्रप्रथमामृचमाह॥५॥

॥ ॥यदस्यानंशुष्टिरस्तिययाबभूथजरितृभ्यऊती॥मानःकामंमंहयंतमाधग्विश्वातेअश्यांपर्याप ४
आयोः॥ठ॥ ॥हेइंद्रयत्यस्यास्तौप्रसिद्धाअंशुष्टिःसर्वत्रश्रूयमाणासमृद्धिस्तेस्तवनास्ति।ययाजरितृभ्यः
स्तोतृभ्यऊतीऊत्यैरक्षणाय।बभूथ।समर्थोभवसि।नोस्माकंमंहयंतंअस्मान्महयतःऊर्वाणांकामंअभीष्टं
माधक्माधाक्षीः।तेतवसंबंधीनिविश्वासर्वाणिनोगतानि।आपःआप्यानि।यद्वाविश्वासर्वाआपःआ
प्नाश्नुयतःआयोर्मनुष्यस्योचिताःपर्यस्यांपरितोव्याप्नुयां॥ठ॥अथद्वितीयामृचमाह॥ब॥ ॥नवाराजें
द्रआदभन्नोयानुस्वसाराकृणवंतयोनौ॥आपश्चिदस्मैसुतुकाअवेशन्गमन्नइंद्रःसख्यावयश्च॥ब॥ ॥
अयंराजाराजमानईश्वरोवाइंद्रःनोस्मदीयानिकर्माणिनादभन्सर्वनोनहिंस्यात्कानीति।उच्यते।या ४५
यानिकर्माणिदृश्यादिरूपाणिस्वसारापरस्परंस्वरस्तेस्वयंसरणात्तेअहोरात्रेनुसरणःयोनौस्वकार्येस्था

नेकृणवंत।द्विवचनस्थानेबहुवचनंकुरुतः।अविहिंसाकरणयोश्च।धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः।बहुलग्रह
णाद्बहुशतानंकृष्यनुज्ञानात्वित्यर्थः।स्वसृभूतावध्वर्युयजमानौवाकुरुतः।यद्वास्वसारौंगुलयोयोनौफलो
त्पादनस्थानेयज्ञेवानिकृणवंतस्थानीतियोज्यं।किंचअस्माइंद्रायसुतुकाःशोभनबलादेवत्यापःअश्वका
र्याणिहवींषिअवेषन्व्याप्नुवंति।नोस्मभ्यमिंद्रःसखासख्यानिवयश्चप्रभूतमन्नंचगमद्गमयतु॥ब॥
अथतृतीयामृचमाह॥ठ॥ ॥जेतानृभिरिंद्रःपृत्सुशूरःश्रोताहवंनाधमानस्यकारोः।प्रभर्तारथंदाशुषउ
पाकउद्यंतागिरोयदिचत्मनाभूत्॥ठ॥ ॥अयमिंद्रःशूरोविक्रांतःसन्नृभिःसंग्रामनेतृभिर्मरुद्भिःसहि
तःसन्पृत्सुसंग्रामेषुजेताजयशीलःशत्रूणांतथानाधमानस्यत्वद्धनुसइयाचमानस्यकारोःस्तोतुःह
वमाह्वानंश्रोताभवति।किंचयदिच,यदाचत्मनाआत्मनाअन्यनप्रेरितःएवंगिरःस्तुतिरूपाणिवचांसिस्तो

स्वाउद्यंताउह्लयिताभूत्।नवेतूतदोधुषोहविर्दन्नवतोयज्ञमानस्यउपाकेसमीपनामैतत्।समीपएवया ४
यागदेशेरथंप्रभवत्रासिम्यक्प्रभरन्भवति।उतेत्यादिषुऋन्वंतेभुवनज्ञोकाव्ययेत्यादिनाकर्मणिषष्ठीप्रतिषे
ध।यदाखुतंश्रोतुमिछति।तदास्वयमेवशीघ्रंरथंधावयित्वायागंप्राप्नोतीत्यर्थः॥ठ॥अथचतुर्थीमृचमाह॥
॥ठ॥ ॥एवानृभिरिंद्रःसुश्रवस्याप्रखादःपृक्षोअभिमित्रिणोभूत्।समर्यइषस्तवतेविवाचिसत्राकरोयज
मानस्यशंसः॥ठ॥ ॥अयमिंद्रोनृभिःकर्मनिर्वाहकैर्यजमानैर्दत्तंपृक्षोहविर्लक्षणमन्नंसुश्रवस्याशो
भनान्नेछयाअन्नैर्बुर्वाप्रखादयःप्रकर्षेणखादिताएव।एवंएवमेवसर्वंयथायथैवमित्रिणःसहायवतोपि
यजमानस्यशत्रूनभिरत्अभिभवति।यद्वानृभिर्वृष्टिनेतृभिर्मरुद्भिःसहितोयमिंद्रःसुश्रवस्याप्रखादःसन्ने ४६
वमेवमित्रिणोन्नलिपूपमित्रवतोयजमानस्यार्थेतदभिमतायअभिभूत्अभीत्यनर्थकःभवति।आभिमु

ख्येनवाभवति।तस्यऋषिःस्वाह्रत्यतदभिमतायभवतीत्यर्थः।अथतथाभूःसन्विवाचिविविधपरस्पराक्रा
नध्वनियुक्तेसमर्येसंग्रामेविविधस्तोत्रशब्दध्वनियुक्तेसमर्येमर्त्यैर्युक्तेयज्ञेवा।तन्निमित्तंयजमानस्यशंस
शंसकःसन्सत्राकरःफलानांसत्यकार्ययमिंद्रइषोहविर्लक्षणमन्नंस्तवतेस्तौति॥ठ॥अथपंचमीमृचमा
ह॥ठ॥ ॥त्वयावयंमघवन्निंद्रशत्रूनभिष्याममहतोमन्यमानान्।त्वंत्रातात्वमुनोवृधेभूर्विद्यामेषंवृज
नंजीरदानुं॥ठ॥ ॥हेमघवन्धनवन्निंद्रत्वयासहायेनवयंयजमानाःमहतोमन्यमानान्अतिबलानव
ध्यान्मन्यमानान्शत्रूनभिष्याम।अभिभवितारोभवेम।हेइंद्रत्वंत्राता।त्वमेवास्माकंरक्षकः।अतस्त्वमु
त्वमेवनोस्माकंवधधनादिवर्धनायभूर्भव।विद्यामेत्यादिगतं॥ठ॥ ॥द्वितीयस्यचतुर्थेएकविंशोवर्गः॥
॥ठ॥ ॥स्वश्चिरद्धमितिषळृचंपंचदशंसूक्तंत्रैष्टुभंउपांत्याबृहती।अत्रत्रयाणांऋचांलोपामुद्राअगस्त्य

तद्धिष्योर्दृष्टत्वात्तएवर्षयः॥सूक्तप्रतिपाद्योर्थोरतिर्देवता।अत्रानुक्रमणिका।पूर्वीःषड्जायापत्यो
र्लोपामुद्राऽगस्त्यस्यचद्वाभ्यांरत्यर्थंसंवादंश्रुत्वांतेवासीब्रह्मचार्यंतदृइत्यादीअपश्यदिति॥ब॥
विशेषविनियोगोलैंगिकः॥ब॥तत्रप्रथमामृचमाह॥ब॥ ॥लोपामुद्राऽऽह॥ब॥ ॥पूर्वीरहंशरदः श
श्रमाणादोषावस्तोरुषसोजरयंतीः॥मिनातिश्रियंजरिमातनूनामप्यूनुपत्नीर्वृषणोजगम्युः॥ब॥
॥ ॥हेअगस्त्यअहंलोपामुद्रापूर्वीःशरदःपुरातनानसंख्यातान्संवत्सरान्दोषारात्रीःवस्तोरहा
नितथादेहंजरयंतीरुषसःउषःकालांश्चसर्वत्रात्यंतकालेसंयोगेद्वितीया।अद्यतनकालपर्यंतंब
हुसंवत्सरकालंस्मिन्नित्यंबुभूषयाश्रमाणाश्रांतास्त्वांइदानींऊजरिमाजरातनूनामंगानांश्रियंसौ
दर्यंमिनातीतिहिनस्ति।एवमपिनानुरक्तासीत्यर्थः।अप्यूनुअपिःसंभवनायांउइत्यवधारणेनुइति

वितर्केइदानीमपिकिंसंभावनीयं।लोकेहिपत्नीस्त्रियःवृषणःसेक्तारःपुरुषाःजगम्युःगच्छेयुःसंभोगंकुर्युः
अतोमांकिमित्यवमन्यसे।इदानीमपिवासंभावयेत्यर्थः॥ब॥अथद्वितीयामृचमाह॥छ॥ ॥यच्चिद्धिपूर्वऋतसापआसन्त्साकंदेवेभिरवदन्नृतानि।तेचिदवासुर्नह्यंतमापुःसमूनुपत्नी
र्वृषभिर्जगम्युः॥ब॥ ॥हेपतेअगस्त्ययेचिद्धियेपिखलुपूर्वेपुरातनाऋतसापःसामस्यस्पाविता
रःव्याख्यावानामर्षयःआसन्।तदेविनिर्दावेःसाकंसहऋतानिसत्यवाक्यामन्यवदन्वदंतियेमऋतपो
यज्ञंवाअनुतिष्ठंतियेचदेववाक्यानिवेदस्मृतिरूपाणिवदंति।तेचिदपिवियाथैतेचिदवासुःअवः
क्षिपंतिरेतःस्मृतिरूपसृष्टोविमोचनेवर्त्तते।तेनह्यंतमापुःनहिब्रह्मचर्यादिरंतंप्राप्तवन्ब्रह्मचर्यम
निषिद्धऋतुकालगमनमपिकुर्वंत्यर्थः।तथापत्नीःपत्न्यश्चतपस्यमानाःवृषभिर्भोगवर्षकैःपतिभिःस

MEMORIAL
४५

इमम्ह नु जगमस्फः उन्विति स्पर्शने संगच्छेरन् अतस्त्वं कथं मां नु नाभवसीत्यर्थः॥छ॥ अथ तृतीयामृचमाह॥ ४
॥छ॥ ॥अगस्त्यस्त्रामाह॥छ॥ ॥न मृषा श्रान्तं यदवन्ति देवा विश्वा इत्स्पृधो अभ्यश्नवाव। जयावेदत्र
शतनीथमाजिं यत्सम्यञ्चा मिथुनावभ्यजाव॥छ॥ ॥हे पत्नि त्वया मया न मृषा श्रान्तं व्यर्थं नैव खिन्न
मावाभ्यां यत् यस्मात् देवा अंतरिक्षं निति पांति प्रीता देवाव अभितो व्याप्नुयाव। अत्र शतनीथः परिमि
तभोगप्राप्तिसाधनमाजिं प्राप्तं परस्परं जयाव। जयलक्षणं खरतसंग्रामं वा जयाव। यत् यस्मात् परस्प
रं गच्छंतौ भुंजयंतौ वा मिथुना मिथुनौ स्त्रीपुरुषरूपौ संतौ अभ्यजाव। त्वं चाहमपि परस्परमभिजयाव
इत्येवं तयोक्तं संभोगं संभावयामास॥छ॥ ॥अथ चतुर्थ्याप्यगस्त्यमाह॥छ॥ ॥नदस्य मा रुधतः काम आ ४८
गन्नित आजातो अमुतः कुतश्चित्। लोपामुद्रा वृषणं नीरिणाति धीरमधीरा धयति श्वसंतं॥छ॥ ॥हे

ज्ञायेन दस्य जपशब्दयितुः जपाध्ययनकर्तुः स्तधानारतो निरंकुः ब्रह्मचर्यमास्थितस्य। अनेककर्मणि षष्ठ्यौ।
उक्तलक्षणं मां काम आगन्। आगमत्। नदस्य मा रुधतः काम आगमदिति निरुक्तं। कस्माद्धेतोरिति। उ
च्यते। इतः स्वसंगमनिमित्तात्। तथा अमुतो वसंतादिकालात्कुतश्चित्कारणादाजातः सर्वत उत्पन्नः। य
द्वा इत एतल्लोकजनितात् अमुतो लोकांतरजनितात् कुतश्चित् निमित्तात् संतः कामात् कथमिति। उच्यते। इ
यं लोपामुद्रा वृषणं रेतसः सेक्तारं मां नीरिणाति नितरां गच्छतु। किं च धीरं धीमंतं नियमादविचलितं श्वसंतं
महाप्राणं महानलं अधीरा कातरा एषा योषित् उपभुंक्तां॥छ॥ अथानयोर्दंपत्योः संभोगं संभोगं कृत्वा तत्रा
यश्चित्तं चिकीर्षुरुत्तराभ्यामाह। अनयोर्विनियोगः शौनकेनोक्तः। इमं नु सोममित्येतो ब्रजश्चौ प्रयतो जप
न् सर्वान्कामानवाप्नोति पापेभ्यश्च प्रमुच्यत इति। तयोर्मध्ये॥छ॥ अथ मां सूक्ते पंचमीमृचमाह॥छ॥ ॥

॥इमन्नुसोममंतितोहृत्सुपीतमुपब्रुवे।यत्सीमागश्चकृमातत्सुमृळतुपुलुकामोहिमर्त्यः॥६॥ ॥उ ४
पेत्यमनसाप्राप्यप्रार्थयते।किंब्रवीति।यदागःयुवोकामप्रजापश्रवणविषयंपापंचकृमकृतवंतो
वयंतत्तस्मादागसःसोमःसुसम्यक्मृळतु।सुखयतुपापजनितदुःखंमाकरोत्वित्यर्थः।महत्पापमनु
भुज्यमानंप्रार्थयन्कथंलुप्यतइत्यतआह।हियस्मान्मर्त्योमनुष्यःपुलुकामोबहुकामनावान्अल्पेनैवक
र्मणाबहुकामानाकालयतियस्मादेवंतस्मात्परिहरेत्यर्थः।यद्वायामपवर्जनीयतयाप्राप्यतइत्याह।
पुलुकामोहिखलुमर्त्यःकामहतःसन्ननिमित्तनिरुद्धएववर्त्तते।अतस्त्वयोरुस्नेकायुक्तः।तच्छ्रवणदो
षोऽपिप्रामादिकोस्माकंप्राप्तेन।सामेनपरिहर्त्तव्यमित्यर्थः।यद्वायंमंत्रःत्वंद्रपरोव्याख्येयः।मनसोनि ४९
मानित्वाच्च।तस्यपापस्यापिमनस्येवासंभवतत्वात्।अस्मिन्पक्षेहृत्सुपीतंहृदयस्थितमित्यर्थः।शिष्टं

स्पष्टं॥६॥अथचिनियुक्तोमध्येद्वितीययास्वर्कोषष्ठ्यांतेवास्येवाह॥६॥अथषष्ठीमृचमाह॥६॥ ॥अगस्त्यः
खनमानःखनित्रैःप्रजामपत्यंबलमिच्छमानः।उभौवर्णावृषिरुग्रःपुपोषसत्यादेवेष्वाशिषोजगाम॥६॥
॥ ॥अयमगस्त्योमहर्षिःखनित्रैःफलस्योत्पादनसाधनैर्यज्ञस्तोत्रादिभिःखनमानःफलमभिमतमुत्पा
दयन्।प्रजांप्रकर्षेणजनःजनयितमानमपत्यंकुलस्यापतनसाधनंपुत्रादिकंबलंचेच्छमानःसन्।यद्वाप्र
जांभृत्यादिरूपांचेच्छन्नुग्रःषिज्ञषेंद्रियइष्टामहानुभावउग्रःउभौवर्णौसंसारेसंचरन्त्वयपायःसन्नुभौवर्णौवर्णौ
वर्णनीयावाकर्मौकामंतपश्चपुपोष।सत्याआशिषोदेवेषुदेवेभ्योजगामप्राप्तवान्।यतोयंमहानुभावस्त
स्मात्स्मानपातीत्यर्थः॥६॥ ॥इतिद्वितीयस्यचतुर्थेद्वाविंशोवर्गः॥६॥ ॥इतिसायणाचार्यविरचितेमा
धवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येप्रथमेमंडलेत्रयोविंशोनुवाकः॥६॥ ॥अथचतुर्विंशानुवाकेआद

ज्ञासूक्तानि।तत्रयुवोरजांसीतिदशर्चंप्रथमंसूक्तंआगस्त्यंत्रैष्टुभंतृचादिपरिभाषयेदमादिसूक्तपंचमा ४
श्विनंयुवोर्दशाश्विनंवाइत्यनुक्रमणिका।एतदादीनितृतीयवर्जितानिपंचसूक्तानिप्रातरनुवाकाश्विन
शस्त्रयो।त्रैष्टुभेछंदसिविनियुक्तानि।अथाश्विनइतिखंडेसूत्रितं।युवोरजांसीतिपंचमांतृतीयमुद्धरेदिति
।।ब।।तत्रप्रथमामृचमाह।।ब।। ।।युवोरजांसिसुयमासोअश्वारथोयद्वांपर्यर्णांसिदीयत्।हिरण्ययावांपव
यःप्रुषायन्मध्वःपिबंताउषसःसचेथे।।ब।। ।।हेअश्विनौयुवोर्युवयोरश्वाःरथवोढारोरजांसिरंजकान्लो
कान्सुयमासःशोभननियमानालोकत्रयसंचारिणइत्यर्थः।कदेत्याह।यद्यदावांरथःअर्णांसिअरण्या
यानिमितदेशान्परिदीयत्परिगछेत्परितोगछतिवा।तदेत्यर्थः।दीयतिर्गतिकर्मादीयतेर्लटिकृतीतिक ५०
न्सुपागतः।किंचत्वदागमनकालेयुवांयुवयोःपवयःवज्राःरथनेमयोवाहिरण्याःहिरण्मयाःप्रुषायन्उ

क्षंतिअभिमतं।यद्वाहिरण्मयानिषवयोमधुपात्राणिवांयुवाभ्यामर्थाययस्मादेवंतस्मात्युवांमध्वोमधुनोमधु
सदृशस्यसोमरसस्यकर्मणिषष्ठी।सोमरसंपिबंतावास्वादयंतौउषसःउषःसंबंधिनिकालेसचेथेयज्ञंसंग-
च्छेथे।अत्रक्रमोनविवक्षितःउषःकालएवागत्यमधुरंसोमरसंपिबतमित्यर्थः।।ब।।अथद्वितीयामृचमाह।।ब।।
।। ।।युवमत्यस्यावनक्षथोयद्विपत्मनोनर्यस्यप्रयज्योः।स्वसायद्वांविश्वगूर्तीभरातिवाजायेट्टेमधुपाविषेच।
।।ब।। ।।हेअश्विनौयुवंयुवांयत्अत्यस्यातनशीलस्यसततसंचारिणोविपत्मनोविविधगमनस्यविचित्रगम
नस्यवानर्यस्यमनुष्याणांहितस्यप्रयज्योःप्रकर्षेणयज्यस्यएतानिकर्माणिषष्ठ्यंतानि।उक्तरूपंसोमंअवस्तादुत
दुदयावक्षर्थनक्षथोव्याप्नुतोदेवयजनंगंतुं।किंचयत्यदाहेविश्वगूर्तीसर्वस्तुत्यौसर्वदोद्यतौवावांयुव
योःस्वसास्वयंसरंतीस्थानीयास्वयंसारिणीवोषाःभरातिपोषयतेत्वदागमनायप्रभातंकरोति।यदाहेमधुपौ

मधुरस्य सोमरसस्य पातारं युवां यजमानो वाजाय बलाय गमनाय वा। इषे अन्नं तान्नाय ईदे स्तौति निदार्थं
वा प्रथय इत्यर्थः॥छ॥ अथ तृतीयामृचमाह॥छ॥ ॥युवं पय उस्रियायामधत्तं पक्वमामायामव पूर्व्यं गोः॥ ४
अंतर्यद्वनिनो वामृतप्सू ह्वारो न शुचिर्यजते हविष्मान्॥छ॥ ॥हे अश्विनौ युवं युवां उस्रियायां गोनामे
तत्नो गोस्त्रा विष्यां गवि पयो अधत्तं अधारयतं स्थापितवंतौ तथा आमायां अपक्वायां पक्वं परिपक्वं नो
गयोग्यं गासंबंधि दुग्धं पूर्व्यं पूर्वं नवं तात्रेवोत्पन्नं अव अवस्तादधारयतं गवि क्षीरमुत्पाद्य पुनर्भोगाय स्थ
कृतवंतावित्यर्थः। यद्वयस्मात् हे ऋतप्सू सत्यस्वरूपौ यज्ञियरूपौ वा हविर्भक्षयितारौ वा हे अश्विनौ वां वनिनः
उदकवंतः उदकोपलक्षितः हविष्मतो यज्ञस्य अंतर्मध्ये हविष्मान् प्रदेयहविषा तद्वान् शुचिः शुद्धो यज ५।
मानो यजते इज्जयति युवां तस्माद् एवमकुरुतां यद्वा यदेवं यजमानः करोति तदेत्यर्थः। तत्र दृष्टांतः व

निनो वनसंबंधि दृक्षसमूहस्यांतर्मध्ये ह्वारो न चोर इव स यथा जागरूको वर्तेत तथा यजमानोपीत्यर्थः॥छ॥
अथ चतुर्थीमृचमाह॥छ॥ ॥युवं ह घर्मं मधुमंतमत्रये पो न क्षोदो वृणीतमेषे। तद्वां नरावश्विना पश्व इ
ष्टी रथ्येव चक्रा प्रतियंति मध्वः॥छ॥ ॥अत्रेतिहासमाहुः। प्रवर्ग्येण प्रचरंतमत्रिं राक्षसास्तप्ते घर्मे पात
यन्। स च तप्यमानोश्विनौ तुष्टाव तौ च स्तुत्या हृष्टमनसाववरक्षतामिति अपर आह अग्नौ क्षिप्तमपालयतामि
त्याहुरिति। हे अश्विनौ युवं युवां मधुमंतं पयो घृतरूपाभ्यां मधुभ्यां तद्वंतं घर्मं दीप्तं प्रवर्ग्यं एषे सौख्यमि
च्छते अत्रये एतन्नाम्ने महर्षये क्षोदः क्षोदांसि क्षोभमाणानि अपो न उदकानीव उदकानीव अवृणीतं
अवारयतं। अस्मिन्शैत्यसुखं व्रत वंतौ तस्य घर्मस्य काशात् रक्षितवानित्यर्थः। यद्वा अत्रये क्षोदः उदकना
मैतत् अनेन तस्य शैत्यं लक्ष्यते। अपः क्षोदो न अप इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया। उदकानां शैत्यं यथा न वतित द्वत्

पक्षांतरे तु घर्मं दीप्यमग्निं मधुमंतं कृत्वा हृणीतं सुखयतमित्यर्थः। तथा च मंत्रांतरं। तप्तं घर्ममोम्यावंतम
त्रयइति। तत्र स्मात् यस्मादेवं तस्मात् हे इनरौ नेतारौ नराकारौ वा अश्विना अश्विनौ वां युवाभ्यां पश्वइष्टिः
पशुरित्येनं नाम। अग्निः पशुरासीदित्यादिश्रुतेः। यद्वा पशुप्रियत्वात् पशुरित्युच्यते तस्या एवेष्टिर्भवति
अग्नीयागः स वो युष्मदर्थं प्रवर्त्तत इत्यर्थः। यद्वा पशुसाध्यो यागो युवाभ्यां प्रवर्त्तत इति शेषः। आश्विनं धू
म्रललामालभेत तयोर्ब्राह्मणः सोमं पिपासेदित्यादिना आश्विन्यां पशुर्विहितः। तथा मध्वा मधुसदृशाः सो
मरसा अपि युवाभ्यां प्रतियंति अभिगच्छंति। तत्र दृष्टांतः। रथ्येव चक्रा रथसंबंधीनि चक्राणीव तानि
यथा प्रवणादेशमभिगच्छंति तद्वत्॥४॥ अथ पंचमीमृचमाह॥४॥ ॥आ वां दानाय ववृतीय दस्रा
गोरोहेण तौग्र्यो न जिव्रिः। अपः क्षोणी सचते माहिना वां जूर्णो वामक्षुरंहसो यजत्रा॥४॥ ॥हे दस्रा ५२

DE BHAU DAJI MEMORIAL

शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ वां युवयोर्दानाय अस्मदभिमताय युवाभ्यां वा दापयितुं आ ववृतीय। आ
वर्त्तयामि यागदेशं प्रति। एतेरंतर्भावितण्यर्थस्येदं। केन साधनेनेति तदुच्यते। गोः स्तुतिरूपाया वाचः ओहेन वह
नेन साधनेन यद्वा आवर्त्तनकाल उच्यते। गोर्गव्या उषसो वहनेन जिव्रिर्जीर्णो जयशीलो वा तौग्र्यो न तुग्र
स्य राज्ञः पुत्रो भुज्युरिव। स यथा शत्रुभिः संताड्य समुद्रे पातितो युवां परितोष्य स्तोत्राय स्वसमीपमान
यत तदित्यर्थः। इयमाख्यायिका तु यो हं भुज्युमश्विनः पिप्रथो ना सत्या भुज्युमित्यादिषु प्रसिद्धा च। किमा
श्चर्यमहमावर्त्तयामीति। किंतु अपः क्षोणी अपइत्यंतरिक्षनाम क्षोणीति पृथिवीनाम। द्यावापृथिव्याव
पि वां युवयोर्माहिना माहात्म्ये युवयोः प्रसादेन सर्वोपकारिण्याविति ख्यातिं सर्वप्रदेशा वा च त्वं वाम
चनेसेवते प्रत्यक्षं। यद्वा वां माहिनायां यजमानो द्यावापृथिव्यो सचते। किंच हे यजत्रा यष्टव्यौ प्रसादाद

यमृषिं जूर्णिं जरया जीर्णांगं सन्तं समः पापात् जरालक्षणात् प्रमुच्य अस्तुः चिरकालव्याप्तो दीर्घजीवीन् ४
यातं। यस्मादेयजत्रावां प्रसादात् स्तूर्णो जीर्णो यजमानः अंहसो दुरितस्याः इंत्रीरपः उक्तलक्षणानि सोमरसरू
पाणि फदकानि स्तोणी स्तोएया समभ्यर्थे प्रगृह्यतां। नृभ्यां चिरकालं अस्तुर्व्याप्तिः सन्नमहिनामाहात्म्येन सच
ते। द्वितीयो वा मित्ययमादरार्थः॥छ॥ ॥इति द्वितीयस्य चतुर्थे त्रयोविंशोऽध्याये वर्गः॥छ॥ ॥अथ षष्ठीमृ
चमाह॥छ॥ ॥नियद्युवेथे नियुतः सुदानू उप स्वधाभिः सृजथः पुरंधिं। प्रेषद्वेषद्वातो न सूरिरा महे ददे
सुव्रतो न वाजं॥छ॥ ॥हे सुदानू शोभनदानौ अश्विनौ यत् यदा नियुतो अश्वान् नियुवेथे नियुंजाथे नियोज
यथः। तान् निरस्मद्यज्ञगमनाय संयुक्तौ भवथः। तदा स्वधाभिः अस्मै स्तुतिकाराणे उदकैर्वा पुरंधिं बहूनां धात्रीं ५२
पृथिवीं उप सृजथः। एवं च सति सूरिः स्तोता यं यजमानो वातो न वायुरिव तद्वद्युवां प्रेषत् तर्पयतु

वेषत्। व्याप्नोतु। कामयतां वा प्राणान् तेवेतिश्चलेटि रूपे। अनंतरं सुव्रतो न अतिप्रशस्तयज्ञ्यादिकर्मवानिव
तो जमन्नं महे महत्वाय। अयं यजमानः आददे आदत्ते। स्वीकरोति। आङो दोनास्य विहरण इत्यात्मनेपदं। लो
पस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः। यद्वा छांदसो लिटि रूपं। स्वीकृत्य स्वमहत्वाय युवामेव तर्पयत्वित्यर्थः॥छ॥
अथ सप्तमीमृचमाह॥छ॥ ॥वयं चिद्धि वां जरितारः सत्या विपन्यामहे वि पणिर्हितावान्। अधा चिद्धि ष्मा
श्विनावनिंद्या पाथो हि ष्मा वृषणावंतिदेवं॥छ॥ ॥वयं चिद्धि वयमपि जरितारः तव स्तोतारः सत्याः सत्यफ
लाः संतो विपन्यामहे विविधं स्तुमः। पणिः पणधारो द्रोणकलशा विहितवान् स्थापितरसवानासीत्। यद्वा प
णिर्वणिक् लुब्धको अयष्टा हितवान् नियतधनो धना द्वा प्यय ष्टा वि वि वियुयुज्यतां। उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रि
याध्याहारः। अध अपि च विद्धि ष्म एते त्रयः शरणाः हे अश्विनौ अनिंद्या प्रशस्यनामैतत्। हे प्रशस्यौ वृषणौ ह

कामानांवर्षितारौयुवांअंतिदेवंदेवानामंतिकेपाथःसोमंपिबथःयद्वाअंतिकेवर्तमानंदेवान्प्राप्नुवानं ८
सोममितियोज्यं॥७॥अथाष्टमीमृचमाह॥७॥ ॥युवांचिद्धिष्माश्विनावनुद्यून्विरुद्रस्यप्रस्रवणस्यसा
तौ। अगस्त्योनरांनृषुप्रशस्तःकाराधुनीवचितयत्सहस्रैः॥७॥ ॥हेअश्विनौयुवांचिद्धिष्मेतित्रयःपूर
णाःअनुद्यून्प्रतिदिनंविरुद्रस्यविशिष्टोस्रुरूपद्रुःखद्रावणस्यविविधरोरूयमाणद्रवणवतोवाप्रस्र
वणस्यपट्टक्ष्ण्रुदकसंस्थायस्यसातौलाभेनिमित्तभूतेसतिअगस्त्यएतन्नाममहर्षिर्नरांनेतृणांकर्मनि
र्वाहकानांमनुष्याणांनृषुयेषुतादृशामनुष्याःसंतितेषुप्रशस्तःप्रशस्यतरोयंसहस्रैःअपरिमितास्तो
त्रैःचितयत्चेतयतिस्तुत्याप्रबोधयति। तत्रदृष्टांतःकाराधुनीवकारःशब्दःस्तस्यधूनयिताउत्पादयिता ५४
शखादिःसइवमध्येपद्वेतदप्यगस्त्यविशेषणंकारःशब्दयिताहोत्रादिःतस्यधुनिःकंपयिताप्रेरकइवे

तिसंप्रत्यर्थेअस्त्फपमाथर्स्यसंप्रत्यर्थेप्रयोगइतिनिरुक्तं॥७॥अथनवमीमृचमाह॥७॥ ॥प्रयद्वदे
ष्ठमश्विनारथस्यप्रस्यंद्रायाथोमनुषोनहोता। धत्तंसूरिभ्यउतवास्वश्व्यंनासत्यारयिषाचःस्याम॥७॥ ॥
हेअश्विनौयुवांरथस्यगमनसाधनस्यमहत्वामहत्वेनयत्यस्मात्प्रवर्हिष्ठैधारयथोयज्ञंयद्वारथस्यस्वर्ग
गमनसाधनस्ययागस्यधुरंवरूतःतथाप्रस्यंदनशीलौयुवांयाथोगच्छथस्वस्थानंयज्ञारंभेआगच्छथःयज्ञ
समाप्तौपुनर्गच्छथःचवा। तत्रदृष्टांतःमानुषोहोतामनुष्यस्ययजमानस्यहोतायथायज्ञप्रारंभेआछेगेति
कर्मण्यपवृत्तेपुनर्निर्गच्छतितद्वत्। आगमनेनसमयेसूरिभ्यःस्तोतृभ्यःधनंधारयंतंफलं। उतवास्वश्व्यंशो
भनाश्वसमूहंधनंनासत्यासत्सुभावौसत्यौनासत्यौइतादृशौत्वदनुग्रहाद्वयिसाचोधनसमवायिनः
स्यामभवेम॥७॥अथदशमीमृचमाह॥७॥ ॥तंवांरथंवयमद्याहुवेमस्तोमैरश्विनासुवितायनव्यं। अरि

ष्टनेमिंपरिह्वाभियानंविद्यामेषंवृजनंजीरदानुं॥छ॥ ॥हेअश्विनाहेअश्विनौवांयुवयोःसंबंधिनंशीघ्रग
मनेनस्तुत्यंरथंवयमगस्त्याअद्यास्मिन्स्तुत्येवनिहुवेमआह्वयेम।केनसाधनेनेतिउच्यते।स्तोमैःस्तोत्रैःकि ४
मर्थंस्तुवितायस्तुतिप्राप्तयेकीदृशंनव्यंस्तुत्यंनूतनंवातथाअरिष्टनेमिंअहिंसितचक्रवलयंद्यांपरीयानं
सर्वलोकस्यपरितोगच्छंतंविद्यामेत्यादिगतं॥छ॥ ॥इतिद्वितीयस्यचतुर्थेचतुर्विंशोवर्गः॥छ॥ ॥कदु
प्रेष्टावितिनवर्चंद्वितीयंसूक्तंआगस्त्यंत्रैष्टुभंमाश्विनं।कदुनवेत्यनुक्रांतंप्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोवि
नियोगःसर्वस्मिन्सूक्तएवोक्तः॥छ॥तत्रप्रथमामृचमाह॥छ॥ ॥कदुप्रेष्ठाविषांरयीणामध्वर्यंतायदुन्निनीथो
अपां।अयंवांयज्ञोअकृतप्रशस्तिंवसुधितीअविताराजनानां॥छ॥ ॥हेअश्विनौप्रेष्ठौप्रियतमौवांयु ५५
वांउकदाभविष्यतिइषांइष्यतिइषांइष्यमाणानामन्नानांकर्मणांपाषणांअन्नानिधनानिचउन्निनीथःऊ

र्ध्वंप्रापयःअध्वर्यंताअध्वरंपारयितुमिच्छंतौयुवांअपांवृष्ट्युदकानांवृष्ट्युदकानिचोन्निनीथाउत्कृष्टंचोन्नि
नीथाउत्कृष्टंअधःप्रापयइतियत्तयदकदाकस्मादेवमुच्यतइतिउच्यते।अयंयज्ञोस्माभिःअनुष्ठीयमानो
वांयुवयोरेवप्रशस्तिंप्रशंसांस्तुतिमकृतकरोतियज्ञेशंसनीयानिशस्त्राणियुवामेवप्रशंसंतीत्यर्थः।यस्मा
देवंतस्मात्हेवसुधितीवसुनोधनस्यधारौवस्तव्यकर्माणौनयोर्जनानामविताराबुक्तलक्षणौयुवां
कदान्नानांधनानांचदातारौनभवथइति॥छ॥अथद्वितीयामृचमाह॥छ॥ ॥आवामश्वासःशुचयःपयस्पावा
वातरंहसोदिव्यासोअत्याः।मनोजुवोवृषणोवीतपृष्ठाएहस्वराजोअश्विनावहंतु॥छ॥ ॥अश्विनौशोनना
श्वयुक्तौवांयुवांअश्वासःयुष्मदीयाइहास्मिन्यज्ञेआवहंतुप्रापयंतु।अवशिष्टान्यश्वविशेषणानिकीदृशा
स्तेशुचयःशुद्धादीप्तावापयस्पाःवृष्ट्युदकस्यपातारःवातरंहसःवायुवेगाःदिव्याःदिविभवाःअत्याःअतन

शीलाःमनोजुवःमनोजवाःवृषणोवर्षकायुवानइत्यर्थःवीतपृष्ठाःकांतपृष्ठाःवपुष्मंतइत्यर्थःस्वराजःस्वय ४
मेवराजमानाःशृदृशानवंतु॥ब॥ अथतृतीयामृचमाह॥ब॥ ॥आवांरथोवनिर्नप्रवत्वान्सृप्रवंधुरःसुवि
तायगम्याःवृष्णःस्थातारामनसोजवीयानहंपूर्वोयजतोधिष्ण्यायः॥ब॥ ॥एवमिंत्रेश्वव्याजेनाश्विनोरा
गनमुक्तं।अनेनरथव्याजेनोच्यते॥हेधिष्ण्यौउन्नतस्थानौ।हेस्थातारास्वरथाधिष्ठातारौवांयुवयोर्योरथोस्ति
सःसुवितायशोभनफलायगम्यात्।अस्मद्यज्ञमागच्छतु।पुरुषव्यत्ययःकीदृशोरथइतिसविशेष्यते।
अवनिर्नप्रवत्वान्भूमिरिवात्यंतविस्तारवान्सृप्रवंधुरःविस्तीर्णत्रिरोभागःवृष्णोवर्षकस्याश्वस्यम
नसोपिजवीयान्मनोवेगवानित्यर्थःअहंपूर्वःअहंकारःपूर्वःमनस्वीवात्युदारःयजतोयष्टव्यः॥ ५६
ईदृशोरथआगच्छतु॥ब॥ अथचतुर्थीमृचमाह॥ब॥ ॥इहेहजातासमवावशीतामरेपसातन्वाना

मभिःस्वैः।जिष्णुर्वामन्यःसुमखस्यसूरिर्दिवोअन्यःसुभगःपुत्रऊहे॥ब॥ ॥हेअश्विनौयुवांसमवावशी
तांसमइसम्यग्वापुनःपुनरत्यर्थंकामयेथांवायज्ञं।पुरुषव्यत्ययःकीदृशौयुवां।इहेहजाताउभाभ्यामिहश
ब्दाभ्यांमध्यमोत्तमस्थानेउच्यते।तयोःसंभृतौचंद्रसूर्येणेतियावत्।सूर्याचंद्रमसावित्येकइतिनिरुक्तं।अ
रेपसाअपापोअथर्वणस्यगुरोःशिरछेदनादिनापापलेपरहिताविति भावः।अथर्वणायाश्विनादधीचे
अश्व्यंशिरःप्रत्यैरयतमित्यादिमंत्रवर्णात्।केनहेतुनेतिउच्यते।तन्वाशरीरेणशरीरसौंदर्येणनिमित्तेनस्वै
र्नामभिःस्वायैर्माहात्म्यविशिष्टैःअश्विनौनासत्यावित्यादिभिरपिरमणीयशरीरवत्वान्माहिमोपेतनाम
वत्वाच्चइतोःसंभूयेथेइत्यर्थः।यद्वाअरेपसातन्वेतियोज्यं।उक्तप्रकारेणगुरुशिरछेदादप्यपापेननशीर्ष
णताहृन्महत्त्वख्यापनेनेतियावत्।किंचवांयुवयोरन्यएकोमध्यमस्थानस्थितस्यपुत्रस्थानीयःसोमःजिष्णु

ऽयिशीलःसुखस्यशोभनस्ययज्ञस्यसूरिःप्रेरयितासनऽऊइवइतिविश्वं।जगद्धारयंतिचंआत्मनस्तस्यो
दयेसतिह्योषधिवनस्पत्यादयोवर्द्धंते।अन्यअपरःउत्तमःस्थानोदिवोद्युलोकस्यधत्रःधत्रस्थानीय
आदित्यःसुभगःशोभनरश्मिरूपधनऽइवइति।त्वंत्वंएवंपृथक्जगन्निर्वाहकौमहानुभावौयुवां
इस्कुपेथे।अत्रनिरुक्तं।इहेहजातौसंस्तूयेथापापेनालिप्यमानयातन्वानामभिश्चस्वैर्जिष्णुर्वामन्यःसु
मखतोबलस्यैरयितामध्यमोदिवोन्यःसुभगःउत्तरउत्तमआदित्यइति॥छ॥अथपंचमीमृचमाह॥छ॥ ॥
प्रवांनिचेरुःककुहोवशांअनुपिशंगरूपःसदनानिगम्याः।हरीअन्यस्यपीपयंतवाजैर्मथ्रारजांस्यश्वि
नाविघोषैः॥छ॥ ॥हेअश्विनाअश्विनौवांयुवयोर्मध्येन्यकस्यस्यैकस्यककुहःश्रेष्ठःपिशंगरूपःहि
रण्मयरूपःपीतवर्णोवाबहुनिरज्ञाद्यवायेनिरूप्यमाणोवा।रथोवशान्अनुकामान्अनुलक्ष्ययथा

MEMORIAL
BHAU DAJI
५७

कामंअस्मद्यज्ञागमनेछयेत्यर्थः।यद्वावशान्स्वधीनाःककुहःदिशःदिगंतरालानुक्रमेणामीचेरुःत्वे
श्वरन्स्वस्थानाद्देवयजनमुखंगच्छन्सदनानिअस्मद्यागगृहाणिप्रगम्याःप्रकर्षेणगछंतुउरुषव्य
स्ययः।अत्रयद्यप्यन्यस्येतिनोक्तंतथाप्युत्तरवाक्येतथोक्तत्वादत्रापिलभ्यते।अन्यस्ययुवयोरन्यतमस्य
हरीअश्वौरजांसिलोकान्अत्रलोकशब्दोजनवाचनः।तेयजमानरूपाजनाइत्यर्थः।तेचप्रमायते।नाला
उनेननिष्पादितैर्वाजैरन्नैराभिक्षादिरूपैर्योषेस्तुतिभिश्वआक्रानादिशब्दविशिष्टैर्वापीपयंतआप्या
पयंति॥छ॥ ॥इतिद्वितीयस्यचतुर्थेपंचविंशोवर्गः॥छ॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥छ॥ ॥प्रवांशरद्वान्
वृषभोननिःषाट्पूर्वीरिषश्चरतिमध्वइष्णन्।एवैरन्यस्यपीपयंतवाजैर्वेषंतीरूर्ध्वानद्योनआगुः॥छ॥ ॥
हेअश्विनोयुवायोरन्यतमोमध्यमस्थानःशरद्वान्शरणवान्मेघहन्तृपर्णादीनांशिरणवान्अ

MEMORIAL

थवाबहुसंवत्सरःसर्वतनोनित्यइत्यर्थः।वृषभोनवर्षितादेवेंद्रःसइवशत्रूणांनिःसारयितासन्स्थ २
विर्वक्ताःपुरातनीवाइषःअन्नोनिसस्यादीन्फलहिश्यप्रचरतिप्रकर्षेणागच्छतिमध्यमस्थानस्थंइतिपं
त्तेशरद्वान्शरत्कालवान्तस्मिन्नृतौहिचंद्रःसंनद्धोनवतितेनचरणागुल्मौषध्यादीनिवर्द्धंतासकि
मर्थमेवंकरोतीतिउच्यते।मध्वइत्थन्मधुनोमधुसदृशस्यहविशःकर्माणिषष्ठी।रुचिरिछन्तदर्थमे
वंकरोतितथान्यस्यात्रमादित्यस्यएवेःकामेःगमानेवानिमित्तभूतेःपीपयंतआप्याययंति।रुविर्नि
यजिमानाःउष्टेनतेनप्रेरिताःवेषंताःव्यापयंतीरुद्धाउन्नताउन्नीरानद्योनंनदनशीलायथानोस्मदर्थं
आगुःआगछंति।।ढ।।अथसप्तमीमृचमाह।।ढ।। ।।असर्जिवांस्थविरावेधसागीर्बाल्हेअश्विनात्रे ५८
धाक्षरंती।उपस्तुताववतंनाधमानंयामन्नयामंछृणुतंहवंमे।।ढ।। ।।हेवेधसाविधातारावश्विनोवां

युवयोःबाल्हेदृढेस्थैर्येतिनिमित्तभूतेसतिगीःस्तुतिरूपावाक्असर्जिसृज्यतेकीदृशीस्थविराअत्यंतंस्थि
रानित्यावेदमयीत्रेधामंत्रादिनेदेनत्रिविधप्रकाराक्षरंतियुवांगछंती।।ईदृशीस्तुतिःकृतेत्यर्थः।तथाउपस्तुतौ
संतौनाधमानंअनिमतफलंयाचमानमवतंरक्षतंतर्पयतंवा।किंचयामन्।गमनेअगमनेचइवमानं
कानंशृणुतं।।ढ।।अथाष्टमीमृचमाह।।ढ।। ।।उतस्यावांरुशतोवप्ससोगीस्त्रिबर्हिषिसदसिपिन्वतेनॄन्
।वृषावांमेघोवृषणापीपायगोर्नसेकेमनुषोदशस्यन्।।ढ।। ।।हेअश्विनोवांयुवयोरुशतोदीप्तस्यव
प्ससोरूपस्यैवकठघोव्याख्यापयित्रीगीःस्तुतिवाक्त्रिबर्हिमित्रिधास्तीर्णबर्हिष्केसदसियागसद
नेनॄन्कर्मनेतॄन्अस्मान्पिन्वतेआप्यायतिआप्याययतुवोचितप्रदानादिना।केनप्रकारेणउच्यते।हे
वृषणावर्षितारौकामानांवांयुवयोःस्वभूतोमेघःसेक्ताजलस्यप्रदानविशेषोवा।वृषावर्षकःसन्मनुषो

मनुष्यान्प्रतिदृश्यन्प्रयच्छन्पीपायआप्याययति।आप्यायनेदृष्टांतः।गोर्नसिके।उदकसेकइवशांतनना ४
ओकेउदकस्येवतद्यथाआप्याययतितद्वदित्यर्थः।यद्वानेतिसंप्रत्यर्थेगोरुदकस्यसेकेनिमित्तभूतेसति
पीपायेतिसंबंधः॥ब॥अथनवमीमृचमाह॥ढ॥ ॥युवांपूषेवाश्विनापुरंधिरग्निमुषांनजरतेहविष्मा
न्।हुवेयद्वांवरिवस्यागृणानोविद्यामेषंवृजनंजीरदानुं॥ब॥ ॥हेअश्विनौयुवांपुरंधिर्बहुप्रज्ञःपूषेव
पोषकइवहविष्मान्हविर्युक्तोजरतेस्तौति।यद्वापुरंधिर्बहूनांधारयित्रीपूषेवपृथिवीवद्वितीयार्थेप्रथमा
तांयथास्तौतितद्वत्।किमिवअग्निमुषांनअग्निमुषसंवयथातथायुवामपिप्रातरनुवाकाश्विनशास्त्र
योराश्विनक्रतुवदाग्नेयोयस्ययोरपिसद्भावादितिभावः।कदेत्याह।यद्यदावरिवस्यावरिवस्ययापरि ५९
चर्ययायुक्तोगृणानःस्तोतास्तौतितदायजमानोपिरज्यतइत्यर्थः।विद्यामेत्यादिगतं॥ब॥ ॥इतिद्वितीय

स्यचतुर्थेषड्विंशोवर्गः॥ढ॥ ॥अभूदिदमित्यष्टर्चंद्वितीयंसूक्तमाश्विनंजागतंअवविद्धमितिषष्ठीतस्यान्त
रानासत्याविन्त्यष्टौ।चोनेत्रिष्टुभौ।अभूदिदमष्टौषष्ठ्यंतेत्रिष्टुभावित्यनुक्रमणिका।प्रातरनुवाकाश्विनश
स्त्रयोजागतेछंदस्यस्यविनियोगः।तथाचसूत्रितं।अभूदिदंयोवांपरिज्मेतित्री।ण।॥ग॥तत्रप्रथमामृचमा
ह॥ढ॥ ॥अभूदिदंवयुनमोषुभूषतारथोवृषण्वान्मदतामनीषिणः।धियंजिन्वाधिष्ण्याविश्पलावसू
दिवोनपातासुकृतेशुचिव्रता॥ब॥ ॥हेमनीषिणोमनस्विनोमेधाविनऋत्विजःअस्माकमिदंवयुनंप्र
ज्ञानमभूत्।उत्पन्नं।कीदृशंतदितिउच्यते।वृषण्वान्अभिमतवर्षणवान्रथःअश्विनोःसंबंधिगमनसा
धनोरथःआगतइतिशेषः।तस्मादश्विनौउषुभूषतइतिनिपातद्वयसमुदायात्मकैकोनिपातिनः।सुष्ठुभू
षतअभितुष्यतस्तोतुंतादृशौमदथयुवांवाश्विनौमदतअंतर्भावितण्यर्थोयंमदयतसंभावयत।अ

अश्विनौविशेष्यते।सुष्टुतेसुष्टुतवतेमह्यंधियंजिन्वाकर्मणोबुद्धेर्वप्रीणयितारोधिषणाहैस्तुत्यौ ४
विश्पलावसूविशांप्रजानांअस्माकंपालयितृधनौविश्पलाख्यायाःछिन्नजंघायाःहिरण्मयजंघाप्र
दानेनरक्षौ।सद्योजंघामायसींविश्पलायाइत्यादिनिगमः।दिवआदित्यस्यनिपातनेप्रापणेनपातनिय
नारौवाशुचिव्रतादीप्तकर्माणौ।ईदृशावश्विनौमदत॥७॥अथद्वितीयामृचमाह॥७॥ ॥इंद्रतमाहि
धिष्ण्यामरुत्तमादस्रादंसिष्ठारथ्यारथीतमा।पूर्णंरथंवहेथेमध्वआचितंतेनदाश्वांसमुपयाथोअश्वि
ना॥७॥ ॥हेअश्विनौयुवामिंद्रतमाहिईश्वरतमौखलुएवंप्रतिविशेषणंहिःसंबंध्यः।तथाधिष्ण्या ६०
स्तुत्यार्हौमरुत्तमामरुद्वद्वेगगामिनौमितराविणौवादस्राउपक्षपयितारौशत्रूणांदंसि
ष्ठाअतिशयकर्माणौरथ्यारथार्हौरथवंतौ।यथारथिनोनेतारःतेषांश्रेष्ठौरथीरधराणामिनेष्टपरतया

व्याख्यातत्वात्।ईदृशौयुवांमध्वामधुसदृशस्योदकस्यामृतस्यवापूर्णंपूरितंआचितंसर्वतःसंनद्धंरथंवहे
थेनरथःतेनोक्तगुणविशिष्टेनरथेन।हेअश्विनाअश्विनावुक्तगुणविशिष्टौसंतावुपयाथयजमानंप्राप्नु
थः॥७॥अथतृतीयामृचमाह॥७॥ ॥किमत्रदस्राकृणुथःकिमासाथेजनोयःकश्चिदहविर्महीयते।अति
क्रमिष्टंजुरतंपणेरसुंज्योतिर्विप्रायकृणुतंवचस्यवे॥७॥ ॥हेदस्राउपक्षपयितारौयुवांअत्रास्मिन्मनु
ष्येकिंकृणुथःकुरुथःनात्वादितिनावः।तत्रैवकिमासाथेकिमितिष्ठथः।अत्रेत्युक्तंकुत्रेत्याह।यःकश्चिज्ज
नोजन्मवान्।अहविर्यज्ञार्थहविरहितोमहीयतेपूज्यते।स्वयंनयुष्मान्पूजयतितंजनमतिक्रमिष्टंपराभू
यतिधंनकेवलमतिक्रममात्रं।किंतुपणेर्वणिमृतस्यलुब्धकस्यायज्वनःतस्यासुंप्राणंजुरतंअहिंसिष्टंच
नाशयतं।विप्रायमेधाविनेवचस्यवेवचसस्तोत्ररूपस्ययुवाभ्यामिच्छते।महज्ज्योतिःकृणुतंयुष्मद्भजन

विषयज्ञानं कुरुतं॥छ॥ अथ चतुर्थीमृचमाह॥छ॥ ॥ जंभयतमभितो रायतः शुनो हतं मृधो विदथुस्तान्य- ४
श्विना। वाचंवाचं जरितू रत्निनीं कृतमुभा शंसं नासत्यावतं मम॥छ॥ ॥ हे अश्विनौ रायतः निंदितो शब्दय-
तोस्मान् रुदंतं आगच्छतो वा शुनः श्वसदृशान् अभितो जंभयतं नाशयतं। तथा मृधः तेषां संग्रामान् संग्रामं कुर्व-
तो वा हतं मारयतं तानि हननोपायं विदथुः जानीथः। किंच जरितुर्युष्मान् स्तोतुर्वाचं तां तां स्तुतिलक्षणां वाचं
रत्निनीं स्तुतं सर्वामपि स्तुतिं रमणीयफलवतीं कुरुतं। हे नासत्यावसत्यरहितौ युवामुभाउम्नो मम मदीयां शं-
संस्तुतिं अवतं रक्षतं॥छ॥ अथ पंचमीमृचमाह॥छ॥ ॥ युवमेतं चक्रथुः सिंधुषु प्लवमात्मन्वंतं पक्षिणं तौ-
ग्र्याय कं। येन देवत्रा मनसा निरूहथुः सुपप्तनी पेतथुः क्षोदसो महः॥छ॥ ॥ हे अश्विनौ युवं युवां सिंधु- ६२
षु समुद्रोदकेषु एतं प्लवं प्रसिद्धं स्तुतिसाधनं प्लवं नावं आत्मन्वंतं दार्ढ्यवंतं पक्षिणं पक्षवद्गतिसाधनं

इत्यर्थवंतं तौग्र्याय तुग्रनाम्नो राज्ञः पुत्राय भुज्युनाम्ने राज्ञे कं सुखकरं चक्रथुः। तौग्र्यो भुज्युर्नौ राज्ञा समुद्रव-
र्तीसमसेनः परचक्रं प्रथमथित्वं प्रस्थितः तं प्रतीपबलान्यागत्यापातयन्। स च प्रमादफलकारोश्विनौ स्तुत्वा
स्वात्मानं चरस्तेत्ययमिति निद्रासो बहुधा सर्वं प्रपंचितः। यद्वा कमिति पूरणः। तस्य जलसंचारि इत्यस्य सदा-
यं नृतान् बहून् रथादीन् कुरुतमित्यर्थः। अयमर्थस्तु समुद्र इत्युनोमितश्चतस्रो नावश्विना रथैरित्यादिमं-
त्रांतरेषु प्रसिद्धः। येन युष्मद्दत्तेन प्लवेन देवत्रा देवेषु मध्यमनसानुग्रहयुक्ता बुद्ध्यायेन मनसेति वा योज्यं।
निरूहथुः। निर्गमनं कुरुथः। तथा सुमनिशो न नपतनं यथा भवति सुपतनो वां युवां महो महतः क्षोदसः उ-
दकनाम्नेनदादकात्पेतथुः तदधः पतयज्जलं तरीतुं॥छ॥ ॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे सप्तविंशो वर्गः॥छ॥ ॥
॥ अथ षष्ठीमृचमाह॥छ॥ ॥ अवविद्धं तौग्र्यमप्स्वंतरनारंभणे तमसि प्रविद्धं। चतस्रो नावो जठलस्य जुष्टा

ष्टा उदश्विभ्यामिषिताः पारयंति॥ठ॥ ॥अप्स्वंतर्मध्ये अवविद्धं अवस्ताच्छत्रुनिःपातितं अनालंबके आ
लंबनरहिते तमसि तमोवत्तमः दृष्टिश्वासादिबनिबंधके जलमध्ये प्रविद्धं प्रकर्षेण पीडितं तौग्र्यं तुग्र्यं ज ४
तरस्य जगवदुदकधारस्य मध्ये जुष्टाः सेविता यद्वा कर्मणि षष्ठी॥ जागरभ्रांताः अंतर्जलं प्रविष्टाः अश्विभ्या
मिषिताः स्वतस्तोनावउत्पारयंति प्रापयंति॥ठ॥ अथसप्तमीमृचमाह॥ठ॥ ॥कश्विद्वृक्षो निष्ठितो मध्ये
अर्णसो यं तौग्र्यो नाधितः पर्यषस्वजत्। पर्णा मृगस्य पतरोरिवारभ उदश्विना ऊहथुः श्रोमताय कं॥ठ॥ ॥
कश्चित् कश्चिदनुयाह्को वृक्षः वृक्षविकारो रथः विकारे प्रकृतिशब्दः यद्वा संस्तावाभिप्रायमेतत् स्तोत्राख्यो
वृक्ष इत्यर्थः। कीदृशो रथः निष्ठितः निश्चलं वर्तमानः ऊत इति कथ्यते। अर्णसः उदकस्य मध्ये यं वृक्षं तौग्र्यः तु ६२
ग्र्यपुत्रो भुज्युः नाधितो याच्यमानः पर्यषस्वजत् पर्यष्वजत् परिरंभमकरोत्। आलंबने दृष्टांतः। पतरोः पतनशीलस्य मृग

स्य मार्जयितुः शोधयितुः हिंसादेः आरभे आलंबनाय पर्णानीव। ते यथा आलंबनाय प्रभवंति तद्वत्। हे अश्विनौ
श्रोमताय कीर्तिमत्त्वाय उत् ऊहथुः ऊर्ध्वं प्रापयथः स्तुतिपक्षे स्तोत्राख्यं वृक्षमाश्रयंतं तं ऊहथुरित्यर्थः॥ठ॥
॥अथाष्टमीमृचमाह॥ठ॥ ॥तद्वां नरा नासत्यावनु ष्याद्यद्वां मानास उचथमवोचन्। अस्मादद्य सदसः
सोम्यादा विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं॥ठ॥ ॥हे नरा नेतारौ कर्मणां नराकारौ वा हे नासत्या असत्यरहितौ
सत्यफलौ वा। युवां युवाः अतस्तात् तदृशं स्तोत्रं अनुष्यात्। अनुकूलं भवतु। अनुभवतु वा। वां तदित्युक्तं यदि
त्याह। वां प्रति मानासः पूजावंतो अस्मदीया होत्रादयो यत् उचथं स्तोत्रं अवोचन् अकुर्वन्। तत्सा मनुष्यात्
हे अश्विनौ अद्य अस्मिन् प्रधानयागदिने। अस्मादस्माभिः क्रियमाणात् सदसः संबंधिनः सौम्यात् सोमयाग
संपादकात्। आ इत्यप्यर्थे। अस्माभिर्यजमानैर्यद्यक्रियमाणादपि स्तोत्रात्प्रीयेणांत मिति। विद्याम निगतं॥

॥छ॥ ॥इतिद्वितीयस्यचतुर्थेष्टाविंशोवर्गः॥छ॥ ॥तंयुंजाथामितिषळृचंचतुर्थंसूक्तंत्रैष्टुभमागस्त्यंआ ४
श्विनंतंयुंजाथांयोजयतंतमित्यक्तंकमित्याह॥ ॥अथप्रथमामृचमाह॥ ॥तंयुंजाथांमनसोयोजवीयां
त्रिवंधुरोवृषणायस्त्रिचक्रः।येनोपयाथःसुकृतोदुरोणंत्रिधातुनापतथोविर्नपर्णैः॥छ॥ ॥योरथःत्रिवंधुरः
त्रिःप्रकारेसारथिस्थानेवंधुरंरथिनःस्थानेमित्याहुः।आयाह्यर्वाङुपवंधुरेष्ठाइत्यादिमंत्रांतरात्।यश्चत्रि
चक्रःचक्रत्रयोपेतःयेद्वनःसएवविशिष्यते।येनरथेनोपयाथउपागच्छथः।किंभूतःशोभनसोमाख्यक
र्मवतोयजमानस्यदुरोणंगृहंनामैतत्।यागगृहं।येनेत्यक्तंकेनेत्याह।त्रिधातुनात्रिःप्रकारस्थानोपे
तेनसुवर्णरजतताम्रधातुत्रयोपेतेनवारथेन।गमनेदृष्टांतः।विर्नपर्णैःपक्षीपक्षैर्यथाशीघ्रमप्रयत्नेन ६२
गच्छतितद्वत्सकलत्तुणोनरथेनपतथःगच्छथः॥छ॥अथद्वितीयामृचमाह॥छ॥ ॥सुवृद्रथोवर्ततेयंन

निष्ठांयत्तिष्ठथःक्रतुमंतानुपृक्षौ।वपुर्वपुष्यासचतामियंगीर्दिवोदुहित्रोषसासचेथे॥छ॥ ॥हेअश्विनौ
युवयोरथःसुवृत्सुशोभनवर्तनःशोभनचक्रपरिभ्रमणःयद्गच्छन्नाममिवर्तते।देवयजनभूमिंप्रति
गच्छति।यद्यदारथंक्रतुमंतासंकल्पवंतोकर्मवंतोवापृक्षौअन्नानामैतत्।हविर्विषिनिमित्तभूतेसतिअनुत्र
त्वित्यर्थ।अधितिष्ठथःआश्रयथः।तादृशोरथोदेवजनंप्रत्यागतइत्यर्थः।अनंतरंवपुष्यायुष्मद्वपुषि
नाशरीरवर्द्धनीयंगीःइदानींक्रियमाणप्रकारास्तुतिरूपावाक्।वपुःसचतांयुवांचदिवोद्युलोकस्यादित्य
स्यवादुहित्रादुहितृस्थानीयोउषसाउषोदेवतयासचेथेयज्ञेसंगच्छेथे।उषस्याश्विनयोःसमानकालत्वादि
तिभावः॥छ॥अथतृतीयामृचमाह॥छ॥ ॥आतिष्ठतंसुवृतंयोरथोवामनुव्रतानिवर्ततेहविष्मान्।ये
ननरानासत्येषयध्यैवर्तिर्याथस्तनयायत्मनेच॥छ॥ ॥हेअश्विनौवांयुवांसुकृतंशोभनवर्तनंरथं

आतिष्ठतं।योरथोरुविभानुषष्ठ्यर्थेप्रथमा।रुविभ्मतोयजमानस्यत्रनानिकर्माण्यनुवर्त्तेते।यद्वायजमानाय
दत्तहविःपानकाम्।येनचरथेनहेनरानेतारौवा।हेनासत्याचसत्यमहितौयुवामिपयर्थ्येयज्ञंप्राप्तुमिच्छत
मितिशेषः।तेनरथेनवर्त्तिर्भिःवनामितद्।यजमानस्ययज्ञगृहंतनयायपुत्रलाभायत्मनेआत्मनेआत्मदिता
यच्चयाथः।।३।।अथचतुर्थीमृचमाह।।४।। ।।मावांवृकोमावृकीरादधर्षीन्मापरिवर्क्तमुतमातिधक्तं।अयं
वांभागोनिहितइयंगीर्दस्राविमेवांनिधयोमधूनां।।४।। ।।हेदस्रौशत्रूणामुपक्षयितारावश्विनौवांयुवयो
रनुग्रहादितिशेषः।वृकोहिंसकोरण्यश्वामादिर्मादधर्षीत्मांतथावृकीःवृक्योहिंसकाअन्याअपिमादधर्षी
न्।वचनव्यत्ययः।धर्षणंमाकार्षुः।युवामेववामादधर्षीदितियोज्यं।तथायुवांमापरिवर्क्तंपरितोमावर्ज ६५
यतं।मांउतअपिचमातिधक्तंअस्मानतिक्रम्यान्यस्मैमादत्तं।किमर्थमिवमिति।उच्यते।वांयुवयोरर्थाययो

भागोभजनीयोहविरंशोनिहितः।तथेयंचगीःस्तुतिरूपावागपिनिहितेतिशेषः।हेदस्रावश्विनौवांयुवाभ्यां
इमेइमानिमधूनांसोमरसानांनिधयोनिधानानिस्थापितानि।।४।।अथपंचमीमृचमाह।।५।। ।।युवांगो
तमःपुरुमीळ्होअत्रिर्दस्राहवतेवसेरुविभान्।दिशंनदिष्टामृजूयेवयंतामेहवंनासत्योपयातं।।५।। ।।
हेदस्रादस्रौअश्विनौयुवांगोतमश्चपुरुमीळ्हश्चअत्रिश्चमहर्षयश्चएतेष्टोककोहविभान्सन्नत्रअवसेयु
ष्मत्तर्पणायवाहवतेआह्वयति।एवमस्मपिफलसाधनाक्कानेहष्टांतः।यताउपगंताउपगंतकामःऋज्व्
याइवद्वितीयायाआकारः।ऋजुगामिनंमार्गंदिष्टांदिशंनगंतव्यांअभिमतांदिशंप्रतियथातथावानपिपं
थाधगामीस्वगंतव्यस्यशीघ्रगमनायमार्गंऋजुगामिनमाह्वयतितद्वत्।यद्वाऋजुएवऋजूयःइवशब्दएवार्थे
यंगंताऋजुनैवमार्गेणइष्टांदिशमिवयथायुष्मत्स्त्राणाननमार्गेणस्वाभिमतंफलंप्राप्नोति।हेनासत्यात

मेममइवमाक्रानं आजन्म्यो पयातं उपगछतं ॥६॥ अथ षष्ठीमृचमाह ॥६॥ ॥ अतारिष्म तमसस्पा
रमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि । एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥६॥ ॥
॥ अश्विनौ युवयोः प्रसादादस्य तमसः तमन इतोः श्रेयः प्रतिबंधरूपस्य दुःखस्य पारं पर्यंतं वयमतारिष्म तीर्णाः स्मः ॥ हे अश्विनौ वां प्रति स्तोमः स्तोत्रं अधायि अकारीत्यर्थः ॥ युवां देवयानैर्देवगंतव्यैर्मार्गैः अस्मद्यज्ञे आयातं आगछतं ॥ शिष्टो व्याख्यातः ॥६॥ ॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे एकोनत्रिंशो वर्गः ॥६॥
॥ ॥ वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥६॥ ॥१॥ ॥
॥ ॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके चतुर्थोध्यायः ॥६॥ ॥श्री॥ ॥

द्वितीयाष्टकपंचमाध्यायभाष्य ॥

॥१॥ यस्यनिश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत्। निर्ममेतमहंवंदेविद्यातीर्थमहेश्वरं॥१॥ ॥द्वितीयाष्ट
कमध्यस्थश्चतुर्थोध्यायआदरात्॥१॥ व्याख्यातःसायणार्येणपंचमोव्याकरिष्यते। तत्रतावामितीदंप्रथ ५
ममंडलस्यचतुर्विंशेनुवाकेपंचमंसूक्तं। शर्वसूक्तेपलिस्फकत्वात्। सूक्तसंख्यानुवर्ततइतिपरिभाषित
त्वात्कुत्सं। ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयागस्त्यं। तथाश्विनंवाइत्यकत्वात्तद्यादिपरिभाषयेदमश्वि
नं। अनादेशपरिभाषयात्रिष्टुभं। तावामित्यनुक्रांतं। युवोरजांसीत्यादीनांपंचसूक्तानांतृतीयवर्जिता
नांप्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगउक्तः। तत्रेदंपंचमं॥१॥ तत्रप्रथमामृचमाह॥१॥ ॥ता
वामद्यतावपरंहुवेमोच्छंत्यामुषसिवह्निरुक्थैः। नासत्याकुहचित्संतावर्योदिवोनपातासुदास्तराय॥१॥ १
॥ ॥तातोरक्षत्वेनप्रसिद्धौवांयुवांअद्यास्मिन्यागदिनेहुवेमआह्वयामइत्याशीः। तथाअपरंअप
रस्मिन्नपिदिनेतौयुवांहुवेमपरमित्येतदपरस्मिन्नित्यर्थेसमनिव्याहारात्। अद्याश्वनोरूपयतापरंचेत्या
दिमंत्रांतरेतथादर्शनाच्चअपरयागंप्रत्यपीतिवायोः। कस्मिन्कालेउषसिउषोदेवतायामुच्छंत्यांतमोवि
वासयंत्यांसत्यांउषःकालेहि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयेप्रयुज्यते। उक्तकालेहेनासत्याअसत्यरहितौदि
वोनपाताद्युलोकस्यनपातयितारौनभ्रष्टस्थानीयौ। याकुहचित्क्वचिद्देशेवर्तमानौयुवांवह्निःस्तोता
वोढाअर्यईरयितास्तुतेःईश्वरोवाईदृशोहं। हातासुदास्तरायअत्यर्थंशोभनहविर्दात्रेयजमानायतदर्थंतौ
युवांउक्थैःशस्त्रैःहुवेमेतिसंबंधः। अत्राख्यातंपदमेकवचनेनतयानेतव्यं। वह्निरर्यश्चेत्युभौवांबहुवचनत्वे
ननेतव्यौ। अथवावाक्यद्वयंयस्माद्वह्निरर्योईशोनाउक्तगुणकोयुवांशंसति। तस्माद्वयंयजमानास्तौयुवा
माह्वयामइति॥१॥ अथद्वितीया॥१॥ ॥अस्मेऊषुवृषणामादयेथामुत्पणींर्हतमूर्म्यामदंता। श्रुतंमे

अच्छोक्तिनिर्मितीनामेष्टानगानिचेतारा च कार्ष्टं॥७॥ ॥हेवृषणाकामानांवर्षकावश्विनोयुवांअस्मे
अस्मास्वेवसुमादयेथांउषुउतण्यतंअस्मभ्यंतर्पयतमभिमतं।तथापणीन्वणिजोलुब्धकानयष्टॄन्
हतहन्मूल्यइतंनाशयतंकीदृशौयुवांजम्याःरात्रिनामेन।रात्रौमदतांमाद्यंतौयज्ञेमेरितिसोमनाम।
ऊमिर्यस्तेपवित्रआइत्यादिषुतथाप्रयोगात्।अस्मदीयेनसोमेनमदंतौ।तादृशौयुवांमेममाच्छोक्तिनि
रातिसुखयकारेनिर्मलदेववाक्यैरचिताःमतीनांकर्मणिषष्ठी।मननसाधनाःस्तुतीःकार्ष्टंकरणानिसाधनैः
श्रोत्रैस्तुतंशृणुतं।हेनरानेतारौयुवांखलुएणअन्वेष्टारावस्मत्स्तुतीनांतथानिचेतारालब्धानांतासांसंच
यकर्तारौ।निरित्येपसमित्येतस्यस्थाने।यस्मादेवंविधौतस्माच्छृणुतमिति॥७॥अथदृतीया॥८॥ ॥ २
श्रियेपूषन्निषुकृतेवदेवानासत्यावहतुंसूर्यायाः।वच्यंतेवांककुहाअप्सुजाताःयुगाजूर्णेवदरुणस्यभूरेः॥

सवितासूर्यांइतिदत्तांसूर्याख्यांप्रदातुमनाःदेवानांस्वयसामर्थ्यमिमीक्षणाय।किंपरिकल्पमंडोष्यतिमएषां
कन्यकामृक्षइस्वंकृत्संस्तोत्रंचलनतइत्यकल्पयत्।तमग्निःप्रथममजयत्।तमन्वश्विनावपिजिज्ञासिंप्रदि
ष्यत्कक्षइस्वंकन्यकांचलननेतां।ततइंद्रउषाश्वाजयतां।तोचतिरश्यादिभिःप्रार्थितोस्वशास्त्रस्यकंचित्कं
चिज्ञागतेभ्यःपरिकल्पसूर्यस्वरथेधारयतामिति।अयमितिहासोब्राह्मणेभ्यःप्रजापतिःसोमयराज्ञइत्यत्रा
म्नतोस्माभिःप्रथमाष्टमेआवांपतित्वंसरव्यायेत्यत्रप्रपंचितः।तत्रमाह।हेपूषन्पोषकसूर्यस्यएतच्चंद्रस्या
श्वपलक्षणं।सूर्याचंद्रमसोरेवाश्विनत्वात्।सूर्याचंद्रमसावित्येकइतियास्केनोक्तत्वात्।अतःसूषन्निष्कृते
पोषकावश्विनौविष्कृतेभवति।हेपोषकौहेनासत्यावसत्यरहितौदेवाददवौयुवांश्रियेश्रेयसेशास्त्रस्यकन्या
याश्वलानायेत्यर्थः।इषुकृतेव।इवशब्दएवार्थे।आजिनावधायेषुवच्छीघ्रमनुगामिनोहृतावेवसंतोसूर्यायाः

एतन्नामिकयोःसवितुःपुत्र्याःकर्मणिषष्ठी॥सूर्यांविहंतुंरथेधारयितुंमाध्विमुदूह्यतामित्यर्थः॥यस्माद्देवंत ५
स्मादस्तुजाताःकर्मसुसंपादिताःककुहाःशास्त्ररूपास्तुतयःसूरेःअविच्छिन्नप्रवाहस्यवरुणस्यफलप्रति
बंधकपापनिवारकस्ययागस्यसिध्यर्थंतत्संबंध्योवांप्रतिवच्यंतेहोत्रादिभिः॥युवामेवशास्त्रगतामंत्रयो
गकालेवस्तुवंतीत्यर्थः॥युगाजूर्णेवत्ताःसर्वाणियुगानीवहत्वशब्दःसंप्रत्यर्थे॥पुरातनायागकालायथात
ह्रदद्यतनाअपीत्यर्थः॥पूर्वकालेयथायुवामेवस्तुवंतितद्वदिदानीमपीतितात्पर्यं॥३॥अथचतुर्थी॥ ॥
अस्मेसावांमाध्वीरातिरस्तुस्तोमंहिनोतंमान्यस्यकारोः॥अनुयद्वांश्रवस्यासुदानूसुवीर्यायचर्षणयोम
दंति॥४॥ ॥इमाध्वीमाधुर्योपेतायुक्ताअश्विनौवांयुवयोःसंबंधिनीसाप्रसिद्धारातिर्दानमस्मेअ २
स्माकमस्तुभवतु॥तदर्थंमान्यस्यमाननीयस्यकारोःस्तोतुरगस्त्यस्यस्तोमंस्तुतिंहिनोतंप्रीणयतांहेसुदा

नौशोभनफलदानौवांयुवांश्रवस्याकीर्तिरन्नस्यवाइच्छयायत्यस्मात्सुवीर्याययजमानायशोभ
नबलायवाचर्षणयो॥मनुष्याऋत्विग्रूपाअनुमदंतिअनुक्रमेणमाद्यंतियुवाभ्यांसहस्वयंवा॥४॥अ
थपंचमीमृचमाह॥५॥ ॥एषवांस्तोमोअश्विनावकारिमानेभिर्मघवानासुवृक्ति॥यातंवर्तिस्तनयाय
त्मनेचागस्त्येनासत्यामदंता॥५॥ ॥हेअश्विनौहेमघवानाहविर्लक्षणधनवंतौवांयुवाभ्यांएषस्तोम
स्तोत्रंसुवृक्तिसुष्ठुपापवर्जनीययाभवतितथायद्वासुसमाप्तिप्रकारस्थितःकीदृशोयंमानेभिर्मानैःह
विःप्रदानरूपाभिःसहितः॥हेनासत्याअसत्यरहितौयुवांअगस्त्येएतन्नाम्निमहर्षौमयिमदंतामाद्यंतौ
संतौवर्तिर्गृहंयज्ञसंबंधियातंप्राप्नुतं॥किमर्थंतनयायपुत्रादिलाभायत्मनेआत्मनेचहिताय॥५॥अ
तारिष्मेतिषष्ठीव्याख्याता॥६॥द्वितीयस्यपंचमेप्रथमोवर्गः॥६॥ ॥श्री॥ ॥कतरापूर्वेतिएकादशर्चंष

संसूक्तंआगस्त्यंत्रैष्टुभंकतरेकादशद्यावापृथिवीयमित्यनुक्रांतंआभिप्लविकेषष्ठेहनिवैश्वदेव
शस्त्रेद्यावापृथिव्यमितिविहितानमिदं।तृतीयस्येतिखंडेसूत्रितं।कतरापूर्वेषामानक्तेतिवैश्वदेवमिति ५
महाव्रतेपिवैश्वदेवशस्त्रेइदमेवद्यावापृथिव्यमितिविहितानं।उत्तमादाभिप्लविका।तृतीयसवनमित्यति
देशात्॥ ॥तत्रप्रथमामृचमाह॥ ॥ ॥कतरापूर्वाकतरापरायोःकथाजातेकवयःकोविवेद।वि
श्वंत्मनाबिभृतोयद्धनामविवर्त्तेतेअहनीचक्रियेव॥ ॥ ॥अयोरेनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्येकतरा
पूर्वास्वित्पन्नकेतरावाअपरापश्चाद्भाविनी।एवंपौर्वापर्यंपृष्ट्वाउनयोरविनाभावेनसहैववर्तमान
त्वादितिभावः।तथाकथाकेनहेतुनाजातेकिमनयोरुत्पादनमित्यर्थः।हेकवयःक्रांतदर्शिनःअनेदि ६
यज्ञाभूयंवदतकोविवेद।पौर्वापर्यकारणंचविशेषेणविविच्यवाजानातिनकेनापिज्ञायतइत्यर्थः

अज्ञानेकारणमाह।यद्धयस्मात्खलुहेतोर्नामप्रसिद्धंविश्वंकृत्स्नमपिजगदविशेषेणत्मनाआत्मनैव
अनन्यैरपेक्षणेवबिभृतोधारयतः।यद्वायद्धनामयत्किंचित्पदार्थजातमस्तितद्विश्वंतत्सर्वमात्मनाबि
भृतः।अनेनयत्कारणंभ्रमः।तदप्यन्यामेवाश्रियतइतिकारणभावःप्रदिपादितिः।उत्तरेणपौर्वापर्यभा
वउच्यते।अहनीएतेद्यावापृथिव्यौचक्रियेवचक्रयुक्तेइवविवर्त्तेते।अत्रकतरापरेनयोरित्यादिनिरुक्तं
द्रष्टव्यं॥ ॥अथद्वितीयामृचमाह॥ ॥ ॥भूरिंद्वेअचरंतीचरंतंपद्वंतंगर्भमपदीदधाते।नित्यंनसूनुंपि
त्रोरुपस्थेद्यावारक्षतंपृथिवीनोअभ्वात्॥ ॥ ॥अचरंतीअविचलेद्वेएवेतेद्यावापृथिव्यौभूरिबहुतरंच
रंतंपद्वंतंपादयुक्तंगर्भंगर्भवदाश्रितंकृत्स्नंप्राणिजातं।अपदीस्वयंपादरहितेदधातेधारयतः।अनयोर्म
ध्येवर्तमानंसर्वंजगत्क्षेमेणवर्त्तते।धारणेदृष्टांतः।पित्रोर्मातापित्रोरुपस्थेउत्संगेवर्त्तमानंनित्यंपुत्रमात्म

जंसत्तुंनछत्रमिवयथास्तेइनेनवर्द्धयंतौधारयंतौमातापितरौतद्वत्।अथप्रत्यक्षेणाह।हेद्यावापृथिवी
द्यावापृथिव्योरितरेतरापेक्षयाद्वित्वंयुवयोःनोस्मानस्मात्महतोभयहेतोःपापाद्रक्षतंपालयतं।त्य
दात्रस्वात्अभ्वंमहतअत्यर्थमित्यर्थः।अभ्वेतिमहन्नाम।हेद्येस्तनद्यावादेशस्यद्यावापृथिवीशब्दस्यमध्ये
रक्षितमितिपदप्रयोगश्छांदसः।आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेननिघाताभावः॥छ॥अथतृतीयामृचमाह॥
॥छ॥ ॥अनेहोदात्रमदितेरनर्वंहुवेस्वर्वदवधंनमस्वत्।तद्रोदसीजनयतंजरित्रेद्यावारक्षतंपृथि
वीनोअभ्वात्॥छ॥ ॥अदितेःएतदंतरिक्षस्याप्युपलक्षणां।अखंडनीयायाःपृथिव्यास्तादृशस्यांतरिक्ष
स्यचसंबंधिदत्रंआक्षयामिस्पृहयामीत्यर्थः।कीदृशंतद्धनंअनेहः।अपापंदुःखरहितंसुखात्मकंअनर्वं
अनरणंअक्षीणमित्यर्थः।सर्वतफलम्रतेनस्वर्गेणतद्वत्।अवधंअहिंसितंनमस्वत्।ईदृशंधनंहुवेतद

स्मान्निकांक्षितंजरूलक्षणंधनंहेरोदसीद्यावापृथिव्यौजरित्रेस्तोत्रेयजमानायजनयतंउत्पादयतं।या
वित्यादिव्याख्यातं॥छ॥अथचतुर्थीमृचमाह॥छ॥ ॥अतप्यमानेअवसावंतीअनुष्यामरोदसीदेवपुत्रे।
उभेदेवानामुभयेभिरह्नांद्यावारक्षतंपृथिवीनोअभ्वात्॥छ॥ ॥स्वतोधिकेनकेनचित्कृतेनअवनेन
समृद्ध्याअतप्यमानेअनीश्वरेनपोरैश्वरकर्मणाइदंरूपंअतप्यमानेअन्यैरपीड्यमानेअवसाअन्नेनअवं
तीतर्पयंत्यौ।देवपुत्रेदेवाःव्यवहर्तारोमनुष्याःपुत्रस्थानीययोःतादृश्यो।लोकद्वयस्थामनुष्यादेवाश्चतदु
पजीव्यत्वात्पुत्राइत्युच्यंते।ईदृशावुभेरोदसीद्यावापृथिव्यौदेवानामह्नांएतद्रात्रेरप्युपलक्षणंद्योतमा
नानामह्नांरात्रीणांचसंबंधिभिरुभयविधैःशीतोष्णादिरूपैर्विलक्षणैर्धनैर्निमित्तभूतैःतेषांलाभायेत्यर्थः
।तदर्थंयुवांअनुष्यामअनुभवेम।शिष्टोव्याख्यातः॥छ॥अथपंचमीमृचमाह॥छ॥ ॥संगच्छमानेयुवतीस

Dr. BHAU DAJI MEMOR

मंतेस्वसाराजामीपित्रोरुपस्थे।अभिजिघ्रंतीभुवनस्यनाभिंद्यावारक्षतंपृथिवीनोअभ्वात्॥ठ॥ ॥सं
गच्छमानेपरस्परमुपकारत्वेनसंयुज्यमानेवृष्टिहविषोश्चपरस्परमुपकार्योपकारकभावः।यद्वाश ५
र्वसंस्पृष्टेएवसात्योपस्थाद्वियुज्यवृष्टिहविषीअकुर्वात्योपस्थान्मनुष्यैःप्रार्थितेर्दैवैर्विवाहितेसत्योसं
गतेअमृतामित्याहुः।अयमर्थोद्यावापृथिवीसहास्तामित्यादिब्राह्मणेसमाम्नातः।युवतीनित्यतरुण्यौमि
श्रयंत्यौवासर्वेष्वित्यावेषुसमंतेसमानांतिकेसमानपर्यंतेवा।स्वसारापरस्परंस्वसृभूतेजामीबंधुभूते
प्रजापतेःसकाशात्सहोत्पन्नत्वात्।परस्परंजामित्वं।तथाचनिगमो।दिवंचपृथिवींचांतरिक्षमथोस्वः।
यतोद्यावापृथिवीनिष्टतक्षुरिति।पित्रोःसर्वस्यपितृस्थानीययोःपालकयोःतयोरुपस्थउत्संगेस्थितंभुवन ६
स्यभूतजातस्यनाभिंबंधकमुदकंअभिजिघ्रंतीअभिघ्राणंकुर्वत्यौस्पृशंत्यौ।समानमेतदुदकमित्यादि

मंत्रवर्णाद्भूम्योरुदकप्रदत्वं।प्रसिद्धं।शिष्टस्योनाभ्युरतं॥ठ॥द्वितीयस्यपंचमेद्वितीयोवर्गः॥ठ॥अथषष्ठीमृ
चमाह॥ठ॥ ॥उर्वीसद्मनीबृहतीऋतेनहुवेदेवानामवसाजनित्री।दधातेयेअमृतंसुप्रतीकेद्यावारक्ष
तंपृथिवीनोअभ्वात्॥ठ॥ ॥उर्वीविस्तीर्णेसद्मनीसदनाधारभूतेबृहतीमहत्यौमहानुभावेदेवानांउप
लक्षणमेतत्।देवमनुष्यादीनांअवसाप्रीत्यानिमित्तेनजनित्रीवृष्टिसस्ययोर्जनित्र्यौवृक्षादेः।देवानामवसा
तर्पणेननिमित्तेनऋतेनयज्ञेनचनिमित्तभूतेनहुवेआह्वयामि।देवानांहविरर्थमस्मद्यज्ञावेत्यर्थः।येसु
प्रतीकेशोभनरूपेअमृतमुदकंदधानेधारयतंतेयुवामाह्वयामि।शिष्टंस्पष्टं॥ठ॥अथसप्तमीमृचमाह॥
॥ठ॥ ॥उर्वीपृथ्वीबहुलेदूरेअंतेउपब्रुवेनमसायज्ञेअस्मिन्।दधातेयेसुभगेसुप्रतूर्तीद्यावारक्षतंपृ
थिवीनोअभ्वात्॥ठ॥ ॥उर्व्यौमहत्यौपृथ्वी।पृथिव्यौअनेककारणप्रथमानेबहुकारेदूरेअंतेविप्रकृ

ष्ठोतदेशे अपारे इत्यर्थः। दृश्यौ युवामस्मिन्यज्ञे नसमानमः साधनेन स्तोत्रेण उपक्रवे। उपेत्य ब्रवीमि स्तौ ५
मीत्यर्थः। पुनः कीदृश्यौ। यस्तु नगे शोभनमार्गे सुप्रवृत्तः सुप्रतरणः शोभनदाने दधाते विश्वं जगत्। त
युवामुपक्रवे स्तौमि। इति॥ ७॥ अथ अष्टमीमृचमाह॥ ८॥ ॥देवान्वा यच्चकृमा कच्चिदागः सखायं वा सदमि
ज्जास्पतिं वा। इयं धीर्भूया अवयानमेषां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात्॥ ८॥ ॥हे द्यावापृथिव्यौ वयं दे
वान् सदेवान् प्रतियत् अचिन् आगो पराधेन यागकाले तेषां तेषां अयागलक्षणं सदमित् सर्वदेवत्व
ज्ञमक्षतवतो वयं सखायं वा प्रियं मित्रं वा प्रतियच्चकृम जास्पतिं जाः पुत्रः स्तासां पतिं जामातरं वा। अजा
यापतिं प्रति दोषारोपणकलहोत्पादनादिरूपं यत्सर्वदेवत्वकृम। एवमुक्तरूपाणां पापनामपगमं कर्तुमि ७
यं धीर्युष्मत्स्तुतिरूपमिदं कर्म भूयाः। भूयात् नवक्तु। द्यावेत्यादि गतं। अत्र सर्वत्र प्रकारांतरेण मंत्रमंतरेण र

क्षतं रक्षतमिति प्रार्थनं तयोरश्विन्यादिवत् शमनना संनवाउचितमेव तस्मात् स्वस्थान एव स्थिते अनुक
लेन वतमित्येवं प्रार्थ्यात॥ ८॥ अथ नवमीमृचमाह॥ ९॥ ॥उभा शंसा नर्या मामविष्टामुभे मामूती अ
वसा सचेताम्। भूरि चिदर्यः सुदास्तरायेषा मदन्त इषयेम देवाः॥ ९॥ ॥उभा शंसा द्यावापृथिव्यौ उभयोर्वि
षयावुनावपि शंसो नर्या नरेभ्यो हितौ ईदृश्यावुनया अवयेस्तुती मामविष्टां रक्षतां यद्वा द्यावापृथिव्यभि
मानिदेवयोरेवा शंसा शब्देनाभिधानात् पुल्लिंगता। तथा उभे ऊती रक्षिके द्यावापृथिव्यौ मामवसा रक्षणेन स
चेतां। यद्वा प्राणिभ्यो हितकारावुभौ वैदिकालौकिकविषयौ शंसौ मामविष्टां प्रामकनातयोने अस्यूती
नयोः संबंधिनो अभिमानिदेवयोरवसा स्मत्तर्पणेन निमित्तेन सचेतां। हे देवाः द्यावापृथिव्योरंतर्वर्तिताः स
र्वेऽपि देवाः अर्यः स्तोतारो वयं सुदास्तराय अतिशयेन शोभनदातृत्वाय इषान्नेन सोमलक्षणेन मदंतः मा

दयंतःसंतोनरिचित्।तृष्णायामत्तिपूरितंधननिमित्तयेमइच्छेम।यद्वा अर्यइतिषष्ठ्यारूपंईश्वराद्राजा
देवपितृदासरायेत्यर्थः।शिष्टंसमानं॥छ॥ऋतंदिवइति।द्यावापृथिवीयपशौपुरोडाशइतिहारनुवा ५
क्ये।अग्नीषोमाविति खंडेसूत्रितं।ऋतंदिवेतदवोचंपृथिव्याइतिद्वेइति॥छ॥अथदशमीमृचमाह॥छ॥ ॥
ऋतंदिवेतदवोचंपृथिव्याअभिश्रावायप्रथमंसुमेधाः।पातामवद्याद्दुरितादभीकेपितामाताचरक्षता
मवोभिः॥छ॥ ॥सुमेधाःशोभनप्रज्ञोहंदिवेद्युलोकदेवतायैपृथिव्यैपृथिवीदेवतायैतत्तत्प्रतीतिकरंऋ
तंस्तोत्रंप्रथमं॥मुख्यनामैतत्।प्रतनंप्रकृष्टतमंअवोचंब्रवीमि।किमर्थंअभिश्रावाय।अभितःसर्वतःश्र
वणाय।किंचपितापालकोद्युलोकःमातामत्यादेर्निर्मात्रीपृथिवीचोभेअवद्यान्निंदितात्दुःखप्रापका ८
द्दुरःसकाशात्पापाद्रक्षतांतथाअभीकेअंतिकनामैतत्समीपएवावोभिरन्नैरन्नतर्पणैःरक्षतांपा

लयतां॥छ॥अथैकादशीमृचमाह॥छ॥ ॥इदंद्यावापृथिवीसत्यमस्तुपितर्मातर्यदिहोपब्रुवेवां।भूतंदे
वानामवमेअवोभिर्विद्यामेषंवृजनंजीरदानुं॥छ॥ ॥हेद्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौइदमस्माभिःक्रियमा
णंस्तोत्रंसत्यमस्तुअवितथंनवक्तुफलवद्भवत्वित्यर्थःइदमित्युक्तंकिंतदित्याह।हेपितर्द्यौःहेमातःपृ
थिविद्यांयुवांप्रतिइहास्मिन्यज्ञेयत्स्तोत्रमुपब्रुवेउपेत्यब्रवीमितत्सत्यमस्तुदेवानांस्तोतॄणामस्माकंअ
वमेअंतिकनामैतत्।नित्यसंनिहितेयुवांअवोभिःतर्पणैर्युक्ताभूतंभवतं।अवशिष्टंगतं॥छ॥द्वितीयस्य
पंचमेद्वितीयोवर्गः॥छ॥ ॥आनइळाभिरिति।सप्तमंसूक्तमेकादशर्चंआगस्त्यंत्रैष्टुभंवैश्वदेवं।आना
वैश्वदेवमित्यनुक्रांतं।विनियोगोलैंगिकः॥छ॥तत्रप्रथमामृचमाह॥छ॥ ॥आनइळाभिर्विदथेसुशस्तिवि
श्वानरःसवितादेवएतु।अपियथायुवानोमत्सथानोविश्वंजगदभिपित्वेमनीषा॥छ॥ ॥नोविदथेस्मदीयेय

इमेषु शस्तिषु पोलुकास्तु शस्तिभिः शोभनशंसमानैस्तुतिभिः प्रादायेरन्नेः सहयक्षाइलाभिः तदाआश्रतेश्रुता ५
छद्युंन्त्रमिस्त्वानाभिर्देवताभिः सहविश्वानरः सर्वप्राणिइतिकार्यमेः सविताप्रेरकआदित्यश्च देवएत्त्रआ
गछन्त्वइत्युवानोमित्यतरुणायज्ञस्यमिश्रयितारोवायूयंतोस्मान्अभिपित्वेअपित्वेअभिपतनीयेस्मद्यज्ञे
मनीषामनीषयामनसिईशित्त्वेनस्वेछयेत्यर्थः अपिःसंभावनायां अथस्मान्मस्सथमादयथा। यथाविश्वं
जगत्एतत्स्थावरस्याफपलक्षणंयक्षत्लस्त्रंप्रपंचमस्सथतथास्मानपियक्षाजगछष्टोयजमानरूपम
नुष्यवाची॥सर्वानपियजमानानयथामस्सनंतथेत्यर्थः॥ब॥वैश्वदेवपशौ आनोविश्वइत्येषाइविषःपुरोनु
वाक्या॥आनोदेवाचासुपवेत्त्रशंसआनोविश्वआस्क्रागमंत्त्रदेवाइति॥ब॥सेषाद्वितीयामृचमाह॥ब॥ ॥ ९
आनोविश्वआस्क्रागमंत्त्रदेवामित्रोअर्यमावरुणःसजोषाः। भुवंन्यथानोविश्वेवृधासःकरंन्सुषाहाविथु

रेनशवः॥ब॥ ॥नोस्माकंयज्ञविश्वेसर्वेदेवाःआस्क्राःशत्रूणामास्कंदयितारःआक्रमितारोवा॥आग
मंत्त्रआगछंत्त्रविश्वेदेवाःनोस्माकंवृधासोवर्धयितारःयथाभुवन्नवेयुःतथासुषाहासुष्ठुशत्रूणामभि
भवेननोस्मदीयंशवोन्नंवियुरंहीनंयथानकरोत्नकुर्युःतथाआगछंत्त्र॥ब॥अथतृतीयामृचमाह॥
॥ब॥ ॥प्रेष्ठंवोअतिथिंगृणीषेग्निंशस्तिभिस्तुर्वणिःसजोषाः। असद्यथानोवरुणःसुकीर्तिरिषश्चपर्षद
रिगूर्तःसूरिः॥ब॥ ॥हेदेवाःवस्सुष्माकंप्रेष्ठंप्रियतमंसर्वेषामाह्लादकत्वात्हविर्देनाद्वाग्निर्देवानांप्रियतमःअ
मतिथिंगृणीषेगृणेस्तोमि। व्यत्ययेनमध्यमःकेनसाधनेनशस्तिभिःसंसानैःस्तुतिभिःकीदृशोहंतुर्वणिःतूर्णवनिः
शीघ्रंसंभक्तासजोषाःयुष्माभिःसहप्रीयमाणःयाद्वेतेअग्निविशेषणं। यस्तुर्वणिःशीघ्रयज्ञस्यसंभक्ताःसजोषाः
युष्माभिःसहप्रीयमाणःतमग्निंगृणीषे। यथायेनप्रकारेणनोस्माकंवरुणःएतन्नामकोदेवःसुकीर्तिःभानस

नखुकीर्त्तिर्निन्हेवरुणस्यसूरेरित्यादिवमंत्रवर्सेषुवरुणस्सुकीर्त्तिरावर्णनीया।अरिगूर्त्तःअरिभिअदाष्टृ
भुसदाशाह्वितःअरीणांहननायोद्यक्तोवा।सूरिःप्रेरयितायंवरुणःइष्वान्नानिपर्षतिहरयेत्।तथातमपि
स्तुमइत्यर्थः॥३॥अथचतुर्थीमृचमाह॥ ॥उपवएषेनमसाजिगीषोषासानक्तासुदुघेवधेनुःसमा
नेअहन्विमिमानोअर्कंविषुरूपेपयसिसस्मिन्नूधन्॥४॥ ॥हेदेवावोयुष्माकंनमसाहविषानमस्का
रेणवाउपउपेत्यजिगीषापापानांजिगीषया।आईषेइच्छामिइषगतावित्यस्यवेषतेर्वागत्याद्यर्थस्यलि
टिउत्तमैकवचनेइदंरूपंनच्छामिकस्मिन्कालेउषासानक्ताअहनिरात्रौचायद्वाअहोरात्रदेवतेअप्य
निगच्छामि।गातोदृष्टांतःसुदुघा।धनुरिवसुदोग्ध्री।धनुर्यथादोग्धायदोग्धुर्गृहमागच्छति।तद्वत्।किंकुर्व १०
न्समिन्समानेऊधसिउत्पन्नेविषुरूपेनानारूपेपयसिक्षीरघृतादिकेअर्कमर्चनीयमन्नंचपुरोप्रदि

कंविमिमानःकस्मिन्कालेसमानेअहन्यष्टेहनिएकस्मिन्नेवाहनिसर्वादववार्थः।एकस्मिन्नेवाहनिस
मानऊधस्यउत्पन्नेनानारूपेपयसित्वदर्थंहविर्मिमानःउपगच्छामीत्यर्थः।यद्वायस्मिन्सर्वस्मिन्नूधसिफ
लाख्यक्षीरात्पादकेयज्ञेनिमित्तभूतेसतिविषुरूपेपयसिनानारूपेसोमलक्षणोदकेचार्कमन्नसाधनंस्तो
त्रंविमिमानोहंयुष्माननिगच्छामि॥४॥अथपंचमीमृचमाह॥५॥ ॥उतनोहिर्बुध्न्योमयस्कःशिशुंन
पिप्युषीववेतिसिंधुः।येननपातमपांजुनाममनोजुवोवृषणोयंवहंति॥५॥ ॥उतअपिचनोस्माकमहिः
अंतरिक्षगामीअहंतावाअहीनोवाअहन्यमानोवाएतन्नामकोदेवःसएवबुध्न्यःबुध्नंबंधकमंतरिक्षंत
दर्हतीतिबुध्न्योंतरिक्षचारीएतन्नामकोदेवोमयःसुखंकःकरोतु।करोतेर्लिङिरूपंकिंचपिप्यषीइवशब्द
एवार्थःस्रणोवाअस्मान्रसेनव्यापयंतिसिंधुःनामनदीवेतुआगच्छतु।तत्रदृष्टांतःशिशुंनयथाशिशुंप्या

ययतिगोर्गछतितद्वत्।अपानपातंउदकानामपातयितारंवर्षकमेतन्नामकंयद्वोदकानांनप्तारंदती
यंउत्तंउझःओषधिवनस्पतयःतेभ्योग्निरितिनिरुक्तं।तादृशमग्निंजुनामस्तुतिभिःसंगछेम।जुइतिसौत्रो
धातुर्गत्यर्थः।यदेवंमनेजुवोमनोवेगाद्वृषणःवर्षकामेघाअश्वावइंतिमसुखंकरोतु।।७।।द्वितीयस्यपंच
मेचतुर्थेवर्गः।।७।।अथषष्ठीमृचमाह।।७।। ।।उतनईंत्वष्टागंत्वछास्मत्सूरिभिरभिपित्वेसजोषाः।आवृ
त्रहेंद्रश्चर्षणिप्रास्तुविष्टमोनरांनइहगंम्याः।।७।। ।।त्वष्टादेवोपिनोस्मानछआभिमुखंईंइदानीमे
नंयज्ञंवाआगंतुआगत्यचस्मत्।मत्यर्थेप्राशस्त्येवावर्त्तते।अत्रप्रशंसायांप्रशस्तंयथातथाअभिपित्वेअ
भिगंतव्येयज्ञेनिमित्तभूतेसमतिसूरिभिःस्तोतृभिःऋत्विग्भिःसजोषाःसमानप्रीतिर्भवत्वितिशेषःतथावृत्रहाइंद्र ११
श्चर्षणिप्राःचर्षणयोमनुष्यायजमानाःकामैस्तेषांपूरकःतुविष्टमोबहुतमोमहत्तमःइहास्मिन्क

र्मणिकर्मणिनरांनृणांनोस्माकंयुक्तगुणोपेतःसन्नागम्याःआगछतु।।७।।अथसप्तमीमृचमाह।।७।। ।।उ
तनईंमतयोश्वयोगाःशिशुंनगावस्तरुणंरिहंति।तमींगिरोजनयोनपत्नीःसुरभिष्टमंनरांनसंत।।७।। ।।
उतअपिचईंएनंतरुणंमित्ययुवानमिंद्रंतयोस्मत्कुद्गयोश्वयोगाःअश्वसमानप्राप्तयोरिहंति।आस्वादयंति
स्तुवंतीत्यर्थः।तत्रदृष्टांतः।गावोदोग्ध्र्याधेनवःशिशुंनशिशुमिववत्समिवतंयथालिहंतितद्वत्।तदेवाह।तमी
तमेवैनंनरांनराणांयजमानानांसुरभिष्टमंअतिशयेनसुरभिंजनयःफलस्योत्पादयित्र्यःगिरःस्तुतयोनसंत
व्याप्नुवंतिनसतिर्व्याप्तिकर्मा।तत्रदृष्टांतः।जनयोनउत्पादयित्र्यःपत्नीःपत्न्यःपतिमिव।।७।।अथअष्टमीमृ
चमाह।।७।। ।।उतनईंमरुतोवृद्धसेनाःस्मद्रोदसीसमनसःसदंतु।पृषदश्वासोवनयोनरथारिशादसोमि
त्रयुजोनदेवाः।।७।। ।।उतअपिचनोस्मदानींअस्मदीयमेनंयागंवामरुतःस्मत्सहापिमहंतुगछंतु।उ

तोदेशात्रोदसीरोदस्योःद्यावापृथिव्योःसकाशात्यद्वारोदस्यावपिगछतं।कीदृशास्तेमरुतः।ऋद्धसेनाःप्र २
वृद्धबलाःसमनसःसमानमनस्काःपृषदश्वासःपृषद्वर्णाश्वाःपृषत्योमरुतामितियास्कःअवनयोननवद्यै
वनमनस्वभावाःरथारंहणस्वभावाःरथवंतोवा।मत्वर्थेलुप्यते।यद्वाअवनयोरन्धकारयोरवस्थिताःरिशाद
सःरिशाःशत्रवःतेषामत्तारःमित्रयुजोदेवानःमैत्रीयुक्तावावइत्तरिक्षात्विऊत्वा।यद्वामैत्रीयुक्ताअन्येदेवा
यथागछंतितद्वत्।।८।।अथनवमीमृचमाह।।८।। ।।प्रनुयदेषांमहिनाचिकित्रेप्रयुंजतेप्रयुजस्तेसुवृक्ति।
अधयदेषांसुदिनेनशरुर्विश्वमेरिणंप्रुषायंतसेनाः।।८।। ।।एषांमहिनामहिमावृष्टिलक्षणोयत्यस्मा
त्प्रचिकित्रेप्रज्ञायते।यद्वाषांमहत्वेनयुक्तानराःचिकित्रेज्ञायंत्यनुष्ठेयं।नुइतिपूरणः।ततस्तेज्ञातारःसु १२
वृक्तिसुपोलुक।सुष्टुतीनांप्रयुजःप्रयोगान्प्रयुंजते।अधअथप्रयोगानंतरंयत्यस्मात्एषांसेनांवृष्ट्या

दकाःविश्वंसर्वंभुवनेइरिणंऊशरप्रदेशंयथातथासर्वतःप्रुषायंतऽत्पादयंतितत्रदृष्टांतःसुदिनेमेघावरणा
दिरहितेदिनेशरुःअंधकारहिंसकःप्रकाशइवासयथासर्वनामवृणोति।तथामरुत्सेनाअवृष्ट्यासर्वमूषरं
करोति।यद्वामरुन्महिमावृष्टिर्निवर्ततितदासस्यादिसमृद्ध्योमर्त्यांप्रयोगंकुर्वंति।यदायजंतितदामरुत्सेनाः
सर्वमरुप्युदृतीत्येवंमहानुभावामरुतइतितेषांस्तुतिः।।८।।अथदशामीमृचमाह।।८।। ।।प्रोअश्विनाववं
सेद्वधंप्रसूषणांस्वतवसोहिसंति।अद्वेषोविस्नुर्वातऋभुक्षा।अछासुम्नायववृतीयदेवान्।।८।। ।।हेऋ
त्विजःअश्विनोएतन्नामकौ।नोदेवान्तुहिश्यअवसेस्मद्रक्षणायप्रोऋणुध्वं।स्तुतिंप्रकर्षेणऋणुध्वंस्वपूर्णांपो
षकमेतन्नामकंदेवमथवसेप्रकर्षेणस्तुतिंऋणुध्वं।किंचयेस्वतवसःस्वायत्तबलाःसंतितानपिप्रऋणुध्वंकेते
अद्वेषःद्वेषरहितोजिस्नुर्व्याप्तःएतन्नामकोदेवाःप्रथमसमनाःस्तोपिनऊप्यती।निवकुमद्वेषइत्यक्तं।तथावातः

सर्वत्रसंचारीवायुःऋभुक्षाःपतिरिंद्रश्चएतानपिप्रशृणुध्वंअतोऽस्मायत्रबलान्सर्वानपिदेवान्द्युम्नाय् ५
सुखायअच्छआभिमुख्येनतहतीयस्तोत्रैरभिवर्त्तयेयं॥छ॥अथैकादशीमृचमाह॥छ॥ ॥इयंसावोअ
स्मेदीधितिर्यजत्राअपिप्राणीचसदनीचऋयाः।नियादेवेषुयततेवसूयुर्विद्यामेषंवृजनंजीरदानुं॥छ॥ ॥
हेयजत्राःयष्टव्यादेवाःवोयुष्मत्संबंधिनीसाइयंप्रसिद्धादीधितिर्दीप्तिरस्मेअस्माकमपिप्राणीसर्वदाच
प्रयित्रीसदनीचनिवासवतीचऋयाःऋयात्भवतुयादीधितिर्वसूयुर्वसुमतीदेवेषुनियततेउनियमेनप्रय
त्नंकरोतितानप्रकाशितुंसर्वऋयात्।विद्यामेतिगतः॥छ॥द्वितीयस्यपंचमेपंचमोवर्गः॥छ॥ ॥पितुमि
त्येकादशर्चमष्टमंसूक्तंआगस्त्यमन्नदेवताकंगायत्र्याद्यानुष्टुपगर्भोष्णिक्आद्यःपंचकस्त्रयोष्टकाअ १२
नुष्टुब्भागर्भेत्यक्तत्वात्तृतीयापंचमीषष्ठीसप्तम्येकादशीचेतिपंचानुष्टुभःतथाचानुक्रमणिका।पितुंनु

ऽस्तुतिर्गायत्रंत्वाद्यानुष्टुब्गर्भेत्यक्ततृतीयापंचम्याद्याश्चतिस्रोनुष्टुभइति।विनियोगःशौनकआह।पितुंन्वित्युप
तिष्ठेतनित्यमन्नमुपस्थितं।पूजयेदशनंनित्यंभुंजीतह्यवकुत्सयन्।नास्यस्यादन्नजोव्याधिःविषमप्यन्न
तेनवेत्।वि------वितन्सूक्तंजपेतविशनाशनं।वक्तव्यासवभुंजीतनाश्वविंनजुगुप्सितं।दद्या
च्चपूजयेच्चैवनकुर्यात्मरुविस्तरात्तस्यंनास्तिकिंचस्यान्नान्नजंव्याधिमाप्रयादिति॥छ॥तत्रप्रथमामृच
माह॥छ॥ ॥पितुंनुस्तोषंमहोधर्माणंतविषीं।यस्यत्रितोव्योजसावृत्रंविपर्वमर्दयत्॥छ॥ ॥अस्माग
स्यःनुक्षिप्रंपितुंपालकमन्नंस्तोषंस्तौमिमहोमहांतंधर्माणंसर्वस्यधारकंतविषींबलात्मकंयद्वामहतोजो
कस्यधारकंयस्यान्नस्यओजसाबलेनसामर्थ्येनत्रितोविस्तीर्णतमःप्रख्यातकीर्तिर्बुद्धित्यादिस्थानेषुतायमा
नोपीइन्द्रोवृत्रंविपर्वंविच्छिन्नसंधिकंयथातथार्दयत्हिंसितवान्॥छ॥अथद्वितीयामृचमाह॥छ॥ ॥स्वादोपि

तोमधोपितोवयन्त्वावृमहे।अस्माकमविताभव॥ग॥ ॥हेस्वादोआस्वादनीयपितोपालकमधोमा ८
धुर्येपितपितोहेपानसाधनान्नवयंत्वात्वांवृमहेसेवामहे।अत्रसर्वत्रानुदात्तानांस्वर्वस्यसामान्यवच
नत्वेनानिघातत्वं।अनुदात्तानांतुविशेषवचनत्वान्निघातत्वं।असकृत्पितुशब्दश्रवणंतस्यप्राशस्त्यज्ञापना
र्थं।हेपितोअस्माकमवितातर्पयितापितानव॥ग॥अथतृतीयामृचमाह॥ग॥ ॥उपनःपितवाचरशिवः
शिवाभिरूतिभिः।मयोभुरद्विषेण्यःसखासुशेवोअद्वयाः॥ग॥ ॥हेपितोयतस्त्वंशिवःमंगलअतःशि
वाभिःमंगलयुक्ताभिःऊतीभिरक्षणेःनोस्मानाचर।आगच्छ।आगत्यचमयोभूःसुखस्यभावयिता।अद्विषे
ण्यःअद्वेष्यरसःप्रियरसइत्यर्थः।सखासखित्प्रियकारीसुशेवःअतएवसुष्टुसुखकरःअद्वयाःद्वयरहितःउ १४
भयुणएवनतुतद्विपरीतोभवेत्यर्थः।अथवादृष्टांतवादोयंसुशेवःअद्वयाःमनःकर्मविसंवादरहितःसखाय

थाममोभुरद्वेष्यश्चभवतितद्वत्त्वमपिभवेत्यर्थः॥ग॥अथचतुर्थीमृचमाह॥ग॥ ॥तवत्येपितोरसारजांस्य
नुविष्ठिताः।दिविवाताइवश्रिताः॥ग॥ ॥हेपितोतवत्वंसंबंधिनःत्येतेस्वादुमधुरादिषड्रसाःरजांसिलोका
नूलोकस्थानादर्थान्नुआनुकूल्येनविष्टिताःविविधंस्थिताःविविधस्थितोदृष्टांतःदिविद्युलोकेंतरिक्षेश्रि
तावाताःवायवःतेयथाव्याप्तास्तद्वत्॥ग॥अथपंचमीमृचमाह॥ग॥ ॥तवत्येपितोददतस्तवस्वादिष्ठते
पितो।प्रस्वाद्मानोरसानांतुविग्रीवाइवेरते॥ग॥ ॥हेपितोपालकान्नत्येतेतदर्थिनोनरास्तवभोक्तारो
भवंतीतिशेषः।केतेनराःहेस्वादिष्टस्वादुकमपितोपालकतवत्वदनुग्रहात्तेत्वांददतःप्रयच्छंतोभवंति॥
यद्वातेपितोइत्यादरार्थमन्यासेइन्द्रियां॥समर्थंमन्यंते।किंचतवरसानांस्वादुमधुरादीनांप्रणांस्वाद्मानःस्वाद
यितारोनत्त्वयितारएवतुविग्रीवाइवतुवीतिबहुनाम।प्रवृद्धग्रीवाएवप्रेरतेप्रकर्षेणगच्छंतिसंचरंति।इवश

ह्रएवकारार्थःस्मरणेवा।त्लोकेअन्नारएवदृढांगाभवंतीतिप्रसिद्धं।अनशनेह्यस्थीवाअधालंबंते।यद्वा
तवरसानामन्नारःअसंख्यातयीवाअवनवंतीरसानांबहूल्यादितिभावः।एवंबहुरसोपेतअन्नमिति
तस्यस्तुतिः॥छ॥द्वितीयस्यपंचमेषष्ठोवर्गः॥छ॥अथषष्ठीमृचमाह॥छ॥ ॥त्वेपितोमहानांदेवानांमनो
हितं।अकारिचारुकेतुनातवाहिमवसावधीत्॥छ॥ ॥हेपितोमहानांस्तुत्यानांमहतांवादेवानामिंद्रा
दीनांमनस्त्वेत्वयिहितंनिहितं।अकारिकृतं।अमृतमितिविज्ञायत्वय्येववर्त्तात।हेपितोतवचारुसमीची
नेकेतुनाबहुतेनप्रज्ञानलक्षणेनअवसारक्षणेन।अहिमेघंवृत्रंवाअवधीत्हतवानिंद्रः।अहन्नमयंहि
सोम्यंमनइतिश्रुतेः।अथवाकेतुनाजगल्लक्षणेननिमित्तेनेतियोज्यं।जगल्लक्षणार्थंहींद्रेणाहिर्निहते॥छ॥
अथसप्तमीमृचमाह॥छ॥ ॥यददोपितोअजगन्विवस्वपर्वतानां।अत्राचिन्नोमधोपितोरंभक्षायगम्याः॥छ॥

Dr BHAU DAJI MEMORIAL

१५

॥ ॥हेपितोअन्नत्वांयद्यदाविवस्वसुपोलुक्।अंत्यलोपश्छांदसः।विवासनवतांविक्षेपप्रकाशनवतांविबो
धनंउदकलक्षणंधनवतांवापर्वतानांमेघानांसंबंधिअदःप्रसिद्धंतदुदकंअजगन्अजगमत्गच्छेत्अत्र
चित्।अस्मिन्कालेनोस्मान्हेमधोहेपितोमाधुर्योपेतान्नत्वंनोस्मान्अरंअलंसंभरणंभक्षायभक्षणाय
गम्याःगच्छसंनिहितोभव॥छ॥अथाष्टमीमृचमाह॥छ॥ ॥यदपामोषधीनांपरिंशमारिशामहे।वातापेपी
वइद्भव॥छ॥ ॥यत्येनअपामोषधीनांसंबंधिपरिशंपरिलेशंपरितःसुखकरमन्नमारिशामहेआस्वा
दकःतेनान्नोदकसारेणहेवातापेवातेनप्राणेनाप्नोतिस्वनिर्वाहमितिवितेनाप्यायतइतिवावातापिःशरी
रंहेशरीरत्वंपीवइत्आप्यायितएवभवअन्नोदकाभ्यांशरीरवृद्धिःप्रसिद्धा।यद्वायद्यप्यपामोषधीनांपरि
शंलेशमास्वादयामःतथापिहेवातापेवातवत्सर्वव्यापकपितोत्वमल्पमपिपीवपीवानेवभव॥छ॥अथन

वमीमृचमाह॥ग॥ ॥यत्तेसोमगवाशिरोयवाशिरोभजामहे।वातापेपीवइद्भव॥ब॥ ॥शर्वमन्त्रसा ५
मान्येनस्तुत्वेदानींसोमलक्षणमन्नंस्तौति।हेसोमतेतवयन्नयमंशंगमांवाशिरःगोविकारक्षीराद्याश्रय
णाड्व्यायवाशिरःगोविकारक्षीराद्याश्रपशरीरेपीवोनव॥ग॥अथदशमीमृचमाह॥ग॥ ॥करंभत्तुप
धनवपीवोवृक्कउदारथिः।वातापेपीवइद्भव॥ग॥ ॥करंभयःकरंभादिरूपःसक्तुपीडोसिनदात्मकर
ञ्पधेत्वंपीष्टोगतः॥ब॥अथैकादशीमृचमाह॥ब॥ ॥तंत्वावयंपितोवचोभिर्गावोनहव्यासुषूदिम।दे
वेभ्यस्त्वासधमादमस्मभ्यंत्वासधमादं॥ग॥ ॥हेपितोअन्नसोमरूपतंत्वाहशंस्तुतंत्वांवयमन्नातुमाव
चोभिःस्तुतिवाक्भिःवयंसुषूदिमक्षारयामोरसान्ततत्रदृष्टांतः।गावोनहव्या।गावइवहवींषिक्षरत्पादयंति १६
तथावस्मकाशास्मोमंसुषूदकामेकिर्थंकिमर्थंचेतिचेत्।उच्यते।देवेभ्यइंद्रादिभ्यःतदर्थंसधमादंतेषांसह

मादयितारंनकेवलंदेवेभ्यएव।किंतुसधमादंअस्माभिःसहमादयितारंकृतशोषरूपंत्वांअस्मभ्य
मस्मदर्थमपि॥ब॥द्वितीयस्यपंचमेसप्तमोवर्गः॥ब॥ ॥समिद्धोअग्नइत्येकादशर्चंनवमंसूक्तमाग
स्त्यंश्चर्वंगायत्रंसमिद्धाग्नितनूनपादादयःएकादशप्रत्यृचंदेवताःयास्केनकिंदेवताःप्रयाजाइत्यु
पक्रम्याग्नेयाःप्रयाजाइत्तुदेवताःछंदोदेवताःपशुदेवताःप्राणदेवताआत्मदेवताइत्यादिनाबहू
न्पक्षानुपन्यस्यब्राह्मणानिचप्रदर्श्याग्नेयाएवेतिसिद्धांतितंसमिद्धआत्मेंसइत्यनुक्रांतं।पशावग
स्त्यानामेकादशप्रयाजारूपमिदमाप्रीसूक्तं॥ब॥तत्रप्रथमामृचमाह॥ग॥ ॥समिद्धोअद्यराजसि
देवोदेवैःसहस्रजित्।दूतोहव्याकविर्वह॥ग॥ ॥हेअग्नेदेवैर्व्यवहर्तृभिःऋत्विग्भिःसम्यंमिद्धःसम्य
ग्दीपितःदेवःअतएवदीप्यमानःसमिद्धेर्वादावेःसहितःसमिद्धःसन्अद्यास्मिन्यागदिनेराजसिईशि

षोहेसहस्रजितसहस्रस्यधनस्यैतत्संख्याकानांशत्रूणांवाजेतःततहूतःदेवानांहूततत्यज्ञादिवा ५
त्ताहरःआह्वाताःवाअग्निर्देवानांहूतआसीदितिश्रुतेः।कविःक्रांतदर्शी।हेईदृशस्त्वंइयाअस्मदीयानि
हवींषिवहदेवेभ्यःआपय॥छ॥अथद्वितीयामृचमाह॥छ॥ ॥तनूनपादृतंयतेमध्वायज्ञःसमज्यते।
दधत्सहस्रिणीरिषः॥छ॥ ॥तनूनपात्यज्ञशरीरस्यनपातयिता।यद्वाआपोत्रतन्व उच्यंते।तःस्फक्त्वा
दपानपातयितातासांनप्तावाअद्भ्यओषधयःओषधीभ्योग्निरितिनप्तृत्वं।यज्ञःइज्यःयज्ञनिर्वाहकत्वाद्वा
यज्ञःईदृशोग्निःऋतंयज्ञंयतेगच्छतेअनुतिष्ठेयजमानायतदनिमित्तार्थंमध्वामधुरेणआज्यसोमादि
द्रव्येणसमज्यते।किंकुर्वन्।इयांसहस्रिणीःएतत्संख्याकानिइषोन्नानिदधत्यजमानेभ्योधारयन्॥छ॥ १७
अथतृतीयामृचमाह॥छ॥ ॥आजुह्वानोनईड्योदेवाआवक्षियज्ञियान्।अग्नेसहस्रसाअसि॥छ॥ ॥

हेअग्नेआजुह्वानःअस्माभिराहूयमानःसन्ईड्योस्माभिःस्तुत्यःइनामकः।त्वंनोस्मदर्थंयज्ञियान्यज्ञभाजो
देवानावक्षिआवह।हेअग्नेत्वंसहस्रसाअसि।अपरिमितधनस्यदातासि॥छ॥अथचतुर्थीमृचमाह॥छ॥ ॥
प्राचीनंबर्हिरोजसासहस्रवीरमस्तृणन्।यत्रादित्याविराजथ॥छ॥ ॥प्राचीनंप्रागग्रंसहस्रवीरंसहस्रसं
ख्याकावीराःशत्रूणांविशेषेणेरयितारोदेवायस्यतत्ताहृक।यद्वाअपरिमितवीराःअत्रादयोयेनतादृ
क्बर्हिरादसीमंत्रलक्षणबलेनोपेताऋत्विजःअस्तृणन्आच्छादयन्।यत्रयस्मिन्बर्हिषिआदित्याअ
दितेःपुत्राःइयंविराजतविविधंराजध्वेनदृशंबर्हिरस्तृणन्॥छ॥अथपंचमीमृचमाह॥छ॥ ॥विराट्सम्राड्वि
भ्वीःप्रभ्वीर्बह्वीश्चज्यायसीश्चयाः।दुरोघृतान्यक्षरन्॥छ॥ ॥विराट्विशेषेणराजंतइतिव्यत्ययेनैकवच
नं।सम्राट्सम्यगतिशयेनराजमानाः।अत्रापिव्यत्ययेनैकवचनं।विभ्वीर्विभ्वोविविधंभवित्र्यःप्रभ्वीःप्र

वीःप्रन्व्यःप्रकर्षेणानविव्युःबह्वीर्बह्वाःज्यसीर्लोकप्रसिद्धसंख्यानिश्वत्र्यस्यस्वयाद्वरोयज्ञस्यद्वा ५
रःसंतितातद्युतान्नुदकानिप्राण्यपकारार्थमनुरनुरंतियद्वाबह्वीर्ज्यसीरित्येतेसंख्यावचनेशिष्टा
नितासांनामधेयानि॥ठ॥द्वितीयस्यपंचमेष्टमोवर्गः॥ठ॥अथषष्ठीमृचमाह॥ठ॥ ॥सुरुक्मेहिसुपेशसा
धिश्रियाविराजतःउषासावेहसीदतां॥ठ॥ ॥सुरुक्मेशोभननदीप्तानरणेप्रसिद्धेसुपेशसाशोभनरूपे
ईदृश्याचहोरात्रदेवतेअधिअधिकश्रियासौंदर्येणविराजता।विशेषेणदीप्येतेइत्योगादनिघातःताहश्या
वुशासौएतन्नात्रेरथकपलक्षणांउषःशब्दोदिवसस्योपलक्षकःरात्रिरुषाश्चोभेइहास्मिन्दिनेआसीदतां
आगत्यतिष्ठतां॥आगच्छतांवा॥ठ॥अथसप्तमीमृचमाह॥ठ॥ ॥प्रथमाहिसुवाचसाहोतारादैव्याक ६
वी॥यज्ञंनोयक्षतामिमं॥ठ॥ ॥प्रथमासुख्यनामेतत्प्रतामोप्रज्ञप्रतामोहिःप्रसिद्धौसुवाचसाप्रि

यवचनौदैव्यादेवाइहहोताराददेवानामाह्वातारोहोमनिष्पादकौवाकवीमेधाविनावतानौस्मदीय
मिदंमंयज्ञयक्षतांजगतांगच्छतांवा॥ठ॥अथाष्टमीमृचमाह॥ठ॥ ॥भारतीलेसरस्वतियावःसर्वाउप
ब्रुवेतानश्चोदयतश्रिये॥ठ॥ ॥हेभारतीभरतआदित्यःतस्यसंबंधिनीभारतीताहशिद्युलोकदेवात
हेइलेपृथ्वीदेविहेसरस्वतिसरस्वतीतिसरोवाप्ररूदकंवातद्वत्यंतरिक्षदेवतेताहशीदेवितिस्त्रःइत्यादि
देवताःएनास्त्रिस्त्रःआदित्यप्रभावविशेषरूपाइत्याहुःयास्तिस्रःसर्वानोयुष्मानुपब्रुवेउपेत्यस्तौमि
तान्यूयंनोस्मान्श्रियेसंपदेचोदयतप्रेरयत॥ठ॥अथनवमीमृचमाह॥ठ॥ ॥त्वष्टारूपाणिहिप्रभुः
पशून्विश्वान्समानजे।तेषांनस्फातिमायज॥ठ॥ ॥त्वष्टायज्ञसाधनपात्राणिमानीदेवोरूपाणियानो
त्पष्टानिरेतासिरूपाणिकर्तुंप्रभुर्हिहिशब्दःअत्यंतरप्रसिद्धिद्योतनार्थःयावच्छोवरेतसःसिक्तस्यत्वष्टा

रूपाणिविकरोतीति।सदेवोविश्वान्सर्वानपिपश्वनस्मदीयान्गवादिकान्समानञ्जेसम्यगनक्तिव्यक्ती ५
करोति।सर्वदिनक्तेर्लिटितस्मान्तुडितितुट्।अथप्रत्यक्षः।तेषांमक्तानांपशूनांस्फातिंवृद्धिंनोस्मदर्थमा
यजस्वर्वतःसृजयतश्कुर्वित्यर्थः॥ग॥अथदशमीमृचमाह॥ब॥ ॥उपत्मन्यावनस्पतेपाथोदेवेभ्यःसृज।
अग्निर्हव्यानिसिष्वदत्॥ग॥ ॥हेवनस्पतेयूपानिमानिदेवत्मन्याआत्मानेवदेवेभ्योग्न्यादिभ्यःपाथःप
शुरूपमन्नंउपसृजउत्पादययूपानावेपशुनियोजनाभावेनहविषोनावात्रय्येवंकृतततिसतिअग्नि
र्हव्यानिहवींषिसिष्वदत्स्वदयातुस्वादूकरोतु॥ग॥अथैकादशीमृचमाह॥ब॥ ॥पुरोगाअग्निर्देवानां
गायत्रेणसमज्यते।स्वाहाकृतीषुरोचते॥ब॥ ॥अयमग्निर्देवानांपुरोगाःअसुरयुद्धंप्रतिपुरोगामी॥य १९
द्वादेवानांमध्येयज्ञप्रत्यग्निरेवपुरोगामी।अतएवाग्रणीर्वादेवाग्निशब्दनिष्पन्नअग्निःकस्मादग्रणीर्भव

तीतिनिरुक्तंतादृशोयंगायत्रेणएतदुपलक्षितेमंत्रेणसमज्यतेसम्यकलक्ष्यतेस्वाहाकृतीषुस्वाहाका
रेषुसत्सुहविःषुदीयमानेषुरोचतेअत्यर्थंदीप्यतेएताःप्रयाजदेवताःयज्ञावयवानिमानिभ्यःतद्वाराएव
यज्ञाएवास्तूयतइतिकेषांचिन्मतंअग्नेरेवनामांतरमित्यन्ये॥ब॥द्वितीयस्यपंचमेनवमोवर्गः॥ब॥ ॥
अग्नेनयेतिदशमंसूक्तमष्टर्चंआगस्त्यंत्रैष्टुभमाग्नेयं।अग्नेनयाष्टावाग्नेयमित्यनुक्रमणिका।प्रातरनुवा
काश्विनशस्त्रयोःत्रैष्टुभेछंदस्यविनियोगः।अथैतस्याहेत्यत्राग्नेनयामेहइन्नित्यष्टानामुत्तमावर्जमितिउद्
रेदितिसूत्रितत्वात्।अत्रशौनकःउत्पथप्रतिपन्नोयोदृष्टोवापिपथःक्वचित्।पंथानंप्रतिपद्येतस्त्वावाक
र्मगार्हितं॥अग्नेनयेतिसूक्तेनप्रसृचंजुहुयाद्धृतं।जपेद्वाप्रयतोनित्यमुपतिष्ठेतवानलमिति॥२अथाश्व
तस्त्रःश्रावणाकर्मणिविनियुक्ताःश्रावण्यांपौर्णमास्यामित्यत्रसूत्रितं।अग्नेनयसुपथारायेअस्मानितितिन

स्तनिभ्रन्न्नमंडत्वेति। आग्नेयेपशौ। वपापुरोडाशयोराग्नेहे अनुवाक्ये तथाचसूत्रितं। अग्नेनयसुपथाराये
अस्मान्पाहिनोअग्नेपायुभिरजस्त्रैरिति। आयाप्रायणीयेष्टाआग्नावयम्यानुवाक्यासेवोदयनीयेया
ज्यातदहप्रायणीयेष्टिरित्यत्रसूत्रितं। अग्नेनयसुपथारायेअस्मानादेवानामपिपंथामगन्मेतिविपरीता
श्चयाज्यानुवाक्याइतिच॥छ॥ तत्रसूक्तेप्रथमामृचमाह॥छ॥ ॥अग्नेनयसुपथारायेअस्मान्विश्वानिदेव
वयुनानिविद्वान्। युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनोभूयिष्ठांतेनमउक्तिंविधेम॥छ॥ ॥हेअग्नेअंगनादिगुणवि
शिष्टदेवद्योतमानविश्वानिवयुनानिसर्वाणिप्रज्ञानानिअनेनैतदनुष्ठितमिदंप्रापणीयमितियदेतज्ज्ञा
नमस्ति। तद्विद्वानित्यर्थः। यतोविद्वान्अतस्त्वमस्मान्सुपथाशोभनेनमार्गेणरायेगंतव्यायस्वर्गादिधनाय
द्वितीयार्थेवाचतुर्थी। प्रापणीयंरयिंप्रतिनयतदर्थंजुहुराणंकुटिलकार्येनःपापंफलप्रतिबंधरूपमस्म

Dr BHAU DAJI

२०

त्अस्मात्तायुयोधिपृथक्कुरु। ततववयंभूयिष्ठांअतिप्रवृद्धांनमउक्तिंनमस्कारोक्तिंस्तुतिंविधिमपरि
चरेमकर्मः॥छ॥ आयुष्कामेष्टौ। अग्नेत्वंपारयेतिद्वेस्विष्टकृतोयाज्येपाहिनइतिचतुर्थ अनुवाक्यापाहिनो
अग्नेपायुभिरजस्त्रैरग्नेत्वंपारयानव्योअस्मानितिसंयाज्येइतिसूत्रितंएतेएवस्वस्त्ययन्यामपिसंया
ज्येइतिसूत्रितत्वात्॥छ॥ सैषाद्वितीयामृचमाह॥छ॥ ॥अग्नेत्वंपारयानव्योअस्मान्स्वस्तिभिरतिदुर्गाणि
विश्वा। पूश्चपृथ्वीबहुलानउर्वीभवातोकायतनयायशंयोः॥छ॥ ॥हेअग्नेत्वंनव्योनवतरःस्तुत्योवाअस्म
स्मान्यागानुष्ठातॄन्पारयकर्मसमाप्यातिपारयअतिक्रामय। केनसाधनेनस्वस्तिभिःअस्तिरविनश्वरतिः
सुशब्दःशोभनवचनःअत्यंतंस्थितिर्यज्ञादिसाधनैःकानिदुर्गाणिदुर्गमनानिपापानिअनतिक्रमणीयानि
यानिदुरितान्यानिअतिपारय। किंचनोस्माकंपृथ्वीपृथुतराभूःपुर्यपिनवत्वितिशेषःपश्चाद्वक्ष्यमाणेन

सहसमुच्चयार्थः।हरिरितिजात्येकवचनं।पुराण्यपिनवंतीत्यर्थः।तथानोस्माकंउरुशंसःपिबहुतरानव १
त्वा।त्वंतोकायपत्यायतनयायपुत्रायतोकशब्दोपत्यसामान्यवचनः।तनयशब्दःपुत्रवचनः।शंसुखंयो
र्मिश्रयतामवा।यद्वारोगाणांशमनंभयानांयावचनंचनवकुर्वित्यर्थः॥२॥अथतृतीयामृचमाह॥२॥ ॥
अग्नेत्वमस्मद्युयोध्यमीवाअनग्नित्राअभ्यमंतकृष्टीः।पुनरस्मभ्यंसुवितायदेवक्षांविश्वेभिरमृतेभिर्य
जत्र॥३॥ ॥हेअग्नेत्वंअमीवाःरोगान्अस्मत्अस्मत्तोयुयोधिवियोजय।याःअनग्नित्राःअग्निनापाल
यितारहिताःकृष्टीःप्रजाःअभ्यमंतअभिमंतेस्मानयच्छब्दाध्याहारादनिपातः।ताःयुयोधिपृथक्कुरु।अनग्नित्राःपा
पिन्यःकृष्टयःप्रजाःअस्मभ्यंतद्यस्म्यमित्रंअभितारोगेआपयितुमर्हंति।वयंतुनतादृशाः।अतोस्मत्तो २१
वियोजयेत्यर्थः।नकेवलंवियोगमात्रं।अपितुपुनःपुनरिदंकर्त्तव्यं।अस्मभ्यंअस्मदर्थंसुवितायशोभ

नफलायइषेअन्नायपृथ्व्यैदेवद्योतमानाग्नेविश्वेभिरमृतेभिःसर्वैरमरणधर्मभिःअन्यैर्यष्टव्यैर्देवैःसहक्षांपृ
थिवींदेवयजनलक्षणामागच्छेतिशेषः॥३॥पाहिनइत्यस्यांविनियोगःत्वमग्नेत्वंपारयेत्यत्रोक्तं।तथाग्नयेप
शावेपैवद्भविषोनुवाक्या।तथाचसूत्रितं।पाहिनोअग्नेपायुभिरजस्रैःप्रवःशुक्रायभानवेभरध्वमिति॥३॥मे
वाचतुर्थीमृचमाह॥३॥ ॥पाहिनोअग्नेपायुभिरजस्रैरुतप्रियेसदनआशुशुक्वान्।मातेभयंजरितारंयवि
ष्ठनूनंविदन्मापरंसहस्वः॥४॥ ॥हेअग्नेनोस्मानजस्रैःअनवरतैरविच्छिन्नैःपायुभिःपालनप्रकारैःपाहि
पालय।उतअपिचप्रियेसदनेतवप्रियभूतेयागगृहेआसमंतात्शुशुक्वान्दीप्यमानोनवेतिशेषः।किंचहेयं
विष्ठयुवतमतेतवजरितारंस्तोतारंमांनूनमद्यभयंमाविदत्मालभतांप्राप्नोति।हेसहस्वःबलवन्नग्नेपर
मपरस्मिन्कालेभयंमाविदत्अपरंमदन्यंवामाविदत्॥४॥अग्नयेपाकायनौमायैककपालःपुरोडाशोष्टम

मानोअग्नइत्यनयाआशयमनिष्टुंहोति॥ ॥सैषापंचमीमृचमाह॥ ॥ ॥मानोअग्नेवसृजोअघायावि
ष्यवेरिपवेदुच्छुनायै।मादत्वतेदशतेमादतेनोमारीषतेसहसावन्परादाः॥ ॥ ॥हेअग्नेनोस्मानअ ५
घायहिंसायअविष्यतिरत्तिकर्मा।नामहंछा।वदुच्छुनायैदुःखंसुखंदुष्टसुखकारिणेदुःखकारिणइत्यर्थः।
तस्मैरिपवेमावसृजःतथानोस्मानअदतेअदंनकायशृंगादिनिघातमावसृजःतथासिषतेहिंसकाय
तस्करायहसादयेहेसहसावन्मावैपरादाःपरान्नतंमादेहिमवर्थानदेहीत्यर्थः॥ ॥इतिद्वितीयस्यपंचमेद
शमोवर्गः॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥ ॥ ॥विघ्नवाँऋतजातयंसगृणानोअग्नेतन्वेवरूथं।विश्वाद्रि
रिक्षोरुतवानिनिन्सोरनिह्रुतामसिहिदेवविष्यट्॥ ॥ ॥हेऋतजातायज्ञार्थमुत्पन्नाग्नेवरूपंव २२
रणीयंत्वांतन्वेशरीरपोषायगृणानस्तुवन्वावानवयादेवतयातद्वानजनोविशायंसतद्यविमुंचति।

स्वस्वात्मानं।कस्मात्सकाशात्।रिरिक्षोर्हिंसितुमिच्छोश्चोरादेःसकाशात्उतवाअथवानिनित्सोःनिंदितु
मिच्छतःहेदेवअभिह्रुतांअभिमुख्येनकुटिलंकुर्वतांद्विषावित्सद्विशेषेणबाधकोसिहिअतस्त्वदनुग्र
हादयंजनोवियंसत्॥ ॥अथसप्तमीमृचमाह॥ ॥ ॥त्वंताँअग्नउभयान्विविद्वान्वेषिप्रपित्वेमनुषोयज
त्र।अभिपित्वेमनवेशास्योभूर्मर्मृजेन्यउशिग्भिर्नाक्रः॥ ॥ ॥हेयजत्रयष्टव्याग्नेत्वंतानुभयान्वेद्दृष्टांश्चोभ
यान्मनुषोमनुष्यान्विविच्यविद्वान्जानन्प्रपित्वसन्निहितएवकालेवेषिकामायसेयष्टृन्तथाकुर्व
न्।अक्रःआक्रमिताहंमनवेपश्चार्थेचतुर्थीमनुष्यस्ययजमानस्यअभिपित्वेअभिप्राप्तकालेअभिगमनव
तियज्ञेवाशास्यानृःशिक्षणीयोनवहदंकुर्विदंकुर्वितिविधेयोनवामर्मृजेन्यःशोधयितायजमानाःउशि
ग्भिःकामयमानैऋत्विग्भिरिति॥ ॥अथअष्टमीमृचमाह॥ ॥ ॥अवोचामनिवचनान्यस्मिन्मानस्यसूनुः

सहसानेऽग्नौ। वयं सहस्रमृषिभिः सनेम विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥८॥ ॥ वयं अस्मिन्नग्नौ निवचनानि
नियमपूर्वकाणि वचांसि स्तोत्ररूपाणि अवोचाम ब्रूमः। अग्निर्विशेष्यते। मानस्य सूनुः मीयत इति मानो ५
मंत्रः तस्य सूनुरग्निः मंत्रेणोत्पद्यमानत्वात्। सप्तम्यर्थे प्रथमा। मानस्य सूनो सहसाने शत्रूणामभिभवितरि
अग्नौ अवोचाम। वयमेभिर्ऋषिभिरतींद्रियार्थप्रकाशकैर्मंत्रैः साधनैः सहस्रमपरिमितं धनं सानम। दिवि
द्यामेति गतं ॥८॥ इति द्वितीयस्य पंचमे एकादशो वर्गः ॥८॥ ॥ अनर्वाणमित्यष्टर्चमेकादशं सूक्तमागस्त्यं
बार्हस्पत्यं त्रैष्टुभं। अनर्वाणं बार्हस्पत्यमित्यनुक्रांतं। अथोत विनियोगो लैंगिकः। अत्र शौनकः। स्नात्वा जपे
दनर्वाणं नमस्कृत्य बृहस्पतिं। वाग्मी धनं च प्राप्नोति मोक्षं लोकं चेति यच्छतीति ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥ २३
अनर्वाणं वृषभं मंद्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नव्यमर्कैः। गाथान्यः सुरुचो यस्य देवा आशृण्वंति नवमानस्य म

र्ताः ॥१॥ ॥ हे होतः अनर्व्यं अनवतरं स्तुत्यं वातं अनर्वाणं आगंतारं स्तोतृरधीनमित्यर्थः। वृषभं अपां फलानां व
र्षितारं मंद्रजिह्वं मादकवाचं बृहस्पतिं मंत्रस्य पालयितारं एतन्नामकं देवं अर्कैरर्चनसाधनैर्मंत्रैर्वर्धय
प्रवृद्धं कुरु। सुरुचः शोभनदीप्तेः नवमानस्य स्तूयमानस्य कर्मणि कर्तृप्रत्ययः। यस्य बृहस्पतेः कर्मणि षष्ठ्यौ।
रोचमानं स्तूयमानं गाथान्यः गाथेति वाङ्नाम। स्तुतिवचसो नेतारो देवा व्यवहर्तारो मर्त्या मनुष्याः होत्रादयः।
यद्वा नवमानस्य स्तुवानस्य यजमानस्य संबंधिनस्ते आशृण्वंति आश्रयंति ईदृशं तं बृहस्पतिं वर्धय। अत्रान
र्वाणमप्रत्यृतमन्यस्मिन्नित्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं। बार्हस्पत्ये पशौ तमृत्वियेत्येषा वपायाज्या। सूत्रितं च। बृह
स्पते अतियदर्यो अर्हादिति तमृत्विया उपवाचः सचंत इति ॥१॥ द्वितीयामृचमाह ॥ ॥ तमृत्विया उपवाचः
सचंते सर्गो न यो देवयतामसर्जि। बृहस्पतिः स ह्यंजो वरांसि विभ्वाभवत्समृते मातरिश्वा ॥२॥ ॥ तं बृहस्

तिंत्स्त्रियाःवर्षर्तुसंबंधिन्योवाचोमाध्यमिकाउपसचंतेसमीपेसेवंतेयःसर्गोनिरुदकस्यस्त्रष्टापिनशाश्वो
पयोदेवयतांदेवानिच्छतांयजमानानांअसर्जिफलंयद्वादेवंत्वामिच्छतांमनुष्याणांअसर्जिस्रष्टवान्वृष्ट्यु ५
दकंयद्वाक्षियाःप्रातःकालीनावाचःहोत्रादिप्रेरितावाचःउपसचंतेनयःसर्गोनिरुदकसृष्टिरिवसःस
एवबृहस्पतिःअंजोदिव्यंजकः।खलुतस्मिन्वर्षतिसर्वेनवंतिअतएवविन्वाविभुर्व्याप्तोमातरिश्वावृष्टि
निर्मातियंतरिक्षेचेष्टमानोवायुसदृशोवावरांसिवरणीयानिवृष्ट्यादिफलानिसंपादयनःअंतेउदके
निमित्तभूतेसतिसमभवत्संभूतःअथवाअंजोयज्ञियानांव्यंजकःमातरिश्वाफलस्यनिर्मातरियज्ञे
श्वसितावर्तमानःसबृहस्पतिःअंतेयज्ञेनिमित्तभूतेसतिवरांसिवरणीयानिहवींषिच्छन्विन्वाविभुः २५
समभवत्॥२॥ अथतृतीयामृचमाह॥३॥ ॥उपस्तुतिंनमसउद्यतिंचश्लोकंयंसत्सवितेवप्रबाहू।अ

स्यक्रत्वाहन्यो३योअस्तिमृगोनभीमोअरक्षसस्तुविष्मान्॥३॥ ॥अयंबृहस्पतिरुपस्तुतिंयजमानेनो
पेत्यक्रियमाणांस्तुतिंनमसःहविर्लक्षणस्यान्नस्योद्यतिमुद्धारंचश्लोकंअन्योयोमंत्रविशेषोस्तितंचप्र
यंसत्प्रकर्षेणयच्छतेस्वीकर्तुंयजमानोवातस्मैवंप्रयच्छन्यास्मै।तत्रदृष्टांतःसवितेवसूर्यइवसयथा
स्तोत्रादिकंस्वीकरोतितद्वत्।यजमानप्रदानपक्षेसवितासर्वस्यप्रसवितासूर्यइवसयथाबाहुभ्यः
प्रकाशादिप्रयच्छतितद्वत्।बाहूबाहुभ्यांयजमानोपीत्यर्थः।तस्यसत्त्वमाह।अरक्षसःस्वविरोधिरक्षो
रहितस्यास्यबृहस्पतेःक्रत्वाकर्मणासामर्थ्येनाहन्योहिंसाधुर्यःस्तर्योस्तिसभीमोनमृगइवभयजन
कःसिंहादिरिवभीमोभयहेतुस्तुविष्मान्बलवान्पस्त्रिमतीतिविशेषः।यस्यमाहात्म्येनमंत्रानिमानि
नोबृहस्पतेःसामर्थ्यात्संदेशाद्यसुरान्जित्वातितेजस्वीभवतितादृशोमत्सानुनावोयजमानदत्तंहवि

रादिकंस्वीकरोतीत्यर्थः॥ब॥अथचतुर्थीमृचमाह॥ठ॥ ॥अस्यश्लोकोदिवीयतेपृथिव्यामत्यो
नयंसद्यक्षभृद्विचेताः॥मृगाणांनहेतयोयंतिचेमाबृहस्पतेरहिमायाँअभिद्यून्॥ठ॥ ॥अस्यबृ
हस्पतेःश्लोकःस्तुत्यात्मिकाकीर्तिःगर्जितवाच्यादिविद्योतमानफलोकेपृथिव्यांचईयतेगच्छतिव्या
प्नोति।योबृहस्पतिरत्योनअतनशीलआदित्यइवयक्षभृद्वस्तृजितंहविरादिकंदधानःविचेताःविवि
धचेतयिताप्राणिनांविशिष्टप्रज्ञायुक्तोवायंसतनियच्छतिफलं।किंचमृगाणांहंतुमन्विष्यतांहेत
यानआयुधानीवास्यबृहस्पतेरिमाहेतयःहिंस्राण्यायुधानियंतिगच्छंतिच।चवायोगेप्रथमेतिननि
घातःअहिमायांआगत्यहंत्र्योरंतरिक्षचारिणीवामायायेषांवृत्रादीनांतानसुरान्अभिद्यून्दिवसान्का
लाध्वनोरितिद्वितीयातान्यायुधान्यभिलक्षयंतिच।उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः॥ब॥अथपंचमी

ऋचमाह॥ब॥ ॥येत्वादेवोस्रिकंमन्यमानाःपापाभद्रमुपजीवंतिपज्राः।नदूढ्येअनुददासिवामंबृहस्प
तेचयसइत्पियारुं॥ठ॥ ॥येदेवबृहस्पतेयेपापाःपापबुद्धयःअल्पाःपज्राःहविर्लक्षणान्नवंतःपापे
नजीर्णवानराज्ञइंकल्याणंदातारंउस्रिकंउस्रियेतिगोमानकुत्सितामल्पक्षीरोद्यावर्णीगांजीर्णमनड्वा
हंवामन्यमानाःउपजीवंतिउपेत्यप्राणंतिअल्पंयाचंतइत्यर्थः।दूढ्येदुर्धियेवचनव्यत्ययः।दुर्बुद्धि
भ्यस्तेभ्योवामंवननीयंधनंनानुददासिनानुकूलंनवितरसि।हेबृहस्पतेदेवपियारुंसोमपानशीलंसोमे
नयष्टारंमरुत्फलरश्मिंउंचयसइतगच्छस्येवअनुगृह्णासि।चयगतावित्यस्येदंरूपं।यद्वाहेबृहस्पतेपि
यारुंहिंसकंपीयतेर्हिंसाकर्मणइदंरूपंप्राणिहिंसकंचयसइतहंस्येव।बृहस्पतयेपश्चानयमिदेवपी
युमितिनिरुक्तं॥ब॥द्वितीयस्यपंचमेद्वादशोवर्गः॥ ॥ठ॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥ठ॥ ॥सुप्रैतुःसू

MEMORIAL
२५

यवसोनपंथादुर्नियंतुःपरिप्रीतोनमित्रः।अनर्वाणोअभियेचक्षतेनोपीवृताअपोर्णुवंतोअस्थुः।
।ढ॥ ॥हेब्रह्मणस्पतेत्वंसुप्रैतुःसुष्ठुगंतुःमनुष्यस्यस्वयवसःशोभनान्नस्यपंथानमार्गइवासु
सुयज्ञमार्गगामिनोगमस्वयवसःपंथाइवसुखकारीभवेत्यर्थः।किंचदुर्नियंतुःदुःखेननियमितुःराज्ञःप
रिप्रीतःसर्वप्रकारेणसंतुष्टद्वेषादिरहितोमित्रोनसुहृन्मंत्रीवसयथादुर्नयेभ्योनिवर्तयतितद्वत्।त्व
मपितथास्मन्नियंकुर्वित्यर्थः।सखिवद्दुर्मार्गान्निवर्त्यमार्गेयज्ञादिरूपेयोजयित्वातत्रापिफलप्रदोभवेत्य
र्थः।किंचअनर्वाणःअपापाःयेनराःअस्मान्अभिआभिमुख्येनचक्षतेबोधयंतीतितेअपीवृताःअज्ञानेनावृ
ताअपित्यपोर्णुवंतःअपगतावरणवंतोज्ञानवंतोस्थुः।तिष्ठंतु।यद्वाअनर्वाणःशत्रुमाप्नुवंतोयेस्मद्विरो २६
धिनोनोस्मान्अभिचक्षते।अभिवदंतिनिंदंतीतितेअपीवृताःआच्छादितारक्षिताः।अपिअपोर्णुवंतःअपगत

रक्षणाभवंति।ढ।संयंस्तुभइत्येषाबार्हस्पत्येपशौपुरोडाशस्ययाज्यासूत्रितंच।संयंस्तुभोवनयोनयंत्ये
वापित्रइति।ढ।सेषासप्तमीमृचमाह।ढ। ॥संयंस्तुभोवनयोनयंतिसमुद्रंनस्रवतोरोधचक्राःस
विद्वाँउभयंचष्टेअंतर्बृहस्पतिस्तरआपश्चगृध्रः।ढ। ॥यंबृहस्पतिंस्तुभःस्तोत्राणिअवनयोनसर्वाअव
नयोनम्रयोमनुष्यायथास्वामिनंकर्मप्रतिवासंयंतिसंगच्छंतितद्वत्।तथासमुद्रंरोधचक्राःनदीनामेत
त्।रोधनशीलानिचक्राणियासुताःताहृश्यःकूलंक्रमाणावास्रवतःस्रवंतोनद्योयथायंतितद्वत्।सर्वाअपि
स्तुतयःयमेनप्राप्नुवंति।गृध्रःगर्द्धनशीलःवृष्टिमाकांक्षमाणःसबृहस्पतिःविद्वान्चक्षमाणानिद्वंतरगत
गणांउभानिहृदिंआपउदकानिचोनयंतंमध्येस्थित्वाचष्टेपश्यतिकरोतीत्यर्थः।ढ।अथाष्टमीमृचमाह।ढ।
॥ ॥एवामहस्तुविजातस्तुविष्मान्बृहस्पतिर्वृषभोधायिदेवः।सनःस्तुतोवीरवद्धातुगोमद्विद्यामेषंवृजनंजी

स्वात्तुं॥७॥ ॥कंकतइतिषोडशर्चंद्वादशंसूक्तंअगस्त्यस्य॥अप्तृणसूर्यास्त्रियोदेवताःत्रिष्टुप्छंदःसू
र्येविषमित्याद्यास्तिस्रोमहापंक्तयः॥अष्टकौमत्स्यस्तद्वादशकोदशकाश्चेत्यक्तास्तृणोपितद्यात्॥नवाना
मित्येषात्रयोदशीमहाबृहती॥चत्वारोष्टकाजागतबृहतीइत्युक्तं॥अत्रयद्यप्यक्षराणिन्यूनानितथापि
स्वरेणपूरणीयानि॥अत्रचानुक्रमणिकाकंकतःषोडशोपिनिषदानुष्टुभमप्तृणसौर्येविषशंकावानगस्त्यः
प्राब्रवीद्दशम्याद्याश्चतिस्रोमहापंक्त्योमहाबृहत्यान्तेनिउपनिषदितिरहस्यमित्यर्थः॥विषशंकायुक्तोगस्त्यः
तत्परिहारायेदमुक्तवान्॥श्रौतस्यविशेषविनियोगोनास्ति॥लैंगिकः॥अत्रशौनकः॥कंकतोनेतिसूक्तंतुविषार्तःप्र
यतोजपेत्॥विषंनक्रमतेचास्यसर्वादृष्टविषादपि॥यत्कीटलूतासुविषंदंष्ट्रिवृश्चिकतश्चयत्॥सर्वंचैत २७
न्मंत्रंवैजपन्सर्वमपोहतीति॥७॥प्रथमामृचमाह॥६॥ ॥कंकतोनकंकतोथोसतीनकंकतः॥द्वावि

तिप्लुषीइतिन्यदृष्टाअलिप्सत॥७॥ ॥कंकतःअल्पविषःकश्चित्नकंकतःतद्विपरीतोअनल्पविषोमहा
रोगादिकृतकतेर्गत्यर्थस्यवर्णव्यत्ययेनकृतइतिसरन्भवति॥अथोपिरचसतीनकंकतःसतीनमित्युदक
सतीनामसतीनंगच्छन्मितितन्नामसुपाठात्॥उदकचारीअल्पविषवान्॥कश्चित्डुंडुभादिःएवंद्वावितिअ
ल्पविषमहाविषभेदेनजलस्थभेदेनवाद्विप्रकाराइतिप्लुषीइतिप्लोषणाविति प्रकारद्वैविध्यद्योतकत्व
योःप्रतिपादनायेतिकारद्वयंतथाअदृष्टाअदृश्यमानरूपाःएतत्संज्ञकाश्चकेचित्विषधराएवमुक्तप्र
काराएसंतितेषुनंमान्यलिप्सतविषेशेणलिंपंतिसर्वाण्यंगानिविषम॥दृणोतिकेनैवंकृतमितिज्ञायत
इतिभावः॥७॥अथद्वितीयामृचमाह॥६॥ ॥अदृष्टान्हंत्यायत्यथोहंतिपरायती॥अथोअवघ्नतीहंत्य
थोपिनष्टिपिंशती॥७॥ ॥अनेनविषघ्नोषधिस्तूयते॥आयतीविषदष्टस्यसकाशमागच्छंतीविषनिर्हर्ण

साधनौषधिः अदृष्टान् अदृश्यमानान् विषधरान् हंति। हिनस्ति। अथा अपि च परायती परागच्छंती समार्जनि मम ५
येवक्ति अदृष्टान् हंति नाशयति जलचरविषधरान् अथो अपि च अव घ्नती कर्मणि कर्तृप्रत्ययः अवहन्यमा
नौषधिः स्वगंधेन हंति बहुविषा बहुविषान् यद्वा काचिदौषधिः दंशकान् मारयत्येव। अथो अपि च पिंषती पे
षणं कर्वती दृशात् पिष्यमाणा वौषधिः पिनष्टि न्वो। सा करोत्यस्य विषान्। अथवा सर्वेषु वाक्येषु विषेशेणास
र्वविषकारिणां नाश उक्तः॥ब॥ अथ तृतीयामृचमाह॥ब॥ ॥शरासः कुशरासो दर्भासः सैर्या उत॥ मौं
जा अदृष्टा वैरिणाः सर्वे साकं न्यलिप्सत॥ब॥ ॥अन्यांश्च विषधरानाह। शरासः शरा वेणुदंडसदृशा अं
त्येछिद्राः तृणविशेषाः कुशरासः कुत्सितशराः आत्मछिद्राः शरसदृशाः तृणविशेषाः दर्भासो दर्भाः कुशाः सै २८
यति टाकादिप्रांतो इव तृणविशेषाः आत्मवासा इति प्रसिद्धाः मौंजाः मुंजाः प्रसिद्धाः वैरिणाः वीरणप्रका

रा एतेषु वर्तमानाः अदृष्टाः उक्तरूपाः सार्वविषधराः साकं मिलित्वा न्यलिप्सत निलिपंति स्म॥ग॥ अथ च
तुर्थमृचमाह॥ग॥ ॥नि गावो गोष्ठे असदं नि मृगासो अविक्षत। नि केतवो जनानां न्यदृष्टा अलिप्सत।
॥ग॥ ॥गावो गोष्ठे न्यसदन् निषीदंति मृगासो मृगाः न्यविक्षत निविष्टाः स्वस्वस्थान उपरताः जनानां प्राणि
नां केतवः प्रज्ञानानि उपसर्गश्च तेषां योग्य क्रियाध्याहारनी चान्यनवन् एतस्मिन् समये अदृष्टा अदृश्यमा
नरूपाः संतो न्यलिप्सत निलिंपंति विशेषेण॥ग॥ अथ पंचमीमृचमाह॥ग॥ ॥एत उ त्ये प्रत्यदृश्रन् प्रदोषं
तस्करा इव। अदृष्टा विश्वदृष्टाः प्रतिबुद्धा अभूतन॥ग॥ ॥त्ये ते एते सर्पाः प्रत्यदृश्रन् प्रतिदृश्यंते गात्रो
च्छ्वासादि लिंगेन यद्वा ते गात्रो हंतारः दिवा एते प्रतिदृश्यंते। तत्र दृष्टांतः। प्रदोषं रात्रिदोषाः रात्रिं प्रति तमसा
वृता सुरात्रिषु तस्करा इव। हिंसकाश्चोरा दृश्यंते यथा तद्वत्। कीदृशास्ते अदृष्टाः अपरिदृश्यमानाः विश्वदृ

ष्टाःक्विंदृष्टंयेस्तैतादृशाःप्रतिदृश्यंतेअतोहेनराःप्रतिबुद्धाभवतअनृतननवत॥ब॥द्वितीयस्यपंच ५
मेचतुर्दशोवर्गः॥ब॥अथषष्ठीमृचमाह॥ब॥ ॥द्यौर्वःपितापृथिवीमातासोमोभ्रातादितिःस्वसा॥अदृष्टाविश्वदृष्टास्तिष्ठतेलयतासुकं॥ब॥ ॥अतःपरंविषविचिकित्सा॥तत्रतावनद्रासर्पाःवोयुष्माकंद्यौःपिता॥पृथिवीमातासोमोभ्राता॥अदितिर्देवमातासास्वसाएवंमहानुभावामहोरगा॥अदृष्टाःअन्यैरदृश्यमानरूपाःस्वयंतुविश्वदृष्टाःसर्वस्यद्रष्टारोयूयंतिष्ठततस्वस्वस्थानेमांप्रतिमागच्छतसुखुतराकंसुकयथातथाश्लयतशीरयतगच्छत॥सोमशब्देनसोमधाराफलोकउच्यते॥पृथिव्यांतस्मिंल्लोकस्थानस्थाःसर्पाःस्वस्वस्थानंप्राप्नुत॥अस्मद्बाधंमाकुरुतेत्यर्थः॥ब॥अथसप्तमीमृचमाह॥ब॥ ॥येअंस्यायेअंग्याः २९
सूचीकायेप्रकंकताः॥अदृष्टाःकिंचनेहवःसर्वेसाकंनिजस्यत॥ब॥ ॥येअंस्याःआसाहःअंगगाः

अंसेनवाःअंसाभ्यांखादंतोवातथायेअंग्याःअंगगाःअंगेनशरीरेणहंतारोवासूचीकायःसूचीकाःसूचीसदृशपुच्छरोमाणोवृश्चिकाद्याःयेचप्रकंकताःअल्पविषाअल्पगामिनोवामहोरगाःअदृष्टाअदृश्यमाना॥किंचनयकिंचित्सर्पजातमस्मिन्देशास्मिन्समीपेवोयुष्माकंकिमस्ति॥अतःयूयंसर्वेसाकंसहनितरांतस्यतगच्छतातस्मात्स्थानाद्दूरंगच्छत॥अस्माकंदृष्टिगोचरंमागच्छतेत्यर्थः॥ब॥अथाष्टमीमृचमाह॥ब॥ ॥उत्पुरस्तात्सूर्यएतिविश्वदृष्टोअदृष्टहा॥अदृष्टान्सर्वाञ्जंभयन्सर्वाश्चयातुधान्यः॥ब॥ ॥असौसूर्यःपुरस्तात्पूर्वस्यांदिश्युदेतिकीदृशःसःविश्वदृष्टःविश्वैर्द्रष्टव्यायस्यसतादृशःअदृष्टहाअदृष्टाविषविशेषाःविषधरविशेषावातेषांहंता॥यद्वाअदृष्टमदर्शनमज्ञानमंधकारस्तस्यहंता॥सूर्यउदितेसतिःसर्वेविषधराःविषाणिदापलायंते॥किमर्थमुदेतीतिचेत्॥उच्यते॥सर्वान्अदृष्टान्अदृष्टव्यान्विषरासभादीन्जंभयन्हिंसयन्॥तथासर्वाः

यडुधान्यःयातवोयातनाःतीव्रवेदनाःतासांधात्रीरुत्पादयित्रीर्म्मीहारगीगाहसीवर्जिंनयन्पुरस्तादु
दति।अतोस्मन्त्रोनिडस्यतेतिसंबंधः॥ग॥अथनवमीमृचमाह॥ग॥ ॥उदपप्तदसौसूर्यःपुरुविश्वानि
ऋर्वन्।आदित्यःपर्वतन्भ्योविश्वदृष्टोअदृष्टहा॥ग॥ ॥असौपुरस्ताद्दृश्यमानःसूर्यःसर्वस्यप्रेरकः
आदित्यःउदपप्तत्ऊर्ध्वंगच्छतिपततोर्धुलिभागमेरूपंकिंकुर्वन्विश्वानिवस्तूनिविषाणिपुरुप्रभूतंज्व
र्वन्हिंसन्।कीदृशोसौपर्वतन्भ्यःपर्ववद्भ्यःप्राणिभ्यःतेषामुपकारायआदित्यःविषोदनादीनामदनशील
विश्वदृष्टःविश्वंदृष्टंयेनतादृशःअदृष्टहाअदृष्टानाविषविशेषाणांहंताएवंमहानुभावःसूर्यउधमारो
हति।अतोविशेषशंकानकार्यः॥ग॥अथदशमीमृचमाह॥ग॥ ॥सूर्येविषमासज्जामिदृतिंसुरावतोगृ ३०
हा।सोचिन्नुनमरातिनोवयंमरामारेअस्ययोजनंहरिष्ठामधुत्वामधुलाचकार॥ग॥ ॥आदित्यमंडलेच

तुर्थेनांगुलिनाविषमादायमधुज्ञत्यायोजयित्वानिर्विषोनवेदिति।यदेतद्विषविद्यायामुक्तंतदिदमन्त्रो
च्यते।अहंविषाहृतोगरस्यःसूर्येसर्वस्यप्रेरयितरिमधुविद्यारूपेसूर्यमंडलेविषमाहृस्थवितमानंसूर्येआ
सज्जामिआसक्तंकरोमि।तत्रदृष्टांतःसुरावतोगृहेनिसुरानिर्माष्टिसदनेदृतिमिवचर्ममयंसुरापात्रमिवय
थानकर्तुर्नदोषायनवतितद्वद्विषमादित्यस्यनबाधकमित्यर्थः।सोचिन्।सचित्सज्जयांकःप्रसिद्धोस्य
सःसूर्यःखलुनमरातिनम्रियतेनोवयंमरामतद्वदुयद्यानन्नेवविवस्यवोजितत्वाद्वयमपिनम्रियामहे।उ
नयोरमरणोकारणमाह।हरिष्ठाःहरयोश्वाःतेषुस्थितआदित्यःआरेदूरेअस्यविषस्ययोजनंप्रापणंचकार।
नदेवोच्यते।ह्वेविषवांत्वांमधुअमृतंचकारविषस्यविषनावंदूरेपचोद्यामृतीचकारेति।एपेवमधुलामधु
दात्रीनिर्विषीकर्त्रीमधुविद्यायदादित्यस्यविषयोजनं।तेनचामतीयंरणंयदस्तिएषामधुविद्या॥ग॥द्दति।

यस्यपंचमेपंचदशोवर्गः॥छ॥अथएकादशीमृत्वमाह॥छ॥ ॥इयत्तिकाशकुंतिकामकाळघासमत्तेवि ५
षंसोचित्तुनमरातिनोवयंमरामारेअस्ययोजनंहरिछामधुत्वामधुलाचकार॥छ॥ ॥इयत्तिकाइय
त्तांकुवर्णाइयत्तावबालेत्यर्थःशकुंतिकाःशकुंतशकुनःतस्यस्त्रीतांकपिंजलीमाकृत्मका।सानेतव
विषंजघासनत्हितवती।साविषइत्रशितिप्रसिद्धा।साचित्तसाउइतिनिपातनसमुदायएकंपदं।सापिशकुं
तिकानम्रियतेनित्यप्रतिपन्नत्वाद्विषस्यशिष्टंव्याख्यातचरं।अनेनविधायांपदेइहत्तविषंतस्यशा
कुंतोत्यआदित्याप्रदानसमस्तीत्यफलंनवति॥छ॥अथद्वादशीमृत्वमाह॥छ॥ ॥त्रिःसप्तविष्णुलिंग
काविषस्यपुष्पमन्नन्।ताश्चित्तुनमरंतिनोवयंमरामारेअस्ययोजनंहरिछामधुत्वामधुलाचकार॥छ॥ २
॥ ॥त्रिःसप्तत्रिगुणिताःसप्तसंख्याकाविष्णुलिंगकाविविधाःविष्णुलिंगकाःसप्तसुलिंकाखलोइति

अल्कस्सलनेदेनैकविंशतिर्यसिंतोःयद्वात्रिःसप्तंएकविंशतिनेदाविष्णुलिंगकाःसूक्ष्मचटकिका
विषप्रतिपन्नन्हताःविषस्यास्मदावरकस्यपुष्पंपोषमन्नन्।अदंत्तनाशयंत्तताश्वनमरंतिनवय
मपि।शिष्टमविशिष्टं॥छ॥अथत्रयोदशीमृत्वमाह॥छ॥ ॥नवानांनवतीनांविषस्यरोपुपीणांस
र्वासामयनंनामारेअस्ययोजनंहरिछामधुत्वामधुलाचकार॥छ॥ ॥नवानांनवतीनांनवाधिका
नांनवतिसंख्याकानांनदीनां।पुनःकीदृशीनांविषस्यास्मद्यपेकस्यसर्वस्यविषस्यपुरोपुपीणांले
पयित्रीणांछेत्रीणांसर्वासांउक्तानांगंगादिनदीनांनामान्ययनंरक्षामिसंकीर्तयामि।रुदेछांदसेलु
ङिछांदसःल्लुक्।इयइोर्नः।अस्ययोजनमित्यादिगतं॥छ॥अथचतुर्दशीमृत्वमाह॥छ॥ ॥त्रिःस
प्तमयूर्यःसप्तस्वसारोअग्रुवःतास्तेविषंविजभ्रिरुदकंकुंनिनीरिव॥छ॥ ॥त्रिःसप्तएकविंशति

संख्याकाःमयूर्योमिथुरास्त्रियःताःविषकारिसर्पदूषिण्यइतिप्रसिद्धानागद्वेषिगरुडपक्षादुत्पन्नत्वात्
तथासप्तएतत्संख्याकाःसर्पाणांस्वभावाःस्वसारःस्वयमेवसरणाःअप्सुवःनदीनामेतत्अप्सुरगंगाद्याः
प्रसिद्धाःसप्तनद्यःसंतितास्तेदेइंहृतविषंविजभ्रिरेविशेषेणाहरंतु।तत्रदृष्टांतः।उदकंकुंभिनीः।कुंभिन्यः
कुंभवत्यःकुंभेनजलहारिण्यइवतायथातद्धरंतितद्वत्सप्तोमयूर्यःतिप्रसृतंहरंतु॥छ॥अथपंचद
शीमृचमाह॥छ॥ ॥इयत्तकःकुषुंभकस्तकंभिनद्म्यश्मना॥ततोविषंप्रवावृतेपराचीरनुसंवतः॥छ॥
॥ ॥इयत्तकःकुस्येयत्तःअल्पप्रमाणइत्यर्थःकुषुंभकःकुंटथीसुंभतिविषतीतिसर्पिणांकुंस्मितं
सुंभयितानिकुषुंभकोनकुलःसतेविषंहरत्वितिशेषः।यदिनतथासकरोतितर्हितंकुस्मितंतंनकुलमश्म २२
नानिनाग्निविदारयामिविषनिर्हरणप्रयोगेयावद्विषामगामतंपाषाणमनुघातमनुतिष्ठंतितद्विदःत

दिदमत्रोक्तं।ततःएवंप्रयोगेसतिविषंप्रवावृतेविपावृत्ताहेडोद्विषंप्रवर्त्तात।निर्गच्छत्विकाःप्रति।उच्यते।प
राचीःपरांगंचनवर्त्तरितिदारगाःसंवतःसंविभागवतोदिशोनुलक्षीकृत्यदिगंतंप्रतिगच्छतु।नमांप्रति
गच्छत्वित्यर्थः।अध्यायोपाकरणयोत्सर्गयोःकुषुंभकस्तदित्यंत्याविनियुक्तादधिसक्तुरसुहोतीत्यपक्र
म्यकुषुंभवस्तदब्रवीदितिसूत्रितत्वात्।सै॥छ॥सैषाषोडशीमृचमाह॥छ॥ ॥कुषुंभकस्तदब्रवीद्गिरेः
प्रवर्त्तमानकः।वृश्चिकस्यारसंविषमरसंवृश्चिकतेविषं॥छ॥ ॥एवंमहानुभावेनागस्त्यमहर्षिणा
उच्यमानेसनेसतिगिरेःसकाशात्प्रवर्त्तमानकःप्रवर्त्तमानोतिशीघ्रमभिगच्छन्कुषुंभकोनकुलःतद
ब्रवीत्।तद्वाक्यमाचख्यौ।किंतदिति।उच्यते।वृश्चिकस्यैतद्विषंअरसंअसारंबाधकंनभवतीत्यर्थः।तथालो
केपिसर्पदष्टमपिकृम्यादिदंशानेमेवन्नतोनबाधइतिहिववदंति।एतमनिवचनेनसोपिनिर्विषोभवत्।

अथतंवृश्चिकंप्रतिनकुलआह।इहवृश्चिकतेविषमरसअतस्त्वमपिकिंकरिष्यतितस्मात्परिहरेतियादेव ५
मवादीत्तदाप्रभृतिहवृश्चिकविषमसारमनवत्।एषाविषनिर्हरणफपनिषत्॥७॥इतिद्वितीयस्यपंच
मेषोडशोवर्गः॥७॥ ॥श्री॥ ॥इतिसायणाचार्यविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेद्वितीयाष्टकेप्रथमे
मंडलेचतुर्विंशोनुवाकः॥७॥ ॥श्री॥ ॥प्रथमंमंडलंच॥ ॥शतर्चिनांप्रथमंमंडलंव्याख्यातं॥ ॥
अथगार्त्समदंद्वितीयंमंडलंव्याख्यायते॥ ॥७॥ ॥त्वमग्नेद्युभिरित्यादिकंद्वितीयंमंडलंचत्वारोनुवा
काः।तेषुप्रथमेनुवाकेएकादशसूक्तानि।तत्रत्वमग्नेद्युभिरितिषोडशर्चंप्रथमंसूक्तं।मंडलद्रष्टागृत्समद
ऋषिःसचपूर्वमांगिरसकुलेशुनहोत्रस्यपुत्रःसन्यज्ञकालेसुरैर्गृहीतःइंद्रेणमोचितःपश्चात्तद्वचनेनैव २२
भृगुकुलेशुनकपुत्रोगृत्समदनामाभूत्।तथाचानुक्रमणिकायआंगिरसःशौनहोत्रोभूत्वाभार्गवः
शौनकोभवत्सगृत्समदोद्वितीयंमं ऽलमपश्यदिति।तथातस्यैवशौनकस्यवचनमृष्यनुक्रमणे।त्वमग्न
इतिगृत्समदःशौनकोभृगुतांगत।शौनहोत्रःप्रकृत्यातुयआंगिरसउच्यतइति।तस्मान्मंडलद्रष्टाशौन
कोगृत्समदऋषिःजगतीछंदःमंडलादिपरिभाषयाग्नेयं।अत्रानुक्रमणिका।त्वमग्नेन्नागतंत्विति।प्रा
तरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागतच्छंदसीदमादिसूक्तद्वयस्यविनियोगः।त्वमग्नेद्युभिरितिसूक्तस्त्रि
तत्वात्।उपाकरणोत्सर्जनयोरप्याद्याविनियुक्ता॥७॥तत्रप्रथमामृचमाह॥७॥ ॥त्वमग्नेद्युभिस्त्वमाशु
शुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि।त्वंवनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वंनृणांनृपतेजायसेशुचिः॥७॥ ॥हेअग्ने
अग्रणीत्वादिगुणविशिष्टहेनृणांनृपतेनृणांमनुष्याणांमध्येनराष्टारःसंति।तेषांविशेषेणपालयितः
यहोभाभ्यांपदाभ्यांबहुत्वंनित्यस्वामित्वंचप्रतिपाद्यतेसर्वेषामपिनराणांनित्यपालकेत्यर्थः।नृणा

मित्यस्यनिघाताभावश्छांदसः।तादृशहेदेवत्वंक्रतियागादिवसैःनिमित्तभूतैर्जायसेयागार्थंमननेनोत्प ५
द्यसइत्यर्थः।यद्वातादृशोद्दिवसेभ्यःइतोजायसेतत्रयागादिवसेषुप्रसिद्धोभवसीत्यर्थः।तथात्वमाशुशुक्ष
णिःजायसेआसर्वतोदीप्यमानोभवसि।आङ्उपपदेशुचदीप्तावित्यंतस्यसनंतस्यछांदसमिदंरूपं।य
द्वा।आशुशीघ्रंशुचादीप्तासनयनःसंसेव्यतइति।आशुशुचंशोकंसनोतिददातिशत्रुभ्योदोहादिनेत्या
शुशुक्षणिः।तादृशोभवसि।एवंसर्वत्रप्रतिविशेषणंजायसइतियोज्यं।हेअग्नेत्वंअद्भ्योवृष्ट्युदकेभ्योजा
यसेविद्युद्रूपेणवाडवरूपेणवासमुद्रोदकेभ्यः।अश्मनोमेघात्पाषाणाद्वापरिजायसे।योअश्मनो
रंतरग्निंजजानेतिहिमंत्रांतरं।त्वंवनेभ्योवृक्षादिसमूहेभ्योदावरूपेणत्वमोषधीभ्यःवैश्वानररूपेण। ३५
एवंमनुनावस्त्वंमथनेनोत्पन्नःसन्सर्वात्मकोभवसीत्यर्थः।शुचिरेवजायसे।यद्वाशुचिरादित्यरूपे

जायसइत्यर्थः।अत्रत्वमग्नेयज्ञनिरस्तोनिरित्यादिनिरुक्तमनुसंधेयं॥१॥अथद्वितीयामृचमाह॥१॥ ॥त
वाग्नेहोत्रंतवपोत्रमृत्वियंतवनेष्ट्रंत्वमग्निदृतायतः।तवप्रशास्त्रंत्वमध्वरीयसिब्रह्माचासिगृहपतिश्चनोद
मे॥२॥ ॥हेअग्नेहोत्रंहोतुःकर्मशस्त्रयाज्यादिलक्षणंयदस्तितदपितवैवत्वदर्थमित्यर्थः।तथापोत्रं
पोतुःकर्मयदस्तितदपितवैव।तथाऋत्वियंप्राप्तकालमार्त्विज्यंतवैव।नेष्ट्रंनेष्टुःकर्मप्रस्थितयाज्यादिरू
पंतवहेअग्नेत्वमग्निन्नयतोअग्नीध्रस्त्वमेवासि।तथाऋतायतोयज्ञमिच्छतस्तवैवप्रशास्त्रंयत्प्रशास्तुर्मैत्रा
वरुणस्यकर्मतत्हेअग्नेत्वमध्वरीयसिअध्वरंयज्ञंकामयसेअध्वर्युर्भवसीत्यर्थः।तथाध्वर्युशब्दात्क्यप्रत्ययेः
अध्वर्युरध्वरयुरध्वरंकामयतइतिवेदितिनिरुक्तं।तथाब्रह्माब्राह्मणाच्छंदस्यपसितथानोदमेस्मद्यज्ञगृहे
गृहपतिश्चासीति॥२॥अथतृतीयामृचमाह॥२॥ ॥त्वमग्नइंद्रोवृषभःसतामसित्वंविष्णुरुरुगायोनम

स्यः॥त्वंब्रह्मारयिविद्ब्रह्मणस्पतेत्वंविधर्तःसचसेपुरंध्या॥१॥ ॥हेअग्नेत्वंयतःसतांवृषभोवर्षितासिअ ५
तइंद्रोसि।यद्वासतांमाधृतांइंद्रोसिकामानांवर्षितासि।त्वंविष्णुरसि।यतउरुगायःबहुभिर्गीयमानोनमस्य
नमस्कार्यश्चभवसि।हेब्रह्मणस्पतेपरिवृढस्यकर्मणोमंत्रस्यपालयितस्त्वंयतःरयिवित्गवादिधनस्यवे
त्ताअतोब्रह्मासि।हेविधर्तःविविधकारकवैश्वानररूपाग्नेपुरंध्याबहुप्रकारयाबुध्यासचसेसमइवर्त
सेसर्वदाबुध्यासहयसइत्यर्थः॥१॥अथचतुर्थीमृचमाह॥१॥ ॥त्वमग्नेराजावरुणोधृतव्रतस्त्वंमित्रो
भवसिदस्मईड्यः॥त्वमर्यमासत्पतिर्यस्यसंभुजंत्वमंशोविदथेदेवभाजयुः॥१॥ ॥हेअग्नेत्वंयतोधृत
व्रतःधारितकर्मासिअतोवरुणोराजासि।यतोदस्मःशत्रूणामुपक्षयितासिईड्यःस्तुत्यश्चअतोमित्रःएतन्ना ३५
मकोदेवासि।यतःसत्पतिःसतामभिमतप्रदानेनपालयिताअतःअर्यमाभवसि।दातृत्वंचार्यम्णोलिंगं।अ

र्यमेतितमाहुर्यददातीतियस्यार्यम्णोदानंसंभुजंसततंभुजव्यापकंभवति।यद्वायस्यधनंसंभुजंसम्य
क्भोगायसाधुयद्वीहणांतथात्वंअंशःभूर्यमहरयंतिरश्चतएतन्नामकोदेवोसिताहशाहदेवविदथेस्म
दीययज्ञेभाजयुःफलानांभाजयिताप्रापयितासि॥१॥अथपंचमीमृचमाह॥१॥ ॥त्वमग्नेत्वष्टाविध
तेसुवीर्यंतवग्नावोमित्रमहःसजात्यं।त्वमाशुहेमाररिषेस्वश्व्यंत्वंनरांशर्धोअसिपुरूवसुः॥१॥ ॥१॥
हेअग्नेत्वष्टाफलस्यसाधुसंपादयितात्वंविधतेपरिचरतेजनायसुवीर्यंधारणेनवीर्यंधनंतद्धेतुर्भवसि।ग्ना
वःस्तुतिवाचःसंतितास्तवत्वयाकृताः।हेमित्रमहःहितकारितेजसःसजात्यंअस्माकंबांधवंभजसइत्यर्थः
हेअग्नेआशुहेमाआशुप्रेरयितात्वंस्वश्व्यंशोभनाश्वसमूहोपेतंफलंररिषेददासि।हेअग्नेपुरूवसुःप्रभू
तधनस्त्वंनरांनराणांशर्धोबलस्थानीयोसि॥१॥इतिद्वितीयस्यपंचमेसप्तदशोवर्गः॥१॥अथषष्ठीमृचमाह॥१॥

॥ ॥त्वमग्नेरुद्रोअसुरोमहोदिवस्त्वंशर्धोमारुतंपृक्षईशिषे।त्वंवातैररुणैर्यासिशंगयस्त्वंपूषावि
धतःपासिनुत्मना॥ब॥ ॥हेअग्नेत्वंमहोदिवोमहतोद्युलोकात्उपलक्षणमेतत्।लोकत्रयात्अ
सुरःशत्रूणांनिरसितारुद्रोसिरुद्दुःखंदुःखहेतुर्वापापादिःतस्यद्रावयिताएतन्नामकोदेवोसिरुद्रो
वाएषयदग्निरित्यादिश्रुतेरुद्रशब्देनव्यवहारात्।यद्वात्वंरुद्रःरोतिमामनिष्ठानराडःस्वेपतिष्यंती
तिरुद्रःतादृशोसि।रुद्रोरौतीतिसतइतिहिनिरुक्तं।तथामहोमहतोद्युलोकस्यसंबंधीअसुरोसिअ
सुर्वलंतस्यदाताआदित्यरूपश्चत्वमसि।अग्नेर्द्युलोकसंबंधअसुरस्तत्रवादिवोअसुरायमन्मेत्या
दिषु।तथात्वंमारुतंशर्धःमरुत्संबंधरूपंबलमसिवायुरूपश्चत्वमसीत्यर्थः।एवमग्न्यादित्यवायुरूप ३६
स्त्वंपृक्षोन्नस्यहविर्लक्षणस्यत्वमीशिषेईश्वरोभवसियस्मादेवंतस्मात्त्वंवातैर्वायुसदृशैररुणैररु

णैररुणवर्णैरश्वैःशंगयःसुखस्यगृहरूपआवासभूतःसन्यासिप्राप्नोषियागगृहं।यद्वाअरुणैर्गम
नशीलैर्वातैर्वायुभिर्नुन्नःसन्यासिवने।तथात्वंपूषासर्वस्यपोषणःसन्नुक्षिप्रंत्मनाआत्मनाअनुग्र
हरूपयास्वबुद्ध्यैवविधतःपरिचरतोयजमानान्पासि॥ग॥अथसप्तमीमृचमाह॥ग॥ ॥त्वमग्नेद्रवि
णोदाअरंकृतेत्वंदेवःसवितारत्नधाअसि।त्वंभगोनृपतेवस्वईशिषेत्वंपायुर्दमेयस्तेविधत्॥ब॥ ॥अ
हेअग्नेत्वंअरंकृतेत्वामलंकुर्वतेयजमानायद्रविणोदाःहिरण्यस्यदातासिदेवोद्योतमानःसवितासवि
तासर्वस्यसत्कर्मसुप्रेरकस्त्वंरत्नधारमणीयानांधनानांमणिमुक्तादीनांधारयितासि।तथाहेनृपते
नृणांपालकाग्नेत्वंभगोभजनीयःसन्वस्वोवसुनोधनस्यईशिषेसमर्थोभवसि।दात्वंयोयजमानोद
मेयज्ञगृहेतेत्वांअविधत्परिचरतितस्यपायुःपालकस्त्वमसि॥ग॥अथाष्टमीमृचमाह॥ब॥ ॥ग॥

त्वामग्नेदमआविश्पतिंविशस्त्वांराजानंसुविदत्रमृंजते।त्वंविश्वानिस्वनीकपत्यसेत्वंसहस्राणिशतादश
प्रति॥८॥ ॥हेअग्नेविश्पतिंयजमानानांपालकंत्वांविशःयजमानादमेस्वकीयेयज्ञगृहेआआसाद ५
यंति।उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः।तथात्वाराजानंदीप्यमानंसुविदत्रंशोभनज्ञानंअस्मदनुग्र
हचेतस्कंसुधनंवात्वांऋंजतेप्रसाधयंति।ऋंजतिःप्रसाधनकर्मेतियास्कः।यतएवंततोहेस्वनीकशोभनज्वा
लारूपसेनत्वंविश्वानिसर्वाणिद्रव्याणीतिशेषः।षष्ठ्यर्थेद्वितीया।विश्वेषांद्रविणानांस्वसोमभराडाशादी
नांपत्यसेईश्वरोभवसि।ईश्वरनामैतत्।इष्यतिपत्यतइतितन्नामसुपाठात्।यद्वापतिनात्वमाचरसि।त्वं
सहस्राणिशतानिदशएतत्संख्याकानिप्रतिएतत्संख्याकानामभिमतसाधनानांप्रतिनिधिरित्य ३७
र्थः।प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोरितिकर्मप्रवचनीयत्वं।तैर्यत्फलंभवतितत्त्वयालभ्यतइत्यर्थः॥८॥अथनवमी॥

॥ ॥त्वामग्नेपितरमिष्टिभिर्नरस्त्वांभ्रात्रायशम्यातनूरुचं।त्वंपुत्रोभवसियस्तेविधत्त्वंसखासुशेवःपा
स्याधृषः॥९॥ ॥हेअग्नेपितरंपालकंत्वांनरोनेतारोयजमानाइष्टिभिरेषणसाधनैर्यागैःयजंतइतिशेषः॥
पितृवत्पालनाययजंतइत्यर्थः।तथातनूरुचंशरीराणांदीपकंशरीरेषुदीप्यमानंवैश्वानरात्मनात्वांभ्रातृ
त्वायसौभ्रात्रायशम्याकर्मनामैतत्कर्मणायजंतइतिशेषः।यद्वोभयत्रवक्ष्यमाणेनाविधदित्यनेनसंबंधः
हेअग्नेयोनरस्तेत्वांअविधत्परिचरतितस्यत्वंपुत्रोभवसिपुत्रवत्पालयिताभवसितथात्वंसखासमा
नख्यानःसखिवद्धितकारीसुशेवःशेवमितिसुखनामसुखंनामसुसुखकारीसन्आधृषःआधर्षका
त्पापादिरक्षसिपितृत्वकामयपितृत्वेनभ्रातृत्वकामायभ्रातृत्वेनपुत्रकामायपुत्रस्थानीयोभवसित्रि
प्रकारेणरक्षसीत्यर्थः॥९॥अथदशमीमृचमाह॥१०॥ ॥त्वमग्नऋभुराकेनमस्यस्त्वंवाजस्यक्षुमतो

रायईशिषे।त्वंविभास्यनुदक्षिदावनेत्वंविशिक्षुरसियज्ञमातनिः॥७॥ ॥हेअग्नेत्वंरुक्षुःउरुत्वासममानो
मेधावीवात्वमाकेअंतिकेनिभावेवनमस्योनमस्कार्यःस्तुत्यइत्यर्थः।इतरदेवतावन्मंत्रप्रतिपाद्यत्वाका
रेणस्कृत्योनभवसि।किंतुप्रत्यक्षइत्यर्थः।तथात्वंक्षुमतःशाश्वतःसर्वत्रश्रूयमाणस्यवाजस्यान्नस्य
रायोधनस्यचईशिषेस्वामीभवसि।अनस्तहृदीत्यर्थः।हेअग्नेत्वंविभासिविशेषेणदीप्यसेतदर्थम
नुक्रमेणैवधक्षिदहसिकाष्ठादीन्देहलीदीपिप्ररूपंसंहितायांनपठ्यतवोनावश्छांदसः।किमर्थमवंदा
नवेछेदनायांधकारस्ययद्वारुविपोदानवतेयजमानायवा।किंचत्वंयज्ञंविशिक्षुःविशेषेणशिक्षयि
तासाधयितासि।नलोकाव्ययेतिषष्ठ्यानिषेधः।तथाआतनिःफलस्यसर्वतोविस्तारयिता॥७॥इति ३९
द्वितीयस्यपंचमेष्टादशोवर्गः॥७॥अथैकादशी॥ ॥त्वमग्नेअदितिर्देवदाशुषेत्वंहोत्राभारतीवर्द्ध

सेगिरा।त्वमिलाशतहिमासिदक्षसेत्वंवृत्रहावसुपतेसरस्वती॥७॥ ॥हेअग्नेदेवत्वंदाशुषेहविर्द
त्तवतेयजमानायादितिरखंडयितापरिपालयतासि।ययाअदीनाभूमिरसि।किंचत्वंशतहिमाहिम
शब्दःकालोपलक्षकः।अपरिमितकालानित्याइलाभूमिरसितादृशीसतीदक्षसेदानायसमर्थाभ
वसि।तङःउत्तरत्वादनिघातः।तथाहेवसुपतेधनपालकवृत्रहापापादेर्हंतात्वंसरस्वतीसरणवान्वा
युक्तस्संबंधिनीएतन्नियामकामाध्यमिकासिआदित्याग्निवायूनांसंबंधिन्याभारतीलासरस्वत्याख्या
यातिस्रोदेव्यःसंतिताअपित्वमेवेत्यर्थः॥७॥अथद्वादशी॥७॥ ॥त्वमग्नेसुभृतउत्तमंवयस्तवस्पा
र्हेवर्णआसंदृशिश्रियः।त्वंवाजःप्रतरणोवृहन्नसित्वंरयिर्बहुलोविश्वतस्पृथुः॥७॥ ॥हेअग्नेत्वंसु
भृतःसुष्टुपोषितःसन्उत्तमंनिरतिशयंवयःअन्नमायुष्यंवात्वमसितत्संपादकोसीत्यर्थः।तथातव

स्पार्हैः स्पृहणीयैर्वासि ज्योतिष्मत्त्वादिलक्षणे संदृशि सम्यग्दर्शनीये श्रियः ऐश्वर्याणि कांतयो वः आश्रित्य व- ५
र्तंते। उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः। किंच त्वं वाजः अन्नं तत्साधकत्वात्ताच्छब्द्यं अन्नसाधक इत्यर्थः।
प्रतरणः प्रतारयिता पापानात्। अत एव बृहत् महानसि। तथा त्वं रयिर्धनरूपोसि बहुः सर्वविषयबाहुल्यो-
पेतः। विश्वतः पृथुः विस्तीर्णः प्रख्यात इत्यर्थः॥ग॥ अथ त्रयोदशी॥ग॥ ॥त्वामग्न आदित्यास आस्यं१ त्वां
जिह्वां शुचयश्चक्रिरे कवे। त्वां रातिषाचो अध्वरेषु सश्चिरे त्वे देवा हविरदंत्याहुतं॥ब॥ ॥हे अग्ने त्वां आ-
दित्यासः अदितेः पुत्रा इंद्रादयः आस्यं स्वकीयं मुखं भक्षणपानादिसाधनं चक्रिरे इति वक्ष्यमाणेन सं-
बंधः। तथा हे कवे क्रांतप्रज्ञ त्वामेव शुचयः शुद्धा दीप्ता वा देवा जिह्वां स्वकीयजिह्वास्थानीयमास्वादन- ३९
साधनं चक्रिरे त्वन्मुखेनैव भक्षयंति त्वज्जिह्वयैवास्वादयंतीत्यर्थः। तथा त्वामेव रातिषाचः रातिर्हविर्दत्त-

हविरादि धनं च तेन समवेता देवा अध्वरेषु यज्ञेषु सश्चिरे सेवंते त्वामेव प्रतीक्षंते विना त्वया स्वेषां हविर्लक्ष-
णायोगात्। एवं कृत्वा त्वयि देवाः सर्वे आहुतं सर्वतो दत्तं हविरदंति भक्षयंति। एवं सर्वदेवोपकारिणं म-
नुनावं स्तौमीत्यर्थः॥ग॥ अथ चतुर्दशी॥ग॥ ॥त्वे अग्ने विश्वे अमृतासो अद्रुह आसा देवा हविरदंत्याहु-
तं। त्वया मर्तासः स्वदंत आसुतिं त्वं गर्भो वीरुधां जज्ञिषे शुचिः॥ग॥ ॥हे अग्ने त्वे त्वयि विश्वे सर्वे अमृतासः
अमरणधर्माणः अद्रुहः अद्रोग्धारो देवा आसा त्वदीयेनास्येन आहुतं हविरदंति भक्षयंति। आस्यशब्दस्य
तृतीयैकवचने पद्दन्नोमास् इत्यादिना आसन्नादेशः। ऊडिदंपदादि इति विभक्तेरुदात्तत्वं। तथा मर्तासो मनु-
ष्या अपि त्वया साधनभूतेन आसुतिं रसरूपमन्नादिकं स्वदंति आस्वादयंति। त्वमेव वीरुधां लतादीनां गर्भः
गर्भस्थानीयः तासां मध्यावस्थानात् वसुः सर्वेषां निवासभूतः सन् जज्ञिषे उत्पादयसि सस्यान्नं॥ब॥ अथ

पंचमी॥छ॥ ॥त्वंतान्संचप्रतिचासिमज्मनाग्नेसुजातप्रचदेवरिच्यसे।पृक्षोयदत्रमहिनावितेभु ५
वदनुद्यावापृथिवीरोदसीउभे॥छ॥ ॥हेअग्नेत्वंमज्मनाबलेनतान्प्रसिद्धान्देवान्संचासिसंगछ
सि।तैःसहितोभिनवसि।तथासामर्थ्येनप्रतिचासिप्रत्येकंतैर्विभिन्नःप्रतिनिधिर्वानिवसि।प्रतिस्वीका
रसमयेतैःरहितोनवसिवियुक्तश्चनवतीत्यर्थः।हेसुजातशोभनजननमंत्रमहितमथनेनोत्पन्नत्वा
द्देवःसुजन्मत्वं।तादृशस्त्वंहेदेवप्ररिच्यसेचातैर्बलेनचाधिकोनवसि।आधिक्येकारणमाह।यत्य
स्मात्अत्रास्मिन्यज्ञेपृक्षःसर्वमप्यन्नंव्यत्ययेनबहुवचनं।ततेतवविभुवत्समर्थंभवतिमहिमामा
हात्म्येनयतोमहत्त्वमस्तिअतइत्यर्थः।उक्तेतितदुच्यते।रोदसीसर्वनिरोदनस्वभावेउभेद्यावापृथिव्या ५०
वनुतेप्रतितयोर्मध्येव्याप्तंइत्यर्थः।त्वयिहुतमन्नंत्वन्महत्त्वेनलोकत्रयेव्याप्तमित्यर्थः॥छ॥अथषोडशी॥छ॥

॥ ॥येस्तोतृभ्योगोअग्रामश्वपेशसमग्नेरातिमुपसृजंतिसूरयः।अस्मांचतांश्चप्रहिनेषिवस्यआबृहद्वदेम
विदथेसुवीराः॥छ॥ ॥अनयाहोतास्तुतिनिगमव्याजेनमाशास्ते।हेअग्नेसूरयोमेधाविनःप्रेरयितारो
वायजमानाःस्तोतृभ्यःस्तुतिकर्तृभ्योअग्रांगावोग्रगामिन्योयस्यास्तादृशीं।गोप्रमुखांअश्वपेशसंपेशइति
रूपनामअश्वेननिरूपणीयांएतद्वयंप्राधान्याभिप्रायं।गोश्वाश्वश्चाजाश्चेतिदक्षिणापरिगणनेगवा
श्वयोःप्राधान्यात्।तादृशींरातिमुपसृजंतिददतेतान्यजमानानस्मांश्चर्त्विजोवस्योवसीयःश्रेष्ठंस्वर्गादि
स्थानंआसर्वतःप्राणादिभिःप्रकर्षेणनयसिखलुनयेत्यर्थः।हिप्रसिद्धौवयंचसुवीराःशोभनपुत्रादिस
हिताविदथेयज्ञेबृहद्बृहत्महत्मंत्रजातंचवदेमोच्चारयामामःस्तुमइत्यर्थः॥छ॥इतिद्वितीयस्यपंचमेए
कोनविंशोवर्गः॥छ॥ ॥यज्ञेनवर्द्धतेतित्रयोदशर्चंद्वितीयंसूक्तंमंडलद्रष्टुःगृत्समदस्यार्षंमंडलादित्वा

ग्नेयमितिपरिभाषयाग्नेयं।उशद्धेत्यनुवर्त्तनादिदमपिजागतं।यज्ञेनसप्तोनेत्यनुक्रांतं।प्रातरनुवाकाश्विन
शस्त्रयोर्जागतेछंदस्यविनियोगः।सूत्रंतुपूर्वसूक्तएवोक्तं।तथाचातुर्विंशिकेतृतीयसवनेजातवेद
स्यनिविद्धानमिदं।चातुर्विंशिकंतृतीयसवनमिति।चतुर्विंशादेतिदिष्टत्वात्।।७।।तत्रप्रथमा।।७।।
यज्ञेनवर्द्धतजातवेदसमग्निंयजध्वंहविषातनागिरा।समिधानंसुप्रयसंस्वर्णरंद्युक्षंहोतारंवृजनेषु
धृर्षदं।।७।। ।।हेयजमानाऋत्विजोवायूयंजातवेदसंजातानांवेदितारंजातधनंजातप्रज्ञंवा
ग्निंयज्ञेनयागेनवर्द्धतसामान्येनोक्तंविशेषेणाह।हविषाचरुपुरोडाशादिनातना।विस्तृतयागि
रास्तुत्याचयजध्वंपूजयध्वं।कीदृशंतंसमिधानंसमिध्यमानंसुप्रयसंशोभनान्नंस्वर्णरंस्वर्गेनितथाय
जमानायस्यताहशं।यद्वास्वरितिसर्वपर्यायिस्तुतीनांनेतारःस्तोतारःबहुस्तोतारमित्यर्थः।द्युक्षंदी

MEMORIAL

प्तंद्युनिवासिनंवाहोतारंहोमसंपादकंवृजनेषुबलेषुधृर्षदंतंबलस्यकर्त्तारमित्यर्थः।अग्नेपाटवेसति
शरीरंबलवन्नवतीतिप्रसिद्धं।।७।।अथद्वितीया।।७।। ।।अनित्वानक्तीरुषसोववाशिरेग्नेवत्संनस्वसरे
षुधेनवः।दिवइवेदरतिर्मानुषायुगाक्षपोभासिपुरुवारसंयतः।।७।। ।।हेअग्नेत्वात्वांअग्निप्रतिन
क्तीरात्रीउषसःअह्वानिसर्वासुरात्रिषुसर्वेष्वप्यहस्सुयद्वानक्ताशब्दःसायंकालंलक्षयति।सायंप्रातरग्नि
होत्रस्यसद्भावात्सर्वेष्वकालेषुसायंप्रातःकालेषुवाववाशिरेआक्रांतवंतेयजमानायष्टुं।यद्वाअह्ना
निरात्रयश्चत्वामेवकामयंतेतेषुतंकालेकर्मणाश्चोदनात्कालानांकामनमुपचर्यते।तत्रदृष्टांतः।स्व
सरेषुस्वयंसरणशीलेषुगृहेषुसुष्ठुसरणाधिकरणेषुगोष्ठेषुवाधेनवोवत्संनवत्समिव।किंचइषु
रुवारबहुभिर्वरणीयाग्नेसंयतोनियतस्त्वंदिवइवद्युलोकस्येवअरतिःव्याप्तोविस्तृतः।तत्रत्यानादे

वानांहविःप्रदानायैवसर्वत्रवांतेत्यर्थः।मानुषामानुषाणांयजमानानांसंबंधिनीयुगायुगानियुगशब्दः ५
कालोपलक्षितः।प्रातरादिसवनानिसर्वेषुसवनेषु।अत्यंतसंयोगेद्वितीया।क्षपारात्रीःसर्वासुरात्रि
ष्वपिआभासिसमंतादीप्यसे॥छ॥अथतृतीया॥छ॥ ॥तंदेवाबुध्नेरजसःसुदंससंदिवस्पृथिव्योर
रतिंन्येरिरे।रथमिववेद्यंशुक्रशोचिषमग्निंमित्रंनक्षितिषुप्रशंस्यं॥छ॥ ॥तंप्रसिद्धयुक्तगुणविशिष्ट
मग्निंदेवाःअसिताव्यवहर्तारऋत्विजोवारजसोरंजनात्मकस्यलोकस्यबुध्नमूलेपृथिव्यांवेद्यामित्य
र्थः।तत्रन्येरिरेनितरामीरयंतिव्यापारयंतिस्वस्वरूपविज्ञानायऋत्विक्पदैःस्तोत्रादिनानितरांगच्छंतिन्
जंतेकीदृशमित्याह॥सुदंससंशोभनदर्शनंदिवस्पृथिव्योःअरतिंईश्वरंगंतारंव्याप्तंवावेद्यंवेदाधनं ४२
तस्माइतिरथमिवरथंयथास्वाभिमतलाभायाश्रयंतेतद्वत्।यद्वारथमिवप्राप्तिसाधनत्वेनवर्तमानंवेद्यं

लब्धव्यंशुक्रशोचिषंदीप्तवर्णंअग्निमित्रमिवसखिवत्कार्यसाधकं।यद्वाआदित्यमिवक्षितिषुयागभूमिषु
मनुष्येषुवाप्रशंस्यंप्रकर्षेणस्तुत्यंएवंमहानुभावमग्निंन्येरिरेइति॥छ॥अथचतुर्थी॥छ॥ ॥ ॥तंक्षुम्नमा
र्णंरजसिस्वआदमेचंद्रमिवसुरुचंह्वारआदधुःपृश्न्याःपतरंचितयंतमक्षभिःपाथोनपायुंजनसीउभेअ
नु॥छ॥ ॥तंक्षुमंतरंरजस्यंतरिक्षेआक्रममाणंसर्वतःसिंचंतंवृष्टिजलंरजसिपृथिव्यांवर्द्धांघृतादिना
आसिच्यमानंवास्वेस्वकीयेह्वारेकुटिलेदमेयागगृहेआदधुःआदधाना।कीदृशंतंचंद्रमिवसुरुचंचंद्रमि
निहिरण्यमिवशोभनदीप्तिंपृश्न्याअवस्थायांपृश्न्याःपतरंफललोकस्यांतरिक्षस्यगंतारंअक्षभिःस्वकीये
ज्वालारूपैःअवयवैःचितयंतंचेतयमानंपाथोनपायुंउदकमिवरक्षकंउभेजननीसर्वस्यजनयित्र्योद्या
वापृथिव्यावनुव्याप्तं।तस्यानेवहोमाधारत्वेनस्थितत्वाद्धविःप्रापणायफललोकगामिनमितिभावः।एवंरूपम

निमाद्धोत॥छ॥अथपंचमीमृचमाह॥छ॥ ॥सहोताविश्वंपरिभूत्वध्वरंतमुहव्यैर्मनुषऋंजतेगिरा।हिरि
शिप्रोवृधसानासुजर्भुरद्यौर्नस्तृभिश्चितयद्रोदसीअनु॥छ॥ ॥सोग्निर्होताहोमनिष्पादकःसन्विश्वंस
र्वमध्वरंयागंपरिभूतपरितोभवतु।तमुतमेवाग्निंहव्यैर्हविर्भिःगिरास्तुत्याचमनुषोमनुष्याऋंजतेप्रसा
धयंति।ऋंजतिःप्रसाधनकर्मा।हिरिशिप्रोहरणशीलहनुःहिरीमान्सोमपीथोवाशिप्राःशीर्षस्तुवितताहिरण्यशि
रित्यादिमंत्रांतरात्।वृधसाधनासुप्रवर्द्धमानास्वौषधीषुज्वालासुवाजर्भुरत्।भ्रियमाणोयज्ञगंता।शत्रं
तंपदंयङ्द्वितीयार्थेसप्तमी।वर्द्धमानाउषधीर्जर्भुरत्पुनःपुनर्हरन्नित्यर्थः।द्यौर्द्युलोकोनक्षत्रैःस्तृभिर्न
नक्षत्रैरिवरोदसीअनुद्यावापृथिव्यावनुचितयन्चेतयति।ज्वालाभिर्विस्फुलिंगैश्चभुवमंतरिक्षंचव्या ४२
प्नोतीत्यर्थः॥छ॥ ॥इतिद्वितीयस्यपंचमेविंशोवर्गः॥छ॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥छ॥ ॥सनोरेवत्समिधा

नःस्वस्तयेसंददस्वान्रयिमस्मासुदीदिहि।आनःकृणुष्वसुवितायरोदसीअग्नेहव्यामनुषोदेववीतये॥
॥छ॥ ॥हेदेवसतादृशस्त्वंनोस्माकंस्वस्तयेस्वस्त्यविनाशनाम्नेक्षेमायरेवत्रयिमत्रयिंधनं
उपर्युपरिवृद्धिमत्।दानयोग्यंवाधनंअस्मासुसंददस्वान्सम्यक्प्रयच्छन्समिधानोस्माभिःसम्यगिध्य
मानःसन्दीदिहिदीप्यस्वापक्षेरेवदितिक्रियाविशेषणंराधनंसमृद्धिमत्यथातथादीप्यस्वेति।तथानु
नःसमननोस्मभ्यंसुवितायसुहितायशोभनफलायरोदसीद्यावापृथिव्यावाकृणुष्वसर्वतःकुरुष्व।उभौ
लोकौभोगप्रदौकुर्वित्यर्थः।किमर्थमितितदुच्यते।हेदेवाग्नेमनुषोमनुष्यस्ययजमानस्यममसंबंधी
निहव्याहवींषिवीतयेदेवेभ्योभक्षणायपुनःपुनर्यागाद्यनुष्ठानायेत्यर्थः॥छ॥अथसप्तमीमृचमाह॥
॥छ॥ ॥दानोअग्नेबृहतोदाःसहस्रिणोदुरोनवाजंश्रुत्याअपावृधि।प्राचीद्यावापृथिवीब्रह्मणाकृधि

स्वार्णशुक्रमुषसोविदिद्युतुः॥ब॥ ॥हेअग्नेनोस्मभ्यंबृहतोमहतःप्रभूतान्गवाश्वादिधनविशेषा ५
न्दाःदेहि।तथासहस्रिणःसहस्रसंख्योपेतान्पुत्रप्रभृत्यादीन्दाःदेहि।ददातेश्छांदसोलुङिरूपं।वा
क्यदीनेदनिघातः।कृत्यैकीर्त्यैवाजमन्नंदुरोनतस्यद्वाराण्यपिनशब्दश्चार्थे।अपावृधिअपवृणु
प्रेरयेत्यर्थः।यद्वाद्वाराणीव।तप्रांश्चपायान्विशादयति।तथैदंद्यावापृथिवीब्रह्मणापरिवृढेनकर्मणा
प्राचीप्रत्नंचनेअस्मदनुकूलेऽधिकुरु।स्वर्णआदित्यइवसययाजगत्प्रकाशयतितद्वत्।शुक्रं
दीप्तंत्वामुषसउषःकालाविदिद्युतुः।विद्योतयंति।उषःकालेह्यग्नयःप्रज्वाल्यते॥ब॥अथाष्टमीमृचमा
ह॥ब॥ ॥सइधानउषसोराम्याअनुस्वार्णदीदेदरुषेणभानुना।होत्राभिरग्निर्मनुषःस्वध्वरोराजा ५५
विशामतिथिश्चारुरायवे॥ब॥ ॥सोग्निःरामरमणहेतुभूताउषसःअनुअनुलक्ष्यइधानःइध्यमा

नःदीपितःसन्अरुषेणरोचमानेनभानुनातेजसास्वर्णआदित्यइवदीप्यतेसोग्निर्मनुषोमनुष्यस्यहोतुः
होत्राभिः।होत्रेतिवाङ्नाम।होमसाधनभूताभिःस्तुतिभिःस्तूयमानःस्वध्वरःशोभनयागोविशांप्रजानांरा
जाराजमानःस्वामीआयवेमनुष्याययजमानायतदर्थंचारुःचरणशीलःअतिथिःअतिथिवत्पूज्योभ
वति॥ब॥अथनवमीमृचमाह॥ब॥ ॥एवानोअग्नेअमृतेषुसत्यधियाधीपायबृहद्दिवेषुमानुषा।दुहा
नाधेनुर्वृजनेषुकारवेत्मनाशतिनंपुरुरूपमिषणि॥ब॥ ॥बृहद्दिवेषुप्रभूतदीप्तिषुअमृतेषुदेवे
षुमध्येहेसत्यसत्यवन्।अग्नेएवंमानुषामनुष्याणांमध्येनोस्मदीयाधीर्बुद्धिःस्तुतिःकर्मवा।एवएवंपी
पायप्याययति।यद्वामानुषामनुष्यान्धीस्त्वदीयाबुद्धिःकर्मवाप्याययतु।तथात्वदीयाधीःवृजनेषुयज्ञे
षुकारवेस्तोत्रेदुहानधेनुःदोग्ध्री।धेनुरिवत्सोपममेतत्।त्मनाआत्मानेवइषणि।इषणीयांसत्यांशति

नंअपरिमितसंख्याकंपुरुरूपंगवाश्वादिरूपेणनानारूपंधनसंभृतंइहानाभवति॥छ॥अथदशमीमृच
माह॥छ॥ ॥वयमग्ने अर्वता वा सुवीर्यं ब्रह्मणा वा चितयेमा जनां अति। अस्माकं द्युम्नमधि पंच कृष्टिषू
च्चा स्वर्ण शुशुचीत दुष्टरं॥छ॥ ॥हेअग्नेवयंयजमानाःसुवीर्यंशोभनसामर्थ्योपेतंयथातथाअर्व
तावाअरुणकुलेनाश्वेनवाशब्दश्चार्थेब्रह्मणावाअन्नेनचत्वद्दत्तेनजनानस्मत्समानानतिचितयेम
अतिक्रम्यज्ञायेमहि।कर्मणिकर्तृप्रत्ययः।यद्वात्वद्दत्तेनाश्वेनान्नेनचसुवीर्यंचितयेमप्रकाशायमत
दर्थमस्माकंपंचपंचसुकृष्टिषुजनेषुनिषादपंचमेषुचतुर्षुवर्णेषुउच्चाउच्चैःअतिप्रभूतंदुस्तरंअन्ये
नाप्राप्यंद्युम्नंधनंस्वर्णसूर्यइवअधिकंशुशुचीतदीप्यतां।अधीत्ययमनर्थकोवा॥छ॥अथैकादशीमृ ५५
चमाह॥छ॥ ॥स नो बोधि सहस्य प्रशंस्यो यस्मिन्सुजाता इषयंत सूरयः। यमग्ने यज्ञमुपयंति वाजिनो

नित्ये तोके दीदिवांसं स्वे दमे॥छ॥ ॥हेअग्नेसहस्यशत्रूणामभिभवितःबलप्रभववाप्रशंस्यःस्तुत्यः
त्वंनोस्मदीयंस्तोत्रादिकंबोधिबुध्यस्व।सहस्येत्यत्रकइत्याह।यस्मिन्त्वयिसुजाताःशोभनजननाःसूरयःस्तोतार
ऋत्विजःइषयंतगमयंतिस्तोत्राणि।किंचहेअग्नेयज्ञंयजनीयंयंवाजिनोहविर्लक्षणान्नवंतोयजमाना
नित्येतोकेरसेपुत्रेनिमित्तभूतेसति।तद्वातस्मिन्तथादीप्यतेपुत्रगतेयथापिनादीप्यतितद्वत्स्वेदमेस्व
कीयेयागगृहेसवनीयानिदिस्थानेदीदिवांसंप्रथमानसुपयंतिहविःस्तोत्रादीनामबोधीत्यन्वयः॥छ॥
अथद्वादशीमृचमाह॥छ॥ ॥उभयासो जातवेदः स्याम ते स्तोतारो अग्ने सूरयश्च शर्मणि। वस्वो रायः पुरु
श्चंद्रस्य भूयसः प्रजावतः स्वपत्यस्य शग्धि नः॥छ॥ ॥हेजातवेदःजातानांवेदितरग्नेस्तोतारःत्वांस्तुवं
तऋत्विजःसूरयामेधाविनोयजमानाश्चेत्येवमुभयासःउभयेवयंशर्मणिसुखेनिमित्तभूतेसतितेतवसंबं

धिनःस्यामनवेमा।यद्वातेशर्मणिस्यामत्वंचनोस्माकंवस्वोनिवासहेतोर्वसिष्ठस्यरायोगवादिधनस्यपुरु
श्चंद्रस्यअतिशयेनाह्लादकस्यबहुहिरण्योपेतस्यवाभूयसःप्रभूतस्यप्रजावतोभृत्याद्युपेतस्यपुत्रा
दिभिर्भोगपर्याप्तस्यवास्वपत्यस्यशोभनपुत्रस्यईदृग्रूपंधनंनोस्मभ्यंशाग्धिदेहिदातुंशक्तोभवसि॥ब॥येस्तो
तृभ्यइतित्रयोदशीव्याख्या॥त॥ब॥ ॥येस्तोतृभ्योगोअग्रामश्वपेशसमग्नेरातिमुपसृजंतिसूरयः।अ
स्मांचतांश्चप्रहिनेषिवस्यआबृहद्वदेमविदथेसुवीराः॥ब॥ ॥इतिद्वितीयस्यपंचमेएकविंशोवर्गः॥ब॥
॥ ॥समिद्धोअग्निरित्येकादशर्चंतृतीयंसूक्तंगार्त्समदंत्रैष्टुभंसप्तमीजगतीसमिद्धोअग्निरग्निनानरा
शंसतनूनपादादयएकादशप्रजाजदेवताःसमिद्धएकादशासप्तमीजगतीत्यनुक्रमणिका।पशौशुन ४८
कानामिदमाप्रीसूक्तं।गृत्समदस्यापिशुनकत्वात्समिद्धोअग्निरितिशुनकानामितिदिष्टसूक्तं।गृत्समद

स्यापिशुनकत्वात्समिद्धोअग्निरितिशुनकानामितिदिष्टत्वात्॥ब॥तत्रप्रथमामृचमाह॥ब॥ ॥समिद्धोअ
ग्निर्निहितःपृथिव्यांप्रत्यङ्विश्वानिभुवनान्यस्थात्।होतापावकःप्रदिवःसुमेधादेवोदेवान्यजत्वग्निरर्हन्
॥ब॥ ॥पृथिव्यांवेदिलक्षणायांसमिद्धःसम्यक्दीप्तःएतन्नामकोग्निःनिहितःस्थापितःसन्विश्वानिस
र्वाणिभुवनानिभूतजातानिप्रत्यङ्अभिमुखःसन्अस्थात्तिष्ठतियदासर्वेजनाःपश्यंतितथाप्रहृष्टोभ
वतीत्यर्थः।किंचसोग्निर्होताहोमनिष्पादकोदेवानामाह्वातावपावकःशोधकःप्रदिवःपुराणःसुमेधाःशो
भनप्रज्ञोदेवोद्योतमानःएवंमहानुभावोग्निअर्हन्यागयोग्यःसन्देवान्यजतुअत्रयष्टव्यानिंद्रादीन्य
जतु॥ब॥अथद्वितीयामृचमाह॥ब॥ ॥नराशंसःप्रतिधामान्यंजन्तिस्रोदिवःप्रतिमह्नास्वर्चिः।घृतप्रुषा
मनसाहव्यमुंदन्मूर्धन्यज्ञस्यसमनक्तुदेवान्॥ब॥ ॥नराशंसःनरैर्नेतृभिऋत्विग्भिःशंसनायएतन्नाम

कोग्निःस्वर्चिःशोचनन्दालःसन्धामानिस्थानानित्र्याकृत्यधिकरणानितेजांसिप्रतिपत्येकंमङ्क्षास्त्वमर्चिषा
अंजन्व्यक्तीकुर्वन्नितिद्वौदिवःद्योतमानास्त्रीन्भूम्यादिलोकांश्चप्रतिपत्येकमंजन्ननुष्ठितान्भूमिंप्रकाशेना
तरिक्षंहविःश्रापणेनदिवमित्यभिप्रायः॥यद्वालोकानांप्रत्येकंत्रित्वोपेतत्वात्तिस्रोदेव्यइत्यविरुद्धंतिस्रो
देवःपृथिवीस्तिस्रइत्यादिमंत्रवर्णात्त्रयोवाइमेत्रिवृतोलोकाइतिब्राह्मणाच्च।तथाघृतप्रुषा।घृतंसिंचता
मनसाहव्यंरुदन्क्लेदयन्स्निग्धीकुर्वन्यज्ञस्यमूर्द्धन्मूर्द्धनिमुख्येहोमसमयेदेवान्यष्टव्यान्समनक्तु
सम्यक्व्यक्तीकरोतुतर्पयत्वित्यर्थः॥ब॥अथतृतीयामृचमाह॥ब॥ ॥ईळितोअग्नेमनसानोअर्हन्दे
वान्यक्षिमानुषात्पूर्वोअद्य।सआवहमरुतांशर्द्धोअच्युतमिंद्रंनरोबर्हिषदंयजध्वं॥ब॥ ॥हेअग्नेईळि ५३
तोस्माभिःस्तुतःसन्मनसास्मदनुरक्तेनदेवानांयागबुद्ध्यावाअर्हन्योगयोग्यःसन्मानुषाद्धोतुःपूर्वभावी

नोस्मदर्थमद्यास्मिन्दिनेदेवान्यष्टव्यान्यक्षि।त्वमेवयजसि।सतादृशोयष्टात्वमावह।आकारयकान्मरु
तांशर्द्धोगणंअच्युतमक्षीणमिंद्रंदेवानांतमिंद्रमपियद्वामरुद्भिरुपेतमिंद्रंअनंतरंहेनरोनेतारऋत्वि
जोबर्हिषदंबर्हिषिसीदंतंतमिंद्रंयजध्वंपूजयध्वं॥ब॥अथचतुर्थीमृचमाह॥ब॥ ॥देवबर्हिर्वर्द्धमानंसु
वीरंस्तीर्णंरायेसुभरंवेद्यस्यां।घृतेनाक्तंवसवःसीदतेदंविश्वेदेवाआदित्यायज्ञियासः॥ब॥ ॥देवबर्हिर्दे
वएतदभिमानन्नाग्नेवर्द्धमानंसुवीरंशोभनवीरसंपादकंसुभरंसुष्ठुसंस्तीर्णंअस्मदीयैर्ऋत्विग्भिरास्तृ
तंभव।किमर्थंरायेधनाय।अस्यांवेदीवेद्यां।सप्तम्यर्थेप्रथमासंज्ञा।संहितायांयणादेशःछांदसः।घृतेनाक्ते
नाक्तमिदंस्निग्धंबर्हिःसीदत।केहेवसवःएतन्नामकाःहेविश्वेसर्वेदेवाःहेआदित्याःयज्ञियासोयज्ञार्हास्ते
यूयमिदंबर्हिर्निषीदत।अस्मिन्बर्हिषिनिषीदतेत्यर्थः॥ब॥अथपंचमीमृचमाह॥ब॥ ॥विश्रयंतामुर्विया

हूयमानाद्वारोदेवीःसुप्रायणानमोभिः।व्यचस्वतीर्विप्रथंतामजुर्यावर्णंपुनानायशसंसुवीरं॥५॥ ॥
द्वारोदेवीःअग्नेर्द्वारनिमानिन्योदेव्योविश्रयंतांविविच्यश्रयंतांविवृतापिधानाभवंतु।कीदृश्यस्ताउर्वियाः ५
उर्व्यःमहत्यःनमोभिर्नमस्कारोपेतैःस्तोत्रैर्हूयमानाःसुप्रायणाःसुष्ठुप्रकर्षेणगंतव्याःईदृश्यादेव्योवि
श्रयंतां।किंचव्यचस्वतीःव्याप्तिमत्यःअजुर्याःअहिंस्याःअजननावासुवीरंशोभनपुत्राद्युपेतंयशसंयशो
युक्तंवर्णंवरणीयंरूपविशेषंपुनानाःयजमानाशोधयित्र्यःसंपादयित्र्योदेव्योविप्रथंतांविशेषेणप्रख्या
नाभवंतु॥५॥ ॥इतिद्वितीयस्यपंचमेद्वाविंशोवर्गः॥ ॥५॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥५॥ ॥साध्व
पांसिसनतानउक्षितेउषासानक्तावय्येवरण्विते।तंतुंततंसंवयंतीसमीचीयज्ञस्यपेशःसुदुघेपयस्व ४८
ती॥५॥ ॥साधुसाधूनिनोस्मदीयानिअपांसिकर्माणिउक्षियसततासनातनेनअतिच्छिन्नप्रवृत्तिके

नस्तोत्रादिनाउक्षितेसिंचितेयद्वापुराणवाचीक्षिनश्वंतसनछब्दोस्ति।तस्यप्रथमाद्विवचनस्याकारः।स
नातनेनित्येइत्यर्थः।अस्मिन्पक्षेउक्षितेफलस्यसेचयित्र्यौकर्तरिनिष्ठा।उषासानक्ताअहोरात्रदेवते
वय्याइववानकुशलेइवरण्वितेशब्दितेस्तुतेपरस्परंगच्छंत्यौवाततंविस्तृतंतंतुंतंतुस्थानीयंयज्ञावय
वंसंवयंतीसम्यक्चित्रंसरूपावयंत्यौउत्पादयित्र्यौसमीचीसम्यक्प्रवृत्तिकेपरस्परानुकूले।किमर्थंसंवयंती
यज्ञस्यानुष्ठीयमानस्यपेशोरूपंनिर्मातुमितिशेषः।यज्ञंनिवर्तयितुंतदवयवानक्रमेणानुष्ठापयित्र्यावि
त्यर्थः।अहोरात्राभ्यांहियज्ञास्तन्यंतेसुदुघेसुष्ठुफलस्यदोग्ध्र्योपयस्वतीउदकवत्यौअहोरात्राभ्यांखलु
वृष्टिर्जायते।एवंमहानुभावेअहोरात्रदेवतेअस्मद्यज्ञंनिर्वहतामित्यर्थः॥५॥अथसप्तमीमृचमाह॥५॥
॥ ॥दैव्याहोतारापथमाविदुष्टरऋजुयक्षतःसमृचाविदुष्टरा।देवान्यजंतावृतुथासमंजतोनाभा

थिव्या अधिसानुषुत्रिषु॥७॥ ॥दैव्याविति॥दिव्योग्निःतस्माद्दिव्यादग्नेर्जातौहोतारा आह्वातारौदे ५
वानांहोमनिष्पादकौवाग्नीपार्थिवौतस्त्रिंप्रथमाप्रथमाप्रथमंयष्टव्यौविदुष्टराविद्वत्तमौवपुष्टराप्रकृ
ष्टवपुषौदेवादृचामंत्रेणऋजुअविकलंयथातथासम्यक्यक्षतःयजतःऋतुथानत्रहूतौतत्रतत्रकाले
देवान्यष्टव्यान्यजंतौदेवौपृथिव्यानाभौनाभावुत्तरवेद्यांअधिउपरित्रिषुसानुषुसमुच्छ्रितेषुप्रदेशेषु
गार्हपत्यादिषुसमंजतःसमंक्तःअंजेर्लेटिड्आगमः॥७॥ अथाष्टमीमृचमाह॥८॥ ॥सरस्वतीसाधयंती
धियंनइळादेवीभारतीविश्वतूर्तिःतिस्रोदेवीःस्वधयाबर्हिरेदमच्छिद्रंपांतुशरणंनिषद्य॥८॥ ॥नोस्म
दीयांधियंबुद्धिंयागंवासाधयंतीनिवर्तयंतीसरस्वतीएतन्नामिकादेवीभारतीचविश्वतूर्तिर्विश्वानितू ४९
र्णानियस्याःसातादृशीसर्वविषयगतावाक्एतत्त्रयविशेषणंतिस्रोदेवीःएतास्तिस्रोदेव्यःस्वधयाअ

स्मदन्नरूपहविर्निमित्तेनेदंबर्हिर्यज्ञंअच्छिद्रंयथातथापांतुपालयंतु।किंकृत्वाशरणंयागगृहंआनिषद्यआ
श्रित्यायद्वास्वधयेदंबर्हिरिमंयज्ञमागत्यास्मदीयंशरणंगृहंनिषद्याच्छिद्रंयथातथापांतु॥८॥ अथपिशंग
रूपइतिनवमीत्वाष्ट्रेपशौपुरोडाशस्ययाज्या।पिशंगरूपःसुभरोवयोधाःप्रथमभाजंयशसंवयोधामितिसू
त्रितत्वात्।पाठस्तु॥८॥ अथनवमीमृचमाह॥९॥ ॥पिशंगरूपःसुभरोवयोधाःश्रुष्टीवीरोजायतेदेवका
मःप्रजांत्वष्टाविष्यतुनाभिमस्मेअथादेवानामप्येतुपाथः॥९॥ ॥पिशंगरूपःसुवर्णवर्णःनानारूपोवा
सुभरःशोभनयज्ञःशोभनभरणोतावयोधाःवयसोन्नस्यधारयितावैदातावाश्रुष्टीक्षिप्रंगुणवीरोविविध
मीरयितादेवकामःदेवाःकाम्यंतेयेनतादृशःईदृशःपुत्रोजायतेजायतामुत्पद्यतां।त्वष्टुरनुग्रहात्सचत्व
ष्टाएतन्नामकोदेवोस्मेअस्मभ्यंनाभिंकुलस्यबंधिकांप्रजांपुत्रादिरूपंविष्यतुविमुंचतुवितरत्वित्यर्थः।अथ

अपिचदेवानांसंबंधिपथोन्नमप्यस्मानेतुगछंतु अपिक्रिययावासंबंध्यतेगछंत्वित्यर्थः॥छ॥ अथदशमी
मृचमाह॥छ॥ ॥वनस्पतिरवसृजन्नुपस्थादग्निर्हविःसूदयातिप्रधीभिः॥त्रिधासमक्तंनयतुप्रजानन्देवे ५
भ्योदैव्यःशमितोपहव्यं॥छ॥ ॥वनस्पतिःयूपाभिमानीएतन्नामकोग्निःअवसृजन्नस्मदीयंकर्मानु
ज्ञानन्नुपास्मसमीपेस्थात्तिष्ठतुअग्निःपाकाधारोग्निश्चहविःपशुरूपंधीभिःकर्मभिःविशेषैःपाकसाधनैः
प्रकर्षेणसूदयातिक्षारयतिअपाकाधिकपाकादिराहित्येनहविःपचतीत्यर्थः॥किंचदैव्योदेवसंबंधीआहु
त्यधिकरणभूतोग्निःशमिताहविषःसंस्कर्तायद्वाहविषःसंस्कर्तायद्वादैव्यःशमिताएतन्नामकोग्निःअ
ग्निर्वैदेवानांशमितेतिश्रूयतेत्रिधात्रिप्रकारंउपस्तरणावदानाभिधारणैःसमक्तंसम्यक्सिक्तंहव्यंहविः ५०
प्रजानन्विद्वान्नयनप्रकाराभिज्ञःसन्देवेभ्यउपनयतु॥समीपंप्रापयतु॥छ॥अथैकादशीमृचमाह॥छ॥

॥ ॥घृतंमिमिक्षेघृतमस्ययोनिर्घृतेश्रितोघृतम्वस्यधाम॥अनुष्वधमावहमादयस्वस्वाहाकृतंवृषभवक्षि
हव्यं॥छ॥ ॥अस्याग्नेर्घृतमाज्यंमिमिक्षेसिंचामियतोस्यघृतंयोनिःकारणंउत्पन्नोपिघृतेश्रितःआश्रितः
अस्याग्नेर्घृतमेवतेजोधाम॥घृतेनह्ययंदीप्यते॥इदानींसंबोध्योच्यते॥हेअग्नेवृषभफलस्यवर्षितस्त्वंअनु
ष्वधंप्रतिहविःसर्वेष्वपिहविःषुदीयमानेषुआवहदेवान्आह्वयतान्मादयस्वप्रीणयतस्त्वंस्वाहाकृतं
स्वाहाकारेणदत्तंवक्षिवह॥छ॥इतिद्वितीयस्यपंचमेत्रयोविंशोवर्गः॥छ॥ ॥ध्रुवेवइतिनवर्चंचतुर्थंसूक्तं
भार्गवःसोमाहुतिनामकऋषिःअग्निर्देवतात्रिष्टुप्छंदःध्रुवेनवसोमाहुतिर्भार्गवोइत्यनुक्रमणिका॥प्रात
रनुवाकाश्विनशस्त्रयोःत्रैष्टुभेछंदसीदंसूक्तंच॥ध्रुवेवःसुद्योत्मानंनिरेतारोत्रपदनइतिसूक्तेइति॥छ॥
॥तत्रप्रथमामृचमाह॥छ॥ ॥ध्रुवेवःसुद्योत्मानंसुवृक्तिंविशामग्निमतिथिंसुप्रयसं॥मित्रइवयोदिधि

षाय्यो न हि देवा देवेषु नेजातवेदाः॥छ॥ ॥हे यजमाना वो युष्मदर्थं अग्निं हुवे आह्वयामि कीदृशं तं सु
द्योत्मानं सुष्टु द्योतमानं सुवृक्तिं सुष्टु वर्जितं पापैः ज्ञानेन स्तुतिं वा विशां यजमानानां अतिथिं अतिथिव
त्सदा सत्कार्यं सुप्रयसं शोभनहविर्लक्षणान्नं किंच जातवेदाः ज्ञातानां वेदिता यो देवोग्निर्मित्र इव सखेव
व आदित्य इव वा दिधिषाय्यः धारयिता भूत् अभवत् कुत्रेति उच्यते आदेवपर्यंते जने मनुष्यप्रभृतिदे
वपर्यंतेषु जनेषु धारको भवदित्यर्थः॥छ॥ अथ द्वितीयामृचमाह॥छ॥ ॥इमं विधंतो अपां सधस्थे द्वितादध
र्भृगवो विक्ष्वायोः एष विश्वान्यभ्यस्तु भूमा देवानामग्निररतिर्जीराश्वः॥छ॥ ॥इममग्निं विधंतः प
रिचरंतो भृगवो महर्षयः अपां सधस्थे सहस्थानं अंतरिक्षे आयोर्मनुष्यस्य यजमानस्य स्वभूता
सु विक्षु प्रजासु विक्षु तेषां मध्ये च द्विता द्वयोः स्थानयोः आदधाते धुः लिटि रूपं एषोग्निर्भूमा भूमा अस्यर्थं विश्वानि भू

तजातान्यस्मद्विरोधीन्यभ्यस्तु अभिभवतु सं कीदृशः देवानामरतिरीश्वरः तेषां मध्ये शीघ्रं अरणशीलो
वा स्वधागं प्रति तथा जीराश्वः क्षिप्राश्वः॥छ॥ अथ तृतीयामृचमाह॥छ॥ ॥अग्निं देवासो मानुषीषु वि
क्षु प्रियं धुः क्षेष्यंतो न मित्रं स दीदयदुशतीरूर्म्या आ दक्षाय्यो यो दास्वते दम आ॥छ॥ ॥देवासो देवाः
क्षेष्यंतः स्वर्गं प्रतिगच्छंतः संतः इवं मानुषीषु मनुष्यसंबंधिषु विक्षु प्रजासु प्रियं देवानां प्रीणयितारमग्निं धुः
अधुः स्थापितवंतः तत्र दृष्टांतः क्षेष्यंतो मित्रं न राये प्रतिगच्छंतो नरा मित्रं प्रियं सखायं स्वगृहरक्षार्थं स्थापयंति
तद्वत् य एवं देवैः स्थापितो योग्निर्दास्वते हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थं दमे तदीये यागगृहे आ आहितः स्था
पितः दक्षाय्यः समर्द्धयिता दाता वा सोग्निः उशतीः कामयमानाः ऊर्म्याः रात्रीः सर्वासु रात्रिषु आदीदयत्
दीप्यते सर्वतः सर्वरात्रीरादीपयति वा॥छ॥ अथ चतुर्थीमृचमाह॥छ॥ ॥अस्य रण्वा स्वस्येव पुष्टिः संदृ

BHAU DAJI

ष्टिरस्यह्रियानस्यदक्षोः।वियोभरिभ्रदोषधीषुजिह्वामत्योनरथ्योदोधवीतिवारान्॥छ॥ ॥यस्याग्नेःपु
ष्टिःशरीरवृद्धिःरण्वारमणीयाशब्दयुक्तावा।तत्रदृष्टांतः।स्वयपुष्टिरिवयथालोकेस्वकीयापुष्टिःस्वस्मै
रमणीयाभवतितद्वत्।यद्वास्याग्नेःसंबंधिनीतद्वत्यद्वास्याग्नेःसंबंधिनीपुष्टिर्यजमानविषयारण्वा
तस्याग्नेःपुष्टिर्यथारण्वातद्वत्।किंचह्रियानस्यसमृद्धिंगच्छतोव्याप्नुवतोयाह्वाकाष्ठानूदधक्षोःद
ग्धुमिच्छोरस्याग्नेःसंदृष्टिःसंदर्शनाविर्भावापिरण्वायोग्निरोषधीषुकाष्ठेषुजिह्वांज्वालांजात्येकवच
नंज्वालाःविभरिभ्रत्अत्यर्थंविहरतिकंपयतीत्यर्थः।भरतेर्यङ्लुगंतत्वेनदाधर्त्यादिषुनिपातिता
लेड्युडागमः।यत्योषादिनिघातः।तत्रदृष्टांतः।रथ्योरथार्होत्योनवाजी।यथावारान्दशवारणामा ५२
धनान्बालान्दोधवीतिकंपयतितद्वत्।योग्निर्ज्वालाःकंपयतिअस्याग्नेःपुष्टीरण्वेति॥छ॥अथपंच

मीमृचमाह॥छ॥ ॥आयन्मेअभ्वंवनदःपनंतोशिग्भ्योनामिमीतवर्णं।सचित्रेणचिकितेरंसुभासाजुजु
र्वांयोमुहुरायुवाभूत्॥छ॥ ॥यतोयस्याभ्वंमहत्त्वंमेम संबंधिनोवनदःवपनंतःसंभक्तारः।यद्वा
वदनः।अवनदःस्तुतीशब्दयंतस्तोतारः।अवशब्दोभृशार्थवाचीतस्वर्वानदेःक्विप्।अवाप्योरित्येकार
लोपः।आपनंतःसमंतात्स्तुवंतिसोग्निरुशिग्भ्योस्मदीयंरूपकामयमानेभ्यःऋत्विग्भ्योवर्णंस्वदृशंरू
पंनामिमीतनशब्दःस्वार्थेनिर्मिमीतेचसुवरंसुरमणीयेष्वाज्यादिहविःषुनिमित्तेषुचित्रेणभासाहि
रण्यकनकादिनावर्णयादीप्त्याचिकितेविज्ञायतेकिंचयोग्निर्जुजुर्वान्जीर्णसन्ज्वालोपशमेसए
वमाहुःपुनःपुनःपुनःआयुवासर्वतोमिश्रयितातरुणोवाआभूत्आभवतिपुनराज्यादिसंयोगा
त्॥छ॥इतिद्वितीयस्यपंचमेचतुर्विंशोवर्गः॥छ॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥छ॥ ॥आयोवनातातृषाणो

नभातिवार्णपथारथ्येवस्वानीत्। कृष्णाध्वातपूरण्वश्चिकेतद्यौरिवस्मयमानोनभोभिः॥ब॥ ॥योग्निर्व ५
नावनानितृष्णसमृद्धान्तृषाणोनतृषितइवत्वरमाणइत्यर्थः। आभातिआभासयतिदहतीत्यर्थः।
यद्वावनावनेआभाति। किंचवार्णउदकमिवपथाप्रवणेनमार्गेणमार्गेणगच्छतितद्वत्। इतस्ततोगच्छ
ति। रथ्येवरथस्यवोढाश्वइवस्वानीत्शब्दयति। यद्वारथशब्दात्सोस्यादिशःयथारथेयुद्धमार्गेणगच्छ
न्स्वनतितद्वत्। किंचकृष्णाध्वाकृष्णवर्त्मातपुस्तापकःरण्वोरमणीयःएवंभूतःसन्चिकेतज्ञायते
प्रकाशतइत्यर्थः। कइवनभोभिर्नक्षत्रैःस्मयमानःप्रकाशमानोद्यौरिवद्युलोकइवस्मयथानभो
भिरंतरिक्षप्रदेशविशेषैःस्मयमानःशोभमानोद्योरादित्यइवनीलवर्णांतरिक्षचार्यादित्येयथाज्ञा ५२
यतेतद्वत्। स्वसंचारेणकृष्णीभूतेमार्गेज्ञायतेप्रकाशयतइत्यर्थः॥ब॥ अथसप्तमीमृचमाह॥ब॥ ॥

सयोव्यस्थादभिदक्षदुर्वींपशुर्नैतिस्वयुरगोपाः। अग्निःशोचिष्माँअतसान्युष्णन्कृष्णव्यथिरस्वदयन्नभू
म॥ब॥ ॥योग्निर्व्यस्थात्विविधंतिष्ठतिव्याप्नोतिविश्वं। तथायोग्निरुर्वींविस्तृतांपृथिवींसर्वांपिचअ
भिदक्षत्आभिमुख्येनप्रवर्द्धमानोभवति। तनेअपियच्छब्दयोगान्ननिहन्यते। सोग्निःपशुर्नपशुरिवयथा
जातपशुःस्वच्छंदेनचरतितथास्वयुःस्वयमेवगच्छत्। अगोपाःगोपवारक्षितानियामकवर्जितइत्यर्थः।
एतिगच्छतिकिंकुर्वन्। शोचिष्मान्प्रकृष्टदीप्तिःकृष्णव्यथिःकृष्णवर्त्मप्रासादग्नाव्यथकराःकंटकादयो
देवयेनतादृशःसन्भूम। अत्यधिकंअस्वदयन्नआस्वादयतीवदृष्टगतान्रसान्अतसानिसंतता
निनीरसानिवातरुगुल्मादीनिउष्णन्दहन्नेति॥ब॥ अथाष्टमीमृचमाह॥ब॥ ॥नूतेपूर्वस्यावसोअ
धीतौतृतीयेविदथेमन्मशंसि। अस्मेअग्नेसंयद्वीरंबृहंतंक्षुमंतंवाजंस्वपत्यंरयिंदाः॥ब॥ ॥हेअ

ग्नेनेनवसंबंधिनःपूर्वस्यसर्वंयागसमयेऽजनयथावसोनिमंतर्पणस्यअधीतोस्मरणेसतितत्स्मृत्यात्तुअधा
प्सितायेविदथेयागेऋतायसवनेयद्वाप्रातरनुवाकसंबंधिनांआग्नेयोषस्याश्विनानामध्येअन्यतमेऋता १
येकमौमन्ममननीयंस्तोत्रंशंसिअशंतिशस्यतेस्माभिः।हेअग्नेत्वंचास्मेअस्मभ्यंसंयद्वीरंसयतोवीरायस्मि
न्ताहशंबृहंतंमहांतंक्षुमंतंशब्दवंतंकीर्तिमंतंवाजंउक्षणमन्नंस्वपत्यंरयिंचदाःदेहि॥छ॥अथ
नवमीमृचमाह॥छ॥ ॥त्वयायथागृत्समदासोअग्नेगुहावन्वंतउपरांअभिष्युःसुवीरासोअभिमाति
षाहःस्मत्सूरिभ्योगृणतेतद्वयोधाः॥छ॥ ॥हेअग्नेत्वयास्तुकेणाभिवन्वंतःछांदसेनजः।गृत्समदाऋ
षयःआत्मनिपरोक्षेणवचनं।यथागुहागुहायांवर्त्तमानान्उपरान्उपरमणसाधनान्उपरितिष्ठ ५४
त्वर्त्तमानान्वाधनविशेषानभिस्युःअभिभवेयुःस्वाधीनान्कुर्युः।यद्वागुहानुपरान्उपरेअधिकत्वेनवर्त्त
मानान्यापानभिष्युःअभिभवेयुःतथाकुर्वित्यर्थः।कीदृशाःसुवीरासःशोभनपुत्रोपेताःअभिमातिष
हःवैरिणांपापादीनांसोढारः।किंचसूरिभ्योमेधाविभ्योयजमानेभ्योगृणते।व्यत्ययेनैकवचनं।शब्दय
द्भ्यःस्तोतृभ्यः।यद्वासूरिभ्योयजमानेभ्योगृणतेस्तोत्रेचस्मत्सुमत्अतिप्रभूतंतत्तादृशंप्रसिद्धंवयोन्नं
धाःधेहि॥छ॥इतिद्वितीयस्यपंचमेपंचविंशोवर्गः॥छ॥ ॥होताजनिष्टेत्यष्टर्चंपंचमंसूक्तंसोमाहुते
रार्षमाग्नेयमानुष्टुभंहोताष्टवोनुष्टुभमित्यनुक्रांतं।प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेयेक्रतावस्यविनि
योगःसूत्रितंच।अस्मायोहोताजनिष्टेतिचतुर्विंशेऽहन्यपीदमेवाज्यं।चतुर्विंशेहोताजनिष्टेत्याज्यमिति॥
अभिप्लविकेद्वितीयेऽहनिइदमेवाज्यंद्वितीयस्यचतुर्विंशेनाज्यमित्यतिदिष्टत्वात्॥छ॥तत्रप्रथमामृचमा
ह॥छ॥ ॥होताजनिष्टचेतनःपितापितृभ्यऊतये।प्रयक्षञ्जेन्यंवसुशकेमवाजिनोयमं॥छ॥१ ॥होताहो

मनिष्पादकः।चेतनःचेतयितास्मदनुष्ठितस्यपितापालकोस्मद्यज्ञस्यईदृशोग्निरजनिष्टउत्पन्नः।किमर्थंपि ५
तृभ्यःपालकेभ्योयजमानेभ्यः।षष्ठ्यर्थेचतुर्थी॥तथाभूतयेरक्षणायचवयंचवाजिनःहविर्लक्षणान्नवंतः
संतःप्रत्यक्षंप्रकर्षेणहव्यंजेन्यंजेतव्यंयमंयमितव्यंवसुधनंशकेमशक्ताभूयास्मलब्धुमितिशेषः।य
द्वावाजिनोन्नस्ययमंयमनंकर्तुंशकेम।प्रत्यक्षंयोन्यंवसुधनमित्युपमानंउक्तलक्षणंधनमिवनृयथा
वरोढुंशक्नुमस्तद्वत्॥ग॥अथद्वितीयामृचमाह॥ग॥ ॥आयस्मिन्सप्तरश्मयस्तताय‍ज्ञस्यनेतरि।मनु
ष्वद्दैव्यमष्टमंपोताविश्वंतदिन्वति॥ग॥ ॥यज्ञस्यनेतरियागस्यनिर्वाहकेयस्मिन्नग्नौसप्तरश्मयः
सप्तसंख्याकारश्मिवद्व्याप्ताहोत्रकाःआततास्वस्वकर्मभिःसर्वतोव्याप्ताभवंतिसपोतापावकोग्नि ५५
पोत्राख्यऋत्विग्रूपोवाग्निर्मनुष्वत्मनुष्यपोतृवत्दैव्यंदेवोयज्ञस्तत्संबंधिअष्टममष्टर्त्विक्संबंधितद्वि

श्वंकर्तव्यजातंसप्तहोत्रैःसहस्वयमष्टमःसन्इन्वतिव्याप्नोति।यद्वातदित्यस्यलिंगव्यत्ययःसपोतेति
संबंधःसप्तहोत्रादिकैःसहाष्टमोभूत्वातद्यज्ञंनिर्वहतीत्यर्थः॥ग॥अथतृतीयामृचमाह॥ग॥ ॥दधन्वे
वायदीमनुवोचद्ब्रह्माणिवेरुतत्।परिविश्वानिकाव्यानेमिश्चक्रमिवाभवत्॥ग॥ ॥एवेमंत्रेहोत्रा
दिवत्स्वयमपियज्ञंनिर्वहतीत्युक्तं।अत्रतुसर्वंतत्रदात्मनास्थित्वास्वयमेवनिर्वहतीत्याह।वा।अथवा
इमेनंयज्ञंअनुलक्ष्यीकृत्ययद्धविरादिकंदधदधेधारयत्यध्वर्य्वादिरूपः।यानिब्रह्माणिशस्त्रादीनिअनु
वोचत्अनुवक्तिहोत्रादिरूपः।अत्रवाचित्येतद्योज्यंतत्सर्वंविरुवेरेवकामयतेजानातिस्त्वास्वयमनु
ष्ठातुंअयमग्निर्विश्वानिसर्वाणिकाव्याकाव्यानिकवयोमेधाविनऋत्विजस्तत्संबंधीनिकर्माणिपर्यभि
वत्परिभवतिस्वायत्तानिकरोतिव्याप्नोतीत्यर्थः।व्याप्तौदृष्टांतः।नेमिःबहिर्वेष्टनवलयःचक्रंरथांगंय

याकास्येनिव्याप्नोतितद्वत्॥छ॥ अथचतुर्थीमृचमाह॥छ॥ ॥साकंहिशुचिनाशुचिःप्रशास्ताक्रतुनाज
निविद्वांअस्यव्रताध्रुवावयाइवानुरोहते॥छ॥ ॥शुचिःस्वयंशोधकःप्रशास्तादेवानांएतन्नामकऋ
त्विक्प्रशासितावायज्ञविघ्नानांशुचिनाक्रतुनाशोधकेनाग्निहोत्रादिकर्मणासाकंहिसहैवाजनिउ
त्पन्नःज्ञातमात्रएवश्रुद्धःसर्वस्यप्रशास्ताचसन्नग्निहोत्रादिनिर्वोढाभवदित्यर्थःअस्याग्नेर्ध्रुवाध्रुवा
णिफलपर्यंतस्थायीनिव्रतानिकर्माणिविद्वान्जानन्यजमानोवयाइवविस्तृताःशाखाःइवानुरोहते
क्रमेणानुतिष्ठति॥छ॥ अथपंचमीमृचमाह॥छ॥ ॥ताअस्यवर्णमायुवोनेष्टुःसचंतधेनवःकुवित्ति
सृभ्यआवरंस्वसारोयाइदंययुः॥छ॥ ॥याःवक्ष्यमाणलक्षणाअंगुलयःइदमनुष्ठीयमानंकर्मययुः प६
प्राप्नुवंतिअनुतिष्ठंतिताःआयुवःगंत्र्यःव्याप्ताधेनवःप्रीणयित्र्यःस्वसारःस्वयंसारिण्योंगुलयोनेष्टुःहवि

र्मिश्रयितुःशोधयितुःपोषयितुःनेतुर्वास्याग्नेःयद्वैतन्नामकऋत्विग्रूपस्यातिसृभ्यःआगार्हपत्यादि
मूर्तिनामपिवरंवर्णंकुवित्बहुलत्वःसचंतसेवंतेपरिचरंति॥छ॥ अथषष्ठीमृचमाह॥छ॥ ॥यदीमा
तुरुपस्वसाघृतंभरंत्यस्थित।तासामध्वर्युरागतौयवोवृष्टीवमोदते॥छ॥ ॥यदियदामातुःसर्वस्यनि
र्मातुर्भूम्याःवेदिलक्षणायाःस्वसास्वस्थानीयाजुहूर्घृतंभरंतीसतीउपास्थितउपतिष्ठेदग्निंएकवचन
मपिविवक्षितंजुहूपभृद्ध्रुवाःघृतंभरंत्यःतिष्ठंतीत्यर्थःतदातासांजुह्वादीनामागतौयागायप्राप्तौस
त्यामध्वर्युःएतन्नामकऋत्विग्रूपःअध्वरंकामयमानोवायमग्निःमोदतेहृष्यतियवोवृष्टीवहृष्ट्यायथामो
दतेतद्वत्॥छ॥ अथसप्तमीमृचमाह॥छ॥ ॥स्वःस्वायधायसेकृणुतामृत्विगृत्विजं।स्तोमंयज्ञंचावरं
वनेमाररिमावयं॥छ॥ ॥अयमग्निःस्वःस्वयमेवस्वायस्वकीयायधायसेकर्मणोहविषाधारणायवाऋ

DR. BHAU DAJI

त्विक्होताजनिष्टेत्यादिनोक्तलक्षणोहोतृपोतृप्रशास्त्राद्यृत्विग्रूपःसन्नृत्विजंआर्त्विज्यंनावप्रधानोयं ८
निर्देशः।देवर्त्विग्रूपःसन्नृत्विजंमानुषमार्त्विज्यंकृणुतांकरोतुवयंचतदनुग्रहात्आदनंतरमेवस्तो
मंस्तोत्रंयज्ञंचतष्टाअयंयागमपिअरंअलमत्यर्थंवनेमसंभजेमइदिरिमिददेमत्विहविः।यद्वास्तोमं
वनेमयज्ञंयज्ञयोग्यंहवीररिमि॥७॥अथाष्टमीमृचमाह॥७॥ ॥यथाविप्रांअरंकरद्विश्वेभ्योयजते
भ्यः।अयमग्नेत्वेअपियंयज्ञंचकृमावयं॥७॥ ॥हेअग्नेविद्वान्त्वमाहात्म्याभिज्ञःप्रयोगज्ञोवायज
मानोयथाविश्वेभ्योयजतेभ्यःसर्वेभ्योयजनीयेभ्योदेवेभ्यःअरंपर्याप्तिंकरत्।करोति।तथात्वमनुगृह्
णेत्यर्थः।वयमपियंयज्ञंयागविशेषंचकृमकृतवंतःकर्मणिसंयोगस्त्वेअपि।अपिरेवार्थेतावेवत्वत्प्रीत्यर्थः।तमेव ५७
तस्मात्त्वंसर्वदेवार्थंयागंतन्नहृत्विग्रूपःसन्निर्वहेत्यर्थः॥७॥इतिद्वितीयस्यपंचमेषड्विंशोवर्गः॥७॥ ॥

॥ ॥७॥ ॥इमांमइत्यष्टर्चंषष्ठंसूक्तंसोमाहुत्यार्षमाग्नेयंगायत्रं।इमांमेगायत्रंहीत्यनुक्रांतं।प्रातरनु
वाकेआश्विनशस्त्रेगायत्रेछंदस्यविनियोगः।सूत्रितंच।इमांमेअग्नेसमिधमिमामितितिस्रउत्तमामु
द्धरेदिति।अपराह्णिक्यामुपसदीमांमेअग्नेसमिधमितितिस्रऋचस्तिस्रस्तानवसामिधेन्यःकृत्वावि
नियोक्तव्याः।अथोपसदितिखंडेसूत्रितं।इमांमेअग्नेसमिधमिमामितिसामिधेन्यइति॥७॥तत्रप्रथ
मामृचमाह॥७॥ ॥इमांमेअग्नेसमिधमिमामुपसदंवनेः।इमाउषुश्रुधीगिरः॥७॥ ॥हेअग्नेम
दीयामिमांआधीयमानांसमिधंइमामुपसदंउपसदनसाधनामाहुतिंउपसद्यागेक्रियमाणांवावने
संभजेथाः।तथेमाःइमाअपिगिरःस्तुतीःसुउसुष्ठुश्रुधिशृणु॥७॥अथद्वितीयामृचमाह॥७॥ ॥अयाते
अग्नेविधेमोर्जोनपादश्वमिष्टे।एनासूक्तेनसुजात॥७॥ ॥हेअग्नेतेत्वांअयाअनयाआहुत्याविधे

मपरिचरेमहेऊर्जोनपात्।बलस्यनप्तःतस्यनपातयितर्वाहेअश्वमिष्टेव्यापकयज्ञ।यद्वाआशुक्रियमा
णंकर्माश्विंतदिच्छतीतिअश्वमिष्टिःसत्वरमाणाद्रूपसद्वावरतितेकर्मभिःसमत्वरंतेतित्वःसामिध्वनी
रन्त्स्यतिस्वोदेवताअयजन्तीतिब्राह्मणं।तादृशाग्नेतेत्वांअयानयाऊत्याविधेमपरिचरेमतथादस्युज्ञा
तशोननऊनननएनाएनेनसूक्तेनस्तोत्रेणप्राणायेमेतिशेषः।यद्वाअस्तुत्कपक्षूक्तेनविधेम॥छ॥अथतृतीया
मृचमाह॥छ॥ ॥तंत्वागीर्भिर्गिर्वणसंद्रविणस्यंद्रविणोदः।सपर्येमसपर्यवः॥छ॥ ॥हेद्रविणोदः
धनस्यदातःअग्नेतंतादृशंगिर्वणसंगीर्भिस्तुतिभिर्वननीयंद्रविणस्युद्रविणमिच्छव — त्वात्वांसपर्यवः
परिचरणकर्त्तारोवयंगीर्भिस्तुतिभिःसपर्येमपरिचरेम॥छ॥अथचतुर्थ्यृचमाह॥छ॥ ॥सबोधिसू ५८
रिर्मघवावसुपतेवसुदावन्।युयोध्यस्मद्द्वेषांसि॥छ॥ ॥मघवाअन्नवा — सूरिर्विद्वान्प्रेरकोवास

उक्तलक्षणकस्त्वंबोधिबुध्यस्वअस्मदीयंस्तोत्रं।किंचहेअग्नेद्वेषांसिद्वेष्टॄनस्मदस्मत्तोयुयोधिपृथक् — कुरु॥छ॥
अथपंचमीमृचमाह॥छ॥ ॥मनोवृष्टिंदिवस्परिसनोवाजमनर्वाणं।सनःसहस्त्रिणीरिषः॥छ॥ ॥
सःसएवाग्निःनोस्मदर्थंदिवस्परिद्युलोकादंतरिक्षात्परीतिपंचम्यर्थानुवादी।वृष्टिंकरोतीतिचशेषः
॥सएवनोस्मदर्थमनर्वाणमविचलमनल्पंवाजंबलंददातु।तथासहस्त्रिणीःअपरिमितप्रकाराणिइषः
अन्नानिसएवाग्निर्ददातु॥छ॥अथषष्ठीमृचमाह॥छ॥ ॥ईळानायावस्यवेयविष्ठदूतनोगिरा।य
जिष्ठहोतरागहि॥छ॥ ॥हेयविष्ठयुवतमदूतदेवानांयज्ञादिसूचकयविष्ठअतिशयेनयष्टव्य
होतःदेवानामाह्वातरग्नेनोगिराअस्मदीययास्तुत्याईळानायस्तुवतेअवस्यवेरक्षणमिच्छतेमद
र्थंआदिआगच्छ॥छ॥अथसप्तमीमृचमाह॥छ॥ ॥अंतर्ह्यग्नईयसेविद्वाञ्जन्मोभयाकवे।दूतोजन्येव

मित्र्यः॥ब॥ ॥हेकवेमेधाविन्नग्नेअंतर्जनानांहृदयेहृदयेईयसेदिगिच्छसिज्ञातामिव॥हेःमसेतुइन्यंचि
किल्वांअंतरायमत्यादिमंत्रांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थः॥कीदृशस्त्वंजनयाजनयविधानिजन्मजन्मानियष्टॄणां
यजमानानांयष्टव्यानांदेवानांचसंबंधिनीविद्वान्जानन्सन्नईयसइतिसंबंधः॥तत्रदृष्टांतः॥जन्योजन्ये
न्योऽर्तिःमित्र्योविशेषेणमित्रेभ्योहितोहूतइवसयथाप्रजानांचित्रवृत्तिज्ञानायराज्ञाप्रेरितःतामामनो
जानातितद्वत्॥तमप्यस्माकमंतरायसइत्यर्थः॥ब॥अथाष्टमीमृचमाह॥ब॥ ॥सविद्वांआचपिप्र
योयक्षिचिकित्वआनुषक्॥आचास्मिन्त्सत्सिबर्हिषि॥ब॥ ॥हेअग्नेसत्वंविद्वान्विशेषान्जिज्ञःसन्आ
चपिप्रयःसर्वतोस्मान्प्रयच्छकाम्यैः॥हेचिकित्वश्चेतनावनआनुषकअनुक्रमेणयक्षियजदेवानआ ५९
सत्सिआसीदचास्मिन्त्सर्वबर्हिषि॥ब॥इतिद्वितीयस्यपंचमेसप्तविंशोवर्गः॥ब॥ ॥श्रेष्ठंयविष्ठेतिषड्

चंसप्तमंसूक्तंसोमाहुत्यार्षमाग्नेयंगायत्रंप्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोगायित्रेछंदस्यविनियोगः॥सर्वसूक्त
स्वोक्तः॥श्रावणीकर्मण्याद्याविनियुक्ता॥ब॥सैषासूक्तेप्रथमा॥ब॥ ॥श्रेष्ठंयविष्ठभारताग्नेद्युमंतमा
भर॥वसोपुरुस्पृहंरयिं॥ब॥ ॥हेअग्नेयविष्ठयुवतमहेभारतभरताऋत्विजःतेषांसंबंधीभारतःतेअ
ध्वर्यादिभिःमथनहविस्तोत्रादिनाव्याप्रियमाणत्वात्॥तादृशहेवसोवासकव्याप्तवाएवंरूपाग्नेश्रेष्ठंअति
प्रशस्यंद्युमंतंदीप्तिमंतंपुरुस्पृहंबहुभिरर्थिभिस्पृहणीयंरयिंआभरआहर॥ब॥अथद्वितीयामृचमाह
॥ब॥ ॥मानोअरातिरीशतदेवस्यमर्त्यस्यच॥पर्षितस्याउतद्विषः॥ब॥ ॥हेअग्नेत्वदनुग्रहान्नोस्मा
नरातिःअदानंशत्रुत्वंयद्वाछंदस्यरातिशब्दःशत्रुवाची॥स्त्रीलिंगोभवति॥अदाताशत्रुःमाईशपराभवितुं
शक्तोमाभूत्॥मास्वविषयाकुर्यात्॥आरातिविशेष्यते॥देवस्यचमर्त्यस्यचसंबंधिनी॥तेःकारिताउतअपिच

तस्मात्तन्नयविधायाःविद्विषःअस्मदरातेःपर्षिदेरय॥छ॥अथतृतीयामृचमाह॥छ॥ ॥क्षिवात्तनत्वयाव ५
यंधारात्तदन्याइव।अतिगाहेमहिद्विषः॥छ॥ ॥उतअपिचहेअग्नेवयंत्वदनुग्रहात्।क्षिवाद्विषःसर्वानि
पिद्वेष्टॄनुदन्याधाराइवउदकसंबंधिनीर्धाराअसञ्छुतीरिवात्मनाआत्मनेवअन्यनिरपेक्षणातिगा
हेमहि।अतिक्रम्यगच्छेम॥छ॥अथचतुर्थीमृचमाह॥छ॥ ॥शुचिःपावकवंद्योग्नेबृहद्विरोचसे।त्वंघृ
तेभिराहुतः॥छ॥ ॥हेपावकशोधकाग्नेशुचिःशुद्धोवंद्यःनमस्कार्यःसन्बृहद्महत्अत्यधिकंवि
रोचसेविविधंदीप्यसेयतःत्वंघृतेभिःघृतैराहुतःसमंतात्सिक्तःअतोविरोचसे॥छ॥अथपंचमीमृच
माह॥छ॥ ॥त्वंनोअसिभारताग्नेवशाभिरुक्षभिः।अष्टापदीभिराहुतः॥छ॥ ॥हेभारतऋत्विजंभृ ६०
त्स्थानीयाग्नेनोस्मदीयःत्वंवशाभिःवंध्याभिःगोभिःउक्षभिःसेचनैर्बलीवर्दैःअष्टापदीभिर्गर्भिणीभि

श्चाहुतआराधितोसि॥छ॥अथषष्ठीमृचमाह॥छ॥ ॥द्रुन्नःसर्पिरासुतिःप्रत्नोहोतावरेण्यः।सहसस्पु
त्रोअद्भुतः॥छ॥ ॥द्रुन्नःसमिद्रूपान्नःसर्पिरासुतिःसर्पिराज्यमासिच्यतेयस्मिन्सतादृशःप्रत्नःपु
रातनःहोताहोमनिष्पादकःवरेण्योवरणीयःसहसस्पुत्रःसहसोबलस्यपुत्रस्थानीयःबलेनोत्पन्नत्वात्
अद्भुतआश्चर्यभूतोरमणीयइत्यर्थः।एवंमहानुभावोग्निर्मामनुजानात्वित्यर्थः॥छ॥इतिद्वितीयस्य
पंचमेष्टाविंशोवर्गः॥छ॥ ॥वाजयन्निवेतिषड्टचमष्टमंसूक्तंसोमाहुतेरार्षमनुष्टुभस्यानवा
न्मंडलद्रष्टागृत्समदऋषिःअग्निर्देवताशिष्टागायत्रीछंदःअंत्यानुष्टुप्।वाजयन्निवेत्यानुष्टुबित्यनु
क्रांतंप्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्तृतीयसूक्तत्वेनास्योत्तमावर्जितस्यविनियोगउक्तः॥छ॥तत्रप्रथ
मामृचमाह॥छ॥ ॥वाजयन्निवनूरथान्योगाँअग्नेरुपस्तुहि।यशस्तमस्यमीळ्हुषः॥छ॥ ॥हेअंत

रात्मन्स्तुहिप्रंअग्नेर्यागानश्वानुपस्तुहि।कीदृशस्याग्नेःयशस्तमस्यप्रकृष्टयशसःत्वमथोजुष्यतेमी
ढुषःसेकुःफलस्यदृशस्ययोगान्स्तुहिहोतुरितिवासंबोध्यं।स्तुतौदृष्टांतः।वाजयन्निवअन्नमिच्छ
न्पुरुषइवसयथाअश्वान्गमनायस्तौतितद्वत्।यथोक्तलक्षणस्याग्नेर्गमनसाधनान्रथान्स्तुहि
॥ब॥अथद्वितीयामृचमाह॥ब॥ ॥यःसुनीथोददाशुषेअजुर्योजरयन्नरिं।चारुप्रतीकआहुतः॥ब
॥ ॥सुनीथःशोभननयेनःअजुर्यःअजरणीयःअनतिनाव्यःचारुप्रतीकःशोभनोपक्रमोयया
ग्निसोग्निःददाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायतदर्थंअरिंतस्यशत्रुंजरयन्नाशयन्आहुतःसमं
ताद्राधितोभवति॥ब॥अथतृतीयामृचमाह॥ब॥ ॥यउश्रियादमेष्वादोषोषसिप्रशस्यते।य ६
स्यव्रतंनमीयते॥ब॥ ॥योग्निःउश्रियाज्वालयायुक्तःसन्दमेषुआआगत्यदोषारात्रिषुउशसि

अहःसुचप्रशस्यतेस्तूयतेयस्याग्नेर्व्रतंकर्मनमीयतेनहिंस्यतेनक्षीयतेवा॥ब॥अथचतुर्थीमृचमा
ह॥ब॥ ॥आयःस्वर्णभानुनाचित्रोविभात्यर्चिषा।अंजानोअजरैरभि॥ब॥ ॥योग्निश्चित्रश्चा
यनीयःनानावर्णोवाअर्चिषाज्वालयारश्मिसमूहेनआविभातिसर्वतोभासतेतत्रदृष्टांतः।स्वर्भा
नुनाकिरणेनसूर्यइवसयथाविभातितद्वत्।किंकुर्वन्अजरैर्नित्यैःज्वालासमूहैःअभिसर्वतः
अंजानःव्यंजयन्प्रकाशयन्प्रकाशयन्॥ब॥अथपंचमीमृचमाह॥ब॥ ॥अत्रिमनुस्वराज्य
मग्निमुक्थानिवावृधुः।विश्वाअधिश्रियोदधे॥ब॥ ॥अत्रिंशत्रूणामन्नानांवाभक्षकंस्वराज्यंस्वय
मेवराजमानंस्वाराज्यमनुअग्निंलक्ष्यवाग्निंउक्थानिशस्त्राणिववृधुःवर्धयंति।सचाग्निर्विश्वाःसर्वाः
श्रियःअधिदाधधारयति॥ब॥अथषष्ठीमृचमाह॥ब॥ ॥अग्नेरिंद्रस्यसोमस्यदेवानामूतिभिर्वयं।अ

BABU ... MEMORIAL

रिष्यंतःसचेमहि।अभिष्यामपृतन्यतः॥छ॥ ॥अरिष्यंतःकेनाप्यहिंस्यमानावयंअग्नेरिंद्रस्यसोम
स्यदेवानामन्येषामतिऊतिभीरक्षणैःसचेमहि।युक्ताभवेम।तथारक्षायुक्तावयंपृतन्यतःपृ ५
तनात्मनइच्छंतःशत्रूनभिष्याम।अभिभवेम।पृतनाशब्दात्क्यचिकव्यध्वरपृतनस्यर्चिलोपइत्यवर्ण
लोपः॥छ॥ ॥इतिद्वितीयस्यपंचमेएकोनत्रिंशोवर्गः॥छ॥ ॥वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनि
वारयन्।पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥छ॥ ॥२॥ ॥इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमे
श्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरबुक्कनृपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणामात्येनविरचितेमाधवी
येवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येद्वितीयाष्टकेपंचमोध्यायः॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥ ६२
॥ ॥छ॥ ॥यादृशमितिन्यायान्नमेदोषः॥ ॥छ॥ ॥श्रीरस्तु॥ ॥छ॥ ॥शुभंभवतु॥ ॥

द्वितीयाष्टकषष्ठाध्यायभाष्य।

॥नमःश्रीगणेशाय॥ ॥यस्यनिश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत्।निर्ममेतमहंवंदेविद्यातीर्थमहेश्वरं॥१॥
वागीशाद्याःसुमनसःसर्वार्थानामुपक्रमे।यंनत्वाकृतकृत्याःस्युस्तंनमामिगजाननं॥२॥निहोतेतिषळृ
चंनवमंसूक्तंगृत्समदस्यार्षंनिहोतेत्यनुक्रांतत्वात्।अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप्मंडलादिपरिभाषयाग्निर्दे
वता।प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेयेक्रतौत्रैष्टुभेछांदस्यस्यविनियोगः।अथैतस्याइतिखंडेसू
त्रितं।निहोताहोतृषदनेसूक्तेइति॥अग्निप्रणयनेआद्येऋचौविनियुक्तेपंचम्यांपौर्णमास्यामितिखं
डेसूत्रितं॥छ॥तस्मिन्सूक्तेप्रथमा॥छ॥ ॥निहोताहोतृषदनेविदानस्त्वेषोदीदिवाँअसदत्सुदक्षः।
अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठःसहस्रंभरःशुचिजिह्वोअग्निः॥छ॥ ॥गृत्समदस्तौति।होतादेवानामाह्वा
ताविदानोविद्वान्त्वेषःप्रवृद्धःदीदिवान्दीप्यमानःसुदक्षःशोभनबलःअदब्धव्रतप्रमतिःअदब्धा

निअहिंसानिव्रतानिकर्माणियस्याःसाअदब्धव्रताप्रमतिःप्रकृष्टबुद्धिःयस्यसतथोक्तःवसिष्ठःसर्वस्यवास
यितृतमःवासयतेस्तृजंतस्यइष्ठनिरूपं।सहस्रंभरःसहस्रस्यानेकविधस्यजगतोविहरणेननानाविधरू
पस्यधारकस्यधारकइत्यर्थः।यद्वासहस्रस्यसर्वस्यजगतः।तथाचवाजसनेयं।सर्वंवैसहस्रंसर्वंभरइत्ये
वतदाहेति।शुचिजिह्वःशुचिर्दीप्ताजिह्वाज्वालायस्यसतथोक्तःएवंभूतोग्निःहोतृषदनेहोतात्रसीदतीति
होतृषदनंसुत्रवेदीअधिकरणेल्युट्।तत्रन्यसदत्नितरांसीदतु।उक्तार्थेब्राह्मणं।निहोताहोतृषद
नेविदानइत्यग्निर्वैदेवानांहोतातस्यैतद्धोतृषदनेविदानइत्यवैदेवानांहोतातस्यैतद्धोतृषदनंयदुत्त
रवेदीनाभिस्त्वेषोदीदिवाँअसदत्सुदक्षइत्यासन्नोहिसतदीप्यत्यदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठइत्यग्निर्वैदे
वानांवसिष्ठःसहस्रंभरःशुचिजिह्वोअग्निरित्येषाह्वाअस्यसहस्रंभरतायदेनमेकंसंतंबहुधाविहरं

BHAU DAJI MEMORIAL

तीति॥ठ॥अथद्वितीयामृचमाह॥ठ॥ ॥त्वंनस्त्वमुतःपरस्पास्त्वंवस्यआवृषभप्रणेता।अग्नेतोकस्यन ६
स्तनेतनूनामप्रयुच्छंदीद्यद्बोधिगोपाः॥ठ॥ ॥हेवृषभअभिमतफलवर्षकहेअग्नेत्वंनःअस्मदीये
यज्ञेदेवाह्वानार्थंदूतोभव।त्वमुत्वमेवनोस्माकंपरस्पाःआपद्भ्यःपारयितापालाचभव।किंचत्वंवस्यो
वसुनोधनस्यआप्रणेताअस्मदृत्विग्भ्येनप्रापयिताभव।अप्रयुच्छन्।अप्रमाद्यन्दीद्यत्दीदेतिर्दी
प्तिकर्मशोभमानःत्वंनोस्माकंतोकस्यपुत्रस्यातननेतनोतिविस्तारयतिकुलमितितनःपौत्रःतस्मिन्
अस्मदीयानांतनूनांगोपाःगोपायिता।तथाचब्राह्मणं।अग्निर्वैदेवानांगोपाअग्निमेतत्सवितागोप्तारं
परिदत्तआत्मानंचयजमानायचेति।तादृशस्त्वंचगोपायतानवामीतिबोधिबुध्यस्व॥ठ॥ ॥अथतृ
तीयामृचमाह॥ठ॥ ॥विधेमतेपरमेजन्मंनग्नेविधेमस्तोमैरवरेसधस्थे।यस्माद्योनेरुदारिथायजेतंप्र २

त्वेहवींषिजुहुरेसमिद्धे॥ठ॥ ॥हेअग्नेपरमेउत्कृष्टेजन्मन्जायतेप्रादुर्भवत्यस्मिन्नितिजन्मस्थानंद्योःत
स्मिन्द्युलोकेवस्थितायतेतुभ्यंविधेमस्तुतिभिःपरिचरेम।अवरेद्युलोकादधस्तनेसधस्थंतरिक्षे।स्थिता
यतुभ्यंस्तोमैःस्तोमैर्विधेमपरिचरेम।यस्माद्योनेःपृथिवीरूपात्स्थानात्त्वमुदारिथाःउज्जातासिप्रादुर्भूतो
सितंपृथिवीप्रदेशंयजेपूजयामि।तत्रहिसमिद्धेसमिद्भिःसमिध्यमानेत्वयिहवींषिपुरोडाशादीनिप्रजुहु
हुरेअध्वर्य्वादयःप्रजुह्वतिजुहोतेर्लिटिरूपं॥ठ॥अथचतुर्थीमृचमाह॥ठ॥ ॥अग्नेयजस्वहविषायज्ञा
यंश्रुष्टीदेष्णमभिगृणीहिराधः।त्वंह्यसिरयिपतीरयीणांत्वंशुक्रस्यवचसोमनोता॥ठ॥ ॥हेअग्नेय
जीयान्यष्टृतमस्त्वंहविषास्मद्दत्तेनयजस्वदेवान्संयोजय।देष्णंदेयंराधोन्नंश्रुष्टीश्रुष्टीतिक्षिप्रनाम
क्षिप्रंअभिगृणीहिदेवानांपुरतःइदंस्वादुतरमिदंस्वादुतरमितिब्रूहियद्वाश्रुष्टीक्षिप्रकारीत्वंदेष्णंदेयं

राधोधनंअनिष्टणा।हिअस्मदानिमुख्येनअदिप्रयच्छेत्यर्थः।दानसामर्थ्यंदर्शयति।त्वंरयीणांधनानांम ६
ध्येरयिपतिः।उत्तमस्यधनस्यपतिरसि।हि।यद्वारयीणांरयिपतिरित्यत्रैकोरयिशब्दोनुवादः।त्वंशुक्रस्य
दीप्तवचसःअस्मदीयस्यस्तोत्रस्यमनोताप्रज्ञातानवसि।यद्वामनोता॥ ७॥ अथपंचमीमृचमाह॥ ७॥
॥ ॥उन्नयंतेनह्रीयतेवसव्यंदीवेदिवेजायमानस्यदस्म।त्वाद्युमंतंजरितारमग्नेऊधिपतिंस्वप
त्यस्यरायः॥ ७॥ ॥अस्मदर्शनीयहेअग्नेदिवेदिवेप्रतिदिनमग्निहोत्रकालेजायमानस्यतेतवउत्त
यवसव्यंदिव्यंनोमंचवस्तुवस्वादित्वास्माथिकोयत्प्रत्ययःतादृशमुन्नयंवस्तुनह्रीयते।नहीयते।अ
स्योन्नयविधधनसद्भावेमंत्रवर्णः।त्वंह्यग्नेदिव्यस्यराजसित्वंपार्थिवस्येत्यस्मात।अतस्त्वंजरितारंव
स्तोत्रंकुर्वाणमिमंयजमानंद्युमंतमन्नवंतंकीर्तिमंतंवात्वधिकुरु।किंचस्वपत्यस्यशोभनापत्ययु ३

क्तस्यरायोधनस्यपतिंस्वामिनंकुरु॥ ७॥ साकमेधपर्वणिमृर्वेद्धरत्नुसवनंतिस्त्रइष्टयःकर्तव्याःप्रथमा
यारग्नेरनीकवचनःसेनानीकेतियाज्या।तथाचतःसाकामधाइतिखंडेसूत्रितं।सेनानीकेनसुविदत्रोअ
स्मेइति॥ ७॥ सैषासूक्तेषष्ठी॥ ॥सेनानीकेनसुविदत्रोअस्मेयष्टादेवांआयजिष्ठःस्वस्ति।अदब्धोगोपा
उतनःपरस्पाअग्नेद्युमदुतरेवद्दिदीहि॥ ७॥ ॥हेअग्नेसतादृशस्त्वंएनाएनाएनानीकेनयुक्तस्त्वंसु
विदत्रःसुप्रतिज्ञःसुधनोवास्मेअस्माकंनवदेवान्यष्टादेवानांहविःप्रदानेनसृजकआयदिष्टःयष्टृ
तमःअदब्धःकेनाप्यतिरस्कृतःगोपाःदेवानांगोपायितासतापिचनोस्माकंपरस्याःदुरितेभ्यःपारयितापा
पाचत्वंद्युमतत्कांतियुक्तंउतापिचरेवत्धनयुक्तंयथाभवतितथास्वस्तिदिदीहि।क्षेमेणसर्वतोदिदीहि।क्षे
मेणसर्वतोदीप्यस्व॥ ७॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेप्रथमोवर्गः॥ ७॥ ॥जोहूत्रइतिषड्र्चंदशमंसूक्तंगार्त्समदं

मेधुनमाग्नेयं।जोऽहंत्रइत्यनुक्रांतत्वात्।सूक्तविनियोगःसर्वेणसत्रोक्तः॥छ॥ ॥अथतस्मिन्सूक्तेप्र ८
थमा॥छ॥ ॥जोऽहंत्रोअग्निःप्रथमःपितेवेळस्पदेमनुषायत्समिद्धः।श्रियंवसानोअमृतोविचेता
मर्मृजेन्यःश्रवस्यःसवाजी॥छ॥ ॥जोऽहंत्रःसर्वैर्यज्ञार्थंहूतव्योहोतव्योवाकर्यतेजुह्वोतेर्वारूपं
तादृशःप्रथमः।अग्निर्वैदेवानामवमइत्याम्नानात्।मुख्योयोग्निःयत्यदाइळःइळायेदीप्यंवसानः
आच्छादयन्अमृतःमरणधर्मरहितःविचेताःविविधप्रज्ञःश्रवस्यःश्रवइत्यन्ननामतस्मैहितःवाजीब
लवान्सोग्निमर्मृजेन्यःसर्वैःपरिचरणीयोभवतिपइत्युगंतात्केन्यप्रत्ययः॥छ॥अथद्वितीयामृचमा
ह॥छ॥ ॥श्रयाअग्निश्चित्रभानुर्हवंमेविश्वाभिर्गीर्भिरमृतोविचेताः।श्यावारथंवहतोरोहितावोतारु
षाहचक्रेविभृत्रः॥छ॥ ॥अमृतोमरणधर्मरहितोविचेताविशिष्टप्रज्ञःचित्रभानुःविचित्रदीप्तिःचाय ५

दीप्तिर्भासोग्निःविश्वाभिर्गीर्भिःस्तुतिसाधनभूतैःसर्वैर्वाक्यैःक्रियमाणंमेममहवंस्तोत्रंशृणोतु।तस्याग्नेरथं
श्यावाश्यावर्णौअश्वौवहतःवाअपिवारोहितारोहितवर्णावश्वौरथंवहतःरोहितसंज्ञयोरश्वयोःश्यावा
दिवर्णपरिग्रहःस्वेच्छयाभवति।विभृत्रःनानास्थानेषुविहृतःचाकर्ष्णत्वित्तिरकारिवक्तु।करोतेःकर्मणि
लिट्॥छ॥अथतृतीयामृचमाह॥छ॥ ॥उत्तानायामजनयन्त्सुषूतंभुवदग्निःपुरुपेशासुगर्भः।शिरिणा
यांचिदक्तुनामहोभिरपरीवृतोवसतिप्रचेताः॥छ॥ ॥उत्तानायामुत्तानशयायामरण्यांसुषूतंअग्नि
होत्रार्थंसुष्ठुप्रेरितमग्निमजनयत्अध्वर्य्वादयउदपानयत्सोग्निःपुरुपेशासु।पेशइतिरूपनाम।बहुरू
पास्वोषधीषुगर्भोभुवत्।अंतर्वर्तमानयागर्भइवभवेत्।लभतेर्लिङिरूपंशिरिणायांशीर्यतेस्यांभूता
नीतिशिरिणारात्रिःतस्यामपिअक्तुनाअञ्जनादक्तुस्तमःतेनतमसाअपरीवृतःअसंस्पृष्टःअतएवम

होनिःस्वतेजोनिर्युक्तःप्रचेताःप्रकृष्टप्रज्ञःसन्वसतिदीप्यमानोवर्त्तते॥छ॥अथचतुर्थीमृचमाह॥छ॥
॥ ॥जिघर्म्यग्निंहविषाघृतेनप्रतिक्षियंतंभुवनानिविश्वा।पृथुंतिरश्चावयसाबृहंतंव्यचिष्ठमन्नैरभ
संदृशानं॥छ॥ ॥विश्वासर्वाणिभुवनानिप्रतिक्षियंतंविश्वानरात्मनाधिधितिष्ठंतंपृथुंमहांतंतिरश्चा
सर्वतःप्रवर्त्तमानेनवयसापयसाबृहंतंप्रवृद्धंअन्नैर्हविर्लक्षणैर्व्यचिष्ठंव्याप्तंरभसंबलवंतंदृशा
नंएवंगुणवत्तयादृश्यमानमग्निंघृतरूपाशादिलक्षणेनहविषाघृतेनचप्रतिक्षेपसर्वाणिभूतानिक्षे
तिपृथिव्याएषवयसाक्षमेनबृहन्व्यचिष्ठमन्नैरभसदृशानंनित्यनवकाशनवनमन्नैरन्नादंदीप्यमा
नमित्येतदाविश्वतइत्यासर्वतःप्रत्यंचंजुहोमीत्येतदरक्षसेत्यहेलमानेनमनसेदंजुषेतेत्येतन्म ५
यश्रीरितिमर्यश्रीरित्येषस्पृहयद्वर्णोअग्निर्नाभिमृशेइतिनक्षेपमृशेतदीप्यमानोनवतीति॥छ॥

॥अथपंचमीमृचमाह॥छ॥ ॥आविश्वतःप्रत्यंचंजिघर्म्यरक्षसामनसातज्जुषेत।मर्यश्रीःस्पृहयद्व
र्णोअग्निर्नाभिमृशेतन्वाजर्भुराणः॥छ॥ ॥विश्वतःसर्वत्रव्याप्यवर्त्तमानंप्रत्यंचंयज्ञंप्रत्यागच्छतंअग्निं
येनघृतेनआजिघर्मिआसिंचामिअरक्षसाबाधकरहितेनमनसास्तोत्रेणसइतदाज्यंजुषेतनवानूसे
वेतामर्यश्रीःमर्यैर्मर्त्यैश्रयणीयोभजनीयःस्पृहयद्वर्णःयादृशंवर्णंयजमानस्पृहयतितादृशवर्णोपितः
तन्वातेजसाजर्भुराणःस्फुरमाणोग्निःनाभिमृशेअतितेजस्वितयाअभिमर्शनीयोनभवति।अभिमर्वा
न्मृशेःकृत्यार्थेकेनप्रत्ययः॥छ॥अथषष्ठीमृचमाह॥ ॥ज्ञेयाभागंसहसानोवरेणत्वादूतासोमनु
वद्वदेम।अनूनमग्निंजुह्वावचस्यामधुपृचंधनसाजोहवीमि॥छ॥ ॥वरेणवारयअनेनशत्रूनितिव
रंतेजःतेनसहमानःशत्रूनभिभवन्।त्वंभागंजननीयंस्तोत्रंज्ञेयाःज्ञानीहि।आसा।लिङि।वान्यस्यसंयोगा

द्रित्येवंत्वाहूतासः त्वंहूतोयेषामसितेत्वाहूतासः यद्वात्वयाप्रेरिताःसंतःवयंमनुवत्मनुरिवमदेमस्तो
त्रंब्रूयामः। शुक्राक्रूयतेतस्यामितिशुक्रःक्षत्वालोपात्रविशेषोवातयाअन्नंसंहरणंमधुःएवंमधुना
कर्मफलेनयजमानंसंयोजयंतमग्निंधनसाःधनस्यसंभक्ताइंद्रंचस्याःस्तुतिकामनयाजोहवीमि॥ब॥
इतिद्वितीयषष्ठेद्वितीयोवर्गः॥ब॥ ॥ऋभीइवमित्येकविंशत्यृचंमेकादशंसूक्तंगार्त्समदं। अत्रानुक्र
मणिका। ऋभिसैकैंद्रंविराट्स्थानमृतेंत्यामिति। नब्रह्मणमनुक्रमण्यामुक्तोनवकोवैराजस्त्रैष्टुभश्च
द्वोवावैराजोनवकस्त्रैष्टुभश्चविराट्स्थानेति। अंत्यात्रिष्टुप्। विशेषस्यानुक्तत्वादिंद्रोदेवता। पृष्ठ्यस्यच
तुर्थेहनिमरुत्वतीयशास्त्रेइदंसूक्तंनिविद्धानंतत्रेदंतृतीयंसूक्तंचतुर्थेहनीतिखंडेसूत्रितं। ऋभीइवमि 6
द्रमरुत्वाइंद्रंनिमरुत्वतीयमि॥ब॥ अथतस्मिन्सूक्तेप्रथमा॥ब॥ ॥ऋभीइवमिंद्रमारिषण्यःस्याम

B. BHAU DAJI MEMORIAL

नेदावनेवसूनां। इमाहित्वाभूर्जोवर्द्धयंतिवसूयवःसिंधवोनक्षरंतः॥ब॥ ॥गृत्समदस्तौति। हेइंद्रमेइवम
दीयमिदंस्तोत्रंऋधिशृणुमारिषण्यःमाहिंसीःइदमल्पंनासाधीयइतिमानिराकार्षः। दुरस्फद्रविणस्फ
वृषिण्यतिरिषण्यतीतिनिपातितः। वयंतेतववसूनांदावनेदानायस्यामपात्रभूताभवेम। इमाःअस्माभिर्दि
त्तानिवसूयवःदातुर्यजमानस्यधनमिच्छंति। छंदसिपरेच्छायांक्यच्। ताहृशानिक्षरंतःसिंधवइव। वृतक्षरणो
पेतानि। ऊर्जोहविर्लक्षणान्यन्नानित्वांवर्द्धयंतिहि॥ब॥ अथद्वितीयामृचमाह॥ब॥ ॥सृजोमहीरिंद्रया
अपिन्वःपरिष्ठिताअहिनाशूरपूर्वीः। अमर्त्यंचिद्दासंमन्यमानमवाभिनदुक्थैर्वावृधानः॥ब॥ ॥शूरशा
त्रूणांहिंसकहेइंद्रयाअपोअपिन्वःअवर्द्धयःपूर्वीःप्रभूतास्ताअहिनामेघेनवृत्रेणवापरिष्ठिताअवष्ठिता
आक्रांताःततस्त्वंतस्मादहेःसकाशात्महीःमहतीःअपःसृजःउक्थैःशास्त्रैर्वावृधानोवर्द्धमानस्त्वंदासंमवसो

पन्हयितारंअमर्त्यंचित्मरणधर्मरहितमेवात्मानंमन्यमानंतमसुरंअवाभिनत्।अवाङ्मुखंयथाभवति ८
तथा।भिदिरविदारणे।लङि।सिरूपं॥ब॥अथतृतीयामृचमाह॥ब॥ ॥उक्थेष्विंनुशूरयेषुचाकन्स्तोमेष्विं
द्ररुद्रियेषुच।तुभ्येदेतायासुमंदसानःप्रवायवेसिस्रतेनशुभ्राः॥ब॥ ॥हेशूरेंद्रयेषूक्थेषुहोत्रादिभिः
क्रियमाणेषुशास्त्रेषुरुद्रियेषुरुद्रियंसुखंतत्साधनभूतेषु।यद्वारुद्राःस्तोतारःतत्कृतेषुउद्गातृणांस्तोमेषु
चनुच्छिप्रंचाकन्स्तुतीःकामयसेकमतेःकनतेर्वायिट्।लुङिरूपं।येषुस्तोत्रशास्त्ररूपासुस्तुतिषुमंदसा
नोहृष्यन्भवसिताएताःशुभ्राःदीप्यमानाःस्तुतयःआयवेअस्मदीयंयज्ञंप्रत्यागच्छते।तुभ्यन्तुभ्यमेवप्र
सिस्रसिस्रतेत्वदर्थमेवप्रसरंतिःसंप्रत्यर्थेताअधुनासेवस्व॥ब॥अथचतुर्थीमृचमाह॥ब॥ ॥शुभ्रंनु ९
तेशुष्मंवर्द्धयंतःशुभ्रंवज्रंबाह्वोर्दधानाःशुभ्रस्त्वमिंद्रवावृधानोअस्मेदासीर्विशःसूर्येणसह्याः॥ब॥ ॥

हेइंद्रतेतवशुभ्रंशोभनंशुष्मंबलंस्तोत्रैर्वर्द्धयंतःशुभ्रंदीप्तंवज्रमायुधंनुक्षिप्रंतवबाह्वोर्दधानानिदधानाःस्तू
यमानोहींद्रोसुरवधायवज्रमादत्तइतीत्येवंरूपेणायुधंनिदधानाःभवामःवावृधानःस्तोत्रैर्वर्द्धमानःशु
भ्रःतेजसायुक्तःत्वंअस्मेअस्माकंदासीःउपक्षयित्रीःविशःआसुरीःप्रजाःसूर्येणसुहुप्रकारेणआयुधंदि
प्रेरयतित्वंयुध्यस्वेति।एवंरूपेणबाह्वोर्निहितेनवज्रेणसह्याःअभिभव।सहतेर्व्यत्ययेनलिङिपरस्मैप
दं॥ब॥अथपंचमीमृचमाह॥ब॥ ॥गुहाहितंगुह्यंगूल्हमप्स्वपीवृतंमायिनंक्षियंतं।उतोअपोद्यांतस्त
भ्वांसमहन्नहिंशूरवीर्येण॥ब॥ ॥हेशूरेंद्रगुहागुहायांहितंनिहितंअतएवगुह्यंअप्रकाश्यंगूल्हं
गूढंअपीवृतंतिरोहितं।अत्रैकस्मिन्नतिरोधानरूपेर्थेपुनरुक्तयस्तिरोधानत्रयस्यप्रतिपादनपराःअ
प्स्वासेहिन्त्वयानर्थेभिवतियथाह्रोदर्शनीयाह्रोदर्शनीयेतितादृशंमायिनंमायाविनंअसुरंक्षियंतंनिव

सेनंउतोअपिचअपोद्यांदिवंचतस्तभ्नाःस्वसामर्थ्येनिस्तंभयंतंइत्थंनृतमनिर्हिमसुरंमेघंवावीर्येण। ६
सामर्थ्येनतेनवज्रेणअहन्हतवानसि।हनहिंसागत्योरित्यस्यलङिरूपं॥छ॥इतिद्वितीयस्यषष्ठेत्रिं
शोवर्गः॥ ॥छ॥ ॥अथतस्मिन्सूक्तेषष्ठीमृचमाह॥छ॥ ॥त्वावानुतइंद्रपूर्व्यामहान्युतस्तवाम
नूतनाकृतानि।स्तवावज्रंबाह्वोरुशंतंस्तवाहरीसूर्यस्यकेतू॥छ॥ ॥हेइंद्रपूर्व्याणिपुरातनानिमहानि
महांतितेतवकर्माणिनुक्षिप्रंस्तवस्तवाम।उतअपिचनूतनाअधुनातनानिकृतानिकर्माणिस्तवाम।बा
ह्वोरुशंतंदीप्यमानंवज्रंस्तवस्तवाम।किंचसूर्यस्यसुष्ठुप्रेरकस्यसुवीर्यस्यवासूर्यात्मनोवाइंद्रस्यकेतू
प्रज्ञापकौहरीएतन्नामकावश्वौस्तवस्तवाम।सुष्टुतौतिङांतिङोभवंतीतिउत्तमबहुवचनस्यमध्यमै ७
कवचनादेशः।बहुलंछंदसीतिशपोलुगभावः॥छ॥अथसप्तमीमृचमाह॥छ॥ ॥हरीनुतइंद्रवाजयं

ताघृतश्चुतंस्वारमस्वार्ष्टां।विसमनाभूमिरप्रथिष्टारंस्तपर्वतश्चित्सरिष्यन्॥छ॥ ॥हेइंद्रवाजयंतावेगंकु
र्वतौतत्करोतीतिणिच्।तेनचहरीएतन्नामकावश्वौघृतश्चुतंघृतस्योदकस्यच्यावयितारंस्वारंमेघध्वनिंनु
क्षिप्रंअस्वार्ष्टांस्वरतिःशब्दकर्मापाकंपचतीतिवत्।कार्यांतरनुवादःलङिरूपं।समनासमस्थलाःयद्वा
समनासर्वतोव्यप्रथिष्टगलनिश्चकृत्वाममोपरिवृष्टिर्भवतीतिप्रथितानृत।तथापर्वतश्चित्मेघोपिसरि
ष्यन्वेगेनार्थमितस्ततोगमिष्यन्।अरंस्त।अरमत।रमतेर्लुङिरूपं॥छ॥अथाष्टमीमृचमाह॥छ॥ ॥
निपर्वतःसाद्यप्रयुच्छन्संमातृभिर्वावशानोअक्रान्।दूरेपारेवाणीवर्धयंतइंद्रेषितांधमनिंपप्रथंनि॥छ॥
॥ ॥अप्रयुच्छन्अप्रमाद्यन्वर्पणेसावधानःपर्वतोमेघःनिषादिनिषसिनिषसेआसीत्।मातृनिर
द्भिःमाध्यमिकाभिर्वाग्भिर्वासिंवावशानःमहाशब्दंकुर्वाणःअक्रान्अक्रमीत्इतस्ततःसंचारमकरोत्

क्रमतेलङिबहुलंछंदसीतिविकरणस्यलुक्।दूरेपारेअतिदूरेतरिक्षेस्थितांवाणींमाध्यमिकांवा ८
चंवर्द्धयंतःस्तोत्रैःसमृद्धांकुर्वंतःस्तोतारोमरुतोवाइंद्रेषितामिंद्रेणप्रेरितामधनिंशब्दंकुर्वाणांतां
वाचंनितरांपप्रथन्।अप्रथयन्॥छ॥अथनवमीमृचमाह॥छ॥ ॥इंद्रोमहांसिंधुमाशयानंमाया
विनंवृत्रमस्फुरन्निः।अरेजेतांरोदसीभियानेकनिक्रदतोवृष्णोअस्यवज्रात्॥छ॥ ॥बलवानिंद्र
महांमहांसिंधुःस्पंदतेइतस्ततःसंचरतीतिसिंधुर्मेघःतमाशयानंतमधिष्ठायशयानंमायाविनंवृत्र
मसुरंयद्वासिंधुरुदकंतदधिष्ठायशयानंवृत्रंवृणोत्याकाशमितिवृत्रोमेघःतंनिरस्फुरन्निरहन्वृ
ष्णःवर्षकस्यअस्येंद्रस्यकनिक्रदतःशब्दंकुर्वाणाद्वज्रात्भियानेनभयंप्राप्तेरोदसीद्यावापृथिव्यौअरेजे ९
तामकंपेतांदाधर्त्तिदर्धर्त्तीत्यादिनाकनिक्रदच्छब्दोनिपातितः॥छ॥अथदशमीमृचमाह॥छ॥ ॥आ

रोरवीद्वृष्णोअस्यवज्रोमानुषंयन्मानुषोनिजूर्वात्।निमायिनोदानवस्यमायाअपादयत्पपिवान्सुतस्य।
॥छ॥ ॥वृष्णःकामानांवर्षकस्येंद्रस्यवज्रःअरोरवीत्भृशंशब्दमकरोत्कादत्यपेक्षायामाह।यद्य
दाअमानुषंमनुष्याणांरहितं।यद्वामानुषोऽहंनभवामीत्येवंमन्यमानंतमसुरंमानुषोमनुष्याणांहितक
री।यद्वामतिमानिंद्रोनिजूर्वात्नितरांहिंस्यात्जिघांसतीत्यर्थः।जूर्वतिर्हिंसाकर्मणोलेटिरूपं।सुतस्या
भिषुतंसोमंपपिवान्पीतवान्मायिनोमायाविनोदानवस्यदनुर्नामवृत्रमातादानुःशयइत्यादिषुदृष्ट
त्वात्।तस्याःपुत्रस्यवृत्रस्यमायाःवंचनानिन्यपादयत्न्यपातयत्बबाधेइतियावत्॥छ॥इतिद्वितीयस्यषष्ठे
चतुर्थोवर्गः॥छ॥ ॥अथतस्मिन्सूक्तेएकादशीमृचमाह॥छ॥ ॥पिबापिबेदिंद्रशूरसोमंमंदंतुत्वामंदि
नःसुतासः।पृणंतस्तेकुक्षीवर्द्धयंत्वित्थासुतःपौरइंद्रमाव॥छ॥ ॥शूरबलवन्हेइंद्रपिबपिबेत्अभिषु

तमिमंसोमंपिबैवआदरार्थैषावीप्सामंदिनोमदकराःसुतास्तेनिषुताःसोमाःत्वामंदंतुत्वांमादयंतु।म ८
दिस्तुत्यादिषुव्यत्ययेनपरस्मैपदं।तेसोमास्तेतवकुक्षीउदरस्योनोपार्श्वौपृणंतपूरयंतःसंतस्त्वांवर्द्धयं
तुइच्छाअप्रकारेणापोरःउदरःपूरकःसुतोनिषुतःसोमःइंद्रंत्वामावतर्पयंतुअवतेस्तर्पणार्थस्यलङिरू
पं॥छ॥अथद्वादशीमृचमाह॥छ॥ ॥त्वेइंद्राप्यभूमविप्राधियंवनेमऋतयासपंतः।अवस्यवोधीमहिप्रश
स्तिंसद्यस्तेरायोदावनेस्याम॥छ॥ ॥इंद्रविप्रामेधाविनोवयंतेत्वयित्वद्धृदयेअभूमअपिसानुनाय
प्रश्नेवर्त्ततोतेतवहृदयेकिंवर्त्तामहइतिऋतयाऋतंकर्मफलंतत्कामनयासपंतःत्वांपरिचरणाख्येनक
र्मणास्पृशंतोवयंधियंत्वद्धृदशोक्रियमाणंकर्मवनेमसंभजेमहि।वनषणसंभक्तौआशीर्लिङिलिङ्याशि १०
ष्यङित्यङ्प्रत्ययः।किंचअवस्यवात्वत्तोरक्षणमिच्छंतःप्रशस्तिंशास्तिःशासनंप्रकृष्टंशंसनंस्तोत्रंधीमहित्व

यिनिदधीमहि।ततःतेत्वदीयस्यरायोधनस्यदावनेदानायपात्रभूताःसद्यःस्याम।इदानींनवेम॥छ॥अथत्रयोद
शीमृचमाह॥छ॥ ॥स्यामतेतइंद्रयेतऊतीअवस्यवऊर्जंवर्द्धयंतः।शुष्मिंतमंयंचाकनामदेवास्मेरयिंरासि
वीरवंतं॥छ॥ ॥इंद्रतेतवऊतीऊत्याप्रणयनेनअवतेःप्राप्त्यर्थस्यक्तिनिरूपं।तेतवअवस्यवोरक्षा
कामाःऊर्जंहविर्लक्षणमन्नंवर्द्धयंतोभवंतितेतववयंतेस्यामत्वदधीनाभवेम।देवद्योतमानहेइंद्रशुष्मिं
तमंदानानागायाईतयावलवत्तमंयच्छशत्रूणांशोषयितृतमंयंरयिंचकेनामकामयामहे।कनतेःकां
त्यर्थस्ययङ्लुगंतस्यलोटिरूपं।वीरवंतंपुत्रपौत्रैःसहितंतादृशंरयिमस्मेअस्मभ्यंरासिदेहि॥छ॥अथच
तुर्दशीमृचमाह॥छ॥ ॥रासिक्षयंरासिमित्रमस्मेरासिशर्धइंद्रमारुतंनः।सजोषसोयेचमंदसानाःप्रवा
यवःपांत्यग्रणीतिं॥छ॥ ॥इंद्रक्षयंक्षियंतिनिवसंत्यत्रेतिक्षयंगृहंतदस्मभ्यंरासिदेहिमित्रंतथास

खायं अस्मे अस्मभ्यं रासि वा कश्चनेदीदन्निपातः मारुतमारुतां देवविशां संबंधि शर्द्धो बलं नो अस्मभ्यं रासि एने
न मरुतामप्यागमनं प्रार्थ्यते। ये मरुतः सजोषसः सह प्रीयमाणाः मदंतो मोदमाना वायवो यज्ञप्रतिगंता
रः संतः अग्रणीतिं अग्रे नीयमानं सोमं प्रपाति प्रकर्षेण पिबंति ते षां शर्द्ध इति समन्वयः। यद्वा येच वायवो अग्रे
नीयमानं सोमं पिबंति तेषां वा इनां वलं रासि वायव इति छंदस्याया बहुवचनं। वायुर्हि सोमस्याग्रपातेति
॥ब॥ अथ पंचदशीमृचमाह॥ब॥ ॥व्यं त्वि नुयेषु मंदसान स्तृपत्सोमं पाहि द्रुह्य दिंद्र। अस्मान्सुपृत्स्वा तरु
त्रा वर्द्धयो द्यां बृहद्भिरर्कैः॥ब॥ ॥हे इंद्र येषु नवसद्मायन्तेषु मरुत्सु मंदसानो माद्यन्नवसितेमरुतो
नुद्दिप्रं व्यंत्र सोमं नहूयंत्र इत्स्वार्थे द्द्यत्र तद इत्येरिदं रूपं आत्मानं दृढीकुर्वन्त्वं रपततर्पयंत मिमं सो
मं पाहि पिब तरुत्रः शत्रूणां हिंसक हे इन्द्र बृहद्भिर्बलवद्भिः अर्कैः स्तवनीयैर्मरुद्भिः सहितस्त्वं आ इति वार्थे

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

११

तेनो अस्मान्द्यां च पृत्सु पृत्सु संग्रामेषु पुत्रादिभिरस्मादिभिरस्मान्पालनेन च दिवमवर्द्धयः। यद्वा येषु सोमेषु मं
दसानो मोदमानो नवसिते सोमाव्यंत्र त्वां गच्छंत्र शेषं पूर्ववत्॥ब॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे पंचमो वर्गः॥ब॥ ॥
अथ षोडशीमृचमाह॥ब॥ ॥महं तइन्नु ये ते तरुत्रोच्छेनिवसिषुम्नमा विवासान्। स्तृणानासो बर्हिः पस्त्याव
त्वोता इदिंद्र वाजमग्मन्॥ब॥ ॥तरुत्र आपद्भ्यस्तारक हे इंद्र ये पुमांसः सुम्नं सुखकरं त्वा सुष्ठैः शास्त्रैः
आविवासान्परिचरेयुः। विवासतेर्लेट्याडागमः। तएव पुमांसः नु क्षिप्रं अविलंबेन महं तो न वेनिश्चरणाः। किं
च बर्हिस्तृणानासः वेद्यां बर्हिराच्छादयंतः ये त्वां पस्त्यावंतीति ते त्वोता इतत्वया रक्षिताः संतः एव पस्त्यावन्तः गृह
सहितं वाजमन्नमग्मन् गच्छंति॥ब॥ अथ सप्तदशीमृचमाह॥ब॥ ॥उग्रेष्विन्नु शूर मंदसानस्त्रिकद्रुकेषु पा
हि सोममिंद्र। प्रदोधुवच्छ्मश्रुषु प्रीणानो याहि हरिभ्यां सुतस्य पीतिं॥ब॥ ॥हे शूर बलवन्निंद्र उग्रेत्र ऊर्णे

द्वि०
धवकृत्सोत्रशास्त्रवत्सुत्रिकद्रुकेषुज्योतिर्गौरायुरितोतन्नामकेषुआभिप्लविकेषुअहस्सुमंदसानोहृष्यन् ६
सोमंपाहिपिबततःप्राणानःसोमपानेनप्रीतोनवतस्तमश्वत्थुलिप्संसोमंप्रदोधुवद्वहजिकंपनेयद्भृंगंतस्य
ज्ञातिरूपंपुनःपुनर्धुन्वन्सुतस्याभिषुतस्यपीतिंपानमभ्विन्यद्धरिभ्यामश्वाभ्यांयुक्तःसन्नयाहिगच्छ॥४॥
अथाष्टादशीमृचमाह॥४॥ ॥धिष्वाशवःशूरयेनवृत्रमवाभिनद्दानुमौर्णवाभं।अपावृणोज्योतिरार्याय
निसव्यतःसादिदस्युरिंद्र॥४॥ ॥शूरहेइंद्रशवसात्त्वंबलंधिष्वधारयदधातेर्लोटिव्यत्ययेनछंदसी
तिशपोलुक्।छंदस्युभयथेतिवासआर्द्धधातुकत्वादिडागमः।येनबलेनदानुंदानोःपुत्रंवृत्रंअर्णवा
नंऊर्णनाभिःकीटविशेषःअर्णवाभइत्युच्यतेतमिवअवाभिनत्विदारितवान्।यद्वाअर्णवःअर्णनाभिःत १२
दाभंतत्सदृशमित्यर्थः।ततस्तमोरूपस्यहननादार्यायकर्मणाम्पुरुत्तपितामहवृत्रःसव्यतःतवसव्यपार्श्वे

निषादित्वयानितरांसंनोबाधितोवर्तते॥४॥अथैकोनविंशीमृचमाह॥४॥ ॥सनेमयेतऊतिभिस्तरंतो
विश्वास्पृधआर्येणदस्यून्।अस्मभ्यंतत्त्वाष्ट्रंविश्वरूपमरंधयःसाख्यस्यत्रिताय॥४॥ ॥सनेमतान्पु
रुषान्संभजेमयेतेतवोतिभिःपालनैःविश्वाःस्पृधःस्पर्द्धमानाःसर्वाविज्ञाःतरंतःहिंसंतःतथाआर्येणआ
र्यनाम्नावेनादस्यूनुपक्षयिष्टन्हिंसंतोभवंतितदस्मभ्यंवशमानय।किंतत्तदाह।त्वाष्ट्रंत्वष्टुःसुतंविश्वरूप
मेतन्नामकमसुरंअरंधयःरध्यतिर्वशगमनेवशमानय।यद्वातमसुरमवधीः।रधहिंसासंराध्योः।रधिज
भोरचीतिनुम्।इंद्रस्त्वाष्ट्रमवधीत्ययमर्थः।तैत्तिरीयकेविश्वरूपोवैत्वाष्ट्रइत्यत्रमहताप्रबंधेनप्रपंचितः।
किंचसाख्यस्यसखित्वस्यअनुपालनायत्रितायमहर्षयेवशमानय।यद्वासनेमतेवयंप्रवृद्धाभवेम
येवयंतवस्तावानिःस्पर्द्धमानाःअज्ञादस्यूंश्चतरंतोतिक्रामंतोनवेमसनेमेतिवृद्ध्यर्थेआधकदात्तः।यद्वासने

द्वि॰ ६

ममित्रावरुणासनंतइतिसकर्मकत्वेनमध्योदात्तःसनेमवाऽन्तवेतीतरंतःतॄप्लवनतरणयोःशतरिरूपं
संज्ञावचनश्चेदंतोदात्तःतथातरंतइवमइनेति॥छ॥अथविंशीमृचमाह॥छ॥ ॥अस्यसुवानस्यमंदि
नस्त्रितस्यन्यर्बुदंवावृधानोअस्तः।अवर्तयत्सूर्योनचक्रंभिनद्वलमिंद्रोअंगिरस्वान्॥छ॥ ॥मंदिनो
स्यमंदकरमिमंसुवानस्यसुन्वतःत्रितस्यतीर्णनमस्कस्यमहर्षेरर्थेवावृधानःसोमेनवर्द्धमानइंद्रः
अर्बुदंअंब्ननिददातीतिअर्बुदोमेघःअनुस्वारस्यारफश्छांदसःयद्वानामैतत्अर्बुदाख्यमसुरंन्यस्तःतृ
हिंसायामित्यस्यलङितिपिबहुलंछंदसीतिविकरणस्यलुक्।गुणेऽलतेइलङ्यादिनातिलोपःनितरा
मवधीत्।महांतंचिदर्बुदंनिक्रमीःपदेत्यादिषुअर्बुदवयःस्पष्टमुक्तं।किंचअंगिरस्वान्अंगिरोभिर्म १३
हितइंद्रःअवर्तयत्असुरहननार्थंवज्रमभ्रामयत्।सूर्योनियथासूर्यश्चक्रंभ्रामयतितद्वत्।यद्वायस्माद

सुरात्नियात्सूर्यःस्वकीयंरथचक्रंआवर्तयत्निषेधार्थीयोत्रनकारःवर्त्तयितुंनाशकत्तुंबलंपणीनामसु
मसुरंभिनत्।यद्वाद्विचक्रेऽपिसर्वेसूर्यस्यरथःतस्यैकंचक्रमिंद्रेणापहृतं।सूर्यइतिसुपांसुलुगितिषष्ठ्येकव
चनस्यसुःसूर्यस्यसंबंधिअपहृतंतदेकंचक्रमवर्तयत्।रक्षोहननार्थंअभ्रामयत्।तेनचक्रेणवलमभि
नत्वानस्त्वार्थो॥छ॥अहर्गणेषुमाध्यंदिनसवनेश्रुतायमानरूपेषुअच्छावाकस्यअहरहःशस्यसंज्ञकमनि
तष्टोवतिसूक्तं।नूनंसातइत्येषातस्यांतेषंमनीयासूक्तिंचा।नूनंसातइत्यंतमुत्तमम्इति॥छ॥सैषासूक्तेए
कविंशीमृचमाह॥छ॥ ॥नूनंसातेप्रतिवरंजरित्रेदुहीयदिंद्रदक्षिणामघोनी।शिक्षास्तोतृभ्योमातिध
ग्भगोनोबृहद्वदेमविदथेसुवीराः॥छ॥ ॥हेइंद्रयादक्षिणादक्षउत्साहनंकरोतीतिदक्षिणास्तोतृभ्यो
देयातेत्वत्संबंधिनीधनवती।जरित्रेश्रोत्रेवयंश्रेष्टमभिमतमर्थंनूनंप्रतिदुहीयत्इदानींप्रतिदोग्धिसंपाद

द्वि॰ ६

पनात्यर्थः।तादृशींदक्षिणांस्तोतृभ्योस्मभ्यंशिक्षप्रयच्छ।किंचनगोनऊनीयःत्वमतिधक्दंदह्यमानार्थस्य
षुडिमंत्रेष्वसेत्यादिना।त्रर्भुक्।नोस्माननतिक्रम्यअन्येभ्योदक्षिणामादाःअथममस्मभ्यंदत्वापश्चाद
न्येभ्योदीयतामित्यर्थः।यद्वानोस्माकंकामान्माधक्माधाक्षीःअपेक्षितफलदानेनहरयेत्यर्थः।सुवी
राःशोभनपुत्रपौत्राःसंतोवयंविदथेस्मिन्यज्ञेबृहत्प्रभूतंस्तोत्रंवदेमत्वांस्तुहिंशयब्रवाम।अत्रसातेप्र
तिदुग्धामितिप्रकृत्यवीरोवीरयत्यमित्रान्वेतेर्वास्याद्गतिकर्मणोवीरयतेर्वेत्यतंनिरुक्तमनुसंधेयं
॥६॥इतिद्वितीयस्यषष्ठेषष्ठोवर्गः॥ ॥६॥इतिगार्त्समदमंडलेप्रथमोनुवाकः॥ ॥द्वितीयेनुवाके
एकादशसूक्तानि॥तत्रयोजातइतिपंचदशर्चंप्रथमंसूक्तं।गार्त्समदंत्रैष्टुभमैंद्रं।संसवेनिष्केवल्येनि १४
विद्धानीयस्यपुरस्ताद्योजातएवेतिशंस्येत।यदिपर्यादितिखंडेसूत्रितं।योजातएवेतिनिष्केवल्येइति॥

आग्निचिकेतृतीयेहनिनिष्केवल्येइतियोजातएवेतिनिविद्धानीयं।सूत्रितंचतृतीयस्यअयमायोजातए
तिमध्यंदिनइतिविश्वजितिमाध्यंदिनेसवनेमैत्रावरुणःस्वशस्त्रेप्राक्तनात्सूक्तात्पूर्वंयोजातइतिसामसू
क्तंशंसेत्।विश्वजितोग्निंनरइतिखंडेसूत्रितं।मत्रामदासोयोजातएवाहरेकइतिसामसूक्तानीति।अनि
पुनिष्केवल्येनिविद्धानमिदंउयेनाङ्गिरानामितिखंडेसूत्रितं।तिष्ठाहरीइतियोजातएवेतिमध्यंदिनइति
महाव्रतेनिष्केवल्येयोजातएवेतिसूक्तं।उरूइतिखंडेसूत्रितं॥वनेनवायोन्यधायिचाकन्योजातएवप्र
थमोमनस्वानिति॥६॥अत्रेतिहासोबृहद्देवतायामुक्तः।संयुज्यतपसात्मानमैंद्रंबिभ्रत्समृद्धवपुः।अदृश्य
नभुक्त्वेनदिविचव्योम्निचैवच॥तमिंद्रमंतंइतिमत्वात्रादैत्यौनामपराक्रमौ।धुनिश्चचुमुरिश्चोभौसायुधा
वभिपेततुः।विदित्वासतयोर्भावंमृषिःपापंचिकीर्षतोः।योजातइतिसूक्तेनकर्माण्यैंद्राण्यकीर्तयत्॥३॥

द्वि० ६ अन्येत्वन्यथावर्णयंति।पुराकिलेंद्रादयोवैन्ययज्ञंसमाजग्मुः।गृत्समदोपितत्रागत्यसदस्यासीत्।दैत्या
श्चेंद्रंजिघांसयतेत्रसमागमन्।तान्दृष्ट्वानिर्जगामेंद्रोयज्ञाद्गृत्समदाकृतिः।सचगृत्समदोवैन्येनपूजि
तोयज्ञवाटान्निरगच्छत्।निर्गच्छंतंतमृषिंदृष्ट्वाअयमेवेंद्रइतिमन्यमानास्तमसुराःपरिवव्रुः।नाहमिंद्रस्तु
च्छःकिंत्वेवंगुणोपेतःसइत्यनेनसूक्तेनतान्प्रत्युवाच।अपरेत्वेवंकथयंति।गृत्समदस्ययज्ञेप्रविष्टमेका
किनमिंद्रंज्ञात्वाअसुराःपरिवव्रुः।सइंद्रोगृत्समदरूपेणयज्ञवाटान्निर्गत्यस्वर्गंजगाम।ततोअसुराःइंद्रो
विलंबितइत्यंतःप्रविश्यगृत्समदंदृष्ट्वापूर्वमिवगृत्समदोगतः।अयंत्विंद्रोस्मद्भयाद्गृत्समदरूपेणास्तइति
तंजगृहुः।सतान्नाहमिंद्रोयमित्यनेनसूक्तेनप्रत्युवाच।अयमेवार्थोमिश्रभारतेप्रपंचितः॥७॥तत्रैषा १५
सूक्तेप्रथमा॥७॥ ॥योजातएवप्रथमोमनस्वान्देवोदेवान्क्रतुनापर्यभूषत्।यस्यशुष्माद्रोदसीअभ्य

सेतांनृम्णस्यमह्नासजनासइंद्रः॥७॥ ॥गृत्समदोब्रूते।हेजनाःहेअसुराः।यःजातएवजायमानस
न्प्रथमःदेवानांप्रधानभूतःमनस्वीमनस्विनामग्रगण्यःदेवोद्योतमानःसन्क्रतुनावृत्रवधादिलक्षणे
नस्वकीयेनकर्मणादेवान्सर्वानपियागदेवान्पर्यभूषत्रक्षकत्वेनपर्यगृह्णात्।भूषअलंकारेइत्यादिःलङि
रूपं।यद्वासर्वानन्यान्देवान्पर्यभूषतपर्यभवत्अत्यक्रामत्।अस्मिन्यज्ञेप्रत्ययेव्यत्ययेनक्सः।श्यकः
कित।किदप्रतिषेधः।यस्येंद्रस्यशुष्मात्शारीरात्बलात्रोदसीद्यावापृथिव्यौअभ्यसेतां।अबिभीतां।भ्यस
भयान्अनुदात्तेत्।भ्यसभयवेपनयोरितिनेरुक्ताः।अभ्यसेतांवेपेतांवा।तथाचमंत्रांतरं।इमेचित्तवम
न्यवेवेपेतेभियसामहीइति।नृम्णस्यसेनालक्षणस्यबलस्यमह्नामहत्त्वेनयुक्तः।सइंद्रोनाहमिति।अत्र
निरुक्तं।योजातएवप्रथमोमनस्वान्देवोदेवान्क्रतुनाकर्मणापर्यभवत्पर्यगृह्णात्पर्यरक्षदत्यक्रामदि

दि० ६

तिवायस्यबलाद्यावापृथिव्यावभ्यबिभीतांनृम्णस्यमह्नाबलस्यमहत्वेनस्यजनासइंद्रःस्पष्टेहिसूक्तार्थस्य
प्रातिनिर्वत्याख्यानसंयुक्तेति॥७॥अथद्वितीयामृचमाह॥७॥ ॥यःपृथिवींव्यथमानामदृंहद्यःपर्व
तान्प्रकुपितांअरम्णात्।योअंतरिक्षंविममेवरीयोयोद्यामस्तभ्नात्सजनासइंद्रः॥७॥ ॥हेजनाःयःइं
द्रःव्यथमानांचलंतींपृथिवींअदृंहत्।शर्करादिभिर्दृढामकरोत्।दृहदृंहिवृद्धौ।यश्चप्रकुपितानइत
स्ततश्चलितान्पक्षयुक्तान्पर्वतान्अरम्णातनियमितवान्।स्वेस्वेस्थानेस्थापितवान्।अरम्णात्रमुक्री
डायांअंतर्भावितण्यर्थस्यव्यत्ययेनश्नाप्रत्ययः।यश्चवरीयउरुतरमंतरिक्षंविममेनिर्ममेविस्तीर्णंचका
रेत्यर्थः।यश्चद्यांदिवमस्तभ्नात्स्तंभनिरुद्धामकरोत्।स्तंभुनिरुद्धइतिस्तौत्रोधातुःसएवेंद्रोनाहमिति॥ १६
॥७॥अथतृतीयामृचमाह॥७॥ ॥योहत्वाहिमरिणात्सप्तसिंधून्योगाउदाजदपधावलस्य।योअश्म

नोरंतरग्निंजजानसंवृक्समत्सुसजनासइंद्रः॥७॥ ॥यःअहिंमेघंहत्वामेघमेहनंहत्वासप्तसर्पणशी
लाःआपःअरिणात्प्रेरयत्।यद्वासप्तगंगायमुनाद्यामुख्यानदीःरिणात्रीङ्स्रवणेक्र्यादिः।यश्चवल
स्यबलनामकस्यासुरस्यअपधाकर्तृकान्निरोधान्निरुद्धागाउदाजत्निरगमयत्।अपधाअपपूर्वाद्दधा
तेरातश्चोपसर्गइतिभावेअङ्प्रत्ययः।सुपांसुलुगितिपंचम्याआकारः।यश्चअश्मनोःअश्नुसेव्याप्नोत्यं
तरिक्षमित्यश्मामेघःअत्यंतदृढरूपायामेघयोरंतर्मध्येवैद्युतमग्निंजनानउत्पादयामास।यश्चसमत्सु
संमंदंतियोद्धाणामास्वितिसमदःसंग्रामाःतेषुसंवृक्नवतिवृणक्तेर्हिंसार्थस्यक्विपिरूपं।सइंद्रो
नाहमिति॥७॥अथचतुर्थीमृचमाह॥७॥ ॥येनेमाविश्वाच्यवनाकृतानियोदासंवर्णमधरंगुहाकः॥
श्वघ्नीवयोजिगीवांलक्षमाददर्यःपुष्टानिसजनासइंद्रः॥७॥ ॥येनेंद्रेणइमाइमानिविश्वाच्यवननेश्व

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

ऋ० ६

राणिच्यवनानिकृतानिस्थिरीकृतानि।यश्चदासंवर्णंशूद्रादिकंयद्वादासमुपक्षपयितारंअधरंनिकृष्टमसु
रंगुहायांगूढस्थानेनरकेवाअकःअकार्षीत्।करोतेर्लुङि मंत्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक्।किंरूपं।जघ्न्वंलक्षंजि
गीवान्जिजयेक्वसौसन्लिटोर्जेरितिअभ्यासादुत्तरस्यकुत्वं।दीर्घश्छांदसः।जितवान्।यःअर्यःअरेःषष्ठ्ये
कवचनेछांदसोयणादेशः।शत्रोःसंबंधीनिपुष्टानिसमृद्धानिआदत्आदत्ते।तत्रदृष्टांतः।श्वघ्नीवश्वभि
र्मृगान्हंतीतिश्वघ्नीव्याधः।यथाव्याधोजिगीवान्लक्षंतंमृगंपरिगृह्णातितद्वत्॥४॥अथपंचमीमृचमाह॥
॥५॥ ॥यंस्मापृच्छंतिकुहसेतिघोरमुतेमाहुर्नैषोअस्तीत्येनं।सोअर्यःपुष्टीर्विजइवामिनातिश्रदस्मै
धत्तसजनासइंद्रः॥५॥ ॥अपश्यंतोजनाघोरंशत्रूणांघातकंयंपृच्छंतिस्मकुहसेतिसइंद्रःकुत्रवर्तत १७
इति।सेतिसेचिलोपोत्वत्यादध्वरणामितिसोद्दष्यसौविशेषतोस्माभिर्नदृश्यतेतथापिअस्तीतिविश्वासंकुरु

ता।एवंविधैश्वर्यमहिमोपेतःसइंद्रोनाहमिति॥५॥इतिद्वितीयस्यषष्ठेसप्तमोवर्गः॥७॥ ॥अथतस्मिन्सूक्ते
षष्ठी॥६॥ ॥योरध्रस्यचोदितायःकृशस्ययोब्रह्मणोनाधमानस्यकीरेः।युक्तग्राव्णोयोवितासुशिप्रःसुत
सोमस्यसजनासइंद्रः॥६॥ ॥यःरध्रस्यारधहिंसासंराध्याःसमृद्धस्यचोदिताधनानांप्रेरयिताभवति।य
श्चकृशस्यदरिद्रस्यचयश्चनाधमानस्यनाधृयाच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु।याचमानस्यकीरेःकरोतेःकी
र्यतेवास्तोत्रब्रह्मणोब्राह्मणस्यचधनानांप्रेरयितायश्चसुशिप्रःशोभनहनुःसुशीर्षकोवासन्युक्त
ग्राव्णःअभिषवार्थमुद्यतग्राव्णःसुतसोमस्याभिषुतसोमस्ययजमानस्यावितारक्षिताभवतिसएवं
ज्ञोनाहमिति।ब्रह्मशब्दस्यचन्नंपस्वेत्याद्युदात्तःस्यात्।यथाब्रह्मवन्वानोअजरंसुवीरमिति।अयंत्वंतोदा
त्तःपठ्यतइतिनान्नपरः॥६॥अथसप्तमीमृचमाह॥७॥ ॥यस्याश्वासःप्रदिशियस्यगावोयस्यग्रामायस्य

द्वि० ६

विश्वेरथासः।यःसूर्यंयउषसंजजानयोअपांनेतासजनासइंद्रः॥ब॥ ॥यस्यसर्वांतर्यामितयावर्त्ति
मानस्यप्रदिशिप्रदेशनेनुशासनेअश्वासोश्वावर्त्तंते।यस्यानुशासनेगावः।यस्यानुशासनेग्रामाःग्रसं
तेअत्रेतिग्रामाजनपदाः।यस्याज्ञायांविश्वेसर्वेरथासोरथावर्त्ततेयश्चवृत्रंहत्वासूर्यंजजानजनया
मास।यश्चोषसं।तथामंत्रःजजानसूर्यमुषसंसुदंसाइति।यश्चामवनेदनद्वाराअपांनेताप्रेरकःसस
इंद्रइत्यादिप्रसिद्धं॥ब॥अथाष्टमीमृचमाह॥ब॥ ॥यंक्रंदसीसंयतीविह्वयेतेपरेवरउभयाअमि
त्राः।समानंचिद्रथमातस्थिवांसानानाहवेतेसजनासइंद्रः॥ब॥ ॥यंक्रंदसीरोदसीशब्दंकुर्वाणेमा
नुषीदेवीचद्वेसेनवासंयतीपरस्परंसंगच्छंत्यौयमिंद्रंविह्वयेतेस्वरक्षार्थंविविधमाह्वयतःपरेउत्कृ १८
ष्टाःअवरेअधमाश्चोभयाःउभयविधाःउभयमाह्वयंति।समानंइंद्ररथसदृशंरथमातस्थिवांसाआस्थितौ

द्वौरथिनौताविंद्रंनानापृथकपृथकहवते।आह्वयेतेयद्वासमानमेकरथमारूढाविंद्राग्नीहवेतेयज्ञा
र्थंयजमानैःपृथगाह्वयेतेतयोरन्यतरःसइंद्रोनाहमिति॥ब॥अथनवमीमृचमाह॥ब॥ ॥यस्मान्न
ऋतेविजयंतेजनासोयंयुध्यमानाअवसेहवंते।योविश्वस्यप्रतिमानंबभूवयोअच्युतच्युत्सजनासइं
द्रः॥ब॥ ॥यस्मादृतेजनासोजनाःनविजयंतेविजयंनप्राप्नुवंति।अतःयुध्यमानायुद्धंकुर्वाणाजना
अवसेस्वरक्षणाययमिंद्रंहवंतेआह्वयंति।यश्चविश्वस्यसर्वस्यजगतःप्रतिमानंप्रतिनिधिर्बभूव।यथाच्यु
तच्युतअच्युतानांक्षयरहितानांपर्वतादीनांच्यावयितासइंद्रइत्यादिप्रसिद्धं॥ब॥अथदशमीमृचमाह
॥ब॥ ॥यःशश्वतोमह्येनोदधानानमन्यमानांछर्वाजिघान।यःशर्द्धतेनानुददातिशृध्यांयोदस्योर्हंतास
जनासइंद्रः॥ब॥ ॥यःसर्वस्मिन्नेनोदधानान्शश्वतोबहून्अमन्यमानान्आत्मानमजानतःइंद्रमत्र

द्वि० ६ जयतोवाजनान्शत्रावभिशृणातिशत्रूननेनेतिशरुर्वज्रःतेनायुधेनजघान।हंतेर्लिटिरूपं।यश्चशर्धतेउत्सा
हंकुरुते।अनात्मज्ञायजनायअध्यात्मसाहनीयंकर्मनानुददातिनप्रयच्छति।अनुपूर्वाद्ददातेर्दाने
ऽपात्यादिकंअन्यस्तानामादितिरिचादात्तवती।तिगतेर्निघातः।यश्चदस्योरुपक्षयितुःशत्रोर्हंताघा
तकःसइंद्रइत्यादिपूर्ववत्॥१०॥इतिद्वितीयस्यषष्ठेऽष्टमोवर्गः॥८॥अथैकादशीमृचमाह॥११॥ ॥यःशं
बरंपर्वतेषुक्षियंतंचत्वारिंश्यांशरद्यन्वविंदत्।ओजायमानंयोअहिंजघानदानुंशयानंसजनासइंद्रः॥११॥
॥ ॥यःपर्वतेषुक्षियंतंइंद्रेणियाबहून्संवत्सरान्प्रच्छन्नोभूत्वापर्वतगुहासुनिवसंतंशंबरंएतन्नाम
कमायाविनमसुरंचत्वारिंश्यांशरदिचत्वारिंशेसंवत्सरेअन्वविंदत्अन्विष्यलब्धवान्ततः।लब्ध्वायःओजाय १९
मानंकर्तुं।क्यङ्सलोपश्च।ओजसोऽप्सरसोनित्यमितिसकारलोपः।बलमाचरंतंअहिंआहंतारंदानुंदानवं

शयानंशंबरमसुरंजघानहतवान्इंद्रोनाहमिति॥११॥अथद्वादशीमृचमाह॥१२॥ ॥यःसप्तरश्मिर्वृष
भस्तुविष्मानवासृजत्सर्तवेसप्तसिंधून्।योरौहिणमस्फुरद्वज्रबाहुर्द्यामारोहंतंसजनासइंद्रः॥१२॥ ॥
यःसप्तरश्मिःसप्तसंख्याकाःपर्जन्यारश्मयोयस्यतेचरश्मयःवराहवःस्वतपसोविद्युन्महसोधूपयश्चा
पयोगृहमेधाश्चेत्येतेयेचमेघाइति।द्विषःपर्जन्याःसप्तपृथिवीमभिवर्षंतिवृष्टिभिरितितैत्तिरीयारण्य
केह्याम्नाता।वृषभोवर्षकःतुविष्मान्वृद्धिमान्बलवान्वासप्तसर्पणःस्वभावान्सिंधून्यःसर्तवेसरणा
यअवासृजत्अवसृष्टवान्।यद्वागंगाद्याःसप्तमुख्यानदीरसृजत्वयश्चवज्रबाहुःसन्द्यांदिवमारोहं
तंरौहिणमसुरंअस्फुरत्जघानस्फुरस्फुरणेतुदादिः॥१२॥अथत्रयोदशीमृचमाह॥१३॥ ॥
द्यावाचिदस्मैपृथिवीनमेतेशुष्माच्चिदस्यपर्वताभयंते।यःसोमपानिचितोवज्रबाहुर्योवज्रहस्तःस

द्वि० ६ जनासइंद्रः॥छ॥ ॥अस्मैइन्द्रायद्यावापृथिवीइतरेतरापेक्षयाद्विवचनं।मित्रयोर्वरुणयोरितिवत्न
मेतेस्वयमेवप्रह्वीभवति।।एषुप्रह्वत्वेकर्मकर्त्तरिलिङ्इत्कनमांयक्चिणावितियकःप्रतिषेधः।चिदपि
चअस्यैंद्रस्यशुष्मात्बलात्पर्वताभयंतेबिभ्यति।यःसोमपाःसोमस्यपतानिचितःसर्वैःयक्षः।अन्येभ्यो
पिदेवेभ्योदृढांगः।वज्रबाहुःवज्रसदृशबाहुःयश्चवज्रहस्तःवज्रयुक्तःसइंद्रइत्यादिप्रसिद्धं॥छ॥
अथचतुर्दशीमृचमाह॥छ॥ ॥यःसुन्वंतमवतियःपचंतंयःशंसंतंयःशशमानमूती।यस्यब्रह्म
वर्द्धनंयस्यसोमोयस्येदंराधःसजनासइंद्रः॥छ॥ ॥यःसुन्वंतंसोमाभिषवंकुर्वंतंयजमानमव
तिरक्षंति।यश्चपुरोडाशादीनिहवींषिपचंतंयश्चऊतीऊतयेसुपांसुलुगितिचतुर्थ्याश्शिर्वःस्तसम्याः २०
सवर्णदीर्घःस्वरक्षायैशस्त्राणिशंसंतंयश्चशशमानंअवतिस्तोत्रंकुर्वाणंस्तौतिब्रह्मपरिवृढंस्तो

त्रंयस्यवर्द्धनंवृद्धिकरंभवति।तथायस्यसोमोवृद्धिर्भवति।यस्यचइदमस्मदीयंराधःपुरोडाशादिलक्ष
णमन्नवृद्धिकरंभवति।सइंद्रइत्यादिप्रसिद्धं॥छ॥अथपंचदशीमृचमाह॥छ॥ ॥यःसुन्वतेपचते
दुध्रआचिद्वाजंदर्दर्षिसकिलासिसत्यः।वयंतइंद्रविश्वहप्रियासःसुवीरासोविदथमावदेम॥छ॥
॥ ॥इदानीमृषिःसाक्षात्कृतमिंद्रंप्रतिप्रब्रूते।हेइंद्रयोदुध्रःदुर्धरःसन्सुन्वतेसोमाभिषवंकुर्व
तेपुरोडाशादिहवींषिपचतेयजमानायवाजमन्नंबलंवा।आदर्दर्षिभृशंप्रापयसिसतादृशस्त्वस
त्यःयथार्थभूतोसिनपुनर्नास्तीतिबुद्धियोग्योसिकिलेतिप्रसिद्धौ।तेतवप्रियासःसुवीरासःकल्याण
पुत्रपौत्राःसंतोवयंविश्वहसर्वेष्विदस्सुविदथंस्तोत्रंआवदेमब्रूयाम॥छ॥इतिद्वितीयस्यषष्ठेनवमो
वर्गः॥छ॥ ॥ऊर्ज्जनित्रीतित्रयोदशर्चंद्वितीयंसूक्तंगार्त्समदं।ऊर्ज्जःसप्तोनांत्रिष्टुबित्यनुक्रमणि

दि० ६ का॥ अस्मभ्यंतद्वसोइतित्रयोदश॥ त्रिष्टुप्शिष्यास्त्रिष्टुबंतपरिभाषयाजगत्यः॥ इंद्रोदेवता॥ उक्थ्येतृती
यसवनेऽच्छावाकशस्त्रे अस्यसूक्तस्यविनियोगः॥ सूत्रितंच॥ ऋतुर्जनित्रीनूमर्त्तोनिवामित्रइतिदश
रात्रेषष्ठेऽहन्यपितृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्रेएतत्सूक्तं॥ ऋतुर्जनित्रीतिनित्यान्यैवाहिकानीतिसूत्रि
तं॥१॥ अथतस्मिन्सूक्तेप्रथमा॥१॥ ॥ऋतुर्जनित्रीतस्याअपस्परिमक्षूजातआविशद्यासुव
र्धते। तदाहनाअभवत्पिप्युषीपयोंऽशोःपीयूषंप्रथमंतदुक्थ्यं॥१॥ ॥ऋतुर्वर्षाख्यःकालःजनित्री
सोमस्यजनयित्रीजननीभवतितस्याःपरितस्याजनित्र्याःसकाशाज्जातःसोमस्यअपउदकानिम
क्षुशीघ्रमाविशत्यास्वप्सुसोमोवर्धते। ताआविशदित्यन्वयः तस्मादप्सुप्रतिष्ठानात्सोमआहनाआ
हंतव्योअभिषोतव्योभवति। आहनाइतिसकारांतमिदंपदं। तथाचमंत्रवर्णः॥ यत्रमदाआहनसोवि २१

ह्वस इति॥ याचांशुरूपासोमलतापयःसारभूतंपिप्पलीवर्धयंत्यभवत् प्यायतेर्लिटिक्वसौलिड्यङोश्चेति
पीभावः वसोःसंप्रसारणं उगितश्चेतिङीप्॥ अंशोःतस्याःसोमलतायाःपीयूषंरसंभृतंपयःउक्थंप्रशस्यं
हविरिंद्रस्यभवति॥१॥ अथद्वितीयामृचमाह॥१॥ ॥सध्रीमायंतिपरिबिभ्रतीःपयोविश्वप्स्न्यायप्रभ
रंतभोजनं। समानोअध्वाप्रवतामनुष्यदेयस्ताकृणोःप्रथमंसास्युक्थ्यः॥१॥ ॥सध्रीअंचतेर्लुक्
छांदसः॥ सहस्यसध्रीरितिसध्र्यादेशः अंतोदात्तत्वेननिपातितः सध्रीचीनाःपयउदकंपरिपरितोबिभ्र
तीर्बिभ्राणाः ईएतानद्यःआयंतिसर्वतोगच्छंतितानद्योविश्वप्स्न्यायविश्वासामपांमानयन्नेतायसमु
द्रायभोजनंभुज्यतइतिभोजनंपयःप्रभरंतप्रकर्षेणास्पांदधंति कृतणएतत्कृतदाह। प्रवतांप्रवणावतांनि
म्नगानांपयसामनुष्यदेक्रियार्थे। तावेकेनकेन्यत्वाइतिकेन्प्रत्ययः॥ अनुष्यंदनायाध्वमार्गःसमानएको

दि० ६

द्रियस्तंतातानिसोमोत्पादननदीप्रवर्त्तनादीनिकर्माणिप्रथमंपूर्वंअकृणोःअकरोःसतादृशस्त्वमिंद्रोपे
तस्त्वंउक्थेभिःसर्वैःप्रशास्योभवसि॥ब॥अथतृतीयामृचमाह॥ब॥ ॥अन्वेकोवदतियद्ददातितद्रू
पामिनंतदपाएकईयते।विश्वाएकस्यविनुदस्तितिक्षतेयस्ताकृणोःप्रथमंसास्युक्थ्यः॥ब॥ ॥यजमा
नायहविर्देवेभ्योददातितदेकोहोताअन्वदतियाज्यापुरोनुवाक्याभ्यांदेवतारयतिएकोध्वर्युःरूपापश्वा
दीनांरूपाणिमिनन्हिंसन्तदपाःतद्विशसनाख्यमपःकर्मयस्यतादृशःसन्ईयतेदेवयजनेसर्वत्रग
च्छतिएकस्याध्वर्योर्विश्वाविनुदःसर्वाणितत्कर्तृकाणिविक्षेपणरूपाणिकर्माणिवैगुण्यानितितिक्षतेतद्यो
ग्यप्रायश्चित्तकरणेनब्रह्मासहतेयुष्मिक्विध्नःसन्नाह्नमायामिष्यते।तानिहविःप्रदानादीनिकर्माणि २२
यस्त्वमकृणोःकारणासत्वमुक्थ्योसि॥ब॥अथचतुर्थीमृचमाह॥ब॥ ॥प्रजाभ्यःपुष्टिंविभजंतआसते

रयिमिवपृष्ठंप्रभवंतमायते।असिन्वन्दंष्ट्रैःपितुरत्तिभोजनंयस्ताकृणोःप्रथमंसास्युक्थ्यः॥ब॥ ॥इं
द्रपुष्टिंत्वयादत्तंपोषकंधनंस्वकीयाभ्यःप्रजाभ्यःविभजंतःअस्यैतावदितिविभागंकुर्वाणाःगृहमेधिनः
आसतेस्वस्वगृहेषुनिवसंति।तत्रदृष्टांतः।आयतेगृहंप्रत्यागच्छतेतिथयेपृष्ठंधारकंप्रभवंतंबहुनर
णसमर्थंरयिंधनंयथाविभज्यप्रयच्छंतितद्वत्असिन्वन्सेतुबंधादिकंकर्मकुर्वन्लोकःपितुःपालयि
त्र्यादिवःसकाशात्आगतंभोजनमुदकंतत्कार्यमोषधीःदंष्ट्रैर्दातैरत्तिभक्षयतियद्वाअसिन्वन्अध्वा
प्रियमाणोग्निःपितुःपालकस्ययजमानस्यसंबंधिभोजनंहविर्लक्षणमन्नंदंष्ट्रैर्दंतरूपैर्ज्वालैरत्तिय
स्ताकृणोरित्यादिसिद्धं॥ब॥अथपंचमीमृचमाह॥ब॥ ॥अधाकृणोःपृथिवींसंदृशेदिवेयोधौतीनामहि
हन्नारिणक्पथः।तंत्वास्तोमेभिरुदभिर्नवाजिनंदेवंदेवाअजनंसास्युक्थ्यः॥ब॥ ॥हेइंद्रअथापिचत्वं

दिवेद्योतमानायसूर्यायपृथिवींचलितांसंतींदृढांकृत्यमदृशोसंदर्शनीयामकृणोरकरोः दृशोविख्येन्वे
ऋ० ६ तिकेन्प्रत्ययांतत्वेननिपातितः यश्चत्वंद्योतीनांचलंतीनांनदीनांपथः मार्गान् अरिणाकव्यस्त्वयः गं
तुंयोग्यामकरोरित्यर्थः रिचिरविरेचने लङि सिपि तस्यहल्ङ्यादिनालोपः अदिह्नन्अदेहत्रेयथमे
धस्यतादृतः हेइंद्रदेवास्तोतारस्त्वंतादृशंतंदेवंत्वांस्तोमेभिः स्तोत्रैरजनत् तत्रदृष्टांतः उदनिर्नियथा
वाजिनमश्वंउदनिरुदकैर्वर्द्धयंतितद्वत् पदन्नोमासित्यादिनाउदकस्यउदभावः शेषंसिद्धं॥छ॥ ॥
अथषष्ठीमृचमाह॥छ॥ ॥योभोजनंचदयसेचवर्द्धनमार्द्रादाशुष्कंमधुमद्दुदोहिथ। सशेवधिंनि
दधिषेविवस्वतिविश्वस्यैकईशिषेसास्युक्थ्यः॥छ॥ ॥हेइंद्रयस्त्वंभोजनंभुज्यतइतिभोजनमन्नादि २२
वदयसेयजमानेभ्यः प्रयच्छसि दयदानगतिरक्षणहिंसादानेषु आत्मनेपदी॥ किंचवर्द्धनंवृद्धिकरं

धनंबलंवादयसे। तथाआर्द्रात्काण्डात्शुष्कमनाद्यंव्याह्यादिकंमधुमत्मधुरसोरपेतंदुदोहिथ दुग्ध
वानसि दुहेर्लिट्क्रादिनियमादिडागमः सतादृशस्त्वंविवस्वतितेपस्विरणंकुर्वाणेयजमानेशेव
धिंधनसदनंनिदधिषेनिदधासि किंबहुनाविश्वस्यजगतः एकः अद्वितीयः एवसन्ईशिषेस्वामीभवसि
ईषऐश्वर्ये ईशः से इतीडागमः सइत्यादिसिद्धं॥छ॥ अथसप्तमीमृचमाह॥छ॥ ॥यः पुष्पिणीश्चप्रस्वश्चध
र्मणाधिदानेव्यवनीरधारयः। यश्चासमाअजनोदिद्युतोदिवउरुरूर्वाँअभितः सास्युक्थ्यः॥छ॥ ॥हे
इंद्रयस्त्वंपुष्पिणीः पुष्पवतीश्चप्रस्वः प्रसूताः प्रसूयमानावा अवनीः अवित्रीः ओषधीः दानेक्षित्पल्यंतेस
स्यान्यत्रेतिदानंक्षेत्रं अधिकरणेल्युट् तस्मिन्क्षेत्रे धर्मणासकललक्षणेनकर्मणाव्यधारयः न्यदधाः
यश्चत्वंदिवोद्योतमानस्यसूर्यस्यअसमाः विषमाः नानाप्रकाराः दिद्युतः दीप्तीरजनयः अजनयः यश्चादि

द्वि० अ० ६

वोनक्षत्राणिजनेर्लङिव्यत्ययेनशप्।यश्चोरुःमहांस्त्वंअभितःसर्वतःऊर्वान्मरुतःप्राणिनिकायान्
पर्वतांश्चाजनयः।शिष्टंस्पष्टं।।८।।अथाष्टमीमृचमाह।।८।। ।।योनार्मरंसहवसुंनिहंतवेपृक्षाय
चदासवेशायचावहः।ऊर्जयंत्याअपरिविष्टमास्यमुतैवाद्यपुरुकृत्सास्युक्थ्यः।।८।। ।।पुरुकृत्पु
रूणांकर्मणांकर्ताहेइंद्रयस्त्वंनार्मरंनरान्मनुष्यान्मारयतीतिनृमरःकश्चिदसुरःतस्यापत्यंना
र्मरःतंसहवसुंवसुनासहवर्ततइतिसहअसुरनामैतएतन्नामकमसुरंनिहंतवेहंतेस्तुमर्थेत
वेप्रत्ययः।तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं।निहंतुंऊर्जयंत्याःबलवत्याःवज्रधारायाःअपरि
विष्टमलादिभिरव्याप्तंआस्यंअद्यैवअहतमसुरंप्रापयः।किमर्थंपृक्षयेनवहविर्लक्षणान्न २४
लाभायदासवेशायदासानांदस्यूनांवेशायविनाशायच।यद्वाअस्माकमन्नलाभायदस्युविना

शायच।।८।।अथनवमीमृचमाह।।८।। ।।शतंवायस्यदशसाकमाद्यएकस्यश्रुष्टौयद्धचोदमावि
थ।अरज्जौदस्यून्त्समुनब्दभीतयेसुप्राव्योअभवःसास्युक्थ्यः।।८।। ।।हेइंद्रएकस्यएकाकिनःश्रेष्ट
स्यवायस्यतेश्रुष्टौसुखनिमित्तंतदर्थंशतंदशादशशतानिहरयोवाहनार्थंभवंतीतितथाचमंत्रव
र्णः।इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयतेयुक्ताह्यस्यहरयःशतादशेति।अपिचयश्चआ।आद्य।सर्वेषांसर्वतः
उपजीव्यःनतस्येशोमःनाद्याद्याहनेनंनाद्यकरितिहिकृतिः।यद्वायश्चत्वंचोदंस्तोत्राणांप्रेरकंयजमानं
आविथरक्षितवानसि।किंचयस्त्वंअरज्जौरज्जुवर्जितबंधनागारेदस्यूनुपक्षयितॄन्दभीतयेदभी
तिनामर्षिःतदर्थंसमुपहिंसितवानसि।उन्नातेर्हिंसाकर्मणोलङिव्यत्ययेनश्नम्।हल्ङ्यादिनासि
पोलोपः।अडभावश्छांदसः।किंचसुप्राव्यःसुखेनसर्वैरुपसर्पणीयोभावः।शिष्टंसिद्धं।।८।।अथदशमी।।

॥ ॥विश्वेदनुरोधनाअस्यपौंस्यंददुरस्मैदधिरेकृत्नवेधनं।षळस्तभ्नाविष्टिरःपंचसंदृशःपरिपरो
अभवःसास्युक्थ्यः॥छ॥ ॥विश्वेत्सुपांसुलुगितिञसआकारः।सर्वाएवरोधनाःरोधस्वत्योनद्यः
अस्येंद्रस्यपौंस्यंपुंसोभावःपौंस्यंवीर्यमितियावत्।अनुतद्वीर्यमनुवर्त्तंतअस्माइंद्रायददुःहविर्ल
क्षणंयजमानाःप्रयच्छंति।किंचकृत्नवेकर्मणांकर्त्रेइंद्रायधनंदधिरेसर्वेजनाधारयंति।तथाचमंत्रः॥
इंद्रायद्यावऔषधीरुतापोरयिंरक्षंतिजीरयोवनानीति।विष्टिरोविस्तीर्णाःषट्संख्याकाउर्वीःताश्चद्यौ
श्चपृथिवीचाहश्चरात्रिश्चापश्चौषधयइत्येवंरूपाःताअस्तभ्नाःनियमितवानसि।संदृशःसम्यक्पश्यं
तीतिसंदृशोजनाःपंचसंदृशःपंचजनान्परिसर्वतःपरःपारयितापालयितावाअभवःभवसिगत २५
मन्यत्॥छ॥इतिद्वितीयस्यषष्ठेएकादशोवर्गः॥छ॥ ॥अथैकादशीमृचमाह॥छ॥ ॥सुप्रवा

चनंतववीरवीर्यंयदेकेनक्रतुनाविंदसेवसु।जातूष्ठिरस्यप्रवयःसहस्वतोयाचकर्थसेंद्रविश्वास्युक्थ्यः॥
॥छ॥ ॥वीरबलवनहेइंद्रतववीर्यंसामर्थ्यंसुप्रवाचनंसुष्ठुप्रवचनंसर्वैःश्लाघनीयमित्यर्थः।कितत्
एकेनक्रतुनाकर्मणा।वसुविंदतेशत्रूणांधनंलभसे।विद्लृलाभे।तुदादिःस्वरितेत्।यद्वातदीयंधनंस्तोतॄ
न्प्रापयसि।ईदृशंयत्तत्प्रशस्यमित्यर्थः।सहस्वतोबलवतोजातूष्ठिरस्यएतन्नामकःकश्चित्तस्यवयोन्नं
प्रादाः।यद्वाजातूष्ठिरस्यजातुकदाचित्सर्वदास्थिरस्यसहस्वतःबलवतोयज्ञादेयःकर्म्मणःसंबंधिव
योहविर्लक्षणमन्नंप्रविंदसइतिसमन्वयः।यायानीमानिअन्यानिविश्वासर्वाणिकर्माणिचकर्थकृत
वानसि।सतादृशस्त्वंउक्थ्यःसर्वैःप्रशंसनीयोभवसि॥छ॥अथद्वादशीमृचमाह॥छ॥ ॥अरमयःसरप
स्तरायकंतुर्वीतयेचवय्यायचस्रुतिं।नीचासंतमुदनयःपरावृजंप्रांधंश्रोणंश्रवयन्सास्युक्थ्यः॥छ॥ ॥

द्वि० ६

हेइंद्रसरपसःसरणमपःकर्मयासांतासरपसःशकंध्वादित्वात्पररूपत्वं।ताअपःकंसुखेनतरायतरणाय
अरमयःअरंक्रीयः।किंचतुर्वीतयेतुर्वीतिनामकश्चिद्राजर्षिःतस्मैवय्यायवय्योनामकश्चित्तस्मैताभ्यां
स्रुतिंसरणंप्रतिअरमयः।तौहिजलपूर्णांमहानदींदृष्ट्वातरीतुमसमर्थावास्तां।तौचत्वयातारितौ।परावृजं
परितःपापानिवृणक्तिदहतीतिपरावृक्कश्चिदृषिःतमप्सुमग्नंतयानीचानीचंसंतंउदनयः।आप्लुत्यउ
न्नीतवानसि।किंच।अंधंसंतंश्रोणंपंगुंसंतंचक्षुर्दानात्पंगुकरणाच्चउदनयः।किंकुर्वन्प्रकर्षेणश्रव
यन्आत्मानंकीर्तिमंतंकुर्वन्उदनयइतिसमन्वयः।सहइत्यादिसिद्धं॥ब॥अथत्रयोदशीमृचमाह॥ग॥
॥ ॥अस्मभ्यंतद्वसोदानायराधःसमर्थयस्वबहुतेवसव्यं।इंद्रयच्चित्रंश्रवस्याअनुद्यून्बृहद्वदेमवि २६
दथेसुवीराः॥ग॥ ॥वसोःसर्वस्यवासकवसुमन्वाहेइंद्रस्तोतृभ्योस्मभ्यंतद्रायोधनंदानायस्तुपन्द

णमेतत्।भोगायचसमर्थयस्वदेहिअस्मान्संगमयेत्यर्थः।अर्थयाचनेचुरादिरदंतआत्मनेपदी।तेतवब
हुप्रभूतंवसव्यंवासवंवसव्यंवस्वादित्वात्स्वार्थिकोयत्।तादृशंप्रभूतंधनमस्तिखलु।चित्रंचायनीयंयं
इंद्रंअनुद्यून्अन्वहं।कालाध्वनोरितिद्वितीया।श्रवस्याःभोग्यमिच्छेः।अंतसाश्तएपर्थत्वात्।अकर्मकत्वं
यथारोदितीतिसत्यत्वंदेह्यत्रकर्मणाउद्देश्यकर्मचविधेयकर्मेतिद्वतंउद्देश्यकर्मणासकर्मकोनविध्यति
।यथामाणवकंपुत्रीयतीतिनाप्यत्रउदाहृतां।श्रवःशब्दाच्छंदसिपरेच्छायांक्यच्।तदंतस्यलेड्याडागमेरूपं।सु
वीराःकल्याणपुत्रपौत्राःसंतोवयंविदथेअस्मिन्यज्ञेबृहत्प्रभूतंशस्त्रादिकंवाक्यंवदेम॥ब॥इतिद्वितीयस्य
षष्ठेद्वादशोवर्गः॥ब॥ ॥अध्वर्यवोभरतेतिद्वादशर्चंतृतीयंसूक्तं।गार्त्समदंत्रैष्टुभमैंद्रं।अध्वर्यवोद्वाद
शेत्यनुक्रांतं।सूक्तविनियोगोलैंगिकः।अतिरात्रेप्रथमेपर्यायेहोतुःशस्त्रयाज्याअध्वर्यवइत्येषा।अध्वर्यवो

१६०६

भरतेंद्रायसोममितियाज्येतिसूत्रितं॥छ॥तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह॥छ॥ ॥अध्वर्यवोभरतेंद्राय
सोममामत्रेभिःसिंचतामद्यमंधः।कामीहिवीरःसदमस्यपीतिंजुहोतवृष्णेतदिदेषवष्टि॥छ॥ ॥
हेअमदोभूते।अध्वर्यवःअध्वरस्यनेतारःअध्वरंयजमानायेच्छंतः।कव्यध्वरेइतनस्यविलोपइत्यकार
लोपः।अध्वर्यास्कः।अध्वरयुअध्वर्युरध्वरंयुनक्त्यध्वरस्यनेतेति।हेअध्वर्यवःइंद्रायसोमंदेवायइद्दिन्निाडु
भरवेदिंप्रतिभरतहरत।आमंत्रितस्याविद्यमानत्वादनिघातः।ऊत्वाअमत्रेभिःअमासहअदंत्यत्रभो
जनादयइतिअमत्राणिचमसाः।तैःमद्यंशब्दकरमंधःसोमलक्षणमन्नंआसिंचतअग्नौप्रक्षिपत।अत्रया
स्कः।आसिंचतामत्रैर्मदनीयमंधःअमत्रंपात्रममाअस्मिन्नदंतीति।वीरःसइंद्रःअस्यसोमस्यपीतिंपा २७
नंसदमिदंसदैवकामीहिकामयमानोहि।तस्मात्वृष्णेवर्षित्रेइंद्रायसोमंजुहोतजुहुत।हुदानादान

योर्लोटितप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः।एषइंद्रःतदित्।तदेवसोमद्रव्यंवष्टिकामयते॥छ॥अथद्वितीयामृ
चमाह॥छ॥ ॥अध्वर्यवोयोअपोवव्रिवांसंवृत्रंजघानाशन्येववृक्षं।तस्माएतंभरततद्वशायांएषइंद्रो
अर्हतिपीतिमस्य॥छ॥ ॥हेअध्वर्यवःयइंद्रःअपउदकानिवव्रिवांसंआआवृत्यस्थितंवृत्रंवृणोत्याका
शमितिवृत्रोमेघःमेघंवज्रेणजघानहतवान्।यथाअत्रान्यास्वेक्षताअग्निनावृक्षंदहतितद्वत्।तस्मैत
द्वशायसोमकायतस्माइंद्रायएतंसोमंभरतउत्तरवेदिंप्रतिहरत।एषइंद्रःअस्यसोमस्यपीतिंपानमर्ह
ति॥छ॥अथतृतीयामृचमाह॥छ॥ ॥अध्वर्यवोयोदृभीकंजघानयोगाउदाजदपहिवलंवः।तस्मा
एतमंतरिक्षेनवातमिंद्रंसोमैरोर्णुतजूर्णवस्त्रैः॥छ॥ ॥हेअध्वर्यवःयइंद्रःदृभीकंसर्वान्विदारय
तिनियंकरोतीतिदृभीकोनामासुरःतमसुरंजघान।यश्चबलासुरेणनिरुद्धगाउदाजःउन्निरगमयत॥

ऋ० ६

यश्वतमेवबलमसुरं अपवः अपावृणोत् हिंसितवानित्यर्थः। वृणोतेर्लङि मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्। हल्ङ्या
दिना तिपो लोपः। तस्मा इंद्राय सोमं एतं सोमं अंतरिक्षे घातनवातमिव धारानिर्व्यामिकं कुरुतन देवाद्
सोमैरिंद्रं आजुहुत समवृत आच्छादयत जुगुम्भ आच्छादने आद्यादिकः। लोटि रूपं तत्र दृष्टांतः। अत्कं नजूर्णो
यथा वस्त्रेण गमाच्छादयति तद्वत्॥३॥ अथ चतुर्थीमृचमाह॥३॥ ॥अध्वर्यवो य उरणं जघान नव चख्वां
संनवतिं च बाहून्। यो अर्बुदमव नीचा बबाधे तमिंद्रं सोमस्य भृथे हिनोत॥४॥ ॥हे अध्वर्यवः यः इंद्रः
नवनवतिं च एकोनशतं बाहून् चख्वांसं चष्टेर्लिटि रूपं। यद्वा खनतेः क्वसौ रूपं जनेलोपः छांदसं रूपं सव
स्य दर्शयंतं यद्वा आत्मनो देहे निखातवंतं उरणं एतन्नामकमसुरं जघान यश्च अर्बुदं एतन्नामकमसुरं
नीचा धो मुखं कृत्वा अव बबाधे तमेनमिंद्रं सोमस्य भृथे सोमे बिभ्रति पात्रे हिनोत वर्द्धयत। यद्वा सोम

२८

स्य भृथे भरणे संपादने सति हिनोत स्तोत्रैः प्रीणयत। हिगतिवृद्ध्योः स्वादिः॥५॥ अथ पंचमीमृचमाह
॥६॥ ॥अध्वर्यवो यः स्वश्नं जघान यः शुष्णमशुषं यो व्यंसं। यः पिप्रुं नमुचिं यो रुधिक्रां तस्मा इंद्रायांधसो
जुहोत॥६॥ ॥हे अध्वर्यवः यः इंद्रः अश्नं अश्नाति नन्दयति प्राणिजातमिति। यद्वा अश्नुते स्वतेजसा स
र्वं व्याप्नोतीति अश्नः। कश्चिदसुरः तन्नमसुरं सुसु जघान। अशुषं केनाप्यशोषणीयं शुष्णमसुरं यश्च तं असु
रं व्यंसं असहीनं कृत्वा जघान यश्च पिप्रुं तेजसा जगत्पूरयंतं एतन्नामकमसुरं जघान यश्च। तैत्ति
रीयके नमुचिमसुरं नालब्धेत्येति प्रकृत्य फेनेन शिर उदवर्तयदित्यं तन वाक्यसंदर्शनेन नमुचिवधः प्र
पंचितः। तथा मंत्रश्च। अपां फेनेन नमुचेः शिर इंद्रोदवर्त्तय इति रुधिक्रां तं एतन्नामकमसुरं यश्च जघान
तस्मा इंद्राय अंधसो हविर्लक्षणान्यन्नानि जुहोत जुहुत॥६॥ अथ षष्ठीमृचमाह॥७॥ ॥अध्वर्यवो यः

Dr. Bhau Daji Memorial

८६·६

शतंशंबरस्यपुरोबिभेदाश्मनेवपूर्वीः।योवर्चिनःशतमिंद्रःसहस्रमपावपद्भरतासोममस्मै॥छ॥ ॥
हेअध्वर्यवःयइंद्रःशंबरस्यमायाविनोसुरस्यपूर्वीः।पुरातनीःशतंपुरःपुराअश्मनेव।अश्मसदृशेनवज्रेन
बिभेदयश्चेंद्रोवर्चिनःवर्चदीप्तौगमेरितिविधीयमानइनिप्रत्ययस्यवचनादस्माद्भवतीयद्वानामैतत्।तस्या
सुरस्यशतंसहस्रंएतत्संख्याकानपरिमितान्वीरान्पुत्रान्आवपत्युगपदेवभूम्यांअपातयत्।तथा
चमंत्रवर्णः।शतंवर्चिनःसहस्रंचसाकंहथोअप्रत्यसुरस्यवीरानिति।अस्माइंद्रायसोमंभरत॥छ॥इति
द्वितीयस्यषष्ठेत्रयोदशोवर्गः॥छ॥ ॥अथसप्तमीमृचमाह॥छ॥ ॥अध्वर्यवोयःशतमासहस्रंभूम्या
उपस्थेवपज्जघन्वान्।कुत्सस्यायोरतिथिग्वस्यवीरान्न्यावृणग्भरतासोममस्मै॥छ॥ ॥हेअध्वर्यवोजघ २९
न्वान्हतवान्यइंद्रःशतंसहस्रमसुरान्भूम्याउपस्थेउत्संगेअवपत्एकेनेनप्रकारेणपातयत्।किंचयः

कुत्सस्यएतन्नामकस्यराजर्षेःआयोःपौरूरवस्यराजर्षेःअतिथिग्वस्यदिवोदासस्यएतेषांत्रयाणांवी
राननिगंतॄन्पातिरक्षितॄन्शुष्णादीनसुरान्न्यावृक्वृणक्तिर्हिंसाकर्माअवधीत्।तथाचमंत्रवर्णः।त्वं
शुष्णंशुष्मकृत्यैषाविथारंधयोतिथिग्वायशंबरमिति।तादृशायेंद्रायसोमंभरत॥छ॥अथाष्टमीमृचमाह
॥छ॥ ॥अध्वर्यवोयंनरःकामयाध्वेश्रुष्टीवहंतोनशथातदिंद्रे।गभस्तिपूतंभरतश्रुतायेंद्रायसोमंय
ज्यवोजुहोत॥छ॥ ॥नरःकर्मणांनेतारोहेअध्वर्यवःयदभिलषितमर्थंकामयध्वे।कामयतेर्लेट्याडाग
मः।श्रुष्टीक्षिप्रंइंद्रेसोमंवहंतःआपयंतोयूयंतदभिलषितंफलंनशाथप्राप्स्यथ।श्रुतायलोकेप्रसिद्धायेंद्रा
यगभस्तिपूतंहस्ताभ्यांमार्जनदोहनादिनिःशोधितंसोमंभरत।उत्तरवेदिंप्रतिहरत।ततोयज्यवःयागंकु
र्वाणाहेअध्वर्यवःआहृतसोममिंद्रायजुहोत।जुहुत।अग्नौप्रक्षिपत॥छ॥अथनवमीमृचमाह॥छ॥ ॥छ॥

ऋ० ६ अध्वर्यवःकर्तनाश्रुष्टिमस्मैवनेनिपूतंवनउन्नयध्वं।जुषाणोहस्त्यमभिवावशेवइंद्रायसोमंमदिरंजु
होत॥८॥ ॥अध्वर्यवःअस्माइंद्रायसोमंश्रुष्टिंसुखकरंकर्तनकुरुत।करोतेर्लोटिबहुलंछंदसीति
विकरणस्यलुक्।तप्तनप्तनथनाश्चेतितनबादेशः।आमंत्रितस्याविद्यमानत्वान्ननिघातः।किंचवनेसं
भजनीयेवनउदकेनिपूतमाप्यायनेनशोधितंसोममुन्नयध्वंऊर्ध्वंनयत।यद्वावनेतद्विकारेचमसेनि
पूतंदशापवित्रेणशोधितंसोमंवनेचमसेउन्नयध्वंजुषाणःप्रीयमाणःसइंद्रःवोयुष्माकंहस्त्यंहस्ता
भ्यामभिषुतंसोमंअभिवावशेकामयते।वशकांतौयङ्लुगंतस्यलटिव्यत्ययेनात्मनेपदंलोपस्तआ
त्मनेपदेष्वितितलोपः।मदिरंमदकरमिमंसोममिंद्रायजुहोतइंद्रोद्देशेनाग्नौप्रक्षिपत॥८॥अथदशमी ३०
मृचमाह॥८॥ ॥अध्वर्यवःपयसोधर्यथागोःसोमेभिरीपृणताभोजमिंद्रं।वेदाहमस्यनिभृतंमएतद्दित्सं

तंभूयोयजतश्चिकेत॥९॥ ॥हेअध्वर्यवःयथागोरूधःपयसापूर्णंतद्वदीमेनंभोजंफलस्यदातारंरक्षिता
रंवेंद्रंसोमेभिःसोमैःपृणत।पूरयत।मेमदीयास्यास्यसोमस्यनिभृतंगूढंसुखसाधनत्वनाहमेववेद
जानामि।इतीदंसर्वंनपरस्मैकथितं।तथापियुष्मभ्यंब्रवीमीत्येवंदित्संतंसोमंदातुमिच्छंतंयजमानंय
जतोयष्टव्यइंद्रोभूयोतिशयेनचिकेत।दित्संतंडुदाञ्दानेइच्छायांसन्सनिमीमाघ्विति।आकारस्यइस
देशः।अत्रलोपोभ्यासस्याद्धधातुकइतिमकारस्यनत्वं॥९॥अथैकादशीमृचमाह॥९॥ ॥अध्वर्यवो
योदिव्यस्यवस्वोयःपार्थिवस्यक्षम्यस्यराजा।तमूर्दरंनपृणतायवेनेंद्रंसोमेभिस्तदपोवोअस्तु॥१०॥ ॥
हेअध्वर्यवःयइंद्रःदिवस्यद्युलोकार्हस्यवस्वोवसुनोराजाभवतियश्चपार्थिवस्यपृथिवीशब्देनविस्तीर्ण
मंतरिक्षमुच्यते।तत्रत्यंधनंपार्थिवस्यपृथिवीशब्देनविस्तीर्णमंतरिक्षमुच्यते।तत्रत्यंधनपार्थिवस्य

राजायश्चक्षम्यस्यक्षमाभूमिः तत्रत्यंधनंक्षम्यंतस्यराजानवर्ततितमेवंविधमिंद्रंसोमेभिः सोमैः पृणातर्प
यत। तत्रदृष्टांतः। जर्द्धनेनजर्हृष्टंदीर्णमुहुरैस्कूसलं। यथायवेनस्पृणंतद्वदिंद्रंस्परयतेति। नादृशंसोमादि
नेंद्रोदक्षरणात्तक्षणमपःकर्मवायुष्माकमस्तु॥छ॥ अथद्वादशीमृचमाह॥छ॥ ॥अस्मभ्यंतद्वसोदा
नायराधःसमर्थयस्वबहुतेवसव्यं। इंद्रयच्चित्रंश्रवस्याअनुद्यून्बृहद्वदेमविदथेसुवीराः॥छ॥ ॥एषा
ऋग्व्याख्याता॥छ॥ ॥इतिद्वितीयस्यषष्ठेचतुर्दशोवर्गः॥छ॥ ॥छ॥ ॥प्रघान्वस्येतिदशर्चंचतुर्थं
सूक्तं। गार्त्समदंत्रैष्टुभमैंद्रं। अत्रानुक्रमणिका। प्रघदशेतिदशरात्रेपृष्ठेइतिनिष्केवल्येत्रीणिसूक्तानि
तत्रेदंद्वितीयं। षष्ठस्येतिखंडेसूत्रितं। एंद्रंयाह्युपनःप्रघान्वस्यान्नरेकइतिनिष्केवल्यमितित्र्येकमा ३१
मकेनिष्केवल्येप्रघान्वस्येत्येषासूक्तमुखीयाउशनस्तोमेनेसूत्रितं। अर्यमामनुषोदेवताताप्रघान्वस्य

महतोमहानीति॥छ॥ सैषासूक्तेप्रथमा॥छ॥ ॥प्रघान्वस्यमहतोमहानिसत्यासत्यस्यकरणानिवोचं।
त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्यास्यमदेअहिमिंद्रोजघान॥छ॥ ॥गृत्समदोब्रूते। महतोबलवतःसत्यस्य
सत्यसंकल्पस्यास्येंद्रस्यसत्यासत्यानियथार्थानिमहांतिमहांतिकरणानिअस्मिन्सूक्तेवक्ष्यमा
णानिकर्माणिनुअद्यप्रवोचंप्रकर्षेणब्रवीमि। वचपरिभाषणे। छंदसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलुङि
अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्वचउम्। ज्योतिरादिकामितानियंतेत्रिकद्रुकेष्वज्योतिर्गौरायुरित्ये
वरूपेष्वभिप्लविकेष्वहःसुतस्याभिषुतंसोममिंद्रोपिबत्। ततःपीतस्यास्यसोमस्यमदेहर्षेसंजाते
सतिइंद्रःअहिंवृत्रमसुरंजघानहतवान्॥छ॥ अथद्वितीयामृचमाह॥छ॥ ॥अवंशेद्यामस्तभाय
द्बृहंतमारोदसीअपृणादंतरिक्षं। सधारयत्पृथिवींपप्रथच्चसोमस्यतामदइंद्रश्चकार॥छ॥ ॥

ऋ०६

अवंशेआकाशेद्यांद्योतमानंस्वर्गंद्युलोकंवाअस्तभायत्।इंद्रःअस्तभ्नात्अनवलंबनस्यतस्याव
स्थानमकरोदित्यर्थः।स्तंभइतिसौत्रोधातुःक्रियादिःलङिव्यत्ययोबहुलमितिश्नावपिशायजा
देशः।बृहंतंमहांतं।तद्द्विरोदसीद्यावापृथिव्यौच।अपृणात्स्वतेजसापूरितवान्।किंचसइंद्रःपृथिवीं
विस्तीर्णांभूमिंधारयत्अधारयत्।तथापप्रथच्चएनांभूमिंअप्रथयत्।प्रथप्रख्याने।प्रथेस्तस्यलुङि
चङ्यन्यतरस्यामितिमध्योदात्तत्वं।सोमस्यमदेहर्षेसंजातेसतितानिमानिकर्माणिइंद्रश्चकार।।२।।
।।अथतृतीयामृचमाह।।३।। ।।सद्मेवप्राचोविममायमानैर्वज्रेणखान्यतृणन्नदीनां।वृथासृजत्प
थिभिर्दीर्घयाथैःसोमस्यतामदइंद्रश्चकार।।३।। ।।सद्मेवयथायज्ञगृहमानैःषड्त्रिंशत्प्रक्रमप्रा २२
चीत्येवंरूपैःपरिमाणैःप्राक्प्रवणान्कुर्वंतितद्वत्सिंधून्लोकान्वापृथग्भूतान्मानैःपरिमाणैःप्राचः

प्राङ्मुखान्विममयेइंद्रोविशेषेणनिर्मितवान्।तथानदीनांखानिनिर्गमनद्वाराणिवज्रेणचअतृणत्अख
नत्।तृदिर्हिंसानादरयोः।रुधादिर्लङ्।तथाचमंत्रः।इंद्रोअस्मांअरदद्वज्रबाहुरिति।तथादीर्घयाथैःबहु
कालगंतव्यैःपथिभिर्मार्गैःवृथासृजत्अनायासेनतानदीःसृष्टवान्सोमस्येतिसिद्धार्थइति।।३।।अथच
तुर्थीमृचमाह।।४।। ।।सप्रवोळ्हॄन्परिगत्यादभीतेर्विश्वमधागायुधमिद्धेअग्नौ।संगोभिरश्वैरसृजद्रथेभिः
सोमस्यतामदइंद्रश्चकार।।४।। ।।पुराकिलचुमुरिधुनिप्रभृतयोऽसुराःदभीतेःपुरंसंरुध्यपरिगृहीतस्मा
त्पुरान्निरगुरितिकथा।सइंद्रःदभीतेःदभीतिर्नामकश्चिद्राजर्षिःतस्यप्रवोळ्हॄन्प्रवोढॄन्सइविड्गोरादव
ारस्येत्यात्वंप्रकर्षेणतद्दभीतिंवहतस्तानसुरान्समध्येमार्गंपरिगत्यतेषांविश्वंसर्वमायुधमिद्धेदीप्यमा
नेवह्नौअधाक्अधाक्षीत्।दहेर्लुङिमंत्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक्।पश्चात्तंदभीतिंगोभिरश्वैरथेभिःरथैश्चस

पृ० ६ मरुज्जनसंयोजितवान्।सोमस्यादिसिद्धमिति॥ब॥अथपंचमीमृचमाह॥ब॥अतिनाम्नेकाइमेरुत्वतीयेरु
क्षुखाया।अनिमृत्निनतिखंडेरुत्रितं।इसंमहीधुनिमेतोररम्णादिति॥ब॥अथपंचमीमृचमाह॥ब॥ ॥
सईमहीधुनिमेतोररम्णात्सोअस्नातॄनपारयत्स्वस्ति।तत्स्नायरयिमन्निप्रतस्थुःसोमस्यतामदइंद्रश्च
कार॥ब॥ ॥सइंद्रःईमेनांमहीमहतींधुनिंधुनोतिस्तोतॄणांपापानीतिधुनयःपरुष्णीनदीनांएतोः
ईश्वरपदासन्निधानेपितोस्तन्प्रत्यय।ऋषीणागमनार्थंअरम्णात्उपाशमयत्।महाजलांनदींअल्पो
दकामकरोदित्यर्थः।ततःसइंद्रःअस्नातॄन्स्नातुमशक्तान्तरणासमर्थान्ऋषीन्स्वस्तिक्षेमेनअपार
यत्तेमहर्षयःत्स्नायांतांनदीमुत्तीर्यपरक्षायितपेत्यगच्छंतितंरयिंअभिलक्ष्यप्रतस्थुःप्रतस्थिरेसिद्धं ३३
सिद्धं।ब॥इतिद्वितीयस्यषष्ठेपंचदशोवर्गः॥ब॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥ब॥ ॥सोदंचंसिंधुमरिणान्महि

त्वावज्रेणानउषसःसंपिपेष।अजवसोजविनीनिर्विहृश्वश्योमस्यतामदइंद्रश्चकार॥ब॥ ॥सइंद्रःसिंधुं
प्रांचंसंतमहित्वास्वकीयेनमहिम्नाउदंचमरिणात्।उदङ्मुखमकरोत्।सिंधुशब्दःछंदसिउलिंगः।उषसः
उषोदेव्याःअनःशाकटंवज्रेणसंपिपेष।दृणश्चकार।एतच्चादिवश्चिद्दुहितरमित्यत्रस्पष्टंवक्ष्यते।
किंकुर्वन्अजवसःजवहीनाउर्वलाःसेनाजविनीनिःजवयुक्तानिःविहृश्वन्विशेषेणनिंदन्पिपेष
तिसमन्वयः।वृश्चछेदनेशतरिग्रहिज्यादिनासंप्रसारणंशिष्टंस्पष्टं॥ब॥अथसप्तमीमृचमाह॥ब॥
॥ ॥सविशंअपगोहंकनीनामाविर्भवंनुदतिष्ठत्पराहक्।प्रतिश्रोणास्थाद्यनगच्चष्टसोमस्यतामद
इंद्रश्चकार॥ब॥ ॥पुराकिलकन्यकाःचक्षुर्हीनंपाददीनंपरावृजंजिहासुमृषिंहसंतिस्म।ततःस
ऋषिःइंद्रंस्तुत्वाचक्षुःपादंचलेनेतदेतदाह।कनीनांकन्यकानांअपगोहंनिगोनाविवंविशन्पराहृक्ऋषिः

२.६०.६

आविर्भवन्सर्वेषांप्रत्यक्षोभवन्नुदतिष्ठत्।श्रोणः एवंपंगुरिदानींइंद्रस्यप्रसादाच्छिन्नजानुःताः
कन्याःअस्थितात्एवंमंधःअधुनाचक्षुर्लब्ध्वाएताःकन्यकाःविशेषेणपश्यतेस्म।तानीमानिक
र्माणिमदइंद्रश्चकार॥छ॥अथाष्टमीमृचमाह॥छ॥ ॥भिनद्वलमंगिरोभिर्गृणानोविपर्वतस्यदृंहि
तान्यैरत्।रिणग्रोधांसिकृत्रिमाण्येषांसोमस्यतामदइंद्रश्चकार॥छ॥ ॥अंगिरोभिर्गृणानस्तूय
मानःसइंद्रःवलंवलनामकमसुरंभिनत्।तथागवांनिरोधकस्यपर्वतस्यदृंहितानिशिलाभिर्दृढीकृता
निद्वाराणिव्यैरत्।उद्घाटितवान्।तदेवाह।एषांपर्वतानांकृत्रिमाणिक्रियमाणिक्रियानिर्वृत्तानिरोधां
सिनिरुद्धानिद्वाराणिरिणक्।उदघाटयत्।गतमन्यत्॥छ॥अतिर्भूत्विनाम्न्येकादेनिक्षेवल्येसक्तसुखी २४
या।स्वप्नेनेत्येषा।सूत्रितं।स्वप्नेनाभ्युप्याचुमुरिंधुनिंचेतिसूक्तसुखीयेति॥छ॥सैषासूक्तेनवमीमृचमाह॥

॥छ॥ ॥स्वप्नेनाभ्युप्याचुमुरिंधुनिंचजघंथदस्युंप्रदभीतिमावः।रंभीचिदत्रविविदेहिरण्यंसोमस्यताम
दइंद्रश्चकार॥छ॥ ॥सत्वंदस्युंसर्वस्योपक्षपितारंचुमुरिंधुनिंचएतन्नामावसुरौस्वप्नेनदीर्घनिद्रया
अभ्युप्यसंयोज्यजघंथहतवानसि।ततस्ताभ्यांयुद्ध्यमानंदभीतिंराजर्षिंआवः।रक्षितवानसि।तथाचमं
त्रवर्णः।त्वंनिदस्युंचुमुरिंधुनिंचास्वापयोदभीतयेसुहंत्विति।आवः।अवतेरक्षणार्थस्यलङिसिपिरूपं।
रंभी।चित्।वेत्रधारीवास्यदौवारिकः।अत्रास्मिन्युद्धेतयोरसुरयोर्हिरण्यंधनंविविदेलेभेविद्लृलाभे
स्वरितेत्।तानीमानिकर्माणिसोमस्यमदेसतिचकारेति॥छ॥अथैकादशीमृचमाह॥छ॥ ॥नूनंसाते
प्रतिवरंजरित्रेदुहीयदिंद्रदक्षिणामघोनी।शिक्षास्तोतृभ्योमातिधग्भगोनोबृहद्वदेमविदथेसुवीराः॥छ॥
॥छ॥ ॥एषाव्याख्याता॥छ॥इतिद्वितीयषष्ठेषोडशोवर्गः॥छ॥ ॥प्रवःसतामितिनवर्चंपंचमंसूक्तं

MEMORIAL

१६। ६ गार्त्समदमैंद्रं।अत्रानुक्रमणिका।प्रवोनुवांत्यात्रिष्टुबिति।नवमीत्रिष्टुप्शिष्टात्रिष्टुबंतपरिभाषयाज
गत्यः।तृतीयेपर्यायेछावाकशस्त्रेप्रवःसतामितिसूक्तं।अतिरात्रमितिखंडेसूत्रितं।प्रवःसतांप्रद्रोणे
हरयःकर्माग्मन्नितियाज्येति।।छ।।तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह।।छ।। ।।प्रवःसतांज्येष्ठतमायसुष्टु
तिमग्नाविवसमिधानेहविर्भरा।इंद्रमजुर्यंजरयंतमुक्षितंसनाद्युवानमवसेहवामहे।।छ।। ।।सुस
मदोवृते।हेयजमानाःवोयुष्मदर्थंसतांमहतांदेवानांज्येष्ठतमायअतिशयेनश्रेष्ठायइंद्रायतदर्थंअ
ग्नाविवसमिधाने।इवशब्दएवार्थः।दीप्यमानएवाग्नौहविःभरतेसयादयामिततःपरंसुष्टुतिंशोभनां
स्तुतिंकरोति।नरइतिनृन्नरणे।जित्वाद्धुनयपदानेटिरूपं।अजुर्यमजरणीयंजरयंतंसर्वमन्यज्जरयं ३५
तमुक्षितंसोमेनसिक्तंसनात्सनातनं।युवानंनित्यतरुणंतादृशमिंद्रमवसेस्माकंरक्षणायतस्यतर्प

णायवाहवामहेआह्वयामः।।छ।।अथद्वितीयामृचमाह।।छ।। ।।यस्मादिंद्राद्बृहतःकिंचनेमृतेविश्वान्यस्मि
न्संभृताधिवीर्या।जठरेसोमंतन्वीसहोमहोहस्तेवज्रंभरतिशीर्षणिक्रतुं।।छ।। ।।बृहतोमहतःयस्मा
दिंद्रादृतेकिमपीईमिदंजगत्चननास्तीत्यर्थः।चेतनेतिनिपातद्वयसमुदायश्चनेति।चेतिचिदित्यर्थेन
तिनिषेधार्थेएकपद्यंत्रसांप्रदायिकं।उक्तार्थेमंत्रः।नेंद्रादृतेपवानधामकिंचनेति।यद्वा।इंद्रादृतेईमि
दंजगत्किंनतुइमत्यस्यमित्यर्थः।कुतएतत्तदेवोच्यते।अस्मिन्निंद्रेविश्वानिसर्वाणिवीर्याणिसामर्थ्या
निअधिसंभृता।अधिकंसंभृतान्यासतोयश्चेंद्रोजठरेस्वोदरेसोमममभिषुतंसोमरसंभरतिबिभर्ति।
किंचतन्वितन्वांस्वकीयेसर्वस्मिन्शरीरेसहोबलंमहस्तेजश्चबिभर्तिहस्तेवज्रमायुधंबिभर्तिय
द्वृत्तयोगादनिघातः।वाक्यभेदाद्वानिघाताभावः।शीर्षणिशीर्षमध्येक्रतुमिति।।छ।।अथतृतीयामृचमाह।।

५६ः६ ॥६॥ ॥नक्षोणीभ्यांपरिभ्वेतइंद्रियंनसमुद्रैःपर्वतैरिंद्रतेरथः।नतेवज्रमन्वश्नोतिकश्चनयदाशुभिःप
तसियोजनापुरु॥६॥ ॥हेइंद्रतेतवइंद्रियंबलंक्षोणीभ्यांद्यावापृथिवीभ्यांनपरिभ्वेनभरन्नवतायां।त्व
त्यार्थेतावेकेन्केन्यत्वनइतिकेन्प्रत्ययः।उदात्तस्वरितयोरितिस्वरितत्वं।किंचतेरथःसमुद्रैःपर्वतैश्चन
परिभवनीयः।तेवज्रमायुधंकश्चनपुमान्नान्वश्नोतिनव्याप्नोतिपरिभवितुं।व्यत्ययेनपरस्मैपदं।यद्य
दाशुरवधार्थदृश्विजलकालेपुरुप्रभूतानिबहूनियोजनानियोजनानिपतसिगच्छसितदातवबलादिनप
रिभवनीयमितिसमन्वयः॥६॥अथचतुर्थीमृचमाह॥६॥ ॥विश्वेह्यस्मैयजतायधृष्णवेक्रतुंभरंतिवृ
षभायसश्चते।वृषायजस्वहविषाविदुष्टरःपिबेंद्रसोमंवृषभेणभानुना॥६॥ ॥हेयजमानविश्वे ३६
सर्वेजनाःयजतायसर्वैर्यजनीयायधृष्णवेशत्रूणांधर्षणशीलायवृषभायकामानांवर्षित्रेसश्चतेस

मानानांयस्तुत्यादिकर्मविसृजन्तोऽथएतादृशायेंद्रायक्रतुंयज्ञादिलक्षणंकर्मभरंतिहिहरंतिखलुप्रणयं
तीत्यर्थः।भरंतिहियोगादनिघातः।यस्मादेवंतस्मात्वृषासोमरससेचनसमर्थः।विदुष्टरः।विद्वच्छब्दात्तर
पिछांदसंसंप्रसारणं।शासिवसिघसीनांचेतिसंहितायांषत्वं।विद्वत्तरस्त्वंहविषावमिंद्रंयजस्व
॥६॥अथपंचमीमृचमाह॥६॥ ॥वृष्णःकोशःपवतेमध्वऊर्मिर्वृषभान्नायवृषभायपातवे।वृषणाध्व
र्यूवृषभासोअद्रयोवृषणंसोमंवृषभायसुष्वति॥६॥ ॥इदानीमिंद्रंसंबोध्याय।हेइंद्रवृष्णःफलस्य
वर्षितुःमधुःमदकरस्यसोमस्यकोशोरसःऊर्मिःअनुष्ठातृणांचप्रेरकःसन्पवतेसगच्छति।पवगतौ।
अनुदात्तेच।किमर्थंवृषभान्नायबलवर्षकान्निअन्नानियस्यसतथोक्तः।तादृशायवृषभायकामानां
वर्षित्रेइंद्रायपातवेपानार्थंपवतइतिसमन्वयः।किंचवृषणासोमरससेचनसमर्थाअध्वर्यूअध्वर्युप्र

५६०६

निप्रस्नातारोवृषणासःवर्षकाएतादृशाअभिषवग्रावाणश्चवृषणःस्वर्गादिफलस्यसेक्तारंसोमंवृषणाय
देवानांश्रेष्ठायतुभ्यंसुषतिसुन्वंति।सुनोतेर्लटिबहुलंछंदसीतिविकरणस्यश्नुः।अदभ्यस्तादिति।
झरदादितिषः॥८॥इतिद्वितीयस्यषष्ठेसप्तदशोवर्गः॥८॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥८॥ ॥वृषातेवज्र
उततेवृषारथोवृषणाहरीवृषभाण्यायुधा।वृष्णोमदस्यवृषभत्वमीशिषइंद्रसोमस्यवृषभस्यतृप्णु
हि॥८॥ ॥वृषभकामानांवर्षकहेइंद्रतेतववज्रःवृषाकामवर्षकः।तथातेरथोपि।वृषातेहरीएत
न्नामकावश्वौवृषणावर्षकौतववज्रआयुधावज्रव्यतिरिक्तान्यायुधान्यपिवृषभाणिवृष्णोवर्षकस्यम
दस्यमदकरस्यसोमस्यत्वमेवराईशिषेस्वामीभवसि।हेइंद्रवृषभस्यवर्षकेणसोमस्यसोमेनतृप्णुहि ३७
।तृप्तोभव।तृपप्रीणनेस्वादिः।श्नुत्रात्रादिभ्यनतमनद्वतीनीतिपवितं।तथापिसर्वविधीनांछंदसिविक

ल्पितत्वादुत्वणत्वप्रतिषेधोनभवति॥८॥अथसप्तमीमृचमाह॥८॥ ॥प्रतेनावंनसमनेवचस्युवं
ब्रह्मणायामिसवनेषुदाधृषिः।कुविन्नोअस्यवचसोनिबोधिषदिंद्रमुत्संनवसुनःसिचामहे॥८॥ ॥
दाधृषिःत्वत्प्रसादात्शत्रूणांधर्षकोहंसमनेसंग्रामेवचस्युवं।अमितत्वादिवाहुकडादेशः।स्तोत्रमिच्छं
तंनावंननावमिवआपयःअस्तारकतेत्वासवनेषुब्रह्मणास्तोत्रेणप्रयामिप्राप्नोमि।किंचअस्यवचसः
स्तुतिलक्षणमेतदर्थकंकुविद्बहुनिबोधिषत्।इंद्रोनितरांबुध्यतां।बुधअवगमनेलेटिसिपबहुलमि
तिसिप्।कुविद्योगादनिघातः।तिङ्चोदात्तवतीतिगतेर्निघातः।वयंचउत्संनजलस्याविधानभूतंको
शमिववसुनोतिविधानभूतमिंद्रंसिचामहेसोमेनसिंचामः।सिचिरक्षरणेस्वरितेत्।आगमानुशास
नस्यानित्यत्वान्नुमभावः॥८॥अथषष्ठीमृचमाह॥८॥ ॥पुरासंबाधादभ्याववृत्स्वनोधेनुर्नवत्संप

ऋ॰ ६ वसस्यपिप्युषी। सत्तस्सुतेसुमतिभिःशतक्रतोसंपत्नीभिर्नवृषणोनसीमहि॥छ॥ ॥हेइंद्रसंबाधा
त्शत्रुजन्यात्संबाधात्भंगोनोस्मान् अन्यावद्स्वशत्रुभिरुत्पादितात्। आवर्तय। यथासंबाधोस्मान्
अस्पृशतितथाकुर्वित्यर्थः। तत्रदृष्टांतः। यथायवसस्यघासेनपिप्युषी आप्यायिताधेनुर्वत्संतुबाधा
त्परावर्तयइतितद्वत्हेशतक्रतोवयंसुमतिभिःत्वद्विषयैःशोभनैस्तोत्रैःसत्तस्सत्तदप्सुनशीमहि
सुष्टुव्याप्नुमहि। तत्रदृष्टांतः। वृषणोनसेक्तारोयुवानःयथापत्नीभिर्व्याप्नुवंतितद्वत्॥छ॥ अथनवमीमृच
माह॥छ॥ ॥नूनंसातइतिव्याख्याता॥ नूनंसातेप्रतिवरंजरित्रेदुहीयदिंद्रदक्षिणामघोनी। शिक्षास्तो
तृभ्योमातिधग्भगोनोबृहद्वदेमविदथेसुवीराः॥छ॥ ॥इतिद्वितीयस्यषष्ठेसप्तदशोवर्गः॥छ॥ ॥ ३८
तदस्माइतिनवर्चंषष्ठंसूक्तंगार्त्समदमैंद्रं अत्रानुक्रमणिका। तदस्मैद्विस्त्रिष्टुबंतमिति॥छ॥ अंत्येद्वेत्रि

ष्टुभेशिष्टाःसप्तजगत्यः। अतिरात्रेद्वितीयेपर्यायेअच्छावाकशस्त्रेतदस्माइतिसूक्तं। अतिरात्रेपर्यायाणामिति
खंडेसूत्रितं। तदस्मैनव्यमस्यपिबयस्यजज्ञानइंद्रेतियाज्येति॥छ॥ तस्मिन्सूक्तेप्रथमा॥छ॥ ॥तद
स्मैनव्यमंगिरस्वदर्चतशुष्मायदस्यप्रत्नथोदीरते। विश्वायद्गोत्रासहसापरीवृतामदेसोमस्यदृंहितान्यै
रयत्॥छ॥ ॥गृत्समदोद्भूताःस्तोतारः नव्यंनवतरमितिमन्येष्वदृष्टपूर्वंनत्वाहशस्तोत्रमंगिरस्वदंगि
रसइवास्माइंद्रायार्चतक्रूतायद्यस्माज्जातमात्रस्यास्येंद्रस्यशुष्माःशत्रूणांशोषकाणितेजांसिप्रत्न
था। प्रत्नएवविश्वेमात्थाप्रत्नच्छंदसीतिइवार्थेथाल्प्रत्ययः। प्रत्नानिपुरातनानीवउदीरतेउद्गच्छंतिईरगतौ।
अनुदात्तेत्तिङ्ङिवोदात्तवतीतिगतेर्निघातः। यद्यस्माच्चविश्वासर्वाणिगोत्रामेघाःपरीवृतावृत्रेणाक्रांता
न्सर्वत्रसुष्टप्रदेशान्वृंहितानितेनदृढीकृतानिमेघान्सोमस्यमदेहर्षेसंजातेसतिसहसाबलेनऐरय

ऋ॰ ६ ताउद्घाटयत्।भेद्यभेदेननापः।प्रेरयामासेत्यर्थः।यद्वाविश्वासर्वाणिपरीवृताआवृताअसुरेणाक्रांतानिदृंहि
तानिपर्वतनिलेनिरुद्धागोत्राइतिक्रकद्युकश्चेतिमत्वर्थेप्रत्ययः।गवांवृंदानिमदसाऐरत्।तस्मा
द्बिलान्निरगमयत्।तस्मादेर्वितितिसमन्वयः।ऐरयत्ईरगतौ।ण्यंतस्यलङिरूपं।यद्वृत्तयोगादनिघातः
॥छ॥अथद्वितीयामृचमाह॥छ॥ ॥सनुयोधप्रथमायधायसओजोमिमानोमहिमानमातिरत्।
शूरोयोयुत्सुतन्वंपरिव्यतशीर्षणिद्यांमहिनाप्रत्यमुंचत॥छ॥ ॥सइंद्रोनूत्तुनवित्तु।वर्द्धनामित्यर्थः
यइंद्रःओजस्तेजोबलंमिमानःकुर्वाणःसन्प्रथमायमिकायधायसेधेट्पानेसोमपानायमहिमानमा
तिरत्अवर्द्धयत्।तिरतेर्व्यत्ययेनशः।यद्यदादनिघातः।शूरःशत्रूणांशातव्यत्ययोव्यवहरणप्रयोगक ३९
मःयितायइंद्रःयुत्सुयुद्धेषुतन्वंस्वकीयशरीरंपरिव्यतचर्मणापरिवीतमकरोत्।सइंद्रोमहिनास्वकी

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

येनमहिम्नाशीर्षणिस्वशिरसिद्यांप्रत्यमुंचतअधारयत्॥छ॥अथतृतीयामृचमाह॥छ॥ ॥अधाकृणोः
प्रथमंवीर्यंमहद्यदस्याग्रेब्रह्मणाशुष्ममैरयः।रथेष्ठेनहर्यश्वेनविच्युताःप्रजीरयःसिस्रतेसध्र्य१क्पृ
थक्॥छ॥ ॥अधापिचहेइंद्रत्वंप्रथमंमुख्यंतद्वीर्यंसामर्थ्यमहद्गुणैरकृणोः।किंतत्।ब्रह्मणास्तो
त्रेणस्तुतिसाधनभेदेनवेदवाक्येनाल्पवीर्यस्यस्तोतुर्जनस्याग्रेपुरतःयत्शुष्मंशत्रूणांशोषकंब
लमैरयःउदगमयःजीरयोजरयितारोबाधकाअसुराःरथेष्ठेनरथस्थितेनहर्यश्वेनविच्युताःस्वस्था
नाच्चावयिताःसंतःसध्र्यकसध्रीचीनाःपरस्परंसंगताःपृथक्नीत्यानियुक्ताःसंतःप्रसिस्रतेप्रकर्षे
णधावंति।स्कृगतौजुहोत्यादिःबहुलंछंदसीत्यभ्यासस्येत्वं।सध्र्यगितिसहस्यसध्रिरिति।सध्र्यादेशः
अंचिसध्र्योरंतोदात्तत्वेननिनिपातनादुदात्तःस्वरितायोरितियणःस्वरितत्वं॥छ॥अथचतुर्थीमृचमाह॥

१६.६

॥ठ॥ ॥अधायोविश्वाभुवनाभिमज्मनेशानकृत्प्रवयाअभ्यवर्द्धत।आद्रोदसीज्योतिषावह्निरातनोत्सी
व्यंतमांसिदुधितासमव्ययत्॥ठ॥ ॥अधापिचप्रवयाःप्रवृद्धानःपुरातनोवायइंद्रःविश्वाभुवना
सर्वान्लोकान्मज्मनाबलेनाभिनूयईशानकृत्आत्मानंसर्वस्याधिपतिंकुर्वन्।यद्वाअग्न्यादीन्
देवान्तत्तल्लोकाधिपतीन्कुर्वन्अभ्यवर्द्धतसर्वतःप्रवृद्धोभवत्।आदनंतरंवह्निर्जगतांवोढा
सइंद्रःज्योतिषास्वीयेनतेजसारोदसीद्यावापृथिव्यावतनोत्व्याप्नोत्।किंचतमांसितमोरूपाणि
रक्षांसिदुधितानिदुर्हितानिदुर्गतानिसीव्यत्विस्तारयत्समव्ययत्आवृणोत्।जगद्व्याप्यवर्त्तत
इत्यर्थः॥ठ॥अथपंचमीमृचमाह॥ठ॥ ॥सप्राचीनान्पर्वतान्दृंहदोजसाधराचीनमकृणोदपामपः। ५०
अधारयत्पृथिवींविश्वधायसमस्तभ्नान्मायायाद्यामवस्रसः॥ठ॥ ॥सइंद्रःप्राचीनान्इतस्ततःप्रक

र्षेणांचतोगच्छतःपरिस्थात्पर्वतान्ओजसाबलेनदृंहत्।पक्षच्छेदंकृत्वाभूमौदृढीचकारअचलानकरो
दित्यर्थः।अपामेवस्थितानामुदकानामपःस्पंदनलक्षणंकर्मअधराचीनंअधःप्रदेशमंचतिगच्छती
त्यधराचीनंतादृशमकरोत्मेघभेदनंकृत्वाअपोभूमावगायतेदित्यर्थः।किंचविश्वधायसंविश्वस्यधा
त्रींपृथिवींबलेनधारयत्मायायाप्रज्ञयाउपायेनद्यांद्युलोकंअवस्रसःस्रंसुगतौ।संपदादिलक्षणे
भावेक्विप्अवपतनादरक्षत्।अत्रेअश्वजितेगोजितेबलेनापहृतानांगवांजेत्रेअब्जितेवृत्रेणाक्रांतानाम
पांजेत्रेयजनाययजनीयायतस्माइंद्रायईर्यतंईर्यगतिकांत्योःवृन्मृदृशीत्यादिनाकर्मण्येनच्चका
मनीयंस्पृहणीयंचासोमंभरतेतिसमन्वयः।अग्निर्नुवइतिअग्निवत्॥ठ॥इतिद्वितीयस्यषष्ठेएको
नविंशोवर्गः॥ठ॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥ठ॥ ॥सास्माअरंबाहुभ्यांयंपिताकृणोद्विश्वस्मादाज

१०६ नुषोवेदसस्परि।येनापृथिव्यांनिक्रिविंशयध्यैवज्रेणहत्व्यवृणक्तुविष्वणिः॥६॥ ॥सताहशाङ्
ड्डः॥अस्मैजगतेअरमलंपर्याप्तोबभूवास्त्हकत्वेनस्वामीबभूवेत्यर्थः।पितासर्वस्यपालकःप्र
जापतिःविश्वस्मात्सर्वस्माज्जनुषोजननात्परितितोप्युत्कृष्टाद्वेदसोज्ञानात्द्विशिष्टंबाहुभ्यांयमाकृ
णोत्तुविष्वणिःबहुकीर्तिःमहास्वनोवासइन्द्रःयेनज्ञानेनक्रिविंचतएतन्नामानमसुरंवज्रेणह
त्वाव्यादयश्चेति।त्वीहेत्वाताडयित्वापृथिव्यांभूमौशयध्यैशयनायदीर्घनिद्रायैन्यवृणक्।वृणक्ति
हिंसाकर्मान्यवधीत्॥६॥अथसप्तमीमृचमाह॥७॥ ॥अमाजूरिवपित्रोःसचासतीसमाना
दासदसस्त्वामियेभगं।कृधिप्रकेतमुपमास्याभरदद्धिभागंतन्वोयेनमामहः॥७॥ ॥हेइन्द्रअ ४१
माजूःयावज्जीवंगृहएवजीर्यंती।पित्रोःसचासहमानापितृभ्यांसहभवंतीतयोःशुश्रूषणपरापतिम

लनामानादुहिता।समानादात्मनःपित्रोश्चधारणात्सदसोगृहात्अधिकरणेचोपसंख्यानमिति।पू
इत्युपस्थायैवयथानागंयथाचेतथाच्चोताहभगंभजनीयंधनंत्वामियेईगत्यादिषुनिरुक्तमइतिव्य
त्ययेनात्मनेपदं।इयडादेशः।त्वायाचेतत्रदेयंधनंप्रकेतंप्रकर्षेणज्ञातव्यंविश्वसनीयंकृधिकुरु
तदुपमासिएतावदिदंधनमितितत्कुरुआभरतत्रधनंसंपादयतद्भागंभजनीयंतन्वःशरीराय
मह्यमिति।यावत्दद्धिदेहि।येनधनेनममहःस्तोतृनिमान्आमहयसि॥७॥अथाष्टमीमृचमाह॥
॥८॥ ॥भोजंत्वामिंद्रवयंहुवेमदद्दिष्टमिंद्रापांसिवाजान्।अविड्ढीन्द्रचित्रयानऊतीकृधिवृषन्नि
न्द्रवस्यसोनः॥८॥ ॥हेइन्द्रभोजंपालयितारंभोजयितारंवात्वांवयंहुवेमह्वयामहे।लङिबहुलंछं
दसीतिसंप्रसारणं।हेइन्द्रत्वंअपांसिकर्माणिवाजानन्नानिददिःदाणदाने।आदृगमहनजनइतिकिप्र

१०६ त्ययः।जङ्जिनावादन्यासादिकार्यं।नञोकाव्ययेतिनिषेधेनषष्ठीप्रतिषेधः।दातारवस्तुहेइंद्रचित्रयाना
नाप्रकारयजतीज्यत्यापालनेनमोस्मानविद्धिरस्त्वदृषान्कामानांवर्षकहेइंद्रनोस्मान्।अतिशये
नवसुमतंकृधिकुरु॥ग॥अथनवमीमृचमाह॥ब॥ ॥नूनंसातइतिव्याख्याता॥ग॥ ॥इतिद्वि
तीयस्यषष्ठेविंशोवर्गः॥ ॥प्रातरथइतिनवर्चंसप्तमंसूक्तंगार्त्समदंत्रैष्टुभमैंद्रं।प्रातरित्यनुक्रां
तं॥लैंगिकोविनियोगः॥ग॥तस्मिन्सूक्तेप्रथमा॥ब॥ ॥प्राताराथोनवोयोजिसस्निश्चतुर्युगस्त्रि
कशःसप्तरश्मिः।दशारित्रोमनुष्यःस्वर्षाःसइष्टिभिर्मतिभिरंह्योभूत॥ग॥ ॥रथोरंहणाद्रथो
यज्ञःसचनवोनूयतेस्तूयतेनेतिनवःस्तुतिस्मात्सस्निःष्णाशौचे।आदृगमहनेतिकिन्प्रत्ययः।उद्वः ४२
एवंविधोयज्ञःप्रातःप्रातःकालेयोजिअयोज्यस्माभिःचतुर्युगःयुज्यंतइतियुगानिग्रावाणःचत्वारि

युगानियस्यसतथोक्तः।अध्वर्युप्रभृत्विगभिप्रायंवा।त्रिकशःतिस्रःकशावाचोमंद्रमध्यमतारूपाय
स्यसतथोक्तः।सवनत्रयाभिप्रायंवा।सप्तरश्मिःअश्नुवतेव्याप्नुवंतिकर्माणीतिरश्मयःछंदांसिस
प्तसंख्यानिगायत्र्यादीनिछंदांसियस्यसतथोक्तः।दशारित्रःअरित्र्यःपापेभ्यस्त्रायंतइतिअरित्रा
णःदशसंख्याकाअरित्रायस्यसतादृशः।चमसाध्वर्य्वभिप्रायंवा।मनुष्याणांहितःस्वर्षाःस्वर्गस्यदाता
एवंविधोयज्ञःइष्टिभिःप्रायणीयातिथ्यादिभिःमतिभिर्मननीयैस्तोत्रैःरंह्योनेतायान्दभूत।यद्वान
वोनिनवःसास्निःसनोतेर्द्विवचादिकानांदातारथोरमंतेस्मिन्नितिरथःस्पंदनःप्रातःसवनेनवसोम
पार्थयोजिअश्वैरयोज्ञिकीदृशश्चतुर्युगःत्रिकशःतिस्रःकशायस्यसतथोक्तः।सप्तरश्मिःसप्तरज्जुः
दशारित्रोदशवक्रमनुष्यःमनुष्यहितःस्वर्षाःस्वर्गस्यसंगमयिताइंद्ररथःइष्टिभिर्यागैर्मतिभिस्तो

ऋ॰ ६

श्वप्राप्तव्यो भवति॥ब॥ अथ द्वितीयामृचमाह॥ब॥ ॥सास्मा अरं प्रथमं स द्वितीयमुतो तृतीयं मनु
षः स होता। अन्यस्या गर्भमन्य ऊ जनंत सो अन्येभिः सचते जेन्यो वृषा॥ब॥ ॥स यज्ञः सोमो वा अस्मा
इंद्राय प्रथमं प्रातःसवने अरं पर्याप्तो भूत्। सर्वत्र कालाध्वनोरिति द्वितीया। स यज्ञः सोमो वा मनुषो मनु
ष्यस्य होता शत्रूनां बाधको भवति किंच अन्ये ऋत्विजः अन्यस्याः पृथिव्याः वेद्यात्मिकाया वाचो वा गर्भंशि
तं सोमं यज्ञं वा जनंत अजनयंत तत्प्रसिद्ध्यर्थः वृषा अभिमतिफलं वर्षकः जेन्यो जयसमर्थः सोमो वा
अन्येभिः अन्यैरिंद्रादिभिर्देवैः सचते संगते सच समवाये अनुदात्तेत्॥ब॥ अथ तृतीयामृचमाह॥ब॥
॥ ॥हरी नु कं रथ इंद्रस्य योजमायै सूक्तेन वचसा नवेन। मो षु त्वामत्र बहवो हि विप्रा नि रीरमन्य ४२
जमानासो अन्ये॥ब॥ ॥इंद्रस्य संबंधिनि रथे हरी एतन्नामकावश्वौ नु क्षिप्रं कं सुखेन। आयै गमना

यत्वेन अन्यैरकृतपूर्वेण वचसा वेदात्मकेन सूक्तेन साधनेन योजं युनज्मि युजिर् योगे लुङि इरितो वेति
च्लेरङादेशः। अत्रास्मिन्यज्ञे बहवो विप्रा मेधाविनः स्तोतारो भवंति हि तथापि अपि अन्ये मध्यतिरिक्ता य
जमानासो यजमानाः त्वां सुष्ठु मो निरीरमत् नितरां मा रीरमन् रमयंतु अतोस्मदीयं यज्ञमागत्य सो
मं पिबेति भावः। रीरमन् रमतेर्ण्यंतस्य लुङि चङि सन्वद्भावादभ्यासस्येत्वं दीर्घो लघोरित्यभ्यासदीर्घत्वं हियो
गाभावेन निघातः॥ब॥ अथ चतुर्थीमृचमाह॥ब॥ ॥आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिंद्र याह्या चतुर्भिरा षड्भिर्हूयमा
नः। आष्टाभिर्दशभिः सोमपेयमयं सुतः सुमख मा मृधस्कः॥ब॥ ॥हे इंद्र स्तोतृभिराहूयमानस्त्वं द्वाभ्यां
हरिभ्यामश्वाभ्यामिमं यज्ञं प्रति सोमपानार्थमायाहि। चतुर्भिर्हरिभिरायाहि। तथा षड्भिरागच्छ सोमपेयं पा
पाने कर्मणि अचो यत् ईद्यतीतीत्वं। पातव्यं सोमं प्रति अष्टाभिरश्वैरायाहि अष्टनो दीर्घादिति विभक्तेरु

५६०६

दान्तत्वं।दर्शनिर्हरिभिर्हरिभिरागच्छ।सुमखेषुयज्ञेषुधनवाहेइंद्रअयंसोमस्त्वदर्थमभिषुतःअतोयज्ञ
स्यमृध्रोहिंसाःमाकःमाकार्षीः।करोतेर्लुङिमंत्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुकि।गुणेकृतेहल्ङ्यादिनासिपो
लोपः।यद्यपींद्रस्यद्वावेवहरीतथापितयोर्विभूतिभेदान्नानात्वं।अतोऽश्वबहुत्वमविरुद्धं॥६॥अथ
पंचमीमृचमाह॥६॥ ॥आविंशत्यात्रिंशतायाह्यर्वाङाचत्वारिंशताहरिभिर्युजानः।आपंचाशता
सुरथेभिरिंद्राषष्ट्यासप्तत्यासोमपेयं॥६॥ ॥हेइंद्रसोमपेयंपातव्यंसोमंप्रतिअर्वाङस्मदभिमुखः
सन्विंशत्याविंशतिसंख्याकैरश्वैर्योगादित्रिंशत्संख्याकैर्हरिभिर्युजानोयुज्यमानस्त्वंसोमपानंप्रत्या
याहिसुरथेभिःसुरहणैःसुगमानैःपंचाशताहरिभिरायाहितथाषष्ट्याषष्टिसंख्याकैर्हरिभिःसोमपा ४४
नंप्रत्यागच्छ॥६॥इतिद्वितीयस्यषष्ठेएकविंशोवर्गः॥६॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥६॥ ॥आशीत्यान

वत्यायाह्यर्वाङ्शतेनहरिभिरुह्यमानः।अयंहितेशुनहोत्रेषुसोमइंद्रत्वायापरिषिक्तोमदाय॥६॥ ॥
आशीत्याआशीतिसंख्याकैरश्वैःसोमपानार्थमर्वाङस्मदभिमुखःसन्आयाहिनवत्याएतत्संख्याके
रश्वैरागच्छशतेनशतसंख्याकैर्हरिभिरुह्यमानोधार्यमानस्त्वंआयाहि।हेइंद्रयस्मात्त्वंमदायहर्षायशुनहो
त्रेषुसुखेनस्तूयतेसामोयेभिरितिशुनहोत्राःपात्रविशेषाःतेषुअयंसोमःत्वायात्वत्कामनयापरिषिक्तः॥६॥
अथसप्तमीमृचमाह॥६॥ ॥ममब्रह्मेंद्रयाह्यच्छाविश्वाहरीधुरिधिष्वारथस्य।पुरुत्राहिविहव्योबभूथा
स्मिञ्छूरसवनेमादयस्व॥६॥ ॥हेइंद्रममब्रह्मअस्मदीयामेवस्तुतिमच्छाभिलक्ष्याहिविश्वाव्याप्तौहरी
रथस्यधुरियुगप्रांतेधिष्वसंयोजयपुरुत्रापुरुभिर्बहुभिर्यजमानैःत्वंविहव्योविविधंह्वातव्योबभूथाब
भूविथ।बभूथाततंथजगृभ्मववर्थेतिनिपातनादिडभावः।हेशूरअस्मिन्सवनेयज्ञेमादयस्वसोमपानेनहृष्टो

२६०६

नव॥ब॥अथाष्टमीमृचमाह॥ब॥ ॥नमइंद्रेणसख्यंवियोषदस्मन्यमस्यदक्षिणाउहीत।उपज्येष्ठेवरू
थेगभस्तौप्रायेप्रायेजिगीवांसःस्याम॥ब॥ ॥इंद्रेणसहमेममममसख्यंयष्टृयष्टव्यलक्षणंसख्येनविष
योषत्।कदाचिदपिनियुज्यतां।योतेर्लिटिसिब्बहुलमितिसिप्।अडागमः।अस्येंद्रस्यदक्षिणाइंद्रकर्तृकं
दानमस्मभ्यंदुहीत।अभिमतफलंदुग्धां।दुहेर्लिटिरूपं।ज्येष्ठेअतिशयेनप्रशस्येवरूथेआपदावारकेव
रणीयेवागभस्तौबाहौउपवर्त्तिनःस्याम।इंद्रस्यहस्तयोग्यानवेमेत्यर्थः।किंचप्रायेप्रायेसोमपानार्थ
मिंद्रस्ययज्ञस्यशालायांप्रवेशेप्रवेशेजिगीवांसःशत्रूणांजेतारोभवेम॥ब॥अथनवमीमृचमाह॥ब॥
॥ ॥नूनंसातइतिव्याख्याता॥ब॥ ॥इतिद्वितीयस्यषष्ठेद्वाविंशोवर्गः॥ग॥ ॥अपाय्यस्येतिनवर्चं ५५
अष्टमंसूक्तं।गार्त्समदंत्रैष्टुभमैंद्रं।अपायीत्यनुक्रांतं।लैंगिकःसूक्तविनियोगः।द्वितीयेपर्यायहोतृश

स्त्रयाज्याअपायीत्येषा॥ग॥सैषासूक्तेप्रथमा॥ग॥ ॥अपाय्यस्यांधसोमदायमनीषिणःसुवानस्य
प्रयसः।यस्मिन्निंद्रःप्रदिविवावृधानओकोदधेब्रह्मण्यंतश्चनरः॥ब॥ ॥सुवानस्यसोमाभिषवंकुर्वा
णस्यमनीषिणःप्राज्ञस्ययजमानस्यसंबंधिनःप्रयसःप्रउःतर्पणेअस्तुनृप्रीतिकरस्यअसोमलक्षण
स्यांधसःमदायअपायिएतदन्नमिंद्रेणपीतमित्यर्थः।यद्वाअपायीतियातेर्व्यत्ययोबहुलमितिचिणा।क
र्त्तरिनिवर्तिच्छंदसिलुङ्लिटइतिलोडर्थेलुङ्।प्रीतिकरणस्यांधसःमदायअपायिशेषःविवक्षयाकर्म
णिषष्ठी॥इंद्रःसोमंपिबन्प्रदिविपुराणेयस्मिन्सोमलक्षणेंधसिवावृधानोवर्द्धमानइंद्रःओकोदधेसेव्य
नयानिवासंचकार।किंचब्रह्मण्यंतःइंद्रायस्तोत्रमिच्छंतःनरःकर्मणानेतारऋत्विजःयस्मिन्निवासंचि
दधिरेतदेतदपायीतिशर्वेणान्वयः॥ब॥अथद्वितीयामृचमाह॥ग॥ ॥अस्यमंदानोमध्वोवज्रहस्तोहि

दि० ६ मिंद्रोअर्णोवृतंविवृश्चित्।प्रयद्वयोनस्वसराण्यच्छाप्रयांसिचनदीनांचक्रमंत॥३॥ ॥अस्यमधंद्वि
तीयार्थेषष्ठी॥ ॥अनेनमदकरेणसोमेनमदानोहृष्यन्वज्रःवज्रयुक्तोहस्तोयस्यसइंद्रःअर्णोवृतं
उदकस्यावरकंउदकेनावृतंवाअहिंवृत्रंमेघंवाविवृश्चत्विशेषेणाछिनत्।ओव्रश्चूछेदने।तौदादि
कःलङिग्रहिज्यादिनासंप्रसारणं।यद्यदाअहिंभेदनेजातेनदीनांप्रयांसिप्राणयितृणिजलानिअच्छसमु
द्रमभिलक्ष्यप्रचक्रमंतगंतुमुपाक्रमंत।तत्रदृष्टांतः।वयोनयथापक्षिणःस्वसराणिस्वगृहअर्यंतिप्राप्नु
वंतिस्वइतिस्वसराणि।कुलायाःतानभिलक्ष्यगच्छंतितद्वत्॥३॥अथतृतीयामृचमाह॥३॥ ॥समाहि
नइंद्रोअर्णोअपांप्रेरयदहिहाच्छासमुद्रं।अजनयत्सूर्यंविदद्गाअक्तुनाह्नांवयुनानिसाधत्॥३॥ ॥ ४६
माहिनोमहनीयःस्तुत्यःपूजनीयःयद्वामहिम्नोपेतःअहिहाअहिमेघंहतवानिंद्रःबलमृणवृत्रेणक्लिश॥३

कूलंछंदसीतितत्कालेक्लिश।सइंद्रःअपामर्णउदगतोश्चोतालक्षणंप्रवाहंसमुद्रंलक्ष्यप्रेरयत्किंचस
इंद्रःअंगिरसोविलांतवर्तीतमाहूतानांगवांलाभायसूर्यमजनयत्।ततःगाःपणिभिरपहृतागाविददल
भतविदिरलाभे।लुङिईरितोवेतिङ्गेरङादेशः।वाक्यभेदादनिघातः॥३॥अथचतुर्थीमृचमाह॥३॥ ॥सो
अप्रतीनिमनवेपुरूणीन्द्रोदाशद्दाशुषेहंतिवृत्रं।सद्योयोनृभ्योअतसाय्योभूत्पस्पृधानेभ्यःसूर्यस्य सातौ
॥४॥ ॥सोअप्रतीनिकृचासपादोर्द्धर्चस्यक्रः।यइंद्रःपरस्यसातोसातिःभंजनंसूर्यसंभजनविषाय
भूतेपस्पृधानेभ्यःअहमेवप्रथमंसूर्यंप्राप्नुयामितिस्पर्धमानेभ्यःसद्यस्तदानीमेवअतसाय्यस्तत्राभिद
वनःसन्समाश्रयणीयोभूत्।यद्वासूर्यस्यसातोषोतकर्मणिअधिकरणेक्तिन्सूर्यस्यसंबंधि
नियुद्धेपस्पृधानेभ्यःअतसाय्योभूत्॥४॥अथपंचमीमृचमाह॥४॥ ॥सस्सुन्वतइंद्रःसूर्यमादेवो

रिणङ्मर्त्यायस्तवान्।आयद्रयिंगुहदवद्यमस्मैभरदंशंनैतशोदशस्यन्॥७॥ ॥स्तवान्‌एतशेनस्तू
यमानः।देवोद्योतमानःसइंद्रःसुन्वतेसोमाभिषवंकुर्वतेमर्त्यायमनुष्यायएतशायसूर्यमारिणक्
एतशेनःस्पर्द्धमानंसूर्यंबलेनारेचयत्।तथाचनिगमः।प्रैतशंसूर्येपस्पृधानंसौवश्व्येसुष्विमावदिंद्र
इति।यद्यस्माएतशेऽसौवश्व्योराजाद्दशस्यन्यजमानःअस्माइंद्रायगुहदवद्यंप्रच्छन्नावद्यंसोम
मंशंसंपादयामास।तत्रदृष्टांतः।अंशानेयथापिताअंशंभागंपुत्रायभरतितद्वत्॥७॥ ॥इति
द्वितीयस्यषष्ठेत्रयोविंशोवर्गः॥७॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥ ॥सरंधयत्सदिवःसारथये शुष्ण
मशुषंकुयवंकुत्साय।दिवोदासायनवतिंचनवेंद्रःपुरोव्यैरच्छंबरस्य॥७॥ ॥सदिवःदीप्तियुक्तःसइं
द्रःसारथयेआत्मनःसारथ्यंकुर्वतेकुत्सायअखाचराजर्षयेशुष्णंशोषयतिसर्वमितिशुष्णःकश्चिद

सुरःनमशुषंनकेनापिशोषणीयंएतन्नामानमसुरंरंधयत्।रध्यतिर्वशगमने।वशमनयत्।यद्वारधहिंसा
राधोरित्यस्यपैतस्यरधिजभोरचीतिनुम्।अवधीत्।किंचसइंद्रःदिवोदासायएतन्नामकायराज्ञेशंबर
स्यासुरस्यनवनवतिंपुरःव्यैरत्विदारितवान्॥७॥अथसप्तमीमृचमाह॥७॥ ॥एवातइंद्रोचथम
हेमश्रवस्यानत्मनावाजयंतः।अश्यामतत्साप्तमाशुषाणाननमोवधरदेवस्यपीयोः॥७॥ ॥हेइं
द्रश्रवस्याःसुपांसुलुगितितृतीयायाःसवर्णदीर्घः।अन्नेच्छयावाजयंतःत्वाबलिनंकुर्वंतःयद्वाश्र
वस्यायशःकामनयावाजयंतोऽन्नमिच्छंतः।इच्छार्थीमपिणिचूदृश्यते।अश्वायंतोगव्यंतोवाजयंतइ
तिकेऽजंतत्वेतिप्रातिपदिकस्यांतोदात्तत्वंस्यात्।वाजयंतःशतक्रतुमितियथा।तादृशावयंतेतुभ्य
मेववयंस्तोत्रंत्मनाआत्मनास्वयमेवनः।अहेमप्रापयेमहि।गातोसंप्रत्यर्थे।इदानींआशुषाणाः।अ

ऋ॰ ६ श्नोतेःकानचिव्यत्ययोबहुलमितिलिङ्युपिविकरणाद्व्यत्ययःसचत्वामक्षवानाःवयंवदन्नित्व
षितंतच्चाक्षंसत्पुरुषसंबंधिनपदीनांमरव्यंअस्यामव्याभुयाम अदेवस्यदेवानिंद्रादीन्ज्ञानतः
पीयोःपीयतिर्हिंसाकर्माहिंसकस्यासुरस्यवधःवध्यंतेशत्रवोनेनेतिवधरायुधननमःततअधो
नमयःननमःणप्रसुद्धक्त्वेण्यंनस्यलुङिच्विङिरूपं।हिंसकस्यासुरस्यामितिस्वरः॥७॥अथाष्टमी
मृचमाह॥७॥ ॥एवातेगृत्समदाःशूरमन्मावस्यवोनवयुनानितक्षुःब्रह्मण्यंतइंद्रतेनवाय
इषमूर्जंसुक्षितिंसुम्नमश्यः॥७॥ ॥शूरबलवन्हेइंद्रतेतुभ्यंगृत्समदाःअत्रयास्कःगृत्सम
दोगृत्सोमदनोगृत्सइतिमेधाविनामगृणातेस्तुतिकर्मणइति॥७॥ ॥तथाविधाःमन्मममननीयं ५८
स्तोत्रंतेतुभ्यमेवतक्षुःततक्षुःचक्रुःतत्रदृष्टांतःअवस्यवोनअवगत्यर्थादवतेरसुनिस्रपमवइ
ति।अवोगमनमिच्छंतःभुमांसोवयुनानिमार्गान्यथाकुर्वंतितद्वत्।किंचनवायसुपांसुलुगितिषष्ठ्या
लुकनवनीयसोनवतरस्यततःब्रह्मण्यंतःस्तोत्रंकर्तुमिच्छंतःगृत्सदाःसुक्षितिमिषशोभननिवासो
पेतंमनजऊर्जंबलंसुम्नंचास्युःप्राप्नुयुःएकस्मिन्गृत्समदेबहुवचनंपरोक्षनिर्देशश्च॥७॥अथन
वमीमृचमाह॥७॥ ॥नूनंसातइतिमिश्रार्था॥७॥ ॥इतिद्वितीयस्यषष्ठेचतुर्विंशोवर्गः॥७॥ ॥
वयंतेवयइतिनवर्चंनवमंसूक्तंगार्त्समदंत्रैष्टुभमैन्द्रं।वयंतइत्यनुक्रांतंसूक्तविनियोगोलैंगिकादव
धार्यते॥७॥तस्मिन्सूक्तेप्रथमा॥७॥ ॥वयंतेवयइंद्रविद्धिषुणःप्रभरामहेवाजयुर्नरथं।विपन्य
वोदीध्यतोमनीषासुम्नमियक्षंतस्त्वावतोनॄन्॥७॥ ॥इंद्रतेतुभ्यंवयंवयःसोमलक्षणमन्नं
प्रभरामहेप्रकर्षेणसंपादयामःतत्रदृष्टांतःवायुर्यन्नियथात्मात्मनइच्छन्भुमान्रथशकटंसं

ऋ॰ ६

पादयति।तस्मात्तएवंहविःसंपादकान्नोस्मान्सुष्टुविद्धिजानीहि।विदेर्ज्ञानार्थस्यलोटिरूपंवाक्यादित्वा
देर्निघातः।किंकुर्वाणावयंविपन्यवःतवस्तोत्रंकुर्वाणाःमनीषामनसइच्छयास्तुत्यादीध्यतोदीप्यमा
नाःदीधीङ्दीप्तिदेवनयोःव्यत्ययेनशप्टत्वावत्युष्मदस्मद्भ्यांछंदसिसादृश्यउपसंख्यानमितिच
त्वप्रत्वत्सदृशान्हन्नन्नेहन्अस्मादीन्सुम्नंसुखमियक्षंतःयावमानाःयद्वासुम्नसुखेनहन्नन्नेह
न्नत्यादीन्देवानियक्षंतःइयक्षतिर्गतिकर्माहविषातान्प्राप्नुवंतोवयंनरामहइतिसमन्वयः
॥८॥अथद्वितीयामृचमाह॥८॥ ॥त्वंनइंद्रत्वाभिरूतीत्वायतोअभिष्टिपासिजनान्।त्वमिनोदाशु
षोवरूतेत्थाधीरभियोनक्षतित्वा॥८॥ ॥हेइंद्रत्वंताभिरूतिभिःपालनाभिःनोस्मान्पाहि।किंचत्वा ५७
यतःस्तुपूक्यचशात्रन्तुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वं।त्वकामान्जनानभिष्टिपांसुपांसुलुगितिसोका

रःअभिष्टियोतिगंतारःशत्रवःतेभ्यःपातारक्षकोसिभवसिदाशुषोहविर्दत्तवतोयजमानस्यत्वमिनःईश्वरः
खलुवरूतायसितस्कन्नितेतिनिपातनादीकारऊकारःबाधकानांनिवारकोसि।किंचत्वंतस्यस्तोतुरिच्छाधी
रेवंविधमपद्रवोपशमंरूपकर्माभियस्त्वामभिनक्षतिहविषाप्राप्नोतिइति॥८॥अथतृतीयामृचमाह॥८॥ ॥
सनोयुवेंद्रोजोहूत्रःसखाशिवोनरामस्तुपाता।यःशंसंतंयःशशमानमूतीपचंतंचस्तुवंतंचप्रणेषत्॥
॥८॥ ॥युवातरुणःयष्टृणांफलस्यशमयितावाजोहूत्रःस्तोतृभिराह्वातव्यःहोतव्योवासखासमवि
न्नतःशिवःसुखकरःसइंद्रःनरांनुशास्तुस्यामिच्छांदसोगुणःनरशास्तुस्यवाआमिआगमानुशासनस्या
नित्यत्वान्नुडभावःकर्मनन्नृणामस्माकंपालकोभवति।यःशास्त्राणिशंसंतंयश्चशशमानंशाशाकृत
गतोक्रियाःकुर्वाणंपुरोडाशादिकंहवींषिपचंतंस्तुवंतंसामभिस्तोत्रंकुर्वाणंस्तनशास्त्रयोःप्रणीताप्र

पृ० ६

मीतमंत्रसाध्यत्वेनभेदस्यप्रतिपादितत्वात्। अत्रदृष्टयद्रिर्देशः। एवंवयंयजमानंजनीजन्यास्त्रणेनप्रनेषत्। न
यतेर्लेटिसिबहुलमितिसिप्अडागमः। निङिचोदात्तवतीतिगतेर्निघातः। कर्मणापारंप्रापयन्॥ ३॥ अथचतु
र्थीमृचमाह॥ ३॥ ॥तमुष्टुषइंद्रंतंगृणीषेयस्मिन्पुरावावृधुःशाशदुश्च। सवस्वःकामंपीपरदियानोब्रह्मण्य
तोनूतनस्यायोः॥ ४॥ ॥तमुतमेवंइंद्रंस्तुषेस्तौमि। तथातमिंद्रंगृणीषेशंसामि। उत्तमपुरुषव्यत्ययः। य
स्मिन्निंद्रेपुरापूर्वंस्तोतारोवावृधुःप्रवृद्धाअभवन्शाशदुश्चशत्रूनहिंसितवंतश्च। शदृशातने लिटितुजादित्वा
न्नित्यमभ्यासस्यदीर्घः। इयानःस्तोतृभिर्याच्यमानःसइंद्रःब्रह्मण्यतःस्तोत्रमिच्छतोनूतनस्यायोर्मनुष्यस्यय
जमानस्यवस्वःवसुनःकाममभिलाषंपीपरत्अभिलषितफलदानेनपूरयतु॥ ४॥ अथपंचमीमृच ५०
माह॥ ५॥ ॥सोअंगिरसामुचथाजुजुष्वान्ब्रह्मातूतोदिंद्रोगातुमिष्णन्। मुष्णन्नुषसःसूर्येणस्तवानश्न

स्यचिच्छिश्नथत्पूर्व्याणि॥ ५॥ ॥अंगिरसांसंबंधीनिउच्यथाउक्थानिजुजुष्वान्जुषीप्रीतिसेवनयोरित्यस्य
लिटिक्वसौरूपं। सेवमानःसइंद्रःगातुंपणिनिरुपद्रुतानामंगिरसांमार्गमिष्णन्प्रेरयन्ब्रह्मतेषांस्तोत्रंका
मप्रदानेनतूतोत्। तुदव्यथनावित्यस्यलङिबहुलंछंदसीतिविकरणस्यश्लुः। अवर्द्धयत्किंचस्तवानःस्तोतृभिः
स्तूयमानःसूर्येणस्वात्मभूतेनउषसोमुष्णन्अपहरन्। उदितेहिसूर्येउषसोव्यावर्त्तातानादृशःसइंद्रःअ
श्नस्य। अश्नुतेस्वतेजसासर्वंजगदित्यश्नःकश्चिदसुरःतस्यपूर्व्याणिपुरातनानिपुराणिबलानिवाशि
श्नथत्शिथिलीचकार॥ ५॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेपंचविंशोवर्गः॥ ५॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥ ६॥ ॥स
हश्रुतइंद्रोनामदेवऊर्ध्वोभुवन्मनुषेदस्मतमः। अवप्रियमर्शसानस्यसाह्वांछिरोभरद्दासस्यस्वधावा
न्॥ ६॥ ॥देवोद्योतमानःश्रुतःकीर्तिमान्अतएवदस्मतमःशत्रूणामतिशयेनदर्शनीयःसइंद्रःमनुषेमनो

ऋ० ६

रथंऊर्द्ध्वेनिवतकामप्रदानेप्रवृत्तेउदस्युखोनवद्ग।नामप्रसिद्धौ।इतिस्मरणः।तदुच्यतेसाक्षान्नशान्तन
मनिनिवनत्स्वधावानबलवानिंद्रः।अशंसानस्यशोकबाधमानस्यदासस्यएतन्नामकस्यासुरस्यप्रय
शिरःअवनरत्।अधःपातयत्उदरातलेद्गुउागमःछन्दसोर्थः॥७॥अथसप्तमीमृचमाह॥७॥ ॥सवृ
त्रहेंद्रःस्नक्लयोनीःपुरंदरोदासीरैरयद्वि।अजनयन्मनवेक्षामपश्चसत्राशंसंयजमानस्यतूतोत्॥७॥
॥ ॥वृत्रहावृत्रस्यहंतापुरंदरःशंबरपुरांदारयितासइंद्रःस्नक्लयोनीःनिकृष्टजातीःदासीरूपक्षयि
त्रीःसुरासुरैःसेनाख्यैरयत्।व्यदवत्।किंचमनवेमनोरर्थंक्ष्मांपृथिवीमपःउदकोनिवअजनयत्यजमा
नस्यसत्रामहांतंशंसमभिलाषतूतोत्।कामप्रदानेनअवर्द्धयत्उवृद्धावितिसौत्रोधातुःशपःश्लुः।तुजादि ५१
त्वादीर्घः।यद्वासत्रामहत्शंसंसनीयंशस्त्रंकामप्रदानेनवर्द्धयत्।यद्वास्नक्लयोनीःस्नक्लाख्येनासुरेणनि

षेक्तारस्तस्काःदासीनार्याख्यैरयतव्यदवत्॥तथामंत्रः।यःस्नक्लगन्नातिइन्द्रःस्निश्वानति॥७॥अथाष्टमीमृच
माह॥७॥ ॥तस्मैतवस्यमनुदायिसत्रेंद्रायदेवेभिरर्णसातौ।प्रतियदस्यवज्रंबाह्वोर्धुर्हत्वीदस्यून्पुर
आयसीर्नितारीत्॥७॥ ॥देवेभिर्देवतैः।लेःस्तोतृभिःअर्णसातौ।उदकलाभेनिमित्तेतस्माइंद्रायतवस्यं
तवसेबलायइतिबलवर्द्धनंहविःसत्रासततंसर्वेष्वहस्सुअनुक्रमेणसवनक्रयेदायिअदायि।पश्चात्तवस्यं
यद्बलंप्रवृद्धायदीयतेतत्तवस्यंदेवेभिर्देविरुदकलजनेअनुअनुक्रमेणतद्बलंतस्माइंद्रायादायि।तथामं
त्रः।अनुतेदायिमहइंद्रियायेति।यद्यदाअस्येंद्रियस्यबाह्वोर्वज्रंप्रतिधुःस्तोतारोऽसुरवधस्तवकेनस्तो
त्रेणप्रतिनिदधुःस्तूयमानोहींद्रोदस्युवधार्थंवज्रमादत्तेदधुःदधातेर्लुङिगातिस्थेतिसिचोलुक्।आतइति
झेर्जुस्।तत्तेनवज्रेणदस्यूनसुरान्हत्वानदायआयसीरयामयीःपुरोनितारीत्।नितरामनाशयत्॥७॥अथ

ऋ॰ ६

नवमीमृचमाह॥छ॥ऋतंसामइतिव्याख्यातम्॥छ॥ ॥इतिद्वितीयस्यषष्ठेषड्विंशोवर्गः॥छ॥ ॥विश्वजि
तइतिषड्टचंदशमंसूक्तंगार्त्समदमैंद्रंअंत्यात्रिष्टुप्शिष्टाःपंचजगत्यः।तृतीयेपर्यायेहोतुःशस्त्रएतत्सूक्तंसू
त्रितंच।विश्वजितेतिनिष्ठाद्हरीरथआयुज्यमानेति।छ।तस्मिन्सूक्तेप्रथमा॥छ॥ ॥विश्वजितेधनजितेस्व
र्जितेसत्राजितेनृजितउर्वराजिते।अश्वजितेगोजितेअब्जितेभरेंद्रायसोमंयजतायहर्यतं॥छ॥ ॥
हेअध्वर्योइंद्रायसोमंभरसंपादयकीदृशायविश्वजितेसर्वस्यजेत्रे।तदेवप्रपंचयतिधनजितेशत्रु
विजयेनतदीयधनानांजेत्रेस्वर्जितेस्वर्गस्यजेत्रेअधिपतयेसत्राजितेसत्रासमंततंजयशीलायमहते
जेत्रेवानृजितेनृणांनायकानांजेत्रेउर्वराजितेउर्वरासर्वसस्याभूःजेत्रेअश्वजितेगोजितेबलेनापहृता ५२
नांगवांजेत्रेअब्जितेवृत्रेणाक्रांतानामपांजेत्रेयजमानायतस्माइंद्रायहर्यतंहर्यगतिकांत्योःस्पृहणीया

दिनाकर्मणिपचकमनीयंस्पृहणीयंवासोमंभरनेतिसमन्वयः॥छ॥अथद्वितीयामृचमाह॥छ॥ ॥अभिभु
वेऽभिभंगायवन्वतेषाल्हायसहमानायदाशुषे।तुविग्रयेवह्नयेदुष्टरीतवेसत्रासाहेनमइंद्रायवोचत॥
॥छ॥ ॥अभिभुवेसर्वस्याभिभवित्रेभंगायअसुराणांभंजकायवन्वतेवनषणसंभक्तौव्यत्ययेनउप्र
त्ययः।शत्रूणांवधंभजनायअषाल्हायसाहःकर्मणिनिष्ठाउत्वाभावश्छांदसः।शत्रुभिरनभिभूतायस
हमानाय।सर्वंसहायवेधसोसर्वस्यविधात्रेतुविग्रयेबहुविधग्रीवाय।ग्राहेरौणादिकःकर्मणि
कप्रत्ययः।तुविनिर्वढ्रुनिस्तोतव्यायवह्नयेसर्वस्यवोढ्रेदुष्टरीतवेअन्यैर्दुस्तरायदुर्हिंसायसत्रासाहे
सर्वदाभिभवित्रेमहतोभिभवित्रेवाएवंविधायेंद्रायनमःनमःशब्दपूर्वकंस्तोत्रंवोचत।हेस्तोतारोयू
यंब्रूतत्र्पुरुषोलुङि।ब्रुवोवचिः।अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङितिच्लेरङादेशः।वचउमित्युमागमः॥छ॥अथतृ

ऋ० ६

नीयामृचमाह॥३॥ ॥सत्रासाहो जनभक्षो जनंसहश्च्यवनो युध्मो अनु जोषमुक्षितः। वृतंचयः सहु
रिर्विक्ष्वारित इन्द्रस्य वोचं प्र कृतानि वीर्या॥३॥ ॥सत्रासहः वस्तूनामभिभविता। जनभक्षः जनानां यज
मानानां कामप्रदानेन संभक्ता तैः संभजनीय इति वा। जनंसहः बलिनां जनानामभिभविता। च्यवनः श
त्रूणां च्यावयिता स्वस्थानात्। युध्मः योद्धा। जोषमनु प्रीतिमनु उक्षितः सिक्तः सोमेन। वृतंचयः वृतस्याभि
हस्याचेता संचेता दातेत्यर्थः। यद्वा वर्त्तते पुनः पुनः पुनरभिमुखमागच्छतीति वृतः शत्रुः तं चयते हिनस्ती
ति वृतंचयः वृतस्याभीष्टं चयति हिंसाकर्मा तथा च ब्राह्मणं। यो वै नागिनां नागान्नुदते वैनं न चयते अ
स्य पुत्रमथ पौत्रं चयते वैनमिति। सहुरिः जसिसहो रुरिन्निति उरिन्प्रत्ययः। अभिभविता शत्रूणां विक्षु ५२
प्रजासु आरितः पालकत्वेन प्रापितो भवति। तादृशस्येन्द्रस्य कृतानि वृत्रहननादिरूपाणि वीर्याणि साम

र्थ्यानि प्रवोचं प्रवर्षेण वदामि॥४॥ अथ चतुर्थीमृचमाह॥४॥ ॥अनानुदो वृषभो दोधतो वधो गंभीर ऋ
ष्वो असमष्टकाव्यः। रध्रचोदः श्नथनो वीळितस्पृथुरिन्द्रः सुयज्ञ उषसः स्वर्जनत्॥४॥ ॥अनानुदः पश्चाद्
दातीत्यनुदः आतश्चोपसर्ग इति कर्त्तरि कः। मानस्तिय स्य मत तथोक्तः। प्रत्तनधनदानेन समानोऽनुनास्तीत्य
र्थः। अत एव वृषभः कामानां वर्षिता। दोधतः हुधिः हिंसाकर्मा हिंसकस्यासुरस्य वधः हंतारं गंभीर महत्वे
न गांभीर्योपेतः। ऋष्वः महान् यद्वा यद्वा दर्शनीयः सर्वैः। असमष्टव्यः अशौव्यासौ कर्मणि निष्ठाऊ उत्वा
द्विकल्पः। नञ्समासः। स्वैरव्याप्तकर्मा। रध्रचोदः रध्रं हिंसा संराध्याः मरध्राणां समृद्धानां प्रेरकः यद्वा श
त्रूणां हिंसकानां नोदकः। श्नथनः शत्रूणां बलापहारेण श्नथयिता। वीळितः दृढांगः पृथुः स्वतेजसा जग
द्व्याप्य वर्त्तमानः सुयज्ञः कर्माणि तादृश इन्द्रः उषसः स्वः सूर्यं ज्योतिः स्वः सूर्य इति हि ब्राह्मणं। सूर्यं च जनयत्

१६० ६

पादुश्चकार॥छ॥अथपंचमीमृचमाह॥छ॥ ॥यज्ञेनगातुमप्तुरोविविद्रिरेधियोहिन्वानाउशिजो
मनीषिणः॥अभिस्वरानिषदागाअवस्यवइंद्रेहिन्वानाद्रविणान्याशत॥छ॥ ॥धियोहिन्वानाःस्तु
तीरिंद्रेप्रेरयंतःउशिजःइंद्रंकामयमानाःमनीषिणोमेधाविनोंगिरसःअप्तुरःअपांप्रेरकाःदिशःगातुंग
वांमार्गंयज्ञेनतपसाविविद्रिरेतेनिरेतनःअवस्यवःरक्षणमिछंतःइंद्रेगाःस्तुतीर्हिन्वानाःहिगतिवृध्यो
श्चादिःप्रेरयंतःतेंगिरसःअभिस्वराःअभितस्वरःस्वरणंशब्दनंयस्यतेनास्तनस्तोत्रेणनिषदाउपसदे
नचद्रविणानिगोधनानिआशतप्राप्नुवन्अशोतेर्लुङिब्बहुलंछंदसीतिविकरणस्यलुक॥छ॥अथ
षष्ठीमृचमाह॥छ॥ ॥इंद्रश्रेष्ठानिद्रविणानिधेहिचित्तिंदक्षस्यसुभगत्वमस्मे।पोषंरयीणामरिष्टिं ५४
तनूनांस्वाद्मानंवाचःसुदिनत्वमह्नां॥छ॥ ॥हेइंद्रश्रेष्ठान्युत्तमानिधनद्रविणानिधनानिअस्मभ्यंधेहि

निधेहिदक्षस्यदक्षतेर्भावेघञ्।कर्मकरणसामर्थ्यस्यचित्तिंख्यातिंधेहिअस्मेअस्मभ्यंसुभगत्वंशोभनधन
वत्त्वंसौभाग्यंवाधेहिरयीणांत्वयादत्तानांधनानांपोषंसमृद्धिंधेहितनूनामंगानां।यद्वातायतेएभिःकृत्स्ना
मितितन्वःतनोतेःकरणेउप्रत्ययःतेषामरिष्टिंअहिंसांधेहितथास्मदीयायावाचःस्वाद्मानंस्वादुतांअ
ह्नांसुदिनत्वंशोभनदिनत्वंचधेहि।येष्वहःसादयोदेवाइज्यंतेतानिसुदिनानितेषांभावःसुदिनत्वं॥छ॥
इतिद्वितीयस्यषष्ठेसप्तविंशोवर्गः॥छ॥ ॥त्रिकद्रुकेष्वितिचतुर्दशंएकादशर्चंसूक्तंगार्त्समदमैंद्रं।अत्रेय
मनुक्रमणिका।त्रिकद्रुकेषुचतुष्कमष्ट्याद्यतिशाक्करमंत्याष्टिर्वेति।आद्यायामष्टिश्छंदःसूत्रितंत्रिकद्रु
केषुमहिचतुःपष्ट्यक्षराअवशिष्टाःषष्ट्यक्षराःअतिशाक्करःअंत्याष्टिर्वा।षोडशिशस्त्रेत्रिकद्रुकेष्विति
तृचःसूत्रितंत्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरंप्राग्रस्मैधुरांरथमितितृचावितिच्छंदसावितिं।अविवाकेइ

२.६

नेमकत्वनीयेप्रतिपदृचस्यकद्रुकेष्विति प्रथमादशोरेमेंनितिखंडेस्त्रितं। आत्वारथंयथोतयइतस्यास्था
नेत्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरमती ति आश्वमेधिकेमध्यमेइनिमरुत्वतीयेआद्यातस्य विज्ञोयात्वद्या
मइतिखंडेस्त्रितं। त्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरमिति। मरुत्वतीयस्यप्रतिपत्निपदितिमइाव्रतेपिमा
ध्यंदिनेसवनेब्राह्मणाछंसिनःस्तोत्रियस्तृचः त्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरामिति स्तोत्रियइतिस्त्रित
॥छ॥ तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह॥ब॥ ॥त्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरंतुविशुष्मस्तृपत्सोममपि
बद्विष्णुनासुतंयथावशात्। सईंममादमहिकर्मकर्तवेमहामुरुंसैनंसश्चद्देवोदेवंसत्यमिंद्रंसत्यइं
दुः॥ब॥ ॥गृत्समदोन्नूते। महिषःमहान्‌हल्यःतुविशुष्मःबहुवचलस्तृपत्तृपश्रीणनेतुदादिः आगमा
नुशासनस्यानित्यत्वान्नुनावन्तृप्यनिंद्रः त्रिकद्रुकेषुज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेषुआभिप्लविकेष्वह

स्सुसुतमभिषुतंयवाशिरंयवमायेःसक्तुभिर्मिश्रितं। आरुःसर्वस्यश्रीणानेः किपिअपस्पृधेथामित्यादिना
शिरइत्यादेशः। तंसोमंविष्णुनासहापिबत्यथावशत्सर्वेयथातंसाममकामयततथापिबत्। वशकां
तो। बहुलंछंदसीतिशपोलुगनाबः। पातःससोमःमहांमहांतमुरुंतेजस्याविस्तीर्णंइमेनमिंद्रंममादय
त्। किमर्थं। महिमहन्वृत्रहननादिलक्षणंकर्मकर्तावकर्तुंसत्यइंदुःस्रवन्‌देवोदीप्यमानःससोमःस
त्यंयथार्थंन्तंदेवंसोमंकामयमानमिंद्रंसश्चत्सश्चतिर्व्याप्तिकर्मा। व्याप्नोतु॥व॥ अथद्वितीयामृचमा
ह॥व॥ ॥अधत्विषीमाँअभ्योजसाक्रिविंयुधाभवदारोदसीअपृणादस्यमज्मनाप्रवावृधे। अधत्तान्यं
जठरेप्रेमरिच्यतसैनंसश्चद्देवोदेवंसत्यमिंद्रंसत्यइंदुः॥ब॥ ॥अधायसोमपानानंतरंत्विषीमान्दीप्त
वानिंद्रःओजसाबलेनक्रिविनामासुरंयुद्धायुद्धेनअन्यनवतअभिन्नतवान्। किंचमहेंद्रःरोदसीद्यावा

Dr BHAU DAJI

२१०६ पृथिव्यौआपृणत्स्वतेजसासमंतात्पूरयामास।तथाअस्यपीतस्यसोमस्यमज्मनाबलेनप्रवावृधेप्रक
र्षेणवर्द्धते।यद्वाअस्यक्रिविरसुरस्यमज्मनामारणेनरोदसीअपूरयत्।सइंद्रःसोमंदेधाविनज्यान्यंना
गंस्वकीयेजठरेअधत्तईमेनमपरंनागंदेवस्यआरिच्यतप्रारेचयत्एतेनार्द्धमिंद्रायअर्द्धमन्येभ्योदेवेभ्य
इत्युक्तंभवति।तथातैत्तिरीयकंयज्ञसर्वेषामर्द्धमिंद्रःप्रतितस्मादिंद्रोदेवतानांभूयिष्ठभाक्तमइति॥७॥ ॥
अथतृतीयामृचमाह॥७॥ ॥साकंजातःक्रतुनासाकमोजसाववक्षिथसाकंवृद्धोवीर्यैःसासहिर्मृ
धोविचर्षणिःदाताराधस्तुवतेकाम्यंवसुसैनंसश्चद्देवोदेवंसत्यमिंद्रंसत्यइंदुः॥७॥ ॥क्रतुनाकर्म
णाप्रज्ञयावाकंसहजातःसाकमोजसाबलेनसहववक्षिथविश्वंवोढुमिच्छसि।वहेःसनंतस्यलिटिमं ५६
त्वादाप्तमवति।किंचत्वंवीर्यैःशत्रुहननादिलक्षणैःपराक्रमैःसाकंप्रवृद्धःवृद्धोऽसिकामसंग्रामात्।

सासहिः।नलोकाव्यायतिषष्ठीप्रतिषेधः।तेष्यमभिभविता।विचर्षणिःभुण्यस्ततोभुण्यस्ततश्चविशेषणाद्द्र
ष्टास्तुवतेस्तोत्रंकुर्वाणाययजमानायराधःसाधकंकाम्यंप्रार्थनीयंवसुधनंदातासन्ववक्षिथेतिसमन्व
यः।सैनमितिपरोक्षनिर्देशःसिद्धार्थश्च॥७॥अथचतुर्थीमृचमाह॥७॥ ॥तवत्यंनर्यंनृतोपइंद्रप्रथमंपू
र्व्यंदिविप्रवाच्यंकृतं।यद्देवस्यशवसाप्रारिणाअसुंरिणन्नपः।भुवद्विश्वमभ्यादेवमोजसाविदादूर्जंश
तक्रतुर्विदादिषं॥७॥ ॥नृपोसर्वेषांनर्त्तयितःहेइंद्रनर्यंनराणांहितकरंप्रथमंप्रततंप्रथमंप्रततं
प्रथतंप्रततमितियास्कः।पूर्व्यंपूर्वकालभवंत्वायात्कृतंतत्रत्यत्ततत्अपःकर्मदिविस्वर्गलोकेप्रवा
च्यंप्रकर्षेणवक्तव्यंसाधनीयमित्यर्थः।किंतत्।देवस्यविजिगीषोरसुरस्यअसुंप्राणंरिणन्त्वंअपः
नेननिरदास्फदकानिअरिणाःअरयः।इतियदेतत्कर्मतत्प्रवाच्यमितितमन्वयः।परोक्षनिर्देशोवसि

द्वि॰ ६

घ्नः सइंद्रः विश्वं व्याप्तं अदेवं तमोरूपमसुरं जसा बलेन अनिवृवत् अनिनवत् ॥ किंच शतक्रतुरिंद्र ऊर्जं बलं विदात् । इदं इ विलक्षणमन्नं विदात् विदिरलाभे शविकरणो लेट्याडागमः ॥ठ॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे ऽष्टाविंशो वर्गः ॥ठ॥ ॥ गार्त्समदमंडले द्वितीयोनुवाकः ॥ठ॥ तृतीयेनुवाके दश सूक्तानि तत्रेदमेकोनविंशत्यृचं गार्त्समदं प्रथमं सूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका । गणानामेकोना ब्राह्मणस्पत्यं इ बार्हस्पत्या स्तु इहस्पतिलिंगाः पंचदश्यंते त्रिष्टुभावितिपंचदशी एकोनविंशी च त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्यः । यासु बृहस्पतिशब्दः श्रूयते ता बार्हस्पत्याः शिष्टा ब्राह्मणस्पत्याः अवशिष्टे निष्टेव एतस्सूक्तं स्पष्टोदकमिति निर्वंजस्तत्रितं । गणानां त्वा प्रथश्चयस्येति ॥ठ॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥ ॥ गणानांत्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमं ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आनः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनं ॥ठ॥ ॥ हे ब्रह्मण 五 ५ठ

स्पते ब्रह्मणोन्नस्य परिवृढस्य कर्मणो वा पते पालयितः गणानां देवादिगणानां संबंधिनं गणपतिं स्वीयानां पतिं कवीनां क्रांतदर्शिनां कविं उपमश्रवस्तमं उपमीयते अनयेत्युपमा सर्वेषामुपमानं श्रवोन्नं यस्य सत्तथोक्तः अतिशयेनोपमश्रवा उपमश्रवस्तमः उपमः माङ्मानेआनश्चापसर्गे करणे आङ् प्रत्ययः । अपो मंज्ञा छंदसोरिति ह्रस्वत्वं । ज्येष्ठराजं ज्येष्ठाः प्रशस्यतमाः तेषां मध्ये राजंतं ब्रह्मणां मंत्राणां स्वामिनं त्वा त्वां हवामहे । अस्मिन्कर्मण्याह्वयामः । किंच नोस्माकं स्तुतीः शृण्वन् त्वं ऊतिभिः पालनैरेह्नूतेः सादनं सीदंत्यस्मिन्निति सदनं यज्ञस्थानमासीदोपविश ॥ठ॥ अथ द्वितीयामृचमाह ॥ठ॥ ॥ देवाश्चित्ते असुर्य प्रचेतसो बृहस्पते यज्ञियं भागमानशुः । उस्राइव सूर्यो ज्योतिषा महो विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि ॥ठ॥ ॥ असुर्य असुराणां हंतः हे बृहस्पते प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः ते त्वदीया देवाश्चिद्देवा अपि यज्ञियं यज्ञार्हं भागमानशुः प्रा

८ं.६ भुवन्। यद्वा अचेतस इति बृहस्पतेर्विशेषणं। अज्ञस्य ज्ञानवतस्तेन च संबंधिनो देवा इति योजनीयं। यद्वा अचे-
तसः विनष्टिपरिणामः अचेतसस्त्वयि सति देवाः यज्ञियं भागमानशिरे कर्मविघ्नकारिणामसुराणां रक्षोघ्नै-
र्मंत्रैरपाकरणात्। तावे ब्रह्मणएव द्विष्यतो। तिथ्यवणात् ज्योतिषा तेजसा मादनीयः सूर्यस्त्वत्तः स्याायितेजो वा त्यादि-
नारक्प्रत्ययः। यथा किरणान् जनयति तथा विश्वेषां सर्वेषां ब्रह्मणां मंत्राणां जनिता जनयितेवासि। जनि-
तामंत्र इति निपातनाण्णिलोपः॥ठ॥ अथ तृतीयामृचमाह॥ठ॥ ॥ आ विबाध्या परिरापस्तमांसि च ज्योतिष्म-
न्तं रथमृतस्य तिष्ठसि। बृहस्पते भीममित्रदंभनं रक्षोहणं गोत्रभिदं स्वर्विदं॥ठ॥ ॥ हे बृहस्पते परिरपः
परितः रपः पापरूपं रक्षः। यद्वा रपलपव्यक्तायां वाचि क्विप्। परिवदतो निंदकान् तमांसि च विबाध्य तेजसा ५८
निराकृत्य ज्योतिष्मंतं ज्योतिषा तद्वंतं ऋतस्य प्रापकं भीमं शत्रूणां भयंकरं अमित्रदंभनं शत्रूणां हिंसकं। त

द्वाः रक्षोहणं रक्षसां हंतारं गोत्रभिदं मेघानां भेत्तारं स्वर्विदं सर्वस्य लंभकं रथमातिष्ठसि अधितिष्ठसि॥ठ॥
॥ अथ चतुर्थीमृचमाह॥ठ॥ ॥ सुनीतिभिर्नयसि त्रायसे जनं यस्तुभ्यं दाशान्न तमंहो अश्नवत्। ब्रह्मद्विषस्त-
पनो मन्युमीरसि बृहस्पते महि तत्ते महित्वनं॥ठ॥ ॥ हे बृहस्पते सुनीतिभिः शोभननीतयो येषु तैः सुनीतयः
सन्मार्गाः तैर्जनं नयसि अपेक्षितफलं प्रापयसि त्रायसे जनमापद्भ्यो रक्षसि च यो यजमानस्तुभ्यं हविर्लक्षणं
अन्नं दाशात् प्रयच्छेत्। दाशृ दाने लेट्याडागमः। तमंहः पापं पापरूपं दारिद्र्यं वा नाश्नवत् न प्राप्नुयात्। अश्नो-
तेर्लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदं। अडागमः। ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणानां चाद्वेष्टुः तपनः तापकोसि। किंच मन्युमीः
मन्योः क्रोधस्य वा हिंसकोसि। मीङ् हिंसायां क्विप्। तत्तव तादृशं महि महत् महत्त्वं महित्वनं माहा-
त्म्यमस्ति॥ठ॥ अथ पंचमीमृचमाह॥ठ॥ ॥ न तमंहो न दुरितं कुतश्चन नारातयस्तितिरुर्न द्वयाविनः।

१६ ६ विश्वाइदस्माध्वरसोविबाधसेयंसुगोपारक्षसिब्रह्मणस्पते॥छ॥ ॥हेब्रह्मणस्पतेसुगोपाःसुष्ठुपालयिता
त्वंयंजनंरक्षसिपालयसितंजनंअंहःआहंतव्यंदुःखंनबाधतेदुरितंतत्कारणंपापंचनबाधतेअरातयः
हिंसकाःतंजनंनकुतश्चनसर्वास्वपिदिक्षुनतितिरुःतिरतिर्हिंसाकर्मालिट्।नहिंसंति।तथाद्वयाविनःम
नस्यक्रियायांचान्यदित्येतद्द्वयंयेषामस्ति।तद्वयाविनोवंचकाःतेपितंजननबाधंते।किंचध्वरसोध्वाहिंस
काःविश्वाःसर्वाःसेनाःतदर्थंविबाधसे।विशेषेणबाधसएव॥छ॥इतिद्वितीयस्यषष्ठेएकोनत्रिंशोवर्गः॥
॥छ॥अथषष्ठीमृचमाह॥छ॥ ॥त्वंनोगोपाःपथिकृद्विचक्षणस्तवव्रतायमतिभिर्जरामहे।बृहस्प
तेयोनोअभिह्वरोदधेस्वातंमर्मर्तुदुच्छुनाहरस्वती॥छ॥ ॥हेबृहस्पतेत्वंनोस्माकंगोपाःपालयि ५८
तापथिकृत्सन्मार्गस्यकर्तासि।विचक्षणःविशेषेणद्रष्टासर्वज्ञस्त्वं।तवव्रतायत्वत्संबंधिनेयज्ञायनम

तिभिःस्तोत्रैःजरामहेस्तुमःजरतिःस्तुतिकर्मा।यःदुर्मान्नोस्मान्अभिलक्ष्यह्वरःह्वृकौटिल्येनावेअ
सुन्।कौटिल्यंदधेविदधातितंस्वास्वीयादुच्छुनादुर्बुद्धिःसरस्वतीवेगवतीसतीमर्मर्तुमारयतु।मृङ्प्रा
णत्यागे।अंतर्भावितण्यर्थस्ययङ्लुकिलोटिरूपं॥छ॥अथसप्तमीमृचमाह॥छ॥ ॥उतवायोनोमर्चया
दनागसोरातीवामर्तःसानुकोवृकः।बृहस्पतेअपतंवर्तयापथःसुगंनोअस्यैदेववीतयेकृधि॥छ॥
॥ ॥उतवाअपिचहेबृहस्पतेअरातीवाअतिसुखमागमनवानसानुकःसमुच्छ्रितःसानुसमुच्छ्रि
तमितियास्कः।वृकःवृकआदानेधनादीनामादातायोमर्त्योमनुष्यःअनागसोपराधीनान्नोस्मान्
समर्चयात्।मर्चयतिर्हिंसाकर्मा।हिंस्यात्।तंतंमर्त्यंपथोवैदिकान्मार्गादपवर्तयनिवर्तयनोस्माकंअस्यै
देववीदइत्यर्थः॥छ॥अथाष्टमीमृचमाह॥छ॥ ॥त्रातारंत्वातनूनांहवामहेवस्पर्तरधिवक्तारमस्म

द्वि० ६

पुं।बृहस्पतेदेवनिदोनिबर्हयमाऽरेवाउत्तरंसुम्नमुन्नशन्॥७॥ ॥अवस्यवेउपद्रवेभ्यःपारयितःयस्मै
अवमारक्षणेनआपद्भ्यःपारयितःहेब्रह्मणस्पतेतन्ननामंगानांशत्रादीनांशत्रादीनांबाधानारंपाजयिता
रंअधिवक्तारंअस्मासुपक्षपातेनअधिवक्तारंअस्मयुक्तांइविःप्रदानस्मान्कामयमानंत्वांइवामहे
अस्मिन्कर्मणिआह्वयामःकिंचदेवनिदोदेवनिंदकानसुरान्निबर्हयविनाशयदुरेवाःदुष्टगमनाः
दुर्हृयःशत्रवःउत्तरंसुम्नंसुखंमाउन्नशन्माव्याप्नुवंतु॥८॥अथनवमीमृचमाह॥८॥ ॥त्वयावयं
सुवृधाब्रह्मणस्पतेस्पार्हावसुमनुष्यादवीमहि।यानोदूरेतळितोयाअरातयोभिसंतिजंभयाता
अनप्नसः॥९॥ ॥हेब्रह्मणस्पतेसुवृधासुष्ठुवर्द्धयित्रात्वयाइंद्रेनावयंस्पार्हास्पृहणीयानिव
सुधनानिमनुष्यासुपांसुलुगितिचतुर्थबहुवचनस्याकारःमनुष्येभ्योदातृभ्यःआददीमहि॥ ६०

DR BHAU DA

ह्लीमहिआङोदोनास्यविहरणइत्यात्मनेपदं।दूरेदूरदेशेयाअरातयःयाश्चतळितोंतिकेनाअरातयःनो
स्मानभिसंतिअभिभवंतिअनप्नसःकर्महीनान्अरातीःतान्शत्रूनजंभयनाशयजभिनाशानसुरादि
।अत्रनिरुक्तं।त्वयावयंसुवर्द्धयित्राब्रह्मणस्पतेस्पृहणीयानिवसूनिमनुष्येभ्यआददीमहि।याश्चनो
दूरेतळितोयाश्चांतिकेरातयोदानकर्माणोवादानप्रज्ञावाजंभयताअनप्नसोप्नइतिरूपनामेति॥९॥
अथदशमीमृचमाह॥८॥ ॥त्वयावयमुत्तमंधीमहेवयोबृहस्पतेपप्रिणासस्निनायुजा।मानोदुः
शंसोअभिदिप्सुरीशतप्रसुशंसामतिभिस्तारिषीमहि॥१०॥ ॥हेबृहस्पतेपप्रिणापूपालनपूरणयोः
आदृगमइनेतिकिप्रत्ययःछांदसोयणादेशःकामानांपूरकेनसस्निनाशुद्धेनयुजासहायेनत्वयादे
विलब्धेनमन्नंवयंधीमहेधारयामःधीधारणेदेवादिकःदुःशंसःदुःशंसनीयःअभिदिप्सुःअभिदंभितु

ऋ॰ ६ अतिनिविद्धमित्सुःअरुषःनोस्माकंईशतमाईशिष्टईश्वरोमाभवतु।ईशऐश्वर्येलिङ्युडागमः।वयंमत्तिनिःश्रो
त्रैःसुशंसाःशोभनसनोपेताःसंतःप्रतारिषीमहिप्रकर्षेणवर्द्धिमहि॥छ॥ ॥इतिद्वितीयस्यषष्ठेत्रिंशोव
र्गः॥छ॥ ॥अथैकादशीमृचमाह॥छ॥ ॥अनानुदोवृषभोजग्मिराहवंनिष्टप्ताशत्रुंपृतनासुसास
हिः।असिसत्यऋणयाब्रह्मणस्पतउग्रस्यचिद्दमितावीळुहर्षिणः॥छ॥ ॥हेब्रह्मणस्पतेअनानुदः
अनुपश्चाद्ददातीत्यनुदःदात्रंतरःशून्यइत्यर्थः।अतएववृषभःकामानांवर्षिताअहवंआस्त्यतेत्रेतिआ
हवोयुद्धंआङिद्युद्धइतिअप्प्रत्ययःसंप्रसारणंचात्तइधक्ङ्जग्मिःगंता।आहृगमहनेकिप्रत्ययःलिङ्व
द्भावादद्विर्वचनमित्यत्रषष्ठीप्रतिषेधः।शत्रुंशातयितारंनिष्टप्तानितरांतस्यतापकःतृन्नंतत्वात्षष्ठीप्रति ८२
षेधः।निसस्तपतावनासेवनइतिषत्वं।तादौचनितीतिगतेःस्वरः।पृतनासुसंग्रामेषुसासहिःशत्रूणाम

भिभविता।एतादृशस्त्वंसत्यःसत्यपराक्रमःसत्यप्रज्ञोवासि।ऋणयाःऋणस्ययावयितासि।युमिश्रणयोः।ण्यंत
स्यक्विपिणिलोपेलोपोव्योर्वलीतिवलोपः।किंचउग्रस्यचित्।उद्गूर्णस्यापिदमिताउपशमयितावीळुहर्षिणः
दृढहर्षस्यकामुकस्यनास्तिकस्यचिदमितासि॥छ॥अथद्वादशीमृचमाह॥छ॥ ॥अदेवेनमनसायोरि
षण्यतिशासामुग्रोमन्यमानोजिघांसति।बृहस्पतेमाप्रणक्तस्यनोवधोनिकर्ममन्युंदुरेवस्यशर्धतः॥छ॥
॥ ॥यःपुमानदेवेनदेवानमन्यमानेन।यद्वाआसुरवृत्तिनिविष्टेनमनसास्मान्रिषण्यतिहिनस्ति
दुरस्युद्रविणस्युवृषण्यतिरिषण्यतीतिनिपातितः।यश्चायंपापविन्नःमन्यमानःआत्मानंबहुमन्यमा
नःपुमान्शासांअध्यस्यशासितारंयद्वाअस्माकमाशंसांशंसांआशासितृणांउग्रइतिवायोजनीया।अ
स्मान्जिघांसतिहंतुमिच्छतिहंतेःसनिसंअज्झनगमांसनीतिदीर्घः।हेबृहस्पतेतस्यवधःवध्यतेनेनिवध

१६॰ ६ आयुधंनोस्मान्माप्टणक्स्पृष्ट्वासंपर्केश्नमविकरणीव्यत्ययेनअमागमःचादिलोपइतिननिघातः।व्यत्य
येनाद्युदात्तः।किंचद्रेवस्यदुष्टंगमनस्यशार्द्धोबलवतः।यद्वाउष्टानिसंधेःस्वर्गंकुर्वतःनस्यमन्यंक्रोधं
तवानितिनिकर्मत्वस्मादाविराक्रमस्थ॥ब॥अथत्रयोदशीमृचमाह॥ग॥ ॥भरेषुहव्योनमसोपस
द्योगंतावाजेषुसनिताधनंधनं।विश्वाइदर्योअभिदिप्सोमृधोबृहस्पतिर्विववर्हारथांइव॥ब॥ ॥बृह
स्पतिःभरेषुसंग्रामेषुहव्यःह्वातव्यःस्तोतृभिःस्वरक्षणार्थमाह्वातव्यः।नमसोपसद्यःसर्वैर्नमसोपसदनीयःकिं
चवाजेषुगंतारक्षार्थंगमनशीलः।तथाधनंसनितासंभक्तादाता।छंदत्त्वात्षष्ठीप्रतिषेधः।तथाअर्यःस्वा
मीबृहस्पतिःअभिदिप्सुःअभिभवितुमिच्छावतः।विश्वाइवसर्वाएवमृधःहिंसिकाःसेनाःरथानिवयुद्धेवेगेन ६२
परकीयान्रथानिवविवर्हविशेषेणशिथिलीचकार।यद्वाइवशब्दश्चार्थेरथांश्चविववर्हलिड्थेलिट्॥

॥ब॥अथचतुर्दशीमृचमाह॥ब॥ ॥तेजिष्ठयातपनीरक्षसस्तपयेत्वानिदेदधिरेदृष्टवीर्यं।आविस्तत्कृष्वयद
सत्तउक्थ्यंबृहस्पतेविपरिरापोअर्दय॥ग॥ ॥हेबृहस्पतेतेजिष्ठयातिशयेनतिग्मयातपनीरक्षकारिण्या
हेत्यारक्षोरक्षसांतपनापयराक्षसाःदृष्टवीर्यंयुद्धेषुदृष्टपराक्रमंत्वांनिदेनिंदायाविषयंदधिरेक्र
नवंतःतान्तापयतिसमन्वयः।तेनवउक्थ्यंसार्वैःप्रशंसनीयंयद्वीर्यमसत्सर्वमासीत्तदधुनाआवि
ष्कृधप्रकटीकुरुतेनचवीर्येणपरिरायःपरिरापःपरिरापःपरिवदतोनिंदकानसुरान्व्यर्दयविशेषेण
बाधस्वबार्हस्पत्येपत्येपशौएषाइतिपोनुवाक्याप्रदानानामितिखंडेसूत्रितं।बृहस्पतेअतियदर्योअ
र्हादितिपरिधानीयेति॥ग॥सैषासूक्तेपंचदशीमृचमाह॥ग॥ ॥बृहस्पतेअतियदर्योअर्हाद्युमद्विभाति
क्रतुमज्जनेषु।यद्दीदयच्छवसऋतप्रजाततदस्मासुद्रविणंधेहिचित्रं॥ग॥ ॥ऋतप्रजातसत्येनोत्पन्न

दि० ६ बृहस्पतेअर्यःश्रेष्ठोब्राह्मणःसर्वान्कामानतीत्ययद्ब्रह्मवर्चसंविभातिविशेषेणदीप्यतेयच्चशवसाबले
नस्वश्रेयंतंजनंदीदयत्दीदयतिर्दीप्तिकर्मा।दीपयतिचित्रंचायनीयंतद्ब्रह्मवर्चसंरूपंद्रविणंअस्मासुधे
हिनिधेहि।यद्वाअर्यउदारोचित्वयादत्तंधनंअतीवार्हन्नर्हद्भातियच्चत्वद्दत्तंधनंजनेषुऋतवस्तोत्रंक्रवणो
द्युदीप्तियुक्तंकर्मसाधनंचविभाति।यच्चधनंशवसान्नादिसमृध्यादीदयत्स्वाश्रयंदीपयतितादृशंधनं
मस्मासुधेहि।तथाचब्राह्मणं॥बृहस्पतेअतियदर्योअर्हादित्येतयापरिदध्यात्तेजस्कामोब्रह्मवर्च
सकामोनीवान्यान्ब्रह्मवर्चसमर्हतीतिद्युमदितिद्युमदिवावैब्रह्मवर्चसंविभातिवावैब्रह्मवर्चसं
जनातियद्दीदयच्छवसऋतप्रजातेतिदीप्तेयेवावैब्रह्मवर्चसंतदस्मासुद्रविणंधेहिचित्रमितिचित्रमि ८२
वावैब्रह्मवर्चसंब्रह्मवर्चसीब्रह्मयशासीभवतीति॥१॥इतिद्वितीयस्यषष्ठेएकत्रिंशोवर्गः॥१॥ ॥ ॥

अथषोडशीमृचमाह॥१॥ ॥मानस्तेनेभ्योयेअभिद्रुहस्पदेनिरामिणोरिपवोन्नेषुजागृधुः।आदेवाना
मोहतेविव्रयोहृदिबृहस्पतेनपरःसाम्नोविदुः॥१६॥ ॥हेबृहस्पतेनोस्मान्स्तेनेभ्यःस्त्यानमस्त्येषांति
तेनश्चोराःतेभ्योमादाःतान्दर्शयति।येचोराःद्रुहःआणद्रोहस्यपदेस्थानेनिरामिणःनितरांरमणशीलाः
रिपवःहिंसकाःसंतःअन्नेषुपरकीयेषुअभिजागृधुःअभिकांक्षंति।गृधुरभिकांक्षायां।लिटिरूपं।येच
देवानांव्रयःविवेशेषेणवर्जनंव्रास्फीइतिधातुरमर्जानिवर्त्ततायएवंविशान्दक्षिणांव्रास्फीनातीति
एकस्यवर्जनार्थेद्विष्टस्यापिवर्जनार्थत्वं।नतद्धृदिस्वकीयेहृदयेआ।उहतेआवहंतिदेवानांयागान्स्खु
नाश्वनकरवामेतिमन्यतइतियावत्तेभ्योस्मान्मादाइतिसमन्वयः।येषुमांसःसर्वंसाम्नःसाममया
त्वंनःपरःपरस्तादन्यद्उत्कृष्टंसमयद्धत्तोप्रांसामेविरक्षोदेनविग्रसामामावेदुर्नजानंति।किंतुसर्वंसाधकं

हि.६ सामस्त्वामवविद्योम्मात्स्तेनेन्योमादाः॥ठ॥ अथसप्तदशीमृचमाह॥ठ॥ ॥विश्वेभ्योहित्वाभुवनेभ्यस्प
रित्वष्टाजनत्साम्नःसाम्नःकविः॥ठ॥सऋणचिदृणयाब्रह्मणस्पतिर्द्रुहोहंतामहऋतस्यधर्तरि॥ठ॥ ॥
हेब्रह्मणस्पतेब्रह्मणस्पतिंमहोमहतऋतस्ययज्ञस्यधर्तरिधारकेयजमानेत्वष्टाप्रजापतिःविश्वेभ्योभु
वनेभ्यस्परिसर्वेभ्योभूतजातेभ्यउत्कृष्टंअजनत्हिअजीजनत्खलुततस्त्वंसाम्नःसाम्नःसर्वस्यापिसा
म्नःकविः।उच्चारयिताकर्त्तासियद्वाकविःक्रांतदर्शीत्वष्टासाम्नस्साम्नःस
र्वस्यापिसाम्नःसारेणत्वामजीजनत्किंचसब्रह्मणस्पतिःमहोमहतऋतस्ययज्ञस्यधर्तरिधारकेयजमाने
ऋणचित्स्तोतृकामऋणमिवचिनोतीतिऋणचित्।किंचऋणयाःपापरूपस्यऋणयस्ययावयिताष्टथक्कर्ता ६४
त्वंद्रुहःकर्मणोद्रोग्धुरसुरस्यहंतानवेति॥ठ॥ अथाष्टादशीमृचमाह॥ठ॥ ॥तवश्रियेव्यजिहीतपर्वतोग

वांगोत्रमुतस्सृजोयदंगिरः।इंद्रेणयुजातमसापरीवृतंबृहस्पतेनिरपामौब्जोअर्णवं॥ठ॥ ॥अंगिरःअंगि
रसहेबृहस्पतेगवामावारकोवलेनाधिष्ठितःपर्वतःतवश्रियेआयणार्थंव्यजिहीतविहृतक्षारतामगच्छ
त्ततस्त्वंयद्यदागोत्रंइतित्रकद्यकश्चेतिसम्प्रत्यर्थेत्रप्रत्ययःगवांसमूहमुदसृजोनिरगमयःतदातदा
इंद्रेणयुजासहायेनयुक्तस्त्वंतमसावृत्रासुरेणपरीवृतंपरितआक्रांतंअपामर्णवंस्थानभूतंमेघंनिरो
ब्जःनितरामधोमुखमकार्षीः॥ठ॥ अथैकोनविंशीमृचमाह॥ठ॥ ॥ब्रह्मणस्पतेत्वमस्ययंतासूक्तस्य
बोधितनयंचजिन्व।विश्वंतद्भद्रंयदवंतिदेवाबृहद्वदेमविदथेसुवीराः॥ठ॥ ॥हेब्रह्मणस्पतेत्वमस्यं
यंतासूक्तस्यबोधितनयंचजिन्व।विश्वंतद्भद्रंयदवंतिदेवाबृहद्०॥ ॥हेब्रह्मणस्पतेब्रह्मणांस्तोत्राणामधि
पतेअस्यजगतोयंतानियामकस्त्वंसूक्तस्यअस्मदीयमिदंब्राह्मणस्पत्यंबोधिबुध्यस्वत्वंतनयंपुत्रपौ

१६६ चादित्कल्याणसंतानंजित्वा। त्रिविःप्राणनार्थः जोदिरूपं। प्राण्या। भवाहृशादेवायद्वंनिरर्हंतिनत्वाहृशंविश्वं
सर्वंभद्रंकल्याणंभवति। अतोवयंविदथेस्मिन्यज्ञेसुवीराःशोभनपुत्रपौत्राःसंतःबृहत्प्रभूतमिदंस्तोत्रं
वदेमब्रूयाम॥ ६॥ ॥इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्रा
ज्यधुरंधरेणसायणाचार्यविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येद्वितीयाष्टकेषष्ठोध्यायः
समाप्तः॥ ॥६॥ ॥यादृशामितिन्यायात्त्रमेदोषः॥६॥ ॥श्री॥ ॥ ॥६॥ ॥श्री॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

द्वितीयाष्टकषष्ठाध्यायभाष्यं। ६५

१६०७

द्वितीयाष्टकसप्तमाध्यायभाष्यंप्रारंभः॥

१६०७

द्वि॰ ७

॥उ॥ यस्यनिश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत्। निर्ममेतमहंवंदेविद्यातीर्थमहेश्वरं॥छ॥ ॥श्री॥ ॥ ॥
अथऋष्यादिदेवताविनियोगःपुरःसरंसमस्तमोव्याख्यायते। गार्त्समदस्यद्वितीयमंडलस्यतृतीयेनुवाके
दशसूक्तानि। तत्रैकंसूक्तं। व्याकृतं। सेमामितिषोडशर्चंद्वितीयंसूक्तं। अत्रानुक्रम्यतेसेमांषोडशांत्यात्रि
ष्टुब्द्वादशीचसैंद्रीत्रिष्टुब्विनि। मंडलद्रष्टागृत्समदऋषिः। द्वादश्यैकादशीषोडश्यौत्रिष्टुभौ। शिष्टाश्चतुर्दशजगत्यः
ब्राह्मणस्पत्यंइत्युक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयाइदमासामान्यविनियोगःपूर्वमेवोक्तः। विशेषतस्तुलिंगा
द्वगंतव्य॥छ॥ तत्रप्रथमामृचमाह॥छ॥ ॥सेमामविड्ढिप्रभृतिंयईशिषेयाविधेमनवयामहागिरा।
यथानोमीढ्वांस्तवतेसखातववृहस्पतेसीषधःसोतनोमतिं॥छ॥ ॥हेब्रह्मणस्पतेयस्त्वंईशिषेसर्वस्य १
जगतस्यईश्वरोभवसिसत्वंइमामस्मदीयांप्रभृतिंप्रकर्षेणभृतांस्तुतिंअविड्ढिप्राप्नुहिअवतेःप्राप्तस्य

लोपेतद्रूपं। वयंचत्वांअयाअनयाछांदसोवर्णलोपः। नवयानूतनयाप्रत्यग्रयामहत्यागिरावेदरूपयास्तुति
लक्षणयावाचाविधेमपरिचरेम। विधतिःपरिचरणकर्मा। अपिचनोस्माकंमध्येमीढ्वानसेक्तास्तुतेव
पिताकर्त्तेतियावत्तवसखामित्रभूतःसन्यथायेनप्रकारेणयजमानयास्तवतेत्वांस्तौति। हेवृहस्पतो
ब्रह्मणोमंत्रस्यस्वामिन्सत्वंनोस्माकं। अस्यसूक्तस्यद्वादशीऐंद्रीइंद्रदेवत्याचशिष्टाब्राह्मणस्पत्यान
मतिंतन्निमित्तंफलंसीषधःसाधयछांदसेलुङिचङिएतद्रूपं॥छ॥ अथद्वितीयामृचमाह॥छ॥ ॥
योनन्त्वांन्यनमन्योजसोतादर्दमन्युनाशंबराणिवि। प्राच्यावयदच्युताब्रह्मणस्पतिराचाविशद्वसुमं
तंविपर्वतं॥छ॥ ॥योब्रह्मणस्पतिःनंत्वानिनमनीयानिओजसाओजसाबलेनन्यनमत्नितराम
नमयत्प्रह्वीकृतान्यकरोत्। उतअपिचसब्रह्मणस्पतिर्मन्युनामनुक्रोधेनवमेन्यमन्यतेदीप्तिकर्म

द्वि० भा०७

णाःक्रोधकर्मणोवेतियास्कः।शंबराणिमेघनामैतत्।मेघातत्।व्यवर्दःपूर्णार्थंविदारितवान्।दृविदारणे।
ऽस्माद्यङ्लुगंताल्लङ्येतद्रूपं।तदनंतरंअच्यवत्तानिनिश्चल्येनामघेवस्थितान्युदकानिप्राच्यावयत्प्रक
र्षेणागमयत्।मेघान्निरगमयदित्यर्थः।तथावसुमंतंगोरूपधनवंतंपर्वतंबलनाम्नासुरेणबिलद्वार
।पिधानादिशिलोच्चयंआचआभिमुख्येनचेत्चशब्दश्चेदर्थसमुच्चयार्थत्वेऽपिचवायोगेप्रथमेतिसर्वस्या
च्यावयदित्यस्याप्युदात्तत्वंस्यात्।अस्यचसर्वानुदात्तत्वंचेदर्थेनिपातैर्यद्यदिहंतेतिनिघातप्रतिषे
धः।मिध्यानिव्योविशत्विशेषेणप्रविशत्तदानींतद्गोरूपंधनंप्राप्नोदित्यर्थः॥२॥अथतृतीयामृचमाह
॥३॥ ॥यद्देवानांदेवतमायकर्त्वमश्रथ्नन्दृह्लाव्रदंतवीळिता।उद्गाआजदभिनद्ब्रह्मणावलमगूहत्त २
मोव्यचक्षयत्स्वः॥३॥ ॥देवानामिंद्रादीनांमध्येदेवतमायअतिशयेनदानादिगुणयुक्तायपञ्चम्यर्थे

चतुर्थी।इदृशस्यब्रह्मणस्पतेस्तत्कर्तव्यंकर्मकिंपुनस्तदितिचेदुच्यते।दृह्लादृह्लानिपर्वतादीनिअश्रथ्नन्श्र
थविमोचनप्रतिहर्षणयोः।अस्यबलेनश्रथितानिविश्लिष्टान्यभवन्।तथावीळितानिसंस्तंभितानिदृढीकृ
तानिदृढत्वादीनिवीळयतिश्चव्रीळयतिश्चसंस्तंभकर्माणाविति यास्कः।अव्रदंतमृदून्यभवन्।व्रदतिर्मृदू
भावकर्मा।अपिचसब्रह्मणस्पतिर्बलेनापिहितागाउदाजत्।अजगतिक्षेपणयोः।देवान्प्रत्यगम
यत्।तथाब्रह्मणाआत्मीयेनमंत्रेणबलंसर्वस्यावरकमसुरंअभिनत्मंत्रसामर्थ्येनानेसीत्।तदनंत
रंबलेनोत्पादितंअगूहत्।गुहूसंवरणे।दृढमदृश्यमकरोत्।तदनंतरंस्वरादित्यंव्यचक्षयत्तमसा
निराकरणेनतत्स्थमदर्शयत्।चष्टिःपश्यतिकर्मा॥३॥अथचतुर्थीमृचमाह॥४॥ ॥अश्मास्यमवतंब्र
ह्मणस्पतिर्मधुधारमभियमोजसातृणत्।तमेवविश्वेपपिरेस्वर्दृशोबहुसाकंसिसिचुरुत्समुद्रिणं॥४॥ ॥

द्वि० अ० ७ ब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणो मंत्रस्य पतिः पालयिता देवः अश्मवद्दृढतरास्यं यास्कस्त्वाह। अशनवंतमास्यंदनवं
तमितिव्यापनवंतं आसेचनमिति तस्यार्थः मधुधारं मधुमाद्रपिनी उपधायस्यताहृशं अवत अवस्तात्ततं
यंमेघं उज्जावलेन अभ्यतृणत् उत्रं दिरहिमानादृरयोः अहिंसीत्वर्षणार्थमवधीदित्यर्थः तमेवमेवं
विश्वेसर्वे स्वर्दृशः स्वरादित्यः तस्य संबंधिनो द्रष्टारो रश्मयः पपिरे घर्मकाले पिबंति मेघेन दृष्टस्योदकस्य
पानात्तमेव पिबंतीत्युच्यते। तेच रश्मयो वर्षासु उत्सं उत्सेचनवंतं उद्रिणं उदकवंतं मेघं माकं सह युगपदे
व बहु सिंचुः घर्मकाले यत्पीतं ततोपि बहुतरं सहस्रगुणितं सिंचंतीत्यर्थः ॥छ॥ अथ पंचमीमृचमाह ॥छ॥
॥ ॥सनाताकाचिद्भुवनाभवीत्वामाद्भिःशरद्भिर्दुरोवरंतवः। अयतंताचरतोअन्यदन्यदिद्याचकारव २
युनाब्रह्मणस्पतिः ॥छ॥ ॥हेऋत्विग्यजमानावो युष्मदर्थं सनाता सनातनानि कानिचित्कानिचित् ब्रह्मण

स्पतेः प्रज्ञानानि भुवना भुवनानां सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् भुवनानां उदकानां भवतीत्वा नाव्यानां द्वारोश्च
राणि माद्भिः मासैः पद्दन्नित्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः स्वतवस्मासोषसां च तद्भ्येत इति तत्वा शर
द्भिः संवत्सरैश्च वरंत विवृण्वंति तत्काले वर्षणार्थं मेघद्वाराण्युद्घाटयंतीत्यर्थः कानि पुनस्तानि ब्रह्मणस्प
तेर्याया निवयुनान्यानमैतत्प्रज्ञानानि मंत्रविषयाणि चकार कृतवान्। तदनंतरं अयतंता अयतमानौ
प्रयत्नोउभानो लोकौ द्यौश्च पृथिवी च अन्यदन्यदित् अन्यदन्यदेव पृथिवी हविर्भिर्नां दिव्यमुदकं द्यौः उदक
कार्यं हविर्लक्षणं पार्थिवमन्नं एवं परस्परव्यतिहारेण चरतोनुज्ञाते चरगतिभक्षणयोः ॥छ॥ अथ षष्ठीमृ
चमाह ॥छ॥ ॥अभिनक्षंतो अभियेतमानशुर्निधिं पणीनां परमं गुहाहितं। ते विद्वांसः प्रतिचक्ष्यानृता पु
नर्यतउआयंतदुदायुराविशं ॥छ॥ ॥गोसमूहरूपाणि निरुद्धारे रपहृते सति पणीनां स्थानं सरमाख्ययादेव

द्वि० ७

अन्याज्ज्ञात्वाब्रह्मणस्पतिनाप्रेरिताअंगिरसस्तत्स्थानंप्राप्यगोसमूहंपणिभिर्निर्मितायामायांदृष्ट्वाअसुरनिवा
सस्थानंस्वहस्तोद्धृतेनाग्निनादग्ध्वाप्रत्यागच्छन्‌तदेतदृचेनोच्यते।अभिनक्षंतःअभितोगच्छंतोयेऽगिरसःतं
धनंगोसमूहरूपंनिधानंधनंपरममुत्कृष्टंपणीनांतृतीयार्थेषष्ठी।पणिभिःगुहायांनिहितंस्थापितंअभ्यानशुः
अभिव्यानशिरेप्राप्तवंतःविद्वांसोपिज्ञास्तेऽगिरसःअनृताअनृतानिअसुरैःकृतामायाःप्रतिचक्ष्य
दृष्ट्वाआविशंआवेष्टुंप्रवेष्टुंयतउयतएवस्थानादायन्‌आगच्छन्‌तत्स्थानंपुनरुदीयुःउदगच्छन्‌उत्कर्षेण
प्राप्ताः॥६॥अथसप्तमीमृचमाह॥६॥ ॥ऋतावानःप्रतिचक्ष्यानृतापुनरातआतस्थुःकवयोमहस्पथः
तेबाहुभ्यांधमितमग्निमश्मनिनकिःषोअस्त्यरणोजहुर्हितं॥७॥ ॥ऋतावानःऋतमितिसत्यनामधेयं
तद्वंतःकवयःक्रांतदर्शिनःसर्वज्ञाअंगिरसःअनृताअनृतानिप्रतिचक्ष्यापूर्वोक्तप्रकारेणदृष्ट्वाअतअ

स्मात्स्थानात्पुनराजिगमिषवःमहस्पथोमहतोमार्गान्प्रतिआतस्थुःअवतस्थिरेअवतिष्ठमानाश्चतेतेबा
हुभ्यांहस्ताभ्यांधमितमथतोत्पादितंप्रज्वलितमग्निंअश्मनिपणीनांनिवासभूतेशिलोच्चये।जहुर्दग्धुंत्य
क्तवंतःखलुहित्वाअस्त्यर्थः॥७॥अथाष्टमीमृचमाह॥७॥ ॥ऋतज्येनक्षिप्रेणब्रह्मणस्पतिर्यत्रवष्टिप्रतदश्नो
तिधन्वना।तस्यसाध्वीरिषवोयाभिरस्यतिनृचक्षसोदृशयेकर्णयोनयः॥८॥ ॥ऋतंसत्यमेवज्यायस्यते
नक्षिप्रेणइषूणांक्षेपकेनधन्वनाधरणान्धनुषाहेब्रह्मणस्पतेत्वयाप्रेरिताःब्रह्मणस्पतिःब्रह्मणोमंत्र
स्यपालयितादेवःयत्रयस्मिन्विषयेवष्टिकामयतेतत्प्राश्नोतिकर्षेणव्याप्नोति।अश्नोतेर्व्यत्ययेनपरस्मैप
दं।तस्यधनुषःसाध्वीःसाधिकास्ताइषवोभवंतियाभिरिषुभिःब्रह्मणस्पतिरस्यतिराक्षसादीन्क्षिपति।कीदृ
शास्ताःनृचक्षसःनॄन्पश्यतःउपलक्षणमेतत्सर्वज्ञस्यब्रह्मणस्पतेःदृशयेदर्शनायज्ञानायजाताःकर्ण

द्वि०७ योनयःश्रोत्रेंद्रियेणयायामंत्ररूताआकर्णदृष्ट्वाबाणाःब्रह्मणस्पतिर्मंत्रैरेवसर्वंसाधयतीतिभावः॥
॥ठ॥अथनवमीमृचमाह॥ठ॥ ॥ससंनयःसविनयःपुरोहितःससुष्टुतःसयुधिब्रह्मणस्पतिःचाक्ष्मोयद्वा
जंभरतेमतीधनादित्सूर्यस्तपतितपसावृथा॥ठ॥ ॥पुरोहितादेवैःपुरतोत्रस्थापितःसब्रह्मणस्पतिःसं
नयःविश्लिष्टानांमंत्रैःसंगमयिताभवतिविनयःसंगतानांविभेत्तेनापृथक्कर्तापिसएव।तथाससुष्टुतःशो
भनंस्तोतृभिःस्तुतश्वभवति।तथायुधिसंग्रामेसस्तोतृणामनुग्रहायप्रादुर्भवती।विशेषःयद्यदाचाक्ष्मःच
ष्टःक्षमतेवाभिर्वस्यद्रष्टासर्वस्मद्रोवाब्रह्मणस्पतिःवाचमन्नंमतीमननीयंप्रशस्तंधनाधनंवस्तोतृणा
मर्थायभरतेविभर्तिद्विष्टिकारापोषयति।आदिदानंतरमेवदृष्टस्तापकःसूर्यःवृथाअनायासवचनम ५
नत्रअनायासेनतपतिदीप्यतेब्रह्मणस्पतिनादत्तैरत्नैर्धनिश्चयत्रस्यासिद्धत्वात्स्वयंकेवलंरविर्विषिंतुंजान

एववर्त्तनइत्यर्थः॥ठ॥अथदशमीमृचमाह॥ठ॥ ॥विभुप्रभुप्रथमंमेहनावतोबृहस्पतेःसुविदत्राणिराध्या
।इमासातानिवेन्यस्यवाजिनोयेनजनाउभयेभुंजतेविशः॥ठ॥ ॥विभुविभूनिव्याप्तानिप्रभुप्रभूणिप्रो
द्गानिप्रथमंप्रथमानिमुख्यानिएवंभूतानिमेहनावतःवर्षणवतोवृष्टिप्रदस्यबृहस्पतेःबृहतोमंत्रस्यपा
लयितुःसंबंधीनिसुविदत्राणिविभूलानेसुविदेरक्कभूसुपुल्लवव्यानिसुविदत्रंधनंभवतीतियास्कः।राध्या
राध्यानिसम्यक्साधयानिप्राप्तव्यानीतियावत्।इमातानीमानिधनानिवेन्यस्यकमनीयस्यवाजिनोन्न
वतोब्रह्मणस्पतेःदत्तायायार्थेषष्ठी॥ब्रह्मणस्पतिनादत्तानियेनधनेनउभयेउभयधनाजनाःस्तोतारो
यजमानाश्वदेवामनुष्याश्ववाविशोनिविष्टाःसंतोभुंजतेभोगान्लभंतेतत्सर्वंब्रह्मणस्पतिनादत्त
मित्यर्थः॥ठ॥ ॥इतिद्वितीयस्यसप्तमेद्वितीयोवर्गः॥ठ॥अथैकादशीमृचमाह॥ठ॥ ॥योवरेवृजनेवि

६०७

ष्वथाविभुर्महासुरःवःशवसाववक्षिथ।सदेवोदेवान्प्रतिपप्रथेपृथुविश्वेदुतापरिभूर्ब्रह्मणस्पतिः॥ठ॥ ॥
विश्वथासर्वप्रकारेणविभुर्व्याप्तःरण्वोरमयितास्तोतव्योवायोब्रह्मणस्पतिःअवरेनिकृष्टेवृजनेवर्जन
हेतुभूतेबलेवर्त्तमानंदुर्बलमितियावत्महानुमहान्तंचछांदसोवर्णलोपःअमयविधंस्तोतारंशवसात्मा
त्मीयेनबलेनविवक्षियवोढुमिच्छतिसर्वदावहतीतियावत्।वहतेःसनंतस्यलिट्येतद्रूपंपुरुषव्यत्ययः
सदेवोदानादिगुणयुक्तःदेवान्प्रतिसर्वेषांदेवानांप्रतिनिधिःसन्पृथुपप्रथेअत्यंतंप्रथतेयशसावि
ख्यातोभवतीतियावत्।यस्मादेवंतस्मात्विश्वेसर्वाणिभूतजातानिपरिभूःपरिभवन्अभिभवन्व
र्त्ततइतिशेषः॥ठ॥अथद्वादशीमृचमाह॥ठ॥ ॥विश्वंसत्यंमघवानायुवोरिदापश्चनप्रमिनंतिव्र ६
तंवां।अच्छेन्द्राब्रह्मणस्पतीहविर्नोऽन्नंयुजेववाजिनाजिगातं॥ठ॥ ॥हेमघवानामघमितिधननाम

तद्वन्तौइन्द्राब्रह्मणस्पतीयुवोरितियुवयोरेवविश्वंसर्वंस्तोत्रंसत्यंयथार्थंस्तुत्यायद्गुणजातंप्रतिपाद्यते
तत्सर्वंयुवयोर्विद्यमानंएवनत्वारोपितमित्यर्थः।तथाचनेत्यनेननत्यब्द्वयसमुदायःएकपद्यंत्वध्यापक
सांप्रदायिकंयद्वेवशब्दस्यपूर्वपदेनआपश्चआपोऽपिभपलक्षणमेतत्एतदुपलक्षितानिसर्वाण्यपिभू
तानिवांयुवयोर्व्रतंकर्मनप्रमिनंतिनहिंसंतिमीङ्हिंसायांक्रैयादिकःनिगमइतिह्रस्वत्वं।हेइन्द्राब्रह्म
णस्पतीनोऽस्माकंहविरच्छाभिमुख्येनजिगातंगच्छतंआगच्छतमितियावत्।जिगातिर्गतिकर्माजोहोत्या
दिकः।तत्रदृष्टांतः।युजेववाजिनायुजारथेनियुक्तौवाजिनवेजनवन्तावश्वौअन्नंघासंप्रतियथास्वयमे
वशीघ्रंगच्छतःतद्वत्शीघ्रमागच्छतमित्यर्थः।युजेवेत्यत्रसुपांसुलुगितिप्रथमाद्विवचनस्याकारःवेतिका
रःइतायांहिंसावेकावेइतिविभक्तेरुदात्तत्वं॥ठ॥अथत्रयोदशीमृचमाह॥ठ॥ ॥उताशिष्ठाअनुशृण्वं

५६०७ निवक्षयः सनेयो विप्रो धनते मना धना। वीळुद्वेषा अनुवश ऋणमाददिः स ह वाजी समिथे ब्रह्मणस्पतिः॥७॥ ॥
उत अपि च आशिष्ठाः आशुतराः शीघ्रगामिनो वह्नयः अश्वनामैतत्। वोढारो ब्रह्मणस्पतेरश्वा अनुष्ट एवंति
अस्माभिः कृतं स्तोत्रं अनुक्रमेण शृण्वंति। यद्वा ब्रह्मणस्पतिना कृतमनुशासनं शृण्वंति। अतस्तेन मस्मदीयं
यशः प्रापयंत्विति शेषः। सनेयः सनायां साधुः छंदसो ढक्। विप्रो मेधावी अध्वर्युर्होता वा मती मत्या मन
नीयेन स्तोत्रेण सुपां सुलुगिति सवर्णदीर्घः। धना धनार्विलक्षणानि धनानि तस्मै ब्रह्मणस्पतये नरते बिन
र्निष्पादयतीत्यावत्। यद्वा स्तोत्रेण धनानि नरते बिनर्तिः पोषयति। अतो वीळुद्वेषाः वाळुर्दृढान् प्रब
लान् साह्यसीदानद्वेष्टीति तादृशो ब्रह्मणस्पतिः वशा वशाया गेः सुपां सुलुगिति पध्यालुक्। ऋणस्य क इति ३
प्रकृतिना वः ऋणं अस्माभिर्यज्ञभिः प्रदेयं अवदानात्मकं अनु अनुक्रमेण आददिः आदाता भवत्विति शेषः॥

अवदानस्य ऋणत्वं च त्रैत्तिरीये त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्य इत्यादिना स्पष्टमाम्नातं। यद्वारानुगु
णे वशावशस्य कामस्याभिलाषस्यानुगुणं अदाता भवत्विति योज्यं इगशदः प्रसिद्धौ। स खलु ब्रह्मणस्पतिः
समिथे संयंति संगच्छंते अस्मिन्नाकृतिभिर्देवा इति समिथो यज्ञः तस्मिन् वाजी अन्नवान् तस्माद्धविष आदान
वत्वित्यर्थः॥७॥ अथ चतुर्दशी॥७॥ ॥ब्रह्मणस्पतेरभवद्यथावशं सत्यो मन्युर्महि कर्मा करिष्यतः। यो
गा उदाजत्स दिवे वि चाभजन्महीव रीतिः शवसासरत्पृथक्॥७॥ ॥महि महत्कर्म करिष्यत ब्रह्मणस्प
तेर्मन्युः मननसाधनो मंत्रः क्रोधो वा यथा वशं यथाकामं सत्यो अवितथो भवत्। स यथा कामयते तथा करोतीत्य
र्थः। यो ब्रह्मणस्पतिः पणिभिरपहृता गाः उदाजत् उदगमयत् गुहाया निरगमयदित्यर्थः। स ब्रह्मणस्पतिः दि
वे द्युलोकाय तत्रत्येभ्यो देवेभ्य इत्यर्थः। व्यभजत् ता गा विभक्ताश्चाकरोत् स च गोसमूहः मही वरी देवष्टरंष्ट

द्वि०७ यकविभिन्नंसरत्असरत्अगच्छत्॥छ॥अथपंचदशीमृचमाह॥छ॥ ॥ब्रह्मणस्पतेसुयमस्यविश्वहारायः
स्यामरथ्योवयस्वतः।वीरेषुवीरांउपपृङ्धिनस्त्वंयदीशानोब्रह्मणावेषिमेहवं॥छ॥ ॥हेब्रह्मणस्पतेमंत्रा
धिपतेसुयमस्यसुष्ठुनियंतव्यस्यवयस्वतोन्नयुक्तस्यरायोधनस्यविश्वहाविश्वेषुसुरथ्योधिपतयःस्यामभू
यास्मरथ्याएषांसतीतिरथ्यःछंदसीवनिपावितिमत्वर्थीयईकारः।अपिचनोस्माकंवीरेषुवीर्यजातेष्वस्म
दीयपुत्रेषुवीरान्पुत्रान्त्वंउपपृङ्धिसंपृक्तान्कुरुतउत्पादयपृचीसंपर्केरोधादिकः।वयंपौत्रानपिल
भेमहीतियावत्।ईशानःसर्वस्येश्वरस्त्वंब्रह्मणाअन्ननामैतत्हविर्लक्षणेनान्नेनसहमेहवंमदीयंस्तुति
लक्षणमाह्वानंवेषिकामयसेवीगतिप्रजननकांत्यशनखादनेषु।अतोमयोक्तंकुर्वित्यर्थः॥छ॥अथषो ८
डशीमृचमाह॥छ॥ ॥ब्रह्मणस्पतेत्वमस्ययंतासूक्तस्यबोधितनयंचजिन्व।विश्वंतद्भद्रंयदवंतिदेवा

बृहद्वदेमविदथेसुवीराः॥छ॥ ॥हेब्रह्मणस्पतेयंतासर्वस्यजगतोनियंतात्वंअस्येदंसूक्तंक्रियायहणंक
र्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी।बोधिबुध्यस्वबुधातनयंपुत्रंचास्मभ्यंजिन्वप्रेरय।जिवि
प्रीणनार्थः।अत्रप्रेरणेवर्त्तते।धातूनामनेकार्थत्वात्।यद्भद्रंकल्याणंदेवाःसर्वेअवंतिरक्षंति।विश्वंसर्वं
तद्भद्रंचजिन्वेतिशेषः।वयंवसुवीराःशोभनैर्वीरैःपुत्रपौत्रादिभिरुपेताःसंतःबृहत्प्रौढंस्तोत्रंविदथेवदं
तियष्टव्यतयास्मिन्देवान्जानंतीतिविदथोयज्ञःतस्मिन्वदेमब्रवाम॥छ॥इतिद्वितीयस्यसप्तमेद्वती
योवर्गः॥छ॥ ॥इंधानइतिपंचर्चंद्वितीयंसूक्तंगार्त्समदंजागतंब्राह्मणस्पत्यं।तथाचानुक्रांतं॥इंधानः
पंचजागतंत्विति।लैंगिकोविनियोगः॥छ॥तत्रप्रथमा॥ ॥इंधानोअग्निंवनवद्वनुष्यतःकृतब्रह्माशू
शुवद्रातहव्यइत्।जातेनजातमतिसप्रसर्स्रतेयंयंयुजंकृणुतेब्रह्मणस्पतिः॥छ॥ ॥अग्निमिंधानःब्र

५६०७

ह्मणस्पतेर्यागार्थंअग्निंप्रज्वलयन्यजमानःवनुष्यतोहिंसिष्यतोहिंसांकुर्वाणान्शत्रून्वनवत्वनु
यात्हिंस्यात्वनुष्यतिर्हिंसाकर्मेतियास्कः।इदितिचार्थेकृतब्रह्माब्रह्मस्तोत्रंकृतंयेनसतथोक्तः
रातहव्यःरातंदत्तंहव्यंहविर्येनसएवंभूतःसन्शूशुवत्वर्द्धतां।टुओश्विगतिवृद्ध्योः।अस्मात्ण्यंतात्लुङि
चङिरूपं।तथायजमानःजातेनपुत्रेणजातंजनितंउत्पादितंस्वस्यापौत्रंअतिप्रसर्स्रतिअतीत्यभृ
शंप्रसरतिपौत्रमपिपश्यन्चिरकालंजीवेदित्यर्थः।सर्त्तेर्यङ्लुगंतात्व्यत्ययेनात्मनेपदं।यंयंयजमा
नंब्रह्मणस्पतिःस्तोत्रहविषास्वीकरणेनयुजंसखायंकृणुतेकुरुतेससमानएवभवतीत्यर्थः॥छ॥
अथद्वितीयामृचमाह॥छ॥ ॥वीरेभिर्वीरान्वनवद्वनुष्यतोगोभीरयिंपप्रथद्बोधतित्मना।तोकंच
तस्यतनयंचवर्द्धतेयंयंयुजंकृणुतेब्रह्मणस्पतिः॥छ॥ ॥सयजमानःवीरेभिर्वीरैरात्मीयैःपुत्रैः

वनुष्यतोहिंसतःवीरान्शत्रुपुत्रान्वनवत्वनुयात्हिंस्यात्।अपिचगोभिःसहितंधनंपप्रथत्प्रथयति
प्रथयतेर्लुङिचङ्युतंरूपं।तथात्मनाआत्मनैवबोधतिसर्वंजानातिअनन्याधीनज्ञानोभवतीत्यर्थः।किं
चतस्ययजमानस्यतोकंपुत्रःतनयंविभक्तिव्यत्यर्थःतनयस्तत्पुत्रश्चवर्द्धतेप्रवृद्धोभवति।तथातोकं
तनयंपुत्रंपौत्रंचब्रह्मणस्पतिर्वर्द्धयतिवृधिरंतर्भावितण्यर्थोद्रष्टव्यः।अन्यद्गतं॥छ॥अथतृतीयामृ
चमाह॥छ॥ ॥सिंधुर्नक्षोदःशिमीवांऋघायतोवृषेववध्रींरभिवष्टिओजसा।अग्नेरिवप्रसितिर्नाहव
र्तवेयंयंयुजंकृणुतेब्रह्मणस्पतिः॥छ॥ ॥सिंधुःस्पंदनशीलानदीक्षोदोभक्षुयमाणंकूलंयथाभि
नत्तिनयानिनत्तितथाशिमीवान्शिमीतिकर्मनामब्रह्मणस्पतेःपरिचरणात्मनाकर्मणायुक्तोयजमा
नःऋघायतोहिंसतःशत्रून्ओजसाबलेनअभिवष्टिहंतुमभितःकामयते।वशकांतौ।इदमपरंनि

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

दर्शनं।वृषेववध्रीनवध्रयोनिष्पिष्टमुष्कानिर्वीर्याबलीवर्दाःतान्यथावृषासेचनसमर्थःसवीर्योवृषभो
निवर्तितद्वच्छत्रूनभिभवतीत्यर्थः।अपिचास्यअग्नेरिवप्रसितिःप्रसीयतेबध्यतेअनयेतिप्रसितिर्ज्वा
लाषिञ्बंधने।करणोक्तिः।यथाअग्नेर्ज्वालाअप्रतिहतप्रसराएवमपिनोवर्त्तावारयितुंनिवर्त्तयि
तुंवानैवशक्यते।अहशब्दोवधारणे।हणातेरंतरंनमावितएयथर्तिवर्त्तनंवार्त्तिमर्थेनवेत्यत्ययः।अन्यद्गतं।
॥छ॥अथचतुर्थीमृचमाह॥छ॥ ॥तस्माअर्षंतिदिव्याअसश्चतःससत्वभिःप्रथमोगोषुगच्छति।अनि
भृष्टतविषिर्हंस्योजसायंयं॥छ॥ ॥तस्मैयजमानायदिव्यादिविभवावृष्टिलक्षणाःआपःअसश्चतः
असज्यमानाःअनिरुद्धाःसत्यःअर्षंतिगच्छंतिप्राप्नुवंतिअर्तेर्लेटिरूपं।तथासयजमानःसत्वभिःसत्वा १०
नस्मोदकाःपरिचारकाःतैःसहितःप्रथमोअन्येभ्योयजमानेभ्यःसर्वेभ्योवीसनगोषुगच्छतिगवादिधनंप्रा

प्नोतीत्यर्थः।किंचअनिभृष्टतविषिःतविषीतिबलनाम।अनिभृष्टापरैरबाधितातविषीबलंयस्यतादृशःसन्
त्वंजसाबलेनहंतिशत्रून्॥छ॥अथपंचमीमृचमाह॥छ॥ ॥तस्माइद्विश्वेधुनयंतसिंधवोच्छिद्राशर्मद
धिरेपुरूणि।देवानांसुम्नेसुभगःसएधतेयं॥छ॥ ॥तस्माइत्तस्माएवयजमानायविश्वेसिंधवःसर्वाः
स्पंदनशीलानद्यःधुनयंतचलयंतिएतदभीष्टफलसिध्यर्थंप्रवहंतीत्यर्थः।तथाअच्छिद्राअच्छिद्राणिच्छि
द्ररहितानिसंततानिपुरूणिबहूनिशर्मशर्माणिसुखानिदधिरेतस्माएवधारयंति।यद्वाशर्मेतिगृहनाम
छिद्ररहितानिबहूनिसदनानिधारयंति।सुभगःशोभनधनःदेवानांसुम्नेदेवैःप्रत्तेसुखेवर्त्तमानःसन्एध
तेवर्द्धतेशिष्टंस्पष्टं॥छ॥ ॥इतिद्वितीयस्यसप्तमेचतुर्थोवर्गः॥छ॥ ॥ऋजुरितिपंचर्चंचतुर्थंसूक्तं
गृत्समदस्यार्षदेवयंतमन्यमसत्।सुद्रावीरिद्वनवन्मसुउष्टरंयज्ञेदयन्योविभजातिभोजनं।ऋजुरित्याद्ये

६० वयुक्तएव।यद्वाजजनत्।प्रसाधनकर्मा।स्तोत्राणांप्रसाधकएवशंसःब्रह्मणस्पतेःस्तोतावनुष्यतोहिंस
तःशत्रूनवतत्वनुयात्हिंस्यात्वनोतेरीतिकर्मणएतद्रूपं।तथादेवयन्तिनदेवंदानादिगुणयुक्तंब्र
ह्मणस्पतिमात्मनइच्छन्नेवअदेवयंतंतद्विपरीतंपुरुषंअभ्यसत्अभिभवेत्।अस्तेर्लेट्यतइपांतथा
सुप्रावीरित्यवतेस्तृप्त्यर्थात्दोणादिकईकारःप्रत्ययःसुष्ठुप्रकर्षेणब्रह्मणस्पतेस्तर्पयितेवा।दुष्टरःपृ
तनासंग्रामेषुदुस्तरंतरीतुमशक्यःवनवत्हिंस्यात्।तथायज्ञेनब्रह्मणस्पतिंहविषाइष्टवानेवअ
यज्योःअयज्वनःभोजनंभोगसाधनंविभजातिविशेषेणभजतेत्यर्थः॥ब॥अथद्वितीयामृचमाह॥ग॥
॥ ॥यजस्ववीरप्रविहिमिनायतोभद्रंमनःकृणुष्ववृत्रतूर्ये।हविष्कृणुष्वसुभगोयथाससिब्रह्मणस्प ११
तेरवआवृणीमहे॥ब॥ ॥ऋषिरात्मीयंपुरुषंशास्तिदेवीरविशेषेणस्तुतीनांप्रेरकसखेयस्त्वब्रह्मण

स्पतिंस्तुत्याइळयमानायतःमनइवशीघ्रंप्रवर्तमानान्हिंसकान्।यद्वाअभिमन्यमानान्शत्रून्अ
भिप्रविशतइडिप्रकर्षेणयुद्धार्थंगच्छ।वागत्यादिषुछांदसोलुक्।वृत्रतूर्येवृत्राणामावरकाणांशत्रूणांहिं
साहेतुभूतेसंग्रामेभद्रंकल्याणंधार्ष्ट्योपेतंमनःकृणुष्वकुरु।ब्रह्मणस्पतेरनुग्रहात्त्वंविजयोभविष्य
ति।तथास्वब्रह्मणस्पतयेहविश्चरुपुरोडाशादिकंतत्परतोकृणुष्वकुरु।यथात्वंसुभगःशोभनधनोअ
सिसंभवेःअस्तेर्लेट्यडागमः।ब्रह्मणस्पतेर्योगेनत्वंशोभनधनोभविष्यतीतियावत्।अपिचवयंब्रह्म
णस्पतेरवोरक्षणंआभिमुख्येनवृणीमहेप्रार्थयामहे॥ग॥अथतृतीयामृचमाह॥ब॥ ॥सइज्जनेनस
विशासजन्मनासपुत्रैर्वाजंभरतेधनानृभिः।देवानांयःपितरमाविवासतिश्रद्धामनाहविषाब्रह्मणस्पतिं।
॥ब॥ ॥योयजमानःश्रद्धामनाःश्रद्धामनसियस्यतादृशःसन्देवानांपितरंपालयितारंब्रह्मणस्पतिं

द्वि० ७ हविषाचरुपुरोडाशादिनाआविवासतिपरिचरति।विवासतिःपरिचरणकर्मा।सइत्सएवयजमानःज
नेनजातेनसर्वेणलोकेनवाजमन्नंभरते।बिभर्तिसंभरतिवा।सएवविशाप्रजयाआत्मीयेनबंधुजने
नवाजंभरते।सएवपुत्रैरात्मीयैरपत्यैर्वाजंभरते।तथानृभिःनेतृभिःरन्यैःपरिचारकैःधनधनानिभ
रतेबिभर्तिसंपादयतिवा।ब्रह्मणस्पतिमिष्टवतोयजमानस्यसर्वताजनाअन्नधनयोःसाधकाभ
वंतीतितियावत्॥४॥अथचतुर्थीमृचमाह॥४॥ ॥योअस्मैहव्यैर्घृतवद्भिरविधत्प्रतंप्राचानयति
ब्रह्मणस्पतिःउरुष्यतीमंहसोरक्षतीरिषोअंहोश्चिदस्माउरुचक्रिरद्भुतः॥४॥ ॥योयजमानः
अस्मैब्रह्मणस्पतयेक्रियायाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थी॥ ॥इमंब्रह्मणस्पतिं १२
घृतवद्भिःउपस्तरणाभिघारणात्मकेनाज्येनोपेतैर्हविर्भिःअविधत्परिचरतिविधानेतौदादिकः

अयंपरिचरणकर्मसुपठितः।सतंयजमानंब्रह्मणस्पतिःप्राचाप्राचीनेनऋजुनामार्गेणप्रणयतिप्र
शस्तंफलंप्रापयति।अपिचइमेनंअंहसःपापात्उरुष्यतिरक्षति।उरुष्यतीरक्षाकर्मेतियास्कः।त
थारुषोहिंसकादीनंरक्षति।अंहोश्चित्अवद्यादरिष्टात्यद्वाआगत्यदुःखादपिरक्षति।अपिचास्मै
यजमानायअद्भुतःमहत्त्वामितत्आचार्यःततोमहान्ब्रह्मणस्पतिःउरुचक्रिःउरोर्विस्तीर्णस्यो
पकारस्यकर्त्ताभवति॥४॥ ॥इतिद्वितीयस्यसप्तमेपंचमोवर्गः॥ ॥इमागिरइतिसप्तदशर्चंपं
चमंसूक्तंगृत्समदपुत्रस्यकूर्मस्यार्षंगृत्समदस्यैववात्रैष्टुभमादित्यदेवताकं।तथाचानुक्रांतं
॥इमागिरःसप्तनाकूर्मोगार्त्समदोहिवादित्यमिति।सूक्तविनियोगोलैंगिकः।आदित्यदेवताकेप
शौपुरोडाशस्यइमागिरइत्येकानुवाक्या।अग्नीषोमावितिखंडेसूत्रितं॥इमागिरआदित्येभ्यो
घृतस्नूस्नआदित्यासउरवोगभीराइति।४।सैषासूक्तेप्रथमा॥ ॥इमागिरआदित्येभ्योघृतस्नूःस

द्वि० ७ नाम्राजभ्योहविंजुह्वाजुहोमि। शृणोतुमित्रोअर्यमाभगोनस्तुविजातोवरुणोदक्षोअंशः॥छ॥ ॥आ
दित्येभ्यः अदितेःपुत्रेभ्यः राजमानेभ्यः ईश्वरेभ्योवामित्रादिभ्यः घृतस्नूः घृतप्रस्राविनीः घृतंक्षरंतीः इ
मागिरः स्तुतिलक्षणावाचः सनात्सर्वदाजुह्वा वाङ्नामैतत् वागिंद्रियेणजुहोमिकरोमीतियावत् अथ
वाजुहूःस्रुक्स्थानीयेनघृतंक्षरंतिचाज्यरूपाणिहवींषिजुहोमिआदित्यानुद्दिश्यत्यजामिमंत्राणांपयोघृ
तादिक्षरणहेतुत्वंचयऋचोधीतेपयसःकुल्याअस्येत्यादिनातैत्तिरीयेस्पष्टमाम्नातं। नोस्माकं
यास्तागिरःमित्रादयःप्रत्येकंशृणोतु। तच्चतैत्तिरीयेअष्टौपुत्रासोअदितेरित्यस्यप्रपंचस्यस्पष्टमनुक्रां
ताः मित्रश्चवरुणश्चधाताचार्यमाचअंशश्चभगश्चइंद्रश्चविवस्वांश्चेत्येतइति। मित्रःप्रमीतेस्त्राय
कः पद्मासर्वेषांनिग्रहः आरीन्यच्छतिनियच्छतीत्यर्थः। भगोभजनीयोभजनक्रियार्होयोनारःसोवै १२
कथितोऽस्मिन्नितीसमोनेजंवायोदेवस्तुवातिबहुनामा। बहुषुदेशेषुअनुप्रसूतार्थंप्रादुर्भूतःवरुणवि

शेषेणमेतत्पापस्यनिवारणाद्वरुणः एतत्त्रोडास्यविशेषणं॥छ॥ स्वर्वोक्तएवपशौइमंस्तोममित्येषावपायायागस्य
याज्या सूत्रितंच। इमंस्तोमंसक्रतवोमेअद्यास्तिस्रोभूमीर्धारयन्निति॥छ॥ सैषासूक्तेद्वितीया॥छ॥ ॥इ
मंस्तोमंसक्रतवोमेअद्यमित्रोअर्यमावरुणोजुषंत। आदित्यासःशुचयोधारपूताअवृजिनाअनवद्याअ
रिष्टाः॥छ॥ ॥इममस्मदीयंस्तोमंस्तोत्रंसक्रतवःसमानकर्माणःसमानप्रज्ञावामित्रादयःअद्येदानींजु
षंतांजुषंतांसेवंतांकीदृशास्तेआदित्यासःअदितेःपुत्राःशुचयोदीप्यमानाःधारपूताःउदकधाराभिःपवित्री
ताःनिर्मलाइत्यर्थःअवृजिनाःवृजावर्जनोअवर्जितारःसर्वानुग्राहकाइत्यर्थःअनवद्याःअवद्येनग
र्ह्येणपापेनरहिताःअरिष्टाःकेनाप्यहिंसिताः तस्मिन्नेवपशौतआदित्यासइतिहविषोनुवाक्या। सूत्रंतुपू
र्वमेवोदाहृतं॥छ॥ सैषातृतीयाऋचमा॥३॥छ॥ ॥तआदित्यासउरवोगभीराअदब्धासोदिप्संतोभूर्यक्षाः॥ अं

६० ७ तः पश्यंति वृजिनोत साधु सर्वं राजभ्यः परमा चिदंति ॥३॥ ॥ त आदित्यासः अदितेः पुत्रा उरवो महांतः ग
भीराः गांभीर्योपेताः अदब्धासः शत्रुभिरहिंसिताः अंतः दिप्संतः शत्रून्दंभितुमिच्छंतः । दंभु दंभे । अ
स्मादिच्छासनि सनीवंतर्द्धेनाइडभावपक्षे तदत्त इत्येताकारः दंभेर्हल्वित्यइणस्य जातिविचाकत्वात्सिद्धमि
तिसनः कित्वे अनुनासिकलोपः । तथा भूर्यक्षाः भूरीणि बहून्यक्षीणि चक्षूंषि येषां ते तथोक्ताः बहुतेऽसो
वा बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिच समासांतः एवंभूता आदित्याः अंतः मध्ये प्राणिनां हृदि प्रेरकतया वर्तमानाः सं
तः वृजिना वृजितानि पापानि उत अपि च साधु साधूनि पुण्यानि च प्राणिभिः कृतानि पश्यंति जानंति परमा
चित् परमाणि दूरदेशावस्थितान्यपि सर्वं सर्वाणि दृश्यमानानि राजभ्यः राज्ञामीश्वराणामादित्यानां अंति
के समीपे वर्तंत इति शेषः । कादिलोपो बहुलमित्यंतिकशब्दस्य कादिलोपः । मात्रिचित्येकतौ दाक्षायणीया

यां आदित्ययागस्य धारयंत इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । अत एव भुवद्वनपतिविशेषणविशिष्टादित्यया
गेऽपि तथा च दाक्षायणीयायामिति खंडे सूत्रितं । धारयंत आदित्यासो जगत्स्था इति द्वे इति एते एव भुवद्वद्भ्यो
भुवनपतिभ्यो वेति । तयोराद्या सूक्ते चतुर्थ्येषा । धारयंत आदित्यासो जगत्स्था देवा विश्वस्य भुवनस्य गो
पाः दीर्घाधियो रक्षमाणा असुर्यमृतावानश्चयमाना ऋणानि ॥४॥ ॥ जगज्जंगमं स्थाः स्थावरं च तिष्ठ
तेः कर्तर्यसुन् । एतदुभयविधं भूतजातं धारयंतः अवस्थापयंतः देवाः दानादिगुणयुक्ताः विश्वस्य भुवनस्य
सर्वस्य लोकस्य गोपाः गोपयितारो रक्षकाः दीर्घाधियः दीर्घाणि धियः कर्माणि ज्ञानानि वा येषां तादृशाः ॥
अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः । असुर्यं असवः प्राणाः तेन च तद्धेतुभूताः अपो लक्ष्यंते । अपां
नद्धेतुत्वं च छांदस्ये प्रमाम्नातं । आपोमयः प्राण इति । असुमुदकं ददातीत्यसुरो मेघः तत्र भवं मेघांतव

१४

MEMORIAL

५६०७ र्त्तमानमुदकंरक्षमाणाः। तत्रकालेहृकृत्यावनायस्त्वंतः। असुरशाक्षाज्ञवेछंदसीतियत्कृतावानः सत्यवं
तोयज्ञवंतोवाछंदसीवनिपावितिमत्वर्थीयोवनिप्। सर्ववेदार्धः। ऋणानिऋणानिस्त्राहृतिः। अन्येभ्यः प्र
देयानिचयज्ञमानाः। अपगमयंतः। वयगातोन्नौवादिकोनुदात्तेत्। एवंगुणविशिष्टायद्वानुवाअस्मद
धानाभवंत्वितिशेषः॥ब॥ अथपंचमीमृचमाह॥ब॥ ॥विद्यामादित्याअवसोवोअस्यपदर्यमन्न
यत्राचिन्मयोलुयुष्माकंमित्रावरुणाप्रणीतापरिश्वित्रेवडुरितानिवृज्यां॥ब॥ ॥हेआदित्याः अदि
तेःकर्माणिषष्ठी॥इदंरक्षणंविद्यामलभेयभयेराक्षसादिभ्यः आगतेसतियरक्षभदीयंरक्षणं। चिछष्ट
श्वार्येभयोलुमयसःसुरवभावयितुचातदिदंलभेयेत्यन्वयः। हेअर्यमन्हेमित्रावरुणौयुष्माकंप्रण २५
तोअस्मद्विषयेप्रकृष्टेनयनेसतिश्वभ्रेवश्वभ्रणीवस्थानभयोग्यानिगर्त्तवंतिस्थलानीवडुरितानिपापा

निपरिवृज्यांपरित्यजेयं। वृजीवर्जनेबहुलंछंदसीतिविकरणस्यलुक्॥ब॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेषष्ठोव
र्गः॥ब॥ अथषष्ठीमृचमाह॥ब॥ ॥सुगोहिवोअर्यमन्मित्रपंथाअनृक्षरोवरुणसाधुरस्ति। तेनादित्या
अधिवोचतानोयच्छतानोदुष्परिहंतुशर्म॥ब॥ ॥हेअर्यमन्मित्रावरुणयोवोयुष्माकंसुगः सुरवेनगंतव्यः
अनृक्षरःकंटकरहितेरिति। तदुक्तिः साधुःसाधकःशोभनोवाएवंगुणविशिष्टः पंथामार्गोस्तिविद्यतेरव
लुअतस्तेनयथाअस्मान्शोभनंतयतेतिशेषः। हेआदित्याः नोस्माकंअधिवोचतअधिवचनंपक्षपातेन
वचनंकुरुत। अपिनोस्मभ्यंदुष्परिहंतुपरिहंतुंविनाशयितुमशक्यंशर्मसुखंयच्छतदत्तदाणदानेत्य
पिपाघ्रेत्यादिनायच्छादेशः॥ब॥ अथसप्तमीमृचमाह॥ब॥ ॥पिपर्तुनोअदितीराजपुत्रातिद्वेषांस्य
र्यमासुगेभिः। बृहन्मित्रस्यवरुणस्यशर्मोपस्यामपुरुवीराअरिष्टाः॥ब॥ ॥राजपुत्राः राजानोराजमाना

द्वि० ७ मित्रादयःपुत्रायस्याःतादृशीअदितिरदीनाअखंडनीयावादेवीनोस्मान्द्वेषांसिद्वेष्टीणिरक्षांसिमित्र
निपिपर्तुअतिपारयतुअतिक्रम्यतद्रहितंदेशंप्रापयतित्यर्थः।अर्यमाचसुगेभिःसुष्टुगंतव्यैर्मार्गै
रस्मान्पारयतु।अपिचवयंपुरुवाराःबहुभिर्वरैःपुत्रादिभिरुपेताःअरिष्टाःकेनाप्यहिंसिताश्चसं
तःमित्रस्यवरुणस्यचमहत्परिवृढंशर्मसुखंउपस्यामउपगताभवेम।सर्वोक्तिपरशौनित्रीन्भूमीरिति।
पुरोडाशस्ययाज्यासूक्तंशर्वामिवोदाहृतं॥७॥सैषासूक्तेष्टमीमृचमाह॥७॥ ॥तिस्रोभूमीर्धारयन्त्रीरु
तद्यून्त्रीणिव्रताविदथेअंतरेषां।ऋतेनादित्यामहिवोमहित्वंतदर्यमन्वरुणमित्रचारु॥८॥ ॥तिस्रो
भूमीःअत्रभूमिशब्दोलोकत्रयेवर्तते।योद्वितीयस्यांतृतीयस्यांपृथिव्यामित्यत्रयथापृथिवीशब्दः।भूम्यंत १६
रिक्षंस्वर्गंत्रीन्लोकान्आदित्याःधारयंतिउतअपिचद्यून्दीप्तान्ततउपरितनान्महरादिकानपित्रीन्

लोकान्धारयंति।यद्वादीप्तान्अग्निंवायुंसूर्यंचधारयंति।अपिचैषामादित्यानांविदथेयज्ञेअंतर्मध्ये
त्रीणिव्रतासवनत्रयनिष्पाद्यानित्रीणिकर्माणिसंति।यद्वाएषांलोकानामंतर्मध्येविदथेयज्ञेनिमित्त
भूतेसतिएषामादित्यानांत्रीणिकर्माणिरसादानधारणविसर्जनलक्षणानिसंति।उत्तरोर्द्धर्चःप्रत्यक्षकृ
तःहेआदित्याःऋतेनसत्येनयज्ञेनवाहेमहांतःवोयुष्माकंमहित्वंमहत्त्वंयन्महाभाग्यंहेअर्यमन्व
रुणमित्रतन्महाभाग्यंचारुशोभनंसर्वोत्कृष्टमित्यर्थः॥८॥अथनवमीमृचमाह॥८॥ ॥त्रीरोचनादिव्या
धारयंतहिरण्ययाःशुचयोधारपूताःअस्वप्नजोअनिमिषाअदब्धाउरुशंसाऋजवेमर्त्याय॥९॥ ॥त्रीरो
चनात्रीणिरोचनानिरोचमानान्यादीनितेजांसिदिव्यादीनिदिविभवानिधारयंतआदित्याअवस्थापयन्किम
र्थंऋजवेऋजीकायस्तोत्राणांमर्त्यायमनुष्यायभोगमिश्र्यर्थमितियावत्कीदृशाआदित्याःहिरण्ययाःहिर

६०

रमयाः हिरण्यालंकृतसर्वांगाः यद्वा हितरमणीयवेषाः शुचयो दीप्यमानाः धारपूता उदकधाराप्रक्षालिता इव
निर्मलाः अस्वप्नजः अप्रसंजातस्वप्नाः सुपां सुलुगिति जसः सुः ॥ अपर आह ॥ अस्वप्नजः अस्वपंतः विगतनिद्राः
स्वपितृषोर्नजिङिति नजिङ्प्रत्ययः इति तदृतन्त्यदकारस्यानभिमतं ॥ अनिमिषाः निमेषरहिताः अदब्धाः
असुरादिभिरहिंसिताः उरुशंसाः उरुभिर्बहुभिः शंसनीयाः स्तोतव्याः एवंगुणविशिष्टा अधारयंतेत्यन्व
यः ॥छ॥ अथ दशमीमृचमाह ॥छ॥ ॥ त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा ये च देवा असुर ये च मर्ताः ॥ शतं नो रास्व श
रदो विचक्षेऽश्यामायूंषि सुधितानि पूर्वा ॥छ॥ ॥ हे असुर शत्रूणां क्षेपक वरुण त्वं विश्वेषां सर्वेषां राजासि
केषां ॥ ये च देवा देवजनाः ये च मर्ता मरणधर्माणो मनुष्याः तेषामित्यर्थः ॥ अतस्त्वं नोऽस्मभ्यं शतं शरदः श १७
तसंख्याकान् संवत्सरान् विचक्षे विशेषेण दर्शनाय रास्व प्रयच्छ ॥ रा दाने व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ वयं च पूर्वा

पूर्वैर्दिवैः सुधितानि सुष्ठु हितानि शतं संवत्सरलक्षणान्यायूंषि अश्याम व्याप्नुयाम ॥ सुधितवसुधितने
मधितधिष्वधिषीय चेति निपात्यते ॥ गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ पूर्वा सुपां सुलुगिति तृतीयाया डा
देशः ॥छ॥ ॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे सप्तमो वर्गः ॥छ॥ ॥ आदित्यदेवताके पशौ न दक्षिणेत्येषाऽनुविषाया
ज्या ॥ तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीरुत द्यून् न दक्षिणा विचिकिते न सव्येति ॥छ॥ मैषा एकादशीमृचमाह ॥छ॥ ॥ न
दक्षिणा विचिकिते न सव्या न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा ॥ पाक्या चिद्वसवो धीर्या चिद्युष्मानीतो अभयं ज्यो
तिरश्यां ॥ हे आदित्याः दक्षिणा दक्षिणो भागः न विकिचिते मया न विज्ञायते सव्या सव्यो वामभागोपि न ज्ञा
यते ॥ अत्र सुपां सुलुगिति सो राजा देशः ॥ तथा प्राचीनं पुरस्तादपि न ज्ञायते विभाषांचेरदिक्स्त्रियामिति
स्वार्थे खः ॥ उत अपि च पश्चा पश्चात् पृष्ठभागोपि न ज्ञायते नैशेन तमसा आवृतत्वात् आंतरादज्ञानाद्वा पश्चा

द्वि० ७ नुत्तुछंदसीतिनिपात्यते।किंबहुनापाक्याचित्पाक्यःपक्तव्यःपरिपक्वज्ञानोऽपि।डुपचष्पाके।ऋह
लोर्ण्यत्तिस्वरितः।धीर्याचित्धीरेणनेतव्यत्वेनत्तवोधार्यः।कातरःनवेछंदसीतियत्कातरोऽपि।उप
पत्रसुपांसुलुगित्याकारः।हेवसवोवासयितारआदित्यायुष्मानीतःयुष्माभिर्नीतःशोभनतेनमा
र्गेणप्रापितःसन्अभयंभयरहितंज्योतिःसौरंतेजःआंतरंवाज्ञानात्मकंअश्यांप्राप्नुयां॥छ॥अ
थैकादशीमृचमाह॥छ॥ ॥योराजभ्यऋतनिभ्योददाशयंवर्द्धयंतिपुष्टयश्चनित्याःसरेवान्याति
प्रथमोरथेनवसुदावाविदथेषुप्रशस्तः॥छ॥ ॥योयजमानःराजभ्योराजमानेभ्यःऋतनिभ्यः
ऋतस्यसत्यस्यवानेतृभ्यःआदित्येभ्योददाशचरुपुरोडाशादिकंददाति।यंयजमानंपुष्टयःपो १८
षकाःनित्याःशास्वताःआदित्याश्चवर्द्धयंति।सयजमानोरेवान्नवान्प्रथमःप्रथितःप्रख्यातःव

सुदावावसूनांपुष्टयःपोषकाःनित्याःशास्वताःआदित्याश्चवर्द्धयंति।सयजमानोरेवान्धनवान्प्रथमः
प्रथितःप्रख्यातःवसुदावावसूनांधनानांदातासन्प्रशस्तःसर्वैःप्रशस्यमानःविदथेषुवयेषुजन्ये
षुरणेषुरथेनवाहनेनयातिगच्छति॥छ॥अथत्रयोदशीमृचमाह॥छ॥ ॥शुचिरपःसुयवसाअद
ब्धउपक्षेतिवृद्धवयाःसुवीरः।नकिष्टंघ्नंत्यंतितोनदूराद्यआदित्यानांभवतिप्रणीतौ॥छ॥ ॥सयज
मानःशुचिर्दीप्यमानःशुद्धोवाअदब्धःसपत्नैरनबाधितःवृद्धवयाःप्रभूतान्नःसुवीरःशोभनपुत्रश्चस
न्सुयवसाःशोभनसस्यान्यपःवृष्टिलक्षणान्युदकान्युपक्षेतिउपनिवसतिसर्वदासुसस्यानामपां
समीपेनिवसतीत्यर्थः।तथानकिर्नचयंघ्नंतिहिंसंतिअंतितोनअंतिकात्समीपदेशाद्दूराद्विप्रकृष्टा
द्देशादागताबाधकाः।अंतिकस्यतसिकादिलोपइतिलोपः।योयजमानःआदित्यानांअदितेःपुत्रा

६० ७

णांमित्रादीनांप्रणीतौप्रकृष्टेनयतेप्रापणेभवतिवर्त्तातमइतिसर्वत्रसंबंधः॥छ॥अथचतुर्दशीमृचमाह॥छ॥
॥ ॥अदितेमित्रवरुणोतमृळयद्वोवयंचकृमाकच्चिदागः।उर्वश्यामभयंज्योतिरिंद्रमानोदीर्घाअभि
नशंतमिस्राः॥छ॥ ॥उतअपिचहेअदितेमित्रवरुणआमंत्रितंसर्वस्यामंत्रितस्याविद्यमानवत्त्
वात्सर्वेषांषाष्ठिकमामंत्रितस्येत्याद्युदात्तत्वं।स्वयंप्रत्येकंमृळअस्माकंसुखदयाकुरुतेत्यर्थः।यद्व
यद्यपिवयंवोयुष्माकंकच्चित्किंचिदागोपराधंचकृमअकर्मतथापिमृळेत्यर्थः।हेइंद्रपरमैश्वर्ययोगिता
दिकुरुविस्तीर्णंअभयंभयरहितंज्योतिस्त्वदीयंप्रकाशंज्ञानात्मकंवाअश्यांअहंप्राप्नुयांदीर्घाविस्तृतास्त
मिस्राःतमसायुक्तानिशाः।ज्योत्स्नातमिस्रेत्यादिनिपात्यते।तानोस्मान्माभिनशन्माभिमुख्येनप्रा
प्नुवंतु॥छ॥अथपंचदशीमृचमाह॥छ॥ ॥उभेअस्मैपीपयतःसमीचीदिवोवृष्टिंसुभगोनामपुष्यन्॥उ

DR BHAU DAJI

नाक्षयावाजयन्यातिपृत्सुनावर्द्धौभवतःसाधुअस्मै॥छ॥ ॥येआदित्यानांभवतिप्रणीतावितिव्यवहितो
पत्तेदंशब्देनपरामृश्यते।अस्मैयजमानायसमीचीसंगच्छमानेउभेद्यावापृथिव्यौपीपयतःप्याययतःका
मान्वर्द्धयतः।प्यायीवृद्धौअस्माएयंता।छांदसोलुक्।व्यत्ययेनतमसमामादेशाभावः।धातोःपीभावश्चासच
सुभगःशोभनधनःदिवोद्युलोकादागतांवृष्टिंपुष्यन्वर्द्धयन्भवति।नामेतिप्रसिद्धिर्द्योत्यते।किंचपृत्सु
पृतनासुसंग्रामेषुआजयन्शत्रून्नाभिमुख्येनाभिभवन्।उभाक्षयाउभौनिवासौ।क्षियंतिनिवसंत्यस्मि
न्नितिक्षयोनिवासस्थानं।पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेत्यधिकरणेघः।क्षयोनिवासइत्याद्युदात्तत्वं।तोपरेरना
क्रांतंस्वकीयंनिवासस्थानंवयातिगच्छति।तथास्मैयजमानायउभावर्द्धौजगतोभागौचराचरात्मकौमर्त्या
मर्त्यात्मकौवासाधूसाधकौभवतः॥छ॥अथषोडशीमृचमाह॥छ॥ ॥यावोमायाअभिद्रुहेयजत्राःपाशा

द्वि० ७ आदित्यारिपवेविचृत्ताः।अश्वीवतांअतियेषंरथेनारिष्टाउरावाशर्मन्स्याम॥छ॥ ॥हेयजत्राःयष्टव्याःआ
दित्याःवोयुष्माकंयामायाःअभिद्रुहेअभितोद्रोहंकुर्वतेराक्षसादयेनिर्मिताःयाश्चपाशाःरिपवेशत्रवेविचृ
त्ताःवृतीहिंसार्थंथनयोःप्रसारिताइत्यर्थः।तान्पाशान्मायाश्चरथेनअतियेषंअतीत्यप्रयतेयंअतितार
यमित्यर्थः॥तत्रदृष्टांतः॥अश्वीवयथाशोभनेनाश्वःकश्चिद्दुस्तरान्मार्गात्शीघ्रमतिक्रामतितद्वत्।येषप्रय
त्नेभौवादिकोनुदात्तेत्।छांदसोलङ्व्यत्ययेनपरस्मैपदं।तथावयंअरिष्टाःशत्रुभिरहिंसिताःसंतःउरो
विस्तीर्णेशर्मन्शर्मेतिगृहनामतत्रयादन्तेसुखेवागृहेवाआसमंतात्स्याम वर्तमाना भवेम॥छ॥ अथसप्त
दशीमृचमाह॥छ॥ ॥माहंमघोनोवरुणप्रियस्यभूरिदाव्नआविदंशूनमापेः।मारायोराजन्त्सुयमादवस्थां २०
बृहद्वदेमविदथेसुवीराः॥छ॥ ॥हेवरुणमघोनोधनवतःप्रियस्यानुकूलस्यभूरिदाव्नोभूरिदानस्यदा

दातुराढ्यस्याहंमाअविदंआवेमादयामि।आवेदनंविज्ञापनंमाकरवाणि।किंतदनावेद्यं।आपेर्ज्ञातेःशून्यं
शून्यंदारिद्र्यंवर्णलोपश्छांदसः।यद्वाशूनंगतंप्राप्तंदारिद्र्यं।टुओश्विगतिवृद्ध्योः।श्वादितो।निष्ठायामितीट्प्रति
षेधः।यजादित्वात्संप्रसारणं।ओदितश्चेतिनकारः।हृषादित्वादाद्युदात्तत्वं।एतदुक्तंभवति।अस्मदीयाःस्तु
त्यादयःक्षुधिताइतिप्रभुप्रभुसमीपेनिवेदयेयाचमानोमाभूवमिति।हेराजन्सुयमान्सुष्ठुनियम्यते
अनेनपुरुषोगृहइतिसुयमः।इषद्दुःसुषिरिवखल्।तादृशानार्हशाद्रायोधनान्मावस्थांअवयुत्यस्थितो
माभूवंवयंसुवीराःशोभनपुत्राविदथेयज्ञेगृहेवर्त्तमानाःसंतोबृहत्प्रौढस्तोत्रंवदेमउच्चारयाम॥छ॥
॥इतिद्वितीयस्यसप्तमेष्टमोवर्गः॥छ॥ ॥इदमित्येकादशर्चंषष्ठंसूक्तं।अत्रानुक्रम्यते।इदमेकादशवारुण
मिति।पूर्वसूक्तेकूर्मोगार्त्समदोद्विवेत्युक्तत्वादस्योत्तरस्यकूर्मोगृत्समदोवाऋषिः।त्रिष्टुप्छंदः।वरुणोदेव

ऋ० ७

ना॥विनियोगोलैंगिकः॥अत्रकेचिदाहुः॥इदमेकादशर्चंतुवारुणंभयपापनुत्॥ऋणाद्दारिद्र्याद्दुःस्वप्ननाश
नंचेतिशुभ्रमिति॥छ॥तत्रैषाप्रथमामृचमाह॥छ॥ ॥इदंकवेरादित्यस्यस्वराजोविश्वानिसांत्यभ्यस्तुम
ह्ना॥अतियोमंद्रोयजथायदेवःसुकीर्तिंभिक्षेवरुणस्यभूरेः॥छ॥ ॥कवेःक्रांतदर्शिनआदित्यस्यअदि
तेःपुत्रस्यस्वराजःस्वयमेवराजमानस्यचावारुणस्येदंहविःस्तोत्रंवायजमानःकरोतीतिशेषः॥सचविश्वा
निसर्वाणिसंतिद्वितीयभावविकारभांजिभूतजातानिमह्नामहिम्नावरुणप्रसादाद्भृष्टेनअभ्यस्तुअभि
भवतुयोदेवोद्योतमानोवरुणःयजथाययज्ञायपुरुषायअतिअतिशयेनमंद्रःस्तुत्योहर्षयितावाभवति
तस्यभूरेःभर्तुर्वरुणस्यसुकीर्तिंशोभनांस्तुतिंभिक्षेप्रार्थयामियद्वावरुणस्येतितृतीयार्थेषष्ठी॥तेनवरुणे २१
नदातव्यांशोभनांकीर्तिमहंयाचे॥याचतेर्जनिकेर्चेतिवा॥छ॥अथद्वितीयामृचमाह॥छ॥ ॥तवव्रतेसु

भगासस्यामःस्वाध्योवरुणतुष्टुवांसः॥उपायनउषसांगोमतीनामग्नयोनजरमाणाअनुद्यून्॥छ॥ ॥हेवरु
णस्वाध्यःशोभनाध्यानाःतुष्टुवांसःस्तुतवंतोवयंतवव्रतेत्वदीयेपरिचरणाख्येकर्मणिवर्तमानाःसुभगासस्यामशो
भनधनाभवेमअपिचगोमतीनांरश्मिभिर्युक्तानामुषसांउपायनेउपागमनेसतिअग्नयोऽग्निहोत्रादिकमार्थंस
मिध्यंते॥एवमनुद्यून्अनुदिनंजरमाणास्त्वांस्तुवंतोवयंदीप्यमानाभवेम॥छ॥अथतृतीयामृचमाह॥छ॥ ॥
तवस्यामपुरुवीरस्यशर्मन्नुरुशंसस्यवरुणप्रणेतः॥यूयंनःपुत्राअदितेरदब्धाअभिक्षमध्वंयुज्यायदेवाः॥छ
॥ ॥हेप्रणेतःसर्वस्यजगतःप्रकर्षेणनेतःवरुणपुरुवीरस्यपुरुभिर्बहुभिर्वीरैरुपेतस्य॥यद्वापुरूणांबहूनां
शत्रूणांविशेषेणप्रेरकस्यउरुशंसस्यउरुभिर्बहुभिःशस्यमानस्यतवशर्मन्शर्मणिसुखेगृहेवास्यामअ
दितेःपुत्राःमित्रादयःपरमपिछंदसीतिपरस्यषष्ठ्यंतस्यशर्वमनांगकत्वावेनानुप्रवेशात्पदद्वयसमुदायस्या

द्वि० ७ ष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वं।अदब्धाःशत्रुभिरहिंसिताःएवंभूताहेदेवायूयंनोस्मान्कृतापराधानान्मुमुज्यायसखा
यत्रनिहितमध्येअस्माभिःकृतपराधंमृदध्वं॥ब॥अथचतुर्थीमृचमाह॥ब॥ ॥प्रसीमादित्योअसृजद्विधर्ता
ऋतंसिंधवोवरुणस्ययंति।नश्राम्यंतिनविमुचंत्येतेवयोनपप्तूरघुयापरिज्मन्॥ब॥ ॥विधर्तासिंतुरवि
जलस्यनिधारयिता।आदित्योअदितेःपुत्रोवरुणःऋतंविधारणाद्धेतुःऋतंसत्यं।यद्वानदीनामुपादानभूत
मुदकंसीमर्वतःसर्वतःप्रकर्षेणसृष्टवान्।अणोप्रगृह्यस्यानुनासिकइत्याकारःसानुनासिकः
तेनवरुणस्यऋतंनिमित्तंसिंधवःस्पंदनशीलानद्योयंतिगच्छंतिप्रवहंति।एतेसिंधवःनश्राम्यंतिश्रांतिनप्राप्नुवं
तिनविमुंचंतिउपरतानभवंतिअलसाःसर्वोदकरूपेणप्रवहंतीत्यर्थः।एतदेवोच्यते।वायोनवयःपक्षि २२
णइवरघुयाशीघ्रगामिनःपरिज्मन्परिज्मनिभूम्यांपप्तुःपतंतिगच्छंति।पत्लृगतौ।लिटिकसितनिपत्योः

छंदसीरूपधालोपःस्थानिवद्भावाद्विर्वचनादिःरघुयाइत्यत्रसुपांसुलुगितिजसोयाजादेशः॥ब॥अथपंच
मीमृचमाह॥ब॥ ॥विमच्छ्रथायरशनामिवागऋध्यामतेवरुणखामृतस्य।मातंतुश्छेदिवयतोधियंमे
मामात्राशार्यपसःपुरऋतोः॥ब॥ ॥हेवरुणमत्तःमत्सकाशात्रशनामिवरज्जुमिवआगःकृतानुष्ठा
नजनितपापंविश्रथयशिथिलीकुरु।विमोचयेत्यर्थः।तेत्वत्संबंधिनःऋतस्योदकस्यखांखानिंनदीं।खाइतिन
दीनामानीत्युक्तत्वात्।ऋध्यामवर्धयेम।किंचअपिचधियंकर्मवयतःसंतन्वतोमेममतंतुःकर्मसंततिर्माछेदिछिन्नोमाभूत्
नैरंतर्येणास्त्वित्यर्थः।तथाऋतोःसमाप्तिकालात्पुरापूर्वंअपसःकर्मणःमात्राशरीरंप्राच्योदीच्यांगत्वे
णमाशारिशीर्णाविकलंमाभूत्।शॄहिंसायांकर्मणिलुङ्।पुरऋतोरित्यत्रऋत्यकइतिप्रकृतिभावः॥ब॥
इतिद्वितीयस्यसप्तमेनवमोवर्गः॥ब॥अथषष्ठीमृचमाह॥ब॥ ॥अपोसुम्यक्षवरुणभियसंमत्सम्रा

द्वि० ७

र्तावोनुमाग्रभाय।दामेववत्साद्विमुमुग्ध्यंहोनहित्वदारेनिमिषश्चनेशे॥६॥ ॥हेवरुणनियमेन
यंमत्मत्तःसुसुभ्यंआपामपहृअपगमय।हेसम्राट्सम्यग्राजमान।हेऋतावःसत्यवन्यज्ञवन्त्वंव
रुणमामांअनुग्रभायअनुगृहाण।छंदसिशायजपीतिहेःशायजादेशः।ऋयरुोर्नइतिनत्वं।अपिच
दामेवचवत्सात्यथादोग्धावरुणमामांअनुग्रभायअनुगृहाण।छंदसिशायजपीतिहेःशायजा
देशः।ऋयरुोर्नइतिनत्वं।अपिचदामेववत्सात्यथादोग्धावत्सस्सकाशाद्बंधनींरज्जुंविमुंचति।त
थाअंहःपापंमत्सकाशाद्विमुमुग्धिविमुंच।छांदसःशपःश्लुः।पृथक्कुरु।त्वदारेत्वत्तोदूरेदेशेवर्तमा
नस्त्वदन्यइत्यर्थः।त्वत्तोन्यःकश्चित्निमिषश्चननिमेषस्यापिअक्षिपक्ष्मचलनस्यापिनहिईशेनेष्टे २२
त्वमेवईश्वरइत्यर्थः।लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः॥६॥अथसप्तमीमृचमाह॥७॥ ॥मानोव

धैर्वरुणयेतइष्टावेनःकृण्वंतमसुरभ्रीणंति।माज्योतिषःप्रवसथानिगन्मविषूमृधःशिश्रथोजीवसेनः॥७॥
॥ ॥हेवरुणनोस्मान्वधैःहननसाधनैरायुधैर्माहिंसीरितिशेषः।हेअसुरपापहंतःनिरसितनेत्वदीये
इष्टौयज्ञेएनःविहितानुष्ठानेनअपितंपापंकृण्वंतंपुरुषंयेवधाभ्रीणंतिहिंसंतितेइतिश्रुतेस्संबंधः।
बंधः।भ्रीषहिंसायांक्र्यादिकः।अपिचज्योतिषःप्रकाशमानादस्मात्सौरप्रकाशात्प्रवसथानिप्रवासान्मा
गन्ममागच्छामसर्वदास्यदेवजनमानःसूर्यंपश्यंश्चिरकालंजीवेयमित्यर्थः।गमेर्लुङिमंत्रेघसेतिच्लेर्लुक्।तथा
नोस्माकंजीवसेजीवनायमृधोहिंसकान्सुसुष्ठुविशिश्रथविश्लेषयनाशयस्वेत्यर्थः॥७॥अथाष्टमीमृच
माह॥८॥ ॥नमःपुरातेवरुणोतनूनमुतापरंतुविजातब्रवाम।त्वेहिकंपर्वतेनश्रितान्यप्रच्युतानिदूळ
भव्रतानि॥८॥ ॥हेवरुणपूर्वस्मिन्कालेतेतुभ्यंनमःनमस्कारप्रतिपादकंनमइतिशब्दमवादिभ।

२८.७ उतअपिचनूनमद्यापिब्रवाम।उतअपिचहेतुविजातबहुप्रदेशेषुप्रादुर्भूतवरुणअपरंकालआगामिन्य
पिकालेनमःशश्वद्ब्रवामउच्चारयाम।कस्मादितिचेदुच्यतेहेदूलभदुर्दभदुर्हिंसितुमशक्य।दुरोदाश
नाशदभध्येष्वितिरेफस्योत्वमुत्तरपदादेष्टुत्वंच।कमित्येतत्पदपूरणं।हियस्मात्त्वेत्वयिपर्वतेनशि
लोच्चयइवअप्रच्युतानिअन्यैःप्रच्यावयितुमशक्यानिव्रतानिकर्माणिविधरणानिश्रितानिश्रितानि
आश्रितानितस्मादित्यर्थः॥छ॥अथनवमीमृचमाह॥छ॥ ॥परऋणासावीरधमत्कृतानिमाहंराजनन्य
कृतेनभोजं।अव्युष्टाइन्नुभूयसीरुषासआनोजीवान्वरुणतासुशाधि॥छ॥ ॥हेवरुणऋणाऋणानि
पित्रादिभिःकृतान्यस्माभिर्देयानिपरासावीःपरासुवपराचीनंप्रेरय।षूप्रेरणे।छांदसोलुङ्।अधअधुनाम २८
त्कृतानिमयानिष्पादितानिऋणानिपरासुव।अपिचहेराजन्स्वामिन्वरुणअहंअन्यकृतेनअन्यैरर्जिते

नधनेनमाभोजंभोगंमालभेयंकिंकारणमितिचेदुच्यतेभूयसीःभूयस्योबहुतराःउषसःअव्युष्टाइन्नु
सत्यंअव्युष्टाइन्नुसत्यंअव्युष्टाएवअपररात्रेष्वृद्धायऋणानिचिंतयतोजाग्रतोममव्युष्टकल्पाआस
न्हेवरुणतासूषस्सुनास्मान्जीवान्जीवनवतःआशाधिअसमंतादनुशिष्टान्कुरुऋणान्यपकृत्य
भोगपर्याप्तंधनंप्रयच्छेत्यर्थः॥छ॥अथदशमीमृचमाह॥छ॥ ॥योमेराजन्युज्योवासखावास्वप्नेभयं
भीरवेमह्यमाह।स्तेनोवायोदिप्सतिनोवृकोवात्वंतस्माद्वरुणपाह्यस्मान्॥छ॥ ॥हेराजन्वरुणमेम
ह्यंयोयुज्योयोजनसमर्थःपित्रादिर्वासखासमानख्यातोन्योबांधवोवास्वप्नेदृष्टंत्वद्विषयंभयंभीरवे
भयशीलायमह्यंआहब्रूतेतथास्तेनश्चोरोवावृकोरण्यश्वावायोनोस्मान्दिप्सतिजिघांसति।स्तेनोवे
नष्टीतिविकल्पाविकल्पनाद्विर्भावःदस्युश्चवनीत्वंहेवरुणत्वंतस्मात्सर्वस्मादस्मान्पाहिरक्ष॥छ॥अ

टी० ७ थैकादशीमृचमाह॥६॥ ॥माहंमघोनोवरुणप्रियस्यभूरिदाव्नआविदंशूनमापेः।मारायोराजन्त्सुय
मादवस्थांबृहद्वदेमविदथेसुवीराः॥६॥ ॥हेराजन्सुष्टुनियामकाद्दनात्माभूवंशोननप्रात्यंयज्ञे
गृहेवावर्त्तमानाहप्रोढंस्तोत्रमुच्चारयाम॥६॥ ॥इतिद्वितीयस्यसप्तमेदशमोवर्गः॥६॥ ॥धृतव्रताइ
तिसप्तर्चंसप्तमंसूक्तंगार्त्समदस्यकूर्मस्यगृत्समदस्यवार्षंत्रैष्टुभंवैश्वदेवं।तथाचानुक्रांतं।धृतव्रताः
सप्तवैश्वदेवमिति।गतोविनियोगः॥६॥तत्रप्रथमामृचमाह॥६॥ ॥धृतव्रताआदित्याइषिराआरेम
त्कर्त्तरहसूरिवागः।शृण्वतोवोवरुणमित्रदेवाभद्रस्यविद्वाँअवसेहुवेवः॥६॥ ॥हेधृतव्रताःधृतकर्मा
णःआदित्याःअदितेःपुत्राःइषिराःगमनशीलाःसर्वैरन्वेषणीयाःप्रार्थनीयावाहेविश्वदेवाःमदारेमत्तो २५
दूरदेशेआमःविहितानुष्ठानादिजनितंपापंकर्त्तृकृतकरोतेश्छांदसोविकरणस्यलुक्।तमनतनथना

श्चेतिनवादेशः।तत्रदृष्टांतः।रहसूरिवरहसिअज्ञैरज्ञातेप्रदेशेसूयतइतिरहसूः।व्यभिचारिणीसायथागर्भंपा
तयित्वादूरदेशेपरित्यजतितद्वत्।हेवरुणमित्रदेवाः।वायुष्मदीयस्यभद्रस्ययुष्माभिःकरणीयंश्रेयोविद्वान्
जानन्नहंशृण्वतःमद्कृतानिस्तोत्राणिश्रोत्रेणजानंतोवोयुष्मान्अवसेरक्षणार्थंहुवेआह्वयामि॥६॥अथद्वि
तीयामृचमाह॥६॥ ॥यूयंदेवाःप्रमतिर्यूयमोजोयूयंद्वेषांसिसनुतर्युयोत।अभिक्षत्तारोअभिचक्षमध्वम
द्याचनोमृळयतापरंच॥६॥ ॥हेदेवाःप्रमतिःप्रकृष्टामतिःप्रकृष्टमतिर्यस्यपित्रादेस्तादृशापियूयमेवअ
पिचयूयंद्वेषांसिद्वेष्टॄणिरक्षःपिशाचादीनिसनुतरित्यव्ययंअंतर्हितेनामैतत्।अंतर्हितेप्रदेशेयुयोतपृथक्कु
रुतायुमिश्रणे।मिश्रयोश्छांदसःप्रत्ययःश्लुः।पूर्ववत्तस्यतबादेशः।अभिक्षत्तारः।अभितःशत्रूणांहिंसितारोयूयंअ
भिभवतचशत्रून्अद्यास्मिन्दिनेनोस्मान्मृळयतसुखयत।अपरंचअपरमपिकालंआगामिन्यपिकालेअ

द्वि० ७ स्मान्मृळयत॥छ॥अथतृतीयामृचमाह॥छ॥ ॥किमूनुवःकृणवामापरेणकिंसनेनवसवआप्येन।यू
यंनोमित्रावरुणादितेचस्वस्तिमिंद्रामरुतोदधात॥छ॥ ॥हेदेवाःवोयुष्माकंनुअद्येदानींकिंनुकृणवाम
किंखलुकर्तुंशक्नवामतेकिमपीत्यर्थः।तथाअपरेणअपकृष्टेनभाविनाकर्मणाकिंकर्तुंशक्ताः।तथाहेवसवो
वासयितारोदेवाःसनेनसनातनेनआप्येनआप्तव्येनकर्मणायुष्माकंकिंकर्तुंशक्ताः।सर्वदापियुष्मदनुगुण
परिचरणंकर्तुंनशक्ताइत्यर्थः।हेमित्रावरुणौहेअदितेहेइंद्रामरुतदेवताद्वंद्वेचेतिपूर्वपदस्यानङ्।तेच
सर्वेयूयंस्वस्तिअविनाशंनोस्मभ्यंदधातधत्तप्रयच्छत।लोटितस्यतबादेशोङित्वाभावेनातोलोपाभावः॥
॥छ॥अथचतुर्थीमृचमाह॥छ॥ ॥ह्येदेवायूयमिदापयस्थतेमृळततनाधमानायमह्यं।मावोरथोमध्य २६
मवाळृतेभून्मायुष्मावत्स्वापिषुश्रमिष्म॥छ॥ ॥ह्येदेवाःछांदसोवर्णोपजनः।हेदेवाःयूयमित्यूय

मेवआपयतःधनस्यप्रापयितारोबंधवःवास्थभवथ।तेयूयंनाधमानायअभिमतंफलंयाचमानायमह्यंस्तो
त्रेमृळततथाचोयुष्माकंरथयज्ञेतेस्मदीयेयज्ञेनिमित्तेऋतेमध्यमवाट्माभूत्मध्यमेनमंदंनगमनेनवाह
कोमाभूत्वशीघ्रंयुष्मान्वहत्वित्यर्थः।वयंयुष्मावत्सुयुष्मत्सदृशेष्वापिषुबंधुषुमत्सुमश्रमिष्मश्रांतामाभूम॥
वत्वप्रकरणेयुष्मदस्मदोश्छंदसिसादृश्यउपसंख्यानमितिवतुप्।आसर्वनाम्नइत्यात्वं॥छ॥अथपंचमीमृ
चमाह॥छ॥ ॥प्रवएकोमिमयभूर्यागोयन्मापितेवकितवंशशास।आरेपाशाआरेअघानिदेवामामा
धिपुत्रेविमिवग्रभीष्ट॥छ॥ ॥हेदेवाःवोयुष्माकंमध्येअहमेकःसन्भूरिबहुलंआगःपापंप्रमिमयअ
हंप्रकर्षेणाहिंसिषंकथमस्माकंमध्येत्वमेवइति।चेदुच्यते।यद्यस्मात्मोपितेवकितवंयथाअपथप्रवृत्तंपुत्रं
पितानुशास्तितथाशशासअनुशिष्टंचत्वद्भिः।शासुअनुशिष्टावित्यनुशिष्टाल्लिटिमध्यमस्यरूपं।अपिच

द्वि० ७ हेदेवायुष्मद्दायाःपद्मोः।आरेअस्मत्तोदूरंदेशेमत्तअघानिपापानिचआरेमंत्रमामाअधिभूत्तेअधिःसप्तम्यर्था
नुवादीभूत्तेपश्यतिसतिनिपतिरंसंतंविमिवपक्षिणमिवव्याधःमायमीष्टमाग्रस्तीध्वं।माश्वःश्वःऋग्यहोर्धनइतिन
त्वा।।६।।अथषष्ठीमृचमाह।।६।। ।।अर्वांचोअद्याभवतायजत्राआवोहार्दिभयमानोव्ययेयं।त्राध्वंनोदेवा
निजुरोवृकस्यत्राध्वंकर्त्तादवपदोयजत्राः।।६।। ।।हेयजत्राःयष्टव्यादेवाःअद्येदानीमर्वाचोस्मदभिमु
खाभवतायायुष्माकंहार्दिहृदयेवस्थितंरक्षणंभयमानोबिभ्यदहंआव्ययेयंआभिमुख्येनप्राप्नुयां।व्यय
गतौभौवादिकः।हेदेवाःवृकस्यतस्करस्यअरण्यश्वनोवासंबंधिनःनिजुरोनिहननात्।शरिहिंसार्थः।अ
स्मात्संपदादिलक्षणोभावेक्विपृछांदसोह्रस्वः।नोस्मान्त्राध्वंत्रायध्वं।।६।।अथसप्तमीमृचमाह।।६।। २७
।।माहमघोनइति।। ।।व्याख्यातेयं।।६।। ।।इतिद्वितीयस्यसप्तमेएकादशोवर्गः।।६।। ।।ऋतंदेवायेत्ये

कादशर्चमष्टमंसूक्तंगार्त्समदंअंत्याजगती।शिष्टास्त्रिष्टुभः।प्रतिकृत्तमित्येषाइंद्रासोमादेवताकासरस्वतीत्व
मस्मानित्यर्द्धर्चःसारस्वतः।योनःसनुत्यइत्येषाबार्हस्पत्या।अंत्यामारुती।शिष्टाऐंद्र्यः।तथाचानुक्रांतं।ऋतमेका
दशाजगत्यंतंषष्ठ्यैंद्रासोमीसरस्वतित्वमितिसारस्वतोर्द्धर्चोयोनोबृहस्पतिस्तवोंत्यामारुतीति।गतोविनि
योगः।।६।।तत्रैषाप्रथमामृचमाह।।६।। ।।ऋतंदेवायकृण्वतेसवित्रइंद्रायाहिघ्नेनरमंतआपः।अहरहर्या
त्यक्तुरपांकियात्याप्रथमःसर्गआसां।।६।। ।।ऋतमुदकंवृष्टिलक्षणंकृण्वतेकुर्वतेदेवायद्योतमानाय
सवित्रेसर्वस्यप्रेरकायअहिघ्नेअहिवृत्रंहतवतेइंद्रायययागार्थं।आपोनरमंततस्माद्धेतोर्नत्यानोपरता
भवंतीतस्माद्यत्ययेनचतुर्थी।अपितासामपांअक्तुःसेचकंस्रोतःअहरहःप्रत्यहंयातिगच्छति।आसांप्रथ
मःसर्गःप्राथमिकंजन्मकियात्या।कियतिकालेनिष्पन्नं।आकारःप्रश्नेकिंशब्दआत्तेपेयावतिकालेता।अजा

५६०७

यन्नसकालः कियान् किंपरिमाणं तस्य कालस्य न किमपि नित्या एव हिता इत्यर्थः॥छ॥ अथ द्वितीयामृचमाह॥छ॥
॥ ॥यो वृत्राय सिनमत्राभरिष्यत् प्र तं जनित्री विदुष उवाच। पथो रदंतीरनु जोषमस्मै दिवेदिवे धुनयो यंत्यर्थं॥
॥छ॥ ॥यः पुरुषो वृत्राय असुराय सितमन्नं अत्र पाकस्थाने आहर्तुमभरिष्यत संपादितवान् तं पुरुषं जनित्री
जनयित्री इंद्रस्य माता अदितिः विदुषे अभिज्ञायेंद्राय प्रोवाच प्रोक्तवती प्रवचनस्य हननार्थत्वात् वृत्रं हतवा
निति शेषः। अपि चास्मै अस्येंद्रस्यानुजोषमनुक्रामं इच्छामनुसृत्य पथो मार्गान् रदंतीः विलिखंती धुनयो नद्यः
दिवेदिवे प्रदिवसं अर्थं अर्तव्यं गंतव्यं समुद्रं प्रतियंति गच्छंति॥छ॥ अथ तृतीयामृचमाह॥छ॥ ॥ऊर्ध्वो ह्यस्था
दध्यंतरिक्षेधा वृत्राय प्र वधं जभार। मिहं वसान उप हीमदुद्रोत्तिग्मायुधो अजयच्छत्रुमिंद्रः॥छ॥ ॥ह्ईतात। २८
यस्मादयं वृत्रः अंतरिक्षे ऊर्ध्वः सन् सर्वमावृत्याध्यस्थात् अधिष्ठितोऽभूत् अध अतः कारणात् वृत्राय वृत्रं प्रति वधं

हननसाधनं वज्रं इंद्रः जभार प्रतिप्रचिक्षेप रूप्यरोर्नः स इत्ववृत्रो मिहं वृष्टेः सेक्तारं मेघं वसान आच्छादयन् ई
मेनमिंद्रं उपादुद्रोत् उपागमत् दु द्रु गतौ लङि छांदसः शपः श्लुः तिग्मायुधः तीक्ष्णायुधः इंद्रः शत्रुं शातयिता
रं तं वृत्रं अजयत् जितवान्॥छ॥ अथ चतुर्थीमृचमाह॥छ॥ ॥बृहस्पते तपुषाश्नेव विध्य वृकद्वरसो असुर
स्य वीरान्। यथा जघंथ धृषता पुरा चिदेवा जहि शत्रुमस्माकमिंद्र॥छ॥ ॥हे बृहस्पते बृहतां परिवृढानां पा
लयितरिंद्र तपुषा तापकेन दीप्तेन वज्रेण अश्मेव अशन्या इव वृकद्वरसः संहतद्वारस्यासुरस्य वीरान् शत्रा
वायकान् संहतद्वारान् असुरस्य वीरान् विध्य ताडय। वृणोतेः सृवृभूषिमुषिभ्यः किदिति कर्मणि कप्रत्ययः
द्रु गतौ अस्मादौणादिको असन् प्रत्ययः वृकाणि संवृतानि द्वाराणि येषां बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्व
रत्वं। हे इंद्र पुरा चित् पुरापि धृषता धर्षकेण वज्रेण यथा जघंथ त्वं हतवान् एवमेवास्माकं शत्रुं जहि नाशय

ऋ० ७ नेतः इति द्वोजादेशः॥ ॥अथ पंचमीमृचमाह॥ ॥ ॥अवक्षिप दिवो अश्मानमुच्चा येन शत्रुं मंदसानो नि
जूर्वाः। तोकस्य साता तनयस्य भूरेरस्माँ अर्धं कृणुतादिंद्र गोनां॥ ॥ ॥हे इंद्र दिवो नभसः प्रकाशाद्वा अस्मा
नमश्मवत्कठिनं वज्रं उच्चा उच्चैर्वर्तमानं त्वं अवक्षिप अस्मदीयान्शत्रूनुद्दिश्याधस्तात्प्रक्षिप येन व
ज्रेण मंदसानः स्तोतृभिः स्तूयमानः सन् शत्रून्निजूर्वाः त्यहिंसीः। जुर्वी हिंसार्थः लेट्याडागमः। तथा तोकस्य पु
त्रस्य नप्तृव्यस्य तनयस्य पौत्रस्य साता सातौ संभजने निमित्तसप्तम्येषा। संभजनार्थः। तथा हे इंद्र गोनां गवां संभ
जनार्थं वास्मान् अस्माकं विभक्तिव्यत्ययः। अर्धं समृद्धिं कृणुतात् कुरु। गोः पादांत इति सुपः शस्यामो नुडा
गमः॥ ॥इति द्वितीयस्य सप्तमे एकादशो वर्गः॥ ॥ ॥अथ षष्ठीमृचमाह॥ ॥ ॥प्र हि क्रतुं वृहथो यं २९
वनुथो रध्रस्य स्थो यजमानस्य चोदौ। इंद्रासोमा युवमस्माँ अविष्टमस्मिन्भयस्थे कृणुतमु लोकं॥ ॥ ॥हे

इंद्रासोमौ यं वैरिणं वृहथः हिंसिथः वनुष्यतिर्हिंसाकर्मेति यास्कः। तं क्रतुं द्वेषस्य कर्तारं प्र हि वृहथः हि प्रकर्षेणै
व खलु उन्मूलयथा इत्यर्थः। वृहू उद्यमने तौदादिकः। तथा रध्रस्य राधकस्य यजमानस्य चोदौ शत्रूणां प्रे
रकौ स्थो भवथः। तथा हे इंद्रासोमौ युवं युवां अस्माँ अविष्टमवतं अस्मिन्भयस्थे भयस्थाने घञर्थे कविधा
नमित्यधिकरणे कप्रत्ययः। मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं। तस्मिन्काले लोकं भयरहितं स्थानं कृणुतं। उ
इति पूरणः॥ ॥अथ सप्तमीमृचमाह॥ ॥ ॥न मा तमन्न श्रमन्नोत तंद्रन्न वोचाम मा सुनोतेति सोमं। यो
मे पृणाद्यो दद्यो निबोधाद्यो मा सुन्वंतमुप गोभिरायत्॥ ॥ ॥स इंद्रो मां न तमत् न तमयतु न ग्लपय
तु तथा न श्रमत् श्रांतं मा करोतु। तमु ग्लानौ श्रमु तपसि खेदे च। अनयोर्णिजभावः तयोर्लेट्यडागमः। छंदस्युभ
यथेति शप आर्द्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः। उत अपि च मा नं तंद्रत् न तंद्रयतु। तंद्र आलस्येन युक्तं मा

द्वि० ७ करोतु।तंद्राशब्दात्तत्करोतीतिणिच्।णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्येतिटिलोपः।अन्यत्पूर्ववत्।इंद्रायागायसोमंमा
सुनोतमाभिषुणुतेति।अन्यान्यजमानान्प्रतिनवोचामनब्रवाम।वक्तेश्छांदसोलुङस्थनोवेत्यत्रतथन
मतथानाश्वेनितस्यतबादेशः।तस्यपित्वेनङित्वाभावाद्गुणः।यइंद्रोमेममपृणात्कामान्पूरयेत्।यश्चद
दत्।अभीष्टंफलंदद्यात्।यश्चनिबोधात्।अस्मदीयंस्तोत्रंयावोगंअवगच्छेत्।यइंद्रःसुन्वंतंसोममभिषुण्वंतं
मांअस्मभ्यंदातव्यैर्गोभिःसहउपयात्।उपागच्छेत्।सइंद्रइतिशर्वत्रावयःपृणादित्यादिषुलेट्याडागमः॥
॥छ॥अथाष्टमीमृचमाह॥छ॥ ॥सरस्वतित्वमस्माँअविड्ढिमरुत्वतीधृषतीजेषिशत्रून्।त्यंचिच्छर्धंतंत
विषीयमाणमिंद्रोहंतिवृषभंशंडिकानां॥छ॥ ॥हेसरस्वतिसरणपतिदेवित्वंअस्मान्स्तोतॄन्अवि
ड्ढिरक्ष।रक्षार्थस्यावतेर्लेट्येतद्रूपं।तथामरुत्वतीमरुत्वतीमरुद्भिर्युक्तामध्यमस्थानावाक्सरस्वतीम
रुतश्चमध्यमस्थानस्थाः।अतस्तद्वतीमतीवधर्षयंती।शत्रून्शातयितॄन्।वितरणोजेषिजय।जयतेश्छांदसःश
पस्तु।किंचायमिंद्रःत्यंचितमसुरइंतिहतवान्।व्यत्ययेनभूतार्थेलट्।कीदृशं।शर्धंतंप्रहसनशीलं।भृशप्र
हसनात्तविषीयमाणंतविषाबलमिवोच्चरंतंसर्वस्यभंजनेशक्तंशंडिकानां।शंडामर्कावसुरपुरोहितौ।
शंडवंश्यानांमध्येवृषभंप्रधानं॥छ॥अथनवमीमृचमाह॥छ॥ ॥योनःसनुत्यउतवाजिघत्नुरभिख्यायतं
तिगितेनविध्य।बृहस्पतआयुधैर्जेषिशत्रून्द्रुहेरिषंतंपरिधेहिराजन्।हेबृहस्पतेयोजनोऽस्माकंसनुत्यःसनु
तरित्यंतर्हितनाम।अंतर्हितदेशेनवश्चोरःसगर्भसदृशसनुताभवत्।उतवाअपिवायोनिःजिघत्नुर्जिघांसुर्भ
वतितमभिख्यायसंवीक्ष्यतिगितेनतीक्ष्णेनायुधेनविध्यताडय।तथास्मदीयान्आयुधैरायोधनसाधनैरि
षादिभिर्जेषिजय।तथाहेराजन्राजमानबृहस्पतेद्रुहेद्रोग्ध्रेशत्रवेरिषंतंहिंसंतंवज्रंपरिधेहिपरितोधा ३०

Dr. Bhau Daji Memorial
डाक्टर भाऊदाजी स्मारक

ऋ० ७ यमद्धिपेत्यर्थः॥छ॥ अथ दशमीमृचमाह॥छ॥ ॥अस्माकेभिः सत्वभिः शूर शूरैर्वीर्या कृधि यानि ते कर्त्वानि।
ज्योगभूवन्ननुधूपितासो हत्वी तेषामा भरा नो वसूनि॥छ॥ ॥हे शूर शौर्यवन्निंद्र अस्माकेभिरस्माकीनैः
सत्वभिः परेषां सादकैः शूरैः शौर्योपेतैर्भटैः तानि वीर्याणि वीरकर्माणि कृधि कुरु यानि ते त्वया कर्त्वा
नि करणीयानि। इत्यर्थः। तेतावोकनिति करोतेस्त्वप्रत्ययः। ज्योक चिरकालं अभूवन् अनुधूपितासः धूपायमानहृ
दया मदीयाः शत्रवो भूवन्नासन् इत्वी तान् हत्वा स्नात्व्यादयश्चेतीकारः। तेषां शत्रूणां वसूनि धनानि नोऽस्म
भ्यं आ भर आहार॥छ॥ अथैकादशीमृचमाह॥छ॥ ॥तं वः शर्द्धं मारुतं सुम्नयुर्गिरोप ब्रुवे नमसा दैव्यं ज
नं। यथा रयिं सर्ववीरं नशामहा अपत्यसाचं श्रुत्यं दिवेदिवे॥छ॥ ॥हे मरुतः वो युष्माकं शर्द्धं बलं मारु ३१
तं मरुत्सम्बद्धरूपं दैव्यं देवेभ्यो द्रुणां सम्बद्धं जनं प्रादुर्भूतं एवं गुणविशिष्टं बलं नमसा नमस्कारेण हविषा

वा गिरा स्तोत्रेण उपब्रुवे स्तौमि। यथा येन प्रकारेण वयं सर्ववीरं सर्वैर्वीरैर्विशेषणं शत्रूणां प्रेरकैर्भटैरु
पेतं अपत्यसाचं अपत्यैरपतनहेतुभूतैः पुत्रादिभिरुपेतं श्रुत्यं श्रवणीयं प्रशस्यं भूरवं भूतं रयिं दिवेदिवे
प्रतिदिवसं नशामहै व्याप्नवाम नशतिर्व्याप्तिकर्मा लिङ्ग्यडागमः वितोन्यत्रेत्येकारः॥छ॥ ॥इति द्वितीय
स्य सप्तमे त्रयोदशो वर्गः॥छ॥ ॥अस्माकमिति सप्तर्चं नवमं सूक्तं गृत्समदस्यार्षं वैश्वदेवं अंत्या त्रिष्टुप्
शिष्टा जगत्यः। तथा चानुक्रांतं। अस्माकं सप्त वैश्वदेवं त्रिष्टुबंतमिति। विनियोगो लैंगिकः॥छ॥ तत्र प्रथमा
मृचमाह॥छ॥ ॥अस्माकं मित्रावरुणावतं रथमादित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा। प्र यद्वयो न पप्तन्वस्मनस्प
रि श्रवस्यवो हृषीवंतो वनर्षदः॥छ॥ ॥मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ आदित्यैः धात्रर्यमादिभिः द्वादशभिः
रुद्रैः एकादशसंख्याकैः वसुभिः ध्रुव इत्यादिभिः अष्टसंख्याकैः एवं त्रिभिर्देवगणैः सचाभुवा सहभवौ तौ स

दि० ७ इवर्त्तमानोयुवांअस्माकंरथंअन्नलाभायप्रवृत्तंअवतं।यद्यदास्मदीयारथाःवनस्पतिवसंत्यस्मिन्नितिव
नस्पतिवस्यतिनिवासस्थानंअणादिकोमनिम्।तस्मात्स्थानात्परित्तिपरिदेशांतरेपंचम्याःपरावध्यर्थेइति
सत्वं।अध्यर्थेउपर्यइतिवृत्तिः।वयोनपक्षिणइवप्रअपप्तन्प्रपतंतिप्रकर्षेणगच्छंति।पतेश्छांदसोलुङिलिदि
त्वात्त्रेरुआदेशः।पतःपुमितिपुमागमः।कीदृशावयंश्रवस्यवोन्नकामाःशुष्मीवंतःप्राप्तहर्षाःविनर्षदःव
नेवृक्षोदोनिषण्णाःसांदितिकश्छांदसोरेफोपजनः॥छ॥अथद्वितीयामृचमाह॥छ॥ ॥अधस्मानउदव
तासजोषसोरथंदेवासोअभिविक्षुवाजयुं।यदाशवःपद्याभिस्तित्रतोरजःपृथिव्याःसानोजंघनंतपाणि
भिः॥छ॥ ॥इसजोषसःसमनंप्रीयमाणाःदेवासोदेवाःअधअधुनानोस्माकंवाजयुंवाजमन्नंकाम ३२
यमानंगातिविशिषयुक्तंवारथंविक्षुप्रजासुजनपदेषुअभिअभिमुखंउदवतउदगमयते।अवतिरत्रग

त्यर्थः।यद्यदाभित्रयेयुक्ताःआशवोव्यापनशीलाअश्वापद्याभिःपादसाध्याभिर्गतिभिःरजोरजकंमार्गंति
त्रतःतरंगःतरतेःशानरिबहुलंछंदसीतिशपःश्लुः।बहुलंछंदसीत्यन्यासस्येत्वं।अन्यस्त्तानामादिरित्याद्यु
दात्तत्वं।पृथिव्याःप्रथितायाःभूमेःसानोसमुच्छ्रितेप्रदेशेपाणिभिःपाण्युपलक्षितैःपादैःजंघनंतअ
त्यर्थंगच्छंतिहंतेर्यङ्लुगंताच्छांदसोलङ्।व्यत्ययेनात्मनेपदं।बहुलंछंदसीतिशपोलुगभावः॥छ॥अथतृ
तीयामृचमाह॥छ॥ ॥उतस्यनइंद्रोविश्वचर्षणिर्दिवःशर्द्धेनमारुतेनसुक्रतुः।अनुनुस्थात्यवृकाभिरू
तिभिरथंमहेसनयेवाजसातये॥छ॥ ॥उतअपिचविश्वचर्षणिःविश्वस्यसर्वस्यद्रष्टा।यद्वाविश्वेचर्ष
णयमनुष्यायस्यपरिचारकाः।अथवाविश्वेसर्वेलोकाःचर्षणयोद्रष्टव्यायेनबहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामि
तिपूर्वपदांतोदात्तत्वं।मारुतेनमरुत्समूहरूपेणशर्द्धेनबलेनमहसुक्रतुःशोभनकर्माशोभनप्रज्ञो

दि० ७ वास्यस्पइइः अवृकाभिः हिंसकारहिताभिः ऊती रक्षाभिः सहितः सन् दिवो द्युलोकादागत्य नुञ्च
घनोस्माकं रथं अनुस्थासि आनुगुण्येनाधितिष्ठतु। छांदसः शपो लुक्। किमर्थं महे समं नाये महते ध
नाय तथा वाजसातये वाजस्यान्नस्य सातये संभजनार्थं ॥३॥ अथ चतुर्थीमृचमाह ॥३॥ ॥उत स्य
देवो भुवनस्य सक्षणिस्त्वष्टा ग्नाभिः सजोषा जूजुवद्रथं। इळा भगो बृहद्दिवोत रोदसी पूषा पुरंधिरश्विना
वधापती ॥३॥ ॥उत अपि च स्य सः देवो दानादिगुणयुक्तः भुवनस्य भूतजातस्य सक्षणिः सेवनीयः स
व्यः ग्नाभिर्देवपत्नीभिः छंदांसि वै ग्ना इति तैत्तिरीयकं। गायत्र्यादीनि छंदांसि च देवपत्न्य इत्युक्तं। सजोषाः
समानप्रीतिः एवंगुणविशिष्टस्त्वष्टा अस्मदीयं रथं जूजुवत् प्रेरयतु। जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः। अस्माण्यं ३२
तात् लुङि रूपं। तथा इळा तिसृणां देवीनां मध्ये इडाख्या देवी च रथं प्रेरयतु। बृहद्दिवा बृहन्महद्दीप्यतिद्यो

ततइति बृहद्दिवः इगुपधलक्षणः सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः तादृशो भगश्च प्रेरयतु। उत अपि च रो
दसी द्यावापृथिव्यौ पुरंधिर्बहुधीः पूषा पोषको देवश्च अध अधशब्दश्चार्थे पती सूर्याया भर्तारौ अश्विनौ च
एते सर्वे अस्मदीयं रथं प्रेरयंत्वित्यर्थः ॥३॥ अथ पंचमीमृचमाह ॥३॥ ॥उत त्ये देवी सुभगे मिथूदृशो
षासानक्ता जगतामपीजुवा। स्तुषे यद्वां पृथिवि नव्यसा वचः स्थातुश्च वयस्त्रिवया उपस्तिरे ॥३॥ ॥उत
अपि च त्ये ते प्रसिद्धे देवी द्यौ देव्यौ देवनशीले सुभगे शोभनधने मिथूदृशा मिथः परस्परं पश्यंत्यौ एवं
भूते उषासानक्ताश्वरात्रिश्च जगतां जंगमानां अपीजुवा प्रेरयित्र्यौ भवतः तस्मादस्मदीयमपि रथं प्रेर
यतां। उत तरोह्यावा द्यावापृथिव्यः प्रत्यक्षकृतः इह पृथिव्यः प्रत्यक्षकृतः इह पृथिवि वां युवां त्वा दिवं च नव्यसा न
वीयसा नवतरेण प्रशस्येन वचः वचसा सुपां सुलुगिति टाया लुक्। यद्यदा स्तुषे स्तुवे उत्तमस्य व्यत्यये

पृ० ७

नमध्यनः।तदानींस्थातुःस्थावरस्यव्रीह्यादेःसंबंधिपयोन्नंचरुपुरोडाशादिलक्षणं।त्रिवयाःवयइत्यन्न
नामसु।ओषधयश्चसोमात्मकानिहविर्लक्षणान्यन्नानियस्यतादृशोइंद्रयस्तिष्ठपस्तृणे।आज्येनोपस्तरणा
भिघारणैश्चसर्वप्रयच्छामीत्यर्थः।स्तृञ्आच्छादनेलङिउत्तमेछांदसोविकरणस्यलुक्।अत्रत्यस्वशब्दश्चस्त्र
णीतिनिपातानंतरंपदद्वयंपूरणः।उत्तरश्चातोरिति।ल्वनिपातेनयद्विहंतेतिनिपातप्रतिषेधः॥८॥ अथषष्ठीमृच
माह॥८॥ ॥उतवअंशंवसुभिराज्ञामिवस्मस्यहिर्बुध्न्योअजएकपादुत।त्रितऋभुक्षाःसविताचनोदधे
पांनपादाशुहेमाधियाशमि॥८॥ ॥उतअपिचहेदेवाःवशिष्ठामिवश्वेतिसंप्रत्यर्थश्चयः।अस्मत्त
स्तुतिकामयमानानांवोयुष्माकंशंसंस्तुतिंसंप्रतिशमसिकामयामहे।वशकांतौ।इदंतोमसिःआदि ३४
प्यादिनासंप्रसारणंछांदसोवर्णलोपः।उतअपिचअहिर्बुध्न्यः।बुध्नमंतरिक्षंतत्रभवोहीनादेवःअजए

कपात्।नजायतइत्यजःएकएवपद्यतेगच्छतीत्येकपात्।अत्रएकपात्संज्ञकःसूर्यःत्रितस्त्रीर्णतमःऋभुक्षाः
उरुक्षयउरुनिवासःऋभूणांनिवासयितावाइंद्रश्चसवितासर्वस्यप्रसविताचनोस्मदंदधेविदधातु।अस्म
भ्यंकरोतु।तथाआशुहेमाशीघ्रगामी।हिगतावित्यस्मादन्येभ्योपिदृश्यंतइतिमनिन्।तादृशःअपांनपा
त्।अपांपौत्रीयस्थानीयोग्निः।अद्भ्यओषधिवनस्पतयोजायंतेओषधिवनस्पतिभ्यश्चायमग्निर्जायतइत्य
ग्नेरपांपौत्रत्वं।सचधियास्तुत्याशमिशमीतिकर्मनाम।यज्ञकर्मणिप्रीतोभवत्वितिशेषः।यद्वाधियाक
र्मणाअस्मदीयेनपरिचरणलक्षणेनशमिशंसुखंतंनिमित्तंभवत्वितिशेषः॥८॥ अथसप्तमीमृचमाह॥
॥८॥ ॥एतावोवश्म्युद्यतायजत्राअतक्षन्नायवोनव्यसेसं।श्रवस्यवोवाजंचकानाःसप्तिर्नरथ्योअह
धीतिमश्याः॥८॥ ॥हेयजत्रायजनीयाविश्वेदेवाःवोयुष्मदीयानिएतानिउद्यतानिवचांसिवश्मि

द्वि० ७ कामयेनव्यसेनवतरायस्तुत्यतमाययुष्मद्गणाय।हेआयवोमनुष्याःकमितातिस्तोत्राणि
समनन्दन्समस्कुर्वन्।किमिच्छंतःश्रवस्यवःश्रवणीयंयशोन्नंवाआत्मनइच्छंतःवाजंबलंचकानाःका
मयमानाःकन्नदीभिकोतिगतिष्ठालिटःकानच्।रथ्योरथसंबंधीसमितिर्नसर्पणशीलोश्वइवयुसभगः
धीतिमस्मदीयंकर्मत्रिरश्याःआप्नोत्।अश्नुव्याप्तौव्यत्ययेनपरस्मैपदम्‌अध्यामो।बहुलंछंदसीतिविकरण
स्यलुक्॥८॥ ॥इतिद्वितीयस्यसप्तमेचतुर्दशोवर्गः॥८॥ ॥अस्यमेत्यष्टर्चंदशमंसूक्तं।गृत्समदस्या
र्षंषष्ठ्याद्यास्तिस्रोनुष्टुभःशिष्टाःपंचगत्याःप्रथमाद्यावापृथिवीयाततोद्वेऐंद्र्योत्वाष्ट्र्यौवाततोद्वेराका
देवत्येद्वेसिनीवालीदेवत्येअंत्यागुंग्वादिषड्देवताका।तथाचानुक्रांतं।अस्यमेष्टौगात्संत्र्यनुष्टुबंतं ३५
द्यावापृथिव्यैकाद्वेऐंद्र्योवाद्वेद्वेराकासिनीवाल्योरंत्यालिंगोक्तदेवतेति।आभिप्लविकेचतुर्थेहनिवैश्व

देवशस्त्रेआद्यस्तृचोद्यावापृथिवीयनिविद्धानः।तथाचसूत्रितं।अस्यमेद्यावापृथिवीइतितिस्रस्तंमेअपइति
वैश्वदेवमिति॥८॥तत्रैषाप्रथमामृचमाह॥८॥ ॥अस्यमेद्यावापृथिवीऋतायतोभूतमवित्रीवचसःसिषा
सतः।ययोरायुःप्रतरंतेइदंपुरउपस्तुतेवसूयुर्वांमहोदधे॥८॥ ॥द्यावापृथिवीहेद्यावापृथिव्यौऋताय
ऋतंयज्ञमात्मनइच्छतःसिषासतःयुवांसंभक्तुमिच्छतःवचसःवक्तीतिवचाःस्तोताअसुन्।स्तोतास्यमेम
मअवित्रीअवित्र्यौपालयित्र्यौभूतंभवतंययोर्द्यावापृथिव्योरायुरन्नंप्रतरंप्रकृष्टतरंस्तुत्यमतइतिशेषः
इदमिदानींतेद्यावापृथिव्यौउपस्तुतेतत्रस्थितेःस्तोत्रेनिःस्तुतेवांयुवांवसूयुःधनकामोहंमहोमहतःवि
भक्तिव्यत्ययःमहतास्तोत्रेणपुरोदधेपुरस्करोमि॥८॥अथद्वितीयामृचमाह॥८॥ ॥मानोगुह्यारिपआयो
रह्नंदभन्मानआभ्योरीरधोदुच्छुनाभ्यः॥८॥श्रीपर॥ मानोवियोःसख्याविद्धितस्यनःसुम्नायतामनसातत्वमे॥

रु० ७ ॥७॥ ॥हे इंद्रत्वष्टर्वा आयोर्मनुष्यस्य शत्रुभूतस्य गुह्या गोप्याः ज्ञातुमशक्याः रिपो हिंसारूपाः मायाः नो
स्मान् अहन् नु उपजन्महणमेतत्। अहनि रात्रौ च मा दभन् मा हिंसिषुः तथा नोस्मान् आभ्यो दुच्छुनाभ्यः शुनमि
ति सुखनाम दुःशुनाः दुच्छुनाः सुखकारिणीभ्यः नोस्मान् मा रीरधः वशं मा नैषीः रध्यतिर्वशगमन इति यास्कः
रध हिंसासंराध्योः अस्मा एयं ताच्छुद्रिरूपं। अपि च नोस्माकं सख्या सख्यानि सखित्वानि मा वियोः त्वया वि
युक्तानि मा कार्षीः। अपि तु नोस्माकं नस्य तत् सखित्वं सुम्नायता सुखमस्माकमिच्छता मनसा विद्धि जा
नीहि क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी॥७॥ ॥तव त्वा तादृशं त्वां ईमहे
अनिमितफलं याचामहे। सुपां सुलुगिति तच्छब्दादुत्तरस्या विभक्तेर्लुक्॥७॥ ॥अथ तृतीयामृचमा ३८
ह॥७॥ ॥अहेळता मनसा श्रुष्टिमा वह दुहानां धेनुं पिप्युषीमसश्चतं। पद्याभिराशुं वचसा च वाजिनं

D: BHAU DAJI
MEMO...

त्वां हिनोमि पुरुहूत विश्वहा॥७॥ ॥हे इंद्रत्वष्टर्वा अहेळता अक्रुध्यता मनसा श्रुष्टिं सुखकरीं दुहानां दो
ग्ध्रीं पिप्युषीं प्रवृद्धां पीनाप्यायी वृद्धौ लिटः क्वसुः लिङ्यङोश्चेति पीभावः उगितश्चेति ङीप् संप्रसारणमिति
संप्रसारणं शासिवसिघसीनां चेति षत्वं। असश्चतं असक्तावयवां एवंभूतां धेनुं गां आ वह आनीय सुखयेन प्रा
पय। अपि च हे पुरुहूत बहुभिराहूतेंद्र त्वष्टर्वा पद्याभिः पादगतिभिः आशुं व्यापनशीलं त्वं वचसा वाचा च
वाजिनं वेगवंतं त्वां विश्वहा सर्वेष्वहस्सु हिनोमि निघुतिभिः प्रेरयामि। हिनोतेर्ह्वा च। पत्नीसंयाजेषु गृहपतेः
प्राक् सिनीवाल्यौ यष्टव्ये। तत्र राकाया राकामहमित्याद्या याज्यानुवाक्ये सूत्रितं च राकामहं सिनी
वालीं कुहूमहमिति द्वे याज्यानुवाक्ये इति। तथा असिमारुतेप्येतेध्याये सूत्रितं च। राकामहमिति द्वे इति॥
॥७॥ तयोराद्यामत्र चतुर्थीमृचमाह॥७॥ ॥राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना। सीव्यत्व

द्वि० ७ पः सूच्याछिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यं ॥ ॥ ॥ सं० पौर्णमासी राकानामदेवी सुहवां स्वाह्वा
नां आह्वानप्रयोजनकारिणीं सुष्टुता शोभनया स्तुत्या अहं हुवे आह्वयामि सुष्टुती शब्दात्तृतीयैकवचनस्य सु
पां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घ ईकारः। सा च सुभगा शोभनधना नोस्माकमाह्वानं शृणोतु श्रुत्वा च त्मना आत्मना स्वय
मेव बोधतु अस्मदभिप्रायं बुध्यतां च अपः कर्म पुत्रोत्पादनलक्षणं सूच्या सूचिस्थानीयया अछिद्यमानया अ
विछिन्नयानुग्रहबुध्या सीव्यतु संतनोतु। यथा वस्त्रादि सूच्या स्यूतं चिरं तिष्ठति एवमिदं करोतु कृत्वा च वी
रं विक्रांतं शतदायं बहुधनं बहुप्रदं वा उक्थ्यं प्रशस्यं पुत्रं ददातु ॥ ॥ अथ पंचमीमृचमाह ॥ ॥ ॥ या
स्ते राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददासि दाशुषे वसूनि। ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि सहस्रपोषं सु ३७
भगे रराणा ॥ ॥ ॥ हे राके देवि सुपेशसः शोभनरूपास्ते तव याः सुमतयः शोभना बुद्धयः याभिर्मतिभिः

दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वसूनि धनानि ददासि प्रयच्छसि अद्येदानीं ताभिर्मतिभिः सहिता त्वं सुमनाः शो
भनमना भूत्वा उपागहि उपागच्छ। गमेश्छांदसः शपो लुक्। अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः। असिद्ध
वदत्राभादित्यस्यासिद्धत्वाद्धेर्लुगभावः। किं कुर्वती। हे सुभगे शोभनधने सहस्रपोषं सहस्रसंख्याकस्य धनस्य
पुष्टिं रराणा ददती। रादाने व्यत्ययेन शानच् छांदसः शपः श्लुः। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ ॥ सिनीवा
ल्या यागे सिनीवालीत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये सूत्रितं तृ पर्षुदारुदर्तां तत्रानुवाक्या ॥ ॥ सूक्ते षष्ठीमृचमा
ह ॥ ॥ ॥ सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा। जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिड्ढि नः ॥ ॥ ॥ दृष्टचंद्रा अ
मावास्या सिनीवाली हे सिनीवालि पृथुष्टुके पृथुजघने पृथुसंहते वा या त्वं देवानां स्वसासि स्वयं सारिणी भगिनी वा भव
सि सा त्वं आहुतं आभिमुख्येनाग्नौ प्रक्षिप्तं हव्यं अस्मदीयं हविः जुषस्व सेवस्व। किंच हे देवि सिनीवालि नोस्माकं

द्वि॰ ७ प्रजां पुत्रादिकां दिदिड्ढि उपचिनु अतिसर्जय वा देहीत्यर्थः। दिह उपचये लोटि छांदसः शपः श्लुः। दिश अतिसर्ज
नइत्यस्माद्वा॥६॥ अथ सप्तमीमृचमाह॥ ॥या सुबाहुः स्वंगुरिः सुषूमा बहुसूवरी। तस्यै विश्पत्न्यै
हविः सिनीवाल्यै जुहोतन॥७॥ ॥या सिनीवाली सुबाहुः शोभनबाहुः स्वंगुरिः शोभनांगुलिः सुषूमा सुष्ठु प्र
सवित्री॥ षूङ् प्राणिप्रसवे। अन्येभ्योपि दृश्यत इति मनिन्। उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। तस्यै सिनीवाल्यै विप
श्पत्न्यै विशां पालयित्र्यै विभाषा सपूर्वस्येति पत्युर्नकारांतादेशः। अस्मयादित्वेन भत्वाद्विशो जश्त्वाभावः। परा
दिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। हे ऋत्विग्यजमानाः हविर्जुहोतन जुहुत। तमतनप्तनथनाश्चेति
तनबादेशः॥७॥ अथाष्टमीमृचमाह॥ ॥या गुंगूर्या सिनीवाली या राका या सरस्वती। इंद्राणीमह्व ऊतये ३९
वरुणानीं स्वस्तये॥८॥ ॥अत्र गुंगूशब्देन राकासिनीवाल्योः साहचर्यात् कुहूरुच्यते। या गुंगूस्तामह्वे आ

ह्वयामि एवमुत्तरत्रापि योज्यं। इंद्राणीमिंद्रस्य पत्नीं ऊतये रक्षणार्थं आह्वे आह्वयामि तथा वरुणानीं वरुणस्य प
त्नीं स्वस्तये अविनाशायाह्वयामि। इंद्रवरुणेत्यादिना ङीप्। आनुगागमश्च॥८॥ ॥इति द्वितीयस्य सप्तमे पंच
दशो वर्गः॥ ॥इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयमंडले तृतीयोनुवाकः
॥चतुर्थेनुवाके एकादश सूक्तानि तत्रा ते पितरिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं गृत्समदस्यार्षं त्रैष्टुभं रौद्रं। अनुक्रां
तं च। आ ते पंचोना रौद्रमिति। शूलगवादिषु इदं सूक्तं अनेन सूक्तेन प्रतीपेक्षितपशुं यायात् इति तत्र। कद्रुद्राय इमा
रुद्राय आ ते पितरिति रुद्रविषोनुवाका। सूत्रितं च। आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु प्रवत्रवे वृषभाय श्वितीचे इति द्वे
इति। अत्र शौनकः चतुर्दश्यामुपोष्यैकं च्छन्नसूक्तं रुद्रस्य जुहुयाच्छतं। आ ते सूक्तेन रौद्रेण प्रत्यृचं वाग्यतः शुचिः॥१॥ प्र
भ्यांयजं चरुं स्तुत्वा भावाद्विपश्च ज्ञानं करां। हविः शेषेण वर्तेत्तेनिकांतरमतंद्रितः॥२॥ षण्मासाज्जयेन्मृत्युं रोगेष्ट

द्वि० ७ पस्तिच्यतइति॥छ॥सेषासूक्ते प्रथमामृचमाह॥छ॥ ॥आतेपितर्मरुतांसुम्नमेतुमानःसूर्यस्यसंदृशोयु
योथाः।अभिनोवीरोअर्वतिक्षमेतप्रजायेमहिरुद्रप्रजाभिः॥छ॥ ॥हेमरुतांपितःमरुत्संज्ञानांदेवानामु
त्पादकरुद्रपरमपिछंदसीतिषष्ठ्यंतस्यपूर्वामंत्रितांगवद्भावात्सर्वानुदात्तत्वं।तेत्वदीयंअस्मभ्यंदातव्यं
सुम्नंसुखंएतुआगच्छतु।रुद्रस्यचमरुतांपितृत्वमिदंपित्रेमरुतामाख्यायिकासुखेनावदिष्म।तथात्वंनोस्मा
न्सूर्यस्यसंदृशःसंदर्शनान्मायुयोथाःमापृथक्कार्षीः।युमिश्रणामिश्रणयोः।लङिश्लौछांदसःशपःश्लुः।छंदस्य
नयथेत्यार्द्धधातुकत्वेनङित्त्वाभावाद्गुणः।अर्वतिशत्रोरर्त्तव्योवाअर्वेतिश्रुतेः।नोस्माकंवीरःवीर्यवान्पु
त्रादिःअभिक्षमेतअभिभवतु।यद्वावीरस्त्वंनोस्मान्अभिक्षमेथाःअस्मान्कृतापराधान्अभिक्षमस्व।हेरु ३९
द्रप्रजाभिःपुत्रपौत्रादिभिःप्रजायेमहिप्रभूतास्याम॥छ॥अथद्वितीयामृचमाह॥छ॥ ॥त्वादत्तेभीरुद्रशंत

मेभिःशतंहिमाअशीयभेषजेभिः।व्यस्मद्द्वेषोवितरंव्यंहोव्यमीवाश्चातयस्वाविषूचीः॥छ॥ ॥हेरुद्रत्वादत्तेभिः
त्वयादत्तैःशंतमेभिःअतिशयेनसुखकारैर्भेषजैरौषधैः।शतंहिमाःशतंहेमान्शतसंवत्सरान्अशीयव्याप्नु
यां।अश्नोतेर्लिङिछांदसोविकरणस्यलुक्।अपिचअस्मदस्मत्तःद्वेषोद्वेष्टॄन्विचातयस्वविनाशय।तथाअंहः
पापंवितरमत्यंतंविचातयस्व।अमीवारोगान्विषूचीःविष्वग्गमनाःअंचतीःकृत्स्नशरीरव्यापकान्रोगान्विचात
यस्वअस्मत्तःपृथक्कृत्यविनाशाय॥छ॥अथतृतीयामृचमाह॥छ॥ ॥श्रेष्ठोजातस्यरुद्रश्रियासितवस्तम
स्तवसांवज्रबाहो।पर्षिणःपारमंहसःस्वस्तिविश्वाअभीतीरपसोयुयोधि॥छ॥ ॥हेरुद्रजातस्योत्पन्नस्यस
र्वस्यजगतोमध्येश्रियाऐश्वर्येणश्रेष्ठःप्रशस्यतमोसिभवसि।तथाहेवज्रबाहोआयुधहस्तरुद्रतवसांप्र
वृद्धानांमध्येतवस्तमःअतिशयेनप्रवृद्धोसि।सत्वंनोस्मान्अंहसःपापस्यपारंतीरंस्वस्तिक्षेमेणपर्षिपारय

द्वि० ७ तथारपसःपापस्यअमीतिरनिगमनानियुयोधिपृथक्कुरु।योतछांदसःशपःश्लुः।वांछंदसीत्यनित्यत्वस्यविक
ल्पनाद्भित्वाभावेअङ्गिन्तश्चेतिदीर्घः॥छ॥अथचतुर्थीमृचमाह॥छ॥ ॥मात्वारुद्रचुक्रुधामानमोभिर्मादुष्टुती
वृषभसहूती।उन्नोवीरांअर्पयभेषजेभिर्भिषक्तमंत्वाभिषजांशृणोमि॥छ॥ ॥हेरुद्रत्वात्वांनमोभिः
अयथाक्रियमाणैर्नमस्कारैर्हविर्भिर्वामाचुक्रुधाममाक्रोधयामक्रुद्धमाकाभक्रुधयाकोपेअस्माएणंता
दुष्टुतिरूपंहेवृषभकामानांवर्षितःदुष्टुतीदुष्टुत्याअशोभनयास्तुत्यामाचुक्रुधामेत्येवतयासहूती
सहूत्याविसदृशैरन्यैर्देवैःसहाह्वानेनमक्रोधयाम।अथोदित्वस्मानन्यूनेनसहाह्वानेनक्रुद्धोनवति।मत्वंनो
स्माकंवीरान्पुत्रान्भेषजेभिःत्वदीयैर्भेषजैरौषधैःउदर्पयउन्नतंसंयोजय।हेरुद्रत्वात्वांभिषजांचिकित्सा ४०
विज्ञानांमध्येभिषक्तमंअतिशयेनभिषज्यस्यकर्त्तारंशृणोमिप्रथमोदैव्योभिषगितिचमंत्रांतरेणुक्तं॥छ॥

॥अथपंचमीमृचमाह॥छ॥ ॥हवीमभिर्हवतेयोहविर्भिरवस्तोमेभीरुद्रंदिषीय।ऋदूदरःसुहवोमानोअस्यैबभ्रुः
सुशिप्रोरीरधन्मनायै॥छ॥ ॥योरुद्रःहविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिःसहितैर्हवीमभिराह्वानैःस्तुतिलक्षणैःहव
तेआहूयते।हूयतेर्व्यत्ययेनकर्मणिकर्तृप्रत्ययः।बहुलंछंदसीतिह्वयतेःसंप्रसारणं।तंरुद्रंस्तोमेभिःस्तो
त्रैरवदिषीयअवखंडयामिपृथक्करोमि।अपगतक्रोधंकरोमीत्यर्थः।दोअवखंडने।व्यत्ययेनात्मनेपदं।बहु
लंछंदसीतित्वं।ऋदूदरःऋदूदरोमृदूदरइतियास्कः।सुहवःशोभनाह्वानःबभ्रुःभर्त्तासर्वस्यबभ्रुवर्णोवा।सुशि
प्रःशिप्रेहनूनासिकेवाशोभनशिप्रःएवंगुणविशिष्टःसरुद्रःअस्यैमनायैहन्मीतिमन्यमानाबुद्धिर्मतातस्यै
नोस्मान्मारीरधत्मावशंनैपीत्।रध्यहिंसासंराध्योः।अस्माएणंतादुष्टुतिरूपं।रध्यतिर्वशगमनइतियास्कः॥
॥छ॥ ॥इतिद्वितीयस्यसप्तमेषोडशोवर्गः॥छ॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥छ॥ ॥उन्मामंदवृषभोमरुत्वान्

द्वि० ७

क्षीयसावयसानाधमानं।घृणीवछायामरपाअशीयाविवासेयंरुद्रस्यसुम्नं॥छ॥ ॥वृषभनःकामानांवर्षि
तामरुत्वान्मरुद्भिःयुक्तोरुद्रःनाधमानंयाचमानंमामांत्वक्षीयसादीप्तेनवयसान्नेनउन्ममंदउत्कर्षे
णतर्पयत्‌अपिचाहंघृणीवछायांयथासूर्यकिरणसंतप्तःछायांप्रविशतिएवंरुद्रस्यसुम्नंसुखंअरपाअ
पापःसन्अशीयव्याप्नुयांतदर्थंतंरुद्रमाविवासेयंपरिचरेयंविवासतिःपरिचरणकर्मा॥छ॥अथस
प्तमीमृचमाह॥छ॥ ॥क्वस्यतेरुद्रमृळयाकुर्हस्तोयोअस्तिभेषजोजलाषः।अपभर्तारपसोदैव्यस्या
भीनुमावृषभचक्षमीथाः॥छ॥ ॥हेरुद्रतेतवमृळयाकुःसुखयितास्यःसहस्तःक्वकुत्रवर्ततियोहस्तो
भेषजःभेषजस्यहेतुःजलाषःसर्वेषांसुखकरोस्तिभवंतिसहस्तोविद्यतएवतेनहस्तेनमांरक्षेतिभावः।अ ४१
पिचहेवृषभकामानांवर्षितः।दैव्यस्यदेवकृतस्यरपसःपापस्यअपभर्ताअपहर्ताविनाशयितात्वं

कृतापराधंमांनुक्षिप्रंअभिचक्षमीथाः।अभिचक्षमस्वाक्षमस्वसहस्वेतेलिङिछांदसःशपःश्लुः।बहुलंछंदसी
तिईडागमः।रुद्रादेवास्यपाशोवपापुरोडाशाद्विषांक्रमेणबभ्रवइत्याद्याधस्तिस्रोयाज्याःप्रबभ्रवेवृषभा
यश्वितीचइतितिस्रआपश्वानान्नासत्याःपुरस्तादिति।छ।तत्राद्यासूक्तेअष्टमीमृचमाह॥छ॥ ॥प्रब
भ्रवेवृषभायश्वितीचेमहोमहींसुष्टुतिमीरयामि।नमस्याकल्मलीकिनंनमोभिर्गृणीमसित्वेषंरुद्रस्य
नाम॥छ॥ ॥बभ्रवेविश्वस्यभर्त्रेबभ्रुवर्णायवावृषभायकामानांवर्षित्रेतद्दनुग्रसह्यकारिणेवाश्विती
चेश्वेत्यमंचते।श्विताधर्णेवअणादिकइन्प्रत्ययः।श्वितामंचतीति।अंचतेर्ऋत्विगित्यादिनाक्विन्।चतुर्थ्येकव
नेअचइत्यकारलोपेचावितिदीर्घत्वं।उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वं।एवंगुणविशिष्टायमहतेमहीम
हतोपिमहतींसुष्टुतिंशोभनस्तुतिंप्रेरयामिप्रकर्षेणोच्चारयामि।हेस्तोतः।कल्मलीकिनंज्वलतोनामधेय

रु॰ ७ मेतद्वाह्वलेतं। कलयत्यपगमयतीति कलयमिति कल्मलीकं तेजः। तद्वंतं रुद्रं नमोभिर्नमस्कारैर्हविर्भिर्वा
नमस्यः स्तुत्य वयं च रुद्रस्य महादेवस्य त्वेषं दीप्तं नाम सुम्नमभिसुम्नाभिः संकीर्तयामः। दृशाष्टेकर्त्र्यादि
कः। इदं नोमसिद्यादीनां ह्रस्वः॥छ॥ अथ नवमीमृचमाह॥छ॥ ॥स्थिरेभिरंगैः पुरुरूप उग्रो बभ्रुः शुक्रेभिः
पिपिशे हिरण्यैः। ईशानादस्य भुवनस्य भूरेर्न वा उ योषद्रुद्रादसुर्यं॥छ॥ ॥स्थिरेभिः स्थिरैर्दृढैरंगैः अ
वयवैर्युक्तः पुरुरूपः अष्टमूर्त्यात्मिकैर्बहुभी रूपैरुपेतः उग्रः उद्गूर्णः तेजस्वी बभ्रुर्भर्ता बभ्रुवर्णो वा
रुद्रः शुक्रेभिर्दीप्तैः हिरण्यैर्हिरण्मयैर्हितरमणीयैर्वा अलंकारैः पिपिशे दीप्यते पिश अवयवे कर्म
णि लिट्। ईशानादीश्वरात् अस्य भुवनस्य भूतजातस्य भूरेर्भर्तुः रुद्रात् असुर्यं असु क्षेपणे अस्मेरुरन् ४२
असुरः क्षेप्ता तत्र साधुः असुर्यं बलं न वा उ योषत् नैव पृथग्भवति। यौतेर्लेट्यडागमः। सिब्बहुलं लेटीति

सिप्॥छ॥ अथ दशमीमृचमाह॥छ॥ ॥अर्हन्बिभर्षि सायकानि धन्वार्हन्निष्कं यजतं विश्वरूपं। अर्हन्निदं
दयसे विश्वमभ्वं न वा ओजीयो रुद्र त्वदस्ति॥छ॥ ॥हे रुद्र त्वं अर्हन् अर्हो योग्य एव सन् सायकानि शरान्
धनुश्च बिभर्षि धारयसि। तथा अर्हन्नेव यजतं यजनीयं पूजनीयं विश्वरूपं बहुविधरूपयुक्तं निष्कं हारं बि
भर्षि तथा अर्हन्नेव इदं विश्वं सर्वं अभ्वं अहन्नाम्मेतत् अतिविस्तृतं जगत् दयसे रक्षसि। दय रक्षणे। रु
द्र त्वत्त्वत्तोऽन्यत् किंचित् ओजीयः ओजस्वितरं बलवत्तरं न वा अस्ति न खलु विद्यते अतस्त्वमेवाक्रव्यापा
रेषु योज्य इत्यर्थः। ओजस्शब्दात्मत्वर्थीयो विनिः तत आतिशायनिक ईयसुन्। विन्मतोर्लुक्। टेरिति टिलोपः॥छ॥
॥ ॥इति द्वितीयस्य सप्तमे सप्तदशो वर्गः॥छ॥ ॥प्रयाणे मृगस्यामनोज्ञस्य वचः श्रुत्वा स्तुहि श्रुतमित्येतां
जपेत्स्वस्त्रि तं च। स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानमिति मृगस्येति॥छ॥ सेषा त्रैकादशीमृचमाह॥छ॥ ॥स्तुहि श्रु

रु० ७ तंगर्त्तसदंयुवानंमृगंनभीममुपहत्नुमुग्रं।मृळाजरित्रेरुद्रस्तवानोन्यंतेअस्मन्निवपंतुसेनाः॥ग॥ ॥हे
स्तोतःश्रुतंविश्रुतंप्रख्यातंरुद्रंस्तुहि।कीदृशंगर्त्तसदंगर्त्तोरथस्तत्रसीदंतंयुवानंनित्यतरुणंमृगंनभीमं
मृगंसिंहमिवभयंकरंउपहंतुंउपहंतारंशत्रूणांउग्रमुद्गूर्णं।हेरुद्रत्वंस्तवानःअस्माभिःस्तूयमानःसन्जरि
त्रेस्तोत्रेमह्यंमृळसुखयतेत्वदीयाःसेनाःअस्मदन्यंअस्मद्व्यतिरिक्तंपुरुषंनिवपंतुनिघ्नंतु॥ब॥अथद्वाद
शीमृचमाह॥ग॥ ॥कुमारश्चित्पितरंवंदमानंप्रतिनानामरुद्रोपयंतं।भूरेर्दातारंसत्पतिंगृणीषेस्तुतस्त्वं
भेषजारास्यस्मे॥ब॥ ॥वंदमानंआयुष्मान्भवसौम्येतिस्तुवंतंपितरंकुमारश्चित्यथाकुमारश्चिदित्थं
तदुपमार्थे।रुद्रउपयंतमस्मत्समीपेगच्छंतंत्वांप्रतिननामप्रतिनतोस्मि।अपिचभूरेर्बहुनोधनस्यदाता ४२
रंसत्पतिंसतांपालयितारं।पत्यावैश्वर्यइतिशब्दपदप्रकृतिस्वरत्वं।हेरुद्रएवंभूतंत्वांगृणीषेस्तोमिमियपस्ति

उत्तिंडोनवंतातिसेआदेशाः।स्तुतस्त्वंअस्मेअस्मभ्यंभेषजानिरासिदेहि॥ग॥अथत्रयोदशीमृचमाह॥ब॥
॥ ॥यावोभेषजामरुतःशुचीनियाशंतमावृषणोयामयोभु।यानिमनुरवृणीतापितानस्ताशंचयोश्चरु
द्रस्यवश्मि॥ग॥ ॥इमरुतोरुद्रपुत्रावोयुष्माकंयायानिभेषजाभेषजानिअस्मदारोग्यहेतुभूतान्योषधा
निशुचीनिशुद्धानिनिर्मलानिसंति।हेवृषणःकामानांवर्षितामरुतःयायानिचयुष्मदीयानिचयुष्मदीयानिचभेष
जानिशंतमाअतिशयेनसुखकराणियायानिचभेषजानिमयोभुमयोभूनिमयसःसुखस्यभावयितॄणिनो
स्मान्पितामनुःयानिभेषजानियुष्मदीयान्यवृणीतवानृतातानिभेषजानिरुद्रस्यमहादेवस्यसंबंधिशंच
योश्चयपश्मनीयानांरोगाणामपशमनंयावनीयानांभयानांयद्यावनंअस्मत्तःपृथक्करणंतदुभयंववश्मि
कामये।वशकांतो।आदादिकः॥ग॥अथचतुर्दशीमृचमाह॥ब॥ ॥परिणोहेतीरुद्रस्यवृज्याःपरित्वेषस्य

द्वि० ७ दुर्मतिर्महीगात्।अवस्थिरामघवद्भ्यस्तनुष्वमीढ्वस्तोकायतनयायमृळ॥छ॥ ॥रुद्रस्यमहादेवस्यहेतिरा
युधंनोस्मान्परिवृज्यात्परिवर्जयतुतथात्वेषस्यदीप्तस्यरुद्रस्यमहीमहतीदुर्मतिःदुःखकारिणीबुद्धिश्च
परिगात्अस्मान्वर्जयित्वान्यत्रगच्छतु।अपपरीवर्जने।हेमीढ्वःसेचनसमर्थरुद्रस्थिरास्थिराणित्वदीयानि
धनूंषिमघवद्भ्यःहविर्लक्षणधनयुक्तेभ्योयजमानेभ्यःअवतनुष्वअवततज्यानिकुरुतथातोकायास्मत्पु
त्रायतनयायतत्पुत्रायचमृळसुखंकुरु॥छ॥अथपंचदशीमृचमाह॥छ॥ ॥एवाबभ्रोवृषभचेकिता
नयथादेवनहृणीषेनहंसि।हवनश्रुन्नोरुद्रेहबोधिबृहद्०॥छ॥ ॥हेबभ्रोजगतोभर्तःबभ्रुवर्णवावृषभ
कामानांवर्षितःचेकितानसर्वज्ञानतद्देवद्योतमानरुद्रयथायेनप्रकारेणनहृणीषेनक्रुध्यसिनचहं ४४
सिहृणीङ्लज्जायांअयंतुक्रुध्यतिकर्मणि।एवंहवनश्रुत्अस्मदीयमाह्वानांशृण्वन्नोस्मान्हेरुद्रइह

स्मिन्देशेबोधिबुध्यस्वविदस्वविदथेयज्ञेस्मदेवासुवीराःशोभनपुत्राःशोभनपुत्राःसंतःबृहत्प्रौढंत्वयंदत्तो
त्रंवदेमउच्चारयाम॥छ॥ ॥इतिद्वितीयस्यसप्तमेष्टादशोवर्गः॥छ॥ ॥धारावराइतिपंचदशर्चंद्वितीयंसू
क्तं।गार्त्समदंमारुतंअंत्यात्रिष्टुप्।शिष्टाजगत्यः।तथाचानुक्रांतं।धारावरामारुतंत्रिष्टुबंतमिति।पृष्ठ्याभिप्ल
वषडहयोस्तृतीयेहन्याग्निमारुतशस्त्रस्यइदंमारुतनिविद्धानं।सूत्रितंचवैश्वानरायधिषणांधारावरामा
रुतंत्रिष्टुबंतमिति।पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोस्तृतीयेहन्याग्निमारुतशस्त्रस्यइदंमारुतनिविद्धानं।सूत्रितंचवै
श्वानरायधिषणांधारावरामारुतस्त्वमग्नेप्रथमोअंगिराइत्याग्निमारुतमिति।छ।तत्रप्रथमामृचमाह॥छ॥
॥ ॥धारावरामरुतोधृष्ण्वोजसोमृगानभीमास्तविषीभिरर्चिनः।अग्नयोनशुशुचानाऋजीषिणोभृमिंधम
तोअपगाअवृण्वत॥छ॥ ॥धारावराःउदकधारयांनरिद्धिमावृण्वंतायक्षाधारणंधृतानांस्थिराणांहर्त्रादी

५६०

नांनिवारयितारोवाजनयितारः धृष्ण्वोजसः धारषांधर्षकेणबलेनयुक्ताःअतएवमृगानभीमाःसिंहाइवभयंक
राःतविषीभिरात्मीयैर्बलैर्वृष्टिप्रदानादिनाअर्चिनःसर्वंजगत्पूजयंतःअग्नयानशुशुचानाःदीप्ताग्नयइवदी
दीप्यमानाःशुचदीप्तौलिटःकानच्।ऋजीषिणःऋजीषमुदकंतद्वंतः।यद्वाऋजीषोपगतसारःसोमःतेनयु
क्ताःतृतीयसवनेह्याग्निमारुतेमरुतःस्तूयंतेतत्रचासवनद्वयेअभिषुतंगतसारंसोममभिषुण्वंति।अ
तस्तेषांतद्वत्त्वं।एवंभूतामरुतःभृमिंभ्राम्यंतंमेघंधमंतःवर्षणार्थंइतस्ततःप्रेरयंतःगाःतदंतर्गता
वृष्ट्याख्याआपःअपावृण्वतअपावृतान्कुर्वंतियथासावेर्दर्शयंतेतथाप्रवर्षंतीत्यर्थः।यद्वाभृमिणाख्यावाणा
विशेषंधमंतोवादयंतःगाःवलनाम्नासुरेणापिहिताःअपावृण्वतअपगतावरणाअकुर्वन्॥१॥अथद्वि ४५
तीयामृचमाह॥२॥ ॥द्यावोनस्तृभिश्चितयंतखादिनोव्यभ्रियानद्युतयंतवृष्टयः।रुद्रोयद्वोमरुतोरु

क्मवक्षसोवृषाजनिपृश्न्याःशुक्रऊधनि॥२॥ ॥स्तृभिर्नक्षत्राणामितिनक्षत्रैर्द्यावोनयथाद्युलोकाश्चितयं
तंचितयंतिस्वात्मानंज्ञापयंति।चितीसंज्ञाने।प्रकाशयंतइत्यर्थः।तथाखादिनःशत्रूणांखादकामरुतःस्वकी
येराभरणैर्ज्ञातयंते।यद्वाखादःकटकंतद्वंतःसंतःप्रकाशंतेतथावृष्टयोवर्षकामरुतःअभ्रियानअ
भ्रेषुभवाविद्युतइव।विद्युतयंतसर्वंजगद्विद्योतयंतिप्रकाशयंति।अभ्रशब्दात्भवार्थेसमुद्राभ्राद्घइति
घप्रत्ययःशेषः।प्रत्यक्षकृतः।रुक्मवक्षसःरुक्मंरोचमाणंभरणंवक्षस्युरसियेषांतादृशाहेमरुतःयद्य
स्माद्वोयुष्मान्वृषा।सेचनसमर्थोरुद्रोमहादेवःपृश्न्याःपृश्निर्माध्यमिकावाक्तस्याःसंबंधिनिशुक्रेनिर्मले
ऊधनिउधस्थप्रदेशेअजनिअजनयततदानीमितिसर्वत्रसंबंधः।यद्वापृश्निर्नानावर्णाइयंभूमिःपुरागोरू
पधरासीत्तस्यांमहेशोवृषोभूत्वामरुतउत्पादयामासेत्याचक्षते।तदत्रोच्यते।हेमरुतोयद्यस्माद्वोयु

दि० ७ स्मान्वृषावृषावृषरूपोरुद्रःपृश्न्यागोःशुक्रेनिर्मलेऊधसिपयसउत्पत्तिस्थानेअजनिअजीजनततस्मा
द्युयंएवंमहानुभावाजाताइत्यर्थः।तथाचतैत्तिरीयकं।पृश्नियैवैपयसोजाताइति॥ब॥अथतृतीयामृच
माह॥ब॥ ॥उक्षंतेअश्वाँअत्याँइवाजिषुनदस्यकर्णैस्तुरयंतआशुभिः।हिरण्यशिप्रामरुतोदविध्व
तःपृक्षंयाथपृषतीभिःसमन्यवः॥ब॥ ॥मरुतःअश्वान्व्यापकान्लोकान्उक्षंतेसिंचंति।अश्व्याप्तौ
औणादिकःक्वन्प्रत्ययः।आजिषुसंग्रामेषुअत्यानिवसततगामिनस्तुरगानयथाखेदापनोदायउदकैः
सिंचंतितद्वत्अपिचतेमरुतःआशुभिःशीघ्रमातेरश्वैःनदस्यशब्दतोमेघस्यकर्णैःछातेर्मध्यंप्रदेशैस्तु
रयंतेवर्षणार्थंविशुक्रस्यादनायत्वरितंगच्छंति।तुरत्वरणे।शेषःप्रत्यक्षकृतः।हेहिरण्यशिप्राःशिप्रंशिर ५६
स्त्राणंसुवर्णमयंशिरस्त्राणंयेषांतेसमन्यवःसमानवयस्काःसमानक्रोधावाहेमरुतःदविध्वतःमहीरुहादि

Dr. BHAU DAJI

कंकंपयतोयूयं।धूञ्कंपनइत्यस्माद्यङ्लुगन्ताद्यस्यादौवेतद्रूपंनिपात्यते।पृषतीभिःयुष्मद्रथोयोजिताभिःश्वेतबि
दुंकिताभिःमृगीभिःवडवाभिर्वावृक्षंअन्ननामैतत्हविर्लक्षणमन्नवंतंयजमानंअर्शआदित्वादच्॥
याथगच्छथ॥ब॥अथचतुर्थीमृचमाह॥ब॥ ॥पृक्षेताविश्वाभुवनाववक्षिरेमित्रायवासदमाजीरदा
नवः।पृषदश्वासोअनवभ्रराधसऋजिप्यासोनवयुनेषुधूर्षदः॥ब॥ ॥पृक्षवतिहविर्लक्षणान्नयुक्ताय
यजमानायताताविश्वासर्वाणिभुवनान्युदकानिमित्रायवाशब्दउपमार्थः।मित्रायेवसदंसदाआववक्षिरेम
रुतआवहंति।यद्वावाशब्दोऽवधारणेमित्रभूतायजमानायैवपृक्षेत्रेनिमित्तभूतेसतिवृष्ट्युदकान्यावहंतिकीदृ
शामरुतःजीरदानवःक्षिप्रदानाःपृषदश्वासःपृषद्भिःश्वेतबिंदुभिर्युक्ताअश्वायेषांतेतथोक्ताःअनवभ्रराधसः
भ्रशाभ्रंशेअधःपतनेअकत्रंशानमवभ्रःडोन्यत्रापिदृश्यतइतिडप्रत्ययः।नास्त्यवभ्रंशोयस्येतिबहुव्रीहौ

ऋ॰ ७ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं।अनवभ्रत्वंशानरहितंराधोधनोपशांतेबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृति
स्वरत्वं।जिगीषासोनऋजुअकुटिलंप्राप्नुवतोगच्छंतोश्वाइववयनेषुमध्येस्पर्द्धिःधुरिमेधस्यवहनेसी
दंतोनिषण्णाइत्यर्थः॥ब॥ ॥अथपंचमीमृचमाह॥ब॥५ ॥इंधन्वभिर्धेनुभीरप्शदूधभिरध्वस्मभिःप
थिभिर्भ्राजदृष्टयः।आहंसासोनस्वसराणिगंतनमधोर्मदायमरुतःसमन्यवः॥ब॥ ॥समन्यवःसमा
नमनस्काःसमानक्रोधाःसमानतेजसोवाहेमरुतःभ्राजदृष्टयोदीप्यमानायुधाःयूयंइंधन्वभिःसमिंधन
वद्भिःइंधनशब्दाच्छंदसीवनिपावितिमत्वर्थीयोवनिप्।छांदसोवर्णलोपः।धेनुभिःप्रीणयित्रीभिःरप्शा
दूधभिःविरप्शीतिमहन्नाममहोधस्कैःऊधांसिजलस्रोतोमार्गाः।यद्वारपालपर्यंकायांवाचि।शब्दायमा ४७
नोभूतप्रदेशैःअध्वस्मभिःध्वंसनरहितैःपथिभिःपतंतिगच्छंतिपंथानोमेघाःएवंभूतोमघैःसद्मार्गैरेव

वाआगतंनआगच्छत।किमर्थंमधोर्मदायसोमस्यमदार्थं।तत्रदृष्टांतःहंसोनयथाहंसाःस्वसराणिस्वकी
यानिवासस्थानानितोप्राप्नुवंतितद्वत्॥ब॥ ॥इतिद्वितीयस्यसप्तमेएकोनविंशोवर्गः॥ब॥अथषष्ठीमृचमाह
॥ब॥ ॥आनोब्रह्माणिमरुतःसमन्यवोनरांनशंसःसवनानिगंतन।अश्वामिवपिप्यतधेनुमूधनिकर्ता
धियंजरित्रेवाजपेशसं॥ब॥ ॥समन्यवःसमानमनसःसमानक्रोधावाहेमरुतधनास्माकंब्रह्माणिअन्न
नामेतत्।अन्नानिसवनानिअनिषुतसोमलक्षणानिहवींषिआगंतन।आगच्छत।गमेर्लोटिछांदसःशपो
लुक्।तप्तनप्तनथनाश्चेतितस्यतनबादेशः।अतएवङित्वाभावादनुनासिकलोपाभावः॥तत्रदृष्टांतः॥नराशं
सःनरामस्माकंशंसःशंसनीयंस्तोत्रंयथाआगच्छतद्वत्।नरशब्दात्षष्ठीबहुवचनस्यानित्यमारामशासन
मितिनुडभावः।शंसःकर्मणिघञ्।तत्रआद्युदात्तः।सुपांसुलुगित्यमःसुआदेशः।आगत्यचधेनुंउदकदानेनप्री

६१.७ णाधितारमंतत्वामिवपिप्यतयथाश्वापीनाचयवानवंतितद्वन्मेघंवर्षणसमर्थंआप्यायितंकुरुतेत्यर्थः॥
अपिवज्ररिन्नैःस्तोत्रैर्वाउपेशसंवाप्नेरन्नैराशिष्टंपिशअवयवोधियंकर्मकर्तृकुरुतकरोतेश्छांदसःशपो
लुक।हर्नवित्तछहस्यतवादेशः॥छ॥ अथसप्तमीमृचमाह॥छ॥ ॥तन्नोदातमरुतोवाजिनंरथआपानं
ब्रह्मचितयद्दिवेदिवे।इषंस्तोतृभ्योवृजनेषुकारवेसनिंमेधामरिष्टंदुष्टरंसहः॥छ॥ ॥हेमरुतःतंयुत्रं
नोस्मभ्यंदातदत्तप्रयच्छतछांदसः।शपोलुक्।कीदृशंवाजिनमन्नवंतंवारथेरंहणोयुष्मदीयेआगमान
निमित्तभूतेसतिदिवेदिवेप्रतिदिवसंचिंतयन्प्रज्ञापयन्युष्मद्गुणप्रख्यापकंब्रह्मस्तोत्रंआपानंआप्नुवं
तंअपिचइषमन्नंस्तोतृभ्योस्मभ्यंदातप्रयच्छततथावृजनेषुसंग्रामेषुकारवेस्तोत्रेवचनव्यत्ययः।शत्रुनि ५८
रहिंसितंदुस्तरंशत्रुभिस्तरीतुमशक्यंसहोबलंचप्रयच्छत॥छ॥ अथाष्टमीमृचमाह॥छ॥ ॥यद्युंजतेमरु

तोरुक्मवक्षसोश्वान्रथेषुभगआसुदानवः।धेनुर्नशिश्वेस्वसरेषुपिन्वतेजनायरातहविषेमहीमिषं॥छ॥ ॥
रुक्मवक्षसः।रोचमानानरणोरस्काः।सुदानवःशोभनदानामरुतःयद्यदारथेषुभगेभजनीयेस्थानेधुरीत्यर्थः।
अश्वानायुंजतेआभिमुख्येनयुक्तान्कुर्वन्तितदानीमेवरातहविषेदत्तहविष्काययजमानायमहीमहतीमि
षमन्नंतत्कारणभूतमुदकंवास्वसरेषुस्वकीयेषुगृहेषुपिन्वतेसिंचंतिकरंतिपिविसेचने।तत्रदृष्टांतः।
धेनुर्नशिश्वेयथाधेनुप्रस्नुतस्तनीमनास्तकीयायवत्सायवत्सायक्षीरंप्रयच्छतितद्वत्॥छ॥ अथनवमीमृच
माह॥छ॥ ॥योनोमरुतोवृकतातिमर्त्योरिपुर्दधेवसवोरक्षतारिषः।वर्त्तयततपुषाचक्रियाभितमव
रुद्राअशसोहंतनावधः॥छ॥ ॥हेमरुतःयोमर्त्योमनुष्यःवृकतातिआदानेवृकज्येष्ठाभ्यांतिलतातिलौ
चछंदसीतिस्वार्थिकस्तातिल्प्रत्ययः।तादृशःसन्नोस्मान्रिपुर्दधेरिपुतयाआत्मानंधारयति।हेवसावा

द्वि० ७ वासयितारोमरुतः।रिषोहिंसकादस्मान्रक्षतपालयतअस्माकंशत्रुभूतंमर्त्यंतपुषातापयित्र्याचक्रिया
कृष्याव्ययाशक्त्याअभिवर्त्तयत।हेरुद्राःरुद्रपुत्राःयद्वारोरूयमाणाद्रवंतः।अशसोनक्षकस्यअशसोज
नस्त्यस्माद्दोणादिकोसिप्रत्ययः।तादृशस्यराक्षसादेर्वधःहननसाधनमायुधंअवहंतनअवयुत्यास्म
त्तःपृथक्कृत्यनाशयत।हंतेर्लोटितिप्तनप्तनथनाश्चेतितनप्।।छ।।अथदशमीमृचमाह।।छ।। ।।चित्रंतद्वो
मरुतोयामचेकितेपृश्न्यायदूधरप्यापयोदुहुः।यद्वानिदेनवमानस्यरुद्रियास्त्रितंजरायजुरतामदाभ्याः
।।छ।। ।।हेमरुतःवोयुष्माकंचित्रंचायनीयंयामप्रापणंचेकितेसर्वैर्ज्ञायते।इदानींपरोक्षवदाह।अपिश
ब्दःप्रसिद्धौ।यद्यदाखलुपृश्न्याःमाध्यमिकायावाचःसंबंधिनंऊधःउदकंमेघंआपयःप्रापयितारोमरुतः ४९
दुहुःदुहंतिदुहेश्छांदसोलिट्बहुलंछंदसीतिचेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः।यद्वायदाचनवमानस्यस्तुवतःत्रि

तस्यनिदेनिंदकायशत्रवेहिंसायांऋतवंतइतिशेषः।निदिकुत्सायांक्विप्चेतिक्विप्।तदानींहेअदाभ्याःअहिं
स्याःरुद्रियाःरुद्रस्यपुत्रामरुतःत्रितमृषिंजुरताहिंसताशत्रूणांजरायजरणायविनाशायअभूतेतिशेषः
।।छ।। ।।इतिद्वितीयस्यसप्तमेविंशोवर्गः।।छ।। ।।अथैकादशीमृचमाह।।छ।। ।।तान्वोमहोमरुतएवयाव्नो
विष्णोरेषस्यप्रभृथेहवामहे।हिरण्यवर्णान्ककुहान्यतस्रुचोब्रह्मण्यंतःशंस्यंराधईमहे।।छ।। ।।हेमरु
तःएवयाव्नःएवंगंतव्यंस्तोत्रंयज्ञंवागच्छंतःमहइतिमहानुभावांस्तान्वोयुष्मान्विष्णोर्व्यापकस्यइद
चमसादिषुसर्वत्रव्याप्यवर्त्तमानस्यएषणीयस्यप्रार्थनीयस्यसोमस्यप्रभृथेप्रहरणेअभिषवादिनिःप्र
कर्षेणसंपादनेसतिहवामहेआह्वयामहिरण्यवर्णान्हितरमणीयवर्णत्वात्ककुहान्श्रेष्ठान्स्तुत्यात्वा
एवंभूतान्स्तोतायतस्रुचःयागायोद्यतस्रुचःब्रह्मण्यंतःब्रह्मस्तोत्रंतदिच्छंतोवयंशंस्यंप्रशंसनीयंराधोध

६० ७

नेईमहेयाचामहे॥ब॥ अथद्वादशीमृचमाह॥ब॥ ॥तेदशग्वाःप्रथमायज्ञमूहिरेतेनोहिन्वंतूषसोव्युष्टिषु
उषानरामीररुणैरपोर्णुतमहोज्योतिषाशुचतागोअर्णसा॥ब॥ ॥इमेरुतःदशग्वाःयेदशभिर्मासैःसि
द्धिंगताअंगिरसस्तपःकृत्वाप्रथमाआदित्येभ्यःप्रथमभाविनःसंतःयज्ञमूहिरेअवहन्‌आदित्यानामंगि
रसांचस्वर्गमिनंप्रतिस्पर्द्धमानानांमध्येपूर्वमेषामंगिरसोयागाननुष्ठायेस्वर्गंप्राप्ताःतथाचश्रूयते।आ
दित्याश्चैवह्वासन्नंगिरसश्चतेनेग्निनाग्निमयजंतेतितादृशास्तेउषसोव्युष्टिषुविवासेषुप्रभातेषुसंसुनो
स्मानहिन्वंतुप्रेरयंतुइंगितोदृष्टांतः।रामीःकृष्णवर्णाःरात्रीःउषानयथाउषाःअरुणैरारोचमानैःस्वतेजोभिः
अपोर्णुतेअपवृणोतेत्यपसारयतितथामहोमहताशुचतादीप्यमानेनगोअर्णसागच्छदुदकेनज्योति ५०
षासूर्यस्येनतमोनिवारयंतिसूर्यमंडलमावृतोवृत्रादीन्हत्वासर्वंजगत्प्रकाशयंतीत्यर्थः॥ब॥ अथत्रयो

दशीमृचमाह॥ठ॥ तेक्षोणीभिररुणेभिर्नांजिभीरुद्राऋतस्यसदनेषुवावृधुः।निमेघमानाअत्येनपाजसासुश्चंद्रं
वर्णंदधिरेसुपेशसं॥ठ॥ ॥रुद्रारुद्रपुत्रास्तेमरुतःक्षोणीभिःशब्दकारिभिर्वाणाख्यैःकृष्णवाणाविशेषैःअ
रुणेभिर्नांजिभिःनशब्दःसमुच्चयेआरोचमानैरुक्मवर्णैर्वारूपाभिव्यंजकैरलंकारैश्चसममन्विताःसंतःऋतस्यो
दकस्यसदनेषुनिवासस्थानेषुमेघेषुवावृधुःवर्द्धंतअपिचअन्येनसततगामिनाशीघ्रंव्याप्नुवतायाज
साआत्मीयेनबलेननिमेघमानाःनितरामेधाःइदंकंचिंतयंतःस्तेसुश्चंद्रंशोभनाह्लादनेषुपेशसंपे
शःसंपेशःइतिरूपनामशोभनरूपंवर्णंदधिरेकांतिंधारयंति॥ठ॥ अथचतुर्दशीमृचमाह॥ठ॥ ॥
तांइयानोमहिवरूथमूतयउपघेदेनानमसागृणामसि।त्रितोनयान्पंचहोतॄनभिष्टयआववर्तदव
राञ्चक्रियावसे॥ठ॥ ॥तान्मरुतोमहिमहत्वरूथ्यंवरणीयंप्रशस्तंधनंतन्मरुतःऊतयेरक्षणार्थं

१६० ७ इयानः इयानाः याचमाना वयं।सुपां सुलुगिति जसः सुः।एना अनेन नमसा नमस्कारेण स्तोत्रेण वा उपेत्य
पेत्य स्तृणीमसि स्तुमः।षेति पदस्सरणः।एनेत्यत्र सुपां सुलुगिति तृतीयाया आजादेशः।सप्तु च ये त्रितस्त्रिषि
ष्वयेनान् मरुतः पंचदशोदृन् अध्यात्मं प्राणापानादि पंचवृत्त्यात्मना वर्तमानान् अतएव ह्योमनिष्पा
दकान् अनिष्टये अभिलषितसिद्ध्यर्थं च क्रियानातिचक्रेण अवसे अवनं संगच्छ आवर्तनास्वस्मान्निर्जि
गमिश्र प्राणान् स्वात्माभिमुखमावर्तयेत्।यद्वा चक्रियास्त्र शूरव्येनायुधेन युक्तात् अवासं स्तुत्यादिभिः
तर्पयित्वमावर्तयत्।तान्सुमइतिशब्दस्रसंबंधः।वर्तवदिति निष्टनेस्यंताच्छुचि चंउरूपं॥७॥ अथ पंचदशी
मृचमाह॥७॥ ॥ययारधं पारयथात्यंहो यया निदो मुंचथ वंदितारं।अर्वाची सा मरुतो या व ऊतिरोषु ५१
वाश्रेव सुमतिर्जिगातु॥७॥ ॥हेमरुतः यया ऊत्या रधं मारकं यजमानं अंहः पापं अतिक्रमयथ।यया

ऊत्या वंदितारं स्तोतारं निंदो निंदकस्य शत्रोः सकाशात् मुंचथ मोचयथ।इमरुतो वो युष्मदीया या ऊतिः
सा अर्वाची अस्मदभिमुखा न वतु।तथा सुमतिर्युष्मदीया शोभना मतिः अनुग्रहात्मिका बुद्धिः स्ववाश्रे
व हंभारवं कुर्वती।धेनुरिव वत्सं सुष्ठु जिगातु एव गच्छतु।अस्मान् प्रतिसर्वथा आगच्छत्वित्यर्थः॥७॥
॥ ॥इति द्वितीयस्य सप्तमे एकविंशो वर्गः॥७॥ ॥उपेमिति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमपां
नपाद्देवताकं।तथाचानुक्रांतं।उपेमपोन त्रियमिति।सूक्तविनियोगो लैंगिकः॥७॥ ॥तत्रेषा प्र
थमामृचमाह॥७॥ ॥उपेमसृक्षि वाजयुर्वचस्यां चनो दधीत नाद्यो गिरो मे।अपांनपादाशुहेमा कुवि
त्स सुपेशसस्करति जोषिषद्धि॥७॥ ॥वाजयुः वाजमन्नमात्मन इच्छन् अहं इमे नां वाचस्यां वचसः स्तो
त्रस्येच्छां उपासृक्षि उपासृजामि उत्पादयामि।अपांनपातं स्तोतुं प्रवृत्तोस्मीत्यर्थः।सृजेश्छांदसो लुङ्।

ऋ० ७ लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति सिचः कित्वाद्गुणाभावः स्वनाद्योनदीनांशब्दकारिणीनामेषस्थानमपांसंबंधी आ
शुहेमा आशुशीघ्रंगंता हिगतावित्यस्मादन्येभ्योपिदृश्यंतइतिमनिन्।एवंभूतोपांनपात् अपांपौत्रस्तू
नायन्।अद्भ्यओषधिवनस्पतयोजायंतेओषधिवनस्पतिभ्यएषोग्निर्जायतइतिपौत्रत्वं।एतत्संज्ञकोदेवः
गिरःगृणातीतिगीःस्तोत्राणिस्याममक्तकुवित्बहुनामैतत्।बहुलंचनःअन्नंदधात्दधातुविदधात्वप्र
यच्छत्वित्यर्थः।अपिवास्मान्सुपेशसःशोभनरूपान्शोभनालंकारान्वाकरतिकरोतु।करोतेर्व्यत्यये
नशप्।कःकरतकरतिरुधिरतेष्वनदितेविसर्जनीयस्यसत्वं।हियस्मादयंदेवःजोषिषत्स्तोत्राणि
सेवतेतस्मात्स्मानेवमनुगृह्णात्वित्यर्थः।जुषीप्रीतिसेवनयोः।लेट्यडागमः।विकरणःसिब्इडागमश्च ५२
हिचेतिनिघातप्रतिषेधः॥१॥अथद्वितीयामृचमाह॥१॥ ॥इमंस्वस्मैहृदआसुतष्टंमंत्रंवोचेमकु

विदस्यवेदत्।अपांनपादसुर्यस्यमह्नाविश्वान्यर्योभुवनाजजान॥१॥ ॥अस्मैअपांनपात्संज्ञकाये
देवायहृदोहृदयात्सुतष्टंसुष्ठुनिर्मितंइमंमंत्रंसुष्ठुआभिमुख्येनवोचेमब्रवाम।अस्यअस्मानिरुक्तमिमंमं
त्रंकुवित्।विदत्वेदत्बहुलंजानातु।वर्त्तेत्विड्डागमः।निपातैर्यद्यदिहंतेतिनिघातप्रतिषेधः।किंस्तोत्रमिति
चेदुच्यते।अयंस्वामीअपांनपात्संज्ञकोवैद्युतोग्निःअसुर्यस्यअसुरःशत्रून्हंतातस्यस्वभूतस्यबल
स्यमह्नामहिम्नामहत्वेनविश्वासर्वाणिभुवनाभुवनानिहृष्टकदकानिहृष्टक्रन्त्यादनेनभूतजातानिवा
जजानजनयामास।आपोनप्त्रीयेवसतीवरीसमापेवाधनाक्षुपामाक्षुसमन्यायंतीत्येषानुवक्तव्या।स्र
पितंत्वसमन्यायंत्स्फपयंत्यन्याइतितार्थदेशाइतिइतिसारस्वतेचशास्त्रेयद्यसुअभ्यानिपन्नंतदानीमपो
नप्त्रीयस्वरुःकार्यः।तात्रैषैवयाज्या।सूत्रितंच।समन्यायंत्यन्याइत्यातःसमानंसर्वेषामिति।१॥सैषास्तू

DR BHAU DAJI

५६० ७ कृतीयामृचमाह॥ब॥ ॥समन्यायंत्युपयंत्यन्याःसमानमूर्वंनद्यःपृणंति।तमूशुचिंशुचयोदीदि
वांसमपांनपातंपरितस्थुरापः॥ब॥ ॥अन्यावरिष्याआपःसंयंतिभूम्यासंगच्छंते।अन्याश्चपूर्वंतत्राव
स्थिताउपयंतिउपगच्छंतितानाःसर्वाःआपःसमानंसहनद्योनदीभूताःसर्वाःसमुद्रमध्येवर्त्तमानंवडवान
लंपृणंति।पृणप्रीणने।तोदादिकाः।तमुतामेवामांनपातंशुचिनिर्मलंदीदिवांसंदीप्यमानंदीप्यमानदी
देतिछांदसोदीप्तिकर्मा।लिटःक्वसुःवस्वेकाजाद्धसामितिनियमादिडभावः।छंदसिचेतिवक्तव्यमिति
वचनाद्द्विर्वचनाभावः।एवंभूतंशुचयःशुद्धाआपःपरितस्थुःपरिवृत्यतिष्ठंति।एषहिवैद्युताग्निरूपेणमे
घेवर्त्तमानोस्मानूर्जाजनदितिबुध्वावडवानलरूपेणवर्त्तमानंतंपर्युपासतइत्यर्थः।यद्वा।अन्याएकध ५२
नाख्याआपःसंयंतिचात्वालोत्करयोर्मध्येवसतीवरीभिःसंगच्छंते।अन्याःवसतीवर्याख्याआपश्चउपयं

तिउपगच्छंति।एकमत्यभासाभवंति।एताश्चमिलित्वायज्ञंसाधयंत्यस्यचाध्यदृष्टिद्वारानयोर्भूत्वाकुर्वंपृणं
तीत्यादिसमानं।एवंह्याम्नायोवाअस्पर्द्धंतवयंपूर्वंयज्ञंवक्ष्यामइत्यादिकंब्राह्मणंविनियोगश्चानुसृष्यते
॥ब॥अथचतुर्थीमृचमाह॥ब॥ ॥तमस्मेरायुवतयोयुवानंमर्मृज्यमानाःपरियंत्यापः।सशुक्रेभिःशि
क्वभीरेवदस्मेदीदायानिध्मोघृतनिर्णिगप्सु॥ब॥ ॥तमपांनपातमग्निंअस्मेराअस्मयमानाःदर्परहि
तायुवतयःयुवानंयुवराजमिवमर्मृज्यमानाःअत्यर्थमलंकुर्वाणाआपःमृजूशौचालंकारयोःपरि
यंतिपरितोगच्छंति।प्राप्नुवंति।घृतनिर्णिक्क्षरणशीलोदकनिर्णेजनः।यद्वानिर्णिगितिरूपनाम।दीप्ति
रूपःसोपांनपादग्निःअप्सुमेघांतर्गतासुसमुद्रगतासुवामध्येअनिध्मःइंधनरहितएवसन्सन्अस्मे
अस्माकंरेवद्धनयुक्तमन्नंयथाभवतितथाशुक्रेभिःशुभ्रैर्निर्मलैःशिक्वभिस्तेजोभिःदीदायदीप्यते॥

द्वि० ७ ॥अथपंचमीमृचमाह॥छ॥ ॥अस्मैतिस्रोअव्यथ्यायनारीर्देवायदेवीर्दिधिषंत्यन्नं॥कृताइवोपहि
प्रसर्स्रेअप्सुसपीयूषंधयतिपूर्वसूनां॥छ॥ ॥नारीर्नेत्र्यःतिस्रोदेवीर्देव्यःइळासरस्वतीभारत्या
ख्याःअव्यथायअव्यथनायास्मैदेवायापांतेअन्नंसोमाख्यंदिधिषंतिधारयंति।धिषशब्दे।जौहोत्यादिक
व्यत्ययेनांतादेशः।धातूनामनेकार्थत्वादत्रधारणार्थः।अप्सूदकेषुकृताइवउपप्रसस्रे।प्रसरंति।सृ
गतौ।लिटिईरयोरेइतिरेआदेशः।छांदसोइलादिशेषाभावः।यस्मादेवंतस्मात्पूर्वसूनांपूर्वब्रह्मणः
सकाशादुत्पन्नानामपांपीयूषंसारभूतंसोमाख्यममृतंसोपांनपादग्निर्धयतिपिबति॥छ॥ ॥इतिद्वि
तीयस्यसप्तमेद्वाविंशोवर्गः॥छ॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥छ॥ ॥अश्वस्यात्रजनिमास्यचस्वर्द्रुहोरिषः ५४
संपृचःपाहिसूरीन्।आमासुपूर्षुपरोअप्रमृष्यंनारातयोविनशन्नानृतानि॥छ॥ ॥अत्रास्मिन्नपांन

पात्संज्ञकेदेवेअश्वस्यजनिमजन्मभवति।अपांनप्त्राचेतिष्ठितात्समुद्राच्चैश्रवसोजातत्वात्।किंबहुना
अस्यचस्वःसुष्ठुअरणीयस्यसर्वस्यजगतोजन्मास्मिन्नेवभवति।अयंहिमेघमध्येवर्त्तमानोवृष्टिक्षारे
णासर्वंजगज्जयतितादृशोपांनपात्वंद्रुहःद्रोग्धुरपद्रोग्धुरिषोहिंसकस्यचसंपृचःसंपर्कात्सूरीन्स्तोतॄनस्मा
न्पाहिरक्षआमासुअपरिपक्वासुपूर्षुपूरयितव्यासुप्सुपरःपरस्तात्वर्त्तमानंअप्रमृष्यंअप्रधृष्यमानं
देवंअरातयःअदातारःपुरुषाःनविशन्ननप्राप्नुवंति।नशतिर्व्याप्तिकर्मालेट्यडागमः।अनृतानिमा
यिनरक्षांसिचनप्राप्नुवंति॥छ॥अथसप्तमीमृचमाह॥छ॥ ॥स्वआदमेसुदुघायस्यधेनुःस्वधांपी
पायसुभ्वन्नमत्ति।सोअपांनपादूर्जयन्नप्स्वअंतर्वसुदेयायविधतेविभाति॥छ॥ ॥योअपांनपात्
स्वेदमेस्वकीयेगृहेअंतरिक्षेआसादनि।यस्यचधेनुर्माध्यमिकावाक्सुदुघासुखेनदोग्ध्व्याभवति॥

६०.७ सदेवःस्वधांहिऋद्कंपीपायवर्द्धयति।प्यायिवृद्धौ।लिटिछंदसिपीभावः।स्वन्तुस्वस्वरूपं।वृष्टेःसकाशमुत्प
न्नंहविर्लक्षणमन्नंचअत्तिभक्षयति।सोयांनपात्संज्ञकोदेवःऊर्जयन्बलंकुर्वन्अप्संतःमेघस्थास्वप्सुम
ध्येविभ्रतेपरिविरते।यजमानायवसुदेयायधनदानार्थंविभातिविशेषेणदीप्यते॥७॥अथाष्टमीमृचमा
ह॥८॥ ॥योअप्स्वाशुचिनादैव्येनऋतावाजस्रउर्वियाविभाति।वयाइदन्याभुवनान्यस्यप्रजायंतेवीरुधः
श्चप्रजाभिः॥८॥ ॥योअपांनपात्ऋतावाऋतमित्युदकनामतद्वान्सत्यवान्वाअजस्रोनित्यःएकरूपेण
सदावर्तमानःउर्वियाउरुविस्तीर्णःअप्सुमेघस्थास्वप्सुमध्येशुचिनाशोचकेनदैव्येनदेवसंबंधिनातेजसाआसमंता
द्विभातिविशेषेणप्रकाशते।अस्यापांनपातःअन्याअन्यानिभुवनानिसर्वाणिभूतजातानिवयाइत्शाखावय ५५
वाधनुंउषधयःप्रजाभिःपुष्पफलादिभिःसहअस्मादेवप्रजायंते।एवोक्तिःसारस्वतसत्रस्यापोनप्त्रीयेचरावपां

नपादाहीत्येषानुवाक्या।सूत्रितंच।अपांनप्त्रेचरुमपांनपादाह्यस्थादुपस्थमिति॥७॥सैषासूक्तेनवमीमृ
चमाह॥७॥ ॥अपांनपादाह्यस्थादुपस्थंजिह्मानामूर्ध्वोविद्युतंवसानः।तस्यज्येष्ठंमहिमानंवहंतीर्हिर
ण्यवर्णाःपरियंतियह्वीः॥८॥ ॥अपांनपादित्संज्ञकोग्निःउपस्थंअपामुपस्थानंअंतरिक्षंअपांह्यस्थात्आ
स्थितवानारूढवान्खलुकिंकुर्वन्जिह्मानांकुटिलगतीनामपांमध्येऊर्ध्वःस्वयमूर्ध्वंज्वलन्विद्युतंविद्यो
तमानंमेघंवसानःआच्छादयन्अंतरिक्षमास्थायवर्षणंकृतवान्तस्यवर्षितुरपांनपातःज्येष्ठंप्रशस्य
तमंमहिमानंमाहात्म्यंवहंतीःवहंत्यःसर्वत्रप्रापयंत्यःयह्वीर्यह्व्यःमहत्यःहिरण्यवर्णाःनदीनामैतत्।हि
रण्यवर्णानिर्मलरूपानद्यःपरियंतिपरितोगच्छंति।अपांनपात्रामइत्याहशिरसाकंप्रवरुणायोत्पादिताइतिकृ
तज्ञतयदीयंमहात्म्यंसर्वत्रप्रकटयंत्यइवनद्यःप्रवहंतीत्यर्थः॥८॥अथदशमीमृचमाह॥७॥ ॥हिर

५६० ७ ण्यरूपःसहिरण्यसंदृगपांनपात्सेदुहिरण्यवर्णः।हिरण्ययात्परियोनेर्निषद्याहिरण्यदाददत्यन्नमस्मै॥ब॥
॥ ॥सोऽपांनपात्हिरण्यरूपःरूप्यतइतिरूपंशरीरंसुवर्णमयशरीरःहितरमणीयःशरीरोवातथाहिरण्य
संदृक्सम्यक्पश्यंतीनिसंदृशइंद्रियाणिसुवर्णमयेंद्रियःहितरमणीं।यद्वियोवासङ्सएवापांनपात्
हिरण्यवर्णःहिरण्यसदृक्कांतियुक्तःएवंभूतःसन्हिरण्ययात्सुवर्णमयाद्योनेःस्थानात्पर्युपरिनिष
द्योपविश्यराजतइतिशेषः।अस्मैईदृग्विधायापांनपातेहिरण्यदाःदक्षिणारूपस्यसुवर्णस्यदातारोय
जमानाःअन्नंहविर्लक्षणंददातिप्रयच्छंति॥ब॥ ॥इतिद्वितीयस्यसप्तमेत्रयोविंशोवर्गः॥ग॥ ॥अथै
कादशीमृचमाह॥ग॥ ॥तदस्यानीकमुतचारुनामापीच्यंवर्धतेनप्तुरपां।यमिंधतेयुवतयःसमित्था ५६
हिरण्यवर्णंघृतमन्नमस्य॥ग॥ ॥अस्यापांनपुर्देवस्यअनीकंरश्मिसमूहरूपंशरीरंचारुशोभनं

उतअपिचअस्यनामसंज्ञाचचारुशोभनंपातयतिनचविनाशयतीतिनपादितितत्कल्पत्रेःतडुभयंअपा
च्यंअंतर्हितंसंवर्धतेयुवतयःसंगमनस्वभावाआपःहिरण्यवर्णंहिरण्यसमानतेजसंयमपांनपातमिद्धा
अत्रांतरिक्षेसमिंधतेसम्यग्दीपयंतिअस्यचदेवस्यघृतंरक्षणशीलमुदकमन्नंनत्वयंअबिंधनोह्यसौ
विद्युतोऽग्निः॥ब॥अथद्वादशीमृचमाह॥ब॥ ॥अस्मैबहूनामवमायसख्येयज्ञैर्विधेमनमसाहविर्भिः
संसानुमार्ज्मिदिधिषामिबिल्मैर्दधाम्यन्नैःपरिवंदऋग्भिः॥ब॥ ॥अस्मैप्रोवर्त्तिनबहूनांदेवानाम
वमायाधायसख्येअस्माभिःसमानाख्यानायापांनपातेयज्ञैर्यागसाधनैर्हविर्भिःचरुपुरोडाशादिभिः
नमसानमस्कारेणचविधेमपरिचरेमअस्यांनपातःसानुसमुच्छ्रितप्रदेशंसंमार्ज्मिसम्यक्शोधयामि
अलंकरोमिवा।मृजेःशौचालंकारयोःचादिलोपेविभाषेत्यस्यनिघातप्रतिषेधः।दिधिषारयामिचनित्यै

५६०७ र्भसानेःकाष्ठेरेनंधिषणाहे अयंधारणार्थो पिञ्जुहोत्यादित्वात्‌शपःश्लुः मिपोव्यत्ययेनाऽऽगमः अन्यस्या
नामादिरित्याग्रह दात्तत्वं दधामि धारयामि चेनं गार्हपत्यादिरूपेण अन्नैर्हविर्लक्षणैः तथाऽऽहुतिभिस्तिमि
त्रैः परिवीर्दपरिस्तोमि॥१२॥ अथत्रयोदशीमृचमाह॥१३॥ ॥स ईं वृषाजनयत्तासुगर्भंस ईं शिशुर्धयति
तंरिहंति। सोअपांनपादनभिम्लातवर्णोन्यस्येवेहतन्वाविवेष॥१३॥ ॥स ईं सोयमपांनपात्संज्ञ
कोदवः वृषासेक्ता भूत्वातासुमेघस्थास्वप्सुगर्भमजनयत्स्वात्मानमेवरूपेण वर्षणार्थंकृतवानित्य
र्थः गर्भोभूत्वाचस ईं सोयंमाध्यमकोविद्युतोग्निः तासांशिशुः पुत्रः सन्धयतिमेघस्थास्ताः पिबति अ
पिंधनोघ्नसौतंपुत्रस्थानीयमग्निंआपश्चरिहंतिलिहंति। लिहआस्वादने कपिकत्वादित्वाल्लत्वविकल्पः
सोयमपांनपात्इहास्मिन्‌लोकेनिपतितः अनभिम्लानवर्णः अनितोम्लानोम्लानः क्षीणोवर्णोयस्यतादृ

परीतोस्वयं दीप्यमानः सन्निहाद्यास्मिंल्लोके अन्यस्येव इवशब्दोवधारणे॥ अन्यस्यपार्थिवस्यैवाग्नेस्तन्वाशरी
रेण काष्ठेंधनलक्षणेन विवेशव्याप्नोबभूव। विष्टृव्याप्तौ॥१४॥ अथचतुर्दशीमृचमाह॥१५॥ ॥अस्मिन्प
देपरमेतस्थिवांसमध्वस्मभिर्विश्वहादीदिवांसं। आपोनप्त्रेघृतमन्नंवहंतीः स्वयमत्कैःपरिदीयंतियह्वीः॥१४॥
॥ ॥परमेउत्कृष्टेस्मिन्पदेंतरिक्षलक्षणेस्थानेतस्थिवांसंस्थितवंतं अध्वस्मभिःध्वंसनरहितैस्तेजोभिः वि
श्वहासर्वाण्यहानि दीदिवांसंदीप्यमानमपांनपातंयह्वीर्यह्व्योमहत्यः आपःस्वयमात्मानेवअत्कैरत
तनशीलैःसततगंतृभिःस्वकीयैरूपैःपरिदीयंतिपरिगच्छंति। दीयतिर्गतिकर्मा। दीङ्क्षयेव्यत्ययेनपरस्मै
पदं किंकुर्वत्यःनप्त्रेअपांनपातेघृतंक्षरणशीलोदकात्मकं अन्नंवहंतीर्वहंत्य॥१५॥ अथपंचदशीमृचमा
ह॥१६॥ ॥अयांसमग्नेसुक्षितिंजनायायांसमुमघवद्भ्यःसुवृक्तिं। विश्वंतद्भद्रंयदवंतिदेवाबृहद्वदेमवि

DR BHAU DAJI ५५

द्वि० ७ दथेसुवीराः॥छ॥ ॥हेअग्नेसुक्षितिशोभननिवासत्वांअयंसमुपागच्छंकिमर्थंजनायास्मदीयपुत्रादिज
नार्थंतथामघमघःइतिधननामधनयुक्तेभ्योयजमानेभ्यश्चसुवृक्तिंशोभनावर्जकंत्वद्विषयंस्तोत्रंअयंसमु
पागच्छंयमंपरमे।अतःकारणात्यद्वदइदंसर्वेदेवाअवंतिरक्षंतिविश्वंसर्वंतत्इदमस्माकंसनवत्।सुवीराःसुपु
त्रावयंविदथेयज्ञेबृहद्वाबहुप्रौढंस्तोत्रंवदेमउच्चारयाम॥छ॥ ॥इतिद्वितीयस्यसप्तमेचतुर्विंशोवर्गः॥
॥छ॥ ॥तुभ्यमितिषळृचंचतुर्थंसूक्तंगार्त्समदंजागतंप्रथमायाइंद्रोमधुश्चदेवताद्वितीयामरुतोमाध
वश्चतृतीयायास्त्वष्टाशुक्रश्चचतुर्थ्याअग्निःशुचिश्चपंचम्याइंद्रोनभश्चषष्ठ्यामित्रावरुणौनभस्यश्च॥छ॥तथा
चानुक्रांतं।तुभ्यंषळृतव्यंजागतमिति॥दशरात्रेषष्ठेहनिऋतुयागेषुऋतुकराकैःप्रैषैःप्रैषितव्यंयष्टव्यं ५८
च।तत्राद्यानांषण्णांप्रैषाणामुपरिष्टाद्देवताःषळृचोद्रोणाद्यादिभिःक्रमेणावपनीयान्तथाचसूत्रितं।उपरि

ष्टाद्धृचस्तत्रयाज्यानामित्यकपक्रम्यतुभ्यंहिन्वानोवसिष्टगाअपइतिद्वादशेत्यंतेन॥छ॥तत्रैषाप्रथमामृचमा
ह॥छ॥ ॥तुभ्यंहिन्वानोवसिष्टगाअपोधुक्षन्सीमविभिरद्रिभिर्नरः।पिबेंद्रस्वाहाप्रहुतंवषट्कृतंहोत्रा
दासोमंप्रथमोयईशिषे॥छ॥ ॥हेइंद्रतुभ्यंत्वदर्थंहिन्वानःप्रेर्यमाणःसोमःगाःगोविकाराणिदधिपयःप्र
भृतानिश्रयणद्रव्याणिवसतावसतीवर्याख्याअपश्चवसिष्टवस्तेआच्छादयतितैःसंयुज्यतइत्यर्थः।नारायज्ञस्य
नेतारोध्वर्यवश्चसीमेनंसोमंअविभिःअवेर्वालमयैर्दशापवित्रैःअद्रिभिर्ग्रावभिश्चअधुक्षन्अक्षारयन्॥
ग्रावभिरभिषुत्यदशापवित्रेणपुनंतीत्यर्थः।हेइंद्रयस्त्वमाईशिषेसर्वस्यजगतईश्वरोभवसित्वंप्रथमःअ
न्येभ्योदेवेभ्यःपूर्वभावीसन्स्वाहाकारेणप्रहुतंप्रकर्षेणाग्नौहिप्रंवषट्कृतंवषट्कारेणचत्यक्तंसोमंहोत्रा
त्होतुर्यागादासमंतात्पिब॥छ॥अथद्वितीयामृचमाह॥छ॥ ॥यज्ञैःसंमिश्लाःपृषतीभिरृष्टिभिर्यामंछुभ्रा

८ हू० ७ सोमंजिष्ठ प्रियावत । आसद्या बर्हिर्भरतस्य सूनवः पोत्रादा सोमं पिबता दिवो नरः ॥७॥ ॥ हे मरुतो ये इं
र्यागैः संमिश्लाः संयुक्ताः स्थत । भिः स्ववाहनभूताभिः पृषद्भिर्वडवाभिर्युक्ते यमिन्यामनि गमनसा
धने रथे वस्थिताः शुष्टिभिः स्वकार्यैरायुधैः शुभ्रा मरुतः शुभ्राः शोभमनाः भवनशब्दश्चार्थे । अंजिषु आभरणेषु प्रि
याश्च हे नरः तस्य सूनवः सर्वस्य जगतो नेतुः रुद्रस्य पुत्राः दिवो नरः दिवोंतरिक्षस्य नेतारः एवंभूता हे मरु
तः ते यूयं बर्हिः आस्तीर्णे बर्हिषि आसद्य उपविश्य पोत्रात् पोतुर्यागात् सोममापिबत । तृतीयसवने अ
मेव न इत्येषा नेष्टुः प्रस्थितयाज्या । तथा च सूत्रितं । अमेव नः सुहवा आ हि गंतनेत्याविष्टू पिबतं मध्वो अ
स्येति ॥७॥ सैषा तृतीया ऋगमाह ॥७॥ ॥ अमेव नः सुहवा आ हि गंतन नि बर्हिषि सदतना रणिष्टन । अ ५९
था मंदस्व जुजुषाणो अंधसस्त्वष्टर्देवेभिर्जनिभिः सुमद्गणः ॥७॥ ॥ इवशब्दो वधारणे । हे सुहवाः शो

भनाह्वानाः त्वष्टृप्रभृतयः नोस्मान् अमेव सा इव आ गंत आगच्छत । गमेश्छांदसः शपो लुक् । तप्तनप्तनथनाश्चे
ति तनबादेशः । हि शब्दः पूरणः । आगत्य च बर्हिषि विद्यामास्तीर्णे निषदन निषण्णा भवत । सदेश्छांदसः सीदादेशा
भावः । उपविश्य च रणिष्टन रमध्वं । रणः शब्दार्थः । अत्र क्रीडायां वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्माच्छांदसो लुङ् । इट
र्व वत्तनबादेशः । अथानंतरं हे त्वष्टः देव जिनिभिः अन्यैर्देवैः जनिभिर्देवपत्नीभिश्च सुमद्गणः शोभनगणस्त्वं अंधसः
सोमलक्षणस्यान्नस्य द्वितीयार्थे षष्ठी । सोमलक्षणमन्नं जुजुषाणः सेवमानो मंदस्व हृष्टो भव ॥७॥ अथ चतुर्थी
मृचमाह ॥७॥ ॥ आ वक्षि देवाँ इह विप्र यक्षि चोशन्होतर्नि षदा योनिषु त्रिषु । प्रति वीहि प्रस्थितं सोम्यं मधु
पिबाग्नीध्रात्तव भागस्य तृप्णुहि ॥७॥ ॥ हे विप्र मेधाविन्नग्ने देवान् यष्टव्यान् इंद्रादीन् आवक्षि आवह । य
क्षि च तान् यज च । हे होतः देवानामाह्वातः त्वं च उशन् अस्मदीयं कामयमानः सन् त्रिषु योनिषु स्थानेषु गार्हपत्या

दृ॰७ दक्षिणेभ्युनिषीदतउपविशउपविश्यचप्रस्थितंहोमार्थमुत्तरवेदिंप्रत्यानीतंसोम्यंसोममयंमधुप्रतिवीहि
प्रतिवीहिप्रतिकामयस्वकामयित्वाचआग्नीध्रादग्नीधोयागात्सोमंविषपीत्वाचतवजावगाम्यत्वदीये
नभागेनतृप्नुहिसोमव॥छ॥ अथपंचमीमृचमाह॥छ॥ ॥एषस्यतेतन्वोनृम्णवर्द्धनःसहओजःप्रदि
विबाह्वोर्हितः।उभ्यंसुतोमघवन्तुभ्यमाभृतस्त्वमस्यब्राह्मणादातृपत्पिब॥छ॥ ॥हेइंद्रस्यःसःएष
सोमःतेतवतव शरीरस्यनृम्णवर्द्धनःबलस्यवर्द्धकःउभ्यंसुतइत्यत्रसंबंधःयेनसोमेनप्रदिविबाहु
वोस्त्वयिबाह्वोर्हस्तयोःसहःपरेषामभिभवनलक्षणंसामर्थ्यंओजस्तत्कारणभूतंबलंचहितःनिहितंभ
वतिलिंगव्यत्ययःहेमघवन्धनवन्निंद्रउभ्यंत्वदर्थंतादृशःसोमःसुतोध्वर्युभिरभिषुतःउभ्यंतेआभृतः ६०
उत्तरवेद्यांप्रत्याहृतश्चअस्यइमंसोमंब्राह्मणात्ब्राह्मणाछंदसिनोपोगात्दातृपतदृप्यस्त्वंआपिबआभि

मुख्येनक्रियायग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वादस्येतिचतुर्थ्यर्थेषष्ठी॥छ॥ अथषष्ठीमृचमाह॥छ॥ ॥
जुषेथांयज्ञंबोधतंहवस्यमेसत्तोहोतानिविदःपूर्व्याअनु। अच्छाराजानानमएत्यावृतंप्रशास्त्रादापिबं
तंसोम्यंमधु॥छ॥ ॥हेमित्रावरुणौमदीयमिमंयज्ञंजुषेतांसेवेतांथां।मेममहवस्यहवमाह्वानंहव
वत्कर्मणिषष्ठी।बोधतमवगच्छतं।तथासत्तानिषण्णोस्मदीयोहोतापूर्व्याश्चिरंतनीःनिविदःवाङ्नामेतत्।
शास्त्रलक्षणावाचःअनुशंसतीतिशेषःउक्तादभिःस्तुतस्यस्तोत्रस्यानुगुण्येनआख्यादीनिशास्त्राणिशंस
तीत्यर्थःअपिचनमःसोमलक्षणमन्नंआवृतंआवृत्विग्भिर्वेष्टितंराजानाराजमानौयुवांअच्छाभिमुख्ये
नएतिगच्छतिप्राप्नोतितादृशंसोम्यंसोममयंमधुमादकंहविःप्रशास्त्रात्प्रशास्तुर्यागात्आपिबतंआ
भिमुख्येनपिबतं॥छ॥ ॥इतिद्वितीयस्यसप्तमेपंचविंशोवर्गः॥छ॥ ॥छ॥ ॥इतिश्रीमद्राजाधिरा

द्वि० ७ जपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरबुक्कनृपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणाचार्यविरचितेमाध
वीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येद्वितीयाष्टकेसप्तमोऽध्यायः॥ ॥समाप्तः॥छ॥ ॥छ॥
॥छ॥ ॥श्री॥ ॥यादृशमितिन्यायान्नमेदोषः॥छ॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥

द्वितीयाष्टकसप्तमाध्यायभाष्य।

६१

द्वि० ८

द्वितीयाष्टकाष्टमाध्यायभाष्य।

द्वि० ८

ऋ॰ ८

॥छ॥ ॥इतिद्वितीयस्याष्टकस्याष्टमोऽध्यायआरभ्यते॥छ॥ ॥यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत्।निर्-
ममेतमहंवंदेविद्यातीर्थमहेश्वरं॥छ॥ ॥द्वितीयमंडलस्यचतुर्थानुवाकेमंदस्वेतिषडृचंपंचमंसूक्तंगार्त्स-
मदं।मंदस्वेत्यनुक्रांतं।पूर्वत्रऋतव्यंतुजागतंत्वितितुशब्दप्रयोगादिदमपिजागतमृतव्यं।तत्राद्याश्चतस्र
ऋचोद्रविणोदोदेवताकाःपंचम्याश्विनीषष्ठ्याग्नेयी।दशरात्रेषष्ठेहनिऋतुयाजेषुप्रैषादिकशिरस्कानृतूनला
तेःप्रैषेःप्रैषितव्यंयष्टव्यंचतत्रसप्तम्यादीनांप्रैषाणामुपरिष्टात्मंदस्वेत्याद्याःषडृचोव्यत्क्रमेणप्रक्षेपणी-
याःसूत्रंतुपूर्वामवोदाहृतं॥छ॥तत्रप्रथमामृचमाह॥छ॥ ॥मंदस्वहोत्रादनुजोषमंधसोऽध्वर्यवःसपूर्णां
वष्ट्यासिचं।तस्माएतंभरततद्वशोददिर्होत्रात्सोमंद्रविणोदःपिबऋतुभिः॥छ॥ ॥हेद्रविणोदःद्रविणसो
धनस्यदातःएतन्नामकदेवअंधसःदेवानामन्नरूपस्यसोमस्यसोमेनहोत्रात्होतृकर्तृकाद्यागात्अनु

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

जोषंप्रीतिमनुमंदस्व।हेअध्वर्यवःसद्रविणोदाःपूर्णांआसिचंसिच्यमानाहुतिंवष्टिकामयतेअतस्तस्मै
द्रविणोदसेऽग्नयेएतंसोमंभरतआपयततद्वशस्तत्कामोद्रविणोवाःददिर्ददातियुष्माकमभीष्टफलस्य
दाताभवतीतिशेषः।किंचहेद्रविणोदःहोत्रात्होतृयागात्ऋतुभिःइषमासादिभिःऋतुदेवैःस
हसोमंपिब॥छ॥अथद्वितीयामृचमाह॥छ॥ ॥यमुपूर्वमहुवेतमिदंहुवेसेदुहव्योददिर्योनामप-
त्यते।अध्वर्युभिःप्रस्थितंसोम्यंमधुपोत्रात्सोमंद्रविणोदःपिबऋतुभिः॥छ॥ ॥हेद्रविणोदःयमुयं
त्वामेवपूर्वंहोतृकर्तृकेसोमयागेहुवेआहूतवानस्मिइदंसंप्रतितंत्वामेवपोतृकाकेसोमयागेहुवे
आह्वयामि॥सतुसएवद्रविणोदाःहव्यःह्वातव्यःउइतिपूरणः।ददिरभीष्टफलस्यफलस्यदातायोना
मयःखलुपत्यतिदेवतात्वेनेष्टेतस्मैद्रविणोदसेसोम्यंसोमात्मकंमधुअध्वर्युभिःप्रस्थितंप्रणीतमा

५६०८ सीतहेद्रविणोदपोत्रात्पोतुर्यागात्ऋतुभिःऋतुसंज्ञकैःसहसोमंपिब॥७॥अथतृतीयामृचमाह॥
॥७॥ ॥मेद्यंतुतेवह्नयोयेभिरीयसेरीषण्यन्वीळयस्वावनस्पते।आयूयाधृष्णोअभिगूर्यात्वंने
ष्ट्रात्सोमंद्रविणोदःपिबऋतुभिः॥७॥ ॥हेद्रविणोदःयेभिर्येर्वह्निभिःईयसेप्राप्नोषितेतववह्नयोवो
ढारइतियास्केनोक्तत्वात्।तोमद्यंतुहृष्यंतुहेवनस्पतेवनानांपतेअरिषण्यन्अहिंसन्वीळयस्वदृढी
भव।हेधृष्णोधर्षकत्वंआयूयआगत्यअभिगूर्यउद्यम्यनेष्ट्रात्नेष्टुर्यागात्ऋतुभिःसहसंज्ञाकैःस
हसोमंपिब॥७॥अथचतुर्थीमृचमाह॥७॥ ॥अपाद्धोत्रादुतपोत्रादमत्तोतनेष्ट्रादजुषतप्रयोहितं॥
तुरीयंपात्रममृक्तममर्त्यंद्रविणोदाःपिबतुद्राविणोदसः॥७॥ ॥अच्छावाकस्यैवायंद्रविणोदाःहो २
त्रात्होतुर्यागात्सोमस्यपानंपीतवान्उतकिंचपोत्रात्पोतुर्यागात्अमत्तसोमंपीत्वाअमाद्यत्॥

उतअपिचनेष्ट्रात्नेष्टुर्यागात्हितंदत्तंप्रयःदेवानामन्नरूपंसोमंअजुषत।असेविष्ट।सद्रविणोदसःद्र
विणसःद्रविणस्यप्रदातुःऋत्विग्भ्योहितःऋत्विजोत्रद्रविणोदसउच्यंतेहविषोदातारश्चेतियास्केनोक्तत्वा
त्।तादृशोद्रविणोदाःअमृक्तंदशापवित्रेणामृष्टंअमर्त्यंअमरणसाधनंतुरीयंपात्रंचतुर्थंपात्रस्थंसोमं
पिबतु॥७॥अथपंचमीमृचमाह॥७॥ ॥अर्वांचमद्ययय्यंनृवाहणंरथंयुंजाथामिहवांविमोचनं।पृ
ङ्क्तंहवींषिमधुनाहिकंगतमथासोमंपिबतंवाजिनीवसू॥७॥ ॥हेअश्विनौअद्यास्मिन्नहनिययं
यिंगंतारंनृवाहणंनेत्रोयुवयोर्वोढारंइहयज्ञेवायुवायोर्विमोचनंविमोचयितारंरथंअर्वांचिपथावर्ति
वतितथायुंजाथां।किंचमधुनास्वादुरसेनहवींषिपृक्तंसंयोजयतंअथचआगतंआगच्छतं।हिकमितिपू
रणे।अथानंतरंहेवाजिनीवसूवाजएवाजिनीअन्नेनवासयितारौबलवर्द्धनौवासोमंपिबतं॥७॥ ॥

६०८ अथषष्ठीमृचमाह॥७॥ ॥जोष्यग्नेसमिधंजोष्याहुतिंजोषिब्रह्मजन्यंजोषिसुष्टुतिं।विश्वेभिर्विश्वाँ
ऋतुनावसोमहउशान्देवाँउशतःपाययाहविः॥७॥ ॥हेअग्नेसमिधंजोष्याहुतिंजोषिजुषस्वब्रह्म
शास्त्रंजन्यंजनेभ्योहितंजोषिजुषस्वसुष्टुतिंशोभनस्तोत्रंजोषिजुषस्व।किंचवसोसर्वेषामावासभूत
हेअग्नेउशतःकामयमानान्महःमहतःविश्वान्सर्वान्देवान्उशत्कामयमानस्त्वंऋतुनांतपस्य
संज्ञकेनसहतथाविश्वेभिःसार्वादिवैःसहहविःहवीरूपंसोमंपायय॥७॥ ॥इतिद्वितियस्याष्टमेप्र
थमोवर्गः॥७॥ ॥उडुष्यइत्येकादशर्चंषष्ठंसूक्तंगार्त्समदंत्रैष्टुभंसवितृदेवताकं।अत्रानुक्रमणिका।
उडुष्यएकादशसावित्रमिति।व्यूढेदशरात्रेषष्ठेहनिवैश्वादेवशस्त्रएतत्सूक्तंसावित्रनिविद्धानियं।व्यू २
ढश्वेदितिखंडेसूत्रितं।एष्ठस्योडुष्यदेवइतिगार्त्समदंशंसि॥७॥तत्रप्रथमामृचमाह॥७॥ ॥उडुष्यदेवः

सवितादिसवायशश्वत्तमंतदपावह्निरस्थात्।रत्नंदेवेभ्योविदधातिरत्नमथाभजद्वीतिहोत्रंस्वस्तौ॥७॥ ॥
स्यःसदेवोद्योतमानःसवितासवायलोकानांप्रसवायअनुज्ञायशश्वत्तमंप्रतिदिनंउदस्थात्उत्तिष्ठति।की
दृशःसवितातदपातत्प्रसवकर्म।अपःअप्नइतिकर्मनामसुपाठात्।वह्निर्वोढाजगतां।किंचनूनंसंप्रति
देवेभ्यःस्तोतृभ्योरत्नंधनंविदधातिप्रयच्छति।दातिश्रवणात्।अथअपिचवीतिहोत्रंकांतयज्ञंयजमानंस्वस्तौ
अविनाशेक्षेमेआभजाभागिनंकरोतु।यद्यपिस्वस्तिशब्दोविभक्त्यंतनिर्दिष्ट।शाब्दःपरस्तथाप्यपर्यवसा
नादर्थपरोभवति॥७॥अथद्वितीयामृचमाह॥७॥ ॥विश्वस्यहिश्रुष्टयेदेवऊर्ध्वःप्रबाहवापृथुपाणिः
सिसर्ति।आपश्चिदस्यव्रतआनिमृग्राअयंचिद्वातोरमतेपरिज्मन्॥७॥ ॥देवोद्योतमानःसवितापृथु
पाणिःमहत्करःविश्वस्यश्रुष्टयेजगतःसुखायऊर्ध्वउन्नतःसन्बाहवाबाहूप्रसिसर्तिप्रसारयतिआपश्चि

ऋ०८ त्रआपोपिअस्यव्रतेप्रसवाख्येकर्मणिसतिव्रतंकर्वरमितितन्नामसुपाठात्।आस्यंदनइतिशेषः।ताश्च
निमृग्राःनितरांशोधयित्र्यःगंगादिरूपेणजगत्पावयंतीत्यर्थः।अयंचिद्वातःअयमपिवायुःपरिज्मन्परि
तोगतेव्याप्तेंतरिक्षेरमते॥ग॥अथतृतीयामृचमाह॥ग॥ ॥आशुभिश्चिद्यान्विमुचातिनूनमरीरमद
तमानंचिदेतोः।अह्यर्षूणांचिन्न्ययाँअविष्यामनुव्रतंसवितुर्मोक्यागात्॥ग॥ ॥यान्गच्छन्सवि
ताआशुभिश्चित्शीघ्रगामिभिरपिरश्मिभिर्विमुचातिविमुच्यतेनूनमितिस्मरणः।अतमानंचित्सततं
गच्छंतमपिजनंएतोर्गमनात्अरीरमत्उपरमयति।किंचअह्यर्षूणांअहिमानंहंतारंशत्रुंअर्षतिअभि
गच्छंतीत्यह्यर्षवः।तेषामपिअविष्यांगमनेच्छांन्ययान्नियच्छतिसवितुःप्रेरकस्यसूर्यस्यव्रतंकर्मअनु ४
पश्चात्।मोकीरात्रिःमोकीशोकीतिरात्रिनामसुपाठात्।आगात्आगच्छतिसवितुश्चेष्टापरतोरात्रिरागच्छतीति

यावत्॥ग॥अथचतुर्थीमृचमाह॥ग॥ ॥पुनःसमव्यद्विततंवयंतीमध्याकर्तोर्न्यधाच्छक्मधीरः।उत्सं
हायास्थाद्व्यृतूँरदर्धररमतिःसवितादेवआगात्॥ग॥ ॥वयंतीवस्त्रंवयंतीनारीवरात्रिःविततमा
लोकंपुनःसमव्यत्संवेष्टयतेपुनःशब्दःपूर्वेद्युरप्येवमकार्षीदितिद्योतयति।धीरःप्राज्ञोपिसर्वो
लोकःकर्तोःक्रियमाणंकर्मकर्तोःकर्तव्यइतितन्नामसुपाठात्।शक्यंकर्तुंशक्यमपिमध्यामध्ये
प्रक्रांतंकर्मअपरिसमाप्येतीत्यर्थः।न्यधात्निहितवान्सवितर्युपरतइतिशेषः।सर्वोलोकःसंहा
यशय्यांविहायउदस्थात्अवशिष्टंकर्मकर्तुंपुनरुत्तिष्ठति।संहर्त्ताजहातिःशय्यापरित्यागेवर्त
ते।तथाचश्रूयते।कलिःशयनोभवति।संजिहानस्तुद्वापरइति।सवितासर्वस्यप्रसवितासूर्यःअरम
तिःअनुपरतिःदेवःद्योतमानःआगात्।आगच्छति।उदेतीतियावत्।ऋतून्कालविशेषांश्चव्यदर्धीत्।

६०८ विदारयतीति॥छ॥अथपंचमीमृचमाह॥छ॥ ॥नानौकांसिदुर्योविश्वमायुर्वितिष्ठतेप्रभवःशोकोअ
ग्नेः।ज्येष्ठंमातासूनवेभागमाधादन्वस्यकेतमिषितंसवित्रा॥छ॥ ॥प्रभवःप्रभूतःअग्नेःशोकःते
जः।दुर्यःगृह्यःगृहेभवः।नानौकांसियजमानानांपृथग्भूतान्गृहान्वितिष्ठतेअधितिष्ठति।विश्वमायुःसर्वम
न्नंचाधितिष्ठति।आयुरन्नमित्यन्ननामसुपाठात्।माताउषाःसवित्राअन्विषितंप्रेषितंअस्यकेतं
प्रज्ञापकंअग्नेःज्येष्ठंप्रथमंअग्निहोत्राख्यंभागंसूनवेअग्नयेअधात्आदधाति॥छ॥ ॥इतिद्वि
तीयाष्टमेद्वितीयोवर्गः॥छ॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥छ॥ ॥समाववर्तिविष्ठितोजिगीषुर्विश्वेषां
कामश्चरताममाभूत्।शश्वाँअपोविकृतंहित्व्यागादनुव्रतंसवितुर्दैव्यस्य॥छ॥ ॥जिगीषुःवि ५
जयेछुर्योद्धाविष्ठितःयुद्धार्थंप्रस्थितःसमाववर्तिसमाववर्तयतिविश्वेषांसर्वेषांचरतांजंगमानां

अमाअमादमइतिगृहनामसुपाठात्।गृहंप्रतिकामोभूत्भवतिशश्वान्नित्यंकर्मरतोअपःकर्मविकृ
तंअर्धकृतंहित्वीहित्वाआगात्गृहमागच्छतिएतत्सर्वंदिव्यस्यदिविभवस्यसवितुःप्रेरकस्यसूर्यस्य
व्रतंअस्तमयाख्यंकर्मानुज्ञायतइत्यर्थः॥छ॥अथसप्तमीमृचमाह॥छ॥ ॥त्वयाहितमप्यमप्सु
भागंधन्वान्यामृगयसोविशुः।वनानिविभ्योनकिरस्यव्रतानिव्रतादेवस्यसवितुर्मिनंति॥छ॥ ॥
हेसवितस्त्वयाअप्सुअंतरिक्षेआपःपृथिवीतिअंतरिक्षनामसुपाठात्।जलाधारत्वाद्धितंअप्यम
प्स्वसंबंधिनंभागंधन्वानुनिर्जलप्रदेशेषुअरण्येषुयथामृगयसोमृगयमाणामृगाःआसमंतात्वि
तस्थुरधितिष्ठंतिकिंचवनानिवृक्षान्विभ्यःपक्षिभ्यःआवासादिरूपेणत्वयाभागोदत्तःअस्यईशःता
नितादृशानिव्रतानाव्रतानिकर्माणिनकिर्मिनंतिकोपिनहिंसंति॥छ॥अथाष्टमीमृचमाह॥छ॥ ॥

द्वि० ८ याद्राध्यंवरुणोयोनिमप्यमनिशितंनिमिषिजर्भुराणः।विश्वोमार्तंडोव्रजमापशुर्गात्स्थशोजन्मानि
सविताव्याकः॥ब॥ ॥वरुणःयाद्राध्यंयातांगछतांराध्यंसंराधनीयंअप्यप्राप्तंयोग्यंअनिशितं
अतीक्ष्णंसुखकरमितियावत्।योनिंस्थानंनिमिषिनिमेषसवितरस्तमयेसतिविश्रमार्थंप्राणिभ्यःप्र
यच्छतिवरुणस्यरात्रेनिवेशिकत्वात्।जर्भुराणोभृशंगच्छन्विश्वःसर्वोमार्तंडोमृतान्निन्नादंडादुत्प
द्यमानःपक्षीआगात्आगच्छति।विश्वःपशुरपिव्रजंगोष्ठमागात्सवितापेरकःस्थशःस्थानेस्थानेज
न्मानिजातानिभूतानिव्याकःस्थशःस्थानेस्थानेजन्मानिजातानिभूतानिव्याकःपृथक्कार्षीत्॥ब॥
अथनवमीमृचमाह॥ब॥ ॥नयस्येंद्रोवरुणोनमित्रोव्रतमर्यमानमिनंतिरुद्रः।नारातयस्तमि ६
दंस्वस्तिहुवेदेवंसवितारंनमोभिः॥ब॥ ॥यस्यसवितुर्देवस्यव्रतंप्रसवाख्यंकर्मइंद्रोनमिनाति

नहिनस्तिवरुणश्चनमिनातिमित्रश्चार्यमानमिनातिरुद्रश्चनमिनातिअरातयोसुराश्चनमिनंतिमिनातीति
क्रतमाख्यातं।यथायोगंविपरिणामेनप्रत्येकमभिसंबध्यते।तंसवितारंसर्वस्यप्रेरकंदेवंद्योतमानंइद
मिदानींनमोभिरन्नरूपैर्हविर्भिःसहनमःआयुरित्यन्ननामसुपाठात्।स्वस्तिक्षेमायहुवेस्तौमि॥ब॥अथ
दशमीमृचमाह॥ब॥ ॥भगंधियंवाजयंतःपुरंधिंनराशंसोग्नास्पतिर्नोअव्याः।आयेवामस्यसंगथेरयीणां
प्रियादेवस्यसवितुःस्याम॥ब॥ ॥भगंभजनीयंधियंध्यातव्यंपुरस्यधारयितारंबहुप्रज्ञंवासवितारंपुरं
धिर्बहुधीरितियास्कः।वाजयंतःवाजिनंबलिनंकुर्वंतःविभक्तिव्यत्ययः।नःस्तुवतोस्मान्नराशंसःनरैःशं
सनीयःपतिःदेवपत्नीनांपतिःछांदसांपतिर्वा।तथाचश्रूयते।छंदांसिवैग्नाइतिजनग्नाव्यंतुदेवपत्नीरितिच।
सविताअव्याःअव्यात्।किंचवामस्यधनस्यरयीणांपशूनांच।तथाचश्रूयतेपशवोवैरयिरिति।आयेआगमने

BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी स्मारक

ऋ॰ ८ संगमेसंग्रामनेचनिमित्तेदेवस्यद्योतमानस्यसवितुःप्रेरकस्यवयंप्रियास्यामभवेम॥छ॥अथैकाद
शीमृचमाह॥छ॥ ॥अस्मभ्यंतद्दिवोअद्भ्यःपृथिव्यास्त्वयादत्तंकाम्यंराधआगात्।शंयत्स्तोतृभ्यआपये
भवात्युरुशंसायसवितर्जरित्रे॥छ॥ ॥हेसवितःअस्मभ्यंत्वयादत्तंतत्प्रसिद्धंकाम्यंकमनीयंराधो
धनंदिवःद्युलोकात्अद्भ्योंतरिक्षलोकात्पृथिव्याभूमेश्चआगात्आगच्छतु।किंचस्तोतृभ्यस्तोतॄणामाप
येबंधयेतद्धनंशंसुखकरंभवातिभवेत्।उरुशंसायबहुस्तुत्येजरित्रेस्तोत्रेमह्यंजरिता
कारुरितिस्तोतृनामसुपाठात्।हेसवितःतत्प्रयच्छतु॥छ॥ ॥इतिद्वितीयाष्टकेष्टमाध्यायस्यतृतीयो
वर्गः॥छ॥ ॥ग्रावाणेवेत्यष्टर्चंसप्तमंसूक्तंगार्त्समदंत्रैष्टुभमाश्विनं।ग्रावाणेवाष्टावाश्विनमित्यनुक्रां
तत्वात्।प्रवर्ग्येभिष्टवेसर्वेपरत्वेस्यविनियोगः।सूत्रितंचग्रावाणेवेलेद्यावापृथिवीइति।प्रातरनुवाकाश्वि ९

नशस्त्रयोरपीदंसूक्तंसूत्रितंच॥ग्रावाणेवनासत्याभ्यामितित्रीणिति॥छ॥तत्रप्रथमामृचमाह॥छ॥ ॥
ग्रावाणेवतदिदर्थंजरेथेगृध्रेववृक्षंनिधिमंतमच्छ।ब्रह्माणेवविदथउक्थशासादूतेवहव्याजन्यापुरुत्रा
॥छ॥ ॥हेअश्विनौग्रावाणेवअरातिंप्रतिप्रतिप्रेषितौपाषाणाविवतदर्थंअर्थेर्धातोरथशब्दःअर्थोत्र
तियास्कः।नमरातिमित्यर्थः।इदितिशरणः।जरेथेजरयेथेअरातिंबाधेथां।यद्वायथागुरूग्रावाणौक्षिप्तौतदा
नीमेवशीघ्रंगच्छतः।तथाततनमर्थंगंतारंजरेशीघ्रंगत्वास्तुतमित्यर्थः।जरतिस्तुतिकर्मा।किंचगृध्रेवगृध्रा
विपक्षिणाविवतद्वृक्षंफलितंवृक्षंनिधिमंतंधनवंतंयजमानं।अच्छआगच्छतामितिशेषः।विदथेयज्ञेविद
थःसवनमितियज्ञनामसुपाठात्।उक्थशासाउक्थशंसितारोब्रह्माणेवब्राह्मणाविवजन्याजनपदेभृ
तिवराज्ञाप्रेषितोदूतावविपुरुत्राबहुभिःपुरुषैर्व्याह्वानव्यौयुवां।अत्रउपमेयद्विनानुसारेणोपमानद्वि

५६०८ त्वं॥ब॥ अथद्वितीयामृचमाह॥ब॥ ॥प्रातर्यावाणारथ्येववीराजेवयमावरमासचेथे।मेनेइवतन्वा३
शुंभमानेदंपतीवक्रतुविदाजनेषु॥ग॥ ॥हेअश्विनौप्रातर्यावाणाप्रातरेवयज्ञार्थंगंतारौरथ्येवर
थिनाविववीरोस्वकर्मणिशूरौअजेवअजाविवछागाविवयमायमलौमेनेइवनार्याविवतन्वाशरीरेण
शुंभमानेशोभमानौदंपतीविवजायापतीइवसंगतौजनेषुविषयेषुक्रतुविदाकर्मविदौयुवांवरं
संभक्तारंआमचेथेआगच्छथः॥ब॥ अथतृतीयामृचमाह॥ब॥ ॥शृंगेवनःप्रथमागंतमर्वाक्छफाववि
जर्भुराणातरोभिः।चक्रवाकेवप्रतिवस्तोरुस्रार्वांचायातंरथ्येवशक्रा॥ब॥ ॥हेअश्विनौशृंगेवप
शोःशृंगेवप्रथमादेवानांप्रथमौशफाविवअश्वादेःखुराविवतरोभिर्वेगेर्जर्भुराणाभृशंगच्छंतौयुवांनोस्मा ८
न्प्रतिअर्वागभिमुखंआगंतमागच्छतं।किंचहेअश्विनौवस्तोःप्रतिअहःप्रतिचक्रवाकेवचक्रवाविव

इउस्राउशाकृणानुसारेकौगमनशीलौवारथ्येवरथिनाविवशक्राःस्वकर्मणिशक्तौअर्वांचौअस्मदभि
मुखौयातंगच्छतं॥ब॥ अथचतुर्थीमृचमाह॥ब॥ ॥नावेवनःपारयतंयुगेवनभ्येवनउपधीवप्रधीव।श्वा
नेवनोअरिषण्यातनूनांखृगलेवविस्रसःपातमस्मान्॥ब॥ ॥हेअश्विनौनावाइवनावाविवसिंधुंनो
स्मान्दुर्गाणिपारयतंयुगाइवयथारथ्यस्ययुगेनभ्याइवयथाचरथचक्रनाभिफलकेउपधीइवयथात
त्पार्श्वस्थफलकेप्रधीइवयथावाचक्रवाह्यवलयोरथंपारयततथानोस्मान्दुर्गाणिपारयतं।किंचश्वा
नाइवश्वानाविवयथाश्वानौबाधकेभ्योरक्षंतौतततोहिंसामपनयतःतथानोस्माकंतनूनांपोषंगामंगा
नामरिषण्यावहिंसकौनवतं।शृंगलाइवतनुत्राणेतनुहिंसायारक्षतःतथाविस्रसःजरायाःअस्मान्
युवांपातं॥ब॥ अथपंचमीमृचमाह॥ब॥ ॥वातेवाजुर्यानद्येवरीतिरक्षीइवचक्षुषायातमर्वाक्।हस्ता

विवतन्वेशंनविष्ठापादेवनोनयतंवस्योअछ॥छ॥ ॥हेअश्विनोवाताइवताविवअजुर्याजरित्वि
मशाकेनेनयाइवतयाविवरीतिःव्यत्ययेनैकवचनं।शीघ्रंगंतारौयुवांअक्षीइवचक्षुषादर्शनेनअ
र्वागस्मदभिमुखंआयातमागछतं।किंचहस्ताइवहस्ताविवपादाइवपादाविवतन्वेशरीरायशंनवि
ष्ठासुखस्यनावयितृतमौयुवांनोस्मान्वस्यःवसीयःश्रेष्ठंधनंअछप्रतिनयतंप्रापयतं॥छ॥ ॥इति
द्वितीयाष्टमेष्टमाध्यायस्यचतुर्थोवर्गः॥छ॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥छ॥ ॥ओष्ठाविवमध्वास्नेवदंता
स्तनाविवपिप्यतंजीवसेनः।नासेवनस्तन्वोरक्षितारोतोकर्णाविवसुश्रुताभूतमस्मे॥छ॥ ॥हेअश्विनौ
ओष्ठाविवआस्नेआस्यायमधुरसवद्वचनंवदंतौस्तनाविवनःअस्मान्जीवनायपिप्यतंपाययतं।किं ९
चनासेवनासिकेइवनःअस्माकंतन्वतनोःरक्षितारारक्षितारौभूतंभवतं।अपिचकर्णाविवअस्मे

अस्माकंसुश्रुतासुश्रवणौयुवांभूतंभवतं॥छ॥अथसप्तमीमृचमाह॥छ॥ ॥हस्तेवशक्तिमभिसंददी
नःक्षामेवनःसमजतंरजांसि।इमागिरोअश्विनायुष्मयंतीःक्ष्णोत्रेणेवस्वधितिंसंशिशीतं॥छ॥ ॥हे
अश्विनौहस्ताइवहस्ताविवशक्तिंसामर्थ्यंनोस्माकंअभिसंददीअभिमुख्येनसम्यक्प्रयछंतौभवतं।किं
चक्षामाइवरजांसिस्थानानिउदकानिवाउदकंरजउच्यतइतियास्कः।नोस्माकंसमजतंप्रेरयतं।अपिचअ
श्विनाहेअश्विनौइमागिरःअस्माभिःकृतास्तुतीःयुष्मयंतीःयुवामिछंतीस्वधितिमसिंक्ष्णोत्रेणेवतेजन
शाणेवनसंशिशीतंसम्यक्तीक्ष्णीकुरुतं॥छ॥अथाष्टमीमृचमाह॥छ॥ ॥एतानिवामश्विनावर्धनानि
ब्रह्मस्तोमंगृत्समदासोअक्रन्।तानिनराजुजुषाणोपयातंहं॥छ॥ ॥अश्विनाहेअश्विनौवांयुवयोःए
तानिवर्धनानिवृद्धिसाधनानिब्रह्माणिमंत्रान्स्तोमंस्तोत्रंचगृत्समदाअक्रन्अकुर्वन्तानिब्रह्माणिनरा

५६०८ नेतारौजनुषाणामृशांप्रीयमाणौयुवांउपयांतंउपगछतं।किंचसुवीराःशोभनपुत्रावयंविदथेय
ज्ञेयुवांबृहद्वदेमप्रकृतंस्तुतं॥७॥ ॥इतिद्वितीयाष्टकेऽष्टमाध्यायस्यपंचमोवर्गः॥७॥ ॥सोमापू
षणेतिषळृचमष्टमंसूक्तंगार्त्समदंत्रैष्टुभंसोमापूषदेवताकं।तथाचानुक्रांतं।सोमापूषणाषट्सो
मापौष्णमंत्योर्द्धर्चोप्यदितेरिति।अत्रउदव्युदितितिन्यस्यांत्यार्द्धस्यादितिर्देवता।सोमापौष्णेपशौ
वपापुरोडाशहविषामाद्यास्तिस्रःक्रमेणा॥जननारयीणांजननादिवोजननापृथिव्याःजातौवि
श्वस्यभुवनस्यगोपौदेवाअकृण्वन्नमृतस्यनाभिं॥७॥ ॥सोमापूषणाहेसोमापूषणौयुवांरयीणां
धनानांजननाजनयितारौदिवःद्युलोकस्यापिजनयितारौपृथिव्याःप्रथितायाश्चजनयितारौ
भवतः।किंचजातौजातमात्रावेवयुवांविश्वस्यभुवनस्यकृत्स्नस्यजगतःगोपौपारौदेवाअमृतस्य १०

मरस्यनाभिंहेतुंमकृण्वन्नकार्षुः॥७॥अथद्वितीयामृचमाह॥७॥ ॥इमौदेवौजायमानौजुषंतेमौतमां
सिगूहतामजुष्टा।आभ्यामिंद्रःपक्वमामास्वंतःसोमापूषभ्यांजनदुस्रियासु॥७॥ ॥इमौसोमापूषणौ
देवौद्योतमानौजायमानौजायमानौउत्पन्नमात्रावेवजुषंतसर्वेदेवाअजुषंतसेवितवंतइतियाव
त्।किंचइमौसोमापूषणौअजुष्टाअसेव्यानितमांसिसर्वस्यगूहतांनाशयतः।किंचआभ्यामेताभ्यां
सोमापूषभ्यांसहइंद्रःआमासुतरुणीषुउस्रियासुगोषुअंतर्मध्येऊधःप्रदेशेपक्वंपरिपक्वंपयोजन
त्।जनयति॥७॥अथतृतीयामृचमाह॥७॥ ॥सोमापूषणारजसोविमानंसप्तचक्रंरथमविश्वमिन्वं।
विषूवृतंमनसायुज्यमानंतंजिन्वथोवृषणापंचरश्मिं॥७॥ ॥सोमापूषणाहेसोमापूषणौरजसोलोक
स्यलोकारजांस्युच्यंतइतियास्कः।विमानंपरिच्छेदकंसर्वमनमित्यर्थः।सप्तचक्रंसप्तउचक्रत्रयोदशोमा

६०८ सःसप्तमऋतुः॥अस्तित्रयोदशोमासइतिश्रुतेः॥अविश्वस्यापरिच्छेद्यंविषुवृतंविषूकंसर्वत्रपरिवर्त्त
मानंपंचरश्मिंपंचरश्मिं॥हेमंतशिशिरयोःसमासेनवर्त्तवःपंच॥तथाश्रूयते॥द्वादशवैमासाःपंच
र्त्तवोहेमंतशिशिरयोःसमासेनेति॥मनसायुज्यमानंमनोमात्रेणयुज्यमानंतंप्रसिद्धंरथंजिन्वथः
अस्मान्प्रतिप्रेरयथः॥३॥अथचतुर्थीमृचमाह॥३॥ ॥दिव्य१न्यःसदनंचक्रउच्चापृथिव्यामन्यो
अध्यंतरिक्षे॥तावस्मभ्यंपुरुवारंपुरुक्षुंरायस्पोषंविष्यतांनाभिमस्मे॥३॥ ॥अन्यतयोरेकःपूषात्
च्चाउच्चैरुच्छ्रितदिविद्युलोकेसदनंस्थानंचक्रेचकार॥अन्योअपरःसोमःपृथिव्यामोषधिरूपेणअध्यं
तरिक्षेअंतरिक्षेचचंद्ररूपेणसदनंचक्रेसोमापूषणौयुवांपुरुवारंबहुभिर्वरणीयंपुरुक्षुंबहुकीर्त्ति
रायस्पोषंधनस्यपुष्टिंपश्वात्मकंधनमित्यर्थः॥तथाचब्राह्मणं॥पशवोवैरायस्पोषइति॥अस्मेअस्मा ११

कंनाभिंविश्वस्यभोगस्यहेतुभूतंअस्मभ्यंविष्यतांविमुंचतांप्रयच्छतामित्यर्थः॥३॥अथपंचमीमृचमाह॥३॥
॥ ॥विश्वान्यन्योभुवनाजजानविश्वमन्योअभिचक्षाणएति॥सोमापूषणाववतंधियंमेयुवाभ्यांविश्वाः
पृतनाजयेम॥३॥ ॥हेसोमापूषणौअन्यःयुवयोरेकःसोमःविश्वानिभुवनानिजजानअजनयत्॥त
थाचमंत्रः॥सोमःपवतेजनितामतीनामिति॥अन्यःअपरःपूषादित्योविश्वमभिचक्षाणःअभिपश्यन्नेति॥
तौयुवांसोमापूषणौमेधियंकर्मधीःशचीतिकर्मनामसुपाठात्॥अवतंरक्षतं॥किंचवयंयुवाभ्यांहेतुभ्यां
विश्वाःपृतनाःसर्वाःशत्रुसेनाःजयेमअभिभवेम॥३॥अथषष्ठीमृचमाह॥३॥ ॥धियंपूषाजिन्वतुवि
श्वमिन्वोरयिंसोमोरयिपतिर्दधातु॥अवतुदेव्यदितिरनर्वा॥३॥ ॥पूषादित्योविश्वमिन्वःविश्व
स्यप्राणयिताधियमस्माकंकर्मजिन्वतुतर्पयतु॥रयिपतिर्धनपतिःसोमःरयिंधनंददातुअस्मभ्यंददातु

२६०८ किंचदेवीद्योतमानाअनर्वाअप्रसृताकेनापिप्रातिकूल्यमप्रापिताअदितिःअवतुअस्मान्रक्षतु
अन्यत्सिद्धं॥८॥ ॥इतिद्वितीयाष्टकेष्टमाध्यायस्यषष्ठोवर्गः॥६॥ ॥वायोयेतइत्येकविंशत्यृचं
नवमंसूक्तंगार्त्समदंगायत्रंअश्विनमइतिषष्ठस्यतृचस्यआदितोद्वेअनुष्टुभौतृतीयाबृहतीवायो
येतइत्यादिकेद्वेऋचौवायव्यौशुक्रास्याद्येत्येषाऐन्द्रवायवी।अयंवांमित्रावरुणेतिपंचानांमित्रावरु
णावश्विनाविंद्रोविश्वेदेवाःसरस्वतीतिक्रमेणदेवताःप्रेतांयस्येत्यंतस्तृचोब्राह्मस्त्वयोर्हविर्धानि
प्रवर्तनद्यावापृथिव्यनिविधानसत्वेनचविनियुक्तत्वात्द्यावापृथिव्योर्हविर्धानदेवत्योवा।अग्निंच
हव्यवाहनमितिपादाग्निदेवत्योवा।तथाचानुक्रांतं।वायोसैकागायत्रंशुक्रादेवताःप्रउगेणाद्ये
तृचावैन्द्रवायवीद्यावापृथिव्यौंत्यस्तृचोवाहविर्धानौवातृतीयःपादोवाग्नेयोश्विनमेनुष्टुभौबृहती।

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

विनियोगःअग्निष्टोमेवषट्कर्त्रोर्द्वितीयेऽहनिप्रउगेत्यतृचमज्जमेतत्सूक्तं।वायव्यतृचस्यवायोयेतेसहस्रिणइत्या
द्येद्वेऋचावैन्द्रवायवतृचस्यशुक्रस्याद्येत्येषातृतीया।तथाचसूत्रितं।वायोयेतेसहस्रिणइतिद्वेतत्रांसो
मासःआगह्यात्येकोनाद्दृवादिविस्पृशेतिद्वेशुक्रस्याद्यगवाशिरइत्येवा।अयंवांमित्रावरुणेतिपंचतृचाइ
ति।चातुर्विंशिकेऽहनिप्रातःसवनेमैत्रावरुणशस्त्रेअयंवांमित्रावरुणेतिषळृचःस्तोत्रियासंज्ञकः।चतुर्विं
शेहेतानजनिष्टेतिखंडेसूत्रितं।अयंवांमित्रावरुणेतिषळृचस्तोत्रियसंज्ञकः।अयंवांमित्रावरुणासुतरुण
विद्यस्तीति।आग्निष्ठोमिकेषड्हस्सुप्रातःसवनेमैत्रावरुणआनोमित्रावरुणेतितृचाइति।सूत्रितत्वात्॥
आद्यामैत्रावरुणप्रस्थानुवाक्यासूत्रितंचा।मैत्रावरुणस्यअयंवांमित्रावरुणेति।प्रातरनुवाकाश्वि
नशास्त्रयोर्गायत्रेछंदसिगोमदूषुणासत्येतितृचोविनियुक्तः।गोमदूषुनासत्येतितृचाइति।सूत्रितत्वात्।अतिरा

६०८ त्रेप्रथमेपर्यायेब्राह्मणाछंसिशस्त्रेइंद्रोअंगमहद्भयमितितृचः अतिरात्रेपर्यायाणामितिखंडेसूत्रितं।
इंद्रोअंगमहद्भयमभित्सूषुवाचमिति। आग्रयणोवैश्वस्यहविषोविश्वेदेवासइत्यनुवाक्या। आग्रयण
मितिखंडेसूत्रितं। विश्वेदेवासआगतेनयेकेचज्मामहिनोअहिमायाइति। दशरात्रेप्रथमेऽहनिप्रउगशा
स्त्रेअंबितमेनदीतमइतिसारस्वतःसप्तमस्तृचःचतुर्थेऽहनि। निखंडेसूत्रितं। अंबितमेनदीतमइत्यानु
ष्टुभंप्रउगमिति। व्यूढेदशरात्रेप्रथमेछंदोमेवैश्वदेवशस्त्रेप्रेतांयज्ञस्यशंभुवेतिद्यावापृथिव्यनिवि
द्धानीयस्तृचः अथछंदोमाइतिखंडेसूत्रितं। प्रेतांयज्ञस्यशंभुवायमेइवयनमानेयादेतंइति।।ब।।तत्रप्र
थमामृचमाह।।ब।। ।।वायोयेतेसहस्रिणोरथासस्तेभिरागहि। नियुत्वान्सोमपीतये।।ब।। ।।हेवा १३
योतेत्वदीयायेसहस्रिणःसहस्रसंख्याकारथासःरथाःतेभिस्तैर्नियुद्भिर्नियुद्भिर्युक्तस्त्वंसोमपीताय

सोमपानार्थमागह्यागच्छ। नानारूपत्वात्। वायोःसर्वाभिर्विभूतिभिःसहागमनंप्रार्थ्यतइतिभावः
।।ब।। अथद्वितीयामृचमाह।।ब।। ।।नियुत्वान्वायवागह्ययंशुक्रोअयामिते। गंतासिसुन्वतोगृहं।।ब।। ।।
हेवायोनियुतोवाहनानिवायोःतैर्युक्तस्त्वंआगह्यागच्छ। अयंशुक्रोदीप्यमानःसोमःतेतुभ्यंअयामिनि
यतोगृहीतआसीत्। यमेःकर्मणिलुङ्। सोमाभिषवंकुर्वतोयजमानस्यगृहंगंतासियातोभवसि।।ब।।
अथतृतीयामृचमाह।।ब।। ।।शुक्रस्याद्यगवाशिरइंद्रवायूनियुत्वतः। आयातंपिबतंनरा।।ब।। ।।
हेनरानेतारौहेइंद्रवायूअद्यास्मिन्नहनिनियुत्वतःविभक्तिव्यत्ययःनियुत्वंतौयुवांगवाशिरःगव्यं
पयःआशीराश्रयणंसाधनंयस्यतस्यशुक्रस्यदीप्तस्यसोमस्यपानार्थंआयातागच्छतं। आगत्यसोमंपि
बतं। अथचतुर्थीमृचमाह।।ब।। ।।अयंवांमित्रावरुणासुतःसोमऋतावृधा। ममेदिहश्रुतंहवं।।ब।।

५६॰८ ॥ ॥मित्रावरुणाहेमित्रावरुणौयुवाभ्यांअयंसोमःअभिषुतःऋतावृधाऋतस्यसत्यस्ययज्ञस्यवाव
र्द्धकौममेत्ममामेइवमाह्वानंश्रुतंशृणुतं॥छ॥अथपंचमीमृचमाह॥छ॥ ॥राजानावनभिद्रुहाध्रुवे
सदस्युत्तमे।सहस्रस्थूणआसाते॥छ॥ ॥राजानौईश्वरौदीप्यमानौवाअनभिद्रुहाअनभिद्रोग्धारौ
यौमित्रावरुणौध्रुवेस्थिरेउत्तमेउत्कृष्टेसहस्रस्थूणेसदसिस्थानेआसातेउपविशतः।तावागछत
मिति।शेषः॥छ॥ ॥इतिद्वितीयस्याष्टमेष्टमाध्यायस्यसप्तमोवर्गः॥छ॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥छ॥ ॥
तासम्राजाघृतासुती।आदित्यादानुनस्पती।सचेतेअनवह्वरं॥छ॥ ॥संम्राजौआयज्ञोयेवसार्वेषां
शास्तारौघृतासुतीघृतान्नौयद्वासर्पिरिंघृतान्नौवास्वितिमंत्रांतरात्।आदित्याअदितेःपुत्रौदानुनस्प १४
तीदानुनोदानस्यवाधनस्यतास्वामिनौतौमित्रावरुणौअनवह्वरमकुटिलंयज्ञमासचेतसेवेते॥

॥छ॥अथसप्तमीमृचमाह॥छ॥ ॥गोमदूषुनासत्याश्वावद्यातमश्विना।वर्त्तीरुद्रानृपाय्यं॥छ॥ ॥अश्विना
हेअश्विनौ।हेनासत्याअनृतभाषणरहितौ।हेरुद्रारोदयमाणौ।इदंनोयुवांवर्त्तिर्मार्गः।तेनमार्गेणरथे
नवार्प्यंपातृभिःनरैःनिर्दिवेःपातव्यंसोमंगोमद्यथाभवतितथाअश्ववत्अश्ववच्चयथाभवतितथायातं
गछतंऊषितिनिश्राणो॥छ॥अथाष्टमीमृचमाह॥छ॥ ॥नयत्परोनांतरआदधर्षद्वृषण्वसू।दुःशंसोमर्त्यो
रिपुः॥छ॥ ॥वृषण्वसूहेधनस्यवर्षितारौयद्धनंपरोदूरस्थोदुःशंसःदुःशंसनायोग्योमर्त्योरिपुःयन्नादध
र्षत्।यथोक्तलक्षणेनरःअंतरःसमीपवर्त्तीमर्त्योरिपुरपियन्नादधर्षत्तद्धनमावावोल्हमितिशेषः॥छ॥
अथनवमीमृचमाह॥छ॥ ॥तानआवोल्हमश्विनारयिंपिशंगसंदृशं।धिष्ण्यावरिवोविदं॥छ॥ ॥धिष्णि
षणाहेअश्विनाइअश्विनौ।तातौयुवांपिशंगसंदृसंनानारूपंवरिवोविदंधनस्यलंभकंरयिंपशुनोस्मभ्यं

द्वि० ८

आवोल्हमावहतं॥छ॥अथदशमीमृचमाह॥छ॥ ॥इंद्रोअंगमहद्भयमभीषदपचुच्यवत्।सहिस्थि
रोविचर्षणिः॥छ॥ ॥इंद्रःमहत्अधिकंअभीषत्अभिभवत्भयंभयकारणंअपचुच्यवत्अप
च्याव्वयेत्हियस्मात्कारणात्सस्थिरःकेनोपिचालयितुमशक्यःविचर्षणिःविश्वस्यद्रष्टा॥छ॥ ॥
इतिद्वितीयस्याष्टकेअष्टमाध्यायस्यअष्टमोवर्गः॥छ॥ ॥अथैकादशीमृचमाह॥छ॥ ॥इंद्रश्चमृल
यातिनोननःपश्चादघंनशत्।भद्रंभवातिनःपुरः॥छ॥ ॥इंद्रश्चपरमैश्वर्यवानिंद्रश्चेत्नोस्मान्मृलया
तिसुखयत्।पश्चात्पृष्ठतःनोस्मान्अघंदुरितंननशत्नप्राप्नोतिनोस्माकंपुरःपुरस्तात्इंद्रंकल्याणं
भवातिभवति॥छ॥अथद्वादशीमृचमाह॥छ॥ ॥इंद्रआशाभ्यस्परिसर्वाभ्योअभयंकरत्।जेताशत्रू १५
न्विचर्षणिः॥छ॥ ॥विचर्षणिःविविधस्यद्रष्टाजेताशत्रून्असुरान्जेता।अन्नंतनान्षष्ठ्यभावःइंद्रः

परमैश्वर्यवान्सर्वाभ्यआशाभ्योदिग्भ्योस्माकंअभयंकरत्करोतु।परीतिपंचमीतकः॥छ॥अथत्रयो
दशीमृचमाह॥छ॥ ॥विश्वेदेवासआगतशृणुतामइमंहवं।एदंबर्हिर्निषीदत॥छ॥ ॥विश्वेदेवासः
हेविश्वेदेवाःआगतइहागच्छतममदीयंइमंहवमाह्वानंशृणुतइदंबर्हिरस्मिन्बर्हिषिआनिषीदत
उपविशत॥छ॥अथचतुर्दशीमृचमाह॥छ॥ ॥तीव्रोवोमधुमांअयंशुनहोत्रेषुमत्सरः।एतंपिबतका
म्यं॥छ॥ ॥हेविश्वेदेवाःतीव्रमदःमधुमान्रसवान्मत्सरोमदकरःसोमोयंयुष्मदर्थंशुनहोत्रेषुगृ
त्समदेषस्मासुस्थितःकाम्यंकमनीयमेतंसोमंपिबत॥छ॥अथपंचदशीमृचमाह॥छ॥ ॥इंद्रज्येष्ठा
मरुद्गणादेवासःपूषरातयः।विश्वेममश्रुतंहवं॥छ॥ ॥हेइंद्रज्येष्ठाःइंद्रप्रोगमाह्वानंशृणुतइंद्र
ज्येष्ठादयःसंबोधनांतः॥छ॥ ॥इतिद्वितीयस्याष्टमेनवमोवर्गः॥छ॥अथषोडशीमृचमाह॥छ॥ ॥

द्वि॰ ८

॥अंबितमेनदीतमेदेवितमेसरस्वति। अप्रशस्ताइवस्मसिप्रशस्तिमंबनस्कृधि॥छ॥ ॥अंबितमेमा
तृणांश्रेष्ठेनदीतमेनदीनांश्रेष्ठेदेवितमेदेवीनांश्रेष्ठेहेसरस्वति अप्रशस्ताइवधनाभावादयस्त
स्ताइववयंस्मसिभवामः। अंबहेमातःसरस्वतिनोस्मभ्यंप्रशस्तिंधनसमृद्धिंकृधिकुरुप्रयच्छेत्य
र्थः॥छ॥ अथसप्तदशीमृचमाह॥छ॥ ॥त्वेविश्वासरस्वतिश्रितायूंषिदेव्यां। शुनहोत्रेषुमत्स्वप्रजां
देविदिदिड्ढिनः॥छ॥ ॥हेसरस्वतिदेव्याद्योतमानायांत्वेत्वयिविश्वाविश्वानिसर्वाण्यायूंषिअन्ना
निआयुःस्तृतेत्पन्नानामस्मपागात। श्रिताश्रितानिमात्वंशुनहोत्रेषुगृत्समदेषुस्माकंविषयेषुम
त्स्वसोमपानेनतृप्य। किंचहेदेविसरस्वतिनःअस्मभ्यंप्रजांदिदिड्ढिपुत्रान्देहि॥छ॥ अथाष्टाद १६
शीमृचमाह॥छ॥ ॥इमाब्रह्मसरस्वतिजुषस्ववाजिनीवति। यातेमन्मगृत्समदाऋतावरिप्रियादे

वेषुजुह्वति॥छ॥ ॥वाजिनीवतिअन्नवतिऋतावरिउदकवतिहेसरस्वति इमाइमानिब्रह्माणिहवींषि
जुषस्वस्वीकुरु। यानिमन्मननीयानिदेवेषुप्रियादेवानांमध्येत्वत्यंप्रियाणिदेवेषुवातेत्वदर्थंगृत्समदा
जुह्वति॥छ॥ अथैकोनविंशीमृचमाह॥छ॥ ॥प्रेतांयज्ञस्यशंभुवायुवामिदावृणीमहे। अग्निंचहव्यवाह
नं॥छ॥ यज्ञस्ययागस्यशंभुवासुखसंपादकेइविद्वनिअनसीतरूपेद्यावापृथिव्यौप्रेतांउत्तरवेदेःपश्चिम
भागंप्रतिगच्छतां। अथप्रत्यक्षकृतः। युवामितयुवामेवआवृणीमहेप्रार्थयामहेहव्यवाहनमग्निंचआ
वृणीमहेअग्निरत्रनिपातभागिति॥छ॥ अथविंशीमृचमाह॥छ॥ ॥द्यावानःपृथिवीइमंसिध्रमद्यदिविस्पृ
शं। यज्ञंदेवेषुयच्छतां॥छ॥ ॥द्यावाद्यौःपृथिवीचउभेसिध्रंस्वर्गादेःसाधकंदिविस्पृशंदेवान्गच्छंतंनःअस्मा
कंइमंयज्ञंदेवेषुयच्छतांनियच्छतां॥छ॥ अथैकविंशीमृचमाह॥छ॥ ॥आवामुपस्थमद्रुहादेवाःसीदंतुयज्ञि

द्वि० ८ याःइन्द्रायसोमपीतये॥७॥ ॥अनुज्ञातोहविर्जिताद्धविर्धानतद्रूपेद्यावापृथिव्यौचात्वांयुवयोरुपस्थंस मीपंयज्ञियाययज्ञार्हादेवाःइयक्षेअद्यास्मिन्नहनिसोमपीतायसोमपानायआसीदंतु॥७॥ अथद्वितीयाष्टमेद्वादशोवर्गः॥७॥ ॥कनिक्रददितित्र्यृचंदशमंसूक्तंअत्रेवमनुक्रमणिका।कनिक्रदत्त्र्यृचमिति।मंडलद्रष्टागृत्समदोस्यऋषिःत्रिष्टुप्छंदःकपिंजलरूपीइंद्रोदेवता।वयसाममनोज्ञांवाचंश्रुत्वैतत्सूक्तंजपेत्।सूत्रितंच।वयसाममनोज्ञावाचःश्रुत्वाकनिक्रदज्जनुषंप्रब्रुवाणइतिसूक्तंजपेदिति॥७॥तत्रप्रथमामृचमाह॥७॥ ॥कनिक्रदज्जनुषंप्रब्रुवाणइयर्तिवाचमरितेवनावं।सुमंगलश्चशकुनेभवासिमात्वाकाचिदभिभाविश्व्याविदत्॥७॥ ॥कनिक्रदत्पुनःपुनःशब्दायमानःजनुषंजनिष्यमाणमर्थंप्रब्रुवाणःसूचयन्।कपिंजलःअरितेवकर्णधारइवनावमंवाचमियर्तिप्रेरयति।अयमर्थः।उक्तलक्षणःहेशकुने १७

कपिंजलत्वंसुमंगलःप्रशस्तकल्याणश्चभवासिभव।किंचकाचिदभिभाकोप्यभिभवःत्वात्वांविश्व्याविश्वतःसर्वस्माद्दिक्षुमाविदत्माप्रापत्।शकुनोत्पन्नेतुमात्मानंन्यक्कृत्यजन्मप्रब्रुवाणोयथास्यशब्दस्तथानामेरयतिवाचमीरयतिनावंसुमंगलश्चशकुनेभवकल्याणमंगलोमंगलंगिरतेर्गृणात्यर्थेगिरत्यनर्थानितिवेतियास्कः॥७॥अथद्वितीयामृचमाह॥७॥ ॥मात्वाश्येनउद्वधीन्मासुपर्णोमात्वाविददिषुमान्वीरोअस्ता।पित्र्यामनुप्रदिशंकनिक्रदत्सुमंगलोभद्रवादीवदेह॥७॥ ॥हेशकुनेत्वांत्वांश्येनःप्रबलःपक्षिविशेषोमावधीत्माहिंसीत्।तथाइषुमान्बाणवान्वीरःअस्ताशराणांक्षेप्ताधन्वीत्वात्वांमाविदत्प्रापत्।किंचपित्र्यांप्रदिशंदक्षिणांदिशमनुदक्षिणस्यांदिशीत्यर्थः।कनिक्रदत्पुनःपुनःशब्दंकुर्वन्सुमंगलःकल्याणमंगलःभद्रवादीशोभनवादीसन्इहअस्मद्विषयंवदमंगलंसूचय॥७॥अथतृती

६१०८ यामृचमाह॥७॥ ॥अवक्रंददक्षिणतोगृहाणांसुमंगलोभद्रवादीशकुंते।मानस्तेनईशतमाघशंसो
बृ०॥७॥ ॥शकुंतेहेकपिंजलत्वंसुमंगलोभद्रवादीचसन्गृहाणांदक्षिणतःदक्षिणस्यांदिशिअ
वक्रंदशब्दंकुरु।दक्षिणतःशब्दायमानःशकुंतोमंगलसूचकोहिनोस्माकंस्तेनस्तस्करोमाईशत
माईशिष्टअघशंसःअनर्थकानांशंसकोपिमेशिष्टउत्तमःपादोव्याख्यातचरः॥७॥इतिद्वितीयस्या
ष्टमेएकादशोवर्गः॥७॥ ॥प्रदक्षिणिदितित्र्यृचमेकादशंसूक्तंगार्त्समदंजागतंतथाचानुक्रांतंप्र
दक्षिणिज्जागतंमध्येतिशाक्कर्यष्टिर्वेति।द्वितीयातिशाक्करीअष्टिर्वाइतिरेजगत्यौ।कपिंजलरूपी
इंद्रोदेवतावयसाममनोज्ञांवाचंश्रुत्वाप्रदक्षिणिदितिसूक्तंजपेत्।सूत्रंप्रागेवोदाहृतं॥७॥तत्रप्र १८
थमामृचमाह॥७॥ ॥प्रदक्षिणिदभिगृणंतिकारवोवयोवदंतऋतुथाशकुंतयः।उभेवाचौवदति

सामगाइवगायत्रंचत्रैष्टुभंचानुराजति॥७॥ ॥शकुंतयःकपिंजलाःऋतुथाकालेकालेवायांनंवदंतः
सूचयंतःकारवःस्तोतारःइवप्रदक्षिणित्अभिगृणंतिअभिवदंतिबहुवचनंपूजार्थं।किंचउभेवाचौगा
नंचश्रोतव्यसामगायत्रंत्रैष्टुभंचसमनीचशकुंतिर्वदतिअनुराजतिचस्गएवतोनुरक्तान्करोतीत्य
र्थः॥७॥अथद्वितीयामृचमाह॥७॥ ॥उद्गातेवशकुनेसामगायसिब्रह्मपुत्रइवसवनेषुशंससि।वृ
षेववाजीशिशुमतीरपीत्यासर्वतोनःशकुनेभद्रमावदविश्वतोनःशकुनेपुण्यमावद॥७॥ ॥शकु
नेहेकपिंजलउद्गातेवसामयथोद्गातासामगायतितद्वत्त्वंगायसिमानस्वनंकरोषिब्रह्मपुत्रइवयथा
ब्राह्मणाच्छंसीसवनेषुशस्त्राणिशंसतिकालेषुसंसमिश्रोतस्वरंकरोषिवृषेववाजीमेवनसमर्थोश्वः
शिशुमतीर्वडवाअपीत्यर्थः।अभिगत्यशब्दंकरोतितथात्वमपिवदशिष्टंस्पष्टं॥७॥अथतृतीयामृचमा॥

६.८ ॥७॥ ॥आवदंस्त्वंशकुनेभद्रमावदतूष्णींमासीनःसुमतिंचिकिद्धिनः।यदुत्पतन्वदसिकर्करिर्यथाबृह०॥
७॥ ॥शकुनेहेकपिंजलत्वआवदन्शब्दंकुर्वंस्त्वंभद्रमादमंगलंवदतूष्णींमासीनःतूष्णींतिष्ठन्नपिनोस्मा
कंसुमतिंचिकिद्धिबुध्यस्व।यद्यदाउत्पतन्वदसितदाकर्करिर्यथाकर्करीवदसिकर्करिर्वाद्यविशेषः।अ
न्यद्व्याख्यातचरं॥७॥ ॥इतिद्वितीयस्याष्टादशोवर्गः॥७॥ ॥इतिद्वितीयेमंडलेचतुर्थोनुवाकः॥ ॥समा
प्तंचद्वितीयंमंडलं॥ ॥वैश्वामित्रेतृतीयेपंचानुवाकाः।तत्रप्रथमेनुवाकेद्वादशसूक्तानि।तत्रासामस्यमे
ति।त्रयोविंशत्यृचंप्रथमंसूक्तं।तत्रानुक्रांतं।सोमस्यत्र्यधिकेति।अस्यमंडलद्रष्टाविश्वामित्रऋषिः।अ
नुक्तत्वात्त्रिष्टुप्छंदः।मंडलादित्वादाग्नेयमितिपरिभाषयाग्निर्देवता।प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभेछंदसि १९
विनियोगः।तथाचसूत्रं।सोमस्यमातववंत्रप्रत्यग्निरितित्रीणि।७।तत्रप्रथमामृचमाह॥७॥ ॥सोम

स्यमातववंवक्ष्यग्नेवह्निंचकर्थविदथेयजध्यै।देवाँअच्छादीद्यद्युंजेअद्रिंशमायेअग्नेतन्वंजुषस्व॥७॥ ॥
हेअग्नेत्वंविदथेयज्ञेयजध्यैयष्टुंसोमस्यवह्निंवोढारंयमांचकर्थकृतवानसि।तमांतवसंतवास्विनंबलि
नंकह्निकामयस्व।किंचहेअग्नेदेवानच्छअभिदीद्यदीप्यमानोहंअद्रिंग्रावाणंयुंजेअभिषवणाययुनज्मि
शमायेशस्याभिच।तथाचमंत्रांतरं।ऋतेनदेवःसविताशमायतेति।यद्वाशमायतेति।यद्वाशमायेस्तौमि।
शशमानःऋरतीतिस्तुतिकर्मसुपाठात्।तथाचमंत्रांतरं।सोअग्नईजेशशमेचमर्तइति।किंचहेअग्नेतन्वंशरी
रंसुपस्वरक्षायेसेवस्व।यद्वाकर्माणितत्त्वंनंमासेवस्वेत्यर्थः॥७॥अथद्वितीयामृचमाह॥७॥ ॥प्रांचंयज्ञं
चकृमवर्धतांगीःसमिद्भिरग्निंनमसादुवस्यन्।दिवःशशासुर्विदथाकवीनांगृत्सायचित्तवसेगातुमीषुः॥७॥
॥ ॥हेअग्नेवयंयज्ञंप्रांचंप्रकर्षेणगच्छंतंचकृमअकार्ष्मगीःमदीयास्तुतिवर्धनांएधतांअग्निंसमिद्भिर्नि

६०.८ मसाऽविषाचदुवस्यन्। अस्मदीयाः परिचरेयुः। किंचदिवोद्युलोकादागत्यदेवाःकवीनांस्तोतॄणांविदथाज्ञा
नानिस्तोत्राणिवाशाशासुः अन्वशिषन् अपिचयष्टृस्तायष्टृणांतेरिदंरूपंस्तोतव्यायाग्नयेतवासेहृद्ययगातुं
स्तोतुंईषुश्चित्स्तोतारइच्छंतिचविदितिचार्थः॥ब॥ अथतृतीयामृचमाह॥ब॥ ॥मायादधेमेधिरःपूतदक्षो
दिवःसुबंधुर्जनुषापृथिव्याः॥ अविंदनुदर्शतमप्स्वंतर्देवासोअग्निमपसिस्वसॄणां॥ब॥ ॥मेधिरःमेधावा
न्प्राज्ञःपूतदक्षःशुद्धबलःजनुषाजन्मनामनुष्याणांचसुखंकरोतीतियावत्तंदर्शतंदर्शनीयमग्निंदेवासोदेवाः
स्वसॄणांसरणशीलानांनदीनामप्स्वंतर्मध्येस्थितंअपसियज्ञवाहनरूपेकर्मणिनिमित्ते। उशतिस्मरणः। अ
विंदन्लब्धवंतः॥ब॥ अथचतुर्थीमृचमाह॥ब॥ ॥अवर्धयन्सुभगंसप्तयह्वीःश्वेतंजज्ञानमरुषंमहि २०
त्वा॥ शिशुंनजातमभ्यारुरश्वादेवासोअग्निंजनिमन्वपुष्यन्॥ सप्तसर्पणशीलाःयह्वीर्यह्व्यःमहत्योनद्यः
सुभगंशोभनधनंश्वेतंशुभ्रंयत्जज्ञानंमहित्वामहत्त्वेनअरुषमारोचमानंअप्सुस्थितमग्निंअवर्द्धयन्स्वकार्य
कृतानिरोषधीर्निर्वृद्धिंप्रापितवत्यः। यद्वादिव्यमग्निंआपोवर्द्धयंतिअविंधनत्वादस्य। किंचशिशुंअश्वावडवाः
अभ्यारुःअभिगच्छंतितथानद्यःउत्पन्नमग्निंअभ्यारुःअभिजग्मुःअपिचदेवासःदेवाःअग्निंजनिमन्जन्म
न्युदकेवावपुष्यन्वपुष्मिमकुर्वन्॥ब॥ अथपंचमीमृचमाह॥ब॥ ॥शुक्रेभिरंगैरजआततन्वान्क्रतुंपु
नानःकविभिःपवित्रैः॥श॥ शोचिर्वसानःपर्यायुरपांश्रियोमिमीतेबृहतीरनूनाः॥ब॥ ॥अग्निःशुक्रेभिःशु
क्लैरंगैरंगैस्तेजोभिःरजोऽन्तरिक्षमाततन्वान्आतन्वन्व्याप्नुवन्क्रतुंकर्मणांकर्तारंयजमानंकविभिःक्रां
तैःप्राज्ञैःस्तोतव्यैर्वापवित्रैःशोधकैस्तेजोभिःपुनानःशोधयन्शोचिर्दीप्तिवस्त्रस्थानीयंपरिपरितोवसा
नआच्छादयन्अपांअपस्यतांकर्मवतांआयुरन्नंबृहतीःमहतीःअनूनाःअन्यूनाःसंपूर्णाःश्रियःसंपदश्चमिमी

द्वि०८ नेकरोति॥छ॥इतिद्वितीयस्याष्टमेत्रयोदशोवर्गः॥छ॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥छ॥ ॥वव्राजासीमनदतीर
दब्धादिवोयह्वीरवसानाअनग्नाः॥सनाअत्रयुवतयःसयोनीरेकंगर्भंदधिरेसप्तवाणीः॥छ॥ ॥अनदतीः
अभक्षयंतीः अदब्धाः अहिंसिताः मातृभूताः अयोग्निःसींसर्वतोवव्राजति अग्निरपांशोषकः तंचापश्शम
येतितद्भयमिहनास्तीत्युक्तंभवति॥कीदृश्यस्ताः दिवोयह्वीः अंतरिक्षस्यापत्यभूताः अवसानाः वस्त्रम
नाछादयंत्यः वस्त्रस्थानीयस्यजलस्यविद्यमानत्वात्।अतएवअनग्नाः किंचताअपिसनाः सनातन्यः युव
तयःनित्यतरुणाः नित्यदृढा इत्यर्थः सयोनीः समानमंतरिक्षस्थानंयासांताः सप्तवाणीः नद्यः एकंअग्निगर्भं
गर्भस्थंदधिरेदधात॥छ॥अथसप्तमीमृचमाह॥छ॥ ॥स्तीर्णाअस्यसंहतोविश्वरूपाघृतस्ययोनौ २१
स्रवथेमधूनां।अस्थुरत्रधेनवःपिन्वमानामहीदस्मस्यमातरासमीची॥छ॥ ॥घृतस्योदकस्ययोनौस्था

नेतिअस्थुस्तिष्ठंति।पिन्वमानाः वर्धमानाः अत्रअग्नौआपः धेनवः सर्वेषांप्रीणयित्र्यः अभवन्।समीचीसमंचत्यौ
शोभमानेमहीमहत्यौद्यावापृथिव्यौदस्मस्यदर्शनीयस्ययस्याग्नेर्मातरामातरौअभवतां॥छ॥अथाष्टमीमृच
माह॥छ॥ ॥बभ्राणःसूनोसहसोव्यद्यौद्दधानःशुक्रारभसावपूंषि।श्चोतंतिधारामधुनोघृतस्यवृषायत्रवावृ
धेकाव्येन॥छ॥ ॥हेसहसःसूनोसहसस्पुत्रबभ्राणःसर्वैर्धार्यमाणेनत्वंशुक्राशुक्राणिशुभ्राणिरभसा
वेगवंतिवपूंषिअवबंऽपिदधानःपारयंस्त्वंव्यद्यौत्व्यद्योतत्सोहपाग्निःयत्रयस्मिन्यजमानेकाव्येनस्तोत्रेणाव
वृधेवृद्धिंप्राप्नोतितदानींमधुनःअत्यंतमधुरस्यघृतस्योदकस्यधाराश्चोतंतिस्रवंतिमदाययजमानस्तो
त्रेणअग्निवृद्धोभवति।तदानींवृष्टिर्भवतीत्यर्थः॥छ॥अथनवमीमृचमाह॥छ॥ ॥पितुश्चिदूधर्जनुषाविवे
दव्यस्यधाराअसृजद्विधेनाः।गुहाचरंतंसखिभिःशिवेभिर्दिवोयह्वीभिर्नगुहाबभूव॥छ॥ ॥पितुःअंतरिक्ष

५६.८ स्पउधः ऊधस्थानीयं जलप्रदेशं अयमग्निर्जनुषा स्वयमेव विवेद जानाति। किंचायमग्निः अस्योधसः संबंधि
न्यो धाराः पयोधारा व्यसृजत्। धनामा ध्मिकावाचश्चति सृजति। शिवभिः शिवंकारैः सखिभिः आत्मनः सखि
भूतैर्वायुभिः दिवोयह्वाभिः अंतरिक्षस्यापत्यभूताभिरद्भिः सह गुहायां स्थितः कोपि तवन्न प्राप्तुं समर्थो
नाभवत्॥छ॥ अथ दशमीमृचमाह॥छ॥ ॥पितुश्च गर्भं जनितुश्च बभ्रे पूर्वीरेको अधयत्पीप्यानाः। वृष्णे
सपत्नी शुचये सबंधू उभे अस्मै मनुष्ये३ नि पाहि॥छ॥ ॥अयमग्निः पितुः अंतरिक्षस्य गर्भं वृष्टिलक्षणं गर्भं च
तं जनितुः सर्वस्य लोकस्य जनयितुः आदित्यस्य लोकं भूम्यादिकं च बभ्रे बिभर्ति एक एवाग्निः पूर्वीर्ब
ह्वीः पीप्यानाः प्यायमानाः वृद्धिं प्राप्ता ओषधीः अधयत् धयति भक्षयति। सपत्नी समानएकः सूर्यः पतिर्ययोः २२
ते मनुष्ये मनुष्येभ्यो हिते उभे द्यावापृथिव्यौ वृष्णे वर्षित्रे अस्मै शुचये अग्नये सबंधू समानबंधू नवतः अनायाः अग्निर्

वबंधुरित्यर्थः। हे अग्ने त्वं ते द्यावापृथिवी निपाहि नितरां रक्ष॥छ॥ इति द्वितीयाष्टमे चतुर्दशो वर्गः॥छ॥ ॥अथै
कादशीमृचमाह॥छ॥ ॥उरौ महाँ अनिबाधे ववर्धापो अग्निं यशसः सं हि पूर्वीः। ऋतस्य योनावशयद्दमूना
जामीनामग्निरपसि स्वसॄणां॥छ॥ ॥महानयमग्निः अनिबाधे असंबाधे उरौ विस्तीर्णेंतरिक्षे ववर्धत।
अस्य वर्धनकारणमाह। हि यस्मात्कारणात् पूर्वीः बह्व्यः यशसः यशोन्नं तद्वत्यः आपः अग्निं एवं अभिवर्धि
द्धिं प्रा सोग्निः ऋतस्य उदकस्य योनौ अंतरिक्षे स्थितः स्वसॄणां स्वतः सरंतीनां जामीनां भगिनीस्थानीयानां
उद्भूते अपसि पयसि दमूनाः दांतमनाः सन् अशयत्शोनात॥छ॥ अथ द्वादशीमृचमाह॥छ॥ ॥अक्रो
नबभ्रिः समिथे महीनां दिदृक्षेयः सूनवे भाऋजीकः। उदुस्रिया जनिता यो जजानापां गर्भो नृतमो यह्वो अ
ग्निः॥छ॥ ॥जनिता सर्वस्य लोकस्य जनयिता अपां उदकानां गर्भः गर्भरूपः नृतमः नेतृतमः अतिशयेन

६.८ मनुष्याणांरक्षितायक्षःमहान्योग्निःअक्रःपरेषामाक्रमितापारेरनाक्रमणीयोवा।नेतिपादपूरणः।समि-
थेसंग्रामेमहीनांमहतीनांस्वसेनानांबभ्रिःभर्तादिदृक्षेयःसर्वैर्दर्शनीयःनाभ्यत्विजःस्वदीप्त्याप्रकाशमा-
नःसोग्निःसूनवेहविषांप्रदात्रेयजमानायतदर्थंउस्त्रियाःअपःउज्जजानउदजनयत्स्तनवेपुत्रे
णाश्स्यमाक्षातारोणादिकोनुप्रत्ययः॥ब॥अथत्रयोदशीमृचमाह॥ब॥ ॥अपांगर्भंदर्शतमोषधी-
नांवनाजजानसुभगाविरूपं।देवासश्चिन्मनसासंहिजग्मुःपनिष्ठंजातंतवसंदुवस्यन्॥ब॥ ॥सुभ-
गासुभाग्यावानामर्वैर्वननीयाअरणिःदर्शतंदर्शनीयंविरूपंनानाविधरूपंअपांओषधीनांचरूपं
चगर्भंअग्निंजजानअजनयत्देवासश्चित्सर्वेदेवाअपिपनिष्ठंस्तुत्यंतवसंवृद्धंजातंजातमात्रंत २३
मग्निंमनसास्तुत्यासंजग्मुःउपागच्छन्।हीतिपूरणः।तएवदुवस्यन्पर्यचरन्॥ब॥अथचतुर्दशीमृ-

चमाह॥ब॥ ॥बृहंतमिद्भानवोभाऋजीकमग्निंसचंतविद्युतोनशुक्राः।गुहेववृद्धंसदसिस्वेअंतरपा-
रऊर्वेअमृतंदुहानाः॥ब॥ ॥अपारेअगाधेऊर्वेसमुद्रेअंतर्मध्येअमृतंउदकंदुहानाः।बृहंतःबृह-
तःभानवःशुक्रादीप्यमानाःविद्युतोनविद्युदिवस्वेस्वकीयेसदसिसदनेअंतरिक्षेगुहेवगुहाया-
मिववृद्धंप्रवृद्धंभाऋजीकंप्रभनयदीप्यमानंअग्निंसचंतआश्रयंति॥ब॥अथपंचदशीमृचमाह॥
ब॥ ॥ईळेचत्वायजमानोहविर्भिरीळेसखित्वंसुमतिंनिकामः।देवैरवोमिमीहिसंजरित्रेरक्षाचनो
दम्येभिरनीकैः॥ब॥ ॥यजमानोहंहविर्भिःसाधनैःत्वांत्वांईळेचपश्वादिलक्षणंधनंचयाचेसुम-
तिंशोभनांमतिंधर्मविषयांबुद्धिंनिकामःनितरांकामयमानःत्वयासहसखित्वंईळेयाचेत्वंदेवैःस-
हजरित्रेस्तोत्रेस्तोत्रंकुर्वतेमह्यंअस्मदर्थंअवःपश्वादिविषयांरक्षांमिमीहिकुरु।दम्येभिर्दमनीये

MEMORIAL

१६.८ नियंतव्यैःप्रयत्ननियंतव्यतयाउग्रंखलनोक्ता।अनीकेस्तेजोभिःनःअस्मान्रक्षच।ठ॥इतिद्वितीयस्या
ष्टमेपंचदशोवर्गः॥ठ॥ ॥अथषोडशीमृचमाह॥ठ॥ ॥उपस्तेनारस्तवसुप्रणीतेग्नेविश्वानिधन्यादधा
नाःसुरेतसाश्रवसातुंजमानाअभिष्यामपृतनायूँरदेवान्॥ठ॥ ॥हेसुप्रणीतेशोभनप्रणयनहेअग्ने
तवउपस्तेतारःउपगंतारःस्तोतारइतिनिर्गत्यर्थेवर्तते।विश्वानिसर्वाणिधन्याधनानिपश्वादिधनप्राप्तिहेतू
तानिकर्माणिदधानाःकुर्वंतःतुंजमानाःहवींषिप्रयच्छंतोवयंसुरेतसाशोभनवीर्येणश्रवसात्वत्कृतेना
न्नेनअदेवान्देवेभ्योन्यान्वटिचयुक्तन्यायेनराक्षसाएवगृह्यंतेयज्ञविघ्नकारिणस्तान्पृतनायूंश्च
शरीरस्योपद्रवकारिणःशत्रूंश्चअभिष्यामअभिभवेम।यद्वादेवाःनसज्जयंतःशत्रूनितिवायोज्यं॥ठ॥ २५
अथसप्तदशीमृचमाह॥ठ॥ ॥आदेवानामभवःकेतुरग्नेमंद्रोविश्वानिकाव्यानिविद्वान्।प्रतिमर्ताँअ

वासयोदमूनाअनुदेवान्रथिरोयासिसाधन्॥ठ॥ ॥हेअग्नेमंद्रःस्तुत्यःकेतुर्यज्ञेषुदेवानांप्रज्ञापकस्त्वं
आभवआसमंताद्भवसिसर्वव्यापकोभवसीत्यर्थः।किंचविश्वानिसर्वाणिकाव्यानियजमानादिभिःकृ
तानिस्तोत्राणिविद्वान्जानन्त्वंमर्तान्मर्त्यान्स्तोतॄन्स्वाभिलषितवस्तुसंपादनेनप्रीतान्विधायगृ
हेषुप्रत्यवासयःप्रतिवासयसि।रथिरःरथीःसाधन्देवानांहितानिकर्माणिसाधयन्देवान्अनुयासि
चअनुगच्छसिच॥ठ॥अथाष्टादशीमृचमाह॥ठ॥ ॥निदुरोणेअमृतोमर्त्यानांराजाससादविदथानिसा
धन्।घृतप्रतीकउर्वियाव्यद्यौदग्निर्विश्वानिकाव्यानिविद्वान्॥ठ॥ ॥अमृतःनित्यःराजाराजमानोयोग्निः
विदथानियज्ञावसाधन्साधयन्मर्त्यानांअभिजेतृणांदुरोणेगृहेनिषसादनिषीदतिविश्वानिकाव्यानि
विद्वान्जानन्घृतप्रतीकःघृतेनसंधुक्षितावयवःउर्वियाविस्तीर्णःसोग्निःव्यद्यौत्व्यद्योतते॥ठ॥अथैको

६६.८ नविंशीमृचमाह॥७॥ ॥आनोगाहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिरूतिभिः सरण्यन्॥ अस्मे रयिं बहुलं
संतरुत्रं सुवाचं भागं यशसं कृधी नः॥७॥ ॥सरण्यन् सर्वत्र सरणं गमनमिच्छन् महांस्त्वं शिवेभिः शिवंक
रैः सख्येभिः सख्यैः सखिकर्मभिः महतीभिरूतिभिः रक्षादिभिर्नोस्मान् प्रति आगहि आगहि आगच्छ। अस्मे
अस्मभ्यं बहुलं विस्तीर्णं संतरुत्रं सर्वेषामुपद्रवाणां संतारकं सुवाचं शोभनवाचं भागं सर्वैर्भजनीयं
यशसं यशसा कीर्त्या संयुक्तं रयिं धनं नोस्मभ्यं कृधि देहि। अस्मभ्यमिति द्विर्वचनं आदरातिशयार्थं॥७॥
अथविंशीमृचमाह॥७॥ ॥एताते अग्ने जनिमा सनानि प्र पूर्व्याय नूतनानि वोचं॥ महांति वृष्णे सवना कृ
तेमा जन्मञ्जन्मन्निहितो जातवेदाः॥७॥ ॥हे अग्ने पूर्व्याय पुरातनाय ते तुभ्यं सनानि सनातनानि म
हद्भिः संभजनीयानि वा कृतानि अन्येष्वविद्यमानानि अद्यतनानि वा एतानि एतानि त्वज्जन्मनि कर्माणि २५

स्तोत्राणि वा प्रवोचं जातवेदाः जातं प्रज्ञो जातधनो वा जन्मन्जन्मन्जायंत इति जन्मानः तेषु सर्वेषु मनु
ष्येषु निहितो यागार्थं तस्मै वृष्णे संपदां वर्षित्रे अग्नये इमा इमानि सवनानि कृतानि कृतानि॥७॥ अथैकवि
शीमृचमाह॥७॥ ॥जन्मञ्जन्मन्निहितो जातवेदा विश्वामित्रेभिरिध्यते अजस्रः॥ तस्य वयं सुमतौ यज्ञि
यस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम॥७॥ ॥जन्मन्जन्मन् सर्वेषु मनुष्येषु निहितो जातवेदाः विश्वामित्रेभिः वि
श्वामित्रैः स्नायां बहुवचनं महर्षिणा विश्वामित्रेण यो जातवेदाः अजस्रः अजस्रं अनवरतं इध्यते दीप्य
ते सुमतौ वर्तमाना वयं तस्य यज्ञियस्य यज्ञार्हस्याग्नेर्नु भद्रे कृते यसौमनसे सुमनोभावे अनुग्रहबु
द्धौ अपि स्याम अपि नवेम प्रार्थनावाली ङ्॥७॥ अथ द्वाविंशीमृचमाह॥७॥ ॥इमं यज्ञं सहसावन् त्वं नो दे
वत्रा धेहि सुक्रतो रराणः॥ प्र यंसि होतर्बृहतीरिषो नो ग्ने महि द्रविणमा यजस्व॥७॥ ॥हे सहसावन् सहस्वन्

५६.८ बलवत्सुकृतोशोभनकर्मन्हेअग्नेरण्वःसर्वदारममाणःशश्वत्कृवाणोवात्वंनोस्मदीयमिमंयज्ञंदे
वत्रादेवेषुधेहि।इळाहोतःदेवानामाह्वातःबृहतीःमहतीःइषःअन्नानिनास्मभ्यंप्रयंसिप्रयच्छ।हेअ
ग्नेमहिमहत्द्रविणंपश्वादिलक्षणंधनंआयजस्वप्रयच्छ।अत्रयजिर्दानकर्मा।।७।।अथत्रयोविंशी
मृचमाह।।७।। ।।इळामग्नेपुरुदंसंसनिंगोःशश्वत्तमंहवमानायसाध।स्यान्नःसूनुस्तनयोविजा
वाग्नेसातेसुमतिर्भूत्वस्मे।।७।। ।।इयंसर्वेषांपशूनांपशुपुरोडाशस्यस्विष्टकृतःपुरोनुवाक्या।सूत्र्य
ते।इळामग्नेपुरुदंसंसनिंगोरित्येतायन्हृदग्निंपुरोडाशस्यस्वदस्वव्यामसिषोदिदीतिपुरोडाशस्विष्ट
कृतइति।हेअग्नेपुरुदंसंबहुकर्माणंगोःगवांसनिंप्रदात्रींइळांभूमिंहवमानायस्तुवतेमह्यंशश्वत्तमं २६
चिरकालंयथाभवतितथासाधसाधय।नोस्माकंसूनुःपुत्रःतनयःसंतानस्यविस्तारयिताविजावाप्र

त्रपौत्रादिरूपेणस्वयंविजायतइतिविजावास्यात्।हेअग्नेसाप्रसिद्धातेसुमतिःत्वदीयाअनुग्रहबुद्धिःअ
स्मेअस्मासुभूत्तुभवतु।।७।। ।।इतिद्वितीयस्याष्टमेषोडशोवर्गः।।७।। ।।वैश्वानरायेतिपंचदशर्चंद्विती
यंसूक्तंतथानुक्रांतं।वैश्वानरायपंचोना।वैश्वानरीयंतुजागतंत्विति।विश्वामित्रऋषिःजगतीछंदःवैश्वानरो
ग्निर्देवता।पृष्ठ्याभिप्लविकयोस्तृतीयेहन्याग्निमारुतेवैश्वानरायधिषणामितिवैश्वानरनिविद्धानीयंसूक्तं।तृ
तीयस्येतिखंडेसूत्रितं।वैश्वानरायधिषणांधारवरामरुतइति।।७।।तत्रप्रथमामृचमाह।।७।। ।।वैश्वानरा
यधिषणामृतावृधेघृतंनपूतमग्नयेजनामसि।द्विताहोतारंमनुषश्चवाघतोधियारथंनकुलिशःसमृण्वति
।।७।। ।।ऋतवृधेऋतस्योदकस्ययज्ञस्यवावर्द्धयित्रेवैश्वानरायवैश्वानरशब्दोयास्केनव्याख्यातःवैश्वा
नरःकस्माद्विश्वान्नरान्नयतिविश्वएनंनरानयंतीतिवा।अपिवाविश्वानरएवस्यात्प्रत्यृतःसर्वाणिभू

ऋ१०८ तानितस्यवैश्वानरःतस्यैषान्नवतीति। तस्यैमृतंघृतंतंघृतमिवधिषणांस्तुतिंजानामसिजनयाम। यथा
घृतंप्रीतिंजनयतितथाप्रीतिंकरोमीत्यर्थः। द्विताद्विधागार्हपत्याहवनीयरूपाभ्यांयुक्तंहोतारंदेवाना
माह्वातारमग्निंमनुषःमनुष्याःवाघतश्चऋत्विजश्चधियाकर्मणाऊशिजोवास्याद्दिःरथंनरथमिवस
म्यसम्यगेवतिसंस्तुवंति॥७॥ अथद्वितीयामृचमाह॥७॥ ॥सरोचयज्जनुषारोदसीउभेसमात्रोरभव
त्पुत्रईड्यः। हव्यवाळग्निरजरश्चनोहितोदूळभोविशामतिथिर्विभावसुः॥७॥ ॥सोग्निर्जनुषाजन्मना
उभेरोदसीद्यावापृथिव्यौरोचयत्। अरोचयत्प्रकाशयतिसमात्रोर्द्यावापृथिव्योःईड्यःस्तुत्यःपुत्रोभ
वत्। हव्यवाट्हव्यानांवोढाअग्निःअंगनादिगुणयुक्तःअजरःजरादिरहितःचनोहितःचन्नमा २७
नेनिहितःयेनासोचनोहितःदूळभःहिंसितुरशक्यःसायंविनावसुःप्रभाधनःविशामनुष्याणांअतिथि

रिवपूज्योभवति॥७॥ अथतृतीयामृचमाह॥७॥ क्रत्वादक्षस्यतरुषोविधर्मणिदेवासोअग्निंजनयंतचि
त्तिभिः। रुरुचानंभानुनाज्योतिषामहामत्यंनवाजंसनिष्यन्नुपब्रुवे॥७॥ ॥चित्तिभिर्ज्ञानैरुपलक्षिता
देवासःदेवाःतरुषःव्यसनेभ्यस्तारकस्यदक्षस्यबलस्यक्रत्वाकर्मणाविधर्मणिविधारकेयज्ञेअग्निं
जनयंतजनयन्। भानुनाभासमानेनज्योतिषामरुचानंरोचमानंमहांमहांतंअग्निंअत्यंतमारसदृश
श्वमिववाजमन्नंसनिष्यन्लिप्समानोहउपब्रुवेस्तौमि॥७॥ अथचतुर्थीमृचमाह॥७॥ ॥आमं
द्रस्यसनिष्यंतोवरेण्यंवृणीमहेअह्रयंवाजमृग्मियं। रातिंभृगूणामुशिजंकविक्रतुमग्निंराजंतंदि
व्येनशोचिषा॥७॥ ॥मंद्रस्यस्तुत्यस्यवैश्वानरस्यसंबंधिनंवरेण्यंवरणीयंअह्रयंअलज्जावहं
ऋग्मियंप्रशस्यवाजमन्नंसनिष्यतःलिप्समानावयंभृगूणांऋषीणांअभिलषितार्थप्रदातारंउशिजंआ

ऋ. ८ निखण्यंतंकविंक्रांतप्रज्ञंदिव्येनदिविभवेनशोचितारोचिषाराजंतंभ्राजमानमग्निंआवृणीम
हेसंभजामहे।।छ।।अथपंचमीमृचमाह।।छ।। ।।अग्निंसुम्नायदधिरेपुरोजनावाजश्रवसमिहवृक्त
बर्हिषः।यतस्रुचःसुरुचंविश्वदेव्यंरुद्रंयज्ञानांसाधदिष्टिमपसां।।छ।। ।।वृक्तबर्हिषःस्तीर्णबर्हिषःय
तस्रुचःप्राप्तस्रुचःऋत्विजःसुखायसुखार्थंवाजश्रवसंमनुष्येभ्यःप्रेरितान्नंसुरुचंप्रशस्तदीप्तिमंतं
विश्वदेव्यंविश्वेभ्योदेवेभ्योहितंरुद्रंदुःखानांद्रावकंअपसांकर्मवतांयज्ञानांयजंतीतियज्ञायजमाना
तेषांसाधदिष्टिंसाधितयज्ञंपुरोदधिरेस्तुवंति।।छ।। ।।इतिद्वितीयाष्टकेष्टमाध्यायस्यसप्तमोदशोवर्गः।।
।।छ।। ।।अथषष्ठीमृचमाह।।छ।। ।।पावकशोचेतवहिक्षयंपरिहोतर्यज्ञेषुवृक्तबर्हिषोनरः।अग्ने २८
दुवइच्छमानासआप्यमुपासतेद्रविणंधेहितेभ्यः।।छ।। ।।हेपावकशोचेशोधकदीप्तेहेहोतःदेवाना

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

मान्हुतःयज्ञेषुपरिपरितःवृक्तबर्हिषःदुवःपरिचरणमिच्छमानासःइच्छंतोनरोनेतारोयजमानाआप्यं
आप्तुंयोग्यंतवबंधुसंबंधिनंक्षयंनिवासंयागगृहंउपासते।सत्वंतेभ्योद्रविणंधनंदेहिविधेहि।।छ।।अथ
सप्तमीमृचमाह।।छ।। ।।आरोदसीअपृणदास्वर्महज्जातंयदेनमपसोअधारयन्।सोअध्वरायपरिणी
यतेकविरत्योनवाजसातयेचनोहितः।।छ।। ।।रोदसीद्यावापृथिव्यौअपृणत्आपूरयत्तथाम
हन्महांतंस्वःअंतरिक्षंआपृणत्अपसःकर्मवंतोयजमानाःजातंयत्अयमेनमग्निंअधारयन्।अत्यो
नअश्वइवकविःक्रांतःसर्वत्रव्याप्तःचनोहितःनिहितान्नःसोयमग्निर्वाजसातयेवाजस्यअन्नस्यसं
निसातयेलाभायपरिणीयतेयज्ञार्थंनीयते।।छ।।अथाष्टमीमृचमाह।।छ।। ।।नमस्यतहव्यदातिं
स्वध्वरंदुवस्यतदम्यंजातवेदसं।रथीर्ऋतस्यबृहतोविचर्षणिरग्निर्देवानामभवत्पुरोहितः।।छ।। ।।

टि. ८

रथीर्नेताबृहतोमहतः ऋतस्ययज्ञस्यविचर्षणिः द्रष्टायोग्निः देवानांपुरोहितः पुरस्तात् दृष्टव्यनयास्थापि
तोभवत् हव्यदातिंदेवेभ्योहविषांदातारंस्वध्वरंशोभनयज्ञंदम्यंदामभ्योहितंजातवेदसंजातप्रज्ञंत
मग्निंमनस्यनमस्उज्जयन्तउवस्यनपरिचरत॥८॥अथनवमीमृचमाह॥८॥ ॥तिस्रोयह्वस्यसमिधःपरिज्म
नोग्नेरपुनन्नुशिजोअमृत्यवः।तासामेकामदधुर्मर्त्येभुजमुलोकमुद्वेउपजामिमीयतुः॥९॥ ॥उ
शिजःकामयमानाःअमृत्यवोमृत्युरहिताःदेवायह्वस्यमहतःपरिज्मनःपरितोगंतुःसमेधःसमेधि
काःप्रकाशिकास्तिस्रःपार्थिवीवैद्युतसूर्यरूपास्तिस्रस्त्वःअपुनन्अशोधयन्तेदेवाःऊर्जंसर्वेषांपा
लयित्रींतासांतन्नांमध्येएकांपार्थिवींतनुंमर्त्येमर्त्यलोकेअदधुःन्यदधुःउइतिपदपूरणःइतरोद्वे
न्नजामिलोकंआसन्नमंतरिक्षंउपेयतुःगच्छतःअथवातिस्रःसमिधःआधारसमिधोद्वेअनूयाजस २९

मिध्वेकेतितीसांसमिधांएकांअनूयाजसमिधंमर्त्येइहलोकेभोगरूपंअनूयाजपर्यंतमदधुःधारयं
तिमदधुःधारयंतिप्रजावाच्यनूयाजइतिप्रजात्वेनानूयाजानांस्वस्त्ववान्तदाश्रयत्वाच्चानूयाजस
मिधःइतरेद्वेसमिधौअंतरिक्षोदिव्यनागइरुउपेयतुः॥उपगच्छतःत्रीन्परिधींस्तिस्रःसमिधइतिनि
दनिगमः॥८॥अथदशमीमृचमाह॥८॥ ॥विशांकविंविश्पतिंमानुषीरिषःसंसीमकृण्वन्स्वधितिं
नतेजसे।सउद्वतोनिवतोयातिवेविषत्सगर्भमेषुभुवनेषुदीधरत्॥१०॥ ॥इषःपश्वादिलक्षणंधनमि
च्छंत्यःमानुषीःमनुष्यप्रजाःविशांप्रजानांविश्पतिंप्रभुंकविंमेधाविनंसीमेनंस्वधितिंनअसिमिवते
जसेतीक्ष्णार्थंसमकृण्वन्एवंसमस्कुर्वन्सोग्निःउद्वतःउन्नयवतःनिवतोनिवेर्नाविवतश्चप्रदेशान
विवेषत्व्याप्नुवन्यातिगच्छतिसएषुभुवनेषुदीधरत्।अधारयत्॥८॥ ॥इतिद्वितीयस्याष्टमेष्टाद

६०.८

शोवर्गः॥छ॥ ॥अथैकादशीमृचमाह॥छ॥ ॥सजिह्वतेजठरेषुप्रजज्ञिवान्वृषाचित्रेषुनानदन्न
सिंहः॥वैश्वानरःपृथुपाजाअमर्त्योवसुरत्नादयमानोविदाशुषे॥छ॥ ॥प्रजज्ञिवान्जातःवृषावर्षकः
सवैश्वानरःचित्रेषुनानाप्रकारेषुजठरेषुप्राणिनांभेदाज्जठराणांभेदः।तेषुजिह्वतेवर्द्धतेचित्रेषुना
नाविधेष्वरण्येषुनानदत्अत्यर्थंशब्दंकुर्वन्कुर्वन्सिंहानसिंहइव।किंविधोवैश्वानरःपृथुपाजाःपृ
थुतेजाःअथवापृथुवेगःअमर्त्यःमरणधर्मरहितःवैश्वानरइति॥सुमन्मभिःस्तोत्रैःभंदमानःस्तूय
मानःवैश्वानरःजातमात्रएवप्रत्नथाप्रत्नइवचिरंतनइवनाकं।कंसुखंअकंदुःखंनविद्यतेअकंयस्मि
न्तत्नाकंदिवःअंतरिक्षस्यपृष्ठंउपरितनप्रदेशंसवितोभिःआरुहत्आरोहतिसवैश्वानरःपूर्वव ३०
त्पूर्वेभ्यऋषिभ्यइवेज्यंतवस्तोत्रेयजमानायधनंपश्वादिलक्षणंअजनयन्संपादयन्जागृविभ

दाःपृष्ठःसमानंसर्वेषांदेवानांसाधारणंअज्मंआकाशमार्गंपर्येतिसूर्यरूपेणगच्छंति॥छ॥अथत्र
योदशीमृचमाह॥छ॥ ॥ऋतावानंयज्ञियंविप्रमुक्थ्य१मायंदधेमातरिश्वादिविक्षयं।तंचित्रयामंह
रिकेशमीमहेसुदीतिमग्निंसुवितायनव्यसे॥छ॥ ॥ऋतावानंबलवंतंयज्ञियंयज्ञार्हंविप्रंमेधाविनं
उक्थ्यंस्तुत्यंदिविद्युलोकेक्षयंनिवसंतंयमग्निंमातरिश्वावायुःद्युलोकादाहृत्यपृथिव्यांआदधेआहित
वान्चित्रयामंनानाविधगमनंहरिकेशंपिंगलार्चिषंसुदीतिंशोभनदीप्तिंमग्निंनव्यसेनवतरायसु
वितायसुष्ठुप्रासव्यायधनायतंतदर्थंईमहेयाचामहे॥छ॥अथचतुर्दशीमृचमाह॥छ॥ ॥शुचिंनया
मन्निषिरंस्वर्दृशंकेतुंदिवोरोचनस्थामुषर्बुधं।अग्निंमूर्धानंदिवोअप्रतिष्कुतंतमीमहेनमसावाजिनंबृ
हत्॥छ॥ ॥नतिसंप्रत्यर्थेशुचिंदीप्तियामन्यामनियज्ञेइषणीयंएषणीयंस्वर्दृशंसर्वदृशंसर्वप

द्वि० ८ दार्थविज्ञानयुक्तंदिवःद्युलोकस्यकेतुंप्रज्ञापकंरोचनस्थांरोचनस्थंरोचनःसूर्यःतस्मिन्तिष्ठंतंउ
षर्बुधंअग्निहोत्रिकरूपेणउषसिप्रबुध्यमानंदिवःस्वर्गस्यमूर्द्धनिप्रधानंअप्रतिष्कुतंअप्रतिशब्दं
हृता।वाजिनमन्नवंतंमइनमस्यंतंतमग्निंतमसास्तोत्रेणईमहेयाचामहे॥ब॥ अथपंचमीमृचमा
ह॥ब॥ ॥मंद्रंहोतारंशुचिमद्वयाविनंदमूनसमुक्थ्यंविश्वचर्षणिं।रथंनचित्रंवपुषायदर्शतंम
नुर्हितंसदमिद्रायईमहे॥ब॥ ॥मंद्रंस्तुत्यंहोतारंदेवानामाह्वातारंशुचिंसर्वदाशुद्धंअद्वयावि
नंअद्वयहीनंअकुटिलंदमूनसंदानमनसंउक्थ्यंश्रेष्ठंविश्वचर्षणिंविश्वस्यद्रष्टारंचित्रंनानाविधं
वर्णरथंनरथमिववपुषायरूपार्थंदर्शतंदर्शनीयंसदमित्सदैवमनुर्हितंसर्वेभ्योमनुष्येभ्यो ३१
हितंतमग्निंराधोधनानिईमहेयाचामहेअत्रयात्रार्थवादस्यद्विकर्मकत्वं॥ब॥ ॥इतिद्वितीयस्या

ष्टमेएकोनविंशोवर्गः॥ब॥ ॥वैश्वानरायेत्येकादशर्चंतृतीयंसूक्तंवैश्वामित्रं।अत्रेयमनुक्रमणिका
।वैश्वानरायैकादशेति।पूर्वसूक्ते।वैश्वानरीयंतुजागतंत्वित्युक्तत्वादस्यापिसूक्तस्यजगतीछंदः।वैश्वा
नरोग्निर्देवता।अस्यसूक्तस्यअग्निष्टोमेआग्निमारुतेशास्त्रविनियोगःसूत्रितंहि।वैश्वानरायपृथुपा
जसेशंनःकरत्यर्वतइति॥ब॥तत्रप्रथमामृचमाह॥ब॥ ॥वैश्वानरायपृथुपाजसेविपोरत्नाविधं
तधरुणेषुगातवे।अग्निर्हिदेवाँअमृतोदुवस्यत्यथाधर्माणिसनतानदूदुषत्॥ब॥ ॥विपोमेधावि
नःस्तोतारःपृथुपाजसेबहुबलायबहून्नायवापाजःशब्दस्यबलान्ननामत्वात्।वैश्वान
रायाग्नयेधरुणेषुधर्मेषुयज्ञेषुरत्नारमणीयानिस्तोऽत्राणिगातवेसन्मार्गलाभायविधंतपरिचरं
तिकुर्वंतिअमृतःमरणरहितोग्निःदेवान्दुवस्यतिहविषांप्रदानेनपरिचरतिहिःप्रसिद्धौ।अथ

पृ॰ ८ अतःकारणात्कोपिसनतासनातनानिधर्माणियज्ञानन्नदूषत्नदूषयति॥ब॥अथद्वितीयामृच
माह॥ब॥ ॥अंतर्दूतोरोदसीदस्मईयतेहोता॰ निषत्तोमनुषःपुरोहितः॥क्षयंबृहंतंपरि
षतिद्युभिर्देवेभिरग्निरिषितोधियावसुः॥ब॥ ॥दस्मोदर्शनीयोहोताग्निःदूतःदेवानांदूतःसन्
रोदसीरोदस्योर्द्यावापृथिव्योःअंतर्मध्येईयानगच्छतिमनुषःमनोर्जातस्यमनुष्यस्यपुरोहितःआ
हवनीयादिरूपेणपुरतःस्थापितःनिषत्तोनिषण्णःसन्अग्निर्द्युभिःदीप्तिभिःबृहंतंमहांतंयज्ञक्षयं
यज्ञगृहंपरिभूषति॥अलंकुरुतेदेवेभिःदेवैःइषितःप्रेषितोधियावसुःप्रज्ञयाव्याप्तःएतेद्वेअग्नि
विशेषणे॥ब॥अथतृतीयामृचमाह॥ब॥ ॥केतुंयज्ञानांविदथस्यसाधनंविप्रासोअग्निंमहयंत ३२
चित्तिभिः॥अपांसियस्मिन्नधिसंदधुर्गिरस्तस्मिन्सुम्नानियजमानआचके॥ब॥ ॥यज्ञानांकेतुं

प्रज्ञापकंविदथस्ययज्ञस्यगृहस्यवासाधनंप्राप्तिसाधनंअसाधारणकारणंसंतमग्निंविप्रासोविप्राःचि
त्तिभिःस्वकर्मभिःमहयंतपूजयंति॥किंचगिरःस्तोतारःयस्मिन्नग्नौअपांसिस्वानुष्ठियाकर्माणिअधि
संदधुःसंदधतेयजमानःतस्मिन्नग्नौसुम्नानिआचकेकामयते॥ब॥अथचतुर्थीमृचमाह॥ब॥ ॥पि
तायज्ञानामसुरोविपश्चितांविमानमग्निर्वयुनंचवाघतां॥आविवेशरोदसीभूरिवर्पसापुरुप्रियोभं
दतेधामभिःकविः॥ब॥ ॥यज्ञानांपितापालयिताविपश्चितांविदुषांस्तोतॄणांअसुरोबलप्रदःवा
घतांऋत्विजांवायुनंज्ञानसाधनंविमानंविमीयतेकल्पमितिविमानंयज्ञादिकर्मसाधनंसोअग्निः
भूरिवर्पसापार्थिववैद्युतादिबहुविधरूपेणरोदसीद्यावापृथिव्योआविवेशप्रविशतिपुरुप्रियःम
नुष्येषुअधिकंप्रियःअथवाबहूनांश्रेष्ठानांपुरुप्रियःधामभिस्तेजोभिर्युक्तःकविरग्निर्नंदतेय

५६०८ जमानेनस्तूयते॥५॥अथपंचमीमृचमाह॥५॥ ॥चंद्रमग्निंचंद्ररथंहरिव्रतंवैश्वानरमप्सुषदंस्वर्वि
दं॥विगाहंतूर्णिंतविषीभिरावृतंभूर्णिंदेवासइहसुश्रियंदधुः॥५॥ ॥देवासोदेवाःचंद्रमाल्हादक
रंचंद्ररथंचंद्रमाल्हादकोरथोयस्येतितथोक्तंहरिव्रतंपिंगलवर्णंहरित्वंचवाहरित्वंचमितिशाखांत
रं।अप्सुषदंतंस्वर्विदंसर्वज्ञंविगाहंविगाहमानंसर्वत्रव्याप्तं।तूर्णिंक्षिप्रगामिनंशत्रूणांहिंसितारं
वातविषीभिर्बलैरावृतंतूर्णिंभर्तारंसुश्रियंशोभनदीप्तिंवैश्वानरंइहइहलोकेदधुःआदधुः॥५॥
॥ ॥इतिद्वितीयस्याष्टमेविंशोवर्गः॥५॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥५॥ ॥अग्निर्देवेभिर्मनुषश्चजं
तुभिस्तन्वानोयज्ञंपुरुपेशसंधिया॥रथीरंतरीयतेसाधदिष्टिभिर्जीरोदमूनाअभिशस्तिचातनः॥६॥ ३३
॥ ॥पुरुपेशसंबहुरूपंपेशइतिरूपनाम॥पुरोडाशपशुसोमहविर्भेदैःएकादशानसत्रात्मक

भेदैश्चनानाविधरूपंयज्ञंतन्वानःकुर्वन्रथीःसर्वस्यलोकस्यनेताजीरःक्षिप्रकारीदमूनाःदांतम
नाःदानमनावाअभिशस्तिचातनःअभिशस्तीनामरातीनांयज्ञविघ्नकारिणांरक्षसांचातयितांना
शयिताग्निःअंतःद्यावापृथिव्योर्मध्येईयतेगच्छति॥६॥अथसप्तमीमृचमाह॥६॥ ॥अग्नेजरस्व
स्वपत्यआयुन्यूर्जापिन्वस्वसमिषोदिदीहिनः॥वयांसिजिन्वबृहतश्चजागृवउशिग्देवानामसिसु
क्रतुर्विपां॥७॥ ॥हेअग्नेस्वपत्येसुपुत्रेआयुनिआयुषिनिमित्तसप्तम्येषा।आयुषिनिमित्तेनर
स्वदेवान्स्तुतिहोतारमधिष्ठायजज्जारिसेनअन्नेनवापिन्वस्वदेवान्प्रीणय।नोस्माकंइषःसस्या
र्थंदृष्टीःसंदिदीपयवयांसिअन्नानिचवयइत्यन्ननामसुपाठात्।जिन्वदेहि।जागृवेसर्वदा
जागरणशीलबृहतःमहतोयजमानस्यजिन्वेतिसंबंधः।सुक्रतुःशोभनकर्माशोभनयज्ञोवात्वंवि

२१०.८ पामेधाविनांदेवानांउशिकक्रांतोसि॥ठ॥ अथाष्टमीमृचमाह॥ठ॥ ॥विश्पतिंयह्वमतिथिंनरःसदा
यंतारंधीनामुशिजंचवाघतां॥अध्वराणांचेतनंजातवेदसंप्रशंसंतिनमसाजूतिभिर्वृधे॥ठ॥ ॥
नरानेतारःस्तोतारोवाविश्पतिंविशांमनुष्याणांपतिंविश्वस्यपतिमितिवायह्वंमहांतंअतिथिंसर्व
स्यातिथिभूतंधीनांकर्मणांवायंतारंनियंतारंवाघतांचऋत्विजांचउशिजंकांतमनोयज्ञंअध्वरा
णांयागानांचेतनंप्रज्ञापनंजूतिभिर्वेगयुक्तंजातवेदसंमग्निंवृधेवर्द्धयेनमसानमस्कारेणस्तुतिभि
श्चप्रशंसंतिप्रशंसंतिप्रशंसांकुर्वंति॥ठ॥ अथनवमीमृचमाह॥ठ॥ ॥विभावादेवःसुरणःपरिक्षि
तीरग्निर्बभूवशवसासुमद्रथः॥तस्यव्रतानिभूरिपोषिणोवयमुपभूषेमदमआसुवृक्तिभिः॥ठ॥ ॥ ३४
विभावादीप्तिमान्देवःस्तूयमानःसुरणःअत्रवर्णलोपश्छांदसःशोभनंरमयतीतिसुरमणःसुमद्रथःशो
भनरथःअग्निःशवसाबलेनक्षितीःसर्वाःप्रजाःपरितोभूत्॥अत्रभवतेरुपसर्गवशात्परिग्रहार्थत्वं॥
भूरिपोषिणःबहूनांपोषयितुःदमेयज्ञगृहेदमइतिगृहनामसुपाठात्॥निवसतःतस्याग्नेर्व्रतानिक
र्माणिवयंसुवृक्तिभिःस्तोत्रैःउपभूषेमउपभूषयामःप्रकाशयामः॥ठ॥ अथदशमीमृचमाह॥ठ॥ ॥
वैश्वानरतवधामान्याचकेयेभिःस्वर्विदभवोविचक्षण॥जातआपृणोभुवनानिरोदसीअग्नेताविश्
वापरिभूरसित्मना॥ठ॥ ॥हेवैश्वानरतवधामान्याचाकेयेभिःस्वर्विदभवोविचक्षण॥नित्यसंबंधी
नितेजांसिआचकेअभिष्टौमिहेविचक्षणप्राज्ञत्वंयेभिःयैस्तेजोभिःस्वर्वितिसर्वंवित्सर्वज्ञोभवः
भवसि॥जातमात्रस्त्वंभुवनानिभूतजातानिरोदसीद्यावापृथिव्योअपृणःआपूरयः॥हेअग्नेविश्वानि
सर्वाणिभूतानिभूतजातानित्मनाआत्मनापरिभूरसिपरिगृहीतासि॥ठ॥ अथैकादशीमृचमाह॥ठ॥ ॥

BHAU DAJI MEMORIAL

ऋ० ८ ॥ ॥विश्वानरस्यदंसनाभ्योबृहदरिणादेकःस्वपस्ययाकविः।उभापितरामहयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवी
भूरिरेतसा॥७॥ ॥वैश्वानरस्याग्नेःदंसनाभ्यःतोषकारीभ्यःक्रियाभ्यःबृहन्महद्धनंभवतीतियत्तात्तद्
वितथायतनःकारणात्एकोमुख्यःकविरग्निःस्वपस्ययाशोभनयज्ञादिकर्मेच्छयायजमानादिभ्योधन
मरिणात्ददातिसोयमग्निःभूरिरेतसाबहुरेतसाबहुरेतस्कोउभाउभौपितरापितरौमातापितरौद्या
वापृथिव्यौमहयन्पूजयन्नजायत॥७॥ ॥इतिद्वितीयस्याष्टमेएकविंशोवर्गः॥७॥ ॥समित्समिदि
त्येकादशर्चंचतुर्थंसूक्तंवैश्वामित्रंत्रैष्टुभं।अत्रानुक्रमणिका।समित्समिदाप्रियइति।इध्मादिस्वाहा
न्तस्यंताःसूक्तोक्ताःअस्यर्चंदेवताःपशौवैश्वामित्राणांआप्रीसूक्तौ।दर्शपूर्णमासयोःपत्नीसंयाजेषुत्व ३५
ष्टुर्यज्ञियवमित्येषा।सूत्रितंच।इहत्वष्टारमग्रियंमनस्तुरीपमधपोषयित्विति।त्वाष्ट्रेपशौपुरोडाशस्या

नुवाक्या।सूत्रितंच॥तन्नस्तुरीपमधपोषयित्नुदेवस्त्वष्टासविताविश्वरूपइति॥७॥तत्रप्रथमामृचमाह॥
॥७॥ ॥समित्समित्सुमनाबोध्यस्मेशुचाशुचासुमतिंरासिवस्वः।आदेवदेवान्यजथायवक्षिसखास
खीन्सुमनायक्ष्यग्ने॥७॥ ॥समित्समित्अत्यर्थंसमिध्यमानस्त्वंसुमनाःबोधिबुध्यस्व।शुचाशुचाअत्यर्थं
प्रसर्पकेणज्योतिषायुक्तःत्वंवस्वोवसुनोधनस्यतद्विषयांसुमतिंशोभनांबुद्धिंअस्मेअस्मभ्यंरासि
देहि।हेदेवद्योतमानदेवान्यजमानीयान्यजथाययज्ञायतदर्थंआवक्षिआवहसि।हेअग्नेसखादे
वानांसखात्वंसुमनाःसन्सखीन्देवान्यक्षियजस्व॥७॥अथद्वितीयामृचमाह॥७॥ ॥यंदेवास
स्त्रिरहन्नायजंतेदिवेदिवेवरुणोमित्रोअग्निः।सेमंयज्ञंमधुमंतंकृधीनस्तनूनपाद्घृतयोनिंविधंतं॥७॥
॥ ॥वरुणोमित्रोअग्निःएतेत्रयोदेवाःयमग्निंदिवेदिवेप्रतिदिवसंअहन्अहनित्रिःप्रातर्मध्यान्हस

ऋ० ८ यंतनेषुसवनेषुत्रिवारंआयजंते।इततनूनपात्तनूनांशरीराणांपातःसत्वंहुतयोनिंहुतस्योदकस्यका
राणांविधंतविधीयमानंक्रियमाणंनोस्मदीयमिमंयज्ञंमधुमंतंमध्वित्युदकनाम।वृष्ट्यादिफलयुक्तं।
कृधिकुरु॥छ॥अथतृतीयामृचमाह॥छ॥ ॥प्रदीधितिर्विश्ववाराजिगातिहोतारमीळःप्रथमंयजध्यै॥
अछानमोभिर्वृषभंवंदध्यैसदेवान्यक्षदिषितोयजीयान्॥छ॥ ॥विश्ववाराविश्वैर्जनैर्वरणीयादीधि
तिःस्तुतिःदीप्तिर्वाहोतारंदेवानामाह्वातारंदेवानामाह्वातारमग्निंप्रजिगातिजिगातुप्रकर्षेणागच्छतु
प्रथममुख्यंअछआभिमुख्येनवृषभंसंपदावर्षितारंवंदध्यैवंदितुंयोग्यमितिशेषः।अग्निंनमोभिः
नमस्कारैःसइळःईषःहवीरूपाण्यन्नानियजध्यैयष्टुंप्राणयितुंप्रजिगातुईषितःअस्माभिःप्रेरितः ३६
यजीयान्यष्टृतमःसोग्निर्देवान्यक्षत्यजतु॥छ॥अथचतुर्थीमृचमाह॥छ॥ ॥ऊर्ध्वोवांगातुरध्वरे

अकारिऊर्ध्वाशोचींषिप्रस्थितारजांसि।दिवोवानाभान्यसादिहोतास्तृणीमहिदेवव्यचाविबर्हिः॥छ॥ ॥
वायुवयोः।अग्निश्चबर्हिश्चउभौवामित्युच्यते।समिदादिभिःसहितस्यैवाग्नेर्वाह्वेवतात्वात्।ऊर्ध्वः
उन्नतगातुर्यज्ञमार्गोध्वरेयज्ञेअकारिआश्रयःक्रियते।शोचींषिअर्चिषिभांतिरजांसिहवींषिऊर्ध्वा
र्ध्वप्रस्थिताहोताग्निर्दिवःदीप्यमानस्ययागगृहस्यनाभानाभौमध्यप्रदेशेन्यसानिषीदति।देवव्यचाःदे
वैर्व्याप्तंबर्हिश्चार्थेवाशब्दःविस्तृणीमहिविशेषेणास्तृणीमः॥छ॥अथपंचमीमृचमाह॥छ॥ ॥सप्तहो
त्राणिमनसावृणानाइन्वंतोविश्वंप्रतियन्नृतेन।नृपेशसोविदथेषुप्रजाताअभीमंयज्ञंविचरंतपूर्वीः
॥छ॥ ॥मनसावृणानाःप्रार्थ्यमानाःऋतेनउदकेनविश्वंत्वंतःप्राणयंतःदेवाःसप्तहोत्राणिहोतॄ
णांवषट्कर्तॄणांप्रमाणिप्रतियन्प्रतिगच्छंतिअतःपरंपरोक्षस्तुतिः।नृपेशसःनररूपाःविदथेषुयागेषु

ऋ॰ ८

जातःउत्पन्नाःसर्वेदेवाःविश्वेदेवास्तोयज्ञस्याभिमानिनोदेवताःइममस्मदीयंयज्ञंविचरंतु॥ठ॥ ॥इति
द्वितीयस्याष्टमेद्वाविंशोवर्गः॥ठ॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥ठ॥ ॥आनंदमानेउषसाउपाकेउतस्मये
तेतन्वाउविरूपोयथानोमित्रोवरुणोजुजोषदिंद्रोमरुत्वांउतवामहोभिः॥ठ॥ ॥आनंदमानेस्मय
मानेउपाकेपरस्परसंगतेउषसानक्तपेक्षयाद्विवचनांनक्तोषासौराज्यइन्वाआगछतांउतअपिचवि
रूपेपृथग्रूपेतन्वाप्रकाशरूपेणशरीरेणास्मयोतप्रकाशेतेमित्रोवरुणश्चउतवाअपिवइंद्रःमरुत्वा
श्चनोस्मान्यथाजुषोजोषतप्रयासेवेततथामहोभिर्युक्तिइमद्यावापृथिव्योकुरुतां॥ठ॥अथसप्त
मीमृचमाह॥ठ॥ ॥दैव्याहोतारापथमान्यजेसप्तपृक्षासःस्वधयामदंति॥ऋतंशंसंतऋतमित्तआ ३७
हुरनुव्रतंव्रतपादीध्यानाः॥ठ॥ ॥दैव्यादिव्यौप्रथमाप्रथमौमुख्यौहोताराआक्तारौअग्नीन्

जेप्रसाधयामिऋतमुदकंशंसंतःआशंसमानाःसप्तपृक्षासःपृक्षमन्नंतद्वंतऋत्विजःतमग्निंस्वधयासोमेन
हविषामदंतिमादयंतिव्रतानांकर्मणांरक्षितारःदीध्यानादीप्यमानःअथवास्वकर्मभिरग्निंदीपयंतःऋ
त्विजःअनुव्रतंव्रतेभ्यऋतमित्अग्निमेवमाहुःअग्निमेवऋतमनृतमृतमाहुरित्यर्थः।एवकारार्थेइच्छब्दः
॥ठ॥अथाष्टमीमृचमाह॥ठ॥ ॥आभारतीभारतीभिःसजोषाइळादेवैर्मनुष्येभिरग्निः।सरस्वतीसार
स्वतेभिरर्वाक्तिस्रोदेवीर्बर्हिरेदंसदंतु॥ठ॥ ॥भारतीभिःभरतस्यसूर्यस्यसंबंधिनीभिःसजोषाःसंगताभा
रतीवाक्आगछतुदेवैर्मनुष्येभिःमनुष्यैश्चसंगतात्यस्यइळाचवृष्टिश्चआगछतुअग्निश्चसारस्वतेभिः
सरस्वतासंबंधिभिःमध्यमस्थानैःसहसरस्वतीमाध्यमिकावाकश्चआगछतुतिस्रोदेव्यःवाग्निलारत्यः
आगछंतुआयातिगत्यर्थःएतद्बर्हिःसदंतुआसीदंतु॥ठ॥अथनवमीमृचमाह॥ठ॥ ॥तन्नस्तुरीपमध

ऋ॰ ८

पोषयित्नुदेवत्वष्टर्विरराणःस्यस्व।यतोवीरःकर्मण्यःसुदक्षोयुक्तग्रावाजायतेदेवकामः॥छ॥ ॥इदेदे
वत्वष्टःस्रष्टिंकर्त्तःविरराणःरममाणस्त्वं।अथअनंतरंनोस्मान्तुरीपंतारकंतेपोषयित्नुपोषकंतत्प्रसि
द्धंरेतःविष्यस्वमोचय।यतोविमोचनाद्वीरःसत्ववान्कर्मण्यःकर्मकुशलःयुक्तग्रावाअभिषवाअ
भिषवार्थग्रावायुक्तःसोमसुदित्यर्थःदेवकामःदेवान्कामयमानःपुत्रोजायतेजायत॥छ॥अथदश
मीमृचमाह॥छ॥ ॥वनस्पतेवसृजोपदेवानग्निर्हविःशमितासूदयाति।सेदुहोतासत्यतरोयजाति
यथादेवानांजनिमानिवेद॥छ॥ ॥हेवनस्पतेदेवानुपावसृजसमीपेकुरुशमितापशोःसंस्कर्त्ता
अग्निःवनस्पतिश्चहविःसूदयातिदेवान्प्रति।प्रेरयतुसश्चतरःअत्यर्थंसत्यःसत्यतरःअत्यर्थंसत्यः ३८
सत्यतरःसत्यस्वरूपःसइत्सएवहोतायजातियजतुयथायतःकारणात्सएवाग्निर्देवाग्निर्देवा

नांजनिमानिवेदवेत्तिअतःसएवयजत्वित्यर्थः॥छ॥अथैकादशीमृचमाह॥छ॥ ॥आयाह्यग्नेस
मिधानोअर्वाङिंद्रेणदेवैःसरथंतुरेभिः।बर्हिर्नआस्तामदितिःसुपुत्रास्वाहादेवाअमृतामादयं
तां॥छ॥ ॥हेअग्नेअर्वाक्अस्मदभिमुखंसमिधानःसमिध्यमानःज्वालारूपेणदीप्यमानःत्वंआ
याहिदेवतारूपेणागच्छ।कथमितिउच्यते।नोस्माकयज्ञंइंद्रेणदेवैश्चतुरेभिःत्वरमाणैर्देवैःसरथं
समानरथंयथाआयाहि।किंचसुपुत्राअदितिरपिनोबर्हिःआस्तांअध्यास्तांस्वाहाकारेणयुक्ताअमृ
ताःनित्यादेवाःमादयंतांतृप्यंतु॥छ॥इतिद्वितीयस्याष्टमेत्रयोविंशोवर्गः॥छ॥ ॥प्रत्यग्निरुषस
इत्येकादशर्चंपंचमंसूक्तंवैश्वामित्रंत्रैष्टुभमाग्नेयं।अत्रानुक्रमणिका॥छ॥प्रत्यग्निरिति।प्रातरनु
वाकाश्विनशस्त्रयोरिदमादिसूक्तेयस्यविनियोगःसूत्रितंच।प्रत्यग्निरुषसइतित्रीणि।इत्यामग्नइति॥

ऋ॰ ८

अस्यउक्तोविनियोगः॥छ॥तत्रप्रथमामृचमाह॥छ॥ ॥प्रत्यग्निरुषसश्चेकितानोबोधिविप्रःपदवीःकवी
नां॥पृथुपाजादेवयद्भिःसमिद्धोपद्वारातमसोवह्निरावः॥छ॥ ॥उषसःचेकितानोज्ञानन्विप्रःमेधावी
कवीनांक्रांतदर्शांपदवीःमार्गन्निगच्छन्नयोग्निःप्रत्यबोधिप्रतिबोधिप्रतिबुध्यतेप्रतिपाजाःपृथुतेजाःदेव
यद्भिर्देवकामैःसमिद्धःसम्यग्दीप्तःसवह्निःतमसःअज्ञानस्यद्वाराणिअपावःअपावृणोति॥छ॥अथ
द्वितीयामृचमाह॥छ॥ ॥प्रेद्वग्निर्वावृधेस्तोमेभिर्गीर्भिस्तोतॄणांनमस्यउक्थैः॥पूर्वीरृतस्यसंदृशश्चका
नःसंहोताअद्यौदुषसोविरोके॥छ॥ ॥नमस्यःस्तुत्योयोग्निःस्तोतॄणांस्तोतॄणांत्रैःगीर्भिर्वाग्भिरुक्थैः
शस्त्रैश्चप्रववृधेवृद्धिंप्राप्नोतिऋतःदेवानांहृतःसःपूर्वीःबह्वीःऋतस्यादित्यस्यसंदृशःदीप्तीःचकानः ३७
कामयमानःसन्उषसःविरोकेविरोचनेप्रातःकालेसमद्यौत्द्योतते॥छ॥अथतृतीयामृचमाह॥छ॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

॥ ॥अधाय्यग्निर्मानुषीषुविक्ष्वपांगर्भोमित्रऋतेनसाधन्॥आहर्यतोयजतःसान्वस्थादभूदुविप्रो
हव्योमतीनां॥छ॥ ॥मित्रःयजमानानांमित्रभूतःऋतेनसत्येनसाधनकामान्साधयन्अपांगर्भो
ग्निःमानुषीषुमनोःसंबंधिनीषुविक्षुप्रजासुअधायिआदावराहितःकिंचहर्यतःस्पृहणीयःयजतोयष्ट
व्यःससानुउच्छ्रितंधिष्ण्यंउत्तरवेद्याख्यंआस्थात्अध्यतिष्ठत्विप्रःप्राज्ञःअग्निःमतीनांमातॄणांहव्यःस्तु
त्यःअभूत्॥छ॥अथचतुर्थीमृचमाह॥छ॥ ॥मित्रोअग्निर्भवतियत्समिद्धोमित्रोहोतावरुणोजातवे
दाः॥मित्रोअध्वर्युरिषिरोदमूनामित्रःसिंधूनामुतपर्वतानां॥छ॥ ॥मित्रोभवतिसूर्योभवतिमित्रए
वसन्होताभवतिवरुणोभवतिजातवेदाःजातप्रज्ञःसमित्रःअध्वर्युर्भवतिदमूनाःदानमनाःदांत
मनावासएवइषिरःप्रेरकोवायुर्भवतिउतअपिचसिंधूनांनदीनांपर्वतानांचमित्रःसहायोभवति॥छ॥

दि० ८

॥अथपंचमीमृचमाह॥ब॥ ॥पातिप्रियंरिपोअग्रंपदंवेःपातियह्वश्चरणंसूर्यस्य।पातिनाभासप्तशी
र्षाणमग्निःपातिदेवानामुपमादमृष्वः॥ब॥ ॥ऋष्वोदर्शनीयोग्निःवेर्गंत्र्याःसर्वव्याप्तयाःरिपोभूम्याः
प्रियंअग्रंप्रथमंपदंस्थानंपातिरक्षतियह्वोमहान्सूर्यस्यचरणंचरंत्यत्रेतिचरणमंतरिक्षंपातिनाभा
नाभौअंतरिक्षस्यमध्येसप्तशीर्षाणंमरुद्गणंपातिदेवानामुपमादंउपमादंउपमादकंयज्ञंपातिरक्ष
ति॥ब॥ ॥इतिद्वितीयस्याष्टमेचतुर्विंशोवर्गः॥ब॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥ब॥ ॥ऋभुश्चक्रईड्यंचारु
नामविश्वानिदेवोवयुनानिविद्वान्।ससस्यचर्मघृतवत्पदंवेस्तदिदग्नीरक्षत्यप्रयुच्छन्॥ब॥ ॥ऋ ४०
भुर्महान्विश्वानिसर्वाणिवयुनानिज्ञातव्यानिपदार्थानिविद्वान्जानन्देवोग्निःईड्यंस्तुत्यंचारुमनो
ज्ञंनामजलंचक्रेकरोतिनामानामेतिउदकनामसुपाठात्।वेर्व्याप्तस्यससस्यस्वपतःशांतज्वालस्य

पयेःचर्मरूपंघृतवद्दीप्तिमद्भवतिसोग्निःतज्जलमप्रयुच्छन्अप्रमाद्यन्रक्षतिपालयति॥ब॥अथसप्तमी
मृचमाह॥ ॥आयोनिमग्निर्घृतवंतमस्थात्पृथुप्रगाणमुशंतमुशानः।दीद्यानःशुचिरृष्वःपावकःपुनः
पुनर्मातरानव्यसीकः॥ब॥ ॥उशानःकामयमानोग्निःघृतवंतंदीप्तिमंतंपृथुप्रगाणंपृथुगतिंउशंतंका
मयमानंयोनिंस्थानमायतनंआअस्थात्अतिष्ठतिदीद्यानोद्योतमानःशुचिर्दर्शनीयःशुद्धोवाऋष्वोमहा
न्पावकःअन्येषांशोधयिताग्निःमातरामातरौद्यावापृथिव्यौपुनःपुनःनव्यसीनवतरेकःकरोति॥
॥ब॥अथाष्टमीमृचमाह॥ब॥ ॥सद्योजातओषधीभिर्ववक्षेयदीवर्धंतिप्रस्वोघृतेन।आपइवप्रवताशुं
भमानाउरुष्यदग्निःपित्रोरुपस्थे॥ब॥ ॥सद्योजातोग्निःयदियदाओषधीभिःववक्षेउह्यतेतदाप्रवता
प्रवणेनमार्गेणगच्छंत्यःआपइवशुंभमानाःशोभमानास्ताओषध्यःप्रस्वफलानिप्रसुवानाःघृतेनोदके

६०८ नवर्द्धंतिवर्द्धयंति। पित्रोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थेमध्यप्रदेशेवर्द्धमानोग्निः उरुष्यत्। अस्मान्रक्षतु॥ब॥
अथनवमीमृचमाह॥ब॥ ॥उदुष्टुतःसमिधायह्वोअद्यौद्वर्ष्मन्दिवोअधिनाभापृथिव्याः। मित्रोअग्नि
रीड्योमातरिश्वाहूतोवक्षद्यजथायदेवान्॥ब॥ ॥उदितिपदस्मरणं। स्तुतः अस्माभिःस्तुतःसमिधासमिंधनेन
यह्वोमहान्अग्निःपृथिव्याउत्तरवेद्यांनाभानाभौमध्यप्रदेशेस्थितःसन्दिवःअंतरिक्षस्यवर्ष्मन्वर्ष्मणिरू
पेउदद्यौत्द्योततेमित्रःसर्वेषांमित्रभूतःईड्यःस्तुत्यःमातरिक्षेश्वसितिप्राणितिसूर्यरूपेणचेष्टतइतिमा
तरिश्वा। अथवामातरिअरण्यांश्वसितिनिवसतीतिमातरिश्वा। तथाचयास्कः मातर्यंतरिक्षेश्वसीतिमा
तर्याश्वसितीतिवा। हूतःदेवानांहूतःसन्यजथायज्ञायदेवान्वक्षत्आवहतु॥ब॥ अथदशमीमृच ५१
माह॥ब॥ ॥उदस्तंभीत्समिधानाकमृष्वोग्निर्भवन्नुत्तमोरोचनानां। यदीभृगुभ्यःपरिमातरिश्वा

गुहासंतंहव्यवाहंसमीधे॥ब॥ ॥ऋष्वोमहानग्निःसमिधातेजसानाकंस्वर्गंउदस्तंभीत्उदस्तभ्ना
त्रोचनानांशोभनानांतेजसांमध्येउत्तमोभवत्उत्कृष्टतमोभवत्मातरिश्वावायुःभृगुभ्यःआदित्य
स्यरश्मिभ्यःआदित्यगुहागुहायांसंतंहव्यवाहंहव्यानांवोढारमग्निंयदियदासमीधेसमेधनतदा
नाकंअस्तभ्नादितिसंबंधः॥ब॥ अथैकादशीमृचमाह॥ब॥ ॥इळामग्नेपुरुदंसंसनिंगोःशश्वत्तमंह
वमानायसाध। स्यान्नःसूनुस्तनयोविजावाग्नेसातेसुमतिर्भूत्वस्मे॥ब॥ ॥सर्वंव्याख्यातं॥ब॥ ॥इतिद्वि
तीयस्याष्टमेपंचविंशोवर्गः॥ब॥ ॥प्रकारवइत्येकादशर्चंषष्ठंसूक्तं। वैश्वामित्रमाग्नेयं। प्रकारवइत्यनुक्रां
तंत्वात्। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोःसूक्तविनियोगः। सर्वसूक्तएवप्रत्यग्निरुषसस्त्राणीत्यनेनोक्तः। आद्या
ग्नेयपशौहविषोयाज्या। सूत्रितंच। प्रकारवोमननावच्यमानाएकाचेतत्सरस्वतीनदीनामिति। एभिरग्न

दि० ८

इतिपत्नीवतग्रहस्ययाज्या॥सूत्रितंच॥आग्नीध्रःपात्नीवतस्ययजत्यैभिरग्नेसरथंयाह्यर्वाङितीति॥ब॥
तत्रप्रथमामृचमाह॥ब॥ ॥प्रकारवोमननावच्यमानादेवद्रीचींनयतदेवयंतः॥दक्षिणावाड्वाजि
नीप्राच्येतिहविर्भरंत्यग्नयेघृताची॥ब॥ ॥हेकारवःकर्तारःदेवयंतःदेवकामाःयूयंमननामनेनमं
त्रेणवच्यमानाःप्रेर्यमाणाःसंतःदेवद्रीचींदेवानांचनींस्रुचंप्रणयतप्रकर्षेणनयतप्रापयतदक्षि
णावाट्आहवनीयस्यदक्षिणेनःउह्यमानावाजिनीअन्नवतीप्राचीप्रागग्राअग्नयेअग्न्यर्थंहविर्भरं
तीहविर्बिभ्रतीघृताचीघृतेनाक्ताग्निकंएतिनिगच्छति॥ब॥अथद्वितीयामृचमाह॥ब॥ ॥आरोदसी
अपृणाज्जायमानउतप्ररिक्थाअधनुप्रयज्यो॥दिवश्चिदग्नेमहिनापृथिव्यावच्यंतांतेवह्नयःसप्तजि ४२
ह्वा॥ब॥ ॥हेअग्नेजायमानस्त्वंरोदसीद्यावापृथिव्यौआअपृणाः॥आपूरय॥किंचहेप्रयज्योयष्टव्य

दिवश्चित्दिवश्चअंतरिक्षात्पृथिव्याश्चमहिम्नाप्ररिक्थाः॥अतिरिक्तस्त्वासिअनेनवह्नेरतिशयउक्तःए
वंविधस्यतेनवह्नयःअग्नयःअंशभूतावह्नयःआहवनीयादयःवच्यंतांकिंचिधास्तेसप्तजिह्वात्मकः
॥ब॥अथतृतीयामृचमाह॥ब॥ ॥द्यौश्चत्वापृथिवीयज्ञियासोनिहोतारंसादयंतेदमाय॥यदीवि
शोमानुषीर्देवयंतीःप्रयस्वतीरीळतेशुक्रमर्चिः॥ब॥ ॥द्यौश्चअंतरिक्षंपृथिवीचयज्ञियासःयज्ञार्हा
देवाश्चहोतारंत्वांत्वांदमायदमोयज्ञःतास्मैअर्थंनिषादयंति॥उपशामयंति॥यदियदामानुषीःमनोः
संबंधिन्यःदेवयंतीःदेवकामाःप्रयस्वतीःहविष्मत्यःविशःप्रजाः॥होतारंशुक्रंदीप्तिंअर्चिःईळतेस्तु
वंति॥ब॥अथचतुर्थीमृचमाह॥ब॥ ॥महान्त्सधस्थेध्रुवआनिषत्तोंऽतर्द्यावामाहिनेहर्यमाणः॥आ
स्क्रेसपत्नीअजरेअमृक्तेसबर्दुघेउरुगायस्यधेनू॥ब॥ ॥महान्अधिकोहर्यमाणःयजमानादि

१६०८ भिःकाम्यमानःयक्षाययजमानायधनंकामयमानःअग्निःमाहिनेमहिम्नायुक्तेरुशत्स्थेस्वकीयेस्थानेध्रुवः
अचलःसन्निषत्तःनिषण्णोभवति।आस्त्रेआक्रमणशीलेपत्नीसमानःएकःसूर्यःपतिर्ययोस्तेसप
त्न्यौअजरेजरारहितेअमक्तेअन्योन्याहिंसितेसबर्दुघेसबरित्यमृतस्युदकंतस्यादोग्ध्र्यौद्यावापृ
थिव्यौउरुगायस्यपृथुगमनस्यअधिकस्तुतेर्वाअग्नेःधेनूप्राणयित्र्यौभवतः॥छ॥अथपंचमीमृचमा
ह॥छ॥ ॥व्रतातेअग्नेमहतोमहानितवक्रत्वारोदसीआततंथ।त्वंदूतोअभवोजायमानस्त्वंनेता
वृषभचर्षणीनां॥छ॥ ॥हेअग्नेमहतःसर्वेभ्योऽधिकस्यतेतवव्रतानित्वत्संबंधीनिकर्माणिमहानिमह
तिभवंतितवक्रत्वाकर्मणाप्रकाशेनरोदसीद्यावापृथिव्यौआततंथविस्तृतवानसित्वंदूतोअभवः ४२
भवदेवृषभवर्षणशीलत्वंजायमानःभवन्चर्षणीनांयजमानानांनेताभिफलप्रापकोसि॥छ॥ ॥इति

द्वितीयस्याष्टमेषड्विंशोवर्गः॥छ॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह॥छ॥ ॥ऋतस्यवाकेशिनायोग्याभिर्घृत
स्नुवारोहिताधुरिधिष्व।अथावहदेवान्देवविश्वान्त्स्वध्वराकृणुहिजातवेदः॥छ॥ ॥हेदेवकेशिनाप्र
शस्तकेशवंतौयोग्याभिःयोजनसाधनभूताभीरज्जुभिर्युक्तौघृतस्नुवाघृतंक्षरंतौरोहितावश्वौ
ऋतस्ययज्ञस्यवाशब्दश्चार्थेधुरिधिष्वधेहियोजयेत्यर्थः।अथानंतरंविश्वान्सर्वान्देवान्रथेसमा
रोप्यआवहहेजातवेदःतान्स्वध्वरान्शोभनाध्वरान्कृणुहिकुरु॥छ॥अथसप्तमीमृचमाह॥छ॥ ॥
दिवश्चिदातेरुचयंतरोकाउषोविभातीरनुभासिपूर्वीः।अपोयदग्नउशधग्वनेषुहोतुर्मन्द्रस्यपनयंत
देवाः॥छ॥ ॥हेअग्नेयत्यदावनेषुअरण्येषुअरण्येषुअपःउशाक्कामयमानोदहंश्चवर्तसेतदा
तेरोकाश्चवन्दीप्तयःदीप्तयःदिवश्चित्सूर्यादपिआरुचयंतआरोचंतेविभातीःविशेषेणभातीःप्रका

ऋ॰ ८ काशमानाः सुवः पुराणी॥उषःउषसः अनुभामिमंद्रस्य सुत्यस्य होतुः नवरो कान्देवास्तोनारः पनयंत
स्तुर्वंति॥ॾ॥ अथाष्टमीमृचमाह॥ॾ॥ ॥उरौवायेअंतरिक्षेमदंतिदिवोवायेरोचनेसंतिदेवाः॥ऊमा
वायेसुहवासोयजत्रा आयेमिरेरथ्योअग्नेअश्वाः॥ॾ॥ ॥उरौविस्तीर्णेअंतरिक्षेदेवामदंतिहृष्यंति
दिवःसूर्यस्यरोचनेप्रकाशनेआलोकेयेदेवाःसंतिऊमाःऊमसंज्ञकाःपितरःसंतियजत्राःयष्टव्याये
देवाःसुहवासःशोभनाह्वानःआयेमिरेआयच्छंतिरथ्यारथिनारेनेवएवअश्वाःसंतिहेअग्नेतेःसार्धं
सार्द्धंआयाहीतिउत्तरस्यामिंबंधः॥ॾ॥ अथनवमीमृचमाह॥ॾ॥ ॥एभिरग्नेसरथंयाह्यर्वाङ्नानार
थंवाविभवोह्यश्वाः॥पत्नीवतस्त्रिंशतंत्रींश्चदेवाननुष्वधमावहमादयस्व॥ॾ॥ ॥हेअग्नेएभिःसर्वो
क्तैर्देवगणैःसार्द्धंसरथंसमानरथंनानारथंवावह्नयेसमारोप्यआयाहियतःकारणात्तेअश्वाःवि

DR BHAU DAJI MEMORIAL

ऋ॰ ८ भवःसरथाःहिःप्रसिद्धाःपत्नीवतःपत्नीवतःपत्नीभिःसहितान्त्रिंशतंत्रींश्चत्रयस्त्रिंशतंदेवांश्चअनुष्व
धंसोमस्पृहित्वयआवहमादयस्वसोमेनेतिविशेषः॥ॾ॥ अथदशमीमृचमाह॥ॾ॥ ॥सहोतायस्य
रोदसीचिदुर्वीयज्ञंयज्ञमभिवृधेगृणीतः॥प्राचीअध्वरेवतस्थतुःसुमेकेऋतावरीऋतजातस्यसत्ये॥
॥ॾ॥ ॥सएवहोताभवतिउर्वीविस्तीर्णेरोदसीचिद्द्यावापृथिव्यावपियस्याग्नेःयज्ञंयज्ञंसर्वस्यय
ज्ञंवृधेसमृद्धयेअभिगृणीतःप्रशंसतःऋतजातस्यजातस्यसत्यस्ययस्याहोतुःसुमेकेसुरूपेऋता
वरीउदकवात्योसत्येसत्यस्वरूपेप्राचीअनुकूलेतस्थतुःतिष्ठतःकथमिवअध्वराविवयज्ञाविव॥ॾ॥
॥अथैकादशीमृचमाह॥ॾ॥ ॥इलामग्नेपुरुदंसंसनिंगोःशश्वत्तमंहवमानायसाध॥स्यान्नःसूनुस्त
नयोविजावाग्नेसातेसुमतिर्भूत्वस्मे॥ॾ॥ ॥इतिशर्वव्याख्येयं॥ॾ॥ ॥इतिद्वितीयस्याष्टमसप्तविं

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

द्वि०८

।शावर्ग्गः॥छ॥ ॥इतिद्वितीयस्याष्टकेष्टकंसंहिताभाष्यंसमाप्तः॥छ॥ ॥श्री॥ ॥यादृशमितिन्या
यान्नमेदोषः॥ ॥छ॥ ॥संवत्१७३०नाआखाडसुदि८भोमेलिखितमिदंपुस्तकं॥छ॥ ॥छ॥

द्वितीयाष्टकाष्टमाध्यायभाष्य।

५८